

Élk. '94. V. 4. 14.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

BÚCSÚ LŐRINCZE LAJOSTÓL

Grétsy László nekrológja

Ágoston Mihály: Virrasztunk bizakodva

Fábián Pál búcsúbeszéde

Kovalovszky Miklós: Egy élet summája

*

Az Anyanyelvápolók Szövetségének felhívása közéleti-politikai stílusunk kulturáltságának megőrzésére

Elekfi László: Mindennapi nyelvművelés — és néhány gondolat

Balogh Lajos: A magyar nyelv Kárpátalján

Tóth Péter: Jegyzetek egy tanulmányhoz

H. Varga Gyula: A gyakorisági listák egy hibatípusáról

Zsirai Miklós: Pázmány Péter nyelve

Pásztor Emil: Költőink és a *fel~föl* igekötő

Dóra Zoltán: Diákjaink nyelvhasználata

Szabó Kálmán: A többalakú szavak a szakmunkástanulók szóhasználatában

Végh József: A szótagzáró *l* kiesése az Őrségben

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: **LŐRINCZE LAJOS**

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Színház u. 5—9. 266. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

BÚCSÚ LŐRINCZE LAJOSTÓL

<i>Grétsy László</i> nekrológja	1
<i>Ágoston Mihály</i> : Virrasztunk bizakodva	3
<i>Fábián Pál</i> búcsúbeszéde	5
<i>Korolorszky Miklós</i> : Egy élet summája	7

Nyelvművelés

Az Anyanyelvápolók Szövetségének felhívása közéleti-politikai stílusunk kulturáltságának megőrzésére	14
<i>Elekfi László</i> : Mindennapi nyelvművelés — és néhány gondolat	15
<i>Balogh Lajos</i> : A magyar nyelv Kárpátalján	26
<i>Tóth Péter</i> : Jegyzetek egy tanulmányhoz	38
<i>H. Varga Gyula</i> : A gyakorisági listák egy hibatípusáról	43

Íróink nyelve

<i>Zsirai Miklós</i> : Pázmány Péter nyelve	47
<i>Pásztor Emil</i> : Költőink és a <i>fel~föl</i> igekötő	51

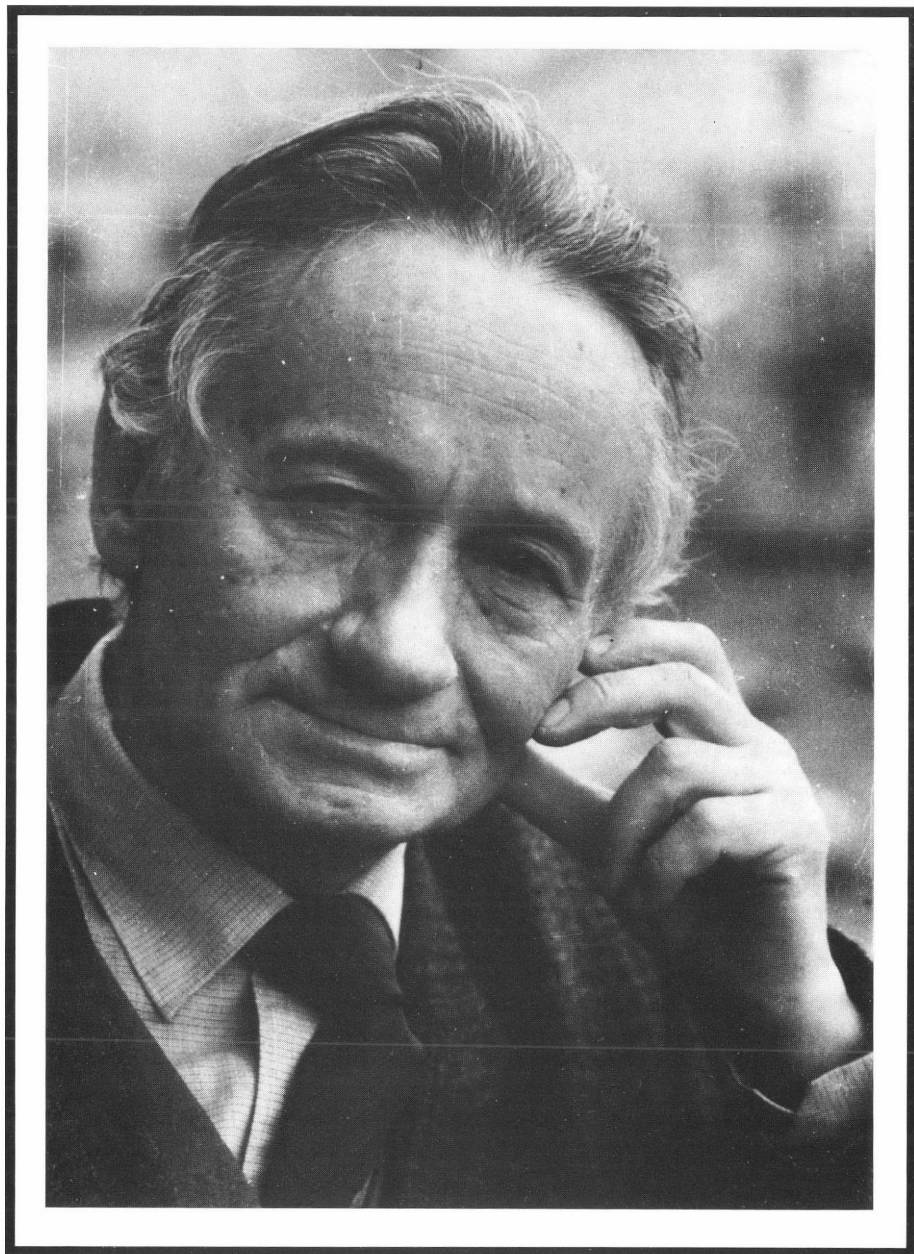
Nyelv és iskola

<i>Dóra Zoltán</i> : Diákjaink nyelvhasználata	54
<i>Szabó Kálmán</i> : A többalakú szavak a szakmunkástanulók szóhasználatában	57

Nyelvjárásaink

<i>Végh József</i> : A szótagzáró <i>l</i> kiesése az Őrségben	65
--	----

F 1246/98

Kiss Gábor felvétele

MAGYAR NYELVŐR

118. ÉVFOLYAM * 1994. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Búcsú Lőrincze Lajostól*

„Tudom, hogy hull a nap, örömök szállanak, kedves fők hullanak, sírdombok mállanak. Egy-egy kéz, drága kéz, mindegyre elereszt, minden nap vereség, mindennap új kereszt.”

Tisztelt gyászoló közönség! Kedves kollégák, barátaim! Szeretett elhunytunk családtagjai, hozzátartozói, tisztelői! Nem véletlen, hogy éppen egy másik Lajosnak, Áprily Lajosnak a szavait idéztem annak a mély gyásznak, annak a fájdalomnak érzékeltetésére, amely torkunkat szorongatja, amely mindnyájunkat áthat, akik itt vagyunk: egyszerű, de anyanyelvét szerető falusi asszonyt éppúgy, mint tudós akademikust; mindenkit, aki ma megjelent itt a mi felejthetetlen Lajosunknak, Lőrincze Lajosnak temetésén. Áprilyt idéztem, mert jeles költőink közül Áprily állt hozzá legközelebb. Számtalanszor citálta sorait, többször írt is vele való találkozásairól; rábeszélte, hogy a versírásról adjon cikket a Nyelvőr számára; s ott volt mellette a már súlyosan beteg költő utolsó napjaiban is. Csaknem két évtizeddel később így ír erről: „Utolsó találkozásunk: Visegrád, szanatórium, 1967 júliusának utolsó vagy augusztusának első napján. Már nem látott, csak a kezemet fogta.

— Most hallgattalak. . . .

— Itt leszek én is, Lajos bácsi, két hétre kaptam beutalást. Meglátogassam még?

— Ne, ne gyere be. Ne láss nyomorúságomban. . . .”

S e találkozás után néhány napra, augusztus 6-án el is ment, örökre.

Nos, negyedszázaddal később én voltam ott ugyanúgy őmellette, mint annak idején ő Áprily betegágya mellett. Minden héten meglátogattam, majdnem mindig vasárnap. Október 10-én, halála előtt egy nappal is bent voltam nála. Beszélgettünk, úgy, ahogy az utóbbi hónapokban szoktunk. Elmondtam neki mindazt, ami az elmúlt héten a nyelvészet háza táján s a nyelv művelés terén történt. Feszülten figyelt; minden érdekelte. A szemével mindig intett is, jelezvén, hogy még, még! Ám ő maga az utóbbi időben már nemigen szólalt meg, azon az utolsó előtti napon pedig egyetlen szó sem hagyta el ajkát. Számomra körülbelül ezt fejezte ki ez a beszédes hallgatás:

* Elhangzott Budapesten, a Farkasréti temetőben 1993. november 4-én.

„Én már szoltam és tettem eleget életemben. Becsülettel és legjobb tudásom szerint képviseltem anyanyelvünk ügyét. Tettem mindazt, amit tennem lehetett. De már elfáradtam. Most rajtatok a sor. Ezentúl már nélkülem kell folytatnotok azt az anyanyelvápoló, -védő és -mentő munkát, amelyet az utóbbi években már amúgy is együtt végeztünk.”

Másnap elment. Csendben elaludt, örökre. Olyan csendben, hogy még Erzsébet asszony, áldozatos lelkű felesége is, aki minden szabad vagy szabaddá tehető percét vele, mellette töltötte a kórházban, csak azt vette észre, hogy férje az előbb még nyugodtan aludt, s most már nem lélegzik. Észrevétlenül halt meg, de nagyon is észrevehető, maradandó életművet hagyva maga után. Távozásával nem csupán egy nagy hatású nyelvész élete, hanem egy korszak zárult le. Ahogy a századforduló évtizedeiben Simonyi Zsigmond, majd az utána következő időben Nagy J. Béla volt az, aki irányt szabott a nyelvművelésnek, úgy a második világháború kataklizmája után évtizedeken át Lőrincze volt a magyar nyelvművelés zászlóvivője. Azzal, hogy nyelvművelőnek nevezem, korántsem akarom kisebbiteni, lebecsülni tudományos életművét. Eszem ágában sincs, de ha akarnám, sem tehetném, mivel a nyelvészetnek több területén is — az onomasztikában, a nyelvjáráskutatásban stb. — vitathatatlanul ott van a helye a legjobbak között. A tudományos posztok és tisztségek, amelyeket betöltött — pl. már fiatalon a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyetteseként, azután az Akadémia Anyanyelvi Bizottságának, továbbá a Nyelvtudományi Társaság magyar nyelvi szakosztályának elnökeként, a Nyelvőr felelős szerkesztőjeként, az Édes Anyanyelvünk szerkesztőbizottsága elnökeként, és szándékosan nem szólok tömérdek társadalmi funkciójáról, noha majd mindegyiknek volt tudományos része, vetülete is —; a tudományos díjak és kitüntetések, amelyeket kapott — Állami Díj, Apáczai Csere János-díj, Révai Miklós Emlékérem, Nemzetközi Társadalomtudományi Díj, Pais Dezső-díj —, ugyancsak mind-mind arról tanúskodnak, hogy Lőrincze Lajos a nyelvtudomány jeles és megbecsült alkotó egyénisége; olyan tudós, aki nem is keveset tett le a tudomány asztalára. Am ő mégis elsősorban nyelvművelő volt: anyanyelvünk csinosítója és hivatott őre, egész népünk tanítómestere, aki nem szigorral, nádpálcával, hanem szép szóval oktat, s aki — mint ezt többször is mondta nekem, talán meg is írta valahol — nem könyveire, cikkeire, tudományos konferenciákon való szerepléseire volt a legbüszkébb, hanem az Édes anyanyelvünk című rádióműsorra, amelyben több mint négy évtizeden át buzdított nyelvünk szeretetére, tanított árnyalt, igényes használatára fiatalot és öreget. Elsősorban ez a műsor, a nyelvi ötpercesek remekműű sorozata volt az, amelynek révén az egész ország megismerte s megszerette, olyannyira, hogy népszerűsége még a legutóbbi években, súlyos betegsége idején sem halványult el. Lőrincze Lajos még életerői fogytán, a kórházi ágy foglyaként is tudott új híveket szerezni anyanyelvünknek.

Most azonban itt a búcsú ideje, s nekünk, magyar nyelvművelőknek immár nélküle kell folytatnunk azt a munkát, amelyet az elmúlt évtizedekben Deme Lászlótól Fábrián Pálon, Kovalovszky Miklóson és Szende Aladá-

ron át Tompa József jó néhányan, ha nem is sokan végeztek ugyan, de amelyet elsősorban az ő neve és tevékenysége fémjelzett. Nélküle kell folytatnunk, de úgy, mintha továbbra is itt lenne köztünk, velünk. Nyolc esztendővel ezelőtt, az Anyanyelvi Bizottság november 22-i ülésén mint a bizottság társelnöke én köszöntöttem őt, az elnököt 70. születésnapja alkalmából. Fiatalos, életerős volt, ruganyos járású. Nehéz volt elhinni róla, hogy két nap múlva 70 éves lesz. Szavaimat így zártam: „A hetvenedik évforduló küszöbén még egyszer szeretettel köszöntöm az immár éppen negyedszázada bizottságunk élén álló Lőrincze Lajost, s mindnyájunk nevében jó egészséget, töretlen alkotókedvet kívánok neki, egyelőre a következő negyedszázadra!” Sajnos, ezt a szívből jövő jókívánságot már nem hallgatták meg az égiek. Így hát most szomorú szívvel s elszoruló torokkal búcsúzom tőled, kedves Lajos bátyám, akitől igen sokat tanultam, s akit egész életemben tiszteltem és tisztelni fogok. Búcsúzom a Magyar Tudományos Akadémia és Nyelvtudományi Intézete nevében. Búcsúzom a szakma, az egész nyelvész-társadalom nevében. Búcsúzom az Anyanyelvápolók Szövetsége nevében. Búcsúzom a család, a hozzátartozók, a barátok, az ismerősök nevében. Búcsúzom a határainkon innen vagy túl élő, de anyanyelvünket, anyanyelvűket határtalanul szerető s szívükben számodra már csupán ezért is megkülönböztetett helyet fenntartó magyarok ezreinek, tízezreinek, százezreinek nevében. Mindnyájan búcsúzunk tőled. Búcsúzunk kihűlt testedtől, amely már a koporsóban pihen, s amely lassan ismét eggyé válik az anyafölddel, amelyből vétetett. Lelkedtől azonban nem búcsúzunk, azt magunkkal vesszük innen, s őrizzük magunkban. Isten veled!

Grétsy László

Virrasztunk bizakodva

Hétfőn, október tizenegyedikén meghalt Lőrincze Lajos. A szentgáli születésű nyelvész fejedelem emberségében, szerénységében óriás volt — emléke a szívünkben bizonyára az is marad.

Lőrincze neve a magyar nemzet tudatában fogalommá vált. Kegyeletünk és hálánk akkor lesz méltó, ha az ő elveit követve anyanyelvünkben, magyar észjárásunkban és magyarságunkban is mindenekelőtt emberek maradunk, és tisztelői a mások anyanyelvének.

Mesterünk és barátunk volt; példamutatóan gyarapította szellemi életünket. Sajnáljuk, hogy elment; és sajnáljuk, hogy ezért a távozásért igen meg kellett szenvednie.

A magyar nemzet szomorúan búcsúzik halottjától, aki következetesen megértő volt a beszédjében is, lépéseiben is meg-megbotló ember iránt. A hibázás iránt, nem pedig a hibák iránt. Lőrincze Lajos ebben a „stratégiá”-ban mester és hadvezér volt: új elveken elindított tevékenységében szinte csak a példamutatással buzdított és irányított egy hadseregnyi új nyelvűvelő nemzedéket.

A virrasztóknak talán nem is könnyet kellene hullatniuk, hanem mezőnyi vadvirágként szentgáli népdalokat énekelni, nyírségi mesét mondani halk citeraszó mellett, és koporsójára szórni óriás csokorban kárpátaljai, délvidéki szólásokot, csallóközi és csángó kisgyerekek beceneveit. Buenos Aires-i, clevelandi, torontói és új-zélandi öreg magyarok sárgult leveleit, zsoltárkönyveit, hogy a legszebb magyar szavak kísérik el utolsó „tengerentúli” útjára anyanyelvünkbe tárolt, sok évszázados emberi melegséggel.

Hogy ki volt nekünk Lőrincze Lajos, nem könnyű megfogalmazni. (Emlékszem: vagy huszonöt évvel ezelőtt csöndesen szabadkozott, hogy ő nem nyelvtudós, hanem csak nyelvművelő. . .) Nyelvész volt, szép értelem-ben, de annál jóval több is. Nemzetünk filozófusa és papja, pedagógus és publicista — olyan szerényen, hogy a szerénykedést mindig sikerrel kerülte el; olyan bölcsen és következetesen, hogy az újat eredetieskedés nélkül, a fontosat nagy szavak nélkül, a szépet szóvirágok nélkül mondta el. Sokféle és rengeteget szerepelt szerte a Kárpát-medencében és a világban, de — emlékezhetünk rá nagyon sokan — mindig szereplés nélkül, természetesen, mintha csak „egyvalaki” lenne a vendégek vagy a vendéglátók közül.

A Nyelv és életben így idézi Nagy J. Bélát: „Senkinek sincs hozzá joga, még kevésbé hatalma, hogy a maga egyéni felfogását vagy ízlését rákényszerítse az egész közösségre.”

Lőrincze legelső helyen hívja föl a figyelmet az iskola és a tömegtájékoztatás anyanyelvi jelentőségére és felelősségére: „Felületi kezelése volna a bajoknak, ha egyes szavak, kifejezések helyes vagy helytelen voltán vitatkozva megfélemlenénk arról, hogy a hibákat a gyökereknél megvizsgálva a nyelvi kultúra forrásait, az iskolát, az újságokat, a könyveket, a rádiót, a közélet nyelvét ellenőrizzük és megtisztítsuk.”

Ki mit tehet a nyelvművelésben? „Feladatunk a nyelvi kultúra emelése, a nyelvi kifejező eszközök pontos ismeretének elsajátítása, a nyelvi igényesség minél nagyobbra való növelése. Ezt nevezem pozitív nyelvművelésnek. Ennek csak egyik része az, amelyet a nyelvészek elvégezhetnek. . . de legalább ugyanakkora vagy még nagyobb a magyar írók feladata. Az ő feladatuk nem a nyelvtudományi vizsgálódás, a nyelv törvényeinek boncolása. Az írók legnagyobb feladata a nagy tömegek nyelvi igényességre, ízlésre való nevelése, elsősorban a saját példájukkal.”

„A laikusok, a magyarkodó túlbuzgók nemcsak mondva csinált szabályokkal ejtették zavarba a közönséget, hanem a szó szoros értelmében meg is félemlítették.”

Lőrincze Lajos példamutató élete és munkássága nemcsak arra kötelez el bennünket, hogy emlékét szeretettel megőrizzük, hanem mindenekelőtt arra, hogy az általa fölismert, megfogalmazott és alkalmazott nyelvművelő elveket továbbra is megtartsuk anyanyelvünk ügyének gondozásában, mégpedig mindenütt, ahol magyarul beszélnek.

Hogyha visszatekintünk az elmúlt negyven évre, mely eltelt a Nyelv és élet megjelenése óta, világosan láthatjuk: a nyelvész nem statikus elveket fektetett le. Ezek az irányelvek életképesnek bizonyultak: az emberközpon-

túság lényegét megtartva, a sokrétű és sokoldalú nyelv művelő és irányító tevékenységben tovább fejlődtek, mélyültek, és az új körülmények között igazodtak az új követelményekhez és új lehetőségekhez.

A magyarországi nyelv művelés lombosodott, tartalomban is, módszereiben is gazdagodott, és érettebbé lett a történelmi változásokkal együtt lépve.

A hatékony nyelv művelés, ahol s amennyire ezt a politikai fejlemények lehetővé tették, közelebb jutott az élő nyelv egészéhez, mely „nemzetben él”, azaz emberi együttélésben, közösségekben. Anyanyelvünk éltető erejét ugyanis az egyetemes nyelvközösség nemzeti kohéziójának hajszálgökörei továbbbítják.

Ez az anyanyelvi átfogó vérkeringés (mialatt a peremrészekben az intézményes anyanyelv megőrzés lehetőségei ijesztő iramban sorvadnak, s a nyelvhelyességi „foltozás” hatékonysága is csökken), az ún. pozitív nyelv művelés szinte csak a horizontális anyanyelvi kapcsolatokban biztosítható.

Az ember anyanyelvi készségének fejlesztéséhez, azaz általános műveltségünk és szakképesítésünk anyanyelvűsítéséhez most békére lenne szükségünk, sőt a közösségünkön belüli és kívüli másságot nemcsak tudomásul vevő, hanem azt tiszteletben is tartó, Lőrincze Lajos-i szerénységre, megértésre, kölcsönös bizalomra — különösen a többnyelvű területeken. Bizakodunk, hogy a század- és ezredvég magyarsága nem válik hűtlenné Lőrincze Lajos emlékéhez és elveihez.

Ágoston Mihály
(Újvidék)

Búcsú az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának elnökétől

Tisztelt Bizottság!*

A rádió és a televízió esti híradásai október 11-én tudatták: Lőrincze Lajos azon a napon, délután csendesen átálmodta magát egy másik világba. Elhunytát meggyászoltuk, sokat szenvedett testét november 4-én kísértük nyugvóhelyére a Farkasréti temetőben. Munkásságának értékelése a tudománytörténetnek lesz majd a feladata, én most itt pályájának csak néhány mozzanatára emlékezhetek és emlékeztethetek.

Amikor az 1950-es években a nyelv művelést újrakezdtük, nem kis bizalmatlanság fogadta igyekezeteinket: még erősen kísértett az akkor még közeli múlt emléke. Nem utolsósorban Lőrincze Lajosnak volt köszönhető, hogy ez a légkör fölengedett, mert a társadalom megérezte, hogy a nyelvi hibákat, botlásokat javítgató tudást az anyanyelv mélyen átélte szeretete indítja szólásra, hogy közülni való, hogy a javukat akarja, amikor szebb, jobb, kifejezőbb szavakat, fordulatokat ajánl az elkoptatott elemek, a körülményeskedő kifejezések, a sántikáló mondatok helyett.

* Elhangzott 1993. november 22-én, a Magyar Nyelvi Bizottság ülésén.

Lőrincze Lajos hitte és vallotta, hogy a nyelvművelés nem magáért a nyelvért van, hanem az emberért, az emberi gondolatcsere tökéletesítéséért. A jó példák sokaságával buzdító, nem pedig a sok hiba felvonultatásával elkeserítő módszerével egyrészt megnyugtatta, másrészt magával ragadta közönségünket, egyre több híve lett a nyelvapolás tőle képviselt módjának; ahogyan ő nevezte: az emberközpontú nyelvművelésnek. Óriási szerencséje korunk nyelvművelésének, hogy a magyar nyelv ügyét Lőrincze Lajos képviselte közönségünk szemében, s lett — leginkább nevezetes rádióműsora, az Édes anyanyelvünk révén — egy egész népnek nagy hatású nevelője. Nem tartom véletlennek, hogy leginkább „tanár úr”-nak szólították, említették.

A világosan szólni tudás művészete úgy adatott meg neki, hogy mindenki érezhette: könnyednek tűnő mondatai mögött hitelt érdemlő, mély tudás, rengeteg önálló kutatás van; s mi, akik ismertük munkamódszerét, tudjuk, hogy sok-sok órát, sokszor heteket, hónapokat fordított arra, hogy egy-egy állítását igazolni tudja, hogy szépirodalmi idézetekkel és a nyelvjárások szavaival, nyelvtörténeti adatokkal és élőnyelvi kiszólásokkal bizonyítsa: úgy illik ismerni anyanyelvünket, hogy nemcsak a szépnek és a szabályosnak, hanem még a rúttnak és a szabálytalannak is megvan a helye és ideje az emberi gondolatcsere végtelen változatosságában. Ezért nem fogadom el azokat a véleményeket, amelyek szerint Lőrincze tanár úr túlságosan „megértő”, „engedékeny”, „liberális” volt nyelvművelésünk vitatott kérdéseiben. Szerintem a tőle képviselt, stilisztikai ihletésű irányzat követése és megvalósítása sokkal nehezebb, mint tilalomfák állíttatása. Elveit természetesen nemcsak gyakorlatából ismerjük: többször kifejtette őket tételesen is (leginkább talán a *Nyelvművelő* kézikönyv elvi cikkeiben és *Emberközpontú nyelvművelés* című könyvében). Elméleti munkássága fontos dokumentuma lesz korunk nyelvművelői közgondolkodásának.

És elő kellene most számlálnom gyakorlati cselekedeteit, amelyekkel a magyar nyelvművelés ügyét szolgálta. Előbb titkára, aztán társelnöke, majd elnöke volt az anyanyelvi ügyek gondozására hivatott akadémiai bizottságnak, részt vett helyesírásunk szabályozásának munkájában, sikerre vitte az anyanyelvi ismeretterjesztést, negyven évig felelős szerkesztője volt a nyelvművelés központi folyóiratának, a *Magyar Nyelvőrnek*, sikerrel küzdött a népszerű nyelvművelő folyóiratért, az *Édes Anyanyelvünkért*, s elnöke volt szerkesztőbizottságának. Fáradhatatlanul dolgozott az Anyanyelvi Konferencia jó-ügyének sikeréért; és sorolhatnám még tovább is... Mindegyikről hosszan lehetne — és majd kell — szólni.

Mindezekért — már régóta vélem így — Lőrincze Lajost bizonyára olyan korszakmeghatározó személyiségnek fogja látni az utókor; amilyenek mi most a nyelvújítás vezéralakját, Kazinczy Ferencet vagy a századvégi nyelvművelés irányítóit, Szarvas Gábort és Simonyi Zsigmondot tekintjük.

Kedves Barátaim! Kérem, fejezzük ki elhunyt elnökünk iránti tiszteletünket egyperces néma felállással.

Fábián Pál

Egy élet summája

Lőrincze Lajos utolsó könyve a küldetés genezisééről és szolgálatáról.*

Mintha sürgető késztetést érzett volna, a nyolcvanas évek végén, egyre jobban kezdte foglalkoztatni Lőrinczét a visszapillantó összegezés gondolata. A szándék tervvé is bontakozott, de szünetlen, torlódó tevékenysége közepette, nyugalom és idő híján csak arra adódott lehetősége, hogy mintegy előkészületül, összegyűjtse olyan régebbi írásait, megnyilatkozásait, melyek földézik életútját, szellemi fejlődését, s összegezik pályafutásának, tevékenységének eredményeit és tapasztalatait. Lelkes becsvággyal válogatta össze a könyv anyagát, mérlegelve és megvitatva az egyes részletek kiválasztását, csoportosítását.

A váratlanul egymásra zúduló történelmi lavinák azonban elsodorták a kiadás lehetőségét, úgyhogy amikor 1991 nyarán Lőrincze kórházba került, dédelgetett terve reménytelennek látszott; aztán el is fedték súlyosbító betegségének megpróbáltatásai s mellette a beidegzett munkakötelesség és feladatvállalás napi elszánt erőpróbái.

A kézirat szerencsére nem süllyedt el a változások zűrzavarában, s az idők csillapultával jótét kezek és a megértő-méltányoló tisztelet megteremtették a módját, hogy a kötet végül is napvilágot lásson. S megható, fájdalmas vigaszú elégtétel a sorstól, hogy Lőrincze Lajos még kezébe vehette nem búcsúzóul szánt, de, sajnos, annak bizonyult könyvét, melynek sikere, a feléje áradó szeretetet és aggódó érdeklődés fényt derített végső heteinek sűrűsödő homályába.

A sajtó alá rendezésben a szerző nem tudott részt venni, s a kötet szerkesztői nyilván módosítottak a könyv eredeti elgondolásán, anyagán és szerkezetén (vö. 64. o.). Az így keletkezett hézagok, ismétlődések és átfedések, a felépítés némi ötletszerűsége ellenére hűséges és hiteles önarckép bontakozik ki a fejezetek egymásutánjából. Lőrincze saját szavaival idéződik föl életútjának állomásai és pályaszakaszai, szellemi érdeklődése, vonzalmi és kapcsolatai, fáradhatatlan tevékenységének egymásba kapcsolódó területei, tudományos munkájának elvei és tapasztalatai s mindennek foglalatoként: derűs, vonzó emberi egyéniségének vonásai, sugárzó eszmevilága.

Az első fejezet — Ady versét idéző címevel: Hazamegyek a falumba — a gyökereket tárja föl. Azt hiszem, az ország minden sarkában ismerik a Veszprém megyei Szentgál nevét; az Édes anyanyelvünk rádiós ötperceiben Lőrincze számtalanszor utalt szülőfalujára, nyelvi példát vagy gyermekkori emléket idézve. Most egységes, beható képet kapunk arról a világról, amelyben tizenkét éves koráig nevelkedett, múlhatatlan benyomásokkal és értékekkel gazdagodva.

Megható őszinteséggel, természetes nyíltsággal szól családi környezetéről, szűköss viszonyaikról, ahogyan a hagyományait büszkén őrző „nemesi”

* Megnől az ember szíve. Barátok—Emlékek—Találkozások. Veszprém, 1993. 250 o., kézirat hasonmásokkal + képekkel.

község társadalmi rétegződésének alján, zsellérsorsban éltek. A gyermek, aki ebbe beleszületik, gyakorlatias életrevalósággal alkalmazkodik hozzá, s miközben megismeri a környező világot, megtanulja, hogy a létfenntartás ösztön-parancsára hasznát vegye a legcsekélyebb értéknek, a vadon természet százféle adományának, minden kínálgató előnylehetőségnek. De – az ő esetét tekintve — még fontosabb az a gyermeki fogékonyság, mohó ismeretvágy, amellyel a lélek felépíti és folytonosan gazdagítja önmagát, megismervén mikrovilágának részletgazdagságát és mélységeit.

Az olvasó természetesen elsősorban arra kíváncsi, milyen jelekben mutatkoznak meg egy eléggé csüggesztő társadalmi és műveltségi viszonyok közt élő szegény falusi fiúban azok a vonások, képességek, amelyek kijelölik és meghatározzák magasba ívelő életútját. Közelebbről: hogyan bontakozik ki benne a nyelv iránti érdeklődés, az a „problémaérzékenység”, amely a jövőbeli neves nyelvész jellegzetes tulajdonsága, tartozéka.

A szerző — érezvén az olvasó ilyen igényét — hallgat a ki nem mondva is elhangzó kérdésre, s készséggel elébe megy az óhajnak: bámulatos frissen megőrzött és áradó gazdagsággal feltáruuló eleven emlékei idézésekor mindig megállapodik azoknál a részleteknél, mozzanatoknál, amelyek utalnak nyelvi fejlődésében való szerepükre. Ilyenkor, terjedelmi hangsúlyozással, részletező ismétléssel ad figyelemfelhívó nyomatékot közlésüknek.

Igen tanulságos annak a folyamatnak nyomon kísérése, ahogy az eszmélkedő, mohó érdeklődésű, mindent éles érzékenységgel megragadó és befogadó fiúgyerek nyelvismeretének világa egyre táguló és gazdagodó körökben felépül. Kezdetől fogva a gyökeres magyar népnyelv veszi körül, ennek is az erősen nyílt *e*-t és a zárt *ë*-t jellegzetességgként használó „vászprémi” nyelvjárása. E beidegzett beszéd-sajátság megőrzése fontos előny, szinte sorsdöntő tényező lesz majd Lőrincze életpályája alakulásában. Az otthoni környezet szűk és szegényes nyelvi világát kitérítette a falusi gyerek napi tapasztalásainak és gyakorlati életismeretének élményi hatása, a hasonló korú és helyzetű pajtásokkal való együttlét, az idősebbek megfigyelése, példája és a „szomszédolás” társadalmasító iskolája.

Eleven érdeklődésű, az emberekhez vonzódó, közösségkedvelő fiú lévén a kis Lőrincze, igen szerette a falu hagyományos életének társas alkalmait. Ott ismerte és tanulta meg a viselkedés, érintkezés szinte szertartásos formáit, kötelező szokásait, használatos nyelvi fordulatait, a népi „illemszabályokat”; és mindez sok nyelvi tanulsággal is járt. Szomjas kíváncsisággal hallgatta, figyelte a „nagyok” böleselkedését, történeteit, tréfáit és — meséit, mert akkor, a század elején ezek is hozzátartoztak még a falusi élethez. A felnőtt Lőrincze egyéniségének oly vonzó tulajdonságát, a természetes és kedélyes beszédmodort, a közös hangot mindjárt megtaláló közvetlenséget, a fordulatos szófűzés és a humor iránti érzéket bizonyára a gyermekkori „szomszédolások” élményei alapozták meg.

Az iskoláról pedig, amellyel annyit ijesztgették, kiderült, hogy vonzó és izgalmas világ az ő számára: új ismeretek, könyvek csodaországa, ahol szinte egy „másik” nyelvet is meg kellett tanulnia. Sarkalló tudásvágy és az

olvasás szenvedélye gyökerezett meg benne. Minden hallott új szót, mondást rögtön magába szívott, megjegyzett; ami betűt, írást úton-útfélen látott, mind elolvasta, megtanulta, sokszor játékosan megfordítva is. (Mindig csodáltam emlékezetét, amely évtizedek múltán is pontosan fölidézte a Szentgálon hallott-olvasott-tanult szövegeket, történeteket, mondókákat. Bámulatos versismerete is erre a szenvedélyes vonzalmára és memóriaképességére épült. És szinte irigyeltem, mert hogy rossz alvó, s kényszerű ébrenléteit olvasással tölti ki; innen ered irodalmi érdeklődését tükröző, naprakész tájékozottsága.)

A szentgáli elemi, ahová Lőrincze járt, református egyházi iskola volt, s ez sajátos többletet, szint adott tanulóéveinek. Az iskola és a templom szoros kapcsolata folytán a kálvinista szellemiségű nyelvi közeg vette körül a növendékeket. A Károli-biblia, a zsoltárok és dicséretesek a magyar nyelvnek újabb, szokatlan rétegével ismertették meg őket, talányos, sajátos, ismeretlen szókkal, furcsa kifejezésekkel, archaizmusokkal, amelyek azonban a folytonos ismétlődés során megszokottá, csaknem természetessé váltak előttük, bár néha mulatságos félremagyarázásokot szültek, amint Lőrincze emlékezése mutatja. A beszéd hangjainak és az írás betűinek rejtélyes kettőssége, az emberi művelődés ősi vívmányának kérdése is sokáig tűnődésre készítette őt.

Zavaró és izgató élmény volt számára az idegen nyelvvel való találkozás: a szomszédos, német lakosságú falvak mássága, az odavalósi gyerekekkel esett csúfolódó-kötekedő alkalmi érintkezés ízelítőt adott neki már ekkor az „összehasonlító fonetika”-ból. (Természetesnek látszik tehát, hogy egyetemre kerülve, a magyar–német szakot választja.)

Igazi szentágító hatással akkor nyílt meg előtte a fejlődés lehetősége, amikor a tehetségeket felkaroló pápai református kollégium díjmentes diákjává fogadta a szegény szentgáli fiút. Nemcsak sorsforduló volt ez számára, hanem szorongással fogadott életformaváltás is: a falusi világból, paraszti környezetből városba kerülni, új viselkedéskultúrát, szokásokat, más beszédmódot — kiejtést és szókinészt — tanulni. Ismeret- és tudatvilágának hirtelen tágulását azonban a kollégium nyitott, józan nevelési rendje, a tanárok tapasztalata és tapintatos, megértő irányítása harmonikus, természetes folyamat medrébe terelte. Ezzel párhuzamosan végbement egy másfajta, gazdagító és kiegyenlítő változás is: a kollégiumnak széles körből származó, más-más vidékről egybekerülő diákjai a tájnyelvek sajátos színeivel tarkították közösségük nyelvi spektrumát.

Terjedelmes szakaszt szentel Lőrincze könyve a pápai diákéveknek, bizonyásgúl, hogy milyen jelentős ez az időszak fejlődésében és további pályairányulásban. Nyomatékosan mutatja ezt a kötet egyik tanulságos írása is: A kollégium és a magyar nyelv. Kiviláglik az emlékek fölidezéséből, hogy az iskola szellemének, hagyományainak, egy-egy pedagógus-szenvedélytől sugárzó, távlatokat megsejtető tanárnak döntő szerepe van a fogékonny ifjú lélek formálódásában, képességeinek és becsvágyának kibontakozásában. Ennek bizonyosságát őrzik — Lőrincze Lajost illetően is — az évszázados múltú Képzőtársaság jegyzőkönyvei és a Pápai Kollégiumi Lapok.

Így alakul ki szellemi érdeklődésének egészséges nyitottsága hagyomány és modernség felé, könnyed, természetes íráskészsége, írói hajlama és becsvágya s — irodalmi vonzalmainak és ideáljainak sugallatára — nyelvi ízlése és eszménye, melyet Arany János neve jelent; az ő példája hatja majd át az anyanyelvi művelődés ügyének szolgálatában vezérkedő Lőrincze Lajos egész tevékenységét.

A fölnevelő alma mater segíti-igazítja Lőrincze továbbvivő útját az Eötvös József Kollégiumba, mely az egyetem mellett döntő jelentőségű tudásának, fejlődésének, érdeklődésének irányításában s végül élethivatásának megtalálásában. Ebben pedig a Kollégium egykori jelese, a nagy tekintélyű Kodály Zoltán játszott szerepet.

Akkor figyelt föl Lőrinczére, amikor 1939 tavaszán ő lett az első — egyetemi — jó magyar kiejtési verseny győztese. Kodály előző évi „riadója” indította el a kiejtés romlása elleni mozgalmat, mely azóta országos ösztönző erő (l. Kazinczy-versenyek). Be akarta vonni a témával kapcsolatos elméleti munkájába Lőrinczét is, aki azonban már Szentgál helyneveinek kutatásával foglalkozott, s a névtan felé tájékozódott. Földrajzi neveink élete c. tanulmánya (1947) annak az országos programnak előkészítője, amely nagy, de sajnos elapadó lendülettel kezdte meg hazánknak megyénkenti, legrészletesebb helynévgyűjtését. Ám Lőrincze kutatói adottságait csakhamar egy másik, akadémiai tervfeladat vette igénybe, a magyar nyelvterület feltérképezése, a magyar nyelvjárások atlaszának elkészítése. A sok tapasztalatot nyújtó hatalmas munka módszertani tanulságait Lőrincze foglalta össze.

Pályája azonban ismét összekapcsolódott Kodálllyal, aki mint az Akadémia elnöke (1946—9), nyelvünk ügyét tekintette egyik fő gondjának, s ezt tette az MTA Nyelvművelő Bizottságának élén is. Az ő javaslatára keltették újra életre 1952-ben a rádió Édes anyanyelvünk c. műsorát — Halász Gyula indította a harmincas években —, s gazdája Lőrincze Lajos lett. Ezzel kezdődött több mint négy évtizedes nyelvi népnevelő tevékenysége. Sikerrült ehhez a legvonzóbb formát és hangot megtalálnia, s ezek az előadások („ötpercek”) méltán tették általánosan ismertté és népszerűvé.

E szakadatlan gyakorlati munka mellett a nyelvművelés elvi, tudományos megalapozásának és szervezeti kiépítésének feladatait is az ő központivá nőtt szerepének vonzása, ötletgazdag tevékenységének lendületes energiája fogta össze. Már az 1951-ben tartott akadémiai vita-ülésein kiformalódtak — Lőrincze problémafeltáró és programadó előadása nyomán — a fő teendők és a követendő módszer irányelvei, s egybetoborzódott az a gárda, amely céltudatosan és elhivatottsággal vállalta az ügy szolgálatát.

Az indulás lendületének közvetlen eredménye a Lőrincze szerkesztette alapvetés: Nyelvművelésünk főbb kérdései (1953), s ezt követte a mozgalom kivirágzásának könyvtárnyi termése, közte Lőrincze munkái: Nyelv és élet (1953), Édes anyanyelvünk (1961), Nyelvőrsegen (1968), Emberközpontú nyelvművelés (1980).

A nyelvművelő munkát a hivatalosság is támogatta, s kiterjesztésére mind több lehetőség nyílt. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat szervezhálózata előadások, tanfolyamok sokaságával és A magyar nyelv hete, ill. Az anyanyelv hete évenkénti országos programjával mozgósította a köztudatot. A sajtóban egymás után nyíltak a nyelvművelő rovatok, újabb céhbeli és önkéntes segédcsoportok segítették a mozgalom sikerét, s a televízió is bekapcsolódott a közérdeklődés kiszélesítésébe. Mindezek megvalósításában ismét csak Lőrinczére hárult a központi szerep. (Sajnos, idáig nem sikerült elérni az egyik fontos célt: egy sűrűn megjelenő, valóban életszerű, eleven, a legszélesebb körhöz szóló népszerű nyelvművelő lap létrehozását, amely a mozgalomnak valóban hatékony eszköze, összefogója és irányítója volna. Többszöri próbálkozás után csak 1979-ben indulhatott a mindössze negyedévenként, tehát mérsékelt hatásfokkal megjelenő Édes Anyanyelvünk c. folyóirat.)

Az a szomorúan szükségyszerű s megdöbbentő tény, hogy a magyar anyanyelvet beszélők egyharmada nem Magyarországon él, hanem a szomszéd országokban s szerte a világban, lelkiismereti kötelességként rótták a hazai társadalomra és államunkra azt a feladatot, hogy a nemzet testétől elszakadt ötmillió magyarban fenntartsa a lelket, magyarsága tudatát, elsősorban az anyanyelv megőrzésével. A múltbeli szűk körű kezdetek után 1945 és különösen 1956 történelmi fordulatai-változásai ébresztettek rá felelősségünk súlyára. A Magyarok Világszövetsége keretében létrejött Anyanyelvi Konferencia (1970) intézménye lett hivatva e missziós feladat betöltésére. A szervezet kiépítése és hatékony működésének megalapozása pedig szintén Lőrinczére hárult, akit addigi tevékenységével elért tekintélye kijelölt e szerepre. Személyes példájával és hatásával is törekedett élővé tenni, a nemzetközösség testmelegével áthatni a spirituális kapcsolatot, vállalva — nehézségek közepette is — közeli és távoli magyar közösségek fölkeresését, hogy diplomatikus, meggyőző tapintattal és hajlékonysággal eloszlassa a kezdeti, sokszor ellenséges bizalmatlanságot, s előadásaival, tapasztalata és tudása által erősítse a lelki, szellemi egybetartozást kifejező nyelvi tudatot, szorosabbá fűzze a kapcsolatot a határokkal elválasztott s a távolba szakadt magyarok és hazánk közt.

Az évek során Lőrincze köré csoportosult feladatok, megbízatások, tisztségek egyre nyomasztóbb teherként nehezédtek rá. Az Édes anyanyelvünk „ötpercei” azonban négy évtizeden át, kihagyás nélkül, pontosan elhangzottak; ezt a vállalását oly szigorú kötelezettségnek érezte, hogy szinte megszállottan, minden körülmények közt teljesítette. Szándéka, terve, baráti ösztönzések, kiadói és közigény dacára sem jutott hozzá egy kis felszabadító nyugalomhoz, hogy rádióelőadásainak előkészített anyagából újabb kötetet válogasson össze. Ez most már az utókorra hárul, nemcsak fájdalmasan kegyeletes gesztusként, de mint a nyelvi művelődést szolgáló és a nyelvészeti szakirodalmat gazdagító kötelezettség is.

A Mesterek, barátok című fejezetben Kodály Zoltán, Áprily Lajos, Illyés Gyula és Keresztury Dezső alakját idézi fel Lőrincze. A velük való

kapcsolatok sok személyes emléket őriznek, de minduntalan fölmerülnek a nyelv és a magyarság sorskérdései, a nyelvművelés gondjai; velük vitatta meg a problémákat, összefüggéseket.

Ide került — kissé szokatlan társítással — Lőrinczének az a beszéde, amelyet Déry Tibor balatonfüredi szoboravatásán mondott. Vállalását az indokolta, hogy mondanivalója a „nyelvűvelő” Déryhez kapcsolódott, aki 1945–6-ban, ellenséges vélekedések, sőt vádak, támadások közepette, a nyelvűvelés ügye mellé állt, s az Írószövetségben szervezkedést indított a nagy történelmi-társadalmi-politikai változások forгатagájában megzavarodott nyelvérzék és nyelvhasználat helyes irányba terelése érdekében. Bár a kezdeményezés lendülete, „felsőbb” támogatás híján, hamar kifulladt, Déry — megnyilatkozásaival és írói példájával — klasszikus tanúságtevője a nyelv jelentőségének.

A Tiszatájban (1989/11) megjelent Képzelt beszélgetés egy szoboravatáson azért is figyelmet érdemel, mert Lőrinczének olyan oldalát mutatja meg, amelyet közismert tevékenysége, a nyilvánosság reflektorfényében álló szerepe-hivatása árnyékba fordított.

Írói készsége és stílusérzéke szinte észrevétlen, magától értő természetességgel nyilvánul meg írásaiban. Szenvedélyes, örök olvasó lévén, mágnes-emlékezete megragad minden jellegzetes, följegyzésre kínálkozó és kívánczó nyelvi alakot, érdekes stílusötletet, fordulatot. Ötperceiben is gyakran hivatkozik az olvasott írókra, költőkre, példákat idézve tőlük. Aki pedig úgy ismerte egész nyelvkincsünket, mint ő, minden rétegével és árnyalatával, az archaizmusoktól a nyelvjárásokon és a városi „tájszólás” megkökötő szóbukfencein át az írói nyelvalkító-alkotó ösztön és stílusművészet varázsprодукcióiig, nem csodálhatjuk, hogy a riasztó, „száraz” nyelvi ismereteket érdekessé, vonzóvá tudta ízesíteni könnyed, közvetlen előadásmódjával, szemléletes példáival.

Szoboravató beszédében azonban, miután Déry „nyelvűvelő” érdemeit ismertette, váratlan fordulattal hangot és szerepet vált, s valóságos stílus-bűvészműtatvánnyal megleveníti a szobor szellemalakját, és párbeszédet kezd vele. Ahogy az „Ítélet nincs” írója maga elé idézi életének kísérő árnyait, ezt a fogást alkalmazza Lőrincze is, a hely és alkalom sugallta stílszerűséggel, s párbeszédükből kibontakozik mindkettejük személyes valómása.

Ez a stílusremeklés (Lőrincze egyik utolsó írása) szépírói tehetségét illusztrálja. Ilyen becsvágya már diákkorában felébredt és megnyilvánult, amint a kötet néhány szemelvénye is bemutatja, de életpályája, körülményei és — sors adta?, vállalt?, megtalált? — hivatása és szerepe más, párhuzamos útra terelte, irányította. De állandó érdeklődéssel és nosztalgiával figyelte a másik úton folyó versenyt, író-kortársait. A maga munkásságának, „műfajának” kereteiben csak közvetve nyilvánulhatott meg írói képessége, életének vége felé azonban szemérmesen-fojtottan mindinkább megnyilvánult addig búvópatakként rejtőző írói vágya. Amíg csak a betegség kalodája rá nem zárult, mindvégig a vállalt szerep és hivatás áldozatos

szolgálója kellett hogy legyen: a magyar nyelv hűséges, védelmező „pásztorra”. Ha még néhány nyugodt és szabad évet kap a sorstól, egy új írónk születhetett volna benne, hetvenöt évesen...

*

A Biblián nevelkedett Lőrincze Lajos pályája mintha a predestináció tanát és hitét példázná: létre eszmélésének első, legközvetlenebb és alapvető élménye az őt levegőként körülvevő közeg, az anyanyelv, mégpedig annak gyökeres és hiteles, sűrű és mély népi világa, melybe beleszületett. Ezt a megbecsülhetetlen ajándék-örökséget már gyermekkorában ösztönösen őrizte és gyarapította. Amikor szerencséje a továbbtanulás lehetőségéhez juttatta, az új serkentő környezetben, az iskola szellemiségének hatása alatt tovább tárgult nyelvi érdeklődése és ismeretvilága, s bár irányulása még bizonytalan, vonzások és véletlenek a nyelvészpálya felé terelik. Névtani kutatás, majd a nyelvatlasz gyűjtőmunkájának nagy iskolája készítette fel őt hivatására, melyben ember és szerep egymásra talált. Az ország anyanyelv-mestere azonban még magasabb, hangját tágabb körben hallató katedrára lépett: nyelvünk ügyének az egész magyarságot figyelő gondviselője lett, aki jó pászorként járta körül, hogy egybetartsa a szétszéledt nyáját. Mert Déry Tibornak az íróra szabott megállapítását kitágítva, hirdette és vallotta, hogy az embernek, míg magyarnak érzi magát, bárhol éljen is, az anyanyelv az igazi hazája.

Kovalovszky Miklós

Felhívás közéleti-politikai stílusunk kulturáltságának megőrzésére

Az Anyanyelvápolók Szövetsége, ez a mintegy másfélezer tagot és többszörösen annyi rokonszenvezőt magáénak valló társadalmi szervezet immár ötödik éve, megalakulása óta igyekszik — egyéb törekvései mellett — visszaszorítani a magatartás- és érintkezésformáinkban terjedő faragatlanság, durvaság, trágárság előretörését. Eddig főleg a felnövekvő ifjúságra igyekezett hatni ilyen irányú mozgalmával, versenyformáival, s a fiatalok bizonyos rétegeiben sikerült is felkeltenie az egymás megbecsülését tükröző kulturáltság igényét.

Most, a társadalmunk további sorsát jelentősen befolyásoló 1994. évi választások előtt az egész társadalomhoz s azon belül is elsősorban a felnőtt réteghez fordulunk. Érezzük, tudjuk: a feszült nemzetközi és a szorító nemzetgazdasági helyzet fokozottan hajlamossá tesz bennünket a nyers, önkorlátozás, sőt megfontolás nélküli megnyilatkozásokra; arra, hogy a sajátunktól eltérő nézetekben rosszindulatot, netalán bűnös szándékot, tehát az ellenfélben ellenséget gyanítsunk, s így vita helyett minősítsünk, érvelés helyett ítélkezzünk; hogy a vélemények bírálata helyett a véleményt nyilvánítónak a személyét támadjuk.

Ennek szabadjárá engedése azonban méltatlan volna társadalmunkhoz, amely arra törekszik, hogy visszaszerezze a helyét a kulturált Európában. Ezért nyomatékosan kérjük a hivatásos politikusokat és a nem hivatásos politizálókat egyaránt: Őrizzék meg propagandatevékenységükben és vitáikban kulturáltságukat, elsősorban azzal bizonyítva saját emberi méltóságukat, hogy tiszteletben tartják a másokét! Gondolják meg: az országépítés további folyamatában úgyszólván együtt kell működniük, s korántsem mindegy, milyen emlékekkel, milyen előzmények után! Fogják tehát vissza indulataikat, nem feledve: a vita nem az érzelmek, indulatok harca, hanem „két vagy több személynek szellemi küzdelme valamely kérdés eldöntésére” (Magyar értelmező kéziszótár).

Mindezzel nem a végeredményt kívánjuk befolyásolni — ez semmiképp sem feladatunk —, csupán azt szeretnénk elérni, hogy az eltérő politikai nézeteket vallók közti viták, véleménykülönbségek hangja — se a Parlamentben, se a sajtóban — ne fajuljon el, ne váljék alantassá, útszélivé, hanem maradjon mindvégig egymás kölcsönös tiszteletén alapuló, kulturált, európai.

Budapest, 1993 karácsonyán

Az Anyanyelvápolók Szövetségének
Országos Elnöksége

Mindennapi nyelvművelés — és még néhány gondolat*

1. Jó pár évvel ezelőtt még napilapok adtak rendszeresen teret a nyelvművelésnek. Ezekből a kis cikkekből válogattak össze a szerkesztők egy kötetnyt.

A magyar közéletben és mindennapi életünkben is a legfontosabb közvetítőeszköz a mi anyanyelvünk. Ha bajok, zökkenők, sértődések esnek, ezek oka olykor pusztán félreértés. Nem értjük meg egymást jól, mert nem ismerjük eléggé, nem használjuk pontosan a magyar nyelvet. A tévesztések, félrecsúszások egy része tipikussá válhat; ilyenkor aztán jó szolgálatot tesz a nyelvművelés.

A nyelvre és az emberre irányulás viszonyát — Lőrincze Lajos emlékezetes megfogalmazása nyomán: Emberközpontú nyelvművelés (Gyorsuló idő, 1980) — néhány mondatban világosan kifejti a bevezető Ajánlás (6), de arra is rámutat, hogy milyen ötletesen állították össze a mindennapi (első-sorban írásbeli) nyelvhasználatból vett anyagukat a cikkek szerzői és a kötet szerkesztői, hogy a korábbi Népszabadság-beli rovat írásainak megszűrése és némi átformálása útján minél hatékonyabban mutassanak rá a torzulásokra, a hibákra, a nyelv alakulásának nemkívánatos jelenségeire, és hogy minél jobban elmélyítsék az anyanyelv ismeretét.

Ebben a hasznos könyvben eligazítást találunk a közhözönés ma divatos formáiról és azok értékeléséről (11), a tegeződés elterjedéséről és korlátairól (13), sietős beszédünk hangkihagyásairól (17–8), nevetségesen hangzó mozaikszókról (26–7). De szó van a látott szöveg maradandóbb hatásáról (34, 46) és ennek esztétikájáról (39–40), a csak írásban megnyilvánuló stílusparódiáról, szójátékról (81), alternatívát jelző ferde törtvonalról (83), a szóláskeveredések kétféle értékeléséről is (214–25).

Hatékonyabbá teszi a nyelvművelő cél elérését az itt-ott némi gúnnyal fűszerezett humor (157: *NÓ PURISM*), a szóalkotás szükségességének hangoztatása (165: „Új dolgoknak új neveket kell adnunk...” — idézve Révaitól), a kíváncsiakat is kielégítő tárgyi vagy nyelvi ismeretterjesztés (181–3, 201, 203, 227, 239, 241).

2. Aki nyelvhelyességi ügyekben eligazítást igényel, kitűnő segédeszközt talál a bőséges szó- és tárgymutatóban és az olyan kifogástalan — gyakran kifejező, nemegyszer tréfás célzást tartalmazó című — írások gazdag sorozatában, mint: Rövidítések és rokonaik (25), Értelmes mozaikszavak (27), *Eddzük* magunkat helyesírásban (57), Vigyázat, mást jelent! (61), Íme, egy új mozgószabály! (71), Szavak új szerepben (97), a szellemesen bevezetett *Feltöltődve* (104), Egy szódivat *forgatókönyve* (102), Megsüthetjük-e az igény-ünket? (112), *Fogalmazzunk* másképp! (115, a *fogalmaz* ige előretöréséről), *Vállal, elvállal, felvállal* (116), *Rákérdezhetek?* (120),

* Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek. Auktor könyvkiadó, Bp. 1992. Szerkesztette Kemény Gábor és Szántó Jenő. 366 oldal.

Ön-mérsékletet kérünk (121), Amire *érzékenyek* vagyunk (126), az ötletes befejezésű „Elszálltak a *lovastűzók*” (128) s folytatásaként: Miért *szálltak el*? Melyiket a kettő közül? (145), Egy holt nyelv élő szavai (148), Szex-vizsgálat a szavak világában (162), Amikor ferdítés a fordítás (170), Antik nevek --- mai hibák (176), A *Behrám*-tól a *Zserbó*-ig (180), Szóképek, klisék (206), a fogalmi, ill. a nyelvi tájékozatlanságot helyreigazító három cikk (216—20), valamint „A serpenyő másik oldala” (222), Képtelen képek (223), Canossa megér egy misét (231). A henye nemtörődömség nyelvi lecsapódását, az ebből fakadó általános pongyolaságot mutatja be két humorosan ijesztő írás: Azt sem tudja, fiú-e vagy lány (233), Mélyütés a stílusnak (244), bár ez utóbbinak a célzásai Lombrosóval kapcsolatban nem mindenki számára világosak. Helyes, szellemes cikkek tárgyalják a kétszeres tagadás veszélyeit (284—8), nagyon jó nyelvtani fejtegetéseket találunk a határozói igenév értelmetlen kerüléséről és a *-ható* igenevek igei sajátságairól (290—5), szavazásszerűen megfogalmazott tanácsot — merev szabály helyett --- az *aki* és *amely* névmások használatáról (300), majd más szempontú elemzést erről a névmásfajtáról, és jóakaró figyelmeztetést a sorrendi hanyagság okozta félreértésekről (302). Nagyon jól átgondolt írást olvashatunk a rokonértelmű nyelvtani eszközök fölösleges halmozásáról („*Mint fölösleges ismétlésként*”; *Nyilván, hogy* keveredés), okos és lényegbe vágó elmefuttatást az alany zavaró elhagyásáról összetett mondatok második tagmondatában (Itt az alany, hol az alany?), jó gondolatokat a *születik, nem véletlen, tulajdonképpen* divatos használatáról. Stílusosan fogalmazott cikk szól a „farmerszavak”-ról (327), ugyancsak nagyon jó írás a régies szavak szótévesztő használatáról (Ne *kufárkodjunk* a szavakkal!). Tanulságos az ellentétes jelentésű szavak együttes használatának különböző stílusértékeit feltáró cikk (340) és az utána következő, fonákul használt szavakról szóló írás.

3. Az imént kiemelt, különösen jelentős cikkek mellett --- melyeket úgyszólván változtatás nélkül szívesen látnánk egy újabb kiadású vagy más kötetben is --- még sok olyan írást tartalmaz a könyv, mely valamilyen szempontból különösen hasznos.

A nyelvre vonatkozó terminológia itt-ott újabb fogalmakkal gyarapítja a kevésbé tájékozottak és az idősebb nemzedék ismereteit. Ilyen a „témaismétlő szerkezet” (14), mely abban áll, hogy a mondatot kezdő témát (vagyis amiről a mondat szól) előbb teljes néven megnevezzük, utána névmási alakban megismételjük olyankor, amikor még gondolkozunk, mit is akarunk róla mondani, vagy ha a rá következő tulajdonképpeni mondani-valót élesebben ki akarjuk emelni. (*A gyermek, az fogoly.*)

A nyelvtani ismeretek terjesztését és fejlesztését szolgálja néhány olyan terminológiai újítás is, mint *ajakkörösödés, ajakkörös* (labializáció, labiális: 21), *panelszavak, szócsonkítás* (29), álkettős családnevek (49: *Szent-Györgyi*), *átsugárzás* (interferencia, azaz a másik nyelvnek a hatása kétnyelvűség vagy nyelvtanulás esetén: 136). Találó a „fából fakarika” jellemzés az

olyan túlbiztosított kettős kifejezésekre, mint *hátracurikkolni* (153; én az igét *curikkol* alakban ismerem).

Örülhetünk az olyan szakszó-magyarításoknak is, mint *durva szemcsés* (167, *no fines* helyett), *permet* (a *spray* helyett, melyet magyar átírású változataiban sem tudok elfogadni, de szerencsésebbnek látnám *szóró*-nak fordítani). Célszerű megismertetni az idegen nyelveket tanuló magyarokat „a fordító hamis barátai”-val, mely idegenből átültetett tükörszó ugyan (*faux amis, falsche Freunde*), de a szótárkészítők és a fordítók számára jól találó neve egy fontos jelenségnek: egy-egy nemzetközinek vélt, többnyire latin gyökerű szó nem azonos értelmű a két nyelvben (pl. az angol *premium* más, mint a magyar *prémium*). Alkalmi használatban persze nemzetközi szavak is jól kifejezhetik — humoros célzással — a lényegét, pl. amikor a cikíró azt írja, hogy a *beadja a törülközőt* kifejezésben két különböző szólás „turmixolódott össze” (221). — Ugyanez a nyelvművelőnk fogalmazási hibáknak lényeges okára tapint akkor, amikor azokat „a gondolkodásbeli restség” jelének tekinti (336).

4. Ez a cikkgyűjtemény sokféle nyelvi, sőt azon kívüli, általános ismeretterjesztést is szolgál. Rámutat például az alaki különbségekben rejlő jelentésbeli megoszlások lehetőségére, melyet Grétsy Lászlónak 1962-ben megjelent könyve — szerencsés nyelvtörténeti értékű szakszóval — szóhasadásnak nevezve tárgyal. (Ilyen a *nevel* és *növel*, *szeg* és *szög*: 20–21.) Másutt példák sorozatán kimutatja névelők, névutók, kötőszók használatában, hogy „ezek az apró nyelvi elemek élő sejtek a szöveg testében” (263).

Szóvá kell tennünk néhány elégtelenséget a tájékoztatásra szánt adatok közt. Két helyen (96, 176) arról olvashatunk, hogy a *tót* népnév régebben ’szlovént’ is jelentett. Ez egy kis helyesbítést kíván. Ritkábban jelentett a *tót* ’szlovént’, hanem — a szlovákok hagyományos elnevezése mellett — inkább ’szlavónt’, esetleg ’horvátot’.

Az évszázadokkal ezelőtti *Tótország* nem volt más, mint Horvátországnak ma *Szlavónia* néven ismert keleti, különösen a Duna és Száva közti területe (később együttes nevükön Horvát-Szlavonország), melyet két éve a szerbek szálltak meg. A *szlavónok* horvát nyelvjárást beszélnek, területükön a török hódításig jelentős magyar lakosság élt Szerém és Verőce vármegyék keretében. A törökök kiűzése után szerb lakosság kezdett beköltözni, ezért a 19. század elején ezt az országrészt Új-Rácországnak is ismerték (Márton József: *Lexicon trilingve Latino—Hungarico—Germanicum*... M—Z. Pest, 1818. 1145: *Slavónia, Ujrátság*). A *szlovén* nép ezzel szemben Horvátországtól külön, attól északnyugatra él, ma önálló államban, ezelőtt Jugoszlávia egyik tagköztársaságaként. Nagy része évszázadokig a Habsburg-monarchia *Krajna* nevű tartományát alkotta, kisebb részük később Olaszországhoz tartozott, egy másik csoportjukat Magyarországon (Vas és Zala megye délnyugati részén) *vendek*-nek nevezték.

Nem a cikk szerzője, hanem adatforrása (Magay Tamás: *Idegen nevek kiejtési szótára* 1974. 68, és ennek nyomán: *Helyesírási kézisztár* 1988. 64) hibázott akkor, amikor *Beethoven* nevének ejtését így adta meg: „bétóven” (38). A német név eredetileg összetétel, a *th* itt sohasem jelentett egy hangot,

hanem kettőt, az összetett név tagjainak határán. Ferenczy Géza (Nyr. 91: 501) megadta a név alnémet etimológiáját, de sajnos, nem vonta le belőle a kellő következtetést. (Többi összetett tulajdonnévi példája mind a magyar szótagolás szerinti elválasztást követi.) A *t-h* szótaghatáron a magyarban is jól kiejthető hangkapcsolat, helyes kiejtése tehát az eredetihez közelítő [bét-hófn], vagy a szóvégi mássalhangzó-torlódás feloldásával [béthófen]. (L. Nyelvművelő kézikönyv 1980. 288.) Ennek megfelelően a név helyes elválasztása az AkH. 1984. 223., 226.d), 230. és 231. szabályának értelmében, de nem a Helyesírási kézikönyv szerint *Beet-hoven*. „Elvégre a torzításhoz senkinek sincs joga” (194), és az elterjedt [bétóven] forma éppúgy torzítás, mint *Shakespeare* nevének régebbi magyar [sekszpír] alakja a helyes és eredetibb [sékszpír] helyett. A szójegyzékben megadott — és a nyomdai gyakorlatban is követett — elválasztását sem a német, sem a magyar helyesírási szabályok nem teszik megokolttá. Német nevek ejtésében pedig ne franciáskodjunk!

5. A cikkek szerzői továbbmentek a hibák egyszerű megállapításánál. Többen igyekeztek azoknak okait is feltárni. A szótagkihagyásról, egy-szerejtésről szóló cikk rámutat a beszéd során közrejátszó lélektani mozzanatokra (17), de ezt a fajta szóalak-rövidülést kiejtési henyéségnek tulajdonítja. Ennek további oka végelemzésben az a mai életre jellemző sietősség, melynek más beszédbeli, fogalmazásbeli következményei, megnyilvánulásai is vannak. - A nagy kezdőbetűk túlzó használatának egyik oka a tekintélytől való félelem (47), ami könnyen válhat szolgálalkúsággá, másik oka az angol hatás (49). — A számok írásával kapcsolatban tudatosítja a cikkíró a hindu—arab számjegyírás óriási előnyét egész számolási rendszerünkben (51), egy másikuk gondos megokolást ad a *Rúdugró-csúcstalálkozó* írásmód helyességéhez (85). Jó magyarázatot kapunk a *lerokkant* ige ’leszázalékol’ értelmű kialakulásáról, a *dolgozó* főnévnek ’munkahely’ jelentéséről (105, 108) és ez utóbbinak finom elutasításáról, a „homályos-modoros” (azaz kötőszó helyett kötőjellel kapcsolt) jelzőkről (272–2), a tagmondatok egymás közötti összefüggéséről (296), végül (337) a már említett sietősség egyik objektívnek tekinthető okáról: az idő felgyorsulásáról.

A magyar nyelvhasználat alakulásában — melyet az optimisták fejlődésnek, a pesszimisták romlásnak mondanak — egy jellegzetes tünet (s ezt több jelenség okának is tekinthetjük) az, amit Ferenczy Géza kifejezésével nyelvünk merevedésének nevezhetünk.¹

¹ Ezt a címet tudtuk elolvasni Ferenczy gyorsírással feljegyzéssel készített — s többek közt egy külön szerkesztést is tartalmazó — fogalmazványainak egyik fejezetében. Mivel a Magyarán című, 1980-ban megjelent kötet összeállításakor nem volt, aki megfejtse ezeket a Gabelsberger—Markovits rendszerrel papírra vetett írásokat, ez az anyag teljességgel kimaradt a válogatásból. Most már van gyorsírásszakértő, mert Schelken Pálma, mint a magyar kultúra sokféle ágában, de főleg az irodalomtörténetben jártas újságíró, önszántából beletanult e régi gyorsírási rendszer különféle egyéni változatainak megfejtésébe, sőt egy kis munkacapatot is megtanított rá a Soros Alapítvány támogatásával. Azt hiszem, jó lenne, ha Ferenczy Géza özvegyének hozzájárulásával és e munkacapat egyik tagjának közreműködésével ki lehetne adni Ferenczy hagyatékából még legalább egy posztumusz kötetet.

Ez a merevség ellentétben áll azzal a finom árnyaltsággal és rugalmassággal, mellyel Bárczi Géza (Nyelv-művelésünk 1974. 24) jellemezte nyelvünket. Értelmezésem szerint ilyen merevedés mutatkozik meg az igekötős igék *-ható* képzős igeneveinek állítmányi használatában (293): „Egy költő lénye . . . legkönnyebben *összehasonlítás*sal megközelíthető” (ehelyett: *közelíthető meg*); „A két nem . . . csak *egymás tükrében meghatározható*” (azaz: *határozható meg*). Az igenévi állítmány, mely a mondathangsúlyt igereszerűen elváló szórenddel jelöli, könnyen összetéveszthető az igenévi alakú, de melléknévvé merevedett állítmánnyal. Ez a közeli szófajba való átcsapás néha valóban megtörténik (s nem csupán formai tévesztésből): „Az amerikaiak . . . béketerve *nem elfogadható* a palesztinok számára” — csakugyan „elfogadható” alak, valóságos tagadott melléknév, ha az állításon kívül minősítést is ki akar fejezni. Minderről kellő okfejtést találunk a cikk további szövegében, amely megpróbálja magyarázni azt, amit a nyelvtanok nem világítanak meg kellőképpen: hogy hol a különbség a melléknévi igenév és a melléknév közt. (Az akadémiai nyelvtan csak a többesjel előhangzós változatára mutat rá a melléknevesült igeneveknél, mint *bosszantóak*: MMNyR. 1: 388 — Ruzsiczky Éva megfigyelése nyomán, vö. Nyr. 79: 289—98 —; másutt az igei bővítmenyekkel jellemzi a melléknévi igenév igei sajátosságait, nem téve különbséget a vonzatszerű bővítmeny — amilyen a tárgy — és az olyan szabad bővítmeny közt, mint az önálló időhatározó: MMNyR. 1: 198, 229.)

Egy másik tünete a merevedő tendenciának a birtokos szerkezetekben mutatkozik. Sokan azt hiszik, hogy ezekben a birtokos mindig jelző, ezért nem merik elválasztani „jelzett szavától”, a birtokszótól. Ennek következtében alakulnak ki ilyen szórendi sutaságok: „A dal *címe*, amit hallani fogunk” (296). Helyesen és világosan: „A *dálnak*, amelyet hallani fogunk, a címe: . . .”. Ezt a jól érthető mondatalakítást a cikkíró beékeléses módszernek nevezi, és igaza is van: a mellékmondat beékelődik a főmondat két része közé. De hogy melyik ez a két rész, arra nem tér ki. Nos, ez a kettőspont előtti, állítmánynak tekinthető szakasznak két összetevője: a birtokoszó (*dal*) és a birtokszó (*címe*). De a birtokszó a birtokosától különféle mondat-tani helyzetekben elválhat, így akkor is, ha annak saját külön értelmezői mellékmondata van. Az *amit* (vagy pontosabban: *amelyet*) nem a dal címére vonatkozik, hanem csak a dalra, tehát azt kell követnie. A birtokos szerkezet nem olyan szoros egység, mint a jelzős szerkezet, hanem gyakran lazább kötődésű nála, két önállóan mozgó részből áll: birtokos részeshatározóból (s ez csak közvetlenül a birtokszó előtt olyan jelző, mint a ragtalan birtokos) és birtokszóból. Mivel nyelvtanaink nem tárják fel világosan a különbséget a birtokos részeshatározó és a birtokosjelző közt², szokássá vált egyrészt a *-nak*, *-nek* rag elhagyása olyankor is, amikor a birtokszó távolabb kerül

² E szakszó egybeírása nem hiba, hanem következménye annak a meggondolásnak, hogy a minőségjelző a minőséget, a mennyiségjelző a mennyiséget, a birtokosjelző a birtokost jelöli. Egyformán főnévi előtagú összetétel mind a három. Így kellene javítani a Helyesírási kézikönyvtárban és a nyelvtanokban is.

birtokosától, másrészt a tárgyalt cikkben bemutatott merev együtt-tartásuk olyankor, amikor az értelmes mondatszerkesztés mást kíván. — Ez a merevedés az oka azoknak a furcsa mondattöredékeknek is, melyekről kitűnő fejtegetést olvashatunk „Eltévedt jelzők” címen (308). Itt csak a bevezető szakasz szorulna némi módosításra, ti. az említettek alapján nem magát a birtokos szerkezetet, hanem a birtokos szerkezetnek csupán a legtipikusabb formáját jellemezhetjük úgy, hogy „egy birtokos jelzőből és a hozzá tartozó jelzett szóból áll” (és a *birtokosjelző*-t egybeírással is megkülönböztetve a *birtokos szerkezet*-től).

Egy harmadik iránya a nyelvi merevedésnek az a tendencia a fogalmi egységek együtt-tartására, melynek „Jelzők helycseréje” címet adott a következő kis írás szerzője (309). Egyik példája: „A fokozódó történelem iránti érdeklődés”. Aki így fogalmaz, együtt akarja tartani és szinte összetétellel merevíteni azt a tartalmi kapcsolatot, mely a történelem és az érdeklődés közt fennáll. Csakhogy ez mégsem összetétel. Ha minőségjelzőt teszünk eléje, azt első olvasáskor nem az *érdeklődés* alaptagra és ezen át az egész szerkezetre értjük, hanem a szerkezet meghatározó tagjára, a *történelem*-re, és ebből sületlenség következik. (Élőbeszédben, hangos olvasáskor a *történelem* erősebb nyomatéka ellensúlyozhatja ezt a félreértési veszélyt.) — Más oka is lehet ennek a furcsa szórendnek: törekvés a minőségjelző minősítő szerepének, állító értékének korai érvényesítésére (ilyenkor érezzük különösen, hogy a jelző valamiféle lefokozott állítmány). Igen helyes ezzel szemben a szerző tanácsa: adjunk elsőbbséget „az elválaszthatatlanabb szerkezetnek, a minőségjelzős kapcsolatnak”: a történelem iránti *fokozódó érdeklődés*.

6. A könyv szerzői tisztában vannak azzal, hogy a nyelv változik (és bizonyos vonatkozásokban fejlődik is), nem minden jó, ami régi vagy hagyományos. Megragadó elme-futtatással tárja fel és oldja meg az ezzel kapcsolatos dilemmát „A tagadás logikája” cikk. A „Megtiltotta, hogy ne szóljon” típusú tiltó és tagadó szerkezeteknek régi irodalmi hagyományuk van, mégsem szolgálják a világos megértést. A kitűnő szerző inkább elkerülni ajánlja az ilyen „kétkulacos” mondatokat (285).

7. A remek írások között más olyanokat is találunk, melyekhez némi kiegészítés vagy éppen helyesbítés kívánczik. Nem elég meggyőző az az érvelés, hogy a Toldiban ez a sor: „Hallgatott sokáig, majd elfakadt sírva” (19) csak a *majd* szó hangsúlyos olvasásával (‘majdnem’ értelemben) helyes. Ugyanilyen valószínűséggel tekinthető a *majd* hangsúlytalan időhatározónak, az *elfakadt* ige pedig megtörtént cselekvést jelentő állítmánynak is. Egy másik példában (*A játék egyre hevesebb lett köztük, majd megfojtotta öccsét*) egyértelműen hangsúlyos a *majd*, de ezzel együtt jár a *fojt* igető másodlagos hangsúlyozása is. (L. Radó—Deme, Nyr. 89: 425—30.)

A különböző idegen nyelvekből átvett szavak kiejtése és írása körüli gondokat tárgyaló cikkek (22—25) arra a gondolatra indítanak, hogy kellene készíteni egy betűtárt arról:

melyik betűnek, betűkapcsolatnak mi a hangértéke az egyes latin betűs írású nyelvekben? (A nem latin írásúakról vannak már helyesírási szempontú áttekintő szakkönyvek.)

További munkára serkent — és egyben kritikára ösztönöz — néhány kijelentés, így a névsorok rendjét tárgyaló cikk is (33): utána kellene nézni és egy népszerű tanulmányban összefoglalni, mi a mellékjeles és az összetett betűk betűrendi értéke más nyelvekben (pl. cseh, szlovák, finn, francia, spanyol) s ez elveket hogyan alkalmazzzák különféle lexikonokban, nemzetközi névsorokban. Az ugyanis pontatlan okoskodás, hogy minden olyan elv zavaró, mely eltér a magyar akadémiai szabályzat előírásaitól. Az *a* és az *á* nem csak a múlt században számított két külön betűnek, hanem 20. századi szótáraink is alkalmazták ezt az elvet (pl. a Bitter—Puhr szerkesztésében megjelent magyar—német szótár a harmincas évek végén). A magyar lexikonokban szokásos elvekről Ferenczy Géza adott tájékoztatást (NyKk. 1: 332—4, korábbi irodalommal).

Pontatlan az a megfogalmazás is, hogy a „betűváltásos” elválasztási mód (amilyen a német *Neckar: Nek-kar*) a magyarban nincs (36, egy különben fontos helyesírási cikkben). Hiszen ilyen a magyar *buggyan: bugy-gyan* típusú elválasztás is!

Igen vitatható, hogy a *holott* mai nyelvünkben összetett szó-e (38). Ez a mi nyelvhasználatunkban ellentétes kötőszó, márpedig sem a *hol*, sem az *ott* nem hordoz ilyen jelentéselemet. Aki így választja el: *ho-lott*, nem vét a helyesírási szabályok ellen. Hiszen alig világosabb összetétel, mint a *csecse-mő*, melynek elválasztásában nem kívánjuk meg az egykori összetételi határ jelölését. (Balassi korában még határozószó volt: „mi lehet . . . Szébb dolog a végeknél? Holott kikeletkor A sok szép madár szól”.³ — Viszont a *Shakespeare* elválasztás sem tekinthető okvetlen hibának, ha valaki tudja, hogy ez a név angol összetételből alakult. Idegen írásmódú nevet elválaszthat az idegen helyesírás szerint is az, aki azt a nyelvet jól ismeri.

Az *I-je* és *I-e* írásmód (82) egyaránt tökéletlenül jelöli a hangalakot. Az *I* kiejtve: egy v. egygy. Sorszámnévi olvasatát csak pont tenné egyértelművé, és akkor is *első* alakban. Az 1984. évi helyesírási változtatás csak annyiban helyeseltető, hogy pontosabban jelöli a toldalék alakját. Hasonló szabály érvényesül a *0-os* [nullos] és *0-s* [nullás] írásmódban: a tőváltozatokat a számjegy esetében nem jelöljük, de a kötőjellel hozzáírt toldalék változatait igen.

A *dz* kettőzését, a *-da*, *-de* képző előtti magánhangzó rövidségét lehet ugyan szabályozni, de e szabályok elleni vétség nem minősülhet súlyos hibának, mert a szabály ingatag alapon áll. A *dz*, a *dzs*, mivel többi beszédhangunkhoz képest ritkák, igen korlátozott előfordulásúak, inkább csak elméletileg és a megfogalmazott szabályokban tagjai a magyar fonémarendszernek, elnevezésükben, használatukban nem váltak olyan természetesen

³ Az ellentétes kötőszói jelentés annyira elszakadt az eredeti helyhatározóitól, hogy akár külön homonim címszók is lehetnének szótárainkban. — A vitatható határu összetételek külön meg vannak jelölve a könyomtatásra kész Magyar ragozási szótárban.

elemi egységgé, mint pl. a *cs*. Ezért „három évtized sem volt elég ahhoz, hogy az iskolákban is mindenki tudomásul vegye: *eddzük* a helyesen írt igealak” (58). — A *fonoda*, *sütöde*, *szövöde* pedig nem olyan egyértelműen az igealaktól keletkezett, mint az *iroda*, *mosoda*, hanem a *fonó* főnév, a *sütőház*, *szövőműhely* összetételeknek igenévképzős előtagja is közrejátszott alakulásukban (l. NyKk. 2: 727)⁴; egyértelműen az AkH. 1950. rendezte ezeket először. Ebben találok a *kötöde* típusú szavak hosszú *ő*-jének okát, nem a *bölcsöde* és a *kötődik* hatásában, még kevésbé abban a magánhangzó-nyúlási tendenciában, melyet a cikkíró a *körút* [kőrut], *lakos* [lakós], *mindig* [mindíg], *posta* [pósta] példákban lát a városi pongyola élőbeszéd egyik megnyilvánulásaként. Pedig a *kőrut* nem csak a városi nyelvre jellemző (Szepes Gyula írt erről 1974-ben: Nyr. 98: 141, 147—8), a *lakós* alakkeveredés eredménye (NyKk. 2: 18), a *mindig* és a *pósta* 1950 előtt írásban is szabályos volt.

8. Nem csoda, hogy éppen a helyesírási cikkekhez kívánczik a legtöbb kiegészítő megjegyzés. Nyelvünknek ezen a területén nem ajánlásokkal, stílusminősítésekkel, használati finomságokkal, hanem szabályokkal találkozunk. Ezekre a szabályokra szükség van, mert a nyelvhasználat írott formáiban nem uralkodhat teljes összevisszaság. De a szabályok értelmezésében, alkalmazásában mutatkozhat itt-ott merevség, az írott formákban megnyilatkozó eltérések kifejező értékének fel nem ismerése, akár a szabályzat szerkesztőinek a részéről is. Amikor tehát bíráló megjegyzést teszek, ezzel a fő elvek rangsorolását szeretném kiemelni, mert fontosabbnak látok egy-egy alapvető szempontot a részszabályoknál vagy a szójegyzék némelyik példájánál. Az is igaz továbbá, hogy az élet alakulása, a nyelvhasználat változása néha túlnő a szabályokon. Így a *dízelesítés* (43) alakot sem a helyesírási szabályzat, hanem a Magyar értelmező kéziszótár regisztrálta először. Az *Oforért* alak típusa (49) is a nyomdai gyakorlatban terjedt el, a szabályzat csak utólag (1984-ben) szentesítette, a korábbi csupa nagybetűs írásmód helyett.

Legnehezebb a különírássra és egybeírásra vonatkozó szabályokat úgy rendezni, hogy az valóban értelemtükröző legyen. A magyar helyesírás általános elvei fölötté állnak a részletszabályoknak, ezért elsősorban az alapelveket kell érvényesíteni. Így „a különírás és az egybeírás révén megkülönböztethetjük egymástól a szókapcsolatokat és az összetételeket” — írja az AkH. 1984. 2.d) szabálya általános tudnivalóként. De nem vizsgálták meg kellően, mik a főbb kritériumok a szókapcsolatok és az összetett szók megkülönböztetésében.

⁴ Szily Kálmán adatai szerint a *-da*, *-de* képzőt igen különböző tövekhez tették hozzá a nyelvújítók, így a pusztá vagy kötőhangzós igealaktól is, melléknévi igenévképzőhöz is: „*fesztöde*, ... *lövöde*, ... *öntöde*, *pénzveröde*, ... *vívoda*, ... *zuzda*” (Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez 1898. 325); „*óvoda*, *öntöde*, ... *sütöde*, *szálloda*” (A magyar nyelvújítás szótára 1902. 396).

A szabályzat — mint a „Különírtam? Egybeírtam?” cikk írója (64) hivatkozik rá — különbséget tesz a minőségjelzős és a mennyiségjelzős előtagú melléknévi összetételek közt. Pedig a határ nem ott húzódik, hanem inkább a képző jellegében és a képzős utótag önálló vagy önállótlan használatában mutatkozik. A *kék ruhás, piros tetős, egész napos* különírása zavart okozhat, mert az *-s* képzős melléknév külön második jelző lehet, az első jelző így a képzős melléknévet követő főnévre is érthető (ha nem is az adott három példában, de az olyanokban, mint *barna kalapos hölgy*), a beszéd folyamán pedig a *kék ruhás* nem bomlik szét valódi szókapcsolattá. *Milyen ruha ez?* — kérdezhetjük a képző nélküli főnév jelzőjére, de azt már nem kérdezzük, hogy „milyen ruhás lány?”, mert nem a *ruhás* jelzője a *kék*, hanem a *kék ruha* jelzős kapcsolat egésze kap *-s* melléknévképzőt. Ezzel szemben az *-ú, -ű (-jú, -jű)* képző a jelzős kapcsolatot nem teszi összetétellé, hiszen a *kör alakúra* nyugodtan rákérdezhetünk így: *milyen alakú?*, a *széles körűre* így: *milyen körű?* A *háromkerekű* kérdése is: *hány kerekű?*⁵ Ezért fölösleges egybeírni ezt is, a *többalakú, kétszintű* melléknéveket is. Ezek szókapcsolatok (*hány alakú?* stb.); a *sokszínű* is csak átvitt értelemben összetett szó (fokozva *sokszínűbb*), eredeti értelmében *sok színű* (több színű, *hány színű?*). A *négynyolc* kérdése is szókapcsolat (*hány ujjnyi?*), tehát a határozott számnévi jelző nem összetételi előtag. Még az *éves* utótagúakra is így kérdezzünk: *hány éves?* (Természetesnek látom a még rövidebb *fős* különírását is: *Hány fős tanulócsoportokkal dolgoznak* — Budai Polgár 1992. dec. 22. 5.). Az *elsőéves* — melyet a cikkíró (helyesen!) a minőségjelzősök közt sorol fel kivételként — azért összetett szó, mert kérdése is összetétel: *hányadéves* (nem pedig *hányadik éves*). A *jómódú*-t összetételnek mutatja egységként is lehetséges fokozása (*jómódúbb*), de a *nagyfokú* (akárcsak a *nagyarányú, nagymértékű*) teljességgel szókapcsolatként viselkedik: *milyen fokú (arányú, mértékű)?, nagyobb fokú* stb. Ez utóbbiak egybeírása megnehezíti a tisztánlátást az összetett szó mibenlétének kérdésében. A *fiatalkorú* is csak pontosan meghatározható hivatalos kategóriaként összetétel, köznyelvünkben természetesebb a különírása (vö. *milyen korú?, fiatalabb korú*).

A nyelvi kategóriák mozgása és a helyesírási szójegyzék merev értelmezése közti ellentmondás okozza azt a nagy bizonytalanságot, melyet megragadóan jellemez a „Ne mindent egybe!” cikk írója (67—9). Saját szövegében még ezt is különírja: „átvitt értelműség”, holott *értelműség* szavunk nincs (és ilyen kérdés sincs: „milyen értelműség?”), hanem az egész *átvitt értelmű* szókapcsolatból alkothatunk *-ség* képzős összetett szót.

Az *-ú, -ű* képzős melléknévvel nyelvtanaink és helyesírási szabályaink sokáig nem tudtak mit kezdeni. Elterjedt a rövidebb jelzői előtaggal való egybeírásuk (pl. Gárdonyi regényeimében: A *kékszemű* Dávidkáné). Ennek a bizonytalanságnak először az AkH. 1954. próbált foghatóbb határt szabni, amikor a melléknévi jelzőktől tendenciaszerűen különírtatta őket (180. szabály, a szójegyzékben: *kék színű*). De a sok kivétel miatt a szójegyzék olyan tarkaságot mutat, hogy az írásmódok megmagyarázása egy hosszú, folytatásos cikket vett igénybe (Elekfi, MNy. 58: 92—103, 216—32, 371—8). Rác Endre erre reflektálva (MNy. 59: 242) úgy értette a cikk törekvését, mint amely ellentétes a helyesírás egyszerűsítésével; pedig ez a 24 oldalas írás nem akar új szabályokat adni, csupán keresi a látszólagos következetlenségekben a szabályszerűségeket. A helyesírás újabb szabályozása most további vizsgálatot tesz szükségessé. Annyi bizonyos, hogy az *-ú, -ű* képzős melléknévek szünszemantikus fogalomszók, vagyis olyanok, amelyeknek csak jelzővel (vagy jelzőszerű előtaggal) van valódi értelmük. (Az autosemantisch—synsemantisch ellentétpárra l. Marty 1904. évi előadását Funke utólagos kiadásában: *Psyche und Sprachstruktur* 1940. 105—6, és az ő nyomán Bühler: *Sprachtheorie* 1934. 291.) — Egy másik nyelvtani sajátosságuk miatt ezeket birtokmelléknéveknek nevezném (Elekfi: *Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár*. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 1988. aug., 44), mert jelzett szavuknak a birtokát jelölik. Igaz, hogy nincs „*szemű* ember” (Mondd és írd 344), de van ilyen kérdés: *milyen szemű?*, ezért a *szemű* valódi jelzős szókapcsolatot alkot előtagjával, bár önállótlanága a névutókára emlékeztet.

⁵ Egy cikksorozat fejezetcíme: „Teve van hány púpú?” (Bános Tibor: Hőskori históriák. Rádió- és Televízióújság 1992. dec. 14—20.).

9. A nyelvtani szakszók használatához is kívánczik néhány további megjegyzés. Pontatlan ez a régi hagyományú megfogalmazás (47): „Ha egy összetétel kettőnél több szóból áll”, mert az összetett szó szavakból tevődik ugyan össze, de nem szavakból, hanem összetételi tagokból áll. Az összetett szó már egy szó.

A *ráértés*-t szokatlan értelemben használja a „kötődé”-ről szóló cikk írója (59) a *-da* szóvégnek képzőként való nyelvújítási alkalmazására. Értelmező szótáraink az ismertebb, mondattani vonatkozású használatát értelmezik első helyen, és szójelentéstani ’tapadás’ értelme is csak azért szerepel (2. jelentésként), mert sokan összetévesztik vele. (L. Elekfi i. m. 57—8.)

A *húsevő* szótípust (123) nem *igeneves*, hanem *igenévi* összetételnek nevezném, még akkor is, ha jelzőjével rímél (melléknévi *igenévi*), mert az utótag adja az alárendelő összetételnek szófajilag lényeges elemét (a *húsevő* melléknév az *evő* igenév összetétele), az előtag a járulékos elemet (s ezért a *húsevő tárgyas* összetétel). Jó lenne, ha a nyelvtani terminológiában világosan megkülönböztetnénk az *-i* és az *-s* képző eltérő funkcióját (mely a közhasználatban igen kezd összerosódni). — Pontatlan ez a kifejezés: „alárendelt összetett mondat” (312). Az ilyen összetett mondatnak csak egyik tagmondata alárendelt, maga a mondategész alárendelő (vagy még pontosabban: alárendeléses) összetett mondat.

Az írás és a kiejtés együttes tárgyalása során csúszott ki a cikkíró tolla alól ez a téves forma: „A mindennapi beszédben bizonyos betűk nevét sokszor megkettőzve ejtjük ki” (193), holott a beszédben ezeket *hosszan* ejtjük: *f* [eff]; a kettőzés a hosszú mássalhangzók írott jele. (Van kettőzött ejtés is, de ritkán és csak szótaghatáron, pl. *kulcscsörgés* [cs-cs], *malaccomb* [c-c].)

10. Kisebb fogalmazási hibákkal (vagy legalábbis vitatható, nem mintaszerű fordulatokkal) csak elvétve találkozunk. Nyelvművelő kiadványban nem írnám le azt, hogy „biztosan érzed” (5; *bizonyára* helyett). Bánt az *azonban* hátracsúszása; ez a kötőszó a szórendi egységek második helyére való, mindjárt az első mondattag mint téma után. Kifogástalan szórenddel így lenne (9): „Szájizmaink azonban — különösen az ajkak —”. Nem vagyok barátja az *Am* ellentétes (mondatkezdő) kötőszói használatának (*ámde* helyett, pl. 55, 137, 213, mint már Ferenczy Géza írt róla: *Élet és Tudomány* 1970. 2003); sokszor — főleg többszöri ismétlődésekor — a világosabban ellentételező *de* helyett áll (157, 214). Ferenczy Illys Gyulának egy cikkében látja megvalósulni a helyes arányt: tíz *de* kötőszóra egyetlen *ám* jut benne,

A birtokos *-nak*, *-nek* ragjának nemkívánatos elhagyása annyira terjedőben van, hogy kötetünk szövegeiben is találunk rá több példát. Így: „nyersanyag”, azaz a levegő hiánya miatt (16). Nyersanyag miatt? Pontosabban, a mellérendelt tagok világos jelölésével: „nyersanyagnak”, azaz a levegőnek a hiánya miatt. — Néha másképp is megoldható a birtokos szerkezet hiányos fogalmazása, mint: „talán nem is a cégtáblák megrende-

lői, mint inkább elkészítői” (60); világosabb lenne visszaulató névmással: „mint inkább azok elkészítői”, mert különben a szórendet is meg kellene cserélni: „a cégtábláknak talán nem is a megrendelői, hanem inkább elkészítői”. Olyankor is *-nak* rag kívánczik a birtokoshoz, amikor a birtokszónak nem egyszerű, hanem mondathatározóval bővített jelzője van: „aszókapcsolat egyébként különírandó elemeit” (71; helyesebben: szókapcsolatnak). Nem kellett volna sajnálni a *-nak* ragot a közbeékelés formájában értelmezőszzerűen ismétlődő birtokostól sem (81—2): „kell-e hiányjellet tenni a *hisz* határozószó[nak] — másik szerepében: kötőszó[nak] — [a] végére?” — Rag hiánya (és talán a névelő) teszi homályos értelművé ezt a mondatrészletet (220): „szándéka végrehajtásakor *kudarcot vall*”. („Itt az alany, hol az alany?”)

Néhány apró fogalmazási ügyetlenséget akár meg se említsek. De nem hagyhatok szó nélkül egy régi rossz szokást, melytől e kötet nyelvművelői sem egészen mentesek: vonatkozó névmások használatát ott, ahol mutató névmás helyett új állítást vezetnek be (tehát az ún. álvonatkozó mellékmondatokat és ezek önállósult, főmondat helyett álló változatait). Mondat élén különösen modoros (latinos műveltségre célzó) az ilyesmi: „Ami azt jelenti, hogy a szóban forgó levél minden volt, csak kedves nem” (83). A vonatkozó mellékmondat után hiába várjuk a főmondatot, utólag kiderül, hogy az *ami* nem is mellékmondatot vezetett be, hanem önálló mondatot. Helyesen, magyarul: „Ez azt jelenti...” hiszen itt visszaulató névmás kell.⁶ Még helyesbítő szövegben is előfordul ez a modoros fogalmazás (267): „Aktívak voltak, *ami abban nyilvánult meg*, hogy...” Valóban helyesen így lenne: „és ez abban nyilvánult meg...”.

A nyelvtani szerkesztetlenséget kifogásoló (93: Mindent bele!?) cikk írója maga is leír egy kissé szerkesztetlen mondatot: „A szóösszetétel[nek] egyik leggyakoribb módja [az], hogy valamely nyelvtani szerkezetet . . . egy szóba rántunk össze.” A *-nek* rag hiánya a birtokos szerkezeten belül a birtok hangsúlyozását, a mutató névmásé pedig a mellékmondat kiemelését teszi bizonytalanná. Mindkét (itt hiányzó) nyelvi elem az aktuális tagolást szolgálja; elhagyásuk a közéleti és hírszolgálati szürke, sietős fogalmazásnak tipikus hibája. (Ilyen hibákra, különösen a homályos birtokos szerkezetekre nagyon jól felhívja a figyelmet a kötet utolsó kis cikke!)

Csinján kell bánni a mutató névmás rövid *e* változatával. Csak hangsúlytalan helyzetben használjuk természetesen, és ott sem mindig. A meghökkentő „e számára” (104) pillanatnyi zavart okoz az olvasásban; a túlzott feszeség elkerülhető volna oldottabb fogalmazással: „ez a számára, s bizonyára az olvasók számára is új szó”. — Hangsúlyozási zökkenőt idéz elő ez:

⁶ L. NyKk. 2: 1249—52. Aki ezzel kapcsolatban Arany Jánosra hivatkozik (A fülemlé), mint Rácz (Anyanyelvi műveltségünk 1960. 46), vegye figyelembe azt a finom ironiát, mellyel Arany itt a hivatalos (jogászi) stílusra céloz. Azt egyébként Rácz is említi, hogy a stilisztikai szempontokat nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ha nem kivételes stílárius célzattal használjuk a latinos (és a németben is így elterjedt) álvonatkozó névmást, modorosággá válik: nem köznyelvivé, hanem egy sajátos értelmiségi zsargon nyelvtani eszközzévé.

„e nyelvi elemekkel is mértéktartóan kell élnünk” (214; helyesen: „ezekkel a nyelvi elemekkel is”). Joggal kifogásolta az *e* kirívó hangsúlyozását Péchy Blanka (Beszélni nehéz! 1974. 142–3). Ebből az a tanulság, hogy ahova hangsúly kívánczik, ott a teljesebb (és ragozott) ez formát használjuk névmási jelzőként.

11. Néhány esetben túlzónak találjuk egy-egy jelenség elítélését. A keltezésnek ilyen jelölése: 92.01.11. (51) ma már nemzetközileg elfogadott forma, nem csak számítógépek részére. Az AkH. 1984. 293. szabálya ezt is elfogadja mint helyes változatot. — Fölösleges pontoskodás az ilyen szóvégi kötőjel (75): *két fiútestvére van és két leány-*. Az ilyen szerkezet léte inkább arra a következtetésre indít, hogy a *fiútestvér* sem igazi összetétel, hanem főnévi jelzős kapcsolat. A *balettest* (76) és a *rongyoszsák* (77) szabályosan írt összetételek ugyan, mégsem ítélném el a tagolást világosan jelölő kötőjelet, akárcsak a *hogy*, a *majd*’ alkalmi hiányjelét (82) ott, ahol a szöveg egyértelműsége megkívánja. — A *csütörtököt mondott szerdán* kifejezést (228) mint alkalmi szójátékot inkább a sajtónyelvi derű egyik példájának látom. Nem kifogásolnám a *paramétereim* szót sem az említett házassági hirdetésben (324); használata az asszony humorérzékéről tanúskodik. Az *áll, mint borjú az új kapu előtt* szólásváltozatot is (221) inkább szellemes újításnak tartom, mint zavaró szóláskeverésnek.

12. A kötetet a jól áttekinthető fejezetbeosztás, valamint az egyesített szó-, tárgy- és névmutató teszi igen használhatóvá. Mind a harminckét szerző jó ötletekkel járult hozzá a közös vállalkozás eredményességéhez, és nem mindig a magasabb tudományos rangúak írták a legkiválóbb cikkeket. Köszönet a szerkesztőknek, hogy e könyv összeállításával maradandóbbá tették az újságszámokban megbújó írásokat, sok gyönyörűséget szerezve és biztatást adva azoknak, akik szeretik és ápolják anyanyelvünket! Jó lenne, ha ez a könyv (vagy akár cikkeinek legjava) eljutna a Magyar Távirati Iroda, a Magyar Televízió és a Magyar Rádió hírszerkesztőségéhez. De reméljük, a szerzők intő tanácsainak addig is lesz valami foganatja.

Elekfi László

A magyar nyelv Kárpátalján

Amióta vendégtanárként tanítok az Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén, sokan kérdezték már tőlem, hogy milyen a magyar nyelv Kárpátalján, a kívülálló szemével nézve látok-e különbséget a magyarországi és az itteni nyelvhasználat között. A kérdezők szavaiból megfogalmazatlanul is érződött valami olyasféle gondolat, hogy „mi biztosan nagyon rosszul beszélünk magyarul, meg sem közelítjük azt a szintet, amely Magyarországon mindenki számára természetes”.

A kérdés lényegi részére nehéz rövid és egyértelmű választ adni. Ha érzelmi alapon próbálkozunk valamiféle magyarázattal, akkor nem tehetnénk mást, mint idéznünk kellene Ábrányi Emilt, Kosztolányi Dezsőt, Sütő Andrást és még sokan másokat, akik a költészet és a próza művészi eszközeivel tettek vallomást az anyanyelvről, annak kimondhatatlanul nagy közösségi összetartó erejéről. Mert a kárpátaljai magyar nyelv is az itt élő magyarságnak anyanyelve, amely mindenkiben a legbensőségesebb emlékeket idézi föl, a gyermekkort, a családot, a szülőket és a testvéreket, azt a falut, várost, utcát, ahol születünk, ahol iskolába jártunk.

Ha kizárólag szakmai, nyelvészeti szempontból akarjuk megközelíteni a kérdést, akkor röviden azt mondhatjuk, hogy általában olyan, mint minden más nyelvváltozat, bonyolult struktúra, amely területi és társadalmi szintekre tagolódik, működési körét, módját pedig számos belső és külső tényező határozza meg. Kárpátalja meglehetősen nagy terület, az Ungtól a Tisza forrásáig igen változatos és archaikus nyelvjárásokkal találkozunk. Ungvár, Munkács, Beregszász környéke a kelet-magyarországi tájnyelvvel van rokonságban, a Huszt, Técső, Rahó körüli falvak pedig inkább a romániai magyar nyelvjárásokhoz állanak közelebb. Természetesen számolnunk kell azzal is, hogy a különféle népek évszázados együttélése során igen változatos nyelvi kölcsönhatás alakult ki, amely főként a szókészletet érintette, de kisebb mértékben a grammatikai rendszer egyéb területeire is kisugárzott. Az idegen befolyás fokozott mértékben fölerősödött az elmúlt évtizedekben, különösképpen akkor, amikor a magyar nyelv elvesztette az állami életben betöltött hivatalos funkcióját, és kisebbségi pozícióba szorult vissza.

Az elmúlt három évben különféle kárpátaljai kiadványokat — újságokat, folyóiratokat, szépirodalmi műveket — olvastam, és megfigyeltem a környezetemben élő emberek mindennapi nyelvhasználatát. A standard magyar köznyelvtől, a köznyelvi norma által előírt szabályoktól való eltérésekről alkalmanként cédulákat készítettem, elsősorban olyan jelenségekről, amelyek regionális jellegűek. Ilyen módon állt össze ez a szójegyzék, amelyet most a szélesebb körű nyilvánosság előtt is szeretnék bemutatni.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a válogatás esetlegességét. Ebből következően nem mondható el az, hogy ilyen a kárpátaljai magyar nyelv. Közelebb áll az igazsághoz az, hogy ilyen is, mert azért nem mindenki így ír és így beszél ebben a régióban. Az már inkább csak technikai kérdés, hogy a szógyűjteményben nem különítettem el a különböző eredetű nyelvi regionalitásokat. Ebből a szempontból szét lehetne válogatni több kategóriát: a tájnyelvi és a regionális köznyelvi jelenségeket, az orosz vagy az ukrán nyelv hatását tükröző jelenségeket, a sajtó nyelvében élő zsargon- és divatszavakat stb. Úgy gondolom, ezek így együtt vannak jelen a nyelvben, és az anyag sem olyan bőséges, hogy részletező elemzésre is módot adna.

A közlemény végén kiemeltem néhány hangtani, alaktani, lexikális és mondattani jelenséget, amelyek nagyobb részben inkább a nyelvművelés kérdéskörébe tartoznak.*

*

ad l. elad; jövedelmet ad; kérdést ad fel; kiad; lead, vizsgát ad

aljasi l. *-si* képző helynevekben

aljdeszka 'a szekér fenekén levő deszka' ... *meg-megdöccent a kerék, nyikorgott az aljdeszka alattam* ... (NZM 65.)

alkalmazást nyer ... *a társadalmi élet valamennyi szférájában alkalmazást nyerjen a szovjet nő szellemi potenciálja* ... (KISZ 1990. márc. 8., 1.)

állít l. üzembe állít

által l. délenáltal

ankéta 'kérdőív, nyomtatvány' *A szomszédom is beadta a kárpótlási igényét, én segítettem neki betölteni az ankétát.* (é. b.)

apaszt l. elapaszt

átcsinál 'átdolgoz' *A tervet többször átcsinálták, mivel kevés földet utaltak ki az építkezéshez.* (UH 1991. okt. 26., 2.)

-ba, -ban <településnevekhez kapcsolódva> *1978-ban Beregszász-ba irányították dolgozni* (KISZ 1991. ápr. 13., 1.); *Ti legalább Ungváron és környékén, és főként Beregszászban meg a vidékén sokan vagytok, egy tömbben éltek* (BL 238.)

bádog 'alumíniumból készült pohár, bögre' *Hozzad csak a vizet, majd én magasra tartom a beleket, s te töltögeted a bádoggal bele a vizet.* (BI 107.) Vö. ÚMTsz. bádog.

bánka 'öblös befőttesüveg' (é. b.)

bárka 'deszkából készült burok, amelybe a koporsót a sírba teszik' (ÚMTsz.) ... *vajon tettek-e föléje fejfát, padmalyt vagy bárkát, ráírták-e a koporsójára* ... (NZM 89.)

beregújfalusi l. *-si* képző helynevekben

* Forrásjegyzék

BI = Bús Ilona: Pusztafa. Regény. Magvető Kiadó. Budapest, 1989. 336 oldal

BL = Balla László: Azt bünteti, kit szeret. Regény. Háttér Lap- és Könyvkiadó. Budapest, 1990. 316 oldal

é. b. = élő beszéd

Ka = Kárpátalja. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség lapja volt 1992-ig. Ma közéleti és kulturális lap. Korábban kéthetenként jelent meg, újabban havonta. Ungvár—Miskole.

KISZ = Kárpáti Igaz Szó. Napilap. Megjelenik Ungváron.

KV = Kovács Vilmos: Holnap is élünk. Regény. Csokonai Kiadó, Debrecen—Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1989. 216 oldal

NZM = Nagy Zoltán Mihály: A sátán fattya. Regény. Hatodik síp könyvek. Budapest—Ungvár, 1991. 179 oldal

UH = Ung-vidéki Hírek. Napilap. Megjelenik Ungváron.

bérfa 'a szekéroidal felső, vízszintes fája' ... *néha egy-egy kíváncsi szempár lesett át a bérfa oldalán* ... (NZM 65.). Vö. ÚMTsz. bélfá.

betölt 'kitölt <nyomtatványt>' *Betöltötték már az évvégi jelentés papírja-it?* (é. b.)

bitangjában hagy 'veszni hagy' *Szakállék bérelt házban laktak, a bútorkon kívül semmijük sem volt, így csak azt a kis holmijukat kellett bitangjában hagyni — illetve még azt sem.* (BL 32.)

biztat l. megbiztat

biztosít 'ad, rendelkezésre bocsát' *A zöldséget és a gyümölcsöt a hétvégi telkekkel rendelkező munkások biztosítják, akik ingyen adják le ide felesleges termékeiket.* (UH 1991. ápr. 20., 2.)

bot l. görbebot

butélia 'palackos üveg' ... *hozz bort, adj most bort, összetöpörödvé ücsörgött a butélia mellett* ... (NZM 31.)

bútor *Van új székházunk, és új butrunk is van. A régi butrot eladtuk.* (é. b.) Általános a használata a kárpátaljai regionális köznyelvben. Vö. motor.

cinke Fr. *cinkét fogott az orra* 'taknyos lett az orra' ... *Balázs Gyula bátyámnak cinkét fogott az orra, áttetsző gyöngyként remegett orra hegyén a takony* ... (NZM 109.)

csanak 'pohár' ... *belül a csanaknyi bor émelyítő tüze nem melegített* ... (NZM 16.). Vö. ÚMTsz. csanak¹.

csenget 'telefonál' *Csengess ide, ha szerencsésen hazaértél!* (é. b.) Általános elterjedt a kárpátaljai regionális köznyelvben.

csíklé (valószínűleg valamilyen leves) ... *hányingerrel néztem a máskor jóízű ételekre, nem kellett a csíklé, a köménymagos leves* ... (NZM 60.) Vö. ÚMTsz. csíklé.

csinál l. átcsinál

darab l. faradarab

délenáltal 'délidőben' *Az ágyban megpihenünk, s holnap új erőre kelve majd folytatjuk. Inkább kinn maradunk délenáltal* (ti. a mezőn BL). (BI 99—100.)

deszka l. aljdeszka

dicsérettábla 'dicsőségtábla' *Hova diagrammát rendeltek az öt éves terv mutatóiról, hova vörös anyagra írt jelszót: „Lendületesebb szocialista versenyt!” (persze oroszul), hol meg dicsérettáblát akartak csináltatni.* (BL 155—6.)

dolgozik 'működik' *Ez a telefon már megint nem dolgozik.* (é. b.)

dolog l. szó

döntő *Az ott dolgozók által elkészített vegyelemzésnek döntő jelentősége van a leendő termést illetően* (KISZ 1990. márc. 8., 2.). Itt is divatszó a sajtó nyelvében.

dúcsosodik l. kidúcsosodik

együttes l. munkaegyüttes

-ékhöz '-éknál' *Tegnap voltunk Zékányékhoz.* (é. b.)

elad <vmi vmire> 'elad <vmi vmiért>' ... *150 rubelre adtunk el magyar újságokat* ... (Ka II. évf. 23. szám, 1991. dec., 10.).

elapaszt 'elapad' ... *egyik napról a másikra elapasztott a tehenünk* ... (NZM 151.)

élettartam 'életkor' ... *nem kell attól félni — mint a vérnyomásnál —, hogy a beteg várható élettartama megrövidül* (KISZ 1991. febr. 9., 7.).

elhivatott volt *Az osztrák Alpok délvidékén, Villach—Warmbadban került megrendezésre szeptember 27—28 között az a kongresszus, amely az Európában élő nemzeti kisebbségek helyzetét, gondjait, terveit volt elhivatott megtárgyalni.* (Ka 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 4.)

elkonfiskál 'elrekvirál' ... *a lovakat édesapám negyvenhárom végén eladta, nehogy elkonfiskálják, mint a tizennégyes háborúban* ... (NZM 34.)

ellenőriz l. leellenőriz

ember 'személy' (a választással) *kapcsolatos listákon 831 312 ember szerepelt ... a szavazásban 757 364 ember vett részt.* (KISZ 1990. márc. 8., 1.)

érkezik 'tud, képes vmit megtenni' *Ez ugyanis ahhoz vezetett, hogy azok, akik a jegypénztárakban nem érkeznek megváltani a menetjegyeket, a vonaton sem tudják azt megtenni.* (KISZ 1991. jan. 12. 3.); *Hitler már nem érkezett bevetni új fegyverét, a japánoknak adta át.* (BL 24.); ... *jóformán körül sem érkeztem nézni* ... (NZM 160.); (Az öregekről van szó:) *Gyermekkori emlékeikre az idő még nem érkezett teljesen fátylat borítani* ... (Illés Mónika: Magyar népi gyermekjátékok és mondókák Beregdéda községben. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. Ungvár, 1992. 24.)

esik l. felesik

falusi l. -si képző helynevekben

faradarab '⟨a rétes⟩ vége' ... *⟨a cigányasszonyok⟩ kikönyörögtek egy-egy karéjt a karácsonyi cipóból, faradarabot a rétesből* ... (NZM 32.)

fec 'a tehen első teje borjazás után' ... *úgy húzta ki a tehénből a borjút, fecet főztünk, jóllaktunk belőle* ... (NZM 97.)

fektet l. hangsúlyt fektet <vmire>

felad l. kérdést ad fel

felcserközpont 'egészségügyi központ' *Tavaly például négy iskola, öt óvoda, két klub, három felcserközpont, két orvosi rendelő és két körzeti kórház átadása maradt el a területen.* (KISZ 1991. ápr. 17., 2.)

felesik 'elesik' *Egy mankóra támaszkodó nénikét ellöktek a pultról, a néni felesett.* (UH 1993. febr. 20., 4.)

felhatványoz 'megsokszoroz, felhalmoz' *Az évtizedes elnyomatás, a felhatványozott gazdasági gondok, a társadalom és azon belül az egyének szegénysége, a jelenlevő kilátástalanság — növelik az intoleranciát.* (Ka I. évf. 12. szám, 1990. okt., 4.)

feljelentés megy rá 'feljelentik' — *Igen. Feljelentés ment rád, Gábor. — Rám? Ugyan, ne beszélj badarságokat.* (KV 159.)

felszólal 'szerepel vmilyen műsorban, előadást tart vmilyen rendezvényen' *Láttam, tegnap felszólaltál a televízióban.* (é. b.)

felvesz 'felver' ... *mit óbégatsz, felveszed az egész határt, hallom így is* ... (esetleg sajtóhiba?) (NZM 63.)

findzsa 'bögre' ... *nem ad egy findzsa tejet sem* ... (NZM 151.)

fogad l. vizsgát fogad

folyvást 'folyton' *A pulya se tud tőle tanulni, folyvást a rádiót bújja.* (KV 107.)

gagó 'gólya' — *És mondja csak, gagónak hívják még a gólyát, édesanyám?*

– *Gagónak hát.* (KV 105.)

görbebot 'kampósbot' *Gubája, amelyet nyáron sem vetett le, ki volt akasztva a tornácon, mellette a görbebot.* (KV 167.)

gramota 'elismerő oklevél' *Minden évben gramotája van, vagy mi az istennek hívják.* (KV 107.) M. Takács Lajos szómagyarázata. Ő a regény új kiadásának sajtó alá rendezője.

grimánc '? gunya, ? nyaka' ... *folyvást a lába közt settenkedett a macska, próbálta elkapni a grimáncát Géza bátyám ...* (NZM 150.)

guba 'meleg téli kabát' *Gubája, amelyet nyáron sem vetett le, ki volt akasztva a tornácon, mellette a görbebot.* (KV 167.)

hagy l. bitangjában hagy

hangsúlyoz l. kihangsúlyoz

hangsúlyt fektet <vmire> 'hangsúlyt helyez <vmire>' *Az Ungvári Cipőgyárban nagy hangsúlyt fektetnek az új, korszerű technológiák, berendezések üzembe állítására* (KISZ 1991. ápr. 17., 3.)

hatványoz l. felhatványoz

ha ... úgy 'ha ... akkor' *Ha a fegyveres erők vonatkozásában ezeket az érveket figyelembe lehet venni, úgy a határőr-, a belügyi, a vasúti csapatok vonatkozásában ezek az érvek nem állják meg a helyüket.* (KISZ 1991. jan. 24., 4.)

hídlás 'a disznóól deszkapadlózata' ... <a kacsák> *kikíváncskodtak az udvarra szokás szerint, lesni a disznók moslékából a hídlás résein át lecsurgó lágy eleséget ...* (NZM 147.)

hívású l. összehívású

hivatott l. elhivatott volt

hová tepedül 'mi lesz vele' *Hová tepedültünk volna nélküle?* (KV 106.) M. Takács Lajos szómagyarázata.

-hoz l. -ékhoz

huzakodik l. lehuzakodik

irányt vesz *Miután irányt vettünk társadalmi rendszerünk megújítására, a szocialista választás keretében valósítjuk azt meg.* (KISZ 1990. nov. 10., 1.) Fordítás oroszról. Vö. Nyelvművelő kézikönyv I. 1031.

jövedelmet ad 'jövedelmet hoz' ... *adott nekünk harmincezer rubel jövedelmet ...* Riportalany mondta. (Ungvári Rádió. 1990. febr. 14.)

kancsi 'kancsal' ... *íjedten pislogott Elza a kancsi szemével ...* (NZM 163.)

kántál 'énekléssel karácsonyt köszönt' ... *szomszéd a szomszédhoz elment kántálni ...* (NZM 32.)

Kári 'Karesi' ... *hej, Kári, ki van ez találva ...* (NZM 57.)

kárpátaljai l. -si képző helynevekben

kenyér l. vályogkenyér

képez *A csernobili katasztrófa kérdéseit vizsgáló bizottságban tartott megvitatás főbb témáját a csernobili baleset felszámolásának tudományos biztosítása képezte.* (KISZ 1993. febr. 13., 1.)

képződmény 'szervezet' *Az utóbbi időben területünk egyes társadalompolitikai képződményeinek képviselői olyan híreszteléseket terjesztenek ...* (KISZ 1991. ápr. 17., 2.). *A területi pártbizottság sajtóközpontjának közleménye.*

kérdést ad fel <vkinek> 'kérdést tesz fel <vkinek>' ... *kérdéseket adtak fel a referálóknek.* (Ka I. évf. 12. szám. 1990. okt., 4.)

kiad 'följelent' ... *láttuk Jakab Zsigát, két puskás ember kíséerte ..., kiadta valaki Zsigát ...* (NZM 34.)

kidúcsosodik 'kidudorodik' ... *édesapám meztelen felső testtel ült a deszkán ..., hajoltában kidúcsosodott a hátgerince ...* (NZM 65.)

kifordul l. szó

kihangsúlyoz ... *Vaszil Serehij, a RUH országrészi vezetőségének tagja megnyitó beszédében kihangsúlyozta, hogy ...* (KISZ 1990. nov. 10., 1.); *Az elmondottak kapcsán szeretném kihangsúlyozni, hogy ...* (KISZ 1990. jún. 10., 3.); ... *a felszólalók többsége kihangsúlyozta, szükség van arra, hogy ...* (UH 1991. ápr. 20., 2.)

kimenő 'szabad nap' *Holnap kimenő lesz, nem jövök be dolgozni* (é. b.)

kimenős 'szabadnapos' (é. b.)

kínál rá '<ételt> kínál vkinek' ... *megszokott halk hangjával kínálta rám az ételt ...* (NZM 70.)

kivesz '<fizetést> fölvesz' *Elmegyek a rektorátusba, kiveszem a fizetésemet.* (é. b.)

kivirított 'kinyílt <virág>' *Tegnap az üzletben nem volt kivirított virág.* (é. b.)

komoly (az üvegházi munka) *az ott dolgozóktól komoly erőfeszítést igényel.* (KISZ 1990. márc. 8., 2.); *Én csak azt tudom, hogy a litván kormányban komoly közgazdászok vannak.* (KISZ 1991. jan. 14., 4.), fordítás oroszról; ... *biztos, hogy a Latorca élővilága komoly kárt szenvedett* (KISZ 1991. jan. 24., 3.)

konfiskál l. elkönfiskál

kopera 'kooperatív (szövetkezeti) üzlet' *Minden kuncsaftot meg kellett becsülni. Az iskolások hűek voltak a koperához.* (BI 110.); *Igaz, hogy tejet mérnek a koperában, de az isten bírja kívárni ...* (KV 107.)

központ l. felcserközpont

köztudott, hogy (KISZ 1990. márc. 15., 2.). *Igen gyakori a sajtó nyelvében.*

krumplivájás 'a krumpli fölszedése, betakarítása a szántóföldről' ... *fáradékony lettem, maradtam, krumplivájáskor álltam lábra ...* (NZM 140.)

kutakodik 'tudakozódik, érdeklődik <vmi iránt>' ... *a csendőrök mihamar kutakodni kezdtek Seresék viselt dolgaiban ...* (NZM 35.)

kutakodó 'kereső, kutató' ... *mire feleszméltem, a kutakodó kis szörnyeteg megtalálta a mellemet ...* (NZM 69.)

laci 'lacipecsenye' Péterfalván a csárda vezetője így válaszolt, amikor megkérdeztük, hogy mit lehet kapni: *Gulyáslevest, rántott húst, lacit.* (é. b.)

lé l. csíklé; savanyúlé

lead '〈vizsgát〉 letesz' *Van még vizsgátok, vagy mindenki leadott mindent?* (é. b.)

leellenőriz *Hogy helyesen válaszoltak-e vagy sem, azt keddi számunk kézhez vétele után ellenőrizhetik le ...* (KISZ 1991. jan. 12., 8.)

lehuzakodik 'a lakásba érkezéskor leveti a cipőjét, hogy ne vigye be a sárt' *Ugyan, nem kell lehuzakodni, hagyja csak a cipőjét!* (é. b.) Általános használatú a kárpátaljai regionális köznyelvben.

lopiban 'lopva' ... *anyám utánuk vetett lopiban egy kis eleséget ...* (NZM 33.)

magadáni 'magán<építő>?' *Felbontották tehát a szerződést a magadániakkal, de az építkezés ötlete fennmaradt.* (UH. 1991. okt. 26., 1.)

magánutas 'levelező hallgató az egyetemen' (é. b.)

mán 'már' *Arra mán ihatom a hideg vizet.* (BI 286.)

másvég 'a falu másik vége' *A bátyám elment a fiúkkal, mi lányok, négyen-öten együtt indultunk a másvégre.* (BI 149.)

megbiztat 'biztat' ... *nemigen szerettem a büdös belet szaglászni, de a nagyanyám megbiztatott ...* (BI 108.)

megnevezés 'árufajta' *Csapról hozza naponta a területi posta kocsija az újságokat. Egy-egy megnevezésből 200–250 számot hoznak ...* (Ka 1991. dec. II. évf. 23. szám, 10.)

megpászol 'megtetszik' ... *megpászolt itt nekik az élet ...* (NZM 151.)

megretirál 'meghátrál' ... *dehogyan is retirál meg a fia szemlátomást erős akarata előtt ...* (NZM 128.)

megy l. feljelentés megy rá

mej 'mell' *Hogy csilingeltek a kitüntetések a mejjin ...* (BI 286.)

menő l. kimenő

menős l. kimenős

mérleg 'nyilvántartás, könyvelés' ... *ezek a kultikus létesítmények átadandók az illetékes községei és nagyközségi tanácsok mérlegére.* (UH 1991. okt. 26., 2.)

miliciaőrnagy 'rendőrőrnagy' *Mint azt Ljudmila Szkovrcova miliciaőrnagytól, az ügyben folyó vizsgálat vezetőjétől megtudtuk ...* (KISZ 1993. márc. 13., 2.)

mint l. úgy ... mint

mivel 'mert' *A tervet többször átcsinálták, mivel kevés földet utaltak ki az építkezéshez.* (UH 1991. okt. 26., 2.); ... *nincs hol tartanunk a zöldsgfélekét, mivel a pince mindig vízben áll.* (UH 1991. okt. 26., 4.)

moncsolgat 'morzsolgat' ... *az abrosz szegélyét moncsolgatta ujjai között ...* (NZM 161.)

motor *Vettünk egy új motrot.* (é. b.) Vö. bútor.

munkaegyüttes 'munkaszervezet?' *A sokszoros használatú kuponok forgalomba hozásával foglalkozó területi bizottság ... megvizsgálta a munkaegyüttesek kuponkiadással és rubelértékeléssel kapcsolatos kérelmét.* (KISZ 1992. febr. 15., 1.)

nagyujjas 'nagykabát?' ... *elnyúlt hangtalanul a kiságyon, aludt reggelig, anyám a nagyujjást terítette rá* ... (NZM 31.)

-nál '-hoz' *Maximum 10 személy ment a lánynál* ... (Nagy Angelika: Napjaink lakodalmi szokási Szürtén. Szakdolgozat. 1992. 17. oldal. Kézirat.)

nálunk 'hozzánk' *Minek nem jössz már el nálunk?* (KV 107.)

nálunk zárva van 'bezártunk' *Fiatalember, nálunk zárva van, jöjjön egy óra múlva.* (é. b.) A fodrásznő mondta déli záráskor, jelezve, hogy már nem fogadnak több vendéget.

nevezés l. megnevezés

nyer l. alkalmazást nyer

orr l. cinke

óvópedagógus 'óvónő' *Óvópedagógusok köszöntése.* (Újságcím. KISZ 1992. márc. 4., 4.)

őrnagy l. milíciaőrnagy

őszön 'összel' ... *s ahogy ezzel megvoltunk, anyám előadta, milyen ruhát kapunk az őszön, majd abban megyünk látogatóba.* (BI 101.)

összehívású *A huszonegyedik összehívású területi tanács hetedik ülészakánának határozatát Kárpátalja státusáról a független Ukrajna kötelékében felelős megoldásnak tekintjük* ... (UH 1991. okt. 15., 1.)

padmaly '?' ... *vajon tettek-e föléje fejfát, padmalyt vagy bárkát, ráírták-e a koporsójára* ... (NZM 89.); ... *és ahogy a fagyott föld dübörögve a padmalyra hullott, nekibuzdultak a sírásók* ... (NZM 108.)

pálinka l. pucupálinka

papó 'nagyapa' ... *apai nagyapám nevét adtam neki, Isten nyugosztalja Pista papót* ... (NZM 72.)

pára 'órapár, 2 × 45 perces óra az egyetemen' *Fél tízkor párája lesz, akkor jön be Erzsike néni.* (é. b.)

parancs l. 'rendelkezés, utasítás' *Parancs jött a dékántól* ... (é. b.). *Fr. parancs van rá 'utasítás, rendelet van vmivel kapcsolatban'* ... *miért lett volna öröm az istenadta termés, be kellett szolgáltatni jó részét fillérekért, parancs volt rá* ... (NZM 90.); 2. 'hivatalos kiküldetést elrendelő okirat' *Kérjenek parancsot a dékáni hivataltól a nyári praktikához!* (é. b.)

pászol l. megpászol

pedagógus l. óvópedagógus

platt 'a tűzhely felső vas lapja, amelyre főzéskor az ételt teszik' ... *szerettem volna kinyújtani a kezem a forró platt fölé* ... (NZM 160.)

plusszol 'hozzáad' *A felszámolt kompenzációs összeget a betétkönyvben szereplő összeghez plusszolják.* (KISZ 1993. febr. 18., 1.)

praktika 'szakmai gyakorlat' *Kimegyünk praktikára. Praktikán vagyunk.* (Ungvári Rádió, 1990. febr. 10.) Riportalany mondta. Az egyetemen: 1. 'a diákok nyári kötelező terepmunkája'; 2. 'a diákok gyakorló tanítása a középiskolában'

pucu 'csecsemő, kisfiú nemi szerve' ... *incselkedett vele, beszélt hozzá, játékból a pucuját is bekapta, csak úgy visongott jókedvében Istvánka* ... (NZM 73.)

pucupálinka 'csecsemő születésekor az újszülött egészségére a rokonok, ismerősök által elfogyasztott pálinka' ... *ígyunk az újszülött egészségére, hol a pucupálinka* ... (NZM 67.)

pulya 'gyerek' *Örömöm? Hát ... a pulyában. A kislány igen jól tanul ... A pulya se tud tőle tanulni, folyvást a rádiót bújja.* (KV 107.); ... *már-már kiesik belőlem a pulya* ... (NZM 61.)

rá l. feljelentés megy rá; kínál rá

ráda 'ülés, tanácskozás <többnyire vmely hivatalos szervé>' *Holnap ráda lesz az egyetemen, ott kell lennem.* (é. b.)

rédia 'okmány?' (Itt a példamondatban: 'kézzel írt névtelen följelentés'.) *Azon a rédián is van pont. Csak azt tintával írták bele.* (KV 172.)

remont 'javítás' *Csináltunk rajta egy remontot.* (Ungvári Rádió. 1990. febr. 14.) Egy nagyszülősi riportalany mondta.

retirál l. megretirál

rocska 'fejdőedény' ... *kutya baja se volt a tehénnek, leadta a tele rocska tejet* ... (NZM 152.)

sajtószerv 'újság, napilap' *Befejezéséhez közeledik az előfizetés a területi, a köztársasági és más sajtószervekre.* (UH 1992. okt. 31., 4.)

savanyúlé 'valamilyen leves' ... *meglátogattak a gyermekágyban, elhozták a kötelező köménymagos levest, savanyúlét, oltott tejet, tejbekását, fánkot* ... (NZM 69.)

-si képző helynevekben beregújfalusi 'beregújfalui' *A minap korhol egy kedves beregújfalusi tanárnő.* (Ka 1991. ápr. II. évf. 7. szám, 3.); *kárpátaljai* 'kárpátaljai' (Ungvári Televízió, magyar nyelvű adás. 1993. jan. 18.) Riportalany mondta.

spór 'tűzhely' ... *a spór meg az ajtó közt álltam* ... (NZM 160.)

szeke 'szeker' *Béla azon a szekeren, amelyen 1938 őszén az új magyar határ felé a Szakáll és a Gerlőczy család együtt tette meg a keserves utat, nem volt ott.* (BL 29.) Valószínűleg nem sajtóhiba. L. még: *tehen*.

szerv l. sajtószerv

szesszió 'beutazási időszak az egyetemen, amikor a levelező hallgatók hosszabb ideig — kb. egy hétig is — órákra járnak' (é. b.)

szó Fr. *kifordul a szóból a dolog 'szóba kerül' ... vártam, hogy eljönnek, kifordul a szóból a dolog, de Irmát kivéve nem jöttek* ... (NZM 70.)

szólal l. felszólal

szólító 'halánték' *András sógor, nekem úgy fáj a fejem. Majd szétszakad a szólítóm.* (BI 180.)

szubjektum 'szervezet' ... *a gazdasági tevékenységet folytató szubjektumokat mentesítik a hitelkamatok kifizetéséért viselt felelősség alól* ... (KISZ 1992. dec. 15., 1.); *Kárpátalján 1760 külgazdasági kapcsolatot folytató szubjektum működik.* (KISZ 1993. jan. 12., 1.)

tábla l. dicsérettábla

tartam l. élettartam

tehen 'tehén' *A két tehenen túladtam.* (KV 107.) Valószínűleg nem sajtóhiba. L. még: *szeke*.

tényező 'személy' *A karácsonyi népi hagyományokkal tűzdelt programot Márton István zeneszerző, Balogh Klára, Viktor Telicsko, Petro Rák, Oreszt Scserbátij ismert kulturális tényezők és sokan mások készítették.* (UH 1991. jan. 12., 2.); *A bizottság ragaszkodik ahhoz, hogy elsősorban olyan történelmi, irodalmi tényezőkről nevezzenek el utcákat, akik valamilyen módon kapcsolatban álltak Beregszászsal.* (KISZ 1992. febr. 15., 6.)

tepedül l. hová tepedül

terén *javaslatot dolgozott ki három normatív dokumentum terén ...* (KISZ 1991. jan. 24., 4.) Fordítás a Trudból.

terjedelem 'volumen, mennyiség' *1990-ben csökkent az állati termékek előállításának terjedelme.* (KISZ 1991. febr. 6., 5.)

tőle 'nála' *Dezső egy évvel idősebb tőle.* (UH 1991. jan. 12., 1.)

tölt l. betölt

tudakolózik 'érdeklődik' ... *megpróbáltunk tudakolózni, történt-e azóta valamilyen változás.* (KISZ 1991. dec. 17., 8.)

tudott l. köztudott, hogy

tündelevény 'denevér' — *A denevért meg tündelevénynek (hívják BL)?* — *Annak.* (KV 105.)

úgy l. ha ... úgy

úgy ... *mint Ennek ellenére a természetvédők nem tartják lehetetlennek, hogy kártérítési igénnyel lépjenek fel úgy a magyarországi, mint a szlovákiai vízügyesek.* (KISZ 1991. jan. 24., 3.)

újfalusi l. -si képző helynevekben

ujjas 'kiskabát' ... *nesze jányom, vedd magadra, ezt el tudom kerülni, olajfoltos ujjast adott a kezembe ...* (NZM 21.) L. nagyujjas.

utas l. magánutas

utcán 'utcában' *Beregszászon a Széchenyi utcán Szilveszterkor egy rendkívül elegáns valutás üzlet nyílt.* (KISZ 1993. jan. 14., 2.)

üzembe állít 'üzembe helyez' *Az Ungvári Cipőgyárban nagy hangsúlyt fektetnek az új, korszerű technológiák, berendezések üzembe állítására* (KISZ 1991. ápr. 17., 3.)

üzgérel 'hajt, hajszol' ... *<a cigányok> felügyelőfélek lettek, kigúnyolták, üzgérelték a magyarokat ...* (NZM 33.)

vájás l. krumplivájás

vályogkenyér 'tégla alakúra sült fekete kenyér' ... *kilenc rubelt fizettünk a parasztnak egy mázsa búzáért, egy fekete vályogkenyér meg a duplájába került.* (KV 183.)

vég l. másvég

vesz l. felvesz; irányt vesz; kivesz

vet ' <krumplit> ültet' *Krumplit vet.* (é. b.)

virított l. kivirított

vizsgát ad 'vizsgázik' (é. b.)

vizsgát fogad 'vizsgáztat' *Holnap megyek Csapra fogadni a vizsgát.* (é. b.)

volt l. elhivatott volt

zárva van l. nálunk zárva van

birtokos szerkezet halmozása: *Ivan Hercnek, a Kárpátontúli Erdőipari Vállalat Bérlelti Szervezete Vezetősége elnökének is bőven kijutott volna belőlük.* (KISZ 1991. jan. 12., 2.); *Ukrajna Független Szakszervezetei Szövetsége Tanácsának nyilatkozata* (uo.); *Tegnap Ungváron a területi tanács üléstermében megkezdte munkáját a Moldova Köztársaság és Ukrajna nyugati területi pártszervezetek képviselőinek tanácskozási szemináriuma.* (KISZ 1991. febr. 15., 1.); ... állítsák össze a közoktatási, egészségügyi és művelődési intézmények anyagi bázisa megszilárdításának ötéves komplex terveit ... (KISZ 1991. ápr. 17., 2.)

e-zés (csak néhány kiragadott példa): *csecs, ... követelőzik a kis muszka, magyar csecset kíván ...* (NZM 65.); *csecses, ... közben el-elmentem a csecses cserépkorsóval a Méneskútra ...* (NZM 62.); *csend, Csendben lezajlott a temetés.* (KISZ 1991. jan. 5., 5.); *csenget 'telefonál' (é. b.); cseppség, ... ölében a fehér vászonba bugyolált, szüntelenül síró-vartyogó cseppség, az én gyermekem ...* (NZM 64.); *felkeres, Másnap reggel felkerestem az énekkar vezetőjét.* (KISZ 1991. jan. 5., 5.); *felriad, Késő délután riadtam fel.* (uo.); *felvétel, Új emberek felvétele egyelőre szükségtelen.* (uo.); *felső, Csak a felső udvarra jutottam el.* (uo.); *gyenge, ... gyenge szívű ember ...* (uo.); *repül, Várnába repültünk ...* (uo.); *veder, Hozzad csak a veder vizet ...* (BI 107.); *veresedik, ... én elveresedtem ...* (NZM 169.)

idegen szavak halmozása ... a totalitárikus rendszerek szignifikánsan degradálták a gazdaságot, a társadalmat ... (Ka 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 4.)

idegen szó hibásan konglomerátus 'konglomerátum' ... az Össz-Európa egyetlen homogén konglomerátus lesz ... (KA 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 4.); *grénium 'grémium' A rendszeresen ülésező gréniumnak a TIB ad majd otthont.* (uo. 8.)

igekötő hátravetése esik ki, ... a könyveik is ott maradtak, aztán egyetlen kaptak kölcsön a szomszédoktól, de az is esett ki a kezükből, nem volt türelmük hozzá. (BL 35.); *halok meg, Olyan szomszéd vagyok, hogy halok meg.* (é. b.); *szakad le, Olyan fáradt vagyok, hogy szakad le a kezem.* (é. b.)

iktelen ige ikés ragozásban (vagy alanyi ragozás helyett tárgyas ragozás?) *szaladgálhassam, Visszavágytam* (ti. a szülőfalumba BL), *hogy újra mezítlábasan szaladgálhassam az árkok partján, hogy unokatestvéreimmel a falu határában kiülhessünk a szögesdrótra torkolló út kőhídjára álmokat szövögetni.* (Ka 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 3.)

kötőhangzó befőtöt 'befőtött' *Nem tudok elrakni egy kis befőtöt, nincs celofánpapír az üvegekre.* (KV 109.)

mondatszerkesztési hiba *De még ma sem, amikor ismerjük az október utáni időszak tévedéseit és tragédiáit, nem tagadhatja senki, hogy forradalmunk rányomta bélyegét az évszázad történetére ...* (KISZ 1990. nov. 10., 1.)

névelőhiány *Vagyis úgy gondoljuk, ez utóbbi se tartozzon [a] Szovjet Kommunista Párthoz.* (Ka 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 10.); ... *leégett a Zeneművészeti Szakközépiskola, és [a] gyerekeknek nincs hol tanulni.* (uo.)

ö-zés? csöszd meg 'cseszd meg' ... *csöszd meg az angoljaidat, fakadt ki édesapám ...* (NZM 57.)

szórend ... *mit ők akarnának* ... (Ungvári Rádió 1990. febr. 12.) Riportalany mondta.

terjengősség *Így lehet dióhéjban minősíteni Huang Wen-hsien expozéját is, aki az ENSZ véleményét és álláspontját vitte a kongresszus terítékére* (Ka 1990. október, I. évfolyam 12. szám, 4.); *Őket — mármint a Nyugat szakértőit — a nemzetiségi vetületben a nagyszámú menekültek és kitelepültek foglalkoztatják* ... (uo.); *Jurij Jurtin körzeti megbízott, aki az ügyeletes feladatát töltötte be aznap, nyomban felismerte a jármű vezetőjét.* (KISZ 1990. nov. 10., 2.)

Balogh Lajos

Jegyzetek egy tanulmányhoz

Érdeklődve olvastam Forgács Róbert dolgozatát (A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtörvényig. Nyr. 117 [1993.]: 4—14). Kíváncsivá tett vállalkozásának merészsége, hiszen olyan témakört szándékozott összefoglalni tízoldalas tanulmányában, amelynek részletkérdéseit számos monográfia és több tucatnyi elemzés igyekezett már tisztázni. Elég, ha itt csak néhányra utalok a legfontosabbak közül: Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez.* Bp., 1926.; Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás.* Bp., 1929.; *Nyelvünk a reformkorban.* Szerk.: Pais Dezső. Bp., 1955.; Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Bp., 1960.; Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség.* Bp., 1990.

Az ilyen típusú tanulmányok terjedelmi korlátai nehezítik az árnyalt megközelítést; kísértenek az utánérzések; olykor nehéz elkerülni a közhelyek csapdáit. A tömörítés igénye és kényszere a dolgozatok stílusát is meghatározza: ezért gyakoriak a kinyilatkoztatásszerű mondatok, ezért keveredhetnek evidenciák sommás, megalapozatlan ítéletekkel.

Az említett jelenségekkel Forgács Róbertnek adatokban gazdag cikkében is többször találkozunk. Ilyen például Kazinczy szerepének közhely ízü megítélése, ilyen az iskolai oktatás helyzetéről szóló megállapítás is (7—8). Nem értem a széphalmi mesterről szóló értékelést, mely szerint: „Kazinczy álláspontja is egyre inkább a szélsőségektől mentes nyelvújítás felé közelít.” Melyik írásában képviselt ő szélsőséges nyelvújító nézeteket? A Bartzafalvi-kritikában, a Tübingai pályaműben, netán Gessner-fordításának Ráday Gedeonhoz szóló ajánlásában?

Árnyaltabb megközelítést érdemelne az ortológusok és a neológusok közötti vita jellemzése is. Forgács Róbert erről a következőket írja a Debreceni Grammatika minősítése után: „A harcot tehát Kazinczyék indították el; a neológusok támadásba lendültek” (8). A szócsata egy emberöltővel korábban megkezdődött. Szily Kálmán már 1901-ben így ír erről: „Ma már tudjuk, hogy az irodalmi visszahatás a nyelvújítók törekvése ellen nem a XIX. század elején, hanem nyomban Barczafalvi zászlóbontása után kezdő-

dött...” (Szily: Gúnyirat a nyelvújítók ellen 1795-ből. ITK. 1901. 182—8). Példaként idézi a Magyar Musa 1787-ben megjelent támadását és Szaklányi Sigmond vitriolos levelét, amely „az 1795-iki Merkurius Toldalékán (41—6) látott napvilágot” (Szily. 183).

Az iskolákról szóló bekezdésben Forgácsnál a következőket olvashatjuk I. Ferenc császár koráról: „A nyelv ügye tulajdonképpen ebben maradt 1827-ig. A központi hivatalok latinul működtek, a törvényszékek latinul hoztak ítéletet, az egész közép- és felsőoktatás nyelve a latin maradt” (7). A két mondat eredetijét könnyen azonosíthatjuk Szekfü Gyulánál. Nála még így hangzik: „A nyelv ügye valósággal ebben maradt 1827-ig. A központi hivatalok latinul működtek, a törvényszékek latinul ítélték, ügyvédek latinul allegáltak, az egész közép- és felsőoktatás nyelve továbbra is latin volt, a magyar nyelvet és irodalmat egy-egy órában, később ezt is latin nyelven tanították...” (Szekfü. 1926. 84). Forgács részgazsága nyilvánvaló, ítéletének kizárólagossága azonban védhetetlen. Könyvének más fejezeteiben Szekfü Gyula maga is említ néhány olyan intézményt, ahol — legalább részben — folyt magyar nyelvű oktatás is. Benkő Loránd — bár monográfiájában a korábbi időszakokkal foglalkozik — szintén talál kivételeket. Példaként hozza a pápai református kollégium kísérletét, a pesti piarista gimnáziumot, és egyedi esetként a sárospataki kollégiumot, ahol az 1796-os reformtól kezdve „nemcsak a magyar nyelv tanítása valósul meg külön tantárgyként (vö. Bakos. NyIsk. 24), hanem ami még fontosabb — a történelem, filozófia és teológia kivételével minden más tárgyat magyarul adnak elő...” (Benkő i. m. 272—4).

A XIX. század elejének sajtója több alkalommal foglalkozik a pesti egyetemen folyó orvosképzéssel. A Hazai Tudósítások tájékoztatója szerint: „A barmok orvoslásának tudományát seborvosok közül rész szerént magyar, rész szerént német nyelven hallgatták s kitanulták: 11.” (H. T. 1807. szeptember 23. id. Hazai Tudósítások. Szerk.: S. Varga Katalin. Bp., 1985. 362.) Egy évvel később beszámolnak arról, hogy a „szülés segedelmek közönséges oktatása ... magyar, német, tót nyelven” folyik majd. (H. T. 1808. március 26.; i. m. 366.). A Tudományos Gyűjteményben Rövid Értekezés a Pesti Orvosi Karról címmel jelent meg ismertetés. A cikk tételesen — a tanárok megnevezésével — sorolja fel, hogy mely tárgyakat lehet magyar, német, illetve deák nyelven hallgatni. Pl.: Orvosi szerek csinálására való készület: „kétféle nyelven halgathatták, ti. Deák és Német Nyelven.”; Bábaság: „Német vagy Magyar Nyelven”; Kézi orvosi tudomány: „... s ezt is ki ki tettése szerint halgatja Magyarúl vagy Németül.” (Tudományos Gyűjtemény. 1821. X. 68—86, a szerző neve nélkül.). Bugát Pál az 1828-ban kiadott Boncztudományának előszavában arról ír, hogy már 4 esztendeje tanítja a leendő orvosokat magyar és német nyelven (Vezér-szó: 1).

Az említetteknel súlyosabbnak azok a tévedések, aránytévesztések, amelyeket a továbbiakban részletesen cáfolok és pontosítok. Forgács Róbert a 7. oldalon ezt írja: „A nekilendülő nyelvújítási mozgalomnak a

Martinovics-féle összeesküvés bukása vetett ideiglenesen véget, miután annak élharcosait: Kazinczyt, Batsányit börtönbe vetették, s a többi író is elhallgattatták. Ezekben az években a konzervatívok uralták a nyelvet, akiknek egyik bástyája Debrecen volt. Itt jelent meg ugyanis az ortológusok egyik alapműve a Debreceni Grammatika, melynek szerkesztői Révai Miklós és Verseghy Ferenc voltak. Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem szabad. A börtönből kiszabaduló Kazinczy egyik első tevékenysége volt, szembeszállni ennek a műnek a szellemével.” Ez utóbbit bizonyítandó idézi Kazinczynak Révaihoz írott levelét 1806-ból.

Vegyük sorra a tényeket. Az úgynevezett Debreceni Grammatika címlapján a következő olvasható: „Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn a’ Magyar Hirmondó Íróinak költségével. Alberti betűivel. 1795.” A kötet „Bévezetés”-ében az egykori pályázat kiírói — Görög és Kerekes — számolnak be a grammatika keletkezésének körülményeiről. Felsorolják a beérkezett pályaműveket (Földi János, Veres Mihály, Benkő László, Gyarmathy Sámuel, Kerestaly Ignácz munkái); szólnak a „három rendbéli Bíráknak részrehajlás nélkül való” ítéletéről, és ismertetik a jutalmakat. (Bévezetés: IX—XI.) Az öt grammatikát előbb a „Kolosvári és a’ Nagy-Enyedi Fő Oskolákbéli Tudós Professzorok” minősítették, a kéziratok ezt követően kerültek Debrecenbe. Itt a munkák értékelése közben „Jegyzéseket tettek tehát magoknak a’ Tudós Ítéltők, melylyeket eleintén tóldalékúl akartak egygyik Grammatikához adni; de bővebb megfontolás után sokkal helyesebbnek és erányosabbnak látták, hogy magok készítsenek egyegyvet, melyben igyekezzenek a’ Magyar Nyelvet nem tsak históriai módon; hanem annak eredetét, természetét és tulajdonságait is, a’ mennyire telhetik, Filosofiai módon előadni” (Bévezetés: VIII).

Görög és Kerekes nem nevezi meg a szerkesztőket. A szerzők kiléte az 1794. szeptember 8. keltezésű Előljáró Beszédből sem derült ki. Csoda-e, hogy azonnal megindultak a találgatások, feltételezések? A Forgács Róbert által kinevezettek (Révai és Verseghy) aligha kerültek gyanúba. A grammatika fent idézett címlapja eleve több közreműködőt feltételez. Kettőjüket aligha minősíthették volna „Magyar Társaság”-nak. Révairól tudjuk, hogy ebben az időben a kálvinista Rómától távol, Győrben volt rajztanár. Itt talált pártfogóra, aki „a pápa engedélyével 1794-ben fölvette a győri egyházmegyébe” (Szinyei: Magyar írók élete és munkái. XI. 859.). Verseghy ekkoriban Pesten tartózkodott. Kazinczyval egy időben, 1794. december 11-én került fogságba (Szinyei. i. m. XIV. 1140). A két grammatikus amúgy is közismerten rossz viszonyban volt egymással, éppen a nyelvről vallott eltérő nézeteik miatt. Igaz, hogy ez csak később válik közöttük személyeskedő, a durvaságoktól sem mentes vitává. Nem elhanyagolható körülmény, hogy Révainak és Verseghynek is van bíráló megjegyzése a Debreceni Grammatikáról. Révai nem egy esetben párhuzamosan kritizálja Verseghyt és a Debreceni Grammatikát. Kazinczynak azt írja, hogy az ikes

ragozás „legtézégesebb Rontója Versegi után a Debretzeni Grammatika.” (KazLev. III. 383–4, id. R. Hutás Magdolna: Az ikés ragozás állapota Révai Miklós korában. Bp., 1972. 25). Ugyanezt állítja az 1803-ban kiadott *Antiquitates literatvrae Hvngaricae . . . c.* művében (162–3, id. R. Hutás i. m. 25). Mindezek mellett Révai vélekedése nem egyoldalú: „Többek között dicséri a Debreceni Grammatikát a ragok etimológiájának megközelítésében” (R. Hutás. i. m. 24).

Pintér Jenő szerint a Debreceni Grammatika egyes tételeit nemcsak Révai Miklós cáfolta, „hanem Verseghegy Ferenc is, pedig az utóbbinak felfogása közelebb állt a debreceniek elveihez” (Nyr. 40 [1911.]; 387–8).

Miután kizártuk Verseghegy és Révai közreműködését, tekintsük át röviden a szerzőség kérdésével foglalkozó korábbi nézeteket. Kazinczy, aki már fogsága idején tudott a Magyar Grammatikáról, bíráló megjegyzéseit 1797. november 16-án fogalmazza meg Kis Jánosnak szóló levelében. A debreceniek elleni támadása eszerint jóval korábbi annál, mint ahogy az Forgács dolgozatából kitetszik. „A Debreczeni Grammatikának sok igen jó materialéjai vannak, de a munka egy felette ízetlen és tudatlan Himpellér építése, a ki az elementumait sem értette az építésnek . . .” (KazLev. II. 421, id. A. Kövesi Magda: Pais- emlékkönyv. Bp., 1956. 60). Itt tehát még ismeretlen szerzőről szól a csöppet sem hízelgő ítélet. Az 1808-ban kiadott Magyar Régiségek és Ritkaságok című munkájában már három szerzőt is megnevez Domokos Lajos, Szakszay György és Benedek Mihály személyében (XXX–XXXI). Őket fogadja el – Kazinczyra hivatkozva – egy bő évszázaddal később Sági István is. (Vö. Sági: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Bp., 1922. 86.) Pintér Jenő már korábban, 1911-ben bővíti a fenti névsort. Ő, aki Kazinczy és Toldy Ferenc bíráló megjegyzéseit osztja a grammatikáról, szerzőként a következőket nevezi meg: „Domokos Lajos debreceni főbíró, később Biharmegye alispánja és országgyűlési követ; Benedek Mihály debreceni prédikátor, később a tiszántúli református egyházkerület szuperintendense; Szikszai György debreceni református lelkész; s talán még Hunyadi Ferenc debreceni prédikátor, a tiszántúli kálvinisták püspöke” (Nyr. 40 [1911.]; 386).

A húszas években sorra jelennek meg azok a filológiai dolgozatok, melyek a szerzőket próbálják azonosítani. Érvelésük jellemzésére nem vállalkozom, csupán a fontosabb változásokra utalok. Törös László a Magyar Nyelvben jelentette meg a Kik írták a Debreceni Grammatikát? c. tanulmányát. Ebben elemzi a kötet megszületésének körülményeit, Földi János grammatikájának szerepét és Kazinczy feltételezésének forrásait. Végül a kéziratok grafológiai értékelésére támaszkodva kimondja: „Benedek Mihály, Szikszai György, Gál András debreceni református papok és Domokos Lajos főgondnok, városi bíró a D. G. írói” (MNY. 23 [1927.]; 477–83). Harsányi István rövid időn belül két cikkben is foglalkozik a fenti kérdéssel: A Debreceni Grammatika szerzői (ITK. 1925. 121–3), illetve: Kik írták a Debreceni Grammatikát? (ITK. 1927. 275–6). Harsányi a Debreceni Grammatika egyik – Sárospatakon talált – példányának bejegyzésére

hivatkozva a következőket állítja: „A D. G. írói kilencen voltak: Hunyady Ferenc szuperintendens, Benedek Mihály, Gál András és Szikszay György prédikátorok, Szilágyi Gábor és Kocsi Sebestyén István professzorok, Domokos Lajos városi főbíró, Böszörményi Pál és Domokos Imre szenátorok” (i. m. 276). A kérdéshez hozzászólt többek között Szabó Aladár (Theol. Szemle 1927. 5—6. szám) és Gulyás József is (ITK. 1929. 228).

Benkő Loránd — a már idézett monográfiájában — Harsányi névsorát fogadja el hitelesnek (Benkő i. m. 314).

A szerzőség kérdéskörének átekintése után nézzük a munka minősítését. Forgács Róbert egy sokak által hangoztatott, de kellően végig nem gondolt ítéletet fogalmaz meg: „Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem szabad” (7.). Tény, hogy a Debreceni Grammatika fenntartással szemlélte az új szavak egy részének megjelenését és elterjedését. A szerzők az V^{dik} Tóldalékban „A Magyar Nyelv Regulái (v. Analogia) ellen tsináltt Új Szók” között számos olyan kifejezést bírálnak, amelyek azóta beilleszkedtek szókészletünkbe. Példaként idézhetjük a *folnyadék*, a *szótár*, a *látszat* vagy a *nyelvművelés* esetét. (Vö. Debr. Gr. 304. kk.) Ha rajtuk múlik, minden bizonnyal nem születik meg a *prókátor*, a *szekretárius*, a *grammatika* és a *notarius* magyar megfelelője sem (Előljáró Beszéd XVI). De nem utasítják el mindenestől a szókincs megújítását. Hitük szerint ők csak a szükségtelen, a vad és alkalmatlan szavak ellen lépnek fel: „Az új szók tsinálása ugyan nem tilalmas, sőt hasznos és kellő, kivált a Tudományokban: de tsak akkor, midőn szükség van reá, és csak úgy, ha helyesenn lészen” (Előljáró Beszéd. XVI). Hogy ez a felfogás sok tekintetben közel állt Kazinczy korabeli elveihez, tagadhatatlan. Ezt már A. Kövesi Magda elemzése is bizonyította (A Debreceni Grammatika és Kazinczy vádjai. Pais-emplékkönyv 57—62). Maga a Debreceni Grammatika is élt a szóalkotás lehetőségével (vö. a Mester-Szókról írott bekezdést, Előljáró Beszéd XXVI—XXVII).

A „nyelvet uraló” mentalitásnak is ellentmondanak az Előljáró Beszéd némely megállapításai. (Bár jól tudom, más lehet az elv és megint más a gyakorlat.) Szemléletes példaként idézhetjük azt, amit egy felállítandó — a magyar nyelv helyességére figyelő — társaság lehetőségéről mondanak: „Azt ugyan egy Társaság sem veheti magának, hogy az egész Nemzetnek Oraculumja légyen, és nem kívánhatja, hogy az ő ítélet tételét, mint tökéletest és tsalhatatlant, az egész Haza osztozzon mindenbenn bévenni, 's magát annak alája vetni; mert tudnivaló, hogy az is megtsalódhatik, és tehet hibás ítéletet: azt mindazáltal még is reményelhetné az ollyan Társaság, hogy a mit megmutatna fundamentomos okokkal hibáknak lenni, azt a jószívű, Nyelvünk gyarapodását kívánó Hazafiak, megesmernék, és megjobbítani 's magokat ahoz alkalmaztatni, kissebbségnek nem tartanák” (XXIII). Azt, hogy mennyire nem tartják csálhatatlannak önmagukat és tökéletesnek munkájuk végeredményét — nem éppen diktátori hangnemben —, hosszan fejtegetik: „Ez a Társaság nem ketsegteti magát azzal, hogy valamely bámúlásra méltó tökéletes remek munkát terjesztene a Haza

eleibe” (XXIV). Majd később: „Megesméri azt is ez a társaság, hogy ennek a Grammatikának előadásai nem mindenütt éppenn olly világosok, a mint maga is kívánta volna. De meg kell gondolni, hogy sok felfedezéseibenn első jeget tört, 's minden nyom nélkül kellett lépnie: azért nem tsuda, ha midőnn nagy homály közzül húzogatta ki az igazságokat, valami maradt is rajtok abból a homályból, a melybenn el vóltak rejtezve” (XXVI).

Természetesen nem akarom egyoldalúan magasztalni a Debreceni Grammatikát. Erre sem ok, sem szükség nincsen. Magam is tudom, hogy a szerzők szemléletét a hagyományörzés határozta meg. Vállalkozásuk és eredményük elfogulatlanabb és filológiai hitelesebb értékelését kérem csupán. Annak szellemében, ahogy azt többek között Tolnai Vilmos (A Debreceni Grammatika és az elvadás. Nyr. 33 [1904.]: 211–3), Benkő Loránd (Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp., 1982. 35) és A. Kövesi Magda (i. m. Pais-émlékkönyv) megtette.

Tóth Péter

A gyakorisági listák egy hibatípusáról

Az elmúlt években, évtizedben — elsősorban a számítógépek elterjedésének köszönhetően — öröndetesen megsaporodott a szó- és szófaj-gyakorisági feldolgozások száma. Ezek a kimutatások hozzájárulnak a nyelvi elemek viselkedésének pontosabb megismeréséhez, egy-egy mű vagy szerző szókinésének árnyaltabb bemutatásához.

Az említett feldolgozások jelentős részében azonban megfigyelhető egy makacs módszertani hiba. Minthogy a számítógép a szóköztől szóközиг terjedő betűsort tudja azonosítani, így elterjedt az a felemás (sőt megtévesztő, hibás) gyakorlat, miszerint a szófaj-statisztikai vizsgálatokban csak az elváló igeekötőket regisztrálják. Eszerint: ami elválik, az igeekötő, ami nem, az meg nincs is, illetve az adott igével, igenévvél, névszóval együtt egy szövegszó, egy lexéma. Pedig attól, hogy elválik, az igeekötő sem funkciójában, sem természetében nem változik meg. Az ige is ugyanúgy igeekötős marad. Jóllehet egy viszonylag egyszerű eljárással elkerülhetők lennének a gyakorisági listák olyan — szokásos — torzulásai, amelyeneket a mellékelt listarészlet mutat.

Láthatjuk, hogy a hagyományos módon készített lista szerint a Toldi estéjében pl. az *áll* ige 17, a *meg* igeekötő 54, a *megáll* 6 helyen fordul elő. Az *áll* azonban 5 alkalommal elváló igeekötővel szerepel (vagyis nem az *áll*, hanem a *megáll*, *előáll* stb. igékhez kellett volna sorolni); a *meg* viszont 123-szor egybeírva található (*megáll*, *megfog*, *megnéz* stb.), így ez a *meg* előfordulási számából hiányzik. Arról nem is beszélve, hogy a *megáll* igeekötője négyszer elvált (*állott meg*, *meg sem állott*), így a *meg*-hez is és az *áll*-hoz is számítottuk egyidejűleg (csak a *megáll*-hoz nem). A tényleges gyakorisági rend tehát: *áll*: 12, *meg*: 177, *megáll*: 10.

Gyakorisági lista a *meg* ige-
kötő helytelen besoro-
lásával:

Lexéma	Előford.
<i>ad</i>	18
<i>áll</i> (ige)	17
<i>bír</i>	15
<i>csúfol</i>	4
<i>eszik</i>	5
<i>fog</i> (ige)	10
<i>fogni</i>	4
<i>fordul</i>	6
<i>hagy</i>	9
<i>hal</i> (ige)	7
<i>hall</i>	9
<i>hallgat</i>	5
<i>ír</i>	3
<i>ismer</i>	12
<i>kap</i>	11
<i>kerül</i>	4
<i>lel</i>	7
<i>meg</i> (ik)	54
—	
<i>megáll</i>	6
—	
—	
—	
—	
—	
—	
<i>megfordul</i>	1
—	
—	
<i>meghal</i>	4
<i>meghall</i>	1
—	
—	
—	
—	
—	
—	
—	
<i>megkap</i>	1

Gyakorisági lista a *meg* ige-
kötő helyes besorolásá-
val:

Lexéma	Előford.
<i>ad</i>	19
<i>áll</i> (ige)	12
<i>bír</i>	13
<i>csúfol</i>	2
<i>eszik</i>	2
<i>fog</i> (ige)	7
<i>fogni</i>	1
<i>fordul</i>	3
<i>hagy</i>	4
<i>hal</i> (ige)	1
<i>hall</i>	8
<i>hallgat</i>	4
<i>ír</i>	2
<i>ismer</i>	10
<i>kap</i>	10
<i>kerül</i>	3
<i>lel</i>	6
<i>meg</i> (ik)	177
<i>megad</i>	1
<i>megáll</i>	10
<i>megbír</i>	1
<i>megcsúfol</i>	2
<i>megérdemel</i>	1
<i>megeszik</i>	3
<i>megfog</i>	1
<i>megfogni</i>	1
<i>megfordul</i>	3
<i>meghagy</i>	2
<i>meghajigál</i>	1
<i>meghal</i>	10
<i>meghall</i>	2
<i>meghallgat</i>	1
<i>megifjodik</i>	1
<i>megijed</i>	1
<i>meginni</i>	1
<i>megír</i>	1
<i>megismer</i>	1
<i>megjelenik</i>	1
<i>megkap</i>	2

Gyakorisági lista a *meg* igekötő helytelen besorolásával:

Lexéma	Előford.
<i>megkerül</i>	1
<i>meglel</i>	1
<i>megmoccan</i>	1
<i>megmond</i>	1
—	
—	
—	
<i>megöl</i>	2
—	
—	
<i>megettörve</i>	1
—	
—	
<i>mond</i>	34
<i>néz</i>	34
<i>nyit</i>	6
<i>történik</i>	5
<i>törve</i>	2

Gyakorisági lista a *meg* igekötő helyes besorolásával:

Lexéma	Előford.
<i>megkerül</i>	2
<i>meglel</i>	2
<i>megmoccan</i>	2
<i>megmond</i>	6
<i>megnéz</i>	2
<i>megnyit</i>	1
<i>megnyugoszt</i>	2
<i>megöl</i>	3
<i>megölve</i>	1
<i>megszólamol</i>	1
<i>megettörténik</i>	1
<i>megettörve</i>	2
<i>megválthat</i>	1
<i>megvakar</i>	1
<i>megveszik</i>	1
<i>mond</i>	29
<i>néz</i>	32
<i>nyit</i>	5
<i>történik</i>	4
<i>törve</i>	1

Részlet a Toldi estéjének betűrendes gyakorisági szótárából

Elképzelhető, hogy az 54 elváló *meg* mellett mekkora változást idéz elő a többi igekötő hasonló besorolása. Minthogy ez az összes igekötős igére és igenévre érvényes, így tulajdonképpen az egész gyakorisági lista átrendeződik. Az itt látható részlet elrbl23ettentésül mutatja, hogy ez az átrendeződés mennyire jelentős.

A nyelvészeti kutatások szinte minden területén hasznos segítséget nyújtanak a különféle számítógépes listák. Ezek legismertebbike a k o n k o r d a n c i a l i s t a . Alkalmazhatóságát nagyban növeli, hogy a vizsgálandó korpusz szövegszavait nemcsak betűrendbe állítja, hanem mindegyiknek hozza a szöveggörnyezetét és a pontos lelőhelyét is. Egy ilyen listán nyilván könnyen áttekinthető az igekötőállomány: előbb az elválók sorakoznak, vegyesen a — formai szempontból! — homonim szavakkal, majd az egyenes szörendűek következnek. Itt tehát az igekötők vizsgálata viszonylag könnyen elvégezhető. Továbbra sincs megoldva viszont az igekötős alakulatok áttekintése.

Pedig a konkordanciából viszonylag egyszerűen — és ami fontos: gépi úton — előállíthatók más célú vizsgálatoknak megfelelő listák is. Az igekötős igék vizsgálatához pl. hasznos lenne az összes elváló alak egybegyűjtése. Ehhez ad mintát az alábbi részlet. (A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a szövegkörnyezetet elhagytam, csak a vizsgálandó szavak maradtak a listán.)

Rövidített és egyszerűsített konkordanciarészlet:

1.	<i>vedd csak</i>	<i>át</i>
2.	<i>kerül</i>	<i>át</i>
3.	<i>majd</i>	<i>át is adja</i>
4.	<i>akkor</i>	<i>át kell térnünk</i>
5.	<i>már</i>	<i>át lehet menni</i>
6.	<i>térhet</i>	<i>át, vagyis</i>
7.	<i>előzőleg</i>	<i>átadtuk</i>
8.	<i>szükséges</i>	<i>átkérni</i>
9.	<i>magunk is</i>	<i>átnézhetjük</i>
10.	<i>ha az</i>	<i>átvitel</i>

Átalakított lista az igekötős igék vizsgálatához:

1.	<i>majd</i>	<i>át*adja is</i>
2.	<i>előzőleg</i>	<i>át-adtuk</i>
3.		<i>át/kerül</i>
4.	<i>szükséges</i>	<i>át-kérni</i>
5.	<i>magunk is</i>	<i>át-nézhetjük</i>
6.		<i>át/térhet, vagyis</i>
7.	<i>akkor</i>	<i>át*térnünk kell</i>
8.	<i>már</i>	<i>át*venni lehet</i>
9.		<i>át\vedd csak</i>
10.	<i>ha az</i>	<i>át-vitel</i>

A jelek magyarázata: — = egyenes összekapcsolt sorrend; * = egyenes megszakított sorrend; / = fordított kapcsolt sorrend; \ = fordított megszakított sorrend. (A számítógép karakterkészlete természetesen jobb jelölési módokat is kínál.)

Gyakorlati megfontolásból akkor járunk el leghelyesebben, ha a fenti rendezést előállító kis módosítást (programot) beépítjük a konkordancialistát előállító programcsomagba. Ekkor ugyanis közvetlenül a feldolgozáshoz szükséges, nyelvi szempontból korrekt formában kapjuk kézhez a rendezést.

H. Varga Gyula

Pázmány Péter nyelve*

A nyelvtörténeti értelemben vett közép-magyar korszak a XVI. század végével lezárul s Károlyi Gáspár bibliafordításával és Pázmány Péter gazdag irodalmi munkásságával megkezdődik az úgynevezett új-magyar korszak.

Előre kell bocsátanunk, hogy ezúttal tervszerűen nem foglalkozunk a „magyar bíboros Cicero” teológiai munkáival, az ellenreformáció szerencsés hadvezérének hatalmas felekezeti hódításaival, egyházszerkezeti reformjainak, köznevelésfejlesztő és egyetemalapító érdemeivel, még kevésbé persze politikai szereplésével, hanem figyelmünket kizárólag nyelv művészetének vizsgálatára kívánjuk összpontosítani.

A magyar irodalmi nyelv történetének kutatói lényegileg még ma is Toldi Ferenc közkeletűvé ismételtetett megállapításait szokták variálni. E szerint: „Pázmány a magyar nyelvnek nem várt, előre nem látott kiképzést adott. A nyelvvel grammatikai szabatossgal élt, azt új kifejezések s a nép szájából vett szebbnél szebb és jelentős szólásformák és közmondásokkal gazdagította, irányának pedig oly teljességet, kerekdedséget és bőség mellett is oly hathatóságot kölcsönzött, hogy méltán egy új éra szerzőjének tekintetik, ki a régiebb kort befejezte s újat kezdett meg. Ő a mai könyvnyelv teremtetője; kevesen tudták ezt ő utána mind máig annyi eredetiséggel és egyszersmind új színnel kezelni.”

Fejtsük fel, vegyük tüzetesebben szemügyre ennek a Toldi-féle jellemzésnek részleteit.

* A szerző, Zsirai Miklós születésének századik évfordulóját ünnepeltük 1992-ben. A kiváló nyelvész (akinek lakhelyét emléktábla jelöli meg Budapesten a Bimbó út 10/a számú ház falán) 1955-ben halt meg. A nyugat-dunántúli Mihályiban született, egyetemi tanár és akadémikus volt. A budapesti egyetemen a finnugor intézet vezetőjeként működött. Nagy sikerű összefoglaló munkája, a Finnugor rokonságunk című kötet 1937-ben jelent meg. Nemcsak a magyarság őstörténetének kutatójaként működött, hanem nyelv művelőként is jelese korának: szerkesztője volt a Magyarosan című folyóiratnak 1932-től 1936-ig. – Az itt olvasható írás nem másodközlés: nyelv művelő előadásként hangzott el mintegy fél évszázaddal ezelőtt, időszerűsége azonban ma is érvényes. A cikk gépelt eredeti szövegét leánya, Zsirai Jolán, a tudós életművének hűséges gondozója bocsátotta rendelkezésünkre. A tiszteletére megjelent emlékkönyv ismertetését l. e szám 97 – 102. oldalán.

Pázmány Péter nyelve a korabeli egészséges közbeszéden alapszik. Ez a szorosan szerves kapcsolat magyarázza meg majdnem minden lényeges stílusjellegzetességét: erőnyeit éppúgy mint fogatkozásait. Gyakorlati célokat követ, közérthetőségre törekszik, s éppen ezért munkái olvasása közben állandóan úgy érezzük, mintha szúrósan a szemünkbe nézve egyenesen hozzánk szólna, hogy meggyőzzön, megerősítsen vagy megcáfoljon bennünket. Ha lankadni látja éberségünket, a jóindulatúan enyhe *látd*, vagy *hallhatdsza* indulatszóval figyelmeztet bennünket, ahogy az előbeszédben szoktuk a beszélő társunkkal való kapcsolatunk élénk közvetlenségét biztosítani.

Beszédének nincsenek egyéni hangtani sajátosságai: ami ma szokatlan-nak tetszik, a korabeli köznyelv esetleg népnyelv hatása. Kedveli a hosszú *é-t* és a hosszú *ú-t*, *ű-t* (*mér* = *mer*, *észik* = *eszik*, *lészünk*, *léznek*, *véled*, *nékem*, *úgy*, *kút*, *hús*, *túd*); gyakoriak az *i-zés* esetei (*ítilet*, *fínyes*, *kínyes*); igeragozási rendszere még a régi gazdagságban pompázik. Például múlt időt hatfélét használ: 1. *mondék*, 2. *mondtam*, 3. *mondok vala*, 4. *mondok volt*, 5. *mondtam vala*, 6. *mondtam volt*. Ezek közül az igealakok közül szinte ritkaság számba megy a *mondok volt*-féle folyamatos múlt, amely némi gúnnyal valamely állítás képtelenségét jelzi: „heába-való terhet veszek volt vállamra”. A jövő időt rendszeren jelen alakkal (*holnap*, *mondok*) vagy a *fog*-os szerkesztett alakkal jelzi (*mondani fogok*); a *mondandok*-féle igealak nem egyszerű jövőt, hanem a jövőben befejezett cselekvést jelzi: „Ha *elmenedek*, elküldöm őtet.” A föltételes módban gyakran az ősi teljesebb alakokat használja: azt *írná*ja sz. Pál (= *írná*), *olvasnójok* (olvasnók), *megvetnőjök* (megvetnők), *tanulhatnáják* (tanulhatnak), *hosszabbodnéjék* (hosszabodnék). Sajátságos összevont igealakja: *metszek* vagy *mettszek* = mint tesztek, mit tegyek?, *medgyünk* = mit tegyünk?. Elég gyakran használja még a birtokos személyragozott melléknévi igenévi alakokat, amelyek az ó-magyarban egészen közönségesek voltak, manapság azonban csak egy-két elszigetelt régiségben (pl. *holtomig*, *nyugtával dicsérd a napot*, *szemem láttára*) él emléküik. Ilyeneket ír: „Sokan *virrattára* halasztották gyónásokat, és *virrattát* nem érték”, „*hazudtát* mongya”, *aluttában* = mikor aludt, *imettünkben* = ébrenlétünkben.

A határozott névelőt első műveiben következetesen az változatban használja — még a mássalhangzón kezdődő szó előtt is: *az keserűségben* —, későbbi műveiben azonban ilyen esetekben elhagyja a *z-t* s az *a* mellé hiányjelet tesz: *a' ház*. Példabeszédekben, axiomákban többnyire elhagyja a határozott névelőt: „minden botnak végén feje”, „kárvallás haszon, szenvedés öröm” (e helyett *a* kárvallás, *a* szenvedés). Ez a gyakorlat máiglan fennmaradt egyes közmondásainkban, mint: *Ember tervez, Isten végez*.

Szórendje alig különbözik a maitól. Említeni való azonban az a szokás, hogy ha a mondathangsúly a birtokszón van, a birtokosjelzős szerkezet fordított szórendet követ ilyenformán: „Tudta a vétkét fiainak”, „Minden hadakozó fegyver, minden asztolok edényi, minden házi ékességi Salamonnak aranyból voltak.” Szokatlan nála az is, hogy az *is* közvetlenül a jelzőül

használt mutató névmás után áll: „Ez is a fényes csillag le-esék az Egekből”, „Magára vette ezt-is a szomorúságot”.

Furcsán hangzik, de tagadhatatlan, hogy még Pázmány nyelvében is elég sűrűn éktelenkednek idegenszerűségek, főleg latinizmusok, többnyire az igemódok használatában: „Mikor *meg indult volna* Jézus”, „Mikor *rabbá esett volna*”, El-küldé Angyalit, hogy *hírt tenne* a pásztoroknak és *jelt adna*, mellyen *meg ismernék és tisztelnék* őtet”. Meglepőbb, hogy hebraizmusok is akadnak; ezek nyilván nem közvetlen héber nyelvi tanulmányok eredményei, hanem a latin fordításokon keresztül szivárogtak át Pázmány nyelvébe. Egy típust említsünk csak. A héber nyelvben nem lévén külön melléknév, status constructus használnak, vagyis a *gonosz fiú* helyett azt mondják: *gonoszság fia*. Ilyenszerűek Pázmánynál: *kívánságok nyughatatlansága* = nyughatatlan kívánság, *szolgálat szerénysége* = szerény szolgálat, *szolgálat engedelmissége* = engedelmes szolgálat.

Mindezek persze csak halvány szeplők Pázmány nyelvének pirosposzgás arculatán. Ezt a pirosposzgasságot a nép nyelvének köszönheti, köszönhetjük. Szókészlete rendkívül gazdag, színes. Számos olyan szót használ, amely azóta teljesen elavult vagy módosult alakban, jelentésben dívik, pl. *bécs* = fillér, *berhe* = köteny, *cenke* = cimbora, *büntárs*, *cifra* = számjegy, *cula* = rongy, *dagályos* = kevély, *enyeket* = titkol, *herjoka* = fogolymadár, *martalék* = előhad, *nádméz* = cukor, *palacka* = poloska, *pozsdul* = pezsdül, *sója* = cipő, *szekernye* = csizma, *taméntalan* = töméntelen, *terjék* = mérges csípés ellen való szer, *vinnye* = kovácsműhely, stb.

Jellemző Pázmányra a nyomatékos kifejezésekben, a népies zamatú csattanós szólásokban, közmondásokban való dúskálás. Nem alaptalanul mondta róla Riedl Frigyes: „Pázmány a magyar közmondás tanítványa!” A hitvitázó irodalomban egymást váltogatják az elvont tételek éleselméjű fejtegetései, a körmönfont szörszálhasogatások, gúnyos élcelődések és dühtől tajtékzó kifakadások. Ebben a műfajban nagy keletjük volt a szólásoknak, a nyelvi kifejezés legerősebb eszközeinek. Pázmány nyelvében is hemzsegnék. Egyiket elődeitől vagy kortársaitól veszi át hagyományossá merevedett formájában, másikat alkalmi céljának megfelelően élezi ki, formálja át, a harmadikat az ő saját képekben látó ereje teremti meg. Lássunk néhányat: *bé-boronállya a hamisságot* (elfüdi), *bé-falni a sipot* (elhallgatni), *bűzbe keverni* (rossz hírbe hozni), *csontal üti bokáját* (maga alatt vágja a fát), *egy akolba rekeszt, egy istálóba köt* (egy kalap alá vesz), *egymás szakállába okádoznak* (gyalázzák egymást), *fogatlan bizonyosság* (erőtlen), *horgas beszéd* (hazugság), *kezes-lábas hazugság, zsiros hazugság, purdi hazugság* (nagy, szemtelen hazugság), *kiszöktek a felső várbul* (elment az esze), *taréjozzák egymást* (viaskodnak). Közmondásai, közmondásszerű szólásai közül íme néhány kevésbé ismert: *Agg fából nehéz guzst tekerni*; *Ahol a rövid tűt által ölti az ördög, utána vonzza a hosszú fonalat*; *Csapja a csikot a lencsével* (füllent), *fel-adgyák a jó lével a bűdös húst*; *Mellyeszi a madarat, melynek röpkülését távul láttya*; *Nállunk-is sóval sóznak, Oly követ vethet egy bolond a kútba, melyet tiz eszesnek is gond kivonni*; stb.

Mindezek csak úgy találomra összezsipegetett szemléltető példák. Értethető, milyen hatásuk volt a kortársakra és az utódokra. Többen példatárat is készítettek belőlük. Pl. a tüzes egri szervita, Szeitz Leó 1788-ban kiadja a *Kis Magyar Frazeológiáját*, 1867-ben pedig Vargyas Endre „Gyöngyök Pázmány Péter műveiből” c. munkáját.

Az élő nyelvre való támaszkodás következtében és a vitatkozás hevében nem szokott Pázmány visszarettenni a nyers realitásoktól, sőt a személyeskedő durvaságoktól sem. Bár azt vallja, hogy „soha énnékem az szitkokkal való versengés nem tetszik” egyik legcsúfondárosabb szavú ellenfelének, Alvinczi Péternek ilyen vaskos gorombaságokat vagdos a fejéhez: „Gaz ember, eregy disznóságoddal a vállúra, zabállýal moslékoddal.”

Pázmány duzzadó erejű, velősen magva és egyénien zengzetes magyarsága sok tekintetben az ekkortájt uralkodó stílusiránynak, a barokknak neveltje. Megtermékenyültsége nem a külsőségekben, a céltalan cirádákban, a cifra szóhalmozás henye bujaságában nyilvánul meg: ő a harcias, a lendületes, a diadaloktól önérzetessé egyenesedett katolicizmus monumentális barokkját képviseli. Ehhez hozzájárulnak az ő egyéni kiválóságai: minden szavát, tettét a céltudatosság, a józan ész vezérli, kitűnően számító logikus fő, s gondolatmenete, fejtegetéseinek rendje a gyakran bonyolult körmondatok útvesztőiben, a szó szapora zuhatagában, az ironikus fölkiáltások, patetikus fokozások, kötekedő kérdések, sebeket osztogató szóképek forrongó örvényében is töretlenül ép marad. Milyen szánalmasan alsóbbrendűek mellette a Sámbar Mátyások, Pósa háziak, a Matkók, Hajnal Mátyások, akik utánozni próbáltak. S milyen hibásan ítékeztek azok, akik nyelvújítás előtti stílusunk minden gyarlóságáért nyelvünk földhözragadt elmaradottságát okolták. Kiderül, hogy nem nyelvünk volt ügyefogyott, hanem azok, akik nem tudtak vele bánni. Bizony, a rossz muzsikusz a hangszerét szokta ócsárolni.

Pázmány tanítómesterei közül nem hagyhatjuk említetlenül a bibliát. Többnyire ez szolgáltatja gondolatai tartalmi anyagát, bizonyítása érveit, példái tanulságait, protestáns ízűen kenetes hangulatát. Gyakran megesik vele, hogy az egyik szentírási motívum a másikat kapcsolja s egymásba öltődnek a jól ismert emlékképek. Például az egyik, János evangélistáról szóló predikációjában megemlíti a 12 apostol kiválasztását, s ez a 12-es szám emlékezetébe torlasztja mindazokat a bibliai helyeket, amelyekben a 12-es szám szerepel, hogy az utalásokból a tanítványok történeti jelentőségének eleven képe rajzolódjék ki: „A 72 tanítványok-közzül 12-t választá Christus, akiket leginkább kedvellett, és azokat Apostoloknak nevezte, azaz küldetett követeknek. Ezek a mennyei Jerusalemnak 12 fundamentomi. Ezek a Jordán vize fenekérül választatott 12 követ, melyeken építtetett az Anyaszentegyház. Ezek ama 12 tiszta források, mellyek enyhítik lelki szomjúságinkat és öntözik szárazságunkat. Ezek a főpap mellyén tündöklő 12 drága-kövek. Ezek az ígért földnek 12 kímlői, kik a Menyország titkait hirdették. Ezek a Salamon székinak 12 oroszlányi, kik vigyázással őrzik az igazságot. Ezek az Isten templomának 12 ökrei, kik a tengert hordozzák, melyben elmosatik és a Szent Keresztség által elmerítetik minden bűnünk.”

A kitűnő stilisztá, Tóth Béla így sóhajtott föl egy alkalommal: „Hej, ha már 22 esztendő koromban olvastam volna Pázmányt, most jobban tudnék magyarul.” Azóta könnyen hozzáférhetőkké váltak Pázmány művei: mindenki olvashatja őket, mindenki tanulhat belőlük. Talán nem tanul finomabb művészi hajlékonyságot, kifejező báj, de mindenesetre tanul erőt és magyar zamatot.

Zsirai Miklós

Költőink és a *fel* ~ *föl* igekötő

Már nem először tapasztalom, hogy a sajtónak küldött kéziratokban a *föl* igekötőt a lektorok vagy a nyomdászok gyakran *fel* alakúra „javítják”. Nemrég velem is megtörtént, hogy egy országos napilapban a cikkem két helyütt is ilyen önkényes változtatással jelent meg.

„Azért merült *föl* bennem ez a kérdés. . .” Ezt azért írtam a cikkben *föl* igekötővel, hogy ne legyen öt *e* hang a mondatomban, hanem eggyel kevesebb; hiszen szövegeinkben úgyis túl sok az *e* magánhangzó. A cikk szöveg-gondozója nyilván helytelennek vagy túl népiesnek vélte a *föl* szót, s a *fel* változatot tette a helyébe, az én megkérdésem nélkül. Említett írásomnak egy másik mondatában a szarvasi arborétumra utaltam, „melyet évente 80 - -100 ezren keresnek *föl*”. Itt is készakarva használtam a *föl* igekötőt, de ennek sem kegyelmezett a sajtó söprűje, s így jelent meg ez a mellékmondat: „. . . melyet évente 80—100 ezren keresnek *fel*.” Így bizony tíz *e* hang van ebben a rövid szövegrészletben, miután a javító toll is ilyen „jól” működött.

Nyelvhelyességi babona az, hogy a *föl* igekötőt és határozószót — mint a *fel* „népies” változatát — üldözni és irtani kell. Igazában a *fel* és a *föl* szóalak egyaránt helyes, sőt olykor — a változatosság és a jóhangzás érdekében — ajánlatosabb az utóbbit használnunk, hogy ellensúlyozzuk az *e* hangok sokasága miatt előállható egyhangúságot. Íróink nemegyszer tudatosan élnek a *fel* helyett a *föl* szóalakokkal. Néha a stílus igénye szerint változtatják egymással a kettőt.

Vörösmartynak a Szép Ilonka című költeményében mind a két szóváltozat előfordul: „A kupák már *fel*villantanak”, „Hozzon isten egykor *fel* Budába”; és viszont: „. . . csendes a ház, ah de nincs nyugalma, | *Föl*veré azt szerelem hatalma”, „*Föl* Peterdi s bájos unokája | Látogatni mentenek Budát”.

Petőfinél — úgy látom — több a *föl*, mint a *fel*. Négy versének a címében a *föl* változat áll egyedüli vagy első szóként: *Föl!*, *Föl* a szent háborúra!, *Fölszedtem* sátorfám. . . , *Föltámadott* a tenger. . . De csak két versének a címe kezdődik a *fel* szóváltozattal: *Fel*köszöntés, *Fel*sülés. Úgy látszik, ő vagy ű hangú szótag előtt jobb hangzásúnak érezte az ajakkerekítés nélküli, *e* hangú változatot.

Arany János a Toldiban 63-szor használja a *fel* és 27-szer a *föl* igekötőt. (Ezt a Toldi-szótár segítségével tudtam megállapítani.)

A *fel* változatot találjuk a Toldiban minden olyan esetben, amikor az ige (vagy igenév stb.) mély hangrendű, illetőleg mély hangúan toldalékolható: *feladni, feláll, felborul, felhoz, felindul, fellobog, felnyit, felnyúlik, felriad, feltápáskodik, felvonva* stb. Magas hangrendű ige esetében Arany akkor él a *fel* szóváltozattal, ha vele együtt a mondatban vagy a verssorban nem túl sok az *e* hang, illetőleg ha a *fel* előtti vagy utáni szótagban ajakkerekítéses *ö, ő* vagy *ü* hang van: „Nincs halotti tora Toldi Lőrincének, | Napja sem *derült fel* új menyegzőjének” (2: 5); „*Felmegyek* Budára bajnok katonának” (6: 15); „György is, álnok bátyja, | A királyfi mellett *nőtt fel*, mint barátja” (1: 7); „[Toldi] Hogy a csárdába ért, *felöltözött* szépen” (11: 5); stb. (Vö. Pásztor Emil: Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Budapest, 1986.)

A *föl* szóváltozatot akkor használja Arany a Toldiban, amikor a vele kapcsolatos igében vagy a szöveggörnyezetben *e* hangok vannak: „És mikor *fölbred* bizonyos *időre*, | Csodálatos dolgot hallani *felőle*” (4: 22); „Összeszedte magát s *fölegyenesedvén*, | Valahogy erőt vett ríni való kedvén” (6: 13); „... nagy gyümölcskert zöldel, | *Mely fölérne* holmi alföldi erdővel” (6: 1); „Egy öreg cimbalmos hevert a szurdékban, | Már alutt, *de fölkelt*, hallva, hogy vendég van” (10: 19); „[Toldi] *Fölkereste* fészkit a réti madárnak” (4: 6); „Toldi a jó késsel a cipőt *fölszelte*” (4: 11); „Hirtelen felállott s a vadakhoz lépe, | Gyorsan *fölvetette* őket a vállára” (5: 16); stb.

Érdekes, hogy *föltekint* is, *feltekint* is előfordul a Toldiban, attól függően, hogy a szövegben előtte és utána vannak-e *e* magánhangzót tartalmazó szavak. „*Egyszer föltekinte*, képe is felvidult” (9: 17) — itt jobbnak érezte a költő a *föl* használatát, mert az előtte levő *egyszer* szóban, a *-tekinte* igealakban s az ezt követő *képe* és *felvidult* szóalakban összesen elég sok az *e* hang: a *föl* szóváltozat sikeresen feloldja ezeknek az egyhangúságát. Hangtani szempontból más a helyzet a Toldi következő soraiban: „Lódobogás hallék: elrepült az álom, | *Feltekinte* Toldi a szép holdvilágon” (10: 2) — itt az első verssorban csak két *e* hang van (az *elrepült* igealakban), de ez sem közvetlenül a *feltekinte* előtt, a második verssorban pedig a *feltekinte* utáni szavakban egyáltalán nincs *e* hang, tehát itt a *fel* igekötővel is változatos és szép hangzású a mondat. Arany persze aligha végzett a költői alkotómunka közben ilyen vizsgálódást (ez az utókornak: a nyelv- és az irodalomtudománynak a feladata!), de ő külön számítások nélkül is érezte, hogyan lesz legjobb és legszebb az, amit ír. Három évtizeddel a Toldi megjelenése után Arany János — Aisthesis című költeményének utolsó versszakában — így vall a nyelv szép és jó használatának törvényeiről:

A nyelvnek is törvényeit:

Széppé, jóvá mi tész:

Nyelvész urak jobban „tudják”,

A költő jobban „érzi”.

De hadd folytassam a *fel* és a *föl* használatának szemlélését XX. századi példákkal!

Ady Endre mély hangrendű igékkel (és igenevekkel) kapcsolatban is szívesen választja a *föl* igekötő-változatot: *Fölszállott a páva, A föl-földobott kő*. Adynál ritka a *fel* változat, de azért előfordul, például A föltámadás szomorúsága című versének ebben a mondatában: „Óh, jaj annak, aki *feltámad* | S nem érzi önnön-életét...” Egy másik versének ugyanazon sorában egymás mellett van a *fel* és a *föl*: „Im, itt van a szívemen a lyány, | Itt van a szívemben a tenger-élet, | *Felörvendem, fölélem* s boldog órák...” (Az elhagyott kalóz-hajók).

Kinyitom Kosztolányi Dezső összegyűjtött verseinek kötetét, s A bús férfi panaszai című ciklusban többnyire a *föl* változat példái tűnnek a szemembe: *fölriadtam, fölviláglík, fölkel, fölébredek*. De a *fel*-re is találok példát: *felsőhajt*.

Csoóri Sándor prózában is majdnem mindig a *föl* változatot használja. Az Illyés-babona című legújabb tanulmányában (Hitel, 1993. november) huszonkét *föl* mellett csupán egyetlen *fel* változatra bukkantam. Csoóri itt a következő kapcsolatokban használja a *föl* szóváltozatot: arra figyeltem *föl*, fölfedezés, fölrobbantott (híd), fölkelve, dolgoz *föl*, fölfedezhetjük, fedezi *föl*, cseperedik *föl*, fölragyogva, föltehetően, a nyers marharépa fölhabszolása, följánlják, föltehetik, földolgozhatatlan, *föl* is foghatjuk, fölzárkóznak, ébreszti *föl*, fölmentem Illyéshez, sárból fölszedett (arany), ébresztette *föl*, fölvegye, fölbukkan. (Az utolsó előtti példa Csoóri írásának egy Németh László-idézetéből való, s így azt is példázza, hogy Németh László sem tartotta kerülendőnek az igekötő *föl* változatát.) A tanulmány egyetlen észrevett *fel* igekötőjét a következő szöveggörnyezetben találtam: „a magyar üdvözléstanban *felállított* engesztelhetetlenségi mérce”.

A felsorolt XIX. és XX. századi példákra visszatekintve úgy látom, hogy íróink a *fel* ~ *föl* igekötőnek és határozószónak mind a két változatával élnek, de egyesek az egyik, mások meg a másik változatot használják gyakrabban. Ez a kétféleség olyan stíluseszköz, amelynek értékét és lehetőségeit a sajtónyelvnek is föl kell fedeznie. A *föl* szóváltozat nem minősíthető — negatív módon — „népiesnek” és „parasztosnak”. Napi- és hetilapjaink nyugodtan használhatják ezt a változatot is. És itt az ideje, hogy a *föl* sajtóbeli ellenségei végre felhagyjanak a *föl* igekötő üldözésével.

Pásztor Emil

Diákjaink nyelvhasználata

(Egy felmérés tanulságai)

1993 tavaszán iskolánk öt osztályában végeztem felmérést diákjaink nyelvhasználatának köréből. A tanulócsoporthoz kiválasztása nem teljesen véletlen volt, ugyanis a három tagozatos (angol) osztály mellett két általános, „gyenge” csoport vett részt a vizsgálatban. E két utóbbiban a családi háttér is mint alacsonyabb műveltséget jelentő közeg jelenik meg. Világos tehát, hogy elvárásaink szerint a tagozatra járó tanulók nyelvhasználatban műveltebb, árnyaltabb, finomabb változatra számítottunk.

Vizsgálatom alapja egy hét kérdésből álló felmérő volt.

Az első kérdés így hangzott: „Tanulótársaid körében milyen szavakat (mondatokat) használtok annak kifejezésére, ha valaki rossz választ ad a feltett kérdésre?”

Az egyszavas válaszok közül a *szamárság*, *csacsiság* csupán elvétve fordult elő. Gyakoribb volt a durva megnyilvánulás: *hülye*, *hülyeség*, *marhaság*, *baromság*, *bolondság*. Az alantas szókincs köréből: *hülye buzi*, *ökörágyú*, *tetűragó*. A mondatok általában képszerűek, esetleg hasonlatok: „Nyitva az ideggyógyintézet”; „Hát ez a kínai sötétség!”; „Ezt még az óvodás is tudja”; „Eszed, mint a mosogatólé”; „Annyit tudsz, mint hat rendőresizma.” Néhány diáknyelvi szó: *béna*, *lökött*, *tök hülye*. Az ironikus megjegyzések mondatban fordulnak elő. Ilyenek: „Ó, te fülig értelmes!”; „Csöppet aranyos ember.” Amikor a példákról tanulóimat tájékoztattam, felhívtam figyelmüket a 6. osztályosok helyesírási gyakorlatainak egyik szellemes példájára, amely a népi szóláshasonlatok közül való: „Hátul hordja az eszét, mint a kanász a botját.” Javasoltam, hogy ehhez hasonlóan fejezzék ki nemtetszésüket.

A második kérdésben arra voltam kíváncsi, hogy az elégtelen osztályzat megnevezésére milyen szavakat, kifejezéseket ismernek diákjaink. Az 1990-ben Egerben tartott anyanyelv-oktatási konferencián Bachát László jegyezte meg, hogy készül diákszótárában már négyszáz olyan szó van, amely az elégtelen osztályzat, a bukás megnevezésére szolgál. Azt a megállapítást, melyet előadásának szövegében olvasunk, vizsgálatom is igazolja. Nevezetesen: „Az olyan fogalmakra, amelyekre eddig is sok szava és kifejezése volt diákságunk nyelvének, a rokon értelmű szók tovább szaporodtak” (Újabb jelenségek a diáknyelvben. In: NyTk. 189. sz. 53). A felmérés során

az ilyen, régebből ismert szavak mellett, mint: *fa*, *furó*, *karó*, megtaláljuk a „friss szerzeményeket” is: *karcsi*, *karezs*, *gumó*, *gamesz*. Érdekes nyelvi lelemény a *tűzifa* és a *télire való*. A rész és egész viszonyára utal a *rőzse* és a *tönk*, míg a tárgy és annak anyagával van kapcsolat a *kapa* szóban (a kapa nyele). Becéző, sőt kedveskedő formák az *egyeske*, *karcsi bá*. Találkoztam idegen szóval is (pl. *one*), valamint — véleményem szerint a teljesen új keletkezésű — *némber*, *katonás jegy*, *fordított ötös* szóval, illetve kifejezésekkel. Egy archaikus szó is előfordult: *szekunda*. Tanulóifjúságunk körében igen elterjedt az egyes tantárgyak tréfás, a hivatalostól eltérő megnevezése.

Harmadik kérdéssel arra vártam választ, hogy a megnevezések milyen formáival találkozunk iskolánkban. Szinte nincs is az országban olyan iskola, ahol ne ismernék a *biosz*, *föci*, *matek*, *töri*, *tesi* stb. szavakat. Ezek a kérdésre adott válaszokban is megtalálhatók. Egy-egy szóalak sajátos elferdítésével keletkeztek a *rohadalom*, *nyögtan*, *nyaftan*. Angol nyelvi tagozatos osztályban ismerik a *chemistry*, *geography* szóalakokat, a *magyart hungareszka*, a történelmet *mese*, az éneket *music cik-cak* szóval jelölik. Szellemesk a *páruszki* (így, rövid sz-szel), *bigyó muslinca* (ének), *morféum* (matematika) szóalakok. Egy teljesen egyedi szóalkotás példája a *leokémia*. A kémiatanárt ugyanis *Leó* ragadványnévvel nevezi meg iskolában a diákság több nemzedéke. — A tantárgy vagy a tanár iránt nem éppen rokonszenves megnyilvánulás: *rettegés órája*, *kínszenvedés 45 percben*, *halál*, *kínzás*, *szadizmus*. Humorosak a *biológó*, *kacagóóra*, és szellemes, de egyáltalán nem szalonképes az angol tantárgy neve helyett a *finlish*.

A diáknyelv gazdagságára igen jól világít rá a ragadványnevek nagy száma, széles skálája. A felmérés negyedik kérdése a ragadványnevek iránt érdeklődött. Ezúttal csak a diáknévanyagot vizsgáltam, pedig a tanári nevek is érdekes adalékkal szolgálhattak volna a témához. A felmérésben itt-ott felbukkanó, de általánossá nem váló neveket nem vettem fel a feldolgozott anyagba, csupán a széles körben élő, az adott tanulóra jellemzőket vizsgáltam. Ezeket a következőképpen csoportosítottam:

a) Rövidüléssel keletkezett becéző alakok: *Bali*, *Bolcsi*, *Csepi*, *Dudi*, *Fábi*, *Kiki*, *Kósi*, *Koszi*, *Kövi*, *Lápi*, *Lencsi*, *Leszi*, *Luki*, *Mezi Simi*, *Szemi*.

b) A név hangalakjának megváltoztatásával új, értelmes, illetve valamilyen tréfás szóalak: *Dudás* ← *Kukás*, *Mocsári* ← *Csócsári*, *Együd* ← *Együgyü*, *Csepregi* ← *Cseppkő*, illetve *Cseppkőbarlang*, *Kecskés* ← *Kecsöp*, *Gabi* ← *Gabcsiková*, *Robi* ← *Mikrobi*, *Hédi* ← *Sken Hédi* (így), *Herczeg* ← *Höröcsög*. Tulajdonképpen ebbe a csoportba sorolhatók azok a nevek is, amelyeknek a keletkezését az eredeti névben rejlő asszociációs lehetőségben kell keresnünk. Ilyenek: *Borszéki* ← *Söröcske*, *Borocska*, *Pálinkácska*, *Boronsok* ← *Söröncsók*, *Pálinkácsók*, *Kólapuszi*, *Whyskin smár*.

c) A testi-lelki tulajdonságok, szokások is szerepelnek a névadás indítékaiként. Néhány név határozottan sértő annak viselőjére, tehát gúnynévként kell számontartani. A csoport legjellemzőbb nevei: *Dagadt madár*, *Csontrakéta*, *Hájfej*, *Szódásüveg*, *Optikai csalódás* (a két utóbbi ugyanazon személy nagy dioptriás szemüvege miatt), *Bógó masina*, *Büdöske*, *Kisegér*,

Picuri, Vigyor album, Godrilla („Nagy darab ember”), Nyafi, Erőske, Görbe, Okoska, Bunda.

d) Az angol tagozatos osztályokban idegen hangzású nevek is találhatók: *Szmoki, Szexi Girl, Rönvar, Francis Videnberg.*

Rendkívül széles skálájú szóanyagot szolgáltat az ötödik kérdésre adott válaszok összegezése. E kérdés arra kereste a választ, hogy a tanulók az ún. „feszült helyzetek”-ben hogyan nyilatkoznak meg. A semleges hangulatú szavaktól a legdurvábbakig találtam a válaszokban példát. A szavak mellett mondatbeli megnyilvánulás is szép számmal előfordul. Ezek, ha nem is gyakoribb, de jelentős szerephez jutnak. Nézzük előbb az egyszavas példákat: A nagyon ízlésteleneket nem is számítva, előkelő helyet foglalnak el a sorban a következők: *barom, bunkó, disznó, hülye, tehén, vaddisznó.* Szókapcsolat: *marha állat.* – Mondatbeli megnyilvánulások: *Húzd el a beled! Húzd fel a csikot! Ne tedd az agyad! Menj a fenébe!* A sok felszólító mondat között egy kijelentő is áll: *Erős vagy, nem áll jól.* Néhány mondat az egyszerű, „hétköznapi” nyelvben is elfogadható, mintha a véletlen műve lenne a használatuk: *Hagyd abba! Menjél már innen! Hagyj, mérges vagyok!*

Diákjaink tetszésnyilvánítása (a hatodik kérdésre adott válaszokban) rendkívüli szegényes szókincsről tanúskodik. Az újabban nagy számban előforduló: *tök*, illetve a vele alkotott szó szerkezetek állnak az első helyen. A tanulók által felsoroltak: *tök ari, tök ász, tök buli, tök király.* Igen jelentős a *szuper* szó használata is. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ez néhány kollégám tanítási óráin is megjelenik, mint a jó felelet, helyes válasz nyugtázása. Sajnos a durva, közönséges szavak, illetve megszakított mondatok is előfordulnak: *baromi, rohadt, azt a rohadt...!* A mondatok között néhány semleges töltésű is akad: *De ügyes vagy! Szép! Nagyon jó! Ez igen!* Természetesen mind felkiáltó mondat, mint az elragadtatás megnyilvánulása. Különösen az angol tagozatos osztályban jelennek meg az idegen szavak, kifejezések. Valószínűleg egyfajta sznobizmus is megtestesül ezek használatában, hiszen a tanulók egy része hajlamos arra, hogy a mások által nem vagy kevésbé ismert szavakkal kitűnjék társai közül. Felmérésemben a következőkkel találkoztam: *Very good! Number one!* — A választékos, ma már talán archaikus *tökély* érdekes színfoltja a tanulók szókincsének.

Meglepett a hetedik kérdésre adott válaszok legtöbbje. Arra voltam kíváncsi, hogy a durva, trágár szavakat hogyan helyettesítenék olyanokkal, amelyek a művelt társasági nyelven is elfogadhatók. A válaszadók többsége a közönséges, alantas szavak helyett, vagy annak megfelelő hivatalos szót használt, vagy pedig azokat szépítő, eufemisztikus kifejezéssel helyettesítette. A tanulók szóhasználatában mennyiségileg igen megerthelt *kurva* szó helyett az *éjjeli pillangó*, illetve a *prostituált* áll. A *barom* szó körülíró formája: *aki a legelőkön legelész*, míg az *ökör* helyettesítésére az *akiből hat van* nyelvi alakulattal találkoztam. Néhány kedveskedő szóra a következő példák álltak: *butuska, tudatlanka*, melyek az otromba *hülye* szó felváltására lennének alkalmasak. Sajnos a *műveletlen* szó szinonimájaként leginkább a *paraszt, cigány* szavak állnak. Vizsgálatom az alábbiakkal összegzem: 1. A

diákszókinces rendkívül gazdag. Ifjúságunk a szóalkotás változatos formáival él. Élénk fantáziáról tanúskodnak a névátvitellel keletkezett szavak, melyek a szó alapjelentését újabb mellékjelentésekkel bővítik. 2. A szókinces stilisztikai vizsgálata során arra a megállapításra jutottam, hogy a társadalom egyéb rétegeire is jellemző durva stílus uralja a diákok nyelvét. Rendkívül nagy számban fordulnak elő az agresszivitásra utaló kifejezések, sok a trágár szó. Néhány szóalak a gyakori használat révén elkopottá válik, így a korábban újdonság erejével ható nyelvi megnyilvánulások a diáknyelv egyhangúságát eredményezhetik. Különösen a *tők* és ezzel alkotott szókapcsolatok mutatnak ilyen tendenciát. 3. Érdemes figyelni arra is, hogy a családi háttér, a szülők műveltsége mennyiben befolyásolja a tanulók nyelvhasználatát.

Sajnos az iskolai végzettség, és az ebből adódó műveltségi fok nem áll egyenes arányban a nyelvi kultúrával. Sőt néha épp a fordítottjára figyelhetünk fel. Ez a nem kívánatos jelenség mintha azt a látszatot keltené, hogy az értelmiségi családokban „sikk” a trágár, a durva beszéd. Ezt a jelenséget csak a választékos stílusú sajtó (írott és elektronikus), valamint az igényes szépirodalom tudná visszaszorítani. Természetesen az iskolai nyelvi nevelésnek is fontos szerep jut.

Felmérésem eredményét egy kiselőadásban tanulóimmal is ismerttettem. A rendkívüli ízléstelen szavakat mellőzve, a példák egész sorát hoztam fel a negatív jelenségekre. Örömmel nyugtáztam viszont azt, hogy egy-egy új szó mennyire színesíti nyelvünket. Külön kiemeltem a ragadványnévadás ötletességét, hiszen — olykor még a név viselőjére sértőek is — szellemesek. Természetesen akadnak kicsinyítő képzővel alkotott egyszerűbb formák is, ezek voltaképpen becenevek.

Cikkem végén hadd idézzem Grétsy Lászlót, akire Bachát László is hivatkozott egri előadásában: „Az ifjúság nyelve figyelemre és megbecsülésre érdemes, de nem szabad hagyni beszennyeződni, mert akkor elveszíti vonzó arculatát, s ezzel együtt értéke is nagy mértékben csökken” (NyKk. 1980. I. 971).

Dóra Zoltán

A többalakú szavak a szakmunkástanulók szóhasználatában

(Egy felmérés és tanulságai)

1. Előzmények

— Mit csinálsz *ottan*? — kérdezem az egyik tanulótól az osztályban, mire néhányan megrökönyödve tekintenek rám, nem az erőteljes hangsúlyért, hanem a szóért. A rendszeresen ellenkezők közül máris megszólal Szalmási, a hangadó:

- Hogyhogy *ottan*? Nem tudunk magyarul, tanár úr?

A megnyilatkozás nem ér váratlanul, hiszen jól tudom, hogy némelyik tanuló fogyatékos szókincese és még oly hézagos nyelvtani ismerete ellenére is figyel néha egy-egy — számára — szokatlan szóra.

— Tegye fel az a tanuló a kezét, aki az *ottan* szóalakot helyteleníti! — adom ki az utasítást, mire a kezek határozottan lendülnek a magasba.

Itt, a szakmunkásképző iskolában a régi magyar irodalmat Balassi Bálint Búcsúja hazájától című verse képviseli. Ezután Batsányi epigrammája (A franciaországi változásokra), a Himnusz és a Szózat, majd Petőfi következik.

Balassi versét olvasom fel, aztán megkérdem:

— Miért szép?

— Ez talán túlzás — válaszolja az egyik atyafi.

— Neked miért nem tetszik?

— Mert idegen.

— Idegen! — jajdulok fel.

„Ó, én édes hazám, te szép Magyarország!”

— Jó, jó! — veti hozzám. — És a többi? S már idézné is, de nem birkózik meg egykönnyen a szavakkal:

„Ti is *rárószárnyon járó* hamar lovak,
Az *kiknek hátokon az jó* vitéz ifjak
Gyakorta kergetnek s hol *penig* szaladnak,
Adassék egészség már mindnyájatoknak.”

— Arról nem Balassi tehet, hogy nem tudsz olvasni — jegyzem meg.

— Ugyan, kérem, ki beszél ma már így: *az kiknek, az jó, hátokon, penig, adassék*. És mi az, hogy: *rárószárnyon járó*? Hol van ez már?

Az első osztályos irodalomkönyvben Tamási Áron Ábel a rengetegben című regényéből találunk részletet. Mielőtt olvasnánk, feladatokat jelölök ki. Az egyik így hangzik: „Gyűjtsetek a szövegből tájnyelvi szóalakokat!”

A részlet elég sok ilyen szót tartalmaz. Néhány ezek közül: *béjött* a házba; elég *magos, pecsenyés* ember volt; hagytam, hogy *kurkásszon*; *pusmogva* visszajöttem; *rézlikú* cipő; *csupor* tej; *huttyanó* mogyorófa; *lajtorjás* szekér; *onnét* elolvasta; *kajtattam* leveles ág után; vittem neki egy *öllel*.

— Ki mit gyűjtött? — kérdezem.

H. Jenő mondja:

— Én azt gyűjtöttem, hogy *virradatkor*.

— Úgy. És ez miért tájnyelvi szó?

— Mert nem használjuk Pesten — hangzik a válasz.

— Énszerintem — mondja K. Tibi — a *tőgye* (kecske tőgye) is idetartozik.

— Miért? — tudakolom.

— Mert olyan parasztos.

— És, mondjuk, a *csülök* nem parasztos?

— Az más, azt megesszük.

Már nemcsak nyugtalanított, hanem határozottan bántott is ez a különös észjárás, ez a rémisztő tudatlanság. Persze, hogy szerettem volna tisztán látni (ebben a kérdésben is).

Gyorsan felírtam a táblára néhány szópárt: *fel—föl, csend—csönd, hova—hová, kinn—kint, itt—itten, gondolkodik—gondolkozik, mondd—mondjad, hull—hullik*

— Mi a véleményetek? Melyiket mikor használjuk?

Csönd. Aztán egy bizonytalan megjegyzést tett valaki:

— Az egyiket.

— És a másikkal mi lesz?

— Az rossz — jött a válasz.

2. A felmérés. 12 osztály közel 400 tanulóját kérdeztem meg 60 szópárról.

Egy-egy alkalommal 6–8 szópár került a táblára. Némelyik osztályban két alkalommal is végeztem felmérést.

A 60 szópár kiválasztása a következő szempontok szerint történt: 1. Jól ismert, a köznyelvben használatos szavak legyenek. 2. A szópárok tagjai viszonylag jól felismerhető és megfogalmazható sajátosságokkal bírnak. 3. A felmérésben minél több polinimatípus legyen képviselve.

A 60 szópárban „rendhagyó” szóalakok is helyet kaptak. Némelyik alakpár egyik tagja a hivatalos nyelvből kiszorulóban van, tájnyelvinek („népies”-nek) minősül: *ád, föl, kezibe, mindég, néki, rizsa*.

Más alakpárok (*ajtója—ajtaja, hajol—hajlik, köt—kötöz, marok—marék*) tagjainak jelentésében és használatában mutatkozik ugyan különbség, de polinimaként is szerepelhetnek: nem zárták be a lakás *ajtáját* v. *ajtóját, elhajol* v. *elhajlik* valami elől, *odakötötte* v. *odakötözte* valamihez, *marok* v. *marék* (*maroknyi* v. *maréknyi*) liszt.

A felmérésben a 12 osztályból egyetlen harmadik és három második osztály vett részt — nem kifejezetten lelkesülten. Valamennyi fiúosztály volt.

A feladat a felírt szópárok alatt így hangzott: 1. Húzd alá azt a szót, amelyiket gyakrabban használod! 2. Mi a véleményed a szópárok tagjairól? (Mikor és miért használod ezt a szóalakot?)

A felmérés számszerű eredménye:

Szópárok	Osztály	A szóalak választása		
		Első	Második	Mindkettő
1. <i>ad—ád</i>	I. A	30	—	1
2. <i>ajtója—ajtaja</i>	I. F, G	16	23	7
3. <i>állj—álljal</i>	I. M			
	II. J	30	3	9
4. <i>csend—csönd</i>	I. J, M	21	7	5
5. <i>cseng—csöng</i>	I. F, M	29	8	2
6. <i>csoda—csuda</i>	I. K	19	—	3
7. <i>dől—dül</i>	I. E	21	1	8

Szópárok	Osztály	A szóalak választása		
		Első	Második	Mindkettő
8. <i>eddz—eddzél</i>	I. K	10	8	4
9. <i>éj—éjjel</i>	I. A	1	26	5
10. <i>emlékszik—emlékezik</i>	I. F	17	8	2
11. <i>engem—engemet</i>	I. J, G	30	3	4
12. <i>fel—föl</i>	I. A, E	39	6	7
13. <i>fogózkodik—fogódzkodik</i>	I. E	13	12	2
14. <i>fő—föl</i>	I. A, G	30	13	5
15. <i>gazdagodik—gazdagszik</i>	I. K	4	16	2
16. <i>gépe—géppje</i>	I. L	19	4	1
17. <i>gondolkodik—gondolkozik</i>	I. F	20	7	1
18. <i>gyenge—gyöngye</i>	I. F	24	—	4
19. <i>hajol—hajlik</i>	I. E	1	15	13
20. <i>hava—hová</i>	I. L			
	II. J	12	26	15
21. <i>hull—hullik</i>	I. F			
	III. T	30	3	8
22. <i>itt—itten</i>	I. M	17	2	2
23. <i>izzón—izzóan</i>	I. L	14	8	2
24. <i>jő—jön</i>	I. J			
	II. C	5	25	3
25. <i>két—kettő</i>	I. E	4	15	12
26. <i>kezebe—kezibe</i>	I. L	22	1	3
27. <i>kinn—kint</i>	I. A, L	5	32	9
28. <i>köt—kötöz</i>	II. C, L	7	5	36
29. <i>közt—között</i>	III. T	2	18	3
30. <i>lány—leány</i>	I. E, M	42	5	2
31. <i>ma—máma</i>	II. J			
	III. T	40	—	7
32. <i>marok—marék</i>	II. J			
	III. T	13	25	8
33. <i>mért—miért</i>	I. K	2	13	7
34. <i>meztelen—mezítelen</i>	I. K	22	—	—
35. <i>mindig—mindég</i>	I. A	28	1	1
36. <i>mondd—mondjad</i>	I. A, M	21	15	7
37. <i>mondtam—mondottam</i>	I. F, L	37	3	5
38. <i>ne—nesze</i>	I. E	3	25	—
39. <i>neki—néki</i>	I. K	21	—	1
40. <i>nincs—nincsen</i>	I. A	21	3	8
41. <i>null—nulla</i>	I. F	—	21	5
42. <i>odább—odébb</i>	I. A, J	21	12	3
43. <i>oly—olyan</i>	I. F	—	27	1
44. <i>ott—ottan</i>	I. A, E	47	3	1
45. <i>öregszik—öregedik</i>	I. A	17	6	2
46. <i>pazarlók—pazarlóak</i>	I. L	15	7	2
47. <i>rá—reá</i>	I. E	25	—	6
48. <i>rég—régen</i>	I. F, J	8	19	3
49. <i>rizs—rizsa</i>	I. F			
	II. C, L	34	20	12
50. <i>seper—söpör</i>	I. E	4	21	4
51. <i>szik—siel</i>	I. F, G	5	39	2
52. <i>szán—szánkó</i>	I. K	—	14	8

Szópárok	Osztály	A szóalak választása		
		Első	Második	Mindkettő
53. <i>szilajon—szilajul</i>	I. L	5	13	—
54. <i>szók—szavak</i>	I. L	3	21	3
55. <i>tanítlak—tanítalak</i>	I. A	8	22	1
56. <i>tiéd—tiéd</i>	I. F	15	4	8
57. <i>tört—törött</i>	I. J, M	7	21	5
58. <i>ugrasz—ugrol</i>	I. J			
	II. C, L	53	2	5
59. <i>vonat—vonat</i>	I. J			
	II. C, L	50	4	6
60. <i>zöldell—zöldellik</i>	I. A	27	4	—

3. Tanulások. A tanulók egy részétől idegen lévén ez a feladat, egyáltalán nem biztos, hogy aki részt vett benne, a legjobb tudása szerint járt el. Voltak tanulók, akik egyáltalán nem választottak: vagy áthúztak minden szót, vagy egyiket se húzták alá, húzták át. Volt tanuló, aki még oda is írta: „Egyiket se választom”. De az is előfordult, hogy a tanuló azért húzta át mind a két szót, mert neki egy harmadik tetszik: „A *fogódkodik* és a *fogódkodik* szavak közül nekem egyik se tetszik, mert nehéz kimondani, és nem is nagyon használják az emberek, inkább ezt mondom: *kapaszkodik*.” Ugyanezekről a szavakról egy másik tanuló így nyilatkozott: „Nekem mindegy, mert én csak úgy szoktam mondani: *csimpaszkodik*.”

Azt is számításba kell vennünk az elemzéskor, hogy a szavak kiválasztása vagy éppen a magyarázat ötletszerű, komolytalan, s az is valószínű, hogy a tanulók szóválasztása és magyarázata, indoklása messze eltér a gyakorlattól, a nyelvhasználatuktól.

A felmérés legfeltűnőbb sajátosságai a következők voltak:

1. A tanulók az esetek döntő részében csakis az egyik szóalakot választották, a másikat hibásnak, rossznak minősítették.

2. A 60 szópárból csupán egyetlen esetben fordult elő (*köt—kötöz*), amikor a tanulók mindkét alak használatát gyakorinak tartották. Feltéhetően azért, mert észrevették a jelentéskülönbséget. A *hajol—hajlik* szópár esetén, bár sokan választották mindkét alakot, a többség — egy kivétellel — csakis a 2. alakra szavazott. Teljességgel érthetetlen, hogy miért mellőzték olyan sokan a *hajol* igét a *hajlik*-kal szemben.

3. A legtöbb esetben az elterjedtebb, a gyakrabban használt szóalakra esett a tanulók választása: *mindig (mindég)*, *neki (néki)*, *ad (ád)*, *csoda (csuda)*, *kezebe (kezibe)*, *éjjel (éj)*, *meztelen (mezítelen)*, *nulla (null)*, *olyan (oly)*, *ott (ottan)*, *nesze (ne)*, *mondta (mondotta)* stb.

4. Jól ismerték fel a köznyelvibb alakokat: *ad—ád*, *csoda—csuda*, *lány—leány* stb., de semmiképpen sem dicséretes, hogy a másik alakot megtagadták.

5. Általánosnak mondható, hogy elzárkóztak a választékosnak tartott formáktól: *kinn*, *szán*, *reá*, *közt* stb.

6. Feltűnő, hogy az *e—ö* váltakozás esetén a tanulók főként az *e-s*

változatot használják: *csend, cseng, fel, gyenge*. Nem vonatkozik ez a *seper* — *söpör* alakpárra, amelyben a köznyelvi *söpör* aratott „elsöpörő” győzelmet.

7. Tanulságos, hogy a köznyelvből kiszorult szavakat (*föl, rizsa* stb.) sokan választották, noha a „szabályos” forma (*fő, rizs* stb.) itt is többségbe került.

8. Elgondolkoztató, hogy a tanulók az *engem—engemet* szópár esetében csakis a tárgyragos alakot tartották helyesnek.

9. Megfejtésre vár az igeválasztásban mutatkozó lényeges eltérés. Vajon miért részesítették előnyben a *siel, gondolkodik, ugrasz, emlékszik, hull, zöldell* szavakat a *sízik, gondolkozik, ugrol, emlékezik* rovására?

10. Az is érdekes, hogy a *gazdagszik—gazdagodik, öregszik—öregedik* szóalakok közül miért az első szóalak volt a rokonszenvesebb.

11. Figyelemre méltó, hogy a birtokos személyjeles formákban a *gépe, ajtaja* szóalakok kerültek többségbe.

12. Örvendetes, hogy a *null—nulla* párharcában az utóbbit részesítették előnyben, de kár, hogy nem gondoltak arra: számos kifejezésben csakis a *null* járja.

13. Intő jel számunkra, hogy a tanulók milyen könnyen utasítják el ezeket az alakváltozatokat is: *csuda, dúl, gyöngye, itten, máma, mezítelen, oly, ottan, reá, szók, tört...*

Ennyit a szóválasztásról, nézzük meg a „miért?”-eket!

Mindenekelőtt el kell mondanom, hogy a tanulók nagy része semmiféle magyarázatot nem adott. Elég sokan valami általános igazságba igyekeztek bujtatni véleményüket. Mert azt már jól tudják, hogy egy-egy általános megállapítás, közhely sok mindenre jó, s végül is, valami ilyesmire kíváncsi a tanár úr.

Az indoklások jobbára ezek voltak tehát:

1. Így szoktam meg; megszokottabb; többen használják; gyakran mondjuk; köznapibb. 2. Könnyebb kimondani, kiejteni. 3. Rövidebb, tömörebb. 4. Könnyebb leírni. 5. Egyszerűbb; így gyorsabban tudom kifejezni magam. 6. Ez az értelmes; érthető(bb). 7. Így helyes(ebb); ez a jobb. 8. Kifejezőbb. 9. Korszerűbb; modernebb; divatosabb. 10. Magyaros(abb). 11. Kellemes hangzású; jobban hangzik. 12. Jobban tetszik; szebb; szimpatikusabb; ezt szeretem.

A válaszok így összegyűjtve igazán imponálóak lehetnének, még akkor is, ha a szópárok másik tagját egyszerűen kirekesztették a nyelvhasználatból. Csakhogy a válaszok mögött — néhány kivételt nem tekintve — nyoma sem volt a tudatos nyelvhasználatra, a nyelvi, nyelvtani jelenségek ismertetére utaló érvelésnek, ellenkezőleg: az ítéletalkotásuk szinte kizárólag az ösztönösségre épült, nem ritkán felületes és hanyag volt. Így aztán érthető az is, hogy válaszuk és magyarázatuk olykor teljesen eltér a saját nyelvhasználatuktól is.

Kétségtelenül helyes és igaz érv, hogy azt a szót használjuk inkább, amelyik egyszerűbb, rövidebb, amelyiket könnyebb kiejteni, leírni. De arra már nem gondoltak a tanulók, hogy ezt az elvet nem szabad vakon alkal-

mazni. Hiszen ők maguk sem választották mindig a rövidebb szóalakot, ahogy az — például — a *közt—között* szópár esetében is történt.

Sokan érveltek azzal is, hogy a rövidebb szóalak „korszerű”, „modern”. „A modern kor — írta az egyik növendék — nem szereti a hosszú szavakat, s a rövidebb, praktikusabb szavakra törekszik.” Másutt meg ezt olvashattuk: „A *fel, ott, lény* szócskák azért tetszenek, mert sokkal modernebbek.”

Mások azzal érveltek a választásuk mellett, hogy: „így magyaros”. Azért választottam ezeket a szavakat: *marék, leskelődik, ma, között, hull*, mert magyarosan hangzanak.” Utóbb megkérdeztem tőle: „Mit jelent az, hogy magyarosan hangzanak?” De nem kaptam feleletet (tőle se).

Találkozhattunk még sokféle más magyarázattal is: „A *hová* szó kicsit csúnyán hangzik: „A felnőttektől szoktam így kérdezni: *hová?* Ez illedelmesebb.” „A *csend* szebben hangzik.” „A *csönd* kellemesebb, lágyabb.” Voltak, akik *csöng, odább, jön* szavakat csúnyának, durvának találták. Volt, aki az *ajtója—ajtaja* szópár utóbbi tagját azért nem választotta, mert az *ajta-* szó értelmetlen. Némelyek kifejezetten tagadták, hogy az igeragozásban létezik kettős alak: *állj—álljál*. Elhangzott ez is: „Azért választottam a *kint* szót, mert annak jobb a ritmusa.” „A *mondottuk* szót akkor mondjuk, ha többen vagyunk.” „A *lány* szónak kicsinyítő a hatása.” „Az *engemet* szóalak azért helyes, mert a *-t* a múlt idő jele.”

Olyan tanuló is akadt, aki az *engem—engemet* alakpár közül azért választotta az *engem* szót, mert tőlem hallotta: „A tanár úr így mondta az egyik tanulónak, amikor az egyest kapott: »tudom, hogy most nem szeretsz engem, de majd egyszer áldani fogsz«, mire a tanuló ezt válaszolta: »Azt lesheti.«”

Egészen különleges indoklással is találkozhattunk: „A *régen (rég)* szót azért nem szeretem, mert össze lehet téveszteni Ronald *Reagen*-nel.”

Viszonylag kevesen írtak választásuk alátámasztására példamondatokat. De akadt olyan tanuló is, aki még idézetet is használt. „Azért választottam a *föl-t*, mert a versben is ez van: „*Fölszállott a páva vármegye házára.*” A *csönd* szó alátámasztására idézi a tanuló: „Füledt a *csönd* . . .” „A dalban is így van: „*Eltörött a hegedűm* . . .”

A négyszázból három tanuló mondta ezt: „Az alkalomtól függ, hogy melyik szót használom.” „Csak mondatba helyezve lehet eldönteni, hogy melyik mikor jó. És a stílustól is függ”; „Azt a szót használom, amelyik jobban illik a mondatba.”

Ezekkel a kitűnő gondolatokkal akár le is zárhatnám a felmérő munka elemzését, egy kérdésről azonban még szólnom kell.

Nagyon sok tanuló utasította el a szópár valamelyik tagját azzal, hogy: vidéki, vidékies, vidéken használják; falusi, falusias, a falusiak mondják; parasztos, így csak a parasztok beszélnek, ezt a cigányok és a parasztok használják.

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a fővárosi szakmunkásképző iskolák tanulói közül hozzávetőlegesen 30 százalék vidéki. Némelyik iskolában

magasabb ez a százalék, másutt alacsonyabb. Nálunk az 1300 tanuló közül 360 vidéki: kollégiumban lakik 40, a többi a főváros környékéről jár be. Nem ritkaság, hogy 50—60 kilométeres körzetből ingáznak ide-oda a gyerekek. De ha a vidékről származott tanulók számát nézzük, még inkább növekszik ez a szám, hiszen nagyon sok vidéki család települt le Budapesten és közvetlen környékén.

Ennek ellenére az illető nyelvterületre jellemző beszéddel alig-alig találkozhatunk. Szórványosan ugyan bekerülnek a tájnyelvi jellegzetességek a tanulók beszédébe, de ezek inkább a pongyola kifejezőmód termékei, vagy olyan nyelvi fordulatok, amelyek egyébként a köznyelvben is fellelhetők. A tájnyelv használata gyengül, a fiatalok igyekeznek mielőbb megszabadulni az effajta örökségtől.

De ezen olyan nagyon ne csodálkozzunk. Ferenczy Géza Magyarán című könyvében több helyütt is olvashatjuk: nagyon gyakran azzal utasítják el az olvasók, a rádióhallgatók egy-egy szó használatát, hogy: parasztos. Némelyek a *csönd, föl, vödör* szót tartották parasztosnak, mások — például — az *engemet* szóalakot.

4. Vég szó. A szakmunkástanulók körében végzett felmérést nem a nyilvánosságnak szántam. Most azért vettem elő, hogy nyoma legyen, hogy erről az oldalról is megvilágítást nyerjen: milyen is volt gyermekeink nyelvi állapota 1986-ban, s közel tíz után rádöbbenjünk: azóta sem változott semmi.

Be kell látnunk, hogy a nyelvet sem lehet „kollektivizálni”. Az anyanyelvi nevelés is a családban kezdődik, s rengeteg tényező alakítja, melyek között az iskola szerepe alapvető.

S itt kell megjegyezni, hogy sem az általános iskolában, sem pedig a középfokú iskolákban nem vagy alig esik szó a polinimákról. Van pótolnivaló. De van tennivaló a tudományos kutatómunkában is. „A nyelvi rendszer stilisztikai értékeinek felderítésére irányuló kutatások ez ideig az alaktan stilisztikájában érték el a legkevesebb eredményt” — mondja Terestyéni Ferenc, majd így folytatja: „Magában az alaktani rendszer egészében rejlő változatos stilisztikai értékek, a szinonimikus formák szolgáltatja árnyalási lehetőségei megismerésére és összegezésére nálunk ez ideig egyáltalán nem, de — azt mondhatni — a külföldi stilisztikai irodalomban is alig történt átfogó kísérlet” (StilV. 1985:174—5).

Szabó Kálmán

A szótagzáró / kiesése az Őrségben*

Ismeretes, hogy a szótagzáró *l* a magyar nyelvjárások jelentős részében kiesik. Irodalmi adataink közül említhetem: Balassa: MNyj. 127—30, Horger: MNyj. 45, Deme: Pais-Em. 89—95, Nyatlaszunk 272; történeti adatok: Bárczi, Htört.² 129; Benkő: Nyjtört. 78.

Deme a Nyatlaszunk.-ban a következő öt csoport szétválasztását tartja célszerűnek: *l* eltűnése szó belsejében, abszolút szóvégén, mássalhangzós kezdetű suffixumok előtt, suffixum végén (276). Imre A szótagzáró *l* a felsőőri nyelvjárásban c. cikkében (MNy. 61: 368—74) az első korszerű és jó leírást nyújtja. Deme László szempontjain kívül szükségesnek látja a következő csoportosításokat is: „tekintettel kell lenni a szófajra is, a szuffixumokon belül feltétlenül külön kell választani a ragokat és a képzőket, sőt figyelembe kell venni az *l* előtt álló magánhangzó minőségét is” (369). Elvégezte a vizsgálatokat Balogh Lajos Bükön (MNy. 64: 355—61), Kiss Jenő Mihályiban (MNy. 64: 361—4), Bokor József Sopronkövesden (MNy. 74: 93—102), Szabó József Nagykönyiban (Monográfia 1976. 75—8). Kiss J. fent említett dolgozatában még nem használja e kifejezést: „mondatfonetikai tényezők”. Ez pedig igen szerencsés terminus, illetőleg szempont az *l* kiesése vizsgálatában. E kifejezést én tőle először a MNYA. módszertani kötetének recenziójában olvastam (MNy. 72: 230). Deme a Nyelvatlaszunk.-ban kijelölte a figyelembe vevő szempontokat, a vizsgálandó csoportokat. Imre S. a csoportokat kiegészíti, és megírja az első korszerű monográfiát. Utána Balogh Bükön, Kiss Mihályiban, Bokor Sopronkövesden, Szabó Nagykönyiban vizsgálta a jelenséget. A felsőőri nyelvjárás sokban különbözik a nyugat-dunántúli és általában a dunántúli nyelvjárásoktól. Így a kutatók számára legtöbb segítséget nyújt Balogh Lajos kitűnő leírása Bükőről (MNy. 64: 355—61). Több csoportot vesz fel. Szabó a Nagykönyiről szóló monográfiájában Balogh módszere szerint jár el. Kiss Mihályiban már a

* Akadémiai doktori értekezésem terjedelme: 281 oldal. Ehhez járul még egy lap a nehezebb és a Őrségre jellemző szerszámok: a *szalu* és *ritukapa*. Végül fényképeket közlök a kiváló adatközlőkről.

A terjedelmes munka közzététele a jelenlegi gazdasági helyzetben nem lehetséges. Ezért a magyar nyelvészeti folyóiratokban és kiadványokban jelentetem meg a fontosabb részleteket. (V. J.).

jelenség nyelvtörténeti lehetőségeit is vizsgálja (MNy. 64: 361—4), Bokor pedig szűkebb adattárral a jelenségnek a köznyelv hatására történő visszaszorulásával is foglalkozik.

Az őrségi nyelvjárásban gyakori, sőt a nyugat-dunántúli adatokkal összehasonlítva igen nagymérvű a szótagzáró *l* kiesése. Én a kérdés monográfiaszerű vizsgálatára nem vállalkozom, amint ezt jelen dolgozatomban többször is elmondtam már. Csak azt kísérelem megvizsgálni, hogy az Őrségben a jelenség mennyire él, továbbá igyekszem a nyelvi mozgást megfigyelni. Érdekes tapasztalatom, hogy az Őrségben ugyanabban a hangtani, mondatfonetikai és alaktani helyzetben több egyaránt érvényes, a nyelvjárási norma szerint helyes fakultatív változat él egymás mellett. Ez más nyelvjárásokban is ismeretes, de az őrségiben e jelenség nagyobb mérvű. Persze annak a szabályszerűségét megállapítani, hogy az adatközlő melyik változatot és főleg, hogy miért azt választja, nehéz feladat. Sokszor nem is tudja megállapítani a kutató.

Mielőtt az Őrségben az *l* kiesését vagy hiányát a rendelkezésemre álló adataim alapján vázolom, nyomatékosan felhívom a figyelmet, hogy nagyon hasznos volna a jelenséget monográfiaszerűen megvizsgálni. A szótagzáró *l* vizsgálata nem könnyű a rendelkezésünkre álló öt jó leírás után sem. Az őrségi vizsgálatban talán új csoportok felvétele is szükséges lesz.

Először azokat az eseteket igyekszem felsorolni, amelyek a Nyugat-dunántúlon is megvannak. (Sőt az *l* hiánya kisebb mértékben a keleti területeken is megvan.)

a) Országszerte megvan az *l* hiánya a következő típusú szavakban (én most az adatokat csak őrségi alakjukban közlöm): *f^uöd*, *h^uöd*, *h^uönap*, *k^uödis*, *ny^uöc* 'nyolc' stb.

b) Nagy azoknak a szavaknak, főleg névszóknak a száma, ahol az *l* kiesett a szó belsejében: *uöma*, *uödal* 'létra', *d^uömány* 'béléssel ellátott kiskabát', *d^uögozik*, *m^uönár*, *b^uöcsü*, *k^uöccsön*, *uötözik* stb. A szavak őrségiek, a jelenség Nyugat-Dunántúlon hasonlóan van meg. Az *l* megmarad az Őrségben a következő szavakban: *fölhü*, *olvas* [e szó már a nyugati nyelvjárásokban másként hangzik], *polva* és (*pөлva*).

c) A *dél* köznyelvi szónak alapalakját nem hallottam és nem jegyeztem fel, de mássalhangzókkal kezdődő ragok előtt az *l* kiesik (erre több adatom van), pl. *dⁱèbe*, *dⁱëtü*. Ez így van Bükön és Mihályiban is: *dí*, *díbe*. Tiszántúlon, Békésen *díl*, *dílután*. Felsőőrön *dí*: *díl*, *díbe*.

Itt emlékezem meg a *tál* szó *l* hangzójának kieséséről is. 1986 őszén az első napi beszélgetés alkalmával előkerült eme edény neve. Talán én mondtam ki a szót, mert Zakál György említi a 71. lapon: *tábu*. Adatközlőim a következőt mondták példának: „Na *vëgy* ('vegyél') kü abbu a *tábu* ëty pogácsát.” A *tábu* alakra rákérdeztem Óriszentpéteren és Szalafőn is sok adatközlőnél. A válasz egyöntetű volt. Ámde amikor a *tá* alak szóba került, ezt válaszolták: „Ma már nem monygyák így: *tá*”. Adatközlőim nyilván és helyesen az alapalakra gondoltak; az már nem jutott eszükbe, hogy ha a *tál*

szó után mássalhangzóval kezdődő szó van, vagy pedig a toldalékok mássalhangzóval kezdődnek, akkor már kiesik az *l*. Balogh Lajos közöl ilyen alakot Bükrről: *ét tá rítes* (MNY. 64: 357), Nagykönyiből Szabó J.: *ét tá* káboszta: Monográfia, 1986, 76.: de Mihályiból alapalakban közli Kiss Jenő: *tál* (MNY. 64: 362). Az Őrségben is alapalakban él a szó (ma így látom), ha nem rag előtt vagy mondatban fordul elő: *tál* (vagyis az *-l* a szó végén).

Már az érdekes őrségi sajátosságok közé tartozik a nevek végén jelentkező *l* kiesés, bizonyos hangtani, pontosabban mondatfonetikai helyzetben: „Ennek a Vörös *Antanak* ('Antalnak') az aptya a Siska szērén lakott.”

d) A köznyelvi *kell* szó abszolút szó végén általában *kő*, *kõ*, *kő* alakban realizálódik az Őrségben. Toldalékos helyzetben azonban már megvan az *l*, pl. *köllenë*, *köllött*. Szalafőn és Kercaszomorón a *kő* helyén *kë* van, pl. „Be *kë* mënnyi, mert este van.”

A *fel* ~ *föl* igekötő az őrségiben *fő*. Őriszentpéteri adat: *Vëgyitëk fő a meleg ruhát!* Adataim között *l*-et tartalmazó adat: tehát: *föl* nincs [de hiátusos megoldás: *főj^uötözik*]. Szalafőn és Kercaszomorón azonban nem *fő*-, hanem *fë*- ezen igekötő alakja. *Fëkenink* vagy *fëkⁱënink* 'felkelnénk'.

Itt említem meg az *-el* igekötő őrségi jelentkezését is. Mássalhangzóval kezdődő igék előtt és abszolút szó végén az igekötő *-l* hangja kiesik, mégpedig úgy, hogy nincs pótlónyújtás, a kiesett előtti magánhangzó rövid. Őriszentpéteri példaim: „Vëgyitëk mëg a husviti nyuszit, mer *efogy*”; „*Emë-nëk* Zsuhárokho. *Mënnny e!*” Ez kb. a nyelvjárási norma. De már idősebbek beszédében is előfordul, terjedőben van, hogy az *-l* a másalhangzó előtt is megmarad. A 65 éves Zsuhár Istvántól való a következő adat: „Tëgyitëk *el j^uò* a bukszát, *el në vesszën!*” Magánhangzóval kezdődő igék előtt az igekötő *-l* hangja természetesen megmarad: „Tëgyi a tüzre, mer elalszik.” — Majdnem ugyanez a helyzet Bükön is. Vö. Balogh: MNY. 64: 356–7.

Szólam vagy mondat végén az *el* igekötő felszólító mód egyes és többes 2. személyében kiesik: *mënnny e!* *mënnnyetëk e!*

Ámde a középkorúaknak és azon beszélőknek a nyelvhasználatában, akik a köznyelvies kiejtésre törekednek, az *l* visszalopakodik: *Mënnny el!*

e) Az *l* kiesése igéknél az Őrségben

A) Néhány igében az első, hangsúlyos szótagban is kiesik az *l*. Ilyenek: *ámodik* 'álmodik', *hagat* 'hallgat'. Pl. „*Ámodott* a rozsz portika. Tessik csak *mëkhagatyni!*”

Az *l*-re végződő, illetőleg az *l* képzővel ellátott igék alapalakban, toldalék nélküli helyzetben megőrzik az *l* hangot, így *beszil*, *mesil*, *csinyál*, *iñnekül* ~ *ünökül*, *fël*, *epazul* ~ *epazal*, *gondul*, *parancsul*, *tanul*, *táncul*, *evádul* 'elvallal', *horonkul* 'horkol' — *röpül*, *dörgül* stb.

B) A mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt az ige szóvégi *l* hangja kiesik az idősebbek, az öregek, sőt többnyire a középkorúak nyelvhasználatában is. Egyik leggyakrabban előforduló és a közbeszédben gyakran hallható az *l* kiesése a főnévi igenév, az Őrségben többnyire *ny*-nyel hangzó *-nyi* előtt: *beszinyi*, *dörgünyi*, *felenyi* 'felelni', *mesinyi*, *parancsunyi*, *tanunyi*, *táncunyi* stb. — *hüssenyi* 'hüszölni'. A gyerekek szeretnek *hüssenyi*. — Talán

ide tartozik a kieséssel keletkezett: *vásányi* 'vásárolni'. Pl. „*Vásányi* mენტek”; továbbá: a *talákszik* 'találkozik' is. Példamondat: „*Talákszik* velő, ha ara jár.”

C) Az *l* kiesik a *-hat*, *-het* képző előtt is: *örühet*. Pl. „Annak csak *örühetne*, hogy a kűt unoka iűpűl”; „Mellejim is *ühecc*, ha akarsz.”

Elizióval néha az *r* hang is kiesik: „*Vátalak* 'vartalak', nēm *gyűtti* (jöttél)”.

D) A legérdekesebb és a gyűjtő-kutató számára legtöbb gondot jelent a felszólító mód egyes szám 2. személye. Még ezen belül is több figyelem szükséges a palatális hangrendű tövek tanulmányozására. Régi, még az 1946–49-es őrségi tartózkodásom idején szerzett tapasztalataim, majd az ŐHA. készítése alkalmával hallott beszélgetések tanulságai nyomán igyekeztem a kérdést vizsgálni, amennyiben passzív megfigyeléssel nem volt elég adatom. Az említett alakokra a következőképpen kérdeztem rá. Jelen dolgozatomban köznyelvi helyesírással adom a bevezető kérdést és fonetikusán az adatközlő (vagy adatközlők) válaszát. Nézzünk ebből néhány példát: „Mondtam, hogy Te többet rám: *Nē gondu!* *Nē gondull!* *Nē gondullá!*”; „Te nekem többet: *Nē parancsu!* *Nē parancsull!* *Nē parancsullá!*”; „Hiába mondtam, hogy te már többet: *Nē táncu!* *Nē táncull!* *Nē táncullá!*”; „Nyugodj meg: *Nē fiē!* *Nē fiēll!* *Ne fiēllē!*” — Ezeket Őriszentpéteren, Szalafőn és Kercaszomoron is megkérdeztem, jobban mondva ezekre rákérdeztem. „*Nē fiē*, nēm bánt a kutya.” (Spontán megfigyelés eredményeként jegyeztem fel.) — Kiderült, hogy a felszólító mód egyes szám 2. személyében háromféle változat is van. Abban az „informátoraim”, Szabó Sándor, Gömbös Emil is megerősítettek, hogy az *l* nélküli: *Nē gondu!* *Nē parancsu!* *Nē táncu!* a legkeményebb felszólítás. De még a *Nē parancsull!* is szigorú.

Dolgozatomban már eddig (a régi, eredeti sorrendben II, 12) említettem, hogy a fiatal (34 é.) Gömbös Emil hívta fel a figyelmemet a *Nē ü az asztara!* változatra. Ennek ismeretében másoktól is kérdeztem, és mondták ők is, hogy így is jó. Szabó Sándor figyelmeztetett, hogy ilyen is van: *Nē üll idē!* Itt tehát már megvan az *ll*. Van még ilyen alak is: *Nē ülli a vizes padra!* Ez utóbbi kedveskedőbb, szelídebb változat. Főleg gyerekeknek mondják. — *Nē fiēllē* szintén használatos, de ritkábban hallani. Benkő L. szóbeli közléséből tudom, hogy az erdélyi nyelvjárásokban más a helyzet, a rövidebb: *Nē táncu!* nem a legkeményebb. Balogh Lajos a Bükről szóló monográfiájában a felszólítás (a parancs) erőssége dolgában nem foglal állást, de megírja, hogy a *fűtyű!* *tanú!* mellett a *fűtyüll!*, a *tanull!*, sőt a *tanullá!*, *nē filliē* is megmarad (MNY. 64: 358).

E) Nos, nekem nagyon tetszik az őrségi *egyí* 'egyel' alak, éppen úgy a *vegyí* 'vegyél' alak is; van *vegy* alakváltozat is. Szintén kedves nekem *vügyi* 'vigyel' alak is. Ámde a középkorúak, még inkább a fiatalabbak beszédében az *-i* ragos alakok lassan már eltűnnek, terjednek az: *egyíē*, *vegyíē*, *vügyíē*-féle alakok. Eme változatok már a köznyelvhez közelednek, de mégsem köznyelvek, mert a szótagzáró *l* nincs meg.

A múlt időre még visszatérek, de most csak annyit, hogy az egyes szám 2. személyében a hagyományos személyrag szintén: *i*, tehát: *ét-ti*, *vétti*, *üti* 'ültél', de a fiatalabbak inkább az *étti*^é, *vétti*^é-féle alakokat használják.

F) Szintén érdekes és izgalmas kérdés a feltételes mód jelen idejének a kifejezése is. Itt szükségesnek látom, hogy az 1., 2. és 3. személyalakját is megadjam (Az ŐHA.-ban ilyen példáim is vannak), tehát: én *ënnik*, te *ënni* 'ennél', ő *ënnë*; én *mënnik*, te *mënni*, ő *mënnë*; én *vënnik*, te *vënni* 'vennél', ő *vënnë*.

G) A veláris példáknál is a jelentő mód múlt idejében, továbbá a feltételes mód jelen idejében a személyragban a szóvégi *l* kiesik: *hosztá*, *hozná*: *táncutá*, *táncuná* stb.

H) A jelentő mód jelen időben az egyes szám 2. személyében az *l*, miután labializálta az előtte levő magánhangzót, kiesik: *aluszu*, *iszu*, *észü* stb.

I) A *-tok*, *-ték*, *-tök* igei személyrag előtt az *l* kiesik: *tanutok*, *f^éték*. Pl. „Mitü *f^éték*? Mid *beszíték*?” — Ehhez hasonlóan egyes számban is az *-sz* személyrag előtt is kiesik az *l*: *f^éész*: „Mitü *f^éész*?” A *-nak*, *-nek* személyrag előtt az *l* szintén kiesik: *gondunak*, *parancsunak*, *táncunak*, *iénekünek* stb.

J) Az I) pontban tárgyaltakhoz hasonlóan a múlt idő *t* jele előtt is kiesik az *l*: *gondutam*, *parancsutam*, *tanutam*, *táncutam* stb. — *csinyát* 'csinált'. „Millen embër, aki illent *csinyát*?” — *iet* 'élt'. „Emént az uram tizënnëgybe, osz tizënnkilendzbe *jöt* (sic!) haza, iës nëgy napig *iet* ithun.” (Spontán elbeszélés Ispánkon 1947 januárjában. özv. Gorza Elekné kb. 70 éves adatközlőtől.) — *mëgn^üösüt*; *fösütt*, 'lesült, felégett'. Példamondat: „*Fösütt* a hátam” — *kümelegüt* 'kimelegedett'. — *f^éetek* 'féltek'. „Nagyon *f^éetek* ('féltek') azoktu”; *fürüşüt* 'fürészelt'. Példamondat: „Fát *fürüşüt* a v^üöm.”

Özv. Papp Sándorné Törő Lidia, aki 1894-ben született, Szalafőn, a Gyöngyös szeren 1976-ban, tehát 82 éves korában a magnóba, amelyet Pertti Virtaranta kezelt, de én voltam a beszélgető, a *fürüşütő* helyett annak az első és második szótagbeli illabiális változatoként ezt mondta: (*firiszütő*). Ez nyilván kihalónak minősítendő. De biztos nem tévedés volt, 1898 augusztus végén Őriszentpéteren a tsz csibeëtetüjében mondta a 48 éves Németh Gyuláné Zsuponics Erzsébet: (*firiszünyi*) *fürüşzünyi*. „Gyere, Emil! Azt a sok fát fö kö (*firiszünyi*)”.

K) Az *l* hang kiesése a múlt idő *-t* jele előtt bizonyos mondatfonetikai helyzetekben.

Olyan esetekről lesz itt szó, ahol az *l* kiesése csak bizonyos hangtani, helyesebben: mondatfonetikai helyzetben történhet meg úgy, hogy a szó jelentése megőriztessék, a hallgató azonnal értse:

ütem 'ültem'. „Ott (*ütem*) künn a riëtën, ujjamtu kezdve az ágyikig még v^üd dagadva a lábom”; „*Kiët karácsony között* [azaz karácsony és újév között] nem *ütek* ('ültek') az *asztara*, hoty kelisës në lëgyën!”

L) Szintén ilyen hangtani helyzetben, kontextusban érthető a két következő példa:

nevetik fö 'nevelték fel'. „*Üök nevetik fö*.

Még érdekesebb a következő: *nevetek* 'neveltek'. „N^èsz csak a határt! Csak *höncsögbü* ('határt jelölő kis dombocskából vagy kövekből') áll. N^èm ugy, mint Szalafejⁿ. Ocs csak egy gyereket *nevetek* ('neveltek'), ott n^èm v^uot a sok mögyehöncsök.”

M) A köznyelvi *meghalt* szó főleg így hallható az Őrségben is: *mëkh^uòt* ~ *mëkh^uòtt*. „Ez a szeginy ember is *mëkh^uòt* magába.” — De sokszor hallottam és jegyeztem 1986-ban és 87-ben fel olyan alakot, amelyet a MNyA. szerint inkább az Őrségtől keletre és délre regisztráltak. Ez a következő: *mëkhat*. Természetesen kihalónak minősíthető, mert csak a 60—70 éven felüliek használják. „Ez a szegin Siska Manci is *mëkhat* ('meghalt') a *mut* ('múlt') esztendüben (Hértelen) halallo *hat mëg*. Mikor az *è*n uram *mëkhat*, n^èm tuttam s^èmmi másse foglalkozni, csak a halálle. — Néhány esetben hallottam és jegyeztem a köznyelvi *meghalt* igét félhosszú *á*-val ejtve: *hàt mëg*. Ezt először Siska Győzőné Pál Borbála 38 é. mondta, aki Viszákön született, Őriszentpéterre jött férjhez.

Tehát Siska Gy.-né ezt kérdezte: „Ki *hàt mëg*?” Mi^èrt harangoznak?”

Noha csak az öregek használják, de a fiatalok is jól ismerik a félhosszú *a*-val a *mëkhàt*-féle alakokat. (Ahogy említettem, a *mëkhàt*-féle alakok már ritkák.) — Őriszentpéteren, Szalafőn és Kercaszomorön a *mëkhat*-féle alakok szívósak.

De nézzük meg, mit mutatnak a MNyA. adatai az Őrség más területein, helyein és főleg a göcseji részeken, továbbá Jugoszláviában, Csehszlovákiában!

Figyeljük először az őrségi és hetési kutatópontokat! B-1 Szalafőn, B-2 Rábagyarmaton: *mëkhuot*, B-9 Csödén: *mëkhuot*, *mëkhuot*, *mëkhat*, B-16 Szentgyörgyvölgy (e község lakóinak beszédében olykor már némi göcseji elemek is megtalálhatók): *mëkhuot*, *mëkhuot*, *mëkhat*, B-28, a hetési Bődeházán: *mëkhat*: utóbbi található B-4 Sárfigmizdó, B-10 Zalaháshágy, B-12 Ságod, B-11 Babosdöbréte, B-17 Kerkabarabás, B-18 Becsvölgye községekben. Kisebb hangtani változatok hasonlítanak a *mëkhat* alakra (a következő kutatópontokon: B-25 Kányavár: *mëkhat* <*mëkhat*>, B-30 Galambok: *mëkhàt* <*mökhat*> <*mökhat*>. Kicsit más a kép a következő községekben: B-29 Gelsesziget: *mëkhuot*, *mëkhàt*, B-26 Becsehely: *mëkhuot* [*mëkhàt*], B-5 Andrásfán: *mëkhat* <*mëkhuot*>. Burgenlandban, Felsőőrön: *mëkhuot*, *mëkhuot*, Ju-1 Kóton: *mëkhuot*. A D-kocka nyugati részén többnyire: *mëkhat* és *mökhat*, a Csz 1, 2, 6, 7, 11, 12: *mekhat*. A-15 Velem: *mëkhat*, az A-kockában többnyire: *mëkhuot*. Tiszántúlon: *mëkhòtt* (és hangtani változatai.)

Megemlítem még, hogy a B-1, 2, 4, 9, 11, 16, 19, 28, 30 kutatópontokon a gyűjtő: Végh J., a B-5, 10, 17 pontokon: Imre S., a B-12, 18 pontokon Benkő L., a B-25 kutatóponton: Keresztes K. Az ellenőrző többnyire Imre S. — A B-4, 5, 10, 11, 18, 19 ponton: Deme L. és Imre S.

N) Az *l* kiesése a *-va*, *-va* határozói igenév előtt.

E vannak foglava 'foglalva'. Mind *el* vannak *foglalva*. Spontán beszélgetésben hallottam Szalafőn özv. Belső Sándorné Laczó Arankátul (64 é). Mikor rákérdeztem, akkor szintén így mondta. Az adat biztosan jó és élő.

1947-ben Őriszentpéteren hallottam egy öreg embertől: *abrakuva* 'abrakolva', „a mű teheneink j^{uo} v^{uo}tak *abrakuva*.”

A névszók végén jelentkező *l* kiesése

Sokkal bonyolultabb és érdekesebb, mint az eddig ismert felsőőri, büki, mihályi leírások. Ezzel lejjebb behatóan kívánok foglalkozni.

a) A nyugat-dunántúlinak megfelelően a köznyelvi: *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* határozóragok az Őrségben is, rövid *u* és *ü* hangban vannak meg, tehát: *-bu, -bü, -tu, -tü, ru, -rü*, az *l* természetesen kiesik. Néhány őrségi példa: *házbu, kerbü, fáru, birutu* (ÓHA.), (*gyümídzsbü*) *gyümídzsbü* 'gyümölcsből'.

b) A *-val, -vel* az Őrségben és annak környékén is egy alakú *-ve*, az *l* kiesik: *régge*, ritkán így is: *rëggë*, ugyanígy Bükön *régge* is, de Mihályiban a szó végén az *e* mindig nyújtott: *rëggë*.

c) A nyugat-dunántúlinak megfelelően az Őrségben is a *-nál* rag végén az *-l* kiesett, tehát: *k'ëzná, Feriná, Ferikná*. — E rag esetében a köznyelvi hatásra Őriszentpéteren a fiatalabbak beszédében vagy pedig azoknál a középkorúaknál akik igyekeznek beszédüket „finomítani”, a rag végén az *-l* kezd visszalopakodni. *Feriknál, vejiknál* alakokat is hallottam. De a nyelvjárási norma még mindig: *-ná. Enná* rosszabb nő légyen!

d) Az alábbiakban olyan esetekkel foglalkozom, amely jelenségek megvannak Nyugat-Dunántúlon is, de az Őrségben kicsit másképpen nyilvánulnak meg.

A köznyelvi *belső, külső* helyjelölő melléknevek az Őrségben: *besü, küsü*. Az *alsó* és a *felső* őrségi megfelelőiről külön írok. E melléknevek a MNyA. címszavai. Onnan idézek. Szalafőn és Bödeházán: *asu*, Viszákon: *uosu, asu* <*alsu*>, Szentgyörgyvölgyén: *uasu, asu, alsu*, Csödén: *asu, asuo, [alsu], [alsuo]*, Rábagyarmaton: *uosu, alsu*; Rábagyarmaton: *füösü, fölsü*, Szalafőn: *füösü, fösü* [fölsü], Viszákon: *fösü, füösü, fölsü*, Szentgyörgyvölgyén: *fösü, füösü*, Bödeházán: *fösü*, Csödén: *fösü* <*fösüö*>.

Némi magyarázatra szorul Csödén a *fösü* mellett *fösüö* <*füösüö*>, úgyszintén az *asu, asuo, [alsu], [alsuo]*. A szó végén az *üö* és az *uo* diftongus már nem az őrségire, hanem a göcsejire jellemző. (Alsó-Csödén ez a göcseji *füösüö* változat található. L. az értekezésben ezt a II/11-ben is!) Csödén két szer van. Az egyik lent a völgyben, a Szala folyóhoz közel, itt nagyon kevés ház van. A másik szer kb. 2 km távolságban mintegy 150 m-rel magasabban. A lakosság zöme ott él, és azok nyelvhasználata teljesen megegyezik az őrségi-vel. A kisebb számú alsócsödi lakosság nyelvhasználata a megfelelő esetekben a göcsejít követi. Én szerettem volna éppen ezért a két szert a MNyA-ban külön településnek venni, vagy legalábbis a jegyzetekben ezt megírni. Kár, hogy ez nem történt meg. Az ÓHA.-ban pl. a köznyelvi *tarló* így van megadva: 22 *toru*, 22a: *tor^{uo}ö*. (Vö. II/11).

Szalafőn, Bödeházán, Szentgyörgyvölgyén, Rábagyarmaton, Csödén Végh J. volt a gyűjtő, ellenőrző: Imre S. Viszákon gyűjtő és ellenőrző: Imre S.

A köznyelvi *talp* szó nem szerepel az ÓHA.-ban. 1986-ban és 1987-ben és Őriszentpéteren, Szalafőn és Kercaszomoron így hallottam és jegyeztem

fel: *t^uop*. Erről a kérdésről l. bővebben nagydoktori értekezésem II/12. fejezetében: *Az uo és oa diftongus az a fonéma realizációjaként* címen.

e) Az *l* kiesése a névszóknál a szó elején. Az *l* néha az első szótagban vagy az egytagú szavakban is kiesik. *ámos*. *Ámos* ez a szegín ember, régge nem akar fő*k*é*ny*i. A mondat az Őriszentpéteri Szabó Sándortól való.) A „bölcse” Szabó Sándor Őriszentpéteri informátorom szerint inkább így, *Ámos* ez a szegín embér, nem akar fő*k*é*ny*i. Így is hallani: *Főkennyi* ~ *főkenyi*. Vö. még a II/20-szal [Az értekezés eredeti jelzése]. Az *ámos* megvan Bükön és a Tolna megyei Nagykönyiban is. A *ké*ny*i* alakról bővebben a II/20-ban írok.

A *kulcsot* az ŐHA. és a MNyA. címszava. Az ŐHA. szerint a Rába parti települések kivételével mindenütt kiesik az *l*: *kucsot*. Felsőőrön: *kócsot*, a jugoszláviai Kóton: *kucsot*.

1989 őszén ellenőriztem a köznyelvi *felkelni* és a *kulcs* őrségi kiejtését.

f) A köznyelvi *halk* szó Őriszentpéteren, Szalafőn és Kercaszemerén kiháló alakként (*hakk*); persze az alapalak nagyon ritkán hallható, de toldalékolt alakban az öregek ma is gyakran mondják így: (*hakkan*, *hakkon*) (*hakkā*) <*hakkoson*>: Szalafőn jegyeztem fel 1956-ban: ez az ember *hakkan* beszit. Példák: Ez az embér (*hakkon* beszil. Ez az embér (*hakkan*) beszil. <*Hakkosan*> beszit.

g) A köznyelvi *nyelvét*, tehát tárgyragos alak: *nyevit*, tehát az *l* kiesése után az *e* visszarövidült. Pl. „Es sē hatta az annya seggibe a *nyevit*.”

h) A névszó végén lévő *l* kiesésének érdekes őrségi megnyilvánulását mutatják a köznyelvi *asztal* és a *kazal* helyi nyelvjárási megfelelői. Mindkettő címszó a MNyA.-ban (de nincs meg az ŐHA.-ban). A jelzések szerint a MNyA.-ban a *kazal* lexikai, az *asztal* fonetikai, az *asztalról*, *asztalnál*, *asztaltól*, *asztalhoz*, *asztalon* mindegyik morfológiai.

Az adattári elemző fejezetben szükségesnek látom, hogy mindkét szónak (a *kazal*-nak és az *asztal*-nak) a MNyA.-ban szereplő adatait, valamint az én újabb saját megfigyeléseimet — az olvasó tájékoztatására — jelen dolgozatomban újból közöljem, noha ezt a kérdést doktori értekezés a II/7. fejezetben már röviden érintettem.

Lássuk először a köznyelvi *kazal* szó őrségi és hetési, majd a burgenlandi és jugoszláviai [Ju-1, Kót] megfelelőit! *kazal*, *szuomakazal*, Szentgyörgyvölgyén (B-16) *kazal*, <*kaza*>, a hetési Bődeházán (B-28): *kazal*, *szuomakaza*, Viszákon a gyűjtő: Kálmán B., Szentgyörgyvölgyén, Bődeházán: Lőrincze L. — Burgenlandban, Középpulyán E(Au-1): *kazal*, Felsőőrön (Au-2.), Alsóőrön (Au-3.): *kazoā*. — A jugoszláviai Kóton (Ju-1): *szuomakazal*.

Az alapalak, a toldalék nélküli alak (ez a problematikus) a következő: Rábagyarmaton (B-2): *asza* [*asztal*], Szalafőn (B-1.): *asza*, *asztā*, Viszákon (B-3) és Szentgyörgyvölgyén (B-16): *asza*, Csődén (B-9.): *asza*, *asztal* <*asztuo*>, a hetési Bődeházán (B-28.): *asza*, *asztā*. A jugoszláviai Kóton (Ju-1.) *asza*. Burgenlandban, Középpulyán (Au-1.): *asztal*, *aszt'al*, Felsőőrön (Au-2.) *asztua*, *asztōa*, Alsóőrön (Au-3.): *asztōa*, *asztōa*, Őrisziget (Au-4.) *osztōa* (sic!). — A toldalékolt alakokban nincs probléma. Az *l* hang a mással-

hangzóval kezdődő toldalék előtt kiesik, tehát az Őrségben: *asztaho*, *asztaná*, *asztatu*, az *asztaru*, *asztatu*. Természetesen mindenütt: *asztalon*. Csak azokat a toldalékolt alakokat írtam ki, ahol az általános képtől eltérően apró eltérés észlelhető. Szalafőn (B-1. *asztalon* <*asztalonn*>). — Csödén (B-9): *asztatu*, *asztuotu*, az *asztaru*, az *asztuoru*. Burgenlandban, Középpulyán (Au-1.) *asztalru*, Felsőőrön (Au-2): ez *asztuaru*, *ru*, ez *asztoaru*, az Alsóőrön (Au-3.): *asztogru*, ez *asztoaru*, Őriszigeten (Au-4.): ez *osztoaru*. — A jugoszláviai Kóton (Ju-1.): *asztaná* (sic!), Középpulyán (Au-1.): *asztalho*, Felsőőrön (Au-2.): *asztuaho*, *asztaho*; *asztuaná*, *asztoaná*; *asztuatu*, *asztuatu*; Alsóőrön (Au-3.): *osztoaná*, *asztoaná*; *asztuatu*, *asztuatu*; stb. Őriszigeten (Au-4.): az *osztogru* (sic!); *osztoaná* (sic!); *asztuatu* (sic!); stb.

A MNyA. adatai után vizsgáljuk meg, hogy mi a helyzet ma, 30 évvel később. Egyedül az alapalak ejtése érdekes. A nagyon archaikus Kercaszomorón még ma is így hallottam: *asztá*, Szalafőn a jó adatközlő özv. Belső Sándorné Laczó Aranka (64 é) szerint *asztá*, de egy más alkalommal már így mondta: *asztal*. Az én meglátásom szerint Szalafőn valószínűleg még ma is az *asztá* a fő alak, de már az idősek is mondogatják az *l*-es alakban is: *asztal*. Nagyon óvatosan kell a szalafői ejtés elbírálásában eljárunk. Az egzakt döntést nehezíti az, hogy az alapalak a közbeszédben ritkán fordul elő, a szavak a beszélők nyelvhasználatában inkább a toldalékolt alakokban élnek. A másik gond, hogy noha özv. Belsőné ugyan kitűnő adatközlő, de nem „informátor”, a feltett kérdésre jól és határozottan válaszol, mégsem lehet vele megtárgyalni, hogy a két változat viszonya milyen, melyik a gyakoribb. Próbáltam én özv. Belsőnéen kívül más adatközlőt is keresni Szalafőn, de használhatót nem találtam.

Arról már írtam a nagy doktori értekezés II/6. fejezetében: A nyelvjárási alakok (hangtani és alaktani jelenségek) társadalmi értékének megállapítása címen, hogy néha milyen nehéz a közölt szavak és alakok hangtani és alaktani változatainak sorrendjét a valóságnak megfelelően megadni a kutatónak. Ismétlésül újra emlitem az engem nagyon sokat foglalkoztató, sok időt elrabló kérdés megválaszolása, mi a helyzet az *asztá*, illetőleg *asztal*, a *kazal* és *kaza* mellett az egyes helyi nyelvjárásokban. [Talán nem árt, ha megemlítem, hogy ha dolgozatom nyomdai sokszorosítással jelenne meg, akkor egy utaló szám elég volna. Ez pillanatnyilag technikailag megoldhatatlan. Az olvasó fáradozását megkímélendő járok el így az ismétlésekkel.] Őriszentpéteren mértékadó közlőim alapalakban, ha utána nem következik mássalhangzóval kezdődő rag, jel vagy névutó, akkor így mondják: *asztal*, *kazal*, de már így: *asztatu*, *kazabu* stb. — Őriszentpéteren csak a 85 éves özv. Szabó F.-né Galambos Olga mondja az *asztá* alakot. Azt dolgozatom több helyén megírtam, nem biztos, hogy jól felelt, vagy az *asztá* mellett szókapcsolatból vonta el az *asztá* alakot, vagy csak az öregektől hallotta, és emlékszik rá, vagy pedig a kedvemért mondta így, pedig az unus testis, nulluss testis alapján, erre nem lehet esküdni.

Az, hogy az elzártabb Kercaszomorón és Szalafőn még él vagy élhet az *asztá* alak, elképzelhető. Bár az egyébként archaikusan beszélő özv. Belső

Sándorné Laczó Aranka 64 éves, Szalafőn rámutatásra először így mondta: *az aszta*. Egy más alkalommal már így ejtte a határozott névelő nélkül: *asztal*. — Amikor ilyen típusok nehéz kérdések eldöntésével töprengek, többször eszembe jutnak Imre S. kollégámnak le nem írt, nyomtatásban meg nem jelent, de magánbeszélgetésekben sokszor elmondott nyilatkozata, hogy a MNyA. több adata az utóbbi 30—35 évben erősen viszaszorulhatott, az atlaszban szereplő alak közül több már kihalhatott, vagy ki is halt, csak az emlékük él, noha az öreg adatközlők ezekre még jól emlékeznek.

i) Az *l* hang kiesik gyakran a névszó végén is: *regge*, *’èjje*, Vagy ha az *l* végű névszó után mássalhangzóval kezdődő rag van. Kercán (Szomorócon) jegyeztem fel: „Az asztara tettem az *’étet*” *’ételt*’.

Az *l*+*j*-ből hosszú *ll* lesz. *Ülleték* *lë* — *Halla* *’hallja*’! Hadd *beszillek* rulla!

j) Az *ly* az Őrségben ma *l*. Ném *taval* törtint, hanem az idin. Vagy a *tavaly* *l*-lé vált hangja is kiesik: *tava*. Ném *tava törtint*. — Mëgbánnyo, mint a kutya, amëllik kilencet *küökezëtt*. — A kutyának së juò az esü *küökö*. Ez utóbbi mondat arra is példa, hogy az *l* hanghoz hasonlóan az *ly* is kiesik mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt, illetőleg ehhez hasonló helyzetben.

k) Az *l* kieséséhez hasonló az *r* kiesése. (Tulajdonképpen nem az *l* kiesése csoportba tartozik, de nagyon kevés adatom van rá, azért a szótagzáró *l* kiesése fejezet végén tárgyalom.)

Az *r* kiesésére azért sincs elegendő adatom, mert maga a jelenség erősen viszaszorulóban van, újból megjelenik a kiejtésben az *r*.

Néhány példa az *r* kiesésére:

elüszö *’először*’: Példamondat: *Elüszö* *’először*’ *lëgyën* *’òlad*, *asztány* *vëgy* *’vegyél*’ *disznut*!

akko vagy *akkò*, *miko* *má* *’mikor* *már*’

hama *’hamar*’. *Fus hama*, *hoz nekëm fát*!

vátalak *’vartalak*’. Csak egy adatközlőtől hallottam spontán beszélgetés folyamán. Véleményem szerint ez ritkának minősítendő: *〈vátalak〉* *’vartalak*’.

l) Az *l* kiesése összetett szavakban. *szá fa* vagy *szál fa*. Ollan hosszú vagy, mint *ëty szá fa*. (Őriszentpéteren és Szalafőn is spontán beszélgetésben került elő.) — *sz’ëfujás* *’szélfújás*’. *Naty sz’ëfujás v’ùt*. — *tüöfa* *’tölgyfa*’, *tüöfák*. Ezeket Őriszentpéteren, Szalafőn és Karcaszomoron is feljegyeztem.

E szót Nagykönyiban Szabó J. így adja meg: *〈tőfa〉 tölgyfa* (Monográfia 75).

Végh József

Fordításelmélet és pszicholingvisztika

Ha a fordítás folyamatára nemcsak a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg adatainak egybevetése alapján akarunk következtetni, hanem magát a fordító személyét, az ő agyában végbemenő folyamatokat is meg akarjuk ismerni, feltétlenül szükség van arra, hogy a pszichológiát és a pszicholingvisztikát is bevonjuk a fordításelméletbe.

A beszédtevékenység közben végbemenő pszichikai folyamatokat kutató pszicholingvisztika szintén a XX. század hatvanas éveiben indul fejlődésnek, akárcsak a szociolingvisztika, bár a terminus már 1946-ban felbukkan (Miller 1973). Mivel a fordítás is beszédtevékenység, csak éppen két nyelven zajlik, mindazt amit a pszicholingvisztika a beszédpercepcióról, az emlékezet működéséről és a beszédprodukciónál megfogalmazott, fel lehet használni arra, hogy közelebb jussunk a fordító kétnyelvű beszédtevékenységéhez. Bizonyos különbségeket természetesen figyelembe kell vennünk.

1. A fordító esetében a percepció és a produkció nem azonos nyelven zajlik, van közöttük egy átkódolási szakasz.

2. A fordító esetében a percepció és a produkció — az átkódolási szakasz ellenére is — időben egymásra csúszhat és szinte egy időben vagy kis időeltolódással történhet pl. a szinkrontolmácsok esetében, de el is tolódhat, pl. a konzekutív tolmácsolás esetében, s itt fokozott szerepet kap az információ tárolásának képessége, a memória.

3. A fordító nemcsak abban különbözik az egynyelvű beszélőtől, hogy két nyelvet kell ismernie, hanem abban is, hogy a gondolatok megformálásának két teljesen különböző stratégiáját kell működtetnie. A fordító a nyelvi formától a gondolatig és a gondolattól a nyelvi formáig vezető utat két különböző stratégia szerint járja be, s teszi ezt sokszor — pl. a szinkrontolmácsolás esetében — szinte egyidejűleg. Ezzel magyarázható, hogy nem mindenki tud fordítani vagy tolmácsolni, aki tud egy idegen nyelvet.

4. A gondolattól a nyelvi formáig vezető utat az is megnehezíti a fordító számára, hogy nem a saját gondolatait kell kifejeznie, hanem „hozott anyagból” dolgozik; A. A. Leontyev kifejezésével élve „kívülről megadott program” alapján végzi munkáját (Leontyev 1969).

5. A fordítónak az előbb említett ok miatt más a motivációja is. Nem a saját kommunikatív igényeit elégíti ki, hanem másokét, miközben ő maga is ember, ő sem tudja kikapcsolni saját egyéni érdeklődését a percepció és saját egyéni véleményét a produkció során. A fordítást az egynyelvű beszédtevékenységtől eltérően „közvetett” motiváció jellemzi.

A fordításelmélet tehát felhasználhatja mindazt, amit a pszicholingvisztika az egynyelvű beszédtevékenység kapcsán kimutatott, vagyis adaptálhatja a pszicholingvisztika eredményeit a fordítás folyamatának elemzésekor. Ezt érdekes módon a szóbeli fordítás, a tolmácsolás kutatói hamarabb belátták, mint az írásbeli fordítás kutatói. A tolmácsolás

eredményeképpen született szövegek magnófelvételének elemzése ugyanis többet elárul a fordítóban végbement belső folyamatokról, mint az írásbeli fordítások elemzése.

A szinkrontolmácsok szövegéről készített magnetofonfelvételek azért alkalmasabbak a fordító mentális tevékenységének vizsgálatára, mivel a szinkrontolmácsok célnyelvi produkciója nincs olyan távol a belső beszédétől, mint a fordítók írott szövege. A szinkrontolmácsok az időtől sürgetve — jobb megoldás híján sokszor mondanak olyan szöveget a mikrofonba, amelyet írásbeli fordításban eszükbe sem jutna leírni. Ez a sokszor fésületlen, nyers, „félíg átkódolt” szöveg, látszólag indokolatlan betoldásaival és kihagyásaival, a jól megformált részeket követő homályos részekkel, a „foltokkal”, a hadaró beszéd, a lassú beszéd és a szünetek látszólag indokolatlan váltakozásaival rengeteget elárul az egyszerre két nyelven zajló beszédtevékenység jellegzetességeiről. A szinkrontolmácsok tevékenysége tulajdonképpen nem más, mint egy hatalmas méretű pszicholingvisztikai kísérlet, melynek ráadásul a rögzítése is könnyűszerrel megoldható. Beláthatatlan kutatási lehetőségek rejlenek itt, melyek koránt sincsenek kellőképpen kihasználva.

A szinkrontolmácsolás kutatói természetesen nemcsak ilyen spontán kísérletek adatait használják fel, hanem irányított kísérleteket is végeznek. A legelső kísérletek arra próbáltak választ kapni, hogy meg lehet-e valósítani az egyidejű hallgatást és beszédet. Egyes kutatóknak ugyanis az volt a véleménye, hogy a szinkrontolmács nem egyszerre hallgat és beszél, hanem váltogatja e két tevékenységet, kihasználva a szónok beszédének és a saját beszédének a szüneteit, Sirjajev terminusával élve „mikropauzákat” (1973).

Ez a kérdés a pszichológusokat és pszicholingvistákat a tolmácsolástól függetlenül is régóta foglalkoztatja. Az egyidejű hallgatás és beszéd lehetőségének elvetése érdekes módon helyes megfigyelésből indult ki. Mégpedig abból, hogy a hallgatás sohasem passzív, ahhoz, hogy megértsük az elhangzottakat, egész sor bonyolult műveletet kell elvégeznünk. Miller a következő műveleteket sorolja fel: 1. odahallgatás, azaz akusztikai befogadás, 2. grammatikai elfogadás, 3. szemantikai értelmezés, azaz jelentések hozzárendelése a grammatikai szerkezetekhez, 4. megértés, azaz kontextuális információ hozzárendelése az elhangzottakhoz (Miller 1973).

Ez a műveltsor — bár „lebontásnak” tűnik — építés is. Mivel elképzelhetetlen, hogy minden egyes hallott mondatnak megfelelően egy külön belső reprezentáció a hallgató agyában, amivel azonosítja a hallott mondatot, fel kell tételeznünk, hogy hallgatás közben aktívan hozzuk létre a hallottak belső reprezentációját. Ezt a gondolatot Halle és Stevens fogalmazta meg 1964-ben, de a hallgatás aktív jellegére már jóval korábban rámutattak. Blonszkij 1935-ben írta a következőket: „Azért nem lehet a beszéd figyelmes hallgatása közben másról beszélni, mert mikor valakinek a beszédét hallgatjuk, egyidejűleg reprodukáljuk is ezt a beszédet. A beszéd hallgatása nem egyszerűen hallgatás, bizonyos fokig mi is beszélünk a beszélővel együtt” (Blonszkij 1935: 155).

Mint említettük, ez az önmagában helyes megfigyelés, hogy a beszédprodukciónak passzív folyamat, vezetett ahhoz a téves nézethez, hogy a beszédpercepció és a beszédprodukciónak nem lehet egyidejű.

Közben ne felejtsük el, hogy még szó sincs a tolmácsolásról, még mindig csak az egynyelvű beszédtevékenységen belül vizsgáljuk a percepció és a produkció viszonyát. Éppen ezért fontos a pszicholingvisztika a fordítás és tolmácsolás elmélete számára, mert jóelőre elvégzett egy sor olyan vizsgálatot, melyekre később a szinkrontolmácsolás kutatói támaszkodhattak. Még mielőtt a szinkrontolmácsolás gyakorlata bizonyította, hogy lehetséges egyszerre hallgatni és beszélni, a pszichológusok már több kísérletet végeztek ennek igazolására.

Broadbent 1952-ben azzal kísérletezett, hogy tudnak-e kérdésekre válaszolni a kísérleti alanyok úgy, hogy válaszuk közben már hallják a következő kérdést. Az ő kísérleteit

folytatta Poulton 1955-ben, kiküszöbölve a korábbi kísérleteknek azt a hibáját, hogy a kérdező és a felelő hangja zavarta egymást. Nála a kérdések fülhallgatón keresztül érkeztek, s arra is vigyázott, hogy a válaszadók túlzott hangerősséggel ne zavarják saját magukat a kérdések megértésében. Poulton eredményei megerősítették Broadbent kísérletének eredményeit, melyek szerint a válaszadás lehetséges a kérdés hallgatásával egyidejűleg, s neki az egyidejű kérdezés és felelés körülményeinek javításával (fülhallgató, hangerőszabályozás) a hibaszázalékot is sikerült csökkentenie.

Szokolov a következő kísérlettel vizsgálta a percepció és a produkció viszonyát: a kísérlet első fázisában a kísérlet alanyai szöveghallgatás közben verset olvastak fel, a másodikban számoltak, a harmadikban megtanult verset mondtak el. Három fontos tanulságot vont le a kísérlet eredményeiből. Az első, hogy minél automatikusabb a produkció (pl. kívülről megtanult vers elmondása), annál eredményesebb a percepció. A második, hogy a percepció bizonyos értelmi csomópontok megragadásával történik. A harmadik, hogy a téma ismerete nagymértékben befolyásolja a percepció eredményességét (Szokolov 1968).

Azt, hogy a téma ismerete mennyire befolyásolja a megértést, David Bruce angol pszichológus jóval korábban végzett érdekes kísérlete is bizonyította. Erős zaj kísérletében hangszalagra vett egy szöveget, majd többször lejátszotta ugyanannak a hallgatóságnak. Minden lejátszás előtt más témát jelölt meg a szöveg témájaként, s a hallgatók mindig olyan mondatokat hallottak ki az erős zaj kísérletében lejátszott szövegből, amelyek tartalmilag beleillettek a megadott témakörbe (Bruce 1956).

A hallgatás—megértés aktivitása tehát nemcsak abból áll, hogy hallgatás közben felépítjük magunkban a mondatot, hanem már a hallgatás megkezdése előtt a megadott téma vagy közlési helyzet alapján kialakítunk magunkban valamiféle előzetes elképzelést arról, hogy mit fogunk hallani, és „aszerint” hallgatunk.

Már Poulton is utalt rá említett kísérletének összegzésében, hogy kísérleti alanyai bizonyos hipotézis alapján dolgoztak. Ugyanezt állítja Miller is Bruce kísérletének értékelésekor: „Az üzenet tartalmára vonatkozó előzetes hipotézis alapján tehát beállítjuk érzékelő rendszerünket bizonyos értelmezésekre, más értelmezéseket pedig eleve elvetünk” (Miller 1973: 541).

A pszichológiai, pszicholingvisztikai szakirodalomnak ezeket az elszórt utalásait a hipotézisre és az előzetes beállítódásra eredeti módon használta fel egy nyelvész-pszichológus szerzőpáros: Csernov és Zimnyaja arra, hogy megalkossák a valószínűségi előrejelzés elméletét. Arra a kérdésre, hogy vajon a produkció lehet-e egyidejű a percepcióval, vagy csak követni tudja, frappáns választ adtak: a szinkrontolmácsolásban a produkció nem követi a percepciót, de nem is egyidejű vele, hanem megelőzi.

Az elmélet lényege a következő: Csernov és Zimnyaja nem értenek egyet azzal, hogy a tolmács teljes egészében kívülről adott program szerint dolgozik. Szerintük a tolmács a tolmácsolási szituáció összes nyelvi és nyelven kívüli tényezőjének figyelembevételével kialakít magának egy belső programot, amely kétféle hipotézisből áll. Egyrészt a szónok és a téma ismeretében van egy általános elképzelése a tolmácsolandó szöveg egészének tartalmáról, másrészt a szónok által megkezdett mondat alapján van egy konkrét elképzelése az éppen elhangzó mondat tartalmáról. E kétféle hipotézis lehetőséget ad neki, hogy ne egyfolytában hallgassa a szónok beszédét, hanem bizonyos időközökben abbahagyja az aktív hallgatást, és a hipotézis alapján dolgozzék. Ez a hipotézis lehetővé teszi, hogy a mondat szerkezetét és tartalmát előre átlássa, ami különösen fontos az olyan nyelvekről való tolmácsolásnál mint pl. a német, ahol az állítmány a mondat végén hangzik el. Időnként a tolmács visszakapcsol az aktív hallgatásra, hogy ellenőrizze hipotézise helyességét. Ha meggyőződik arról, hogy a hipotézise helyes, tovább dolgozik a hipotézis alapján. Ha úgy érzi, hogy a hipotézis nem helyes, egy időre abbahagyja a tolmácsolást, aktívan hallgatja a szónokot, míg ki nem alakul

újra a helyes hipotézis. Ezután újra a hipotézis, azaz az önálló belső program alapján dolgozik tovább, különben nem tudná behozni a lemaradást.

Zimnyaja, Csernov és munkatársaik részben irányított kísérleteket végeztek elméletük igazolására, részben pedig konferenciákon készített magnófelvételeket dolgoztak fel. Az irányított kísérletek a különböző szintű hipotézisek működéséről szolgáltatnak adatokat. Szladkovszkaja például a megnyilatkozás célja alapján kialakított hipotézis működését próbálta kísérletileg igazolni. Tizenegy mondatból álló üdvözlő beszédet tolmácsolatott gyakorló tolmácsokkal. A tolmácsokkal csak annyit közöltek, hogy egy ENSZ képviselő üdvözlő hivatalba lépése alkalmából a közgyűlés új elnökét. Nem közölték velük, hogy az üdvözlő beszédet egy arab ország képviselője mondja, s az új elnök egy Izrael-barát ország képviselője. Az üdvözlő beszéd tizenegy mondatából a negyedik, az ötödik, a hetedik és a nyolcadik burkolt szemrehányást rejtett az új elnök korábbi Izrael-barát politikája miatt. Ezeket a célzásokat csak egyetlen tolmács adta vissza, akinek volt annyi ENSZ tolmácsolási gyakorlata, hogy rájött, ki a szónok. A többiek vagy kihagyták a burkolt szemrehányást, vagy megváltoztatták a szöveget. Ami azt jelenti, hogy az első három mondat után eldöntötték, hogy normális üdvözlő beszédről van szó (ne feledjük el, hogy az első burkolt szemrehányás csak az üdvözlő beszéd negyedik mondatában merül fel), és a továbbiakban már saját hipotézisük alapján dolgoztak. Ami ellentmondott ennek a hipotézisnek, azt nem hallották meg vagy nem akarták meghallani (Szladkovszkaja 1971).

Hasonló esetet mond el a tolmácsolás kiváló francia művelője és kutatója Danica Seleskovitch a saját gyakorlatából. Kifogástalan angolsággal beszélő és tipikusan angolszász modorban előadó szónokot tolmácsolt egy konferencián, anélkül hogy a nemzetiségét ismerte volna. Tolmácsolás közben meglepődve vette észre, hogy a szónok álláspontja eltér a hivatalos angol állásponttól, sőt ellentmond neki. Minden ügyességét igénybe véve megpróbálta megkerülni a kényes helyeket, tompítani az Anglia-ellenes kifejezések életét. Végül kiderült, hogy a szónok Dánia képviselője volt, de sajnos már későn (Seleskovitch 1968).

Mindez egyébként jól példázza a fordításelméleti, tolmácsoláselméleti kutatások ideális menetét. A probléma a fordítás vagy tolmácsolás napi gyakorlatában merül fel (Seleskovitch), erre születik egy elméleti magyarázat (Zimnyaja—Csernov), és ezt az elméleti magyarázatot próbálják most már nem a gyakorlatból vett példákkal, hanem irányított kísérletekkel igazolni (Szladkovszkaja).

Seleskovitch 1968-ban írja le ezt az esetet, amely önmagában talán csak egyéni baklövésnek tűnhet. Zimnyaja és Csernov elméletének fényében azonban alátámasztása annak, hogy a tolmács valamiféle hipotézis alapján dolgozik. Seleskovitch a szónok előadásmódja alapján állította fel hipotézisét. Szladkovszkaja kísérleti alanyai a megnyilatkozás elképzelt célja — tegyük hozzá, tévesen elképzelt célja — alapján dolgoztak. Egyszerre több hipotézis működését próbálták kísérletsorozatukkal kimutatni Beljajevszkaja és munkatársai (1973). A morfémák szerinti, a grammatikai szerkezet szerinti, a lexikai szerkezet szerinti és az értelem szerinti hipotézis működésének kimutatására végeztek kísérleteket. Vizsgálták ezenkívül az úgynevezett „támpontok” (opornije punkti) természetét is. A támpontokról Zimnyaja és Csernov elmélete alapján azt lehetett tudni, hogy ezeket kell aktívan hallgatni, hogy a hipotézis helyességét vagy helytelenségét eldönthessük. Beljajevszkaja és munkatársai kimutatták, hogy ezek a támpontok, vagyis a szöveg leginformatívabb és legkevésbé redundáns részei nem okvetlenül egész szavak. A tolmácsnak sokszor elég a szó egy részét, sőt akár csak az első hangját meghallania a helyes hipotézis kialakításához.

A nagyszámú kísérleti bizonyíték ellenére nem mindenki ért egyet Zimnyaja és Csernov elméletével. A gyakorló tolmácsok egy része tagadja a hipotézis szerinti tolmácsolást, mondván, hogy a tolmácsnak nincs joga olyasmit tolmácsolnia, ami még nem hangzott el.

Mások a hipotézis tartalmi-szerkezeti jellegét bírálják, arra hivatkozva, hogy a szinkrontolmacsok nem tudatosan, hanem ösztönösen dolgoznak, munkájuk végeztével nem is emlékeznek arra, hogy mit tolmácsoltak, sokan tolmácsolás közben egész máson gondolkodnak. Szerintük, ha már hipotézisről beszélünk, akkor a tolmácsok az előadó intonációja alapján alkotnak hipotézist, amit inkább „akkusztikai ráhangolódásnak” lehetne nevezni. E nézet egyik képviselője Steier érdekes vitacikket írt Zimnyaja és Csernov elméletével kapcsolatban, melyben kifejti, hogy a tolmács márcsak azért sem alkothat tartalmi hipotézist, mert normális szinkrontolmacsolás esetében csak a rövidtávú memóriáját használja, ahol a szavakat intuitív-asszociatív szinten rögzíti, és azonnal el is felejt, ahogy halad előre a tolmácsolás menetében. A hosszú távú memóriára, amelyben például már ok-okozati összefüggések is vannak, csak akkor van szüksége, ha valamiért megszakad a szinkrontolmacsolás normális menete, pl. túlságosan lassan vagy a túlságosan gyorsan érkezik az információ (Steier 1975).

Bár megnyugtató eredmény nem született a fenti vitában, az kiderült, hogy a szinkrontolmacsok szövegének rögzítése felbecsülhetetlen értékű anyag a fordításkutatás számára, ha valóban be akar tekinteni a fordító és a tolmács fejébe. A szinkrontolmacs az idő szorításában nem tud végigmenni a forrásnyelvi formától a célnyelvi formáig vezető úton, sokszor beéri köztes megoldásokkal, egy sajátos „átmeneti” nyelvet alkot, mely egyaránt tükrözi a forrásnyelv és a célnyelv sajátosságait, és következtetni enged arra, mi lehet a fordító fejében, mikor valahol félúton van a forrásnyelv és a célnyelv között.

Ugyancsak a szinkrontolmacsolási szövegek rögzítése adhat támpontot a fordításelmélet egyik fontos témájának, a fordítás egységének vizsgálatához. A fordítás egysége természetesen nem a szó, nem is a mondat, de ha az írott szöveg előttünk van, nehezen tudunk szabadulni a mondathatár konvenciójától. Ha azonban az előadó szövegének írott változata nem áll rendelkezésünkre, csak a szinkrontolmacsolás szövege, akkor már a mondathatárok kijelölése is óriási feladat. De nem is esünk abba a csábításba, hogy a fordítási egységeket a vizuálisan megszokott grammatikai egységek határain keressük. A szinkrontolmacsok szövegében a fordítási egységek határait a beszédtempó ingadozása a lassú, elnyújtott beszéd, a hadaró, kapkodó beszéd és a szünetek váltakozása jelöli ki.

Szintén a szinkrontolmacsolás, illetve annak egyik fajtája a vezérkabin segítségével való kétlépcsős tolmácsolás nyújthat érdekes anyagot a megértéshez minimálisan szükséges redundancia mértékének nyelvenkénti összehasonlítására.

Annak, hogy az ilyen jellegű kutatások száma még mindig viszonylag csekély, több oka van. Az egyik, hogy a konferenciaelőadásoknak és azok tolmácsolt szövegének kutatási célokra való felhasználása nemcsak tudományos, hanem szerzői jogi kérdés is. A másik, hogy a szinkrontolmacsok szövegének lejegyzése rendkívül sok technikai jellegű problémát vet fel, márcsak azért is mivel itt két különböző nyelvű szöveg párhuzamos, egymástól tipográfiaiilag sem függetleníthető lejegyzéséről van szó. Ezzel kapcsolatban érdekes kutatásokat végzett Bendik József, aki az angol, orosz és magyar konferenciabeszéd prozódiai sajátosságait hasonlította össze (1987). Probléma az is, hogy itt valóban interdiszciplináris, sőt interprofesszionális együttműködésre lenne szükség pszichológusok, nyelvészek, fordításkutatók és nem utolsósorban gyakorló fordítók és tolmácsok között, de ennek nagyon ritkán vannak meg az intézményi feltételei.

A fordítás eredményeképp keletkezett írott szövegek, mint már említettük, kevesebbet árulnak el arról, hogy milyen sajátosságok jellemzik a percepciót és a produkciót kétnyelvű beszédtevékenység esetén. A sokszorosán ellenőrzött, átnézett megszerkesztett és átszerkesztett, nyomtatásban megjelent fordítás elrejt szemünk előtt a fordító mentális tevékenységét. Kiváltképp, ha jó fordításokat elemzünk. A rossz, hibás fordítások esetleg rávilágíthatnak a megértés zavaraira, de mi nemcsak a zavarokra vagyunk kíváncsiak, hanem a normális

megértési folyamatra is. Mennyi időt vett igénybe? Milyen szakaszokban zajlott? Milyen nyelven történt? Mennyire vált el benne a megértés a megfogalmazástól? Mindezekre a kérdésekre csak akkor tudnánk válaszolni, ha magnetofonfelvételt készíthetnénk a fordító „belső beszédéről”, ha rögzíteni tudnánk a megértési és megfogalmazási változatok állandó felvetésének és elvetésének folyamatát, azt, ahogy a fordító újra és újra nekifut az értelmezésnek és ez attól elválaszthatatlan megfogalmazásnak, míg végre megtalálja az adott szövegben és az adott közlési helyzetben számára legjobbnak tűnő változatot.

Ezért gondoltak arra a kutatók, hogy beszéltetni kell a fordítókat fordítás közben, meg kell őket kérni arra, hogy gondolkodjanak hangosan.

Az ötlet nem volt új. A pszichológiában az „introspekiót” mint kutatási módszert már századunk első évtizedeiben alkalmazta a gondolkodási folyamatok kísérleti vizsgálatára a würzburgi iskola (Bühler 1907). Az introspekió egyik módszerét a hangosan gondolkodást használta fel például Claperède a harmincas években arra, hogy megvizsgálja, milyen hipotézisalkotási folyamatok mennek végbe a kísérleti alanyokban különböző típusú feladatok megoldása közben (Claperède 1934). Ezeket a kezdeményeket azonban hosszú szünet követte, mikor is az introspekió révén nyert adatokat megbízhatatlannak minősítették, s csak a hetvenes években kezdték újra alkalmazni az idegen nyelv elsajátítási stratégiák vizsgálatában (Cohen 1984).

A fordítás közben való gondolkodás vizsgálatára először Krings alkalmazta az introspekiót. Nem hivatásos fordítókat, hanem nyelvtanulókat kért meg, hogy mindent mondanak magnószalagra, ami fordítás közben eszükbe jut. Krings szerint a hangosan gondolkodás fordítás közben majdnem magától értetődő tevékenység, mely a rögzítés következtében sem veszít a természetességéből (Krings 1987).

Hivatásos fordítókkal is folynak már ilyen jellegű kísérletek, bár egyes kutatók szerint a hivatásos fordítók tevékenysége oly mértékben automatizált, hogy ha munka közben hangosan gondolkodásra kényszerítjük őket, ezzel rendkívüli módon lelassul munkájuk tempója, s így a rögzített anyag nem tükrözi valódi gondolkodási tevékenységüket (Börsch 1986). Ezeknek a kutatásoknak még csak a kezdetén vagyunk, és ez tipikusan olyan terület, ahol a fordításkutató nem boldogulhat a pszichológusok, pszicholingvisták segítségével, hiszen a hangosan gondolkodó fordítók szóbeli önreflexióit tartalmazó sokszor ijesztően terjedelmes jegyzőkönyvek („thinking-aloud protocols”) feldolgozásához a pszichológiának megvan a maga kidolgozott eszköztára, fogalmi apparátusa, és ezt nem lenne érdemes a fordításkutatásban újra feltalálni.

IRODALOM

Beljajevszkaja, E. G. et al. 1973. Opornije punkti i formirovanyije gipotyezi u perevodesika. Tyetragyi perevodesika. 10. 70—8.

Bendik, J. 1987. A konferenciabeszéd prozódiaja az angol, a magyar és az orosz nyelvben. Kand. ért. Kézirat. Bp.

Blonszkij, P. P. 1935. Pamjaty i mislenyje. Moszkva—Leningrád: OGIZ.

Börsch, S. 1986. Introspective Methods in Research on Interlingual and Intercultural Communication. In: Interlingual and Intercultural Communication. ed by J. House and S. Blum Kulka. Tübingen: Narr. 195—211.

Broadbent, D. A. 1952. Speaking and Listening Simultaneously. Journal of Experimental Psychology. 43.4.

Bruce, D. 1956. Effects of Context upon the Intelligibility of Heard Speech. In: Information Theory. ed. by C. Cherry. London. 245—52.

- Bühler, K. 1907. Tatsachen und Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge. I. Über Gedanken. Archiv für die gesamte Psychologie IX. 297—365.
- Claperède, E. 1934. La genèse de l'hypothèse. Genève. Librairie Kundig.
- Cohen, A. D. 1984. Studying second language learning strategies: how do we get the information? Applied Linguistics 5. 101—12.
- Krings, H. 1987. The use of introspective data in translation. In: Introspection in Second Language Research. ed. by C. Faerch and G. Kasper. Clevedon: Multilingual Matters. 159—76.
- Halle, M.—K. S. Stevens, 1973. Beszédfelismerés: modell és kutatási program. in: A nyelvtudomány ma. szerk.: Szépe Gy. Bp.: Gondolat 1973. 563—76.
- Leontyev, A. A. 1969. Pszicholingvisztyicseszkiye jegyinyici i porozsgyenyije recevovo viszkazivanyija. Moszkva: Nauka.
- Miller, G. A. 1973. A pszicholingvisták. in: A nyelvtudomány ma. szerk.: Szépe Gy. Bp.: Gondolat. 531—59.
- Poulton, E. C. 1955. Simultaneous and Alternative Listening and Speaking. JASA. 27.6.
- Seleskovitch, D. 1968. L'interprète dans les conférences internationales. Paris.
- Sirjajev, A. F. 1973. Szinhronnoszty szinhronnovo perevoda. Moszkva: Nauka.
- Steier, B. 1975. O mehnizme szihronnovo perevoda. Tyetragyi perevodesika. 12. 101—11.
- Szladkovszkaja, E. 1971. Prognozirovanyije na urovnje celi viszkazivanyija. Tyetragyi perevodesika 8. 61—4.
- Szokolov, A. N. 1968. Vnutrennjaja recs i mislenyije. Moszkva: Proszvescsenyije.
- Zimnyaja, I. A.—Csernov, G. V. 1973. Verojatnosztnoje prognozirovanyije v processze szinhronnovo perevoda. Moszkva: Viszsaja skola.

Klaudy Kinga

Sárfenék vagy Scharfeneck?

1. A korábban *Sár-hegy*-nek [1330/1703: „Scentmaria in Monte Saar”: Urk Burg. 4: 76] hívott Lajta-hegység [vö. 1074: in *Litahaberge*: Urk Burg. 1: 16] hol Moson, hol Sopron vármegyéhez, utóbb (és jelenleg is) Alsó-Ausztriához tartozó északi részén, Mannersdorf am Leithagebirge és Hof am Leithagebirge között egy 347 m-es hegyen (Schloßberg) vár áll erősen romos állapotban. Nevének történeti adatai a következők: 1376: „Nobilis viri Domini Ioannis Domini de *Scharpenek* castellani castris Lanzeron vocati” (Fejér: CD. 9/5: 131; Fügedi: Vár 185 ezt az adatot, amely szerint az erdélyi Nagyszebentől délre, a Vöröstoronyi-szoros felé vezető út mellett épült Talmács várának várna-gya egy *dominus de Scharpenek* volt, kétségesnek tartja); 1390: *Scharfeneck* (ZsigmOkl. 1: 166); 1396: *Scharffenk*: i. m. 1: 503); 1403: *Scharffenek* (i. m. 2/1: 338); 1411: *Sarffnyk* (i. m. 3: 96); 1455: *Sarfenek* (Csánki 3: 673); 1515: *Scharphnegkh* (uo.); 1713: dominium *Scharfenók* (Buzás: KVRaab. 1713. 52); 1935: *Scharfeneck* (Eisenstadt. Cseh kiadású 1: 75 000-es térkép). (A vár történetéhez l. Nagy Imre: Száz. 5: 372, 375—80; Csánki 3: 672—3; Kar.: PallasLex. 18: 547; Karácsonyi: MNemz. 2: 99; Fügedi: Vár. 185; Engel: KirHat. 242.)

A vár nevééről Nagy Imre (Száz. 5: 372) azt a véleményét nyilvánította, hogy „*Sárfenék* várából *Scharfeneck*et csináltak, nem gondolva azzal, hogy e kifejezés a német nyelv szabályaival is ellenkezik”. Hasonlóan magyar eredetűnek magyarázta a várnevet Thirring Gusztáv (Sopron és a Magyar Alpok. Úti kalauz. Sopron, 1911. 110; l. még uő.: FDun. 198): „*Scharfeneck* vára, eredetileg *Sárfenék* (Sárhegy = Lajtahegység, Sár folyó = Lajta folyó) a Lajtahegységtől É-ra elterülő lapálllyal együtt Magyarországhoz tartozott; valószínűleg a 14. szdban épült Szarvkő várával együtt a nyugati határ védelmére.” Csánki (3: 673) bizonyos fenntartással fogadta Nagy Imre etimologizálását, és rámutatott az 1469. évi „Castr. *Sarffeneck* al. nom. *Eeleszeg*” adatra, amely arról tanúskodik, hogy a várnevet németnek tartották, és tükörfordítással megalkották a magyar *Élesszeg*-et. — Más nézetet képvisel a tekintélyes TrübnersDtWb. (2: 127), amelyből *Scharfeneck*-ről az tudható meg, hogy utótagjának ’vízszintesen vagy függőlegesen kinyúló terepalakulat’ az értelme. (A magyar *Sárfenék* nincs a szótárban megemlítve.)

Mint láthatjuk, olyan várnévvel van dolgunk, amelyet némelyek a magyar nyelvből, mások a német nyelvből próbálnak megfejteni. Melyik megfejtési kísérlet minősíthető helyesnek?

2. A német *Scharfeneck* képzésmódja — Nagy Imrének 1871. évi véleménye szerint — ellenkezik a német nyelv szabályaival. Vajon mi lehetett Nagy Imre kifogása a *Scharfeneck* ellen? Utó- vagy előtagjával volt elégedetlen? A semlegesnemű *s* *Eck* a nőnemű *e* *Ecke* ’sarok, szöglet, zug’ főnévnek az alakváltozata, s a felsőnémetben, különö-

sen a bajor-osztrákban járatos. Gyakori lovagvárnevek utótagjaként: *Fraueneck, Fürsteneck, Gräfeneck, Greifeneck, Ludwigseck, Niedeck, Philippseck, Schadeck, Schirmeck, Stolzeneck* stb. (L. Bach: DtNam. 2/2: 229—32.) Utótagját tekintve ezekhez a lovagvárnevekhez kapcsolható *Scharfeneck* is. Az összetétel előtagja a *scharf* 'éles' melléknév. Ez is megtalálható várnevekben: *Scharfenberg* a francia *Aspremont* (Bach: DtNam. 2/2: 234) , *Scharfenort* a lengyel *Ostroróg* (Rospond: SEMG. 274), a Kis-Kárpátokban, Bikszárd fölött található *Scharfenstein* [1394: *Eleskw in wlgari theutonico Scharfenstagn*: VSOS. 1: 255] pedig a magyar *Éleskő* tükörfordítása. Nem marad más hátra, mint annak feltevése, hogy Nagy Imre a német *Scharfeneck* melléknévi előtagjának *en* végződését („zu dem *scharfen Eck*”) kifogásolta, és azt vélte, hogy az összetett név helyes alakja *Scharfeck* volna. A *Scharfeck* alak valóban nem ritka a német helynévanyagban, és megtalálható a magyarországi németek földrajzi nevei között is, különösen Baranyában; vö. *Scharfeck* (BMFN. 1: 29, 58, 1041, 2: 298, 375, 388; a helyi adatközlők éles sarokkal, hirtelen kanyarral vagy éles nyelvű asszonyokkal hozzák kapcsolatba). — A *Scharfeck* : *Scharfeneck* típusú, azonos összetélti tagokból alakult, de más-más morfológiai felépítésű helynévdublettre számos példa idézhető: *Aldorf* : *Altendorf*, *Althausen* : *Altenhausen*, *Hochstadt* : *Hohenstadt*, *Langau* : *Langenau*, *Langhagen* : *Langenhagen*, *Neuburg* : *Neuenburg*, *Neudorf* : *Neuendorf*, *Neuhaus* : *Neuenhaus*, *Neuhof* : *Neuenhof*, *Neukirchen* : *Neuenkirchen*, *Neumarkt* : *Neuenmarkt*, *Schönberg* : *Schönenberg*, *Schwarzau* : *Schwarzenau*, *Schwarzburg* : *Schwarzenburg*, *Weißhorn* : *Weißenhorn*, *Weißkirchen* : *Weißkirchen* stb. Tehát a német *Scharfeneck* lovagvárnév nemhogy nem ellenkezik a német szóösszetétel szabályaival, hanem azokkal tökéletesen összhangban van.

3. Vegyük szemügyre a magyar összetételnek felfogott *Sárfenek*-et is névképzés és motiváltság tekintetében. A *fenék*, *fenek* főnév a következő jelentésekben szokott előfordulni összetett földrajzi neveink utótagjaként, jelzős szerkezetekben jelzett sóként, birtokos szerkezetekben birtokszóként: l. 'mélyebben fekvő, vízállásos terület': *Rétfenék* 'mocsaras rét Pusztataskony határában' [1339: „per qd. lutosum prat. . . quod vulgo *Rethfenek* dicitur”: Györffy 3: 141]; *Egyházásfenék* és *Belfenek* 'a török hódoltság alatt elnéptelenedett középkori falu, később uradalmi majorság Drávafoktól nyugatra; a második világháború után elsorvadt' [1350: *Egházásfenek*, *Belfenek*: Csánki 2: 605 és Zichy-Okm. 2: 421; 1852: *Belső fenék*, *Külső fenék*: BMFN. 2: 674; 1952: „*Fenek* dn. (Drávafok)”: OrmSz. 155]; *Dobfenek* 'falu a Görtva felső folyása vizenyős, mocsaras völgyének alján' [1427: FNEsz. 1: 376]; *Várfenek* 'lapos, szikes, mocsaras terület részint Kisköre, részint Tiszanána határában (lokalizálásához, jellemzéséhez l. MNyTK. 145. sz. 107, 127)' [1799: *Várfenek*. Szabad pusztá Heves Várm. földes Ura az Egri Püspökség, fekszik Kis Kőréhez közel, és annak filiája”: Vályi 3: 598; 1808: *Várfenek*: Lipszky: Rep. 1: 718; 1851: „*Várfenek*, pusztá, Heves vmegyében, Kis-Köre mellett, 1500 hold gazdag szénatermő és szántóföldekkel. Birja a szathmári püspök, s a tiszánánai urad. tartozik. Az árvíz gyakran elöntvén, mocsáros és sok tava van, mellyek telvék vizimadarakkal.”: Fényes: MoGSz. 4: 271; 1883/1937: *Vár fenék*, *Várfenek*i házak, *Várfenek*i cs.: Füzes-Abony és Tisza-Füred. 1: 75 000-es térkép; 1980: *Vár-fenek*: MoFnt. 2. Heves m. 30]; *Ördög feneke* 'rét, füzes Drávacsepely belterületétől délre' [1857: *Ördögfeneke*: BMFN. 2: 858; 1865: „*Ördög feneke* . . . hajdan ingovány. Itt egy mély gödör létez”: uo.]. 2. 'mederalj, kiszáradt mederrész': *Tófenék* [1377: *Toufenek*: OklSz. 995]; *Dráva-fenek* [1974: SMFN. 821]. 3. 'hátsó rész, vég': *Nagyszeg feneke* [1607: *Nagj szegh fenekeben*: SzT. 4: 11]; *Telekfenék* [1657: *Az Telek fenekben*: uo.]; stb. — A *sár* főnév 'mozgásban levő vagy folyós mocsár, mocsaras folyó' jelentésben szokott földrajzi neveken szerepelni. *Sár* [1203: Urk Burg. 1: 40] volt az osztrák—magyar határfolyó régi neve is; idővel kiszorí-

totta a német eredetű *Lajta* (l. FNESz.⁴ 2: 9). Sárfenék vára 347 m magas hegyen épült, légvonalban 5 km-re van a Lajtától, amelynek tenger fölötti szintje átlagosan 180 m körül jár.

Mint láthatjuk, mind a *fenék*, mind pedig a *sár* helynévi funkciójának elemzése azt sugallja, hogy egy *Sárfenék* hangtestű magyar földrajzi név motivációja a legvalószínűbben 'mély ingovány, feneketlen sár' vagy pedig 'a Sár (= a Lajta) kiszáradt mederrésze' lehetne. Ám efféle motiváció egyáltalán nem illik egy 347 m magas hegyen épült, a Lajtától 5 km-re és a folyó szintjénél 167 m-rel feljebb épült lovagvárra. Semmiképpen sem meggyőző tehát az a feltevés, hogy *Sárfenék* magyar névadás eredménye.

4. Van egy *sárfenék* köznevünk is 'sár; sárgödör; dágvány, feneketlen sár' jelentésben. Fontosabb adatai: 1669: „*Sáár fenek* hajlák” (Czegl: Enoch. 11: NySz. 1: 816. Ez a pontatlanságáról hírhedt Könnye Nándortól kijegyzett adat a megadott helyen nem található. A szövegrész Czeglédi István református lelkésznek gróf Rhédei Ferenc fölött tartott halotti beszédéből való. Az a feltevés, hogy a halhatatlan lélek ideiglenes tartózkodási helyére, a porhüvelyre, azaz a bibliai Teremtéstörténet szerint — a föld porából formált emberi testre utal; vö. 1529—31: „az te *saarbol* zewrzet *haylokodban*”: ÉrsK. 169: NySz. 2: 1509); 1774: „másik [következésel pedig az Úttzáknak és Szekér-útnak Ganéjja 's *Sár-fenekké* való válása” (Szilágyi Sám.: Gazdaság 46: NSz.); 1792: „Kopolya: *sár-fenek*, *sár-gödör*” (SzID² 120: NSz.); 1809: „Kopolya: (*sár-fenek*) ... *Coenum*”, „*Sár-fenek*: *Coenum*” (Simai Kr.: VSzót. 1: 20, 60: NSz.); 1831: „*Sár-fenek. Coenum. SK.*” (Kreszn. 1: 156); 1952: „fenékhely ... '*sárfenék*, amiben térdig dagaszt a ló, vagy át se mehet rajta'. Vö. feneketlen” (OrmSz. 150). — A *sárfenék* köznevet a *feneketlen sár* (dágvány, iszap, mocsár stb.), *sár a fenékig* szó szerkezetek teszik érthetővé. Vö. a nem fenékig tejjel szólás szerkezetével is.

A *sárfenék* köznévnek és a *Sárfenék* földrajzi névnek egymáshoz való viszonyát az határozza meg, hogy időrendi és jelentésbeli okokból a *sárfenék* köznév semmiképpen sem lehetett a *Sárfenék* várnév előzménye. Az viszont nem zárható ki teljességgel, hogy a korábbi századokban bizonyára széltejében ismert és az ösztönös nyelvérzéktől magyar összetételnek felfogott *Sárfenék* várnév szerepet játszhatott a nem éppen szokványos szerkezetű *sárfenék* köznév életre hívásában és bizonyos fokú elterjedésében. Hasonló jelenségre mutattam rá nemrég „Az erdélyi *gyógyi feredő* és a *gyógyfürdő*” című közleményemben (Nyr. 117: 86—9).

5. Térjünk vissza a *Sárfenék* : *Scharfeneck* várnév nyelvi eredetének kérdéséhez. Mindkét névalak sokoldalú elemzése alapján — különösen sokat nyom a latban az 1469. évi „Castr. *Sarffeneck* al. nom. *Eeleszeg*” tükörfordítás — a német *Scharfeneck*-et kell elsődlegesnek tartanunk. Ám a várnévbe a magyarul beszélők hamarosan *Sárfenék*-et kezdtek beleértetni, s ez a népetimológiás magyar névalak a történelmi szakirodalomban a mai napig fennmaradt. (L. Hómann—Szegfű: MTört. 3 [1935.]: 471; Fügedi: Vár. 185; ZsigmOkl. 3: 838; stb.) E magyarrá lett névalakot megtartandónak vélem a jövőben is.

Az osztrák határszáron több középkori várunk kapott nevet német névadással: *Borostyánkő* 'Bernstein' [1249: *Peristhan*: UrkBurg. 1: 224; l. még FNESz.⁴ 1: 241], *Fraknó* 'Forchtenstein' [1343: *Vorchtenstein*: Száz. 23: 299; l. még FNESz.⁴ 1: 480], *Lánzsér* 'Landsee' [1263: cum castro *Lanser*: UrkBurg. 1: 291; l. még FNESz.⁴ 2: 13]. Ezek sorába illeszthető a *Scharfeneck*-ből alakult *Sárfenék* is.

Kiss Lajos

Csao ~ csau. Köszönés és megszólítás napjainkban címmel Ladó János 1958-ban az akkori tegező köszönések bemutatása során a következőket írta címül írt bizalmas köszönésünkről: „Közismertek a vulgáris *szerbusz* és a már említett *szevasz*, *szia* és *szí* alakváltozatok. Az utóbbiaknak hangulatilag hasonló értékű jövevényszó társa is akadt, a *csao*. Ez végső soron az olasz *ciao* (szervusz) köszönésre megy vissza, de a magyarba bizonyára a bécsi tolvajnyelvből került át. E bécsi *csau* szóalakokkal találkozunk Krúdy Gyulának „Hét bagoly” című regényében (Athenaeum, 2. kiadás é. n. 22): »Fonnyadi régi pesti svindler volt... és szokása volt előkelő úriembereknek bizalmasan köszönni az utcán, holott nem ismerte őket... »Tsau, alter Spitzbub«, szólt Dréher Antal úr felé, mikor rozoga fiakerén a lóversenytér felé hajtott.» (I. m. Nyr. 82: 428—9. A Magyar irodalmi lexikon szerint a regény első kiadása 1922-ben jelent meg.)

Az 1958 óta előkerült adatok alapján némileg kiegészíthetjük a Ladó János által mondottakat.

A *csao* ~ *csau* köszönést, mely végső soron valóban az olasz *ciao*-ra mehet vissza — úgy gondolom — kétszer vehettük át, és csak első ízben a bécsi tolvajnyelvből. Bár elképzelhető, hogy akkor sem onnan, hanem inkább a bécsi vagy tán nemzetközi aranyifjak, világfik (arszlánok, dendik) bizalmas társalgási nyelvéből. Legalábbis erre utal a szónak 1878-ból származó — ez idő szerinti — első adata. Az idézet szerzője új divatként és ezért bizony eléggé gúnyosan, elítélőleg említi a köszönést: „»Adj isten« helyett »*csau*«-val köszönni | Nagy eleganciára mutat” (Baráth E.: Nyári levelek. 232. NSz.). Jókai a felső tízezer, illetőleg az elegáns, de nem éppen erkölcsös úri, főúri-félvilági szalonok szereplőinek, illetőleg katonatisztek szájába adja a szót, búcsúzó köszönésként. Az A lélekidomár című regényében a nem éppen feddhetetlen jellemű De L'Aisne Alfréd gróf és a főúri körökben mozgó szélhámos tolvaj Monte Rosso ~ Mont Rouge viszonyát érzékelteti egy párbeszédben ezzel a köszönésformával az 1880-as évek idején játszódó regény főhőse, Lándory, akinek modellje a betyárvilágot 1868—71 közötti felszámoló Ráday Gedeon volt: „[De L'Aisne: A végrendeletért, hogy a jogos örökösök kezébe ne kerüljön] Én szó nélkül megírtam volna az utalványt a bankáromhoz egy millió frankra s aztán — nem ismertünk volna egymásra többet, ha az utcán találkozunk. — [Lándory:] Kivéve, hogy ha én lettem volna az a »becsületes« Monte Rosso, a kinek csakugyan »ez« a nemes szándéka volt az ellopott végrendelettel, s a kivel az ellopás előtt elégszer váltottatok a betting housban egy szívélyes »*tsau*«-t, — s a visszalopás után még szívélyesebben” (Jókai Mór: A lélekidomár 1885/1927: Franklin Társulat—Révai Testvérek kiadása, Centenáriumi kiadás. 2; 3). 1896-ban írt De kár megvénülni! című regényében ugyancsak Jókai egy jogot végzett, eléggé léha életmódú polgár szájába adja a szót, aki a königrátrzi csatában, tehát 1866-ban tartalékos katonatisztként sebesült meg, s aki tisztársáról emlékezik: „megszorította a kezemet, (... a szoneivel kereste Mirrhát, ki az ablakfüggöny mögül leskelődött ...). Nekem azt mondta, hogy »*Csau*«, Mirrhának pedig nem köszönt. Azzal eltávozott” (Jókai i. m. Unikornis kiadó, 1993. 140). Újgazdagok sznob, nagypolgári világára utal az Ambrus Zoltán regényéből származó adat is: „Blanka. — Láttátok volna [Elzát] ma hajnalban a vagon folyosóján! Mikor Bruckba értünk, én is felébredtem. Kimegyek, hát ott áll az ablaknál (...) és szaval: »Szevasz művelt nyugat! Pá, *csau*, puszi!...«” (Ambrus: Berzsenyi báró és családja. 1906. 286; NSz.).

A szó, a köszönésforma sokáig eléggé szűk körben élhetett. Az értelmező szótárnak 1959-ben megjelent I. kötetében ugyanis még nem szerepel címszóként. Elterjedését — szerintem második (és ezúttal közvetlenül az olaszból való) átvételét — az ötvenes évek közepére tehetjük, hiszen Ladó 1958-ban mint általános köszönési formáról ír róla. Elterjedését, sőt általánossá válását egyrészt az akkor divatos „Csao, csao bambina...” kezdetű (ál)olasz slágernek köszönheti, mely nap mint nap ordított szinte minden hangszóróból, másrészt pedig a nálunk akkoriban bemutatott sok divatos olasz (neorealista) filmnek.

Ekkorra már a köszönés — főleg a fiatalok körében — mindennapossá vált és hétköznapivá süllyedt. Erre mutat az Urbán Ernő által leírt környezet is: „— Mi van? Züllesz? Mért nem az asszonykát boldogítod? Szia és *csau!* üdvözlég Ádám! [Utóbbi] Sapkáját a tarkójára taszítja, lódul s néhány rugaszkodással egész az italbolt pultjáig lükken. Vendég már alig néhány lézeng” (Urbán Ernő: Nagy kaland. NSz. 1962. okt. 2. 6. 1.; NSz.). 1972-ben már címszóként szerepel a Magyar Értelmező Kéziszótárban: „*csao* msz biz Szervusz. [ol]”. Szótári részében a Nyelvi illeten már így minősíti: „*Csao! Csau!* Olasz eredetű köszönés, jelentése: szervusz. Argó jellegű, bizalmas, családi üdvözlés, főleg fiatalok között. Eredeti városi jellegét már elveszítette” (i. m. 1987. 382).

Wacha Imre

Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan
(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992., 903 oldal)

1. Igen szűkös anyagi lehetőségeink ellenére is a magyar nyelvtudomány művelői — ha csak az utóbbi két-három évre tekintünk is vissza — néhány igen jelentős hézagpótló munkával gazdagították az egyetemes magyar nyelvészeti szakirodalmat. A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül álljon itt néhány beszédes adat az utóbbi két-három év biztató és reménykedésre jogosító tudományos terméséről. 1991-ben jelent meg *A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtanának* I. kötete, mely a korai ómagyar kort és előzményeit vizsgálja, és ennek folytatásaként 1992-ben látott napvilágot a II/1. kötet a kései ómagyar kor és a morfológia kérdéskörét tárgyaló kötet. Ugyancsak 1992-ben hagyta el a nyomdát az *Új Magyar Tájszótár* K—M 3. kötete, és ugyanebben az évben követte a Tájszótár megjelenését Hadrovics László Magyar történeti jelentéstana. Tudományos életünk igen öröndetes jelensége, hogy az Akadémiai Kiadónk és a bukaresti Kriterion közös gondozásában megjelent az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 5. kötete.

Természetesen a sort még folytathatnám a különböző monográfiák, kongresszusi anyagok, bizonyos tudományos sorozatok említésével, amelyek külön-külön is és együttesen is a magyar nyelvtudomány érettségét, szemléletének megújulását és tudományos színvonalának állandó emelkedését jelentik, ám úgy vélem, hogy ezek a találomra kiragadott példák is világosan érzékeltetik, hogy nyelvtudományunknak megvan az ereje ahhoz, hogy a felgyülemlett tudományos problémákat a kor tudományos követelményeinek megfelelően megoldja. Ennek egyik beszédes példája a „Strukturális magyar nyelvtan” című színvonalas munka, amelynek I. kötete a magyar mondattannak, a mondattani szerkezetnek néhány sajátos jelenségét elméletileg új megvilágításba helyezi.

2. A múlt század hetvenes éveitől kezdődően a nyelvészeti gondolkodásban meghonosodott újgrammatikus metodológia koncepciója szerint a nyelvtudomány művelői nemcsak külföldön, hanem nálunk is csak a tisztán történeti kutatásokat tekintették tudományosnak. Éppen ezért századunk ötvenes-hatvanas éviig a leíró nyelvtanok a legtöbb országban — így nálunk is — csak az iskolai szükségletek kielégítésére készültek, s a leíró szempontok — gondoljunk Simonyi Zsigmond és Szinnyei József nyelvtani munkáira — meglehetősen felemás módon érvényesültek, és erősen „öszvérszerű” megoldásokat eredményeztek. De nem kell visszamennünk Simonyi Zsigmond és Szinnyei József munkáiig, elegendő ha a hatvanas évek elején napvilágot látott akadémiai nyelvtanunkra, annak is a tótípusokkal és ezek toldalékaival foglalkozó fejezeteire gondolunk. Ezeknek a magyar nyelvre oly jellegzetes sajátosságoknak az értelmezésében a szerzők az ún. kötőhangzós szemléletmód alapján amolyan felemás megoldást tudnak ajánlani, arra hivatkozva, hogy a kötőhangzós felfogás mind a leíró, mind a történeti vizsgálódásokban a legelfogadhatóbb megoldással kecsegtet (l. Balázs János: Az alaktani rendszerek leírása. In: Telegdi Zsigmond [szerk.]: *Hagyományos*

nyelvtan — modern nyelvészet Budapest, Tankvk. 1972: 52—3). Ez a példa is arra utal, hogy még a legutóbbi időig is erősen kísértett a tévesen értelmezett historizmus, jóllehet már az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a leíró nyelvszemléletnek már volt egy olyan viszonylag jól hasznosítható módszertani apparátusa, amelynek segítségével egyértelműbben lehetett volna állást foglalni a tőtípusok és toldalékaik viselkedéseivel kapcsolatban, azaz például a disztribúciós módszer következetes alkalmazásával viszonylag megnyugtatóbb módon sikerült volna a történeti szemléletmódot a leíró szempontoktól elhatárolni (l. Balázs i. m. uo.).

Az ötvenes évek legvégén és a hatvanas évek elején a strukturális és a generatív nyelvszemlélet hatása a magyar nyelvtudományban is éreztette hatását. Nyelvtudományunk megpezsztülését jelentik azok az egyéni és közös kutatási eredmények, amelyek a hatvanas években láttak napvilágot. Ezek közül a munkák közül — a már említett akadémiai nyelvtanunkon kívül, amely még jócskán magán viseli a múlt felemás szemléletét — jelentős próbálkozásnak tartjuk az MTA Nyelvtudományi Intézete Strukturális Nyelvészeti Osztályán végzett, „A magyar nyelv formális (generatív) grammatikája” című akadémiai kutatási téma első összefoglaló igényű publikálását, mely — mint címe is mutatja — gyökeres szemléletbeli változást jelent az akadémiai és az ún. hagyományos magyar nyelvtanok szemléletéhez viszonyítva. (Maga az anyag az ÁNyT 6. kötetében látott napvilágot: „Előkészítő dolgozatok A magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből.” Szerk. Károly Sándor és Telegdi Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.)

Ennek a vállalkozásnak az említésével csak azt akartam érzékeltetni, hogy a hatvanas években megindult egy reménykeltő kezdeményezés egy új magyar grammatikai koncepció kialakítására, de sajnos — itt nem részletezhető okokból kifolyólag — ez a vállalkozás kifulladásra, és „emlékét” ezek az előkészítő dolgozatok őrzik.

Ha a „Strukturális magyar nyelvtan” című alkotásnak az ún. hagyományos felfogáshoz viszonyított gyökeresen új szemléletű „előzményét” akarnám megnevezni, akkor föltétlenül az imént említett ÁNyT 6. kötetére kellene hivatkoznom. Bár az eszmei, elméleti alapok azonossága nem nagyon vitatható — az esetleges különbségek főleg a nyelv tudományos szemléletében azóta bekövetkezett változásokkal magyarázhatók — ám a mostani vállalkozás közvetlenül semmiképpen sem tekinthető az „Előkészítő dolgozatok” folytatásának. Ez utóbbiak az akkori elképzelések alapján (a hatvanas évek közepe, második fele a generatív nyelvszemlélet térhódításának és kezdődő differenciálódásának a korszaka) a készülő magyar generatív grammatikának a keretét, módszertanát, megoldásra váró problémáit próbálták érzékelhetővé tenni és a magyar nyelvre történő alkalmazhatóságát bizonyítani.

A „Strukturális magyar nyelvtan (1. kötet: Mondattan)” című kötet a magyar mondatannak néhány jellegzetességét ragadja ki, azokat egy meghatározott nyelvméleti keretbe ágyazva vizsgálja, és az egyes jelenségek között elméleti összefüggéseket állapít meg.

3. Az ÁNyT 6. kötetében megjelent dolgozatok „A magyar nyelv generatív nyelvtana” témaköréből készültek. Hogy ebből a magyar generatív nyelvtanból mi valósult meg és mi lett a további sorsa, azt nagyon jól tudjuk, ám a munkaközösség célkitűzése egy generatív nyelvtannak a megszerkesztése volt. A hangsúly akkor nagyon határozottan a *generatív* jelzőn volt, most az előttünk fekvő kötet viszont *strukturális* nyelvtant ígér, természetesen bizonyos megszorításokkal. Ennek ellenére a két jelző használata az olvasóban bizonyos kételyeket támaszthat és félreértésekre adhat okot. Az olvasó joggal gondolhat arra, hogy — játszadózva a gondolattal — a munkaközösség nem találta alkalmasnak a generatív metodológiát célja megvalósítására, s ezért tartja magát a strukturális szemléletmódhoz. A jelenség szintjén — a címből kiindulva — bárki gondolhat erre, s mellesleg a szemléletmód időrendje is felcserelődött. Az a furcsa helyzet adódott elő, mintha az 1990-es években a

strukturális szemléletmód termékenyebbnek bizonyulna, mint a generatív koncepció. Hangsúlyozom: ez az egész eszmefuttatás amolyan játék a gondolattal, ha a „Strukturális magyar nyelvtant” összehasonlítjuk az „előzményével”, márpedig ezt az összehasonlítást azért is megtehetjük, mert az „Előkészítő dolgozatok” célkitűzésük ellenére is eszmei rokonai a mostani vállalkozásnak.

S még mindig a címnél maradván: a *strukturális* jelző — legalább is az ötvenes-hatvanas évek fordulóján — mást jelentett az európai nyelvtudományban, mint az amerikaiban. Az európai nyelvtudományban — újból a hatvanas évek szemléletére hivatkozom — a strukturális nyelvészet és a generatív szemlélet (példa rá Lucien Tesnière koncepciója, l. Károly Sándor: Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. ÁNyT 1. 1963: 161–86) „bizonyos fajta egységben” jelenik meg, az amerikai deskriptív nyelvészet pedig élesen elkülönül a generatív szemlélettől. Mint ismeretes, ez utóbbi voltaképpen az előbbinek a bírálatából, tagadásából született meg. Bárhogyan is játszadózunk a gondolattal, a kötet címe nem annyira egy strukturális grammatikát sejtet, hanem sokkal inkább, sőt fokozott mértékben a generatív szemlélet érvényesül benne. Persze nem egészen strukturális és nem egészen generatív szemléletű munka. De a generatív nyelvészt sem elégti ki, ha következetesen ragaszkodik a generatív szemlélet érvényesítéséhez, mint ahogyan a strukturális nyelvész sem lehet elégedett a strukturális szemléletmód merev érvényesítésével. Metaforikusan szólva: a szerzők a címadásban mintha egy kissé „szégyenlősek” lettek volna. Rossz csengése van a magyar nyelvtudományban a *generatív* jelzőnek? Lehetséges. Ha a szerzők esetleg kompromittálónak tartották éppen az ÁNyT 6. kötetében megjelent „Előkészítő dolgozatok” után kialakult helyzet miatt, akkor miért nem adtak a kötetnek egy másik címet? Mert ha jól értelmezem Kiefer Ferencnek, a munkálatok irányítójának és e kötet szerkesztőjének a Bevezetőjét (7–15) itt a magyar mondattan néhány fontosabb sajátosságának az elméleti igényű feltárásáról van szó, s ezt követi majd a fonológia és az alaktan kérdéseinek elméleti megvilágítása is külön kötetben. Tehát egy ilyenfajta cím, mint „Egy elméleti magyar nyelvtan körvonalai”, „Egy új szemléletű magyar nyelvtan felé” vagy „Fejezetek egy elméleti magyar nyelvtanból (mondattan)” jobban megfelelne a kötet tartalmának, mint a „Strukturális magyar nyelvtan”.

Ha már a szerzők esetleg ódzkodtak a *generatív* jelzőtől, noha a Kiefer-féle Bevezetőnek már az első mondata is a generatív szemlélet mellett tesz hitet, ami még a továbbiakban is előfordul (1. a 7. és a 13. oldalon), — nos a generatív keret, a generatív szemlélet eléggé tömítve van elmélettel ahhoz, hogy a *generatív* jelző helyett az *elméleti* jelzőt használhassuk, mint ahogyan ezt annak idején Yehoshua Bar-Hillel is tette a matematikai nyelvészet és az elméleti nyelvészet vonatkozásában, az előbbit *elméleti* nyelvészetnek nevezve.

Ezeket a címre vonatkozó elképzeléseket nem a csalhatatlanság és a kizárólagosság igényével tettem szóvá, egyszerűen zavarónak tartom a *strukturális* jelzőt egy olyan kötet élén, amely csak kisebb részben tekinthető strukturális jellegű munkának, szemléletét tekintve föltétlenül generatív nyelvelméleti beállítottságú, vagy nevezhetnők elméleti-funkcionális alapvetésű alkotásnak is.

Szövegteni szempontból is — jelen esetben legalábbis, in abstracto — kifogásolható a kötet címe. Úgy gondolom — s ezt a korszerű szövegelméleti kutatások is igazolják —, ma is időszerű Károly Sándornak az 1978-as kaposvári vándorgyűlésen elhangzott megállapítása: „Külön kiemelem a cím és a szöveg viszonyát — állítja Károly Sándor. Vajon a cím szervesen hozzátartozik-e a szöveghez vagy nem? — Ha a szöveg lineáris kohézióját nézzük, nem. A szöveg ott kezdődik, ahol az első mondat, és az utolsóval fejeződik be. A szövegnek így kell teljesnek, befejezettnek lennie. Nem hiányzik a szövegből semmi címe nélkül. Nem így a dolog a szöveg globális kohéziója szempontjából. A cím a szövegre mint egészre rámutat, mintegy deiktikus szerepe van, amelyhez hozzáértendő: ez (ti. a szöveg, ami

következik) X-ről szól vagy ennek (ti. a szövegnek, ami következik) X a témája. [Bek.] A címnek ez a legfontosabb funkciója: a téma megjelölése. Maga a kifejtés a szövegben következik. A cím témaszerében a szöveg szempontjából fontos információt közöl, amely mint világító fáklya vezérel is bennünket a szöveg olvasásakor, hallásakor, tehát befolyása alatt vagyunk. A cím mint téma össze is fogja a szöveget. A szöveg globális kohéziójához tehát hozzátartozik.” (Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Budapest MNYT, 1979: 28—9. A kiemelések az eredetiben.)

4. Ezek után az általánosabb megjegyzések után vessünk egy röpké pillantást magára a kötetre is, szerkezetére és egyes fejezeteire. Noha nem rendszeres magyar nyelvtanról van szó, ám a kötet fejezetek szerinti beosztása olyan jellegű, hogy általánosságban kiterjed a magyar mondattan egész területére. Erről könnyűszerrel meggyőződhetünk, ha számba vesszük a fejezetek címeit, ezek pedig a következők: 1. Az egyszerű mondat szerkezete (É. Kiss Katalin); 2. A főnévi csoport szerkezete (Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor); 3. A régensék és vonzatok (Komlós András); 4. Az alárendelt mondatok szerkezete (Kenesei István); 5. A mellérendelés (Bánréti Zoltán) és 6. Az aspektus és a mondat szerkezete (Kiefer Ferenc). Vagyis ha a hagyományos mondatnani felosztásból indulunk ki, a kötet egyes fejezetei elének tárják az egész magyar mondatnani elméleti megvilágításba helyezett szerkezetét az egyszerű mondattól az összetett mondatig, azaz a kötet fejezetei részletekbe menő elemzéssel olyan elméleti keretet vázolnak fel, amely alapul szolgálhat a fejezetben tárgyalt jelenséghez kapcsolódó különféle mozzanatoknak, kiágazásoknak az értelmezéséhez.

A kötet hat fejezetét kiegészíti a szerkesztőnek, Kiefer Ferencnek a Bevezetője, valamint É. Kiss Katalinnak és Szabolcsi Annának a terjedelmes Grammatikaelméleti bevezetője. Ezenkívül minden fejezet végén részletes annotált bibliográfia áll az olvasó rendelkezésére. Az egyes fejezetekben található, nem közismert szakkifejezések és szimbólumok magyarázatát a könyv végén — függelékként — egy glosszáriumban találja meg az olvasó, ami föltétlenül segíti az újabb grammatikai irányzatokban kevésbé járatos szakembert az eligazodásban.

5. A „Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan” című kötet — éppen azért, mert új utakra kalauzolja a grammatikai kutatások iránt érdeklődő olvasót — nem ígérkezik könnyű olvasmánynak. Ennek a 902 oldalas vaskos értekezésnek a megértéséhez nem csekély szellemi erőfeszítés szükségeltetik főleg azok részéről, akik kevésbé járatosak a generatív nyelvészet metodológiájában. A kötet két bevezetője, a Kiefer Ferenc és az É. Kiss Katalin, Szabolcsi Anna szerzőpárosé, fontos elméleti kérdéseket tisztáz. Kiefer szerkesztői bevezetőjének elméleti beállítottsága mellett az a lényeges gyakorlati jelentősége, hogy jó és alapos tájékoztatást nyújt az egész értekezés jellegére, céljára, módszerére és rendeltetésére vonatkozóan. É. Kiss Katalin és Szabolcsi Anna grammatikaelméleti bevezetője voltaképpen a generatív modell bemutatása, különös tekintettel az ún. kötés-kormányzás elméletére. Nagyjából e két bevezetőben foglaltak jelentik az értekezés fejezeteinek az elméleti háttérét.

A kötet elméleti háttérét jelentő generatív szemlélet „töménysége” fejezetenként változik. A „legtöményebben” jelentkezik ez a szemlélet É. Kiss Katalin és Kenesei István fejezetében, lazább a Szabolcsi—Laczkó szerzőpároséban, a Bánrétiében mintha fokozódna, de nem olyan „tömény” mint É. Kiss Katalinéban. Komlós és a Kiefer fejezete nagyon kevés generatív nyelvelméleti ismerettel is jól nyomon követhető. Ettől a szubjektív jellegű megállapítástól függetlenül is, a kötet bármelyik fejezete messzemenően megfelel a korszerű tudományos követelményeknek, függetlenül attól, hogy milyen mértékben érvényesül az értekezés egyes fejezeteiben a generatív szemlélet.

6. Az egyes fejezetekben a több százra vagy ezerre rúgó példamondatok egyike másika előtt különböző szimbólumok állnak, melyek — mint ismeretes — a mondat, a szó szerkezet, a szólánc jellegét hivatottak minősíteni, azt ti., hogy nyelvtanilag helyes vagy helytelen, kétes vagy egyértelmű grammatikalitású szerkezetről stb. van-e szó. Egy normatív, iskolai vagy a nagyközönség számára készített magyar nyelvtan számára nem írott, de szinte kötelező érvényű szabály az, hogy a példamondatok lehetőleg a szépirodalom területéről származzanak. Éppen ezért az ilyen nyelvtanokban csak igen-igen ritkán merül fel a grammatikalitás kérdése, hiszen itt eleve nyelvtanilag helyes mondatoknak kell igazolniuk a megfelelő szabályt.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy volt időszak — nem is olyan régen — midőn sokan úgy vélték, hogy a költői nyelvet például a mindennapi, a köznyelvtől ún. deviáns jellege különböztette meg, ami magyarán szólva ebben az értelmezésben azt jelentette, hogy a köznyelvhez viszonyítva „nyelvtanilag helytelen”, vagy jobbik esetben nyelvtanilag attól lényegesen eltérő. (l. Máté Jakab: Szerkesztői bevezetés. S. Marcus: A nyelvi szépség matematikája. Budapest, 1977.). De visszatérve a kötet példamondataihoz. Nagyon szerényen fogalmazva, nem merném állítani, hogy a felsorolt példamondatok, szerkezetek, szóláncok között sok lenne a klasszikus irodalomból vett példa. Mindezt nem is elmarasztalásként mondom, mert előfordulhat, hogy sok példamondat mai íróink egyes műveiből származik, de talán helyesen is jártak el a szerzők, hogy nem szépirodalmi példákkal próbálták illusztrálni megállapításaikat, mert ily módon lehetőségük nyílt arra, hogy megfelelő bepillantást nyújtssanak abba a kérdéskörbe, amire Kiefer a Bevezetőjében utal. A potenciális nyelvhasználatról van szó, mely a jelenkori nyelvtudománynak egyik lényeges kérdése.

A potencialitás, a virtualitás kérdése már F. de Saussure felfogásának egyik sarkalatos tétele, s lényege abban a felismerésben rejlik, hogy a nyelv (langue) mint potencia adva van, a beszéd (parole) viszont a közösség tagjai közötti érintkezés eszközeként mint aktus jelentkezik. Charles Bally és Otto Jespersen is arra a logikus következtetésre jut, hogy a nyelv (langue) mint a jelek rendszere a beszélő számára lehetőséget jelent mondanivalójának megformálására, a beszéd (parole) pedig ennek a lehetőségnek a megvalósulása, aktualizálódása (vö. Balázs János: Jel és jelölési érték. ÁNyT. IV. Budapest, 1966.; Charles Bally: Linguistique générale et linguistique française. Bern, 1944.).

Hogyan kapcsolódik ez a rövid kitérő a kötet mondanivalójához? Ennek érzékeltetésére célszerűnek tartom Kiefer bevezetőjének megfelelő részeit idézni. „A potenciális nyelvhasználat vizsgálata azt jelenti — írja Kiefer —, hogy az elméleti nyelvtan számára alapvető kérdés annak eldöntése, hogy milyen grammatikus szerkezetek, mondatok lehetségesek a magyar nyelvben abban az értelemben, hogy a mondattan szabályai lehetővé teszik őket. [...] A rossz mondat éppoly fontos szerepet játszik a mindig lehetséges szórendi helyeinek meghatározásánál, mint a jó mondat. A legszorgosabb gyűjtőmunka sem segít annak megállapításában, hogy egy szerkezet helytelen-e, vagy véletlenül nem fordul elő a korpuszban. A gyűjtést tehát a kutató által szerkesztett mondatokkal kell kiegészíteni, nem egy esetben helyettesíteni. [...] Természetesen az is előfordulhat, hogy egy mondat helyességének megítélésében ingadozást tapasztalunk. Az ingadozás ténye is fontos szerepet játszhat azonban egy nyelvi jelenség magyarázatánál.

A másik fontos dolog, ami a potenciális nyelvhasználat vizsgálatának elvéből következik, az, hogy a magyar nyelv sok olyan mondatát is vizsgálhatjuk, amelyet bár elfogadhatónak ítélünk, különböző okokból, például meghatározott stílusrétegben a köznyelvi normák alapján nem tartanánk tökéletesen megformáltaknak” (8—9). Ez utóbbi megállapításra vonatkozólag Kiefer még idéz példákat, nevezetesen utal a hátravetett igekötőnek az igétől történő eltávolodására vagy a mondatátszövődés egyes eseteire, amelyek az anyanyelvi beszélők megítélése szerint lehetséges mondatok, de mégsem használnánk szívesen.

De hogy a potencialitás kérdése, ami egyik sarkalatos tétele az előttünk fekvő értekezésnek, és amiben Kiefer nagyon helyesen ennek az elméleti mondatannak egyik fő jellegzetességét látja, mennyire nem másodlagos kérdése a nyelvészeti kutatásoknak, azt jól mutatja a genfi nyelvészeti iskolának a tevékenysége.

Ezzel kapcsolatban már utaltunk Saussure felfogására és Charles Bally aktualizáció-elméletére, de közelebb visz az egész potencialitás kérdéskör időszerűségének a megértéséhez, ha legalább utalásszerűen megemlíjtjük a neves Charles Bally-tanítványának, Henri Freinak, a hibás nyelvtani szerkezetekről írt értekezését. A „La grammaire des fautes. Introduction à la linguistique fonctionnelle. Assimilation et différenciation. Brièveté et invariabilité. Expressivité, Paris 1929” című munkájában az általános nyelvészet genfi egyetemi professzora a mai francia nyelvben előforduló beszédhibákat vizsgálja, és igyekszik feltárni azokat az okokat, amelyek ezeket a hibákat kiváltják. Vizsgálódásai során arra a következtetésre jut, hogy a beszélők a nyelvi normákat nem egyszerű kedvtelésből, nem indokolatlanul sértik meg, hanem csak olyan esetekben, midőn a beszélő a nyelv normatív készletében nem találja meg a céljainak legmegfelelőbb világos kifejezési módokat. Henri Frei helyesen mutat rá arra, hogy igen gyakran a helyesnek minősített nyelvi kifejezési módok nem eléggé hajlékonyak és árnyaltak egy konkrét beszédhelyzet (szituációs kontextus) érzékeltetésére, s ezért használatuk félreértésekre adhat alkalmat. Ellenben a nyelvi normák megszegésével alkothattunk olyan kifejezési módokat, amelyek céljainknak jobban megfelelnek és segítségükkel mondanivalónkat világosabban kifejezhetjük, mint a szabályok „szorításában” alkotott nyelvi formákkal. Voltaképpen meggyőzően bizonyítja, amit a 19. századi örökségből visszamaradt tételként a nyelvészek közül többen kétségbevonnak, hogy ti. amit ma hibának tekintünk, az igen sok esetben a holnap nyelvének csíráit hordja/hordhatja magában. (Vö. I. Iordan: *Lingvistica romanica*. București, 1962: 334.)

Eddigi elnagyolt elemzésünkéből is következtethetünk arra, hogy H. Frei a normatív grammatikai szemlélettől eltérően a funkcionális szempontok érvényesítését tekinti a nyelvészeti kutatások elsőrendű feladatának, vagyis a nyelvi tényeket a funkcióból kiindulva kell megvilágítani, amit úgy is megfogalmazhatnánk, hogy kölcsönös függőség és szerves kapcsolat van a nyelvi szükségletek és a kielégítésükre szolgáló eljárásmodok között.

7. A potencialitás elvének a jelentősége különösen a kommunikációs folyamatban válik nagyon is nyilvánvalóvá, abban a folyamatban, amely mindig egy meghatározott beszédhelyzetben zajlik le. A szituációs kontextusnak elengedhetetlen velejárója a megfelelő nyelvi norma betartása. Ha a norma fogalmán a nyelvi eszközök társadalmilag tudatosított és elfogadott szabályait értjük, akkor elképzelhetetlen, hogy létezhet olyan nyelvi rendszer vagy részrendszer, amelynek realizálódásához hiányozna a szabályrendszere, normája. Éppen ezért az ún. monolitikus (a nyelv egészére kiterjedő) norma fogalmát gyökeresen felül kell vizsgálnunk, mert — amint erre Bohuslav Havranek már a harmincas évek eljén rámutatott — a népnyelvnek (pontosabban: a nyelvjárásnak) is megvan a saját normája, mely az irodalmi norma fogalmától abban különbözik, hogy nem kodifikált norma (l. B. Havranek: *Ukoly spisovneho jazyko a jeno kultura*. In: *Spisovna čestina a jazykova kultura*. Praha, 1932.). Ám a kodifikált és nem kodifikált normán belül is megfigyelhetők a normáknak bizonyos fokozatai, azaz a „megengedhetőség”, az „ingadozás”, vagyis a norma szerinti „helyesség” határai mozoghatnak, amit a társadalom rétegződése határoz meg.

Nos, a kötet legkülönbözőbb fejezeteiben a csillaggal vagy más szimbólumokkal jelölt szerkezetek, mondatok a normán vagy normákon belüli ingadozásokat is jelölik. Természetesen a kötet szerzői korántsem „játékosságból” szerkesztenek a grammatikalitásnak, a nyelvtani helyességnek különböző fokozatain álló szerkezeteket és mondatokat. Ez a „játékosság” szükséges velejárója annak, hogy a kutató felmérje a nyelv lehetőségeit, a lehetséges ingado-

zásokat, a nyelv lappangó szabályszerűségeinek az alkalmazhatóságát. Ez a „játékosság”, a mondatszerkesztési lehetőségeknek ez a variálása tulajdonképpen egy elfogadott és széltében-hosszában alkalmazott módszertani eljárás, melynek az a célja, hogy a kutató ennek révén a nyelv potenciális arzenáljának minél nagyobb területét barangolja be, felmérve azt, hogy meddig „feszíthető és tágítható” a nyelv szabályrendszere annak érdekében, hogy ezek a variálási lehetőségek még helyes, elfogadható vagy megengedhető szerkezeteket hozzanak létre, és hol van az a határ, amin túllépve a nyelv szabályrendszerével nem egyező, inadvekvát, nyelvtanilag helytelen szerkezetek jönnek létre.

A mondatyszerkesztésnek ezek a variálási lehetőségei, az egyes szerkezeteknek (pl. a főnévi csoportnak vagy igei résznek stb.) a mondaton belüli mozgathatósága a beszélő közlési szándékainak megfelelően nem csupán a nyelvi rendszerben rejlő potencialitásnak a megnyilvánulása, hanem egyben a nyelvi megnyilatkozás „sokarcúságának” is a jele. Gondoljunk például a *Hunyadi János 1456-ban Nándorfehérvárnál megverte a törököt* megnyilatkozásra, melynek több tucat variálási lehetősége van (aktuális mondattagolás, téma-réma, topic-comment). Itt nem is a szám a lényeg, hanem az, hogy ugyanazokból az elemekből szerkesztett megnyilatkozásból az elemek bizonyos helyváltoztatása, hangsúlyozása következtében más-más jelentést kapunk. A jelentésnek és a szerkezetnek ez az aszimmetrikus jellege a nyelvben rejlő óriási gazdagságnak és gazdaságosságnak az ékes bizonyítéka, amit az értekezés szerzői igen-igen ésszerűen kihasználtak.

S ha a potenciális nyelvhasználatnál, a mondatyszerkesztés módozatainak variálási lehetőségeinél tartunk, ne feledkezzünk meg arról se, amit ezek a lehetőségek a nyelv kifejező képessége, expresszivitása szempontjából jelentenek. A költő, a szépirodíró tollán egy-egy deviáns, a normális szerkesztésmóddal nem egyező szerkezet — a megfelelő kontextusba helyezve — egészen más érzéseket ébreszt és más hangulatot kelt az olvasóban, mint ha ez a deviáns szerkezet a mindennapi társalgás során, tehát egy más stílusrétegben hangzana el. Nyilvánvaló, hogy ennek az értekezésnek nem feladata a példamondatok esztétikai és stílári értékelése és minősítése. De mint az imént idézett Henri Frei értékelése során is láttuk, a deviáns, a hibás, ill. a nyelvtanilag helytelen szerkezeteknek bizonyos körülmények között erőteljes expresszív funkciójuk van.

8. Megállapíthatjuk: a kötet szerzői — bármelyik fejezetet vesszük is szemügyre — meglehetősen jó arányban kihasználták és bemutatták a nyelvi rendszerben rejlő lehetőségeket. Természetesen itt a nyelv potenciális arzenáljának maximális felmérése el sem képzelhető, csak nagyon viszonylagos megközelítés lehetséges.

A potencialitást, mely a nyelv fejlődésének, gyarapodásának belső tartaléka, a nyelvi közösség tagjai a kommunikáció során ennek a tartaléknak csak egy kis részét — a funkcionak, a beszélőpartner szándékának megvalósításához — szükséges részét használják fel. Tehát a potencialitás, a lehetőségek megvalósításának sokfélesége kapcsolódik a nyelv egy másik attributumához, a funkcionálitáshoz. Midőn tehát szándékunknak megfelelően mondanivalónk formába öntéséhez a nyelvi rendszer potenciális készletéből kiválasztjuk a megfelelő részt, ezt mindig funkcionális szempontú megfontolásokból tesszük. Az előttünk fekvő Mondattanban a funkcionális szempontok érvényesítése jól nyomon követhető, főleg akkor, midőn a szerzők valamely szóban forgó jelenséget elméletileg is megvilágítanak. S itt szólnunk kell arról a jelenségsokorról is, melyet Kiefer a Bevezetőjében is szóvá tesz, nevezetesen az ún. magyarázatípusokról. A szerzők ebben a vonatkozásban fölényes és igen megbízható szakmai tájékozottságról tesznek tanúbizonyságot.

Az olvasó, noha nagyon jól tudja, hogy egy elméleti magyar grammatika egyes fejezeteit olvassa, pontosabban szólva: egy magyar mondattan elméleti kereteivel ismerkedik meg, érzi, hogy a háttérben ott van az az óriási ismeretanyag, amit az utóbbi három-négy

évtizedben a nemzetközi szakirodalom felhalmozott. Ez a Mondattan nem összehasonlító stúdium, de igen nagy érdeme az, hogy a szerzők mindegyike alkotó módon beépítette a saját fejezetébe azokat az általános elképzeléseket, tételeket, amelyek az emberi nyelv általános törvényszerűségeihez tartoznak, s ezt oly módon tette, hogy a mondattani fejezeteken egyáltalán nem érződik az ún. idegen ruha, magyarán szólva: az általánosnak a veleje sajátos magyar formában jelenik meg.

9. Érdekes ebből a szempontból É. Kiss Katalinnak „Az egyszerű mondat szerkezete” c. fejezete. A hagyományos magyar grammatikák, abból kiindulva, hogy a magyarban a szórend szabad, nem tartották szükségesnek megmagyarázni, hogy a mondat fő összetevőinek milyen sorrendet kell követniük. Természetesen azt a hagyományos magyar grammatikák is tudták és számontartották, hogy a mondat fő összetevőinek a fölcserélése, a helyváltoztatásuk jelentésváltozással jár. É. Kiss Katalin ebben a fejezetben nem csupán arra keresi a választ, hogy milyen megkötések korlátozzák a szórendet és ezek milyen magyarázó elvekre vezethetők vissza, hanem explicit szabályokba foglalva azt is vizsgálja, hogy a szórend hogyan befolyásolja a mondat hangsúlyozását, intonációját és természetesen jelentését. Elemzésében azt a felfogást érvényesíti, mely a magyar mondat szerkezetet nem alany-prominens, hanem topik-prominens jellegűnek tartja. Ez azt jelenti, hogy: „A magyar mondat tipikusan egy olyan hangsúlytalan (vagy kevésbé hangsúlyos) igei vonzattal kezdődik, mely egy, a beszélő és a hallgató számára egyaránt ismert dolgot vagy személyt nevez meg: azt, amiről vagy akiről a mondat szól; amiről vagy akiről a mondat hátralevő része: az igei csoport (VP) állítást tesz. E mondat szerkezeti egység a topik T.” (É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet típusáról. MNy. 89 [1993.]: 163–4.)

A Mondattan fejezeteinek az az általános jellegzetessége, hogy a különböző jelenségek közötti összefüggések feltárására törekszik. Ami például megfigyelhető a Szabolcsi–Laczkó szerzőpáros (A főnévi csoport szerkezete) fejezetében, hogy ti. a közelmúlt felfogásával ellentétben, mely bizonyos jelenségek (szintagmán belüli és mondat szintű jelenségek) értelmezésére olyan szabályok felállítását tartotta szükségesnek, mely csupán egy-egy szerkezet-típusra alkalmazható, — ők a közelmúlt szintaktikai és szemantikai kutatásai alapján azt az álláspontot tartják elfogadhatónak, „hogy a szintagmák és a mondatok lényegileg azonos elven épülnek föl; összetevőik viselkedéséből — a szófaji különbségek mellett — egységes szerkezeti terminusokban megragadható szabályszerűségek vonhatók el” (183). Voltaképpen egy olyan álláspont feléledéséről van szó, amely fellelhető John Ries, Ferdinand de Saussure vagy Otto Jespersen felfogásában is, és határozottan a grammatika egységére, vagy legalábbis az egység igényére utal. Az egységre törekvés elvén felépülő szemlélet jegyében elemzi Kenesei István is Az alárendelt mondatok szerkezetét. Kétféle alárendeléstípust különböztet meg: a független és a kategoriális alárendelést. A szerző a kétféle alárendelés közötti különbséget abban látja, hogy a kategoriális alárendelések a főmondat valamely főnévi, melléknévi vagy határozói szintagmájába vannak beágyazva, a függetleneknek viszont nincsen ilyen ún. anyacsomópontjuk. Ezzel magyarázható az is, hogy a független alárendelések nem lehetnek vonzatok és valószínűleg a hagyományos nyelvtanok ezért sorolják őket a „sajátos jelentéstartalmú” mellékmondatok közé. A kategoriális alárendelések csoportjába a vonatkozó és a *hogy* kötőszavas mellékmondatok tartoznak (551). Ezek mintaszerű, részletekbe menő elemzését mutatja be a szerző.

Komlósy András fejezete (Régensek és vonatok) bár jellegét tekintve némileg eltér a kötet többi fejezetétől, inkább lexikai, szemantikai jellegű kérdésnek tekinthető, ám egy szintetikus, egységre törekvő szemlélet jegyében, mely az egész kötet minden egyes fejezetét jellemzi, nagyon is a mondattan körébe tartozó kérdéseket fejtet. Voltaképpen az egész kérdéskör az ún. valanciaelméletre, a mondattani kutatások ikerközpontúságára vezethető

vissza; a fogalom később bővült (maga a valencia fogalma a kémiából került át a nyelvtudományba), és ma abban az értelemben használjuk, ahogyan azt szakszerűen Komlósy értelmezi. „Régenseknek nevezzük — mondja Komlósy — mindazokat a szótári tételeket, amelyek meghatározott számú nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket befogadó mondatokban, s ezek mindegyikétől megkövetelik egy-egy grammatikai tulajdonságyüfttes kielégítését is. Egy-egy mondaton belül az abban előforduló valamely régens követelményeit kielégítő nyelvi egységet az adott régens vonzatának nevezzük” (323). E két jelenségnek a szemantikai és szintaktikai sajátosságait, viselkedését és funkcióit a legkülönbözőbb mozzanataival igen aprólékos és szakszerű elemzésben, sok új szemponttal bővítve olvashatjuk ebben a fejezetben.

Kenesei István futólag már érintette a mellérendelés kérdését, amit részleteiben Bánréti Zoltán fejt ki (A mellérendelés című fejezetben). Nyilvánvaló, Bánréti a hagyományos felfogásnál egzaktabb alapon kívánja értelmezni a mellérendelés kérdését, éppen ezért a hagyományos felfogástól eltérően, mely a mellérendelést elsősorban szemantikai szempontból vizsgálta, ő a mellérendelés szintaktikai sajátosságait kívánja bemutatni; a szemantikai és fonológiai mozzanatokot csak olyan mértékben vonja be elemzésébe, amilyen mértékben ezek segítik a szintaktikai sajátosságokra vonatkozó megállapításokat. A mellérendelő szerkezeteket olyan endocentrikus képződményeknek tekinti, amelyek több, de legalább két szintaktikai fejet tartalmaznak (719). Az endocentrikusság fogalma azt jelenti, hogy a mellérendelő szerkezet mint egész ugyanahhoz a szintaktikai osztályhoz tartozik, mint a benne koordinált összetevők. A „szintaktikai fej” azokat az összetevőket jelöli, melyek az őket tartalmazó szintaktikai szerkezet viselkedését meghatározzák (uo.). Elemzésében Bánréti nagy körültekintéssel bizonyítja azt, hogy mivel a mellérendelő szerkezetben azonos szintaktikai kategóriák vannak, ennek folytán a szerkezet „kifelé” egyetlen összetevőként viselkedik. S ebből a kategóriaazonosságból vezeti le azt a megállapítást, amelyet a szakirodalomban a mellérendelő szerkezetre vonatkozó megszorításnak neveznek. Ez a „megszorítás” azt jelenti, hogy valamely nagyobb szerkezeten belül lévő mellérendelő szerkezet tagjainak egyikét sem lehet kiemelni a szerkezetből (a mellérendelő szerkezet „sziget” jellege következtében). A mellérendelő kötőszók különböző típusainak (bináris = kéttagú és n-áris = soktagú) vizsgálata a szerzőnek lehetőséget ad a mellérendeléssel összefüggő különböző mozzanatoknak a felderítésére. Elnyújtott elemzésben tárja az olvasó elé a mellérendelés és az ellipszis viszonyát.

Mint már az imént utaltam erre, Bánréti elsősorban a mellérendelés szintaktikai sajátosságaira helyezi a fő súlyt, éppen ezért megállapításai pontosabbak és részletekbe menőbbek, mint a hagyományos rendszerezések, de elemzéseiben ott munkál a jó értelemben vett hagyomány is.

Mind a magyar grammatikai, mind az általános nyelvészeti szakirodalomban egyik igen sokat vitatott nyelvi jelenség az igei aspektussal összefüggő kérdéskör. Nem mondhatjuk azt, hogy Kiefer Ferenc a tőle kidolgozott fejezetben (Az aspektus és a mondat szerkezete) minden, az aspektusra vonatkozó kérdésekre megnyugtató választ adott volna (ilyen célt nem is tűzött, nem is tűzhetett maga elé), ám azt nyugodtan állíthatjuk, hogy jelenlegi ismereteink szerint viszonylag nem nagy terjedelemben, kitűnően összefoglalta és magyar empirikus anyagon bemutatta azt, amit ma az aspektus és a mondat szerkezetének a viszonyáról nagyjából tudnunk kell.

Igen lényeges mozzanat Kiefer elemzésében az, hogy bár az aspektus, az igeszemlélet, az Aktionsart magától értetődően az igehez kötődik (úgymond: az ige attribútuma), ő kilép a körből és az aspektus lényegét, a folyamatos és befejezett időszerkezetet a mondat keretén belül, a megfelelő kontextusban vizsgálja. Az aspektust a mondatok belső időszerkezetének tekinti, mondatsemantikai kategóriának, ám ennek ellenére is elismeri az ígék és ígés

szerkezetek aspektusát. Megállapításainak megbízhatóságát hathatósan segíti az ún. időosztályozása. Megkülönböztet: eseményidőt, beszédidőt és referenciaidőt (röv. EI, BI, RI). De nemcsak a mondatok belső időszerkezetét elemzi (lásd a fejezetben a megfelelő mondatokat), hanem behatóan foglalkozik a mondatok külső időszerkezetének a vizsgálatával is. Egy mondat külső időszerkezete akkor válik világossá számunkra, ha ismerjük a beszédidőt, a referenciaidőt és az eseményidőt, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyait (805—6).

A továbbiakban Kiefer sorra veszi az aspektus legfontosabb mozzanatait (a folyamat-befejezett aspektuspár, egymásutániség-egyidejűség, a folyamatosság — és befejezettség kifejezésének grammatikai eszközei, az igekötők, az aspektuálisan kétértelmű igék, a mozzanatosság és gyakoritás stb. stb.), és megfelelő gyakorlati anyag kíséretében gazdag elméleti ismereteire támaszkodva vonja le végső következtetéseit (lásd a fejezet végén lévő Összefoglalást, 883—4).

Úgy vélem, azok a kollégák, akik elolvasták vagy elolvassák ezt a színvonalas, értékes kötetet, egyetértenek velem abban, hogy a Strukturális magyar nyelvtan Mondattan című kötetében Kiefer fejezte a legkönnyebben hozzáférhető és érthető, főleg azok számára, akik kevésbé járatosak a generatív nyelvészet berkeiben. Pedig ha valaki, akkor Kiefer Ferenc is jócskán benne van a korszerű hazai és a nemzetközi tudományos élet vérkeringésében, őt is eléggé „megfertőzték” a nyelvtudomány új és legújabb irányzatai.

10. Fölvillantottam ennek az új utakat kereső és új szemléletmódot meghonosító munkának néhány elméleti és módszertani mozzanatát. Joggal kifogásolhatja bárki, hogy miért nem elemeztem részletesebben az egyes fejezeteket, és talán igaza is lehet. Nekem ezzel az áttekintéssel nem ez volt a célom. Én a kötetet abból a szempontból próbáltam bemutatni, hogy annak számára, aki valamennyire is járatos a generatív nyelvészet metodológiájában, milyen elméleti és módszertani kérdések keltik fel figyelmét. Be kell vallanom: ennek (is) csak részben tudtam eleget tenni, mert a magam szabta terjedelmet sem akartam túllépni, és az értekezésben felvetett elméleti kérdések részletezése és továbbgondolása is legalább kétszer ekkorára növelte volna írásom terjedelmét. Viszont, ha az egyes fejezeteket részletekbe menően kezdtem volna vizsgálni — természetesen nem a kritikai megjegyzéseim következtében, hanem egyes szóban forgó jelenségek elméleti alapjainak kifejtésében — minden fejezetről egy hasonló terjedelmű összefoglalást készíthettem volna, de ezt előttem a könyv két illetékes szaklektora minden bizonnyal meg is tette, és bevallom őszintén: a fejezetek részletekbe menő, gyakorlati jellegű értékelése szakmai illetékességemet némileg meg is haladná, mivel mostanában más területen mozogtam.

Befejezésül még idekiváncozik néhány megjegyzés. Mint Kiefer Bevezetőjében olvasható, a mondattani kötetet majd követi egy fonológiai és egy alaktani kötet. A könyv szerkesztőjével folytatott szakmai megbeszélésünk során felvetődött lehetőségként az a kérdés is, nem lenne-e jó a három kötetre tervezett alkotást kiegészíteni egy pragmatikával párosított jelentéstani kötettel is. Kiefer Ferenc mint a kérdésben is nagyon illetékes szaktudós egy ilyen elképzelést nem tartana lehetetlennek, de pillanatnyilag erről még korai lenne beszélni, csakúgy mint arról a javaslatomról, hogy a szövegtanról se feledkezzünk meg. Valóban ebben a vonatkozásban a szövegvizsgálati kutatások jelentik a legnehezebb problémát, mert ha valaki kezébe veszi csak a Szemiotikai szövegtan legújabb, 5. számát, egyszerűen elkábítja a megoldásra váró problémáknak az a tarkasága és bonyolultsága, mely jellemzi a mai szövegtani kutatásokat.

Visszatérve a kötethez: bár az egyes fejezetek nagyon jól tagoltak, megfelelő címekkel, az elemzett témák ki vannak emelve, ám a nagyon részletes elemzés mégis nehezen követhetővé teszi az egyébként nagyon logikus gondolatmenetet. Éppen ezért csak dicsérni lehet a munkaközösséget, hogy az egyes fejezetek végére beiktatott egy tézisszerű összefoglalót,

dícsérni kell még akkor is, ha egyesek didakticizmussal vádolnák a szerzőket. Sajnos, a hagyományos iskolázottságú nyelvész számára a legnehezebben követhető É. Kiss Katalin nagy erudícióról és invencióról tanúskodó fejezete végén csupán egypár soros összefoglalás található. Valószínű, sok kollégámat megbotránkoztatja az, amit mondani akarok, hogy ti. nem ártott volna, egy kissé „lazább” formában tálni az egész generatív szemléletmódot és a ráépülő elemzési módszert. A munkaközösség nagy szolgálatot tenne a magyar nyelvtudománynak és az egyetemes magyar művelődésnek, ha a kötetnek a generatív „töménységét” enyhítve egy szélesebb körben hasznosítható változatát is elkészítené ennek a sikeres vállalkozásnak.

Végül: a Strukturális magyar nyelvtan első kötete, a Mondattan új utakon — új szemléletmód birtokában — indította el a magyar grammatikai kutatásokat. Olyan mondat-tani munkával gazdagodott az egyetemes magyar nyelvtudomány, amely mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban — magyar vonatkozásban maradandó érték a maga nemében.

Máté Jakab

Zsirai Miklós emlékezete*

1. Zsirai Miklós születésének centenáriumán, 1992. október 10-én az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Nyelvtudományi Intézete, az ELTE finnugor tanszéke, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint családja, számos tisztelője, „közvetlen és közvetett” tanítványai emlékeztek a nagy tudósra, a feledhetetlen Tanár Úrra sírhantjánál, a Farkasréti temetőben. Akadémiánk nevében Ritoók Zsigmond professzor, osztályelnök-helyettes koszorúzott. Rövid sírbeszédében egy Zsirai kiadta osztják hősének „tovább vivő énekét”, „tovább menő regéjét” idézte föl, s hozzátette: „amikor virágokat helyezünk el a síron, akkor ... a diadalmas életet hirdetjük, amely az ő tanári művének, tudósi művének továbbfolytatását is jelenti, annak a tudományszaknak a további virágzását, melyet művelt” (vö. az ismertető emlékkönyv 61. oldalát).

A koszorúzást megelőző napon az MTA I. osztálya, az ELTE finnugor tanszéke és a Társaság Zsirai-emlékülést tartott a budapesti tudományegyetemen. Az ülésen elhangzottakat teljes terjedelmükben közli az Urálsztikai Tanulmányok (= UT) bemutatásra váró 5. kötete. (A rendezvénysorozat részletes programját Domonkos János Még egyszer a Zsirai-centenáriumról (1892—1992) című beszámolója ismerteti; vö. Édes Anyanyelvünk 15 (1993.) /1: 14.)

2. Az emlékülést megnyitó Németh G. Béla akadémikus, osztályelnök és főigazgató — aki maga is a Dunántúl északnyugati részéről származik, azaz a mihályi születésű nyelvtudósok szegéről-végről földije — bevezetőjében rövid pályaképet ad, s méltatja Zsirai érdemeit (11—3). Elismerően nyilatkozik a Magyarosan című folyóiratról végzett tevékenységéről, melynek során mint szerkesztő és szerző „össze tudta kapcsolni a szorosabban vett tudományos tevékenységet a napi nyelv kultúrájának ápolásával”. Személyes emlékeinek felelevenítése során az ülés elnöke jóindulatú, türelmes, a lehető legkellemesebb vizsgáztatóként emlegeti az egykori nyelvészprofesszort. S ezzel az élménnyel is gazdagodva — tehetem hozzá a recenzens talán nem szerénytelen szubjektivitásával — aztán az 1960-as évek elején, ill.

* Zsirai Miklós Emlékkönyv. Születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerkesztette: Hajdú Péter. ELTE BTK Finnugor Nyelvészet — MTA Kutatóhely, Budapest 1992. 183 oldal (Urálsztikai Tanulmányok 5.)

közepén éppen ő, Németh Géza lesz nekem a budai Rákóczi-gimnáziumban, majd a pesti bölcsészkaron hasonlóképpen eszményinek mondható módon oktató, feleltető-kollokváltató, kedves tanárom.

Az ülésszak első előadója, Hadrovics László akadémikus, ny. egyetemi tanár a — nagybetűs — Tanár Úrra emlékezik szeretettel vissza, aki 1929-től kezdődően magyar nyelvészeti órávezetője volt a báró Eötvös József Collegiumban (14—5). A hazai szlavisztika nesztora beszámol a kedélyes hangulatú órák tematikájáról, de a szakmai elemzésen kívül jellemzi Zsirai személyét is: „Egész lényé nyíltságot, szíves jóindulatot, őszinte érdeklődést, a jelölt iránti megbecsülést sugárzott.” „Nagyon közel éreztük magunkhoz.”

Mikola Tibor egyetemi tanár, aki a nagy előd személyének varázsával nem ismerkedhetett meg, Zsirait mint finnugor nyelvészt: négy alapvető művét, a Reguly-hagyaték gondozását, szó- és névfejtéseit, meghatározó jelentőségű tudománytörténeti írásait értékelve (16—21), alighanem e dolgozatok briliáns logikájának, felülmúlhatatlan stílusának ígézetében leszögezi: „Bármely részét nézzük is tevékenységének, szembe tűnik alapos tájékozottsága, lelkiismeretessége a bizonyító adatok felsorolásában és józan ítélőképessége az adatok, a különböző nézetek értékelésében. Bizonyára ezért van az, hogy megállapításainak jó része kiállta az idő próbáját.” Művei közül is kiemelkedik a lényegében már 1929-ben elkészült, de 1937. évi kiadásáig íróasztalában, kéziratban hevert monumentális munkája, a Finnugor rokonságunk, mely „úgy felel meg a legmagasabb tudományos követelményeknek, hogy ugyanakkor tudományos ismeretterjesztő munkaként is elsőrangú”. „Jellemző rá a részletekbe menő biztos anyagismeret, a világos áttekintő képesség, az állásfoglalásban való óvatosság, az igazság, a valószínűség és a lehetőség határainak a józan kimérése.”

Ez az értékelés igaz — derül ki a következő előadásból is — e kézikönyvnek minden egyes fejezetére. A Zsirai obugrisztikai munkásságát bonckés alá vevő Vértes Edit ny. egyetemi tanár műhelytanulmányában (22—34) a Jugria-dolgozatban a szerző orosz levéltári adatainak sokaságát, szlavisztikai jártasságát csodálja, az obi-ugor igekötőkről írt értekezését meg egyenesen remekműnek minősíti. Mindamellet a Finnugor rokonságunk-nak az obi-ugorokról és az obugristákról készített rövid, de velős fejezeteit legalábbis ezek mellé helyezi, „mert ott [az érdeklődő] objektív és teljes áttekintést kap, méghozzá olyat, melyet napjainkig továbbvíve kiegészíteni s az egész finnugor nyelvészetre kiterjeszteni ma már egyetlen kutató nem is lenne képes”. Az előadásnak — annál terjedelmesebb — írásos változatában Vértes Edit a Mikola Tibor által is érintett művek analízise mellett többek közt a Reguly Antal és Pápay József hagyatékának, az ún. Reguly-könyvtárnak Zsiraitól 1943-ban és 1951-ben közzétett első két számával foglalkozik, ezután pedig Reguly osztják szögyűjtésének tervezett kritikai kiadásával kapcsolatban a fővárosi egyetemen 1953-tól jó két évtizeden keresztül folyt munkálatok körülményeiről tudósít. Ennek során az akkor már súlyosan beteg Zsirairól, egy hiányos és szakmailag is megkérdőjelezhető — a tanszékvezető által jóváhagyott — gyűjtési utasításra hivatkozva, az egykori tanítvány véleményem szerint az emlékülés hangneméhez és szelleméhez kevésbé méltó, sőt talán igazságtalan, de mindenképpen bántó következtetéseket von le. Ennél is váratlanabb az előadás konklúziója, miután a professzornő úgy véli: a mester egyetlen ide sorolható remekműve és a torzóvá vált Reguly-könyvtár teljesítményként „kevés ahhoz, hogy a kortársakat követő nemzedékek speciálisan obugristának lássák Zsirait”. Ha viszont ez igaz, akkor nemigen helyeselhető az — aligha megfelelő helyen és időben elhangzott — előadásnak a témaválasztása, s még kevésbé a címe. Félreértés ne essék: Vértes Edit mikrofilológiai műhelytanulmánya a maga nemében rendkívül alapos és sokoldalú munka, de ilyen formában végképp nem nevezhető az alkalomhoz illőnek (sem tartalmában, sem a módszer megkövetelte terjedelmében), ennél fogva nem teljesen indokolatlanul váltott ki az ülésen jelenlévők között többekben nemtetszést.

Az ímént részletezettől homlokegyenest eltér az azt követő tudománytörténeti összegezés hangvétele. Egy másik tanítvány: Kálmán Béla akadémikus, ny. egyetemi tanár Zsirai magyar nyelvészeti és nyelvművelő munkásságáról szólva (35–7) egykori tanárát atyai barátjának, jótevőjének nevezi, akiről nem tud meghatódás nélkül beszélni. A szerző számos pontos megfigyelést, találó megállapítást tartalmazó dolgozatában megállapítja: mestere a szűkebben vett (ti. a magyar is finnugor nyelv) magyar nyelvtudománynak négy területét gazdagította: a nyelvjárást, a szókészletet, a nyelvművelést és a tudománytörténetet. „Ismervén a nyelvtörténetet és a nyelvjárásokat, a nyelvművelésben mindig tudományos alapról indult ki” — szögezi le.

Szűj Enikő egyetemi docens, aki Zsirai-tanítványok — a gimnáziumban Kovácsné Vermes Stefánia, az egyetemen Lakó György — tanítványaként joggal nevezhető a Finnugor rokonságunk szerzője szellemi unokájának (vö. 48), Zsirai Miklós művelődéstörténeti tevékenységét tekinti át a fő művének megjelenését követő, többé-kevésbé már háborús években (38–44). Előadása a Finnugor rokonságunk fogadtatását követi nyomon az egykori ismertetések tükrében. Kijelenti: a Trianon után magát társtalannak érző magyarság e fontos kézikönyv révén kezdett érdeklődni a rokon népek és nyelvek iránt; emellett az 1930-as évek második felében a nemzetközi politikai helyzet alakulása is időszzerűvé tette a munka — ehhez én még hozzáteszem: sajnos csak magyar nyelvű — kiadását. A sok kevésbé ismert korabeli magyar és finn publikációt, kéziratokat, leveleket felsorakoztató szerző meggyőzően mutatja be a nyelvészprofesszor művelődéstörténeti tevékenységét: Zsirainak „megvoltak azok az ismeretei és azok a képességei, amelyek lehetővé tették, hogy nyelvtudósként más tudományok eredményeiben meglássa a neki fontosat, hogy kritizáljon, rostáljon, kiválasszon, rontson és építsen, a művelődéstörténetben is maradandót alkosson”.

Zsirai Miklós a katedrán címmel Vermes Stefánia Kazinczy-díjas ny. középiskolai tanár szíve mélyéről jövő személyes vallomással emlékezik „boldog emlékü kedves mesterünk”-re (45–9), akiből „a meggyőződés táplálta lelkesedés átáradt ránk, belénk, és már alapvizsga előtt szívvel-lélekkel finnugristának vallottuk magunkat”. Noha nem ő, kedves egykori kollégám idézi előadásában, ehhez a gyönyörű, melegszívű megemlékezéshez kapcsolva talán még hitelesebbnek érezhetjük Korompay Bertalan 1956-ból származó szavait: „Azok közül, akik őt személyesen nem ismerték, kevesen fogják megérteni, ki volt kortársainak s különösképpen tanítványainak Zsirai Miklós” (vö. 54).

Kiss Jenő egyetemi tanár, aki maga is Mihányi szülötte és tucatnyi dolgozatában állít emléket a nagy elődnek, Töprengések a Zsirai-életmű kapcsán című előadásában (50–4) megrendítően számol be szeretett földije életének utolsó tíz esztendejéről, annak számos tragikus körülményével együtt. Zsirai 1943 táján kezdett betegeskedni; a főváros ostroma idején könyveinek jó része elpusztult, és lakását kifosztották, ezt követték 1949-től — a szívbetegnek kijáró kíméletes életmód helyett — a megfélemlítések és zsarolások, a lakás államosítása miatti kényszerköltözés. Mi lett volna, ha... — itt csak egyet emelek ki az előadó számos szónoki kérdése közül — „ha utazhatott volna a nyelvrokonokhoz”? De Zsirai Miklós az obi-ugorok és a permi népek közelébe csak pályája kezdetén juthatott el, akkor sem önszántából: hatodfél évet sánylódott 1915 márciusától kezdve Szibéria különféle hadifogolytáboraiiban. Életkörülményei tehát úgy alakultak, hogy nem írhatott annyit, amennyi ismeretei alapján várható lett volna. Azt pedig, hogy „mi lehetett volna, bizonyosan csak azok tudhatják, akik közéről ismerték őt”.

Hajdú Péter akadémikus, ny. egyetemi tanár, kutatóprofesszor zárszavában (55–7) összegezőképpen hangsúlyozza: a száz éve született tudós nevéhez értékes korszaka fűződik a magyarországi finnugrisztikának. „Objektíven mértük fel művét (...;) alapvető kézikönyvén generációk nőttek fel (...), de időtállóan, problémaláttatónak, a filológia sokrétű világát példázónak mutatkozik sok egyéb[.] nagyobb vagy kisebb cikke, tanulmánya.”

„Tanulmányai — a szép magyar értekező próza csúcsteljesítményeiként — külön stíluselemzést érdemelnének. Kedvelte az el nem koptatott szavakat, újakat is csinált, gyakorta használt ikerszavakat, írásaira, beszédére a szokatlan szerkezetek, egyéni kifejezések bősége volt a jellemző.”

3. Az UT 5. száma nemcsak az emlékülés anyagát és a sírnál elhangzott emlékbeszéd szövegét tartalmazza, hanem egy három részből álló függelékkel is kiegészül.

Először Zsirai műveinek a megjelenés éve szerint elrendezett bibliográfiájával találkozunk, a finnugor szakot is végzett Z. Csaba Katalin könyvtáros összeállításában (63—70). A jól áttekinthető jegyzékben 157 tételt számlálhatunk össze.

Ezt követi a nyelvtudós két klasszikus, de ma már alig hozzáférhető tanulmányának: az obi-ugor igenevekről 1933-ban, ill. a merja népről és a merja népnévről 1934-ben napvilágot látott dolgozatnak újraközlése (71—128). Az utóbbi érdekessége, hogy az a Finnugor rokonságunk Kihalt volgai-finnugor népek című fejezetének (269—74) 1929-re elkészült első változatából nőtt ki, hogy azután — a nyolc évvel később publikált műben — a fejezet végleges megformálásának fő forrása legyen.

A függelék befejező részében (129—81) H. Paasonennek 1900—1901-ben Osztyájkföldről Finnországba küldött, O. Donnerhez intézett három-három finn és svéd nyelvű levelét olvashatjuk teljes terjedelmükben, eredetiben és Hajdú Péter, ill. Mikola Tibor fordításában. A kötet előszavában (7) a szerkesztő joggal hangsúlyozza: ezek csak olyan szempontból kapcsolhatók valamiféleképpen a finnugor nyelvészprofesszor életművéhez, hogy témájukban, keletkezési helyük alapján beleilleszthetők Zsirai érdeklődési körébe. Mindenképpen meg lehet érteni, hogy a közreadók megragadtak egy — manapság ritka — publikálási lehetőséget a finnugor nyelvészek számára valóban lényeges megfigyeléseket és fejtegetéseket (vö. 132) tartalmazó levelekkel kapcsolatban. Jelen sorok írója többek között örömmel fedezte fel ezekben Paasonennek — aki a mordvin nyelvnek egyik közismerten legkiemelkedőbb kutatója volt egyben — elszórt mordvinisztikai megjegyzéseit. A leveleket bevezető tájékoztatóban (131—4) a kötet szerkesztő ismerteti további, nem Osztyájkföldön papírra vetett, O. Donner részére címzett Paasonen-leveleknek, azok osztyák és magyar vonatkozásai miatt érdeklődésre számot tartó részleteit. Hajdú Péter arról is informál, hogy a helsinki Állami Levéltárban a Setälä család levelezését tartalmazó anyag Budenztól Zsiraiig egy sor finnugor és magyar nyelvésziünk leveleit is magában foglalja (persze, azért annak a bizonyos Zsirai Miklóstól származó kilenc levélnek mégiscsak több köze lehetett volna a jelen kötethez, mint az itt közreadottaknak).

4. A címben jelölt emlékkönyv tartalmas, jól tagolt, biztos kezekkel megszerkesztett mű. Kár, hogy nem jelenhetett meg az őt megillető helyen, pl. a Nyelvtudományi Közlemények emlékszámaként, mint — hogy csak néhányat említsék az elmúlt évtizedekből — a 71/1. sz. (1969.) Reguly Antal születésének 150., a 85/2. sz. (1983.) és a 86/1. sz. (1984.) Beke Ödön, ill. Fokos-Fuchs Dávid születésének 100., a 78/2. sz. (1976.) pedig Laziczius Gyula születésének 80. évfordulóján.

De ha már — örömünkre — sikerült az emlékülés anyagát egy éppen egy évtizede megindult, igényes sorozatban elhelyezni, mindenképpen gondoskodni kellett volna egy lelkiismeretes technikai szerkesztőről, aki az előadások és a függelék — az előbbieknél némely esetben talán magnetofonról lejegyzett — anyagát ellenőrizte volna nyelvhelyességi és főleg helyesírási szempontból. A kötetben ugyanis megszámlálhatatlanul sok esetben — kis túlzással: jóformán csak a Zsirai-reprintekben nem — hiányzik a vessző a tagmondatokat összekötő és kötőszó előtt. S íme egy csokorra való a hibásan lejegyzett (rossz ékezzettel ellátott), tévesen külön- vagy egybeírt szavak, nem megszokott (módon központosított)

rövidítések hosszú listájából: huszas években, tanuskodik, bratiszlavai, Szovjetunió-beli, l.én, kűsza, 1903. őszén, mult; rökonnépek, mindenegyes, végülis, magánhangzóváltakozások, többszótagú, úgyahogy, ének-mondó, kutató útnak, annakidején, (február) végefélé, mégis csak, aszerint (a vagyon-nyilatkozat szerint), a szerint (, hogy), úgy hogy (= tehát); ú.n., v.ö., t.i., t.k. [= többek között]. A nyelvhelyességi természetű hibák közül csupán egyet említek, s teszem ezt azért, mert a „Nem kizárt, hogy...”-típusú szerkezetek henyeségére éppen Zsirai figyelmeztet, egyik nyelvművelő cikkének már pusztá címével: Zöldre van a rácsos kapu festve (Msn. 3: 86–7).

5. Zsirai Miklós születésének századik évfordulójára számos emlékező írás látott napvilágot. Cikket készített többek között Hadrovics László (Magyar Nemzet 1992. X. 12.), Szilágyi Ferenc (Új Magyarország 1993. I. 5.) és — a külföldnek is — Domonkos János (Bécsi Napló 1992. XI—XII. és Kymen Sanomat 1993. VIII. 19.). Emellett egy eredetileg tanulmányi pályázatra készült kismonográfia is megjelent nyomtatásban, 40 lapnyi terjedelemben, az Eötvös-füzetek új folyamának 21. számaként: az ifjú Domokos Áronnak „Századunk magyar nyelvésze: Zsirai Miklós (1892–1955)” című dicséretes pályaképe, melyben a szerző függelékként Zsirai két önéletrajzát és egyebek mellett a Zsirait említő szakirodalomnak válogatott jegyzékét is közreadja. Megjegyzendő, hogy napilapjainkban, folyóiratainkban az alkalomhoz illő megemlékezéseknek egész sora fedezhető fel 1992 utolsó harmadában (vö. Édes Anyanyelvünk 14/3: 1; Élet és Irodalom: IX. 11. és X. 9.; Fejér megyei Hírlap: IX. 19.; Vas Népe: IX. 29.; Esti Hírlap: X. 2.; Köznevelés: X. 2.; Evangélikus Élet: X. 4.; Magyar Nemzet: X. 9.; Hargita Népe: X. 10.; Napló: X. 10.; Pesti Hírlap: X. 10.; Katolikus Magyarok Vasárnapja: XI. 15—22.; Unitárius Élet: XI–XII.; Kapu: XII.; az adatokat Zsiray Jolán szívességének köszönhetem).

A megemlékezések egy része nem közlési céllal készült, hanem kifejezetten Zsirai családjának. Ezek közül — lánya (a címzett) és a szerző engedélyével — idézek egy rövid részletet Schütz Ödön ny. turkológus nyelvészprofesszor visszaemlékezéséből, aki „Gimnazista különóráim Zsirai tanár úrral” című, három gépelt oldalas írásában beszámol arról, hogy mint pesti fásori diák milyen körülmények között korrepetálta a Zsirai-fiút édesapja jelenlétében, a professor Akadémia utcai dolgozószobájában. „Fiával tartott óráink után [Zsirai akadémikus] minden alkalommal felkelt íróasztalától, és minden előadásjelleg nélkül megosztotta velem a benne rajzó gondolatokat, élményeit, kutatási felismeréseit azon friss melegében, a szavait boldogan hallgató, hálás közönségnek, a nyolcadikos diáknak, világos, tiszta nyelven, ragyogó pedagógiai érzékkel. Bámulatós élmény volt gimnazista fejjel belemerülni a nyelvészeti stúdiumok sűrűjébe, mégpedig a legmagasabb fokon... Zsirai tanár úr pályafeltáró, inspiráló hatása ellenére nem lettem finnugrista, de nyelvészeti irányítása, emberi melegsége örök emlék maradt végig, egész nyelvész-pályafutásom során.” (A visszaemlékezésnek egy kissé áttulizált, megszerkesztett változata időközben megjelent nyomtatásban; vö. Schütz Ödön: Zsirai tanár úr egy tanítvány szemével. Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis 3 (1993): 131–3.)

Mai finnugor és magyar nyelvészeink idősebb generációja egytől egyik büszkén vallja magát Zsirai Miklós tanítványának. Közülük A nyelvészetről — egyes szám, első személyben című kiadványban (Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1991.) Lakó György akadémikus így vall: „Nyelvesszé válásomban döntő hatása volt (...) Oktatási módszerének és egyénisége varázsának egyaránt” (152). Rédei Károly egyetemi tanár kijelenti: „Tulajdonképpen Zsirai professzor úr lebilincselő, színes előadásainak köszönhetem, hogy egyre jobban kezdett érdekelni a nyelvészet, közelebből a finnugor nyelvtudomány” (232). Elekfi László kollégának Zsirai a példaképe „az ízes magyar beszédre, a világos és egyszerű előadásmódra, [s az NyK. szerkesztőjeként] a köntörfalazás nélküli, jóindulatú szerkesztői magatartásra”

(28). Több, itt is nyilatkozó finnugrista (Hajdú Péter, Kálmán Béla, Vértés Edit) Zsirai-képét a centenáriumi emlékülést megörökítő kötet teszi még plasztikusabbá.

1993 őszén, a „Kiváló nyelvésziünk: Zsirai Miklós” című ismeretterjesztő előadásra készülve, hetekig — bevallom — én is a Zsirai-életmű igézetében éltem. Közelebb kerülve Zsirai tudományos munkásságához, megismerkedve az ahhoz fűződő méltatásokkal (az utóbbiakra vö. elsősorban Lakó György: NyK. 57: 3—9 és Pais Dezső: MNy. 55: 317—27) határozottan kijelenthetem, hogy több tartozásunk is van az életművel kapcsolatban. Az egyik: monumentális munkájának, a finnugor nyelvtudomány egyik alapművének, a Finnugor rokonságunk-nak reprint kiadása; azé a műé, amely mindaddig nem veszíti el értékét, amíg él ez a tudományszak, és élnek finnugor népek. A másik — s ezt alig titkolható szégyenkezéssel mondom — egy tudományos igényű Zsirai-monográfia megírása, ami a hazai nyelvtudománynak több évtizedes adóssága. Végül pedig véleményem szerint — noha ez nem föltétlenül minősül tartozásnak — kívánatos lenne az 1940-es években a magyar rádióban elhangzott mintegy két tucatnyi nyelvi ismeretterjesztő előadásának is helyet biztosítani egy megfelelően megszerkesztett kötetben. Ezek egyikét, a nyelvújítással foglalkozó Szófaragók címűt már közreadta az Édes Anyanyelvünk 1992. évi 3. száma (ÉA 14/3: 1—3), egy másikat, a Pázmány Péter nyelvről szólót pedig folyóiratunk jelenlegi száma közli.* Magától értetődik: Zsirai *többi* rádióelőadása nyelvében, stílusában e két megjelent mellé helyezhető remeke igényes értekező prózáknak.

„Minden ismerős kortársa, barátja, kollégája kedvelte, szeretette[,] és szívében hordja Zsirai tanár úr emlékét” — vallja kötetünkben Kálmán Béla (37). Igazán sajnálom, hogy — Németh G. Béla és Lakó György professzorok révén — csak közvetett tanítványa lehetek.

Zaicz Gábor

Petőfi S. János—Békési Imre szerk.: Szemiotikai szövegtan 2—3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából. JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 237 + 268 oldal.

Petőfi S. János és Békési Imre sorozatát (talán folyóirattá váló sorozatát) minden bizonnyal számon fogja tartani a magyar tudománytörténet. Jó okkal fogja ezt tenni, hiszen az eddig megjelent öt kötet alapvetően fontossá vált a hazai nyelvtudomány egyik életerősen gyarapodó ágában, a szövegtanban. Békésiék jó érzékkel ragadták meg a kínálkozó alkalom legalább három lényeges összetevőjét, mely munkájukhoz elengedhetetlen: a szabad közlés lehetőségét, a szövegtan feltörését és a tudományos kutatás átalakuló, mozgékonyabb finanszírozási rendszerét. Ehhez párosult kitartásuk, lelkiismeretességük, mely a szakmai elhivatottsággal együtt adta meg a Szemiotikai szövegtan végső keretét, melynek alapmozzanata a két szerkesztő eddigi kutatása, ám kiegészül két másik összetevővel: a fórum és a szintézis igényével.

A sorozat 2—3. kötete A magyar szövegtani kutatás irodalmából címét viseli. A két kötet szerkezete párhuzamos: mindkettő elején eredeti tanulmányok olvashatók, majd Máté Jakab nagyívű összefoglalójának két része, végül könyvismertetések, repertóriumok a kötet-címnek megfelelően. Midőn röviden végigpillantunk a két kötetben, tegyük ezt most rendhagyó módon visszafelé.

Hiszen a két kötet egyik jelentőségét éppen ez a kézikönyv jellegű referencialitás, tájékoztatás adja. A recenziók sorából érdekes kép bontakozik ki. Elsőként megállapítható,

* Lásd a 47—51. oldalon. (A szerk.)

hogy mennyire színes, változatos a magyar nyelvtudomány, milyen sokféle a nyelvész. Olvashatunk itt nyugodt, konkrét, distanciáló ismertetést (pl. Kocsány Piroskáéét Murvai Olga művéről) éppúgy, mint pártoló dicséretet (pl. Kabán Annamáriaéét Szekér Endre kötetéről) vagy gunyorosat, ironizálót (ilyen írás Török Gáboré a Formateremtő elvek c. kötetéről). Bár ebből egyenlenségek származhatnak (egyes írások szigorúan az ismertetésre szorítkoznak, mások viszont egyúttal bírálják vagy dicsérik is), mégis helyeselni kell a szerkesztők eljárását, hogy nem erőszakolták be ezeket az eltéréseket egységes stílusba, mert így eleven személyiségekkel találkozhat az olvasó, nem pusztán írásművekkel.

A másik azonnal föltűnő jegy a téma szerteágazása. Bár nem tagadható annak a veszélye, ha a szövegtan túlságosan szélesen van definiálva, mégis, a recenziók részlegében egyet kell érteni a szerkesztői megfontolással, mely azt keresi, mi minden járulhat hozzá a tárgyalt diszciplína további kutatásához. Így az ismertetett munkák több típusba sorolhatók.

Fónagy Iván hangtani munkáinak középpontjában nem a szöveg áll, ám szemléletének egyik talpköve már korán a mondaton túli egységek számbavétele, kommunikációelméleti alapon. Deme László mondatgrammatikai főműve egyúttal a hazai szöveggrammatika megalapozása, melynek kiteljesítője majd Békési Imre lesz, s az itt ismertetett munkákból voltaképpen ide sorolható Wacha Imre könyve is, mely a „hagyományosnak” nevezett Saussure-iánus grammatikát retorikai szövegtana egyik alapjaként kezeli. Ismét más típust, más irányzatot képvisel Balázs János a klasszikus retorikai és hermeneutikai hagyománynak, az európai és magyar nyelvtudomány kétszáz éves múltjának a feldolgozásával, a témát művelődéstörténeti keretben elhelyezve. Egy másik karakteres irányzat — generatív, formális logikai — Kiefer Ferenc nevével fémjelezhető, jóllehet sem neki, sem az irány másik itt említett, szövegtannal is foglalkozó képviselőjének, Bánréti Zoltánnak nincsen expliciten a szöveggel foglalkozó önálló műve (az ismertetések csak ilyeneket szemléznek). Szabó Zoltán stilisztikai munkásságát nehéz volna összefoglalni: ő a modern nyelvészeti irányzatok vegyülékes szintézisét keresi legújabbban a szövegtan és a stilisztika kapcsolatában. Petőfi S. János egyetlen, 1991-ig magyarul megjelent kötetével szerepel a sorban, már kevésbé generatív, erősebben szemiotikai szemlélettel. A négy ismertetett tanulmánykötetből az első (A szövegtan a kutatásban és az oktatásban) az első s mindmáig az egyetlen szövegtani konferencia különböző mai irányzatokból származó előadásait adja az indulás pillanatában; a második (Tanulmányok 15. Szövegelmélet) nagy részben fordítás nem magyar szerzőktől; a harmadik, az ÁNyT. XI. kötete főképp a generatív grammatika eszmeköréből kinövő szövegtani kutatások néhány hazai eredményét hozza; míg a negyedik (Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből) inkább a Saussure-féle nyelvelméleten alapozott szöveggrammatika szemléletét hirdeti. Két irodalmi irányzat került még be az ismertetések itteni látószögébe: egyrészt a Hankiss-féle strukturalizmus, másrészt pedig a szegedi iskola (Kanyó Zoltán, Csúri Károly műveivel), melyre a nyelvészet irányából a generatív grammatika s annak formális logikai világszemlélete hatott a leginkább, ám az irodalomelmélet, a filozófia területéről egyúttal már a hermeneutika, az újabb nyelvfilozófiai irányzatok.

Az áttekintés tehát igen informatívnak mondható, hiszen a figyelmes olvasó előtt kirajzolódnak a nyelvészeti alapú szövegtani kutatások főbb hazai irányzatai: egy szöveggrammatikai irányzat (Deme László, Békési Imre, Rácz Endre), egy formális logikai, pragmatikai (Kiefer Ferenc, Bánréti Zoltán), egy szemiotikai (Petőfi S. János), egy kommunikációelméleti (Fónagy Iván, Szende Tamás), egy funkcionális szemléletű (Balázs János, Szabó Zoltán, Török Gábor, Szathmári István). Mégis szükségszerűen hiányos a kép, hiszen a kutatások friss eredményeit sokszor jellegzetesebben közlő tanulmányokról itt nem esik szó, pedig Kiefernek, Petőfi S. Jánosnak vagy Demének, Békésinek egy-egy cikke szélesebb

közönségre (pl. az egyetemi hallgatókra) nagyobb hatással van, mint a szöveggel esetleg csak áttételesen foglalkozó könyveik. Ezért is kár, hogy a recenziések nem igyekeztek irányzati besorolásokat adni.

A másik megjegyzés az irodalmi vonulattal kapcsolatos. Elsőként említendő a határ-probléma: az ismertetések során több helyen végképp bizonytalanná válik a szövegtan határterülete mind az irodalomtudomány, mind a stilisztika irányában. (Az ismertetések a szövegtant többnyire sugalltan a nyelvészet részének tekintik.) Másodszor szót kell ejteni bizonyos irányzati egysíkúságról, mely nem a szerkesztők akaratából, nem a kötet címének szemiotikai jelzőjéből ered főképp, hanem inkább a hazai kutatói hagyományokból: a tisztán szövegtani kötetek sorában feltűnő a pragmatikának a viszonylagos hiánya, s még feltűnőbb a szemiotikai szövegtan mellé odaállítható másik nagy irányzatnak, a nyelvfilozófiai alapozású hermeneutikai, befogadáselméleti szövegfelfogásnak a szinte teljes hiánya. (Az előbbi tekintetében pl. hasznos lett volna a tárgyalt könyvek sorába fölvenni Terestyéni Tamásnak a Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés 1981. c. munkáját.) A tanulmányok területén számottevően jobb a helyzet, mely különösen sokat javult az utóbbi két-három évben. Ez az időszak persze már szükségszerűen kívül esett a most vizsgált kötetek látókörén.

Visszafelé haladva a két kötet szerkezetében, Máté Jakab nagyívű történeti áttekintése voltaképpen hasonló kérdésekre mutat rá. Mindjárt az általános nyelvtudomány-történeti háttér vázolásánál maradva ugyan megállapítható, hogy bár a pragmatikai szempontok érvényesülését később hangsúlyozza a szerző, az első korszakolásban (73—4) ez nem kap helyet. Így a tanulmányban a nagy huszadik századi korszakok: 1. Saussure, strukturalizmus, 2. generatív grammatika, 3. a szintézis jelenleg tartó szakasza. E ponton talán nem ártana némi árnyalás, még ha másról szól is a szöveg. Saussure tanai ugyanis több határozott irányban ágaztak el: pl. a francia strukturalizmus máig nagyon erős (utolsó hulláma, a neoretorika még friss), de éppúgy a svájci nyelvészre vezethető vissza a szövegtan szempontjából is fontos Prágai Nyelvész kör két háború közötti tevékenysége vagy javarészt Bloomfield deskriptív szemlélete is stb. Az ötvenes években a strukturalizmus még egyszer lendületet vett, többek között Jakobson vagy Riffaterre életművében, hogy azután a nagy vitában újra háttérbe szoruljon. Mindez nálunk a hatvanas évek második felében jelentkezett, midőn a generatív grammatika már fokozatosan átvette a vezető szerepet, ám úgy, hogy közben számos egyéb irányzat alakult ki vele egy időben (pl. a Halliday-féle szisztémikus szemlélet, a szociolingvisztika kettős vonulata Labovval, ill. Hymesszal stb.), amelyeknek nagy részük volt ama pragmatikai fordulat végrehajtásában, amely voltaképpen lehetővé tette a szövegtan kialakulását. Máté Jakab gazdag áttekintésének eme szelíd aránytalanságát jelzi, hogy az irodalomjegyzékből hiányzik Grice, Hymes, a Chomskyt legalaposabban bíráló Hockett vagy Labov és mások neve.

Kissé hasonló a helyzet a nyelvfilozófiával is. Frege, Russell, Wittgenstein, Carnap valóban nagy hatással voltak a huszadik századi nyelvtudományra (75), ám főképp a formális logikát felhasználó nyelvtudományi irányzatokra. (Nem szükséges egyébként polgári filozófusoknak nevezni őket, mert milyen kategóriát állítunk azzal szembe?) A pragmatikai, antropológiai szemléletű nyelvészeti irányzatok (vagy azok jó része) más filozófiai irányzatok eszmerendszerében keresték a külső ontológiai és episztemológiai fogódzót, s ezeket leginkább Heidegger és Gadamer hermeneutikai központú, befogadói szemléletű műveiben lették föl (Grice pl. Kantban). Gadamer összegző műve 1984 óta magyarul is olvasható, más munkák pl. Jausstól, Isertől stb. folyóiratokban már korábbi évektől, s e művek recepciója mind erősebb lett Magyarországon már 1988 előtt, bár az áttörés az irodalomelméletben a rendkívül fontos szövegelméleti következményekkel talán valóban az utolsó öt évre tehető. Talán a fentiekből is következik, hogy Máté Jakab — nem példa nélkül — a nyelvtudományon kívüli kutatási ágaknak tekinti a szociolingvisztikát és a stilisztikát.

Az általános történeti bevezetőt követő magyar történeti áttekintés, ill. a törzsanyag földolgozása igen nagyfokú tájékozottságot mutat. A szerző a par excellence szövegтан mellett feldolgozza az ide vonható egyéb kutatási területeket is, pl. a mondattant, a stilisztikát, az irodalomtudományt stb. Máté Jakab alapos munkáját, ill. a szerkesztők helyes kiválasztását dicséri, hogy az áttekintés párhuzamba állítható a könyvismertetések globális képével: ugyanazok az iskolák, kutatóműhelyek, irányzatok és markáns kutatói arcélek rajzolódnak ki mind a két szintézisben. Ez a kép általánosságban 1988-cal lezárva is megnyugtató: 1. a többirányú hazai kutatás mind mennyiségben, mind minőségben dinamikusan növekedő arányt mutat, 2. az egyes iskolák karakteresek, magas színvonalúak, 3. az egyes irányzatok között létrejött az oly szükséges dialógus. E jellemzők csak erősödtek az azóta eltelt öt év alatt. Hozzá lehet tenni, hogy e diskurzus eredményeként bizonyos egyetértés van kialakulóban néhány alapkérdést (pl. a három szövegszint helyét) illetően a különböző iskolák között, ezért ma jóval eredményesebb a kutatás, mert kevesebb mögötته az ideológiai küzdelem. S e diskurzusnak egyik legfőbb fórumává éppen a Szemiotikai szövegтан vált.

Meg kell még jegyezni, hogy a hazai irodalomtudományban az elmúlt évek (tulajdonképpen évtizedek) során több határozott irodalmi szövegfelfogás is kialakult (erre vö. pl. a *Literaturának a tanulmány hatókörén kívül eső 1991/2. tematikus számát*). Máté Jakab e témát taglalva munkája második részében majdnem lehetetlen feladatra vállalkozott, midőn ezt szinte bibliográfiászerűen áttekintette, óriási anyagot dolgozva föl. Munkája újra rámutat a stilisztika tisztázatlan helyzetére nyelvészet és irodalomtudomány között, de arra is, hogy ma inkább kérdésként merül föl: vajon az irodalomelmélet, a nyelvfilozófia ugyanúgy értelmezi-e a szöveg fogalmát, mint a nyelvészet. A válasz bizonyosan nem lehet egyszerű igen vagy nem.

Végül vessünk egy pillantást a kötetek elején közölt eredeti tanulmányokra. Aligha könnyű ezeket az írásokat akár röviden is összefoglalni. Hiszen egy részük — például a két szerkesztő vagy Vass László tollából valók — hosszabb, már ismert kutatások újabb állomásként olvashatók. Így észlelhető, ahogy Petőfi S. János a formális logika felől egy kiterjesztett értelmű antropológiai szemiotikai felfogás felé halad, ahogy Békési Imre a mondat- és szöveggrammatikára alapozott konstrukciótípus-fogalmát formális logikai és pragmatikai elemekkel bővíti tovább. Így tapasztalhatjuk, hogy Beneze Lóránt egy Ladik Katalin-vers elemzése kapcsán szinte teljes szövegтан próbál adni huszonöt oldalon, új szint hozva a hazai irányzatok közé, bár néha kissé zsúfoltan és elnagyoltan. Mindenesetre kiemelendő az elemzés és a hozzá rendelt elméleti keret interdiszciplináris, ill. a nyelvtudományon belül sokoldalú jellege. Ezt a fajta összetettséget, melyet Kiefertől Petőfigig oly sokan hangsúlyoznak, elemzésben, szöveg-leírásban és -értelmezésben magyar tanulmányban még ritkán lehetett eddig tapasztalni.

Végül olvashatunk egy-két olyan tanulmányt Voigt Vilmostól, Zsilka Tibortól vagy Kabán Annamáriától, melyek a többihez képest kissé kevesebb újdonsággal szolgálnak. Zsilka Tibor felfogása például a metaforáról, mely nála egyszerre névátvitel és konnotáció, erősen vitatható, mert konnotáció—meghatározása kérdéses, így nehezen válhat szövegmagyarázó elvvé.

Mindkét kötetet nagyon hasznos repertóriumok zárják különböző szövegтani folyóiratok (*Text, Research in Text Theory, Papiere zur Textlinguistik* stb.) közelmúltbeli évfolyamairól, ill. a külföldi szövegтani munkák magyar ismertetéseiről. Az ismertetőnek voltaképpen egyedül itt volna kívánsága: vajha egy hasonló referenciális kötetet szánának a szerkesztők a legfontosabb külföldi szövegтani szakirodalom ismertetésére is.

A Szemiotikai szövegтан 2—3. kötete tehát (mint ahogy a többi is) a magyar szövegтani szakirodalom legfontosabb eddigi kézikönyvei között tartható számon: jó szerkezettel, következetes szerkesztéssel igen informatív munkát tettek le a szerkesztők az asztalra.

A rendszerváltás szótára. Írta: Friez Tamás, Karsai Gábor, Pap Emilia. Szerkesztette Vértés Csaba. Móra Kk., Budapest [1992]. 199 oldal

Szótár nem arra való, hogy sorban olvassuk a címszavait. Egyik korai használója szerint a VégSz. volt ilyen pl. a *minisztérium* címszó körül. Véleményünk szerint most ilyen az alább ismertetendő mű. Nézzük meg csak a külső címlapját, mely egy hulló vörös csillagot ábrázol, a csóvájában többek között ezzel: *bróker, részvény, átvilágítás, kuratórium*... Hát nem érdemes ez az együttes olvasásra? A könyvecske tán több mint 600 efféle címszót tartalmaz („tán”: a szerkesztők nem közlik ezt az adatot, nekem meg nem volt kedvem megszámolni), köztük több szellemes Lehoczky-karikatúrával.

Átmeneti korunkban „sok új fogalom jelent meg, és számos szó kapott új jelentést” (5), a munka „pillanatfelvétel egy mozgásban lévő társadalom szóhasználatáról” (uo.), mely ezért sem teljességre, sem tökéletességre nem törekszik. Kordokumentum kíván lenni. Érde-me, hogy gyorsan megjelent, haszonnal forgathatják a ma élő magyarul beszélők, a magyar nyelv iránt érdeklődők, hazánk határain belül és kívül. Valóban, a brossúrányi termékkel szemben számos kifogást lehetne emelni: nem egy Bakos Ferenc szerkesztette (NB: jeles idegen szavak-lexikográfusunkra még az előszóban utal a kiadó), mint ahogy nem egy filozófus írta ezt az előszót sem (pl.: melyik társadalom nincs mozgásban, élete minden pillanatában? vagy én vagyok túl marxista [még?]). De nem érdemes: a fő az, hogy a szótár egyáltalán elkészült, hogy forgathatjuk, szapulhatjuk. Több esetben nem is annyira szótár, mint inkább lexikon: egyetlen kis helyen megtudhatjuk belőle, mettől meddig állt a **berlini fal** címszó, mi az *ecu* (l. alább), mik az állami ünnepeink, ki nevezi ki (ti. ma Magyarországon) a címzetes államtitkárt stb. Ki tudta volna ilyen rövid idő alatt ezt a szerzők után csinálni? (NB: az MTA Nyelvtudományi Intézetének mai magyar nyelvi osztálya nyilván nem — ez nem az ő munkájuk, hanem külső, kiadói dolgozóké. Jó ez így? Kanadától Pétervárig és Londontól Nancyig azonnal nyelvész-számítógép memóriájába rögzítik a lexikálisan új, a szemantikailag átértékelt hazai s az itt említett kölcsönelemeket, onnan írják ki olykor egy-egy ilyen kisebb, vagy éppen nagyobb könyvre valót. Jó lenne a hazai eredményeket is így látni, nyelvész-feldolgozásban.)

A címszók, amint ez egy lexikonhoz illik is, ha jól látom, mind főnevek, ill. adnominális kapcsolatok: *egyesülés, keynesizmus* [kínizizmus] (a szótár maga közli így, szögletes zárójelben és kurrens betűtípussal a magyar ejtést), *megyei közgyűlés, zöldek* stb. Maguk e főnevek, mint látható, vagy magyar szavak, vagy idegenek: latinok, angolok, ritkábban mások: *ombudsman*. A betűszók sokszor magyar, olykor azonban idegen szókapcsolatokat helyettesítenek: *Fidesz, ecu*. Áruljuk el végre az utóbbit: **European Currency Unit** ('európai pénzegység') — tehát nem francia. És akkor a helyes magyar kiejtés is kérdéses: tulajdonképpen nem [ékü], ahogy, mea culpa, eddig magam is mondtam, hanem [juköju] — kötve hiszem, hogy ez valóban így alakulna, szuggerál az írásképmeg túl franciásak vagyunk, bármennyire is angol nyelvi világ vesz körül bennünket. (Ceterum censeo: ahhoz legalább három-négy európai nyelvet kell ismernünk — mondjuk, a latint és a görögöt beleértve —, hogy jó lélekkel magyar nyelvművelők lehessünk.) Mindezt azért nem kívánom részletesebben kifejteni, mert biztosra veszem, hogy erről — ti. új szavaink-kifejezéseink eredete, felépítése stb. — e sorok írásakor több szakdolgozat is készül(t): nem kívánom fiatal kollégáim kenyerét elenni.

Papp Ferenc

Sándor Klára: A Bolognai Rovásemlék. A székely rovásírás 1. Magyar Őstörténeti Könyvtár, Szeged, 1991. 204 oldal.

A nyelvészek, történészek és régészek körében kevés a rovásírás-szakértő és -kutató. Ezért különösen örvendhetünk annak, hogy Sándor Klára, a rovásírás új, fiatal bűváraként igen jelentős művet publikált. Címbeli munkájában a legterjedelmesebb, legfontosabb és az egyik legkorábbi rovásírásos emléket, a lelőhelyről elnevezett Bolognai Rovásemléket (röv. BR.) választotta vizsgálatá tárgyául. Célja: ennek olyan kritikai új kiadása, amely biztosítja a szavak olvasatát, és általános, valamint részletes filológiai leírást, elemzést foglal magában. Külön fejezetben foglalkozik röviden a legjellemzőbb nyelvi sajátosságokkal is. Már most kimondom, véleményem szerint a célját elérendő feladatot mintaszerűen oldotta meg.

Könyve ezt tartalmazza: Előszó. Bevezetés. Az 1. rész címe: Általános filológiai elemzés. Ennek a következő fejezetei vannak: Az emlék fölfedezése, első kiadása, irodalma. A nyelvemlék leírása. (Mindegyik fejezet alfejezetekre tagolódik.) A kézirat írói. A fennmaradt kézirat és a rovásbot viszonya. A rovásbot keletkezésének, illetve megtalálásának helye. A Bolognai Rovásemlék keletkezésének ideje. A Bolognai Rovásemlék tartalma. Az emlék rovásírásos részeinek betűhasználati jellemzői. Az emlék latin betűvel írt részei. Összefoglalás. — A 2. rész címe: Részletes filológiai elemzés. Ez az alábbi fejezetekből áll: A naptár. A bibliai nevek. A 681. kéziratlap [az emlék megfejtetlen szövegű része]. A Bolognai Rovásemlék nyelvi jellemzői. — A kötetet az Idézett művek jegyzéke, a Függelék I (A Bolognai Rovásemlék kéziratának fényképe), a Függelék II (A Bolognai Rovásnapló, a Batthyány-misekönyv, a Winkler-Kódex és a Müncheni Kódex naptárának összevetése), valamint a Mutatók zárja.

Már az idézett fejezetcímek alapján is fogalmat alkothatunk arról, hogy Sándor munkája mennyire tartalmas, sokoldalú; arra törekszik, hogy minden lényeges kérdést megvizsgáljon. Tudván tudja: a BR.-nek a további kutatásokra való felhasználása, tanulmányozása csak úgy lehet célravezető, ha van róla a legapróbb részletekre is kiterjedő, megbízható, forrásértékű leírás. Elsősorban ugyanis ez a legfontosabb. E tekintetben a szerző úgy végezte el feladatát, hogy monográfiája a jövőndő kutatások számára eszményi, biztos alapul és útbaigazításul szolgál. A kötet adatközlése is példás megoldású: lásd a szócikkek elején a rovásemlék szavainak hasonmását, a megfejtések és a latin megfelelők szemléletes betűhív kivetítését, valamint a kapcsolódó nyelvemlékes példák paleográfiai és mellékjeles alakban való idézését.

Sándor tanulmánya rámutatva a korábbi tévedésekre, bizonytalanságokra, biztos ismérveket közöl, hogy világosan, megnyugtatóan eligazítson a következő kérdésekben: a kézirat rovásjeles része, a latin betűs megfejtés, valamint a latin fordítás kitől származik, Marsigliótól, az emlék fölfedezőjétől, vagy a neki segítő székelytől, milyen mértékben, mely esetekben való tőlük, ki végezte az illető javítást, kihúzást? Stb. A szerző kifejti, ő hogyan képzei el a kézirat keletkezését (32–4). Külön fejezet (35–42) vizsgálja a fennmaradt kézirat és a rovásbot viszonyát, pl. azt, hogy az előbbinek mi a közvetlen forrása, első másolat a botról, vagy egy korábbi másolatról készült; a kézirat naptáron kívüli kis részei: a bibliai nevek (a Jézus életével kapcsolatos hely- és személynévek), az ábécé meg az áthúzott, eddig megfejtetlen szöveg szintén a rovásbotra mennek vissza, vagy más forrásból és időből is eredhetnek; Marsigli mennyire másolhatta pontosan a botra rótt jeleket? Stb. Sándor rendkívül körültekintően, minden apró részletet, mozzanatot gondosan figyelve, mérlegelve, a közvetett körülményeket, fogódzókat is segítségül hívva, a lehetőségek határain belül igyekszik esetenként kimutatni, jelezni a rovásbotról való másoláskor és a megfejtéskor esett, illetve eshetett módosításokat, hibákat, valamint azok okait. Utal rá, hogy némely szövegromlás az eredeti forrásra vezethető vissza; olykor az idézhetett elő tévedést, hogy a

rovásbot egyes jelei — például repedés, karcolás miatt — nem látszottak jól; vagy másolás-kor természetesen figyelmetlenségből is történhetett elírás, kihagyás; stb.

Tudjuk, hogy a nyelvelmékek problematikus keletkezési helyének tisztázása, megállapítása mennyire fontos. Sebestyén Gyula szerint Marsigli Háromszéken bukkant rá és másolta le a rovásnaptárt. Rajta kívül más nem foglalkozott ezzel a lényeges kérdéssel. Sándor e vonatkozásban is új, elfogadható eredményt hoz. Az emlék néhány kulcsszó értékű helyneve arra a meggyőződésre juttatta, hogy a rovásbot készítésének és megtalálásának helye Gyergyószentmiklós környékére rögzíthető. A naptárbeli ünnepek alapján úgy vélekedik, hogy a rovásbot obszerváns ferences szerzetesek munkája. Szerinte a botról másolt kézirat keletkezési ideje szintén pontosabban meghatározható, mivel a rovásemlék előtti térképek dátumai arra engednek következtetni, hogy Marsigli 1690-ben október végétől decemberig tartózkodott Gyergyóban (l. 42—3, 78). Megjegyzendő: „A naptár a 15. századból való ugyan, de valószínűleg egy 13. századi rovásbotra megy vissza, így közelebb visz a székely rovásírás és a Kárpát-medencében találát más rovásírásos emlékek kapcsolatának földérítéséhez” — hívja fel a figyelmet Sándor könyvének fűlszövege. A szerző a kalendárium vitatott keletkezési korát szabatosabban a XV. század második felére, a XV—XVI. század fordulójára teszi az emlékbeli ünnepek és nyelvi sajátosságok ismervei alapján (47). Kérdésként merült föl bennem: a naptári ünnepek, a szentek nevei a hitéletbeli tulajdonnevek mennyiben alkalmasak kormeghatározásra, számolva sajátos nyelvi és használati szerepükkel. Például az ómagyar kori hangváltozások ezeket is ugyanúgy érintették, mint más szavakat? Ezek is mindig igazodtak az illető nyelvjárás jellegzetességeihez? Vannak köztük állandó formák, amelyek sok ideig továbbhagyományozódtak? Az utóbbi kérdésre mintha felelet volna ez az összefoglaló megállapítás: „A rovásnaptár legtöbb névalakja más forrásokból már eddig is ismert volt, ugyanígy találjuk a másik három 15. század végi naptárban [feljebb l. nevük szerint]. Ezek a megegyező névalakok megengedik ezt a következtetést, hogy a keresztnevek egy jelentős csoportja az egyes nyelvjárásoknál nagyobb nyelvterületen is azonos formában élt, hiszen a négy naptár mindegyike más-más nyelvjárásban íródott” (152).

A szerzőnek nem volt célja a BR. nyelvészeti elemzése, de a szavak olvasati, névtani stb. kérdéseinek vizsgálata során nyelvi szempontból sok lényeges és értékes megállapítást tesz. Továbbá a kötet végén egy rövid fejezetben (147—52) kiemeli a rovásemlék legjellemzőbb, legszembetűnőbb nyelvi (hangtani) vonásait, és összegzi a nyelvtörténeti vonatkozásokat. Milyen jó volna, ha e befejező részben Sándor Klára, a naptár nyelvi anyagát uralva és — úgy mond — belülről ismerve, átfogóbb és részletesebb összképet tárna elénk. Persze a BR. bővebb vagy teljes nyelvi feldolgozására, kimerítő nyelvészeti elemzésére, mint legelhivatottabb, ezután is sort keríthet.

Igen fontosnak tartom Sándor azon véleményét, amely szerint a rovásírás belső szabályosságai lehetővé teszik a nem jelölt magánhangzók meghatározását (11). A rovásemlékeket jórészt e „fogyatékosságuk” miatt tekintik alkalmatlannak nyelvtörténeti felhasználásra. De sajnos itt is azt kell jelezni, hogy a biztos rovásírásos adatok is figyelmen kívül maradnak a nyelvtörténeti kutatásokban.

A szerző olvasataival általában egyetértek. Persze az is előfordul, hogy némely kérdés-re az adható választ kissé másképp veszem szemügyre. Példának okáért a rovásnaptár hanghiányos *gyd* szavának *Egyed* olvasata Sándor szerint azért látszik hihetőbbnek, mert az egykorú nyelvelmékekben ez a leggyakoribb forma, az *Egyid* és *Együd* ritkán szerepel (122—3). Ehhez hozzáteszem: az *Egyed* mellett szól az is, hogy a naptárban a szó eleji és szó belseji *e* szinte kivétel nélkül jelöletlen (l. 66). Énmagam ugyanolyan valószínűnek vélem a másik két változatot is az eredeti *Egyid* (< e. lat. *Egidius*; vö. EtSz. 1: 1496; TESz. 1: 718; FNEsz.⁴ 1: 410) alakból kiindulva, mely a konzervatív és labiális *ü*-ző jellegű székely nyelvjárásban megőrződhetett vagy ajakhangúsodhatott is. Ezt támogatja továbbá az, hogy

a BR.-ben előfordul az *i* és *ü* jelöletlensége (vö. 66—7). Az *i* elhagyására azonos, illetve közel korú más rovás emlékekben szintén találunk példát (l. Németh Gyula: A magyar rovásírás. Bp., 1934. 17—8); azokban csak egy *ü*-t tartalmazó szó van, a Csíkszentmiklósi-Csíkszentmihályi Feliratban, amely jelzi az említett hangot. Az *Egyed* név esetében is a későbbi rovásírás- és nyelvtörténeti kutatásoktól remélhetjük annak megállapítását, hogy melyik lehetséges olvasati változat a legvalószínűbb, illetve legbiztosabb.

Ismeretes, hogy a székely rovásírásnak korábban jellemző sajátossága a magánhangzók ki nem írása. Erre nézve Németh Gyulának vannak bizonyos általános megfigyelései, pl. az, hogy a vokálisok közül főképp az *e* és *a* marad el (l. tőle: i. m. 17—9). Sándor számadatai szerint a BR.-ben gyakorisági sorrendben legtöbbször az *e*, *o*, *a* nincs jelezve. A magánhangzók jelölése vagy nem jelölése szempontjából a szerző fontos megállapításokra jut. Például a vizsgált emlék alapján úgy véli: föltehető, hogy a székely rovásírás eredetileg csak a szóvégi meg a hosszú magánhangzókat tüntette föl, a szókezdő és szó belseji rövid vokálisokat viszont nem. Vagy: a BR.-ben az *i* sokszori kiírása azzal magyarázható, hogy 13 esetből 6-szor magánhangzó mellett fordul elő, s ilyenkor az elmaradása értelemzavaró lenne, mert két szomszédos magánhangzó helyett csak egy szerepelne. Sándor lehetségesnek tartja, hogy az általa kimutatott magánhangzó-jelölési szabályosságok a rovásírás eredetének kutatásában, földerítésében is fogódzót nyújthatnak (l. ezekről 64 kk. és passim).

Az *e*-vel és *a*-val kapcsolatban én a következőkre gondolok: nyelvünkben a korai rovás emlékek korában is hihetőleg a leggyakoribb magánhangzók lévén, ezeknek az ösztönös vagy tudatos elhagyása volt legcélszerűbb a rovásírás könnyítésére. Másfelől: olvasáskor a rovásjelekkel írt szavakhoz a hiányzó *e*-t és *a*-t lehetett legkönnyebben hozzá érteni. Csupán fölvetem, hogy *e* hangok feltűnően sokszori ki nem írását bizonyos előzmény, más tényező, körülmény is meghatározhatta. (A hangok jelölésével kapcsolatos kérdések behatóbb tanulmányozásra várnak.)

Apróbb észrevételeim közül most csak néhányat jelzek. Csíkszentmihályi Felirat (9, 12, 64) helyett ajánlatosabb a Csíkszentmiklósi-Csíkszentmihályi Felirat elnevezést használni, mivel az újabb kutatás eredményeként a szóban lévő emlék Csíkszentmiklóson is keletkezhetett (l. Ferenczi Géza—Ferenczi István: Magyar rovásírásos emlékekről. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1979. 24—5).

A *mencent* 'Mindszent' alakról ezt olvassuk: „A szóközépi *-nc-* *c* hangja az *sz*, és az *sz* hatására zöngétlenedett, *d*-ből keletkezett *t* összeolvadásával jött létre. (Tehát nem esett ki a *-d-* a két szomszédos mássalhangzó között.)” (130). Majd pedig: „A többi naptárhoz és egyéb nyelvtörténeti adathoz képest nem föltétlenül jelent kiejtésbeli eltérést, hogy a rovás-naptár jelöli az elíziót a *mencent* ... és a *szenkereszt* ... ünnepnévben. Valószínűbb, hogy csak helyesírási eltérésről van szó. (Vö. még *Mindenszentek* ... 130. l.)” (148, jegyz.). Ezek után nem tudható, hogy Sándor mit tart valószínűnek: az összeolvadásos vagy a hangkivetéses formát? Elízió esetén a *szent* *sz-e* affrikálódott? Az idézett magyarázatok nem adnak megfelelő választ.

Bosszantó, hogy a könyvben ilyen könnyen elkerülhető hibák fordulnak elő: ismeretem [ismertetem] (18), sorrendje (72), Más naptárak azért nem segít [segítenek] (97), pontatlan [pontatlan] (109), tarttja (116), Marsigli [Marsigli] (117), kövekező (118) stb.

Általános értékelésként szeretném hangsúlyozni: Sándor munkája a BR.-kel kapcsolatos kutatások eddigi eredményeit mindig éles kritikus szemmel vizsgálja felül (itt elsősorban Sebestyén Gyula A magyar rovásírás hiteles emlékei [Bp., 1915.] című művének vonatkozó részeire gondoljunk), számtalan kételyt, hibát eloszlat, illetve helyreigazít, rávilágítva — ha lehet — ezek okaira is. Megjegyzem, Forrai Sándor Küskarácsontól Sülvester estig [Bp., 1985.] című munkáját, amely törzsrészában a BR.-kel foglalkozik, kíváncsian lett volna bővebben és közelebbről értékelni, nem csak annyi sommázással, hogy „Megállapításait

fenntartással kell fogadnunk, de a tájékozódást megkönnyíti, és néhány továbbgondolásra érdemes kérdést is fölvet” (19).

Sándor a BR.-nek tulajdonképpen új és viszonylag teljes bemutatását, elemzését adta közre. A naptár szavait céljának megfelelően többféle szempontból vizsgálja: naptártörténeti, névtani, írástörténeti, nyelvészeti, illetve nyelvtörténeti; így nyert becses adatait, eredményeit tehát nemegy tudományág hasznosíthatja.

Magyarázataiban és bizonyításaiban igyekszik mindig meggyőző tényekre, érvekre támaszkodni. Távol áll tőle, hogy a (még) eldönthetetlen kérdésekre erőltetve, bármiképpen megfejtést találjon; nyitott problémaként hagyja mindazt, amit sem bizonyítani, sem tagadni nem lehet. Megoldást kereső elgondolásait, föltevéseit mindenkor nagyon megfontolva, a valós lehetőségeket fürkészve alakítja ki. Ezzel kapcsolatban idézem Benkő Lorándot: „De a bizonytalan realitás még mindig több s a tudomány számára fontosabb, mint a biztos illúzió! És munkára, továbbgondolásra is jobban serkent, hiszen nyilvánvalóvá teszi, hogy ómagyar emlékeink legkisebb részletével is minden körülmény tüzetes és ismételt számbavétele, nagyon kemény filológiai és empirikus munka árán, csak lépésről lépésre haladva, sőt valószínűleg kényszerűen vissza-visszalépdelve kell megküzdennünk, ha »olvasni« a valóságot legalább megközelíteni szándékozva akarunk” (ÁrpSzöv. 93). Ez olyan vezérelv, amelyet a rovás emlékek vizsgálatakor különösen szem előtt kell tartani, számtalan rejtélyük és buktatójuk miatt. Csak ilyen bizonytalanságok, illetve tudományos alapú sejtések, föltevések útján-módján és újabb emlékek, tények fölfedezésének segítségével juthatunk el a végső célhoz: a néma feliratok, kérdéses emlékrészek kétségtelen vagy legvalószínűbb megfejtéséhez.

Végül szólni kell még valamiről. A székely rovásírás-kutatás fejlődésében új szakaszt jelez a BR. fülszövege és Előszava, arról tájékoztatva, hogy Sándor munkáját követően a szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának Magyar Őstörténeti Könyvtár című kiadványsorozatában egy olyan kötet megjelenését várhatjuk, amely a székely rovásírás annotált könyvészetét, kutatástörténetét és emlékeinek ismertetését foglalja magában. Utána folytatódik a rovás emlékek teljes anyagának rendszeres feldolgozása és kritikai kiadása. Így lehetővé válik, hogy „a magyar nyelv-, illetve művelődéstörténet kutatói kellőképpen bevonhassák vizsgálataikba ennek a sajátosan magyar írásfajtnak az emlékeit. Erre alapozva lehet tisztázni a székely rovásírás eredetét, ami a magyar őstörténet kutatásához szolgáltathat fontos adalékokat”. Ennek megvalósulásához Sándor Klárának a Bolognai Rovás emlékről írt műve nagyon jelentős hozzájárulás, előrelépés, és minden bizonnyal nélkülözhetetlenül, termékenyítően segíti a további kutatásokat.

Kósa Ferenc

Kontra Miklós (szerk.): Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. *Linguistica Series A, Studia et dissertationes*, 9. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 1992., 189 oldal.

1. 1990 őszén szomszédos országokbeli és hazai magyar kutatók részvételével tudományos tanácskozás volt a Nyelvtudományi Intézetben. A konferencia a mai magyar nyelvhasználatra irányuló vizsgálatok egyik láncszeme volt. A kötet ennek a tanácskozásnak az előadásait tartalmazza (de 1. 2).

2. Balogh Lajos és Kiss Gábor racionális érveléssel ír a nyelvatlasz adatai számítógépes tárolásának és feldolgozásának a lehetőségeiről és szükségességéről, valamint perspektívájáról. Nem kétséges, ha lehetőségeink megengedik, a szándékot mielőbb érdemes lesz megvaló-

sítani. Nemesak a külföldi példák, hanem a hasonló hazai tapasztalatok is ezt diktálják. Egyáltalán: a nyelvtudomány minden területén szorgalmaznunk kell az elektronikus adattárolást és feldolgozást.

Bartha Csilla egy később teljessé váló vizsgálat első szakaszának eredményeit közli. A kétnyelvűség-kutatás bizonyos kategóriáit alkalmazva arra keres választ, hogyan mozdul el erdélyi menekültjeink nyelvhasználata a magyarországi köznyelv felé. Az a vélekedés, hogy „van egy erdélyi standard és annak regionális változatai” (24), némi magyarázatot kívánt volna, különös tekintettel a magyarországi standardra. Bartha a köznyelvtől való eltéréseket 3 típusba sorolja: szókölcsönzés, regionális formák, interferencia-jelenségek (20). Az utóbbi 2 típus elkülönítése több esetben is problematikus lehet, hiszen a regionális formák nem is kis része bizony interferencia (következménye), például az *üzemmérnöki*-nek erdélyi *almérnöki* megfelelője román mintát tükröz (l. például Kabán 66). Bartha jelzi az elvégzendő feladatokat. Magam közéjük sorolnám legalább néhány esetben a kiinduló nyelvhasználati forrásnak, tehát az erdélyi település, család nyelvhasználatának a szemrevételezését.

Kontra Miklós a magyar -t végű igék felszólító alakjainak társadalmi eloszlását vizsgálja, s arra az eredményre jut, hogy a jelenségre vonatkozó generatív fonológiai általánosítás szociolingvisztikailag tarthatatlan, s ez „e meghaladott elmélet elégtelenségének újabb bizonyítéka” (94). A generatív fonológiai általánosítás szerint ugyanis „aki szukszüköl, sukszüköl is, és viszont” (90). Kontra nyelvhasználati adatok statisztikáival minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a valóság más, hogy ti. vannak, akik szukszükölnek, de nem sukszükölnek, és fordítva. Azaz azt igazolja, hogy adekvát nyelvhasználati leírás szociolingvisztikai alapvetést föltételez.

Gal Susan tanulmányának újraközlését (Regio 1991/1: 66–76) csak helyeselni lehet. A felsőöri magyarok nyelvcsere-jének okairól s e folyamat részleteiről ad mintaszerű szociolingvisztikai leírást, ezért fontos, hogy hozzáférhető legyen a széles szakmai közvélemény számára. Imre Samu annak idején ugyan megírta már, hogy „Felsőőrben ma lényegében nyelvcsere van folyamatban” (NytudÉrt. 72. sz., Bp., 1971. 6), leírására azonban nem vállalkozott.

Fülei-Szántó Endre Bomló kétnyelvűség című tanulmányában a romániai magyarok „egészen sajátos nyelvi-kétnyelvűségi hullámvásárlásáról” (36) ír. Szól a kétnyelvűségnek, ennek a valóban ingatag fogalomnak a típusairól, megemlítve, hogy valamelyik nyelv szinte mindig domináns. A Megfélemlített nyelvhasználat című alfejezet a nyelvi elfojtás kísérőjelenségeit említi, és szól arról, hogy a következményként beálló hiányt hogyan pótolja a másik nyelv. Megállapítja, hogy „Bármely nyelv üldözése, elpusztítása a genocídium egy válfaja, szemiotikai gyilkosság” (44), s — bizony igenis időszerű — kutatási javaslatokat tesz.

Lanstyák István Csallóköz és Mátyusföld újabb gyűjtési adatai alapján új módszerrel mutatja be a lexikai alakváltozatok földrajzi és gyakorisági eloszlásának összefüggését. P. Trudgill geolingvisztikai módszerét követve teszi láthatóvá a feltűnőbb gyakorisági különbségeket, s ezt 10 ábrán szemlélteti. Nem kétséges, a nyelvföldrajz hazai művelőinek is ismerniük kell ezt az eljárásmodot. Lanstyák tudománytörténeti kérdéseket is érint. A szociolingvisztika jelentkezése valóban hozott átmeneti elbizonytalanodást a dialektológiában, elsősorban azonban azokban az országokban, amelyekben nagyrészt a nyelvföldrajzi vizsgálatok jelentették a dialektológiát. Azok a lemondó, skeptikus hangok, amelyek az angol nyelvű irodalomban felbukkannak (Lanstyák ezekre hivatkozik), a német nyelvűben például jóval ritkábban olvashatók. Egyetértéssel hivatkozom arra, amit Lanstyák a hagyományos és az újabb dialektológiai módszerek egymást kiegészítő voltáról (110) és arról ír, a cél nem az, hogy a városi nyelvváltozatok vizsgálata váltsa föl a területiek kutatását, „hanem az, hogy a térbeli változatok vizsgálata elmélyüljön a társadalmi dimenziónak a földrajzival egyenlő mélységű föltárása által” (115).

Péntek János a román nyelvnek az erdélyi magyar nyelvjárásokra gyakorolt hatását, a hatás mértékét kívánja meghatározni mennyiségileg. Megállapítja, hogy összevetésre és objektív mérlegelésre leginkább az atlaszadatok alkalmasak. Ezért ő a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyagát vette alapul, amely atlasz 3-3 ezer lexemát tartalmaz 140 kutatópontján. A román jövevényszavak száma kutatópontonként 10 és kb. 500 között, azaz 0,5% és 17% között mozog. Megállapítása szerint a mezőszégi magyar nyelvjárások juthatnak a moldvai csángó nyelvjárások sorsára. A kevertnyelvűség terjedését, a magyar nyelv erodálását segíti, ha a magyar köznyelv hatása alól kikerül valamely nyelvjárás vagy terület (például a keleti székelység). Székely nyelvjárásai tapasztalatok is igazolják, hogy a szókölcsönzés nem kizárólag kétnyelvű közösségekben fordul elő.

Tolcsvai Nagy Gábor arra a kérdésre keres választ, van-e nálunk — a proletárdiktatúrával járó sokkhatás után — családhoz, réteghez kötődő nyelvi hagyomány (166). Megfigyelése szerint 1989 óta számos elnyomott hagyomány éledt újjá, s 50, általa megkérdezett egyetemi hallgató (magyar szakosok) közül 48 szerint élnek környezetükben nyelvi hagyományok (értelmiségi családokról van szó elsősorban). Mindezek ismeretében fölmerül a kérdés: a nyelvművelés, az anyanyelvi oktatás hogyan segítheti újjáéledésüket, új hagyományok kialakulását, s hogyan lehet az igényes nyelvhasználat egyik forrásává tenni őket?

P. Lakatos Ilona nyíregyházi őslakosok és nyelvjárásai betelepültek nyelvhasználatában jelentkező közhelyeket vizsgálta szövegfülvételek alapján, s azt állapította meg, hogy az őslakos városiak kb. kétszer annyit használnak, mint a faluról beköltözöttek. Helyesen következteti, hogy ez összefügg a nyelvjárásai háttérrel (99), vö. Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről. Bp., 1980. 26, 58.

Többen nagyobb nyelvi korpusz statisztikai feldolgozásával elemzik a nyelvhasználat egy-egy szeletét. Molnár Csikós László a vonatkozó mellékmondatok előfordulását, megjelenési formáinak (utalószavas stb.) megoszlását vizsgálja írott nyelvi források alapján. — B. Fejes Katalin kalocsai járásbeli 9—11 éves tanulók írásbeli nyelvhasználatának szintaktikai jellemzőit elemzi számítógép segítségével, s különbségeket állapít meg a nemzetiségi és a magyar anyanyelvű tanulók nyelvhasználatára között. — Kabán Annamária 2 erdélyi magyar napilap szövegeit vizsgálja szintaktikai és lexikai szempontból, s külön szól a regionalizmusokról. — Károlyi Margit hajdúhadházi szövegfülvételek alapján elemzi az infinitívuszokat.

Penavin Olga pedig a Jugoszláviai magyar népmesék I. és II. kötete alapján az *i*-zés és *é*-zés gyakoriságát vizsgálja. — Molnár Zoltán Miklós 6 muravidéki település lexikai anyagát vizsgálja regionalitási mértékük szerint hasonlítva össze őket, s jut tanulságos megállapításokra. — Varga József azt elemzi, hogyan rétegződik a Mura-vidéki Göntérháza szókészlete bizonyos szociológiai és lexikológiai szempontok szerint. Úgy látja, a szlovén hatás még nem nagy.

3. Gyűjteményes kiadványokat nem tanácsos tárgymutató nélkül megjelentetni. Van a bemutatott kötetben is, s belőle is látható, hogy tematikailag változatos tanulmányok várnak olvasásra, hiszen a beszélt és írott nyelv, a köznyelv és a nyelvi regionalizmusok, a hazai és a határainkon kívüli magyar nyelvhasználat, a kétnyelvűség, az asszimiláció, a nyelvi tudatosság, különböző leírási módszerek egyaránt szóba kerülnek. Majd mindegyik szerző elvégzendő feladatokat is megnevez. A kvantitatív megközelítés hovatovább természetes velejárója az élőnyelvi kutatásoknak.

Kontra az előszóban reményünk valóra válásáról ír. Arról, hogy 1990-ben Budapesten olyan konferenciát lehetett rendezni, „amelyen minden környező ország kisebbségi magyar nyelvhasználatáról hallhattunk előadásokat, maguktól a kisebbségi nyelvészekről” (1). Bizony, ez nagy előrelépés. Mert gondoljuk csak meg: az elmúlt évtizedekben hányszor sajnálkoztunk amiatt, hogy honi konferenciáinkra meghívott szomszédos országokbeli magyar

kutatók menetrendszerűen „közbejött akadályok” miatt nem tudtak részt venni. Remélni valóink azonban maradtak még. Például az, hogy — csak erről a térségről szólva — a Kárpát-medencében senkinek se kelljen éreznie, megtapasztalnia, mit is jelent a megfélemlített anyanyelvhasználat.

Kiss Jenő

Szende Tamás: Phonological representation and lenition processes. [Fonológiai alapalak és lazítási folyamatok.] (Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics 24.) A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1992. 269 oldal

Szende Tamás új könyvében azokat a fonológiai (hangnyelvtani) folyamatokat tárgyalja, amelyek a szóalakok fonológiai reprezentációit (alapalakjait) a társalgási stílusban használatos, mindennapi, természetes formákra alakítják. A szavak alapalakjai és beszédbeli realizációi többé-kevésbé eltérnek. Az eltérések a naív (tehát normális) anyanyelvi beszélőt — bár állandóan él velük — általában meglepik. Gondoljunk például azokra, akik mondjuk a *-ban* rag *-ba* realizációjáról úgy vélekednek, mint a Nyelvművelő kézikönyv, mely szerint az *-n* nélküli alak „bizalmas köznyelvi beszédben ma sem tekinthető merőben hibásnak” (NyKk. I: 266). Az *-n*-ek kiejtéséhez való ragaszkodás, illetve az ilyen elvárás, vagyis az alapalakok tisztelete és az „igényes beszéd” kritériumává tétele aztán komoly bonyodalmakhoz vezet. Példának okáért Latinovits Zoltán Ady- vagy Arany-szavatairól egy ilyen gondolatvilágban két dolgot lehetne állítani: vagy azt, hogy a színészkirály versmondása az időnként hiányzó *-n*-ek miatt nem tartozik az „igényes beszédhez”, vagy azt, hogy bár odatartozik, Latinovits hibásan beszélve szavalt. Mindkét állítás abszurd.

Szende vállalkozásához két dolog szükségeltetett: a hangnyelvtani reprezentációnak mint absztrakt-általános kategóriának a definiálása, valamint egy megbízható és autentikus (vö. Ilson 1991, folyóiratunkban ismertette Barát 1993) adatházis.

A könyvben elemzett adatok négy 21—23 éves főiskolai hallgató és egy 43 éves mérnök spontán beszélgetéséből származnak. A felvétel 1986-ban készült a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Laboratóriumában. A három nő és két férfi beszéde körülbelül 45 ezer szótagot tesz ki. A felhasznált anyag 2055 mintára oszlik, melyek mindegyikében 1—20 lazítás (az alapalakhoz képest torzítás) található. E mintáknak egy gondosan kiválasztott almintája képezte a műszeres elemzés tárgyát.

A könyv első fejezetében (Theoretical approaches to word-level phonological representation in post-SPE frameworks, 9—86) a szerző az 1968 (Chomsky és Halle: The Sound Pattern of English) utáni és 1987 előtti elméleteket teszi mérlegre: a természetes generatív fonológiától a dinamikus fonológiáig számszerint 12 elméletet vizsgál meg. A részletekbe menő, de azokban nem elvesző kritikai elemzés végkövetkeztetése szerint a tárgyalt hangnyelvtani elméletek egyike sem nyújt teljesen kidolgozott és használható keretet a szó szintű fonológiai reprezentációk olyan leírásához, amelyből a lazítási folyamatok levezethetők lennének (86).

De mi a lazítás? A természetes fonológia szerint minden szekvenciának van egy szabály irányította, a fonológiai alapalakot szorosan követő realizációja, amely bizonyos körülmények hatására torzításokat szenved a beszédprodukció során. Feszítés (ang. fortition) áll fenn akkor, amikor az alapalakhoz képest tagoltabb szegmentumsor realizálódik, például amikor elmarad az igazodás (*út-ja úttya* helyett); a lazítás (ang. lenition) következtében az alapalaknál tagolatlanabb szegmentumsor jön létre, például valamely

elem(ek) kiiktatása következtében. Amint a szerző máshol írja: „Köznapi beszédben ezek az utóbbi torzításfajták vannak erős túlsúlyban” (Szende 1990: 183). A köznapi, fesztelen beszéd torzított szóalakjait a kiindulásként szolgáló, teljes (minden fonológiai összetevőt szabályosan rendezett formában tartalmazó) alapalakból sajátos mechanizmus hozza létre. Ezt a szerző a „globális programozás elvének” nevezi (vö. 168–81). Lényege, hogy eltünteti a teljes alakzat összetevőinek egy részét, amellet — bizonyos határokon belül — a teljes alapalak rendezettségét is megbontja. Az eredmény szűkített információs tér, a szóalak szerkezetének részleges átalakítása a torzított realizációban. (Ezzel kapunk magyarázatot arra, miért érthető nehezebben a fesztelen beszéd mint műfaj a formális közléshez viszonyítva.)

A második fejezet (Systematic phonological representation, 87–183) az alapalak és a realizáció közötti folyamatok megragadásához szükséges feladatokat végzi el. Szó esik itt a klasszikus generatív fonológiában (Chomsky és Halle 1968) háttérbe szorított fonémáról, Szende fonémafelfogásának a magyar magánhangzók és mássalhangzók leírására gyakorolt hatásáról, stb. A magyar fonológia számos, ma is vitatott kérdése kerül itt újra elő, például a *j* státusza (mássalhangzó-e, vagy diftongus siklóhangja), önálló fonémák-e a hosszú mássalhangzók, vagy két azonos elem szekvenciái, a zárt *ē* helye a magyar hangrendszerben, és így tovább.

A lazításról szóló fejezet (Lenition processes, 184–218) a kulcsfogalom meghatározásával kezdődik, majd a magyar fesztelen beszédbeli (casual speech) torzítási folyamatokkal folytatódik. A lazítás és a feszítés egymáshoz viszonyított fogalmak. Egyazon realizáció a környezete általános lazítási programjának függvényében minősülhet lazítottnak, feszítettnek vagy semlegesnek (190). A fesztelen beszédbeli lazítást előidéző okok többek között a kommunikatív műfaj, a jelentéstani kiüresedés, valamint a beszédtempó gyorsulása (az egységnyi időre jutó fonemikus elemek számának növekedése).

A lazítás típusai a következők:

1. Redukció. Egy vagy több képzőmozzanat kihasználatlan; egy vagy több másodlagos disztinktív jegy képviselete hiányos; a szótagstruktúra érintetlen. Pl. az *ezeke* [z] eleme esetében a redukció folytán a nyelv elülső része kisebb felületen, lazábban kerül érintkezésbe a dentálveoláris szájpaddfelülettel; akusztikailag a frikciós zörejjösszetevők rövidebbek és alacsonyabb intenzitásúak lesznek; fonológiailag pedig a [+folyamatos] jegy képviselete hiányos. Nagy gyakoriságának valószínű oka az, hogy a legkevésbé távolítja el az alapalaktól az ejtett alakot.

2. Törlés. A fonémarealizációból a fő és a másodlagos azonosító jegyek eltűnnek, de fonetikai nyomokat hagynak hátra, pl. a *nagyon jó*-ban a második *n* törlődhet, de a nazalizáció áterjed ekkor a megelőző *o* hangra.

3. Kihagyás és csonkítás. Kihagyáskor egy fonéma képviselete hiányzik a szóalakból. A csonkítás a szóhatárok mentén induló kihagyás, az alapalak legalább egy elemének megtartásával, például *szóval* → [[so]], ahol a dupla szögletes zárójel a ténylegesen hangzó, torzított alakot jelöli.

4. Szekvenciaredukció. Egy artikulációs szakasz lazítása redukció halmozott jelentkezésével a szekvencia valamely értelemben azonos jellegű összetevőinek során, például az összes zárelem lazításával a *szóval egy kicsit*-ben, amikor a [k] és a [t] zár szakasza eliminálódik és a zöngétlen zár-réshangnak is csak a rés eleme marad meg.

5. Szekvenciazsugorítás. A szekvencia egy jelentéstaniilag-grammatikailag-pragmatikailag egységként azonosítható szakaszának olyan csonkítása, aminek következtében az egységben az alapalakban nem szereplő összetevők is megjelennek. Például *szóval* [hsz] → [s-], ahol három fonémaképviselőt elhagyása figyelhető meg.

6. Fúzió. Az egymáshoz kapcsolódó elemek egységes, de az eredeti szegmentumok realizációjától eltérő artikulációs-akusztikai szakaszt alkotnak, pl. *szóval azt* → [[so-

va(·)st]]. A szótagstruktúra megváltozik, a szótagszám attól függően módosul, hogy az érintett egységek szótagalkotók-e.

A negyedik s egyben utolsó fejezet (Systemic consequences, 219—51) egyebek mellett a lazítás és a beszédtempó viszonyát tárgyalja. A beszédtempó (ang. speech rate) fogalma nem egyértelmű: a tempó lassú artikuláció esetén is lehet viszonylag gyors, ha számos egymást követő fonológiai egység egyidejű artikulációja történik (220). Következésképpen egy szöveg tempójának jellemzésekor nem elegendő megadni az egységnyi időre (percre vagy másodpercre) jutó hangrealizációk számát.

Lazítás lassított tempó mellett is előfordulhat, pl. a *vagy ezt kell, vagy azt kell*-ből törölődhet a *t* és [z] → [s] zöngétlenedés játszódhat le, „ami azt mutatja, hogy bizonyos lazítási folyamatok olyannyira szerves részei a sztenderd magyarnak, hogy lassú és tudatos beszédben is előfordulnak” (224).

Lazítás jelzi, ha jelentéstanilag kiüresedett kifejezés áll szemben a teljes (eredeti) értékűvel, amely általában torzítatlan, vö. *szóval* [hsz] és *szóval* [fn].

Ezek után lássuk a *miért* szó lehetséges realizációit (250):

fonológiai alapalak:	/mie:rt/
lento kiejtés:	[mie:rt], . . . , [mʲe:rt]
allegro kiejtések:	
(i) <i>i</i> -redukció	[mʲe:rt]
(ii) <i>i</i> -törlés	[me:rt]
(iii) <i>t</i> -kihagyás	[me:r]
(iv) feszítés	[me:rʲ]

Elismeréssel kell szólnunk az angol fordítás színvonaláról. Siptár Péter nem csupán lefordította a szöveget olvasható angol nyelvre, hanem Szendével vitázva a mű tartalmi gazdagításához is hozzájárult (8). Szó sincs már az 1972-ben kiadott *The Hungarian Language* (Akadémiai) csikorgó s helyenként mosolyfakasztó angolságáról; ez a szöveg mindvégig angolul van megírva. Az a néhány szépséghiba, ami előfordul, bizonyára annak tudható be, hogy szerző és fordítója szoros együttműködését nem követte egy külső, friss szemmel történő végigolvasása a szövegnek. Ha erre is futotta volna, akkor a 13. lap közepén *sticked* helyett *stuck* állna, a 27. lap 4. sorában az *In* helyett *It*-et olvasnánk, a keresztutalások pontosabbak lennének (Szendé 1976 a 30. oldal közepén valójában 1976b, amint a 166. oldal legfelső sorában helyesen szerepel). A megírás és a fordítás elkészítése között néhány tétel megjelent, amit a bibliográfia még nem tükröz, pl. a 75. lap tetején Varga (1988) helyett szívesebben venné az olvasó a megjelent írásra (Varga 1990) történő utalást. Ezek a szeplők, valamint a magyarban járatlan külföldi olvasót talán zavarba hozó, figyelmetlenségből fakadó néhány hiba (pl. a 109. lap alján hiányzó ferde vonalak az *ö*-típusú hangok jelöléséből) egy esetleges második kiadásban könnyen kijavíthatók.

Hiányoljuk azonban a tárgymutatót és egy második, javított kiadáshoz elengedhetetlenek tartjuk egy hangszalag mellékelését is. Szendé Tamás könyve persze így is jelentős hozzájárulás a magyar hangnyelvtan szinkrón leírásához.

HIVATKOZÁSOK

Barát Erzsébet, 1993. Ilson 1991 ismertetése. *Magyar Nyelvőr* 117: 102—5.

Chomsky, Noam és Morris Halle, 1968. *The Sound Pattern of English*. New York, Harper and Row.

Ilson, Robert, 1991. Assembling, analysing and using a corpus of authentic language. (Linguistica, Series C, 4.) Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

Szende Tamás, 1990. „Lazítási folyamatok” a köznyelvben. Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), Élőnyelvi tanulmányok (Linguistica, Series A, 3.), 182—8. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

Varga László, 1990. Stilizált beszéddallamok a magyarban. Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), Élőnyelvi tanulmányok (Linguistica, Series A, 3.), 169—77. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kontra Miklós

Lőrincze Lajos napok minden évben Kecskeméten

Ezt — a címben jelzett — határozatot a Kecskeméten megrendezett Nemzetközi Anyanyelvi Konferencia (1993. november 8—9.) résztvevői hozták, hogy Lőrincze Lajosnak, a magyar nyelv művelés történetének szimbólikussá nőtt személyiségét évről évre ünneplve nemcsak művét értékeljük, hanem szellemét a társadalmi emlékezés erejével fenntartsuk, örökségét hűségesen gondozzuk és méltóképpen értékeljük. A „napok” rendező intézménye a Kecskeméti Tanítóképző Főiskola lesz.

A kétnapos konferenciát a főiskola és A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága rendezte. Résztvevői a hazai és a környező országok nevelőképző, nyelvapoló intézményeinek tanárai és képviselői voltak. Az esemény jelentőségét nagymértékben emelte Göncz Árpád köztársasági elnök megjelenése és megnyilatkozása az ünnepélyes záró értekezleten.

Az események szakmai részét Dovala Márta, a főiskola főigazgatója nyitotta meg. Elhelyezte a találkozót az Anyanyelvi Konferencia 1970 óta rendszeresített találkozóinak sorában, sőt párhuzamot is állított az 1992. évi esztergomi és a korábban (1989-ben) a kecskeméti tanácskozás eseményei között. Vázolta a bekövetkezett tartalmi és módszerbeli gyarapodást, amelynek kiemelkedő munkálója Lőrincze Lajos volt. Figyelmeztető üzenete ott állt a meghívó élén: „Nem igazán művelt ember az, aki anyanyelvét nem ismeri eléggé, nem tudja jól használni...”

A verses-dalos-képes ünnepi köszöntő után Szövényi Zsolt minisztériumi főtanácsos üdvözölte a szó és szeretet egységében összegyűlteket, megemlékezett Lőrincze Lajosról, aki szintén azt vallotta, hogy a magyar kisebbség nyelve a szomszédos országokban — a természeti és a kulturális jogok szerint — legyen egyenrangú, a mozgalom pedig folytassa a nyelvoktatáshoz szükséges tankönyvek készítését, nyári táborok megrendezését, a tanárok továbbképzését (távoktatását), s legyen külföldön is magyar pedagógusképzés.

A főelőadást Pomogáts Béla, az Anyanyelvi Konferencia védnökségének elnöke tartotta „Magyarság: nemzet, nemzetiség (Az identitástudat és az anyanyelv, valamint a kultúra kapcsolata)” címmel. Történelmi áttekintéssel vázolta a Kárpát-medencében Trianon után végbement tragikus széttagolódást, amelynek ellensúlyozója a szellemi koncentráció lehet. Ebben helyezkedik el a kulturális egység fenntartására irányuló és természetes szolidaritással munkálандó törekvés, a regionális különbözés és az egység eszméjében szolgálандó átfogó program, amely hagyományt és önazonosságot ment, illetőleg táplál. Négy feladatra irányította a figyelmet: 1. a magyar kisebbségeknek már korábban megindult polgárosodásának támogatását, 2. az autonómiák rendszerének emberi szabadságra is kiterjedő, kollektív megvalósítását, 3. a határok átjárhatóságával megnyíló művelődési folyamat erősítését, 4. az anyaország támogatását a nehéz helytállás viszonyai között. Ezek jegyében emelkedik az irodalmi hatások megtartó erejének fontossága, az oktatásügy mozgósítása:

tankönyvek történeti valóságot feltáró és nemzeti tudatot tápláló tankönyvekkel, tanárok képzése és továbbképzése, diákapcsolatok élénkítése, Lőrincze Lajos napok rendszeresítése.

Molnár István főigazgató-helyettes — pártolva a „napok” programját — javasolta, hogy ezek helyszíne Kecskemét legyen, gazdája pedig a főiskola. (A javaslatot a résztvevők nagy tetszéssel fogadták.)

Zabó Zoltán a határokon túli tanítók nyári továbbképző tanfolyamainak tapasztalatairól számolt be, és — tanmenetet ismertetve — távlati elgondolás szükségét hangoztatta. — A. Jászó Anna, a Magyaritanítás szerkesztője ismertette a folyóiratnak a hagyományörzést a nyelvészet új eredményeivel egyeztető módszertani szemléletét.

— K. Torma Mária a kecskeméti óvónő- és tanítóképző tárgyi és alkalmassági felvételi vizsgáinak rendszeréről és tapasztalatairól szólt.

A tanácskozás délután két szekcióban folytatódott. Az anyanyelvi nevelés és a pedagógusképzés kérdéseivel Graf Rezső elnöklétével foglalkozott az egyik, s az anyanyelvápolás és -oktatás kérdéseivel — Kolczonai Katalin elnöklétével — a másik. Ezeken a következő tárgvy előadások, illetőleg hozzászólások hangzottak el: a szomszéd országok nevelési és képzési gondjai a romboló történelmi változások után és nyomán; az iskolavesztéssel együtt járó vallásvesztés bénító hatásai; a rossz anyagi körülmények következményei; a pedagógushiány okozta pangás; a tanítás nyelvének meghatározásával járó konfliktusok és magyartalanító tendenciák; a magyarságtudat kialakításának akadályai (amilyen a kényszerű kulturális ingerhiányból, könyvtárak hiányából is ered); a veszélyesetettség állapotának tudat- és nyelvsorvasztó hatásai (amelyek a nélkülözhetetlen autonómia hiányából következnek). Dupka György a kárpátaljai Intermix Kiadó megjelent kötetait hozta magával (és adta át a főiskola könyvtárának), és ismertette a kiadó anyanyelv-megőrző tevékenységét. A művek feltárták a történelmi események tragédiáit, a koncepciós pereket, de — biztató kezdeményeket is tárgyalnak, például egyes falvak monográfikus bemutatásával. Hallottunk beszámolót a kárpátaljai Bartók-kultusz biztató eseményeiről (nemzetközi versenyt szerveznek — közölte Grigora Éva —, emlékezve arra, hogy Bartók szülőföldje is erre kötelez). Az egyházi élet megújulásával felmerülnek a kántorképzés gondjai. Általános hiányt pótolnának a megfelelő tankönyvek — mondták többen. Kemény küzdelmet kell vívni sokszor azért, hogy a magyar múlt helyi emlékeit feltárják; hallottunk azonban arról is, hogy Szabadkán sikerrel folyik a Kosztolányi Dezső-hagyományápolás: már emléktábla kapott helyet volt iskoláján — közölte Varga Lakatos Gizella.

Biztató kapcsolatról is hallottunk a főiskola és Kárpátalja között: a hallgatók szakkollégiumban néprajzi szakoktatásban részesülnek, és gyakorlatra Kárpátaljára utaznak. Gyűjtőmunkájukat a nyelvi gazdagság és a néprajz kapcsolatának jegyében végzik — jelentette H. Tóth István, a főiskola tanára — ő volt a konferencia igen tevékeny és szervező titkára.

Este író—olvasó találkozón került bemutatásra az újvidéki írónak, Kontra Ferencnek „Holtak országa” című novelláskötete. Két elbeszélését olvasta föl két főiskolai hallgató a megjelentek előtt. A szerző remeklő formaalkotását és kifejezőerejét értékelhettük.

9-én délelőtt a program három előadással kezdődött. Horváth Mátyás (Szabadkáról) szakszerű kutatómunkájáról számolt be „Az írásbeli kommunikáció fejlesztése” címmel. A családi kultúra fontosságát hangsúlyozta a szituatív kompetencia megalapozásában, majd fejlesztését a kapcsolatok bővítésével. Faragó József, a kolozsvári egyetem tanára helyzetképet és tájékoztatást adott magánegyetem alapításának küzdelmeiről. Kótyuk István a kárpátaljai magyarnyelv-tanítás gondjairól szólt.

Göncz Árpád köztársasági elnök két előadást hallgatott meg megérkezése után. Nagy János (Debrecen) versek elemzőmódjáról szólva meggyőző példákkal igazolta tartalom és forma egységében rejlő és az alkotóelemek harmóniáját feltáró értelmezésének

nevelő hasznát és a memoriter jelentőségét (a megértett mű következményeképpen). — A főiskola énektanára, Kálmán Lajos lelkes előadásában a Himnusz szövegének és zenéjének a forrásvidékeit tárta föl, s a hallgatóság közös énekléssel ünnepelte a mű mélyebb megértésének perceit. — Pomogáts Béla összefoglalta a találkozás eredményeit, Dovala Márta megerősítette a Lőrincze Lajos napok már említett tervét, és miután közölte emlékkötet megjelentetését a konferenciáról, felkérte Göncz Árpádot beszédének megtartására.

Kötelességet teljesítünk — mondotta köztársaságunk elnöke — azzal, hogy az anyanyelvi konferenciával mint egyikével a legfontosabb találkozót alkalmaknak, a nemzetiségi magyarság képviselőivel együttlében anyanyelvünk élménnyé válik. Nyelvrokonainknál tett közelmúltbeli látogatása során találkozott kétezer éves emlékekkel, s átélte azt, hogy mit jelent otthon lenni más népek között. Ma a magyarság nem tárgya, hanem alanya sorsának, s ebben az állapotban megnő a felelősségünk; sorsunk összefonódik más népekével. Sajnálatos jelenségek (mint a megfontolatlanul szaporodó idegennyelvű feliratok a cégtáblákon) szégyellni való sérelmek nyelvünkön, mert nem hasonlítjuk az idegen hatást. „Legjobb úton vagyunk ahhoz — mondotta keserűen —, hogy eltékozoljuk kincseinket.” — A tanácskozást követő fogadáson poharát a biztató folytatás gondolatára emelte.

Szende Aladár

Matijevics Lajos emlékére

Tíz éve már, hogy egy tragikus, máig érthetetlen napon Matijevics Lajos, a nyelvtörténet és a dialektológia újvidéki egyetemi tanára, a nyelvész és nyelv művelő, névkutató és folklorista elment közülünk. Az évfordulón a Hungarológiai Szak emlékülést szervezett, amelynek néhány gondolata az egész magyar nyelvterület nyelvészeti közvéleménye elé kívánczik. Azért is, mert eredményei túljutottak a Vajdaság határain, azért is, mert felfelé ívelő pályája, majd felőrlődése sok tekintetben a nemzetiségi, kisebbségi tudósok sorsát példázza.

Egész pályaképének két évtized alatt kellett megrajzolódnia, s példátlan szorgalma, vitalitása erre készült, edződött. 1963 és 1966 között még Kishegyesen tanít, gyűjt, rendszerezi eredményeit, 1966-ban már a Magyar Tanszék tanársegédje, 1969-ben Budapesten szerez bölcsészkarai kisdoktorátust, 1972-ben már Újvidéken védte doktori értekezését a vajdasági diáknyelv témaköréből. Még ebben az évben docenssé, 1977-ben rendkívüli tanárrá, 1982-ben pedig egyetemi rendes tanárrá választották.

Mindez természetesen csak váza a gazdag, küzdelmes tudományos kutatásnak, tartalmaknak. A „végeken” alkotó, munkálkodó tudomány művelőkhöz hasonlóan neki is két, szinte kibékíthetetlen ellentét között kellett utat találnia. Az egyik a „Kevesen vagyunk, minden veszendő értéket meg kell mentenünk, fel kell vállalnunk” tudata, a másik a mindeenség, a problémák felszínén szétterülés réme. Ő mégis jó utat választott: annyit merített annyiból, hogy maradandót, másoknak is útravalót, a konkrét környezethez kötődőt is tudott teremteni:

1. Mintaszerűen, módszertani példaadással gyűjtötte össze a vajdasági diáknyelv, sőt az egész argó jelenségeit, az Utca nyelvében is. Azzal a máig ható, sajnos nem általánosan elismert tanulsággal, hogy ezek a nyelvi rétegek vidéken, sőt nemzetiségi környezetekben elevenek, termékenyek, sőt sajátosak is.

2. Penavin Olgával együtt alakította ki a vajdasági szinkrón földrajzinév-anyag gyűjtésének, feldolgozásának koncepcióját, és tette közzé Szabadka, Bácsotolya, Ada, Zenta, Szenttamás, Becse névkincsét, a Ferenc-csatorna víznévrendszerét, a magyarországi feldol-

gozásoknál kissé oldottabb, nemcsak a névtani tényekre szorítkozó, olvasmányosabb adattárakat teremtve.

3. Nekifogott a Délvidék történeti névanyagának a feldolgozásához, számba véve például Bácska történeti vízneveit, megkezdte a jellegzetes alapelemek, nevek eredetmagyarázatát (A vizeknek szarváról, Újvidék, 1982).

4. Írt száz és száz nyelvművelő cikket, tanulmányt, ismeretterjesztő írást gyermeklapokban (Jó Pajtás), ifjúsági folyóiratokban, a Magyar Szó Nyelvművelő című mellékletében, mozgalommá téve ezekben a körökben is a nyelv, a nyelvművelés ügyét.

5. Művelte az alkalmazott, kontrasztív és tipológiai nyelvészetet, mert tudván tudta, hogy a jugoszláviai magyar nyelv, nyelvhasználat nem menthető meg az állapotok izolálásával. Csak az „úgy megtanulni a környezeti nyelvet, hogy az anyém is ép maradjon, sőt gazdagodjék” átgondolt stratégiájával.

6. Gyűjtötte a jugoszláviai magyar nyelvjárásokat Horgostól Székelykevéig, Bezdántól Becskerekig, de Szlovéniában is, Baranyában is, egy jugoszláviai, újvidéki nyelvészeti iskola kialakulásához is hozzájárulva, amely a nyelvjárásokat a teljes nyelvéllapotokkal együtt vizsgálja, a magyarságnak önbizalmat is adó értékeket keresve, találva ezekben a rétegekben, jelenségekben.

7. Gyűjtött szólásokat, csúfneveket, ragadványneveket, egész kötetre való mondókát, népballadákat, népmeséket, betlehemes játékokat, siratókat; készített Penavin Olgával együtt nyelvjárási atlaszokat (A jugoszláviai székely telepek nyelvatlasza, Újvidék 1978).

És mégis akárhol beleolvasunk műveibe, soraiba, mindenütt kezdeteket, továbbgondolandókat, kutatási célokat, feladatokat találunk, s a „Mennyi munka végezetlen!” babitsi panasza merül fel bennünk, mindhiába. Csak egy irányban létezhet kiút: elért eredményei, megírt művei felé fordulunk, ifjú nemzedékeinket a tudós, a tanár nyomába szegődésére neveljük.

Papp György

Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tevékenysége 1992—1993-ban

Az 1991-ben megalakult akadémiai Magyar Nyelvi Bizottság első munkaévről korábban már beszámoltam (Nyr. 116 [1992.]: 248—50), most az 1992—1993. évi tevékenységéről adok röviden számot. Ebben az időszakban a bizottság megrendezte a (második magyar) nyelvművelő konferenciát, szorosan ehhez kapcsolódva a szaknyelvi konferenciát, ezenkívül évente két-két ülést tartott (1992. június 15-én, október 8-án és 1993. február 15-én és május 24-én).

Az 1992. évi júniusi ülésen a fő téma természetesen a nyelvművelő konferencia előkészülete volt. Az ülésen megjelentek a konferencia szervezésében és lebonyolításában résztvevő további segítők-közreműködők is. A Magyar Tudományos Akadémia 50 000 Ft-tal támogatta a rendezvényt; s igen nagy segítséget nyújtott — mint társrendező — az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Budapesti Műszaki Egyetem.

Grétsy László beszámolt A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány működéséről. 1992. június 5-én megalakult a korábbi előkészítő bizottságból az alapítvány kuratóriuma, melynek elnöke Lőrincze Lajos, tagjai: Benkő Loránd, Grega Sára, Grétsy László, Deme László, Kiss Jenő, Fábián Pál, Hercegi Károly, Sinkovics Terézia (MHB) és Balázs Péter (Kurátor Kft.). Az alapítvány vagyona ekkor 1 400 000 Ft volt.

Ugyancsak ezen az ülésen jelentették be, hogy az Édes Anyanyelvünk szerkesztőbizottsága lemondott, a lapgazda, az Anyanyelvapolók Szövetsége felelős szerkesztőnek Grétsy Lászlót kérte föl. A szerkesztőség tagjai 1992. júliusától: Balázs Géza, Kemény Gábor és Maróti István. A szerkesztőbizottság tagjai a szerkesztőség tagjain kívül: Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Lőrincze Lajos (elnök) és Rácz Endre.

Az „egyebek” között — mint minden ülésen — számos aktuális nyelvi, nyelvpolitikai kérdés szerepelt. Mi várható a frekvenciamoratórium tervezett föloldása után? Milyen lesz a létrejövő helyi rádiók és televíziók nyelve? Deme László beszámolt arról, hogy a Magyar Rádió Nyelvi Bizottsága felhívta a médiumtörvény alkotóinak a figyelmét arra, hogy a törvényben a szakmai követelmények között szerepeljen a nyelvi minőség is. Az új telefonkönyvek nem a magyar szótárakban, lexikonokban használt betűrend szerint készültek, ezért a szokatlan „szoros” betűrend miatt nehezen használhatók. Az 1993-es kiadásban visszatérnek a korábbi, megszokott betűrendhez. Megjelent az Orvosi Helyesírási Szótár 90 000 címszóval. A bizottság tagjai fölhívták a figyelmet arra, hogy a helyesírási szabályzat példatára fölüjírandó, de régi, akár a múlt rendszerhez kötődő fogalmakat is benne kell hagyni, hiszen ezeket is le kell tudni írni. Gondot jelent a szerb átírás: korábban a horvát nyelv közvetítésével írták át, most közvetlenül a cirill betűs rendszerből. Ez ügyben szükség van az írók, újságírók, szerkesztők, korrektorok figyelmeztetésére, eligazítására. A nyomdaipari dolgozók egyesületében fölvetették, hogy a számítógépes lapszerkesztéssel együtt egy új, fiatal szedőnemzedék alakult ki, amelyet a nyelvi igényességre ugyanúgy meg kellene tanítani, mint elődeit.

Az októberi ülésen elhangzott, hogy a konferencia meghívóit a Kossuth Nyomda társadalmi munkában készítette el, ezzel támogatva a konferencia megrendezését. A bizottság meghallgatta a jelentést a konferencia előkészületeiről.

A további fölvetések között szerepelt a magyar szak egyetemi reformja, amelynek keretében egy olyan elképzelés is szerepelt, hogy a nyelvészet nagyobbik része szabadon választható legyen — ezzel mintegy a nyelvészetet mellékszakká lefokozva. A bizottság tagjai nem helyeselték ezt az elképzelést. A Magyar Nyelvőr szerkesztője, Szende Aladár beszámolt a lap működéséről. 1992-ben az MTA-tól 1 047 000 Ft-ot kapott a 120 éves nyelvművelő folyóirat, amely csak szűkösen, A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány támogatásával együtt elegendő a 4 szám megjelentetésére. Az anyagiak szűkössége és a nyomdaárak szüntelen emelkedése miatt a lap jövőjét szem előtt kell tartani. Egyúttal fölvetődött, hogy a lapgazda szerepét az MTA-tól esetleg — fogadókészség esetén — az ELTE vegye át. Fábíán Pál történeti áttekintésben ismertette a jelenlevőkkel a Magyar Nyelvőr történetét, amelynek volt olyan időszaka, hogy a művelődési kormányzat közvetlenül segítette a lap fennmaradását.

Grétsy László ismertette A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány Kuratóriumának első anyagi támogatásait: ezek szerint 90—90 000 Ft-tal támogatja az alapítvány az MTA Magyar Nyelvi Bizottságát (ebben 20 000 Ft személyi jutalom is van), a Magyar Nyelvtudományi Társaságot (Magyar Nyelv kiadása, valamint a Csűrő-díjhoz való hozzájárulás), az Anyanyelvapolók Szövetségét (Édes Anyanyelvünk, anyanyelvi táborok), és három moldvai csángó fiatal magyarországi ösztöndíjához is hozzájárul. Földi Ervin a földrajzinév-bizottság elnöke írásbeli előterjesztést tett az új országok — új átírási szabályok témakörében. Mint írja: „A korábbi Szovjetunió és Jugoszlávia nem latin betűs földrajzi neveinek átírásában az érvényes helyesírási szabályok értelmében »A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása«, ill. a »Keleti nevek magyar helyesírása« kézikönyvek szerint kell eljárni (AkH. 11. kiadás, 220. pont). A korábbi egységes alakulatok helyén azonban új országok alakultak, és valószínűnek látszik, hogy ennek következtében változtatnunk kell az

eddiggi átírási gyakorlaton.” A korábbi kettős átírás (helyi nyelvből oroszra, oroszról magyarra) helyett át kell térni a közvetlen átíráshoz (helyi nyelvből magyarra). A bizottság a témát rendkívül fontosnak és aktuálisnak tartotta, további szakemberek bevonását javasolta. Általános vélemény szerint a megszokott, hagyományos alakokat ne javasoljuk megváltoztatni. Tehát pl. *Szuhumi* maradjon *Chumi* helyett, és *Kijev*, *Kijiv*, illetve *Harkov* *Harkiv* helyett.

Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 1991–1993. között működési szakaszában kétségtelenül a legnagyobb rendezvénye az 1992. október 15–16-án Budapesten megrendezett nyelvművelő napok (lényegében a második magyar nyelvművelő konferencia) és ehhez csatlakozva 1992. november 6-án a szaknyelvi tanácskozás volt. Mindkét konferencia rendkívül nagy érdeklődés, nyilvánosság előtt zajlott. Megmozgatta nemcsak a szakmai közvéleményt, a nyelvészeket, hanem kíváncsiak voltak rá a társtudományok, szaktudományok képviselői is (hiszen nyelvi, szaknyelvi problémákkal mindannyian naponta találkozhatnak, keresik a választ a fölvetődő kérdésekre, sőt a nyelvészeknek is sokszor adnak tanácsot szaknyelvi kérdésekben). Öröndetes volt az is, hogy nagyon sok tanár, újságíró vett részt a rendezvényeken, néhányan közülük hozzá is szóltak — jelezve ezzel azt, hogy a nyelvművelés szerintük sem (csak) a nyelvészek ügye, de szakmai érveket, tanácsokat, segítséget elvárnak a szakemberektől. A két konferencián együttesen mintegy félezren vehettek részt, egy-egy előadás hallgatóinak száma 80–100 között mozgott. A két konferencia értékelését Pusztai Ferenc és Pusztai István végezte el, az értékelések a konferenciák anyagaival együtt a Magyar Nyelvőr 1993. 4. számában megjelentek. A „konferenciakötet” megszületését Timkó Györgynek, illetve a Kossuth Nyomdának köszönhetjük.

A Magyar Nyelvi Bizottság által szervezett őszi konferenciákról beszámolt a napisajtó, a nyelvművelő konferencia megnyitásáról tudósított a Híradó. A „Kezdetben vala az ige...” című rádióműsor többször föl hívta a figyelmet a konferenciára, 1992. november 29-i adásában Deme László értékelte a történeteket.

1993. február 15-én a bizottság meghallgatta Pusztai Ferenc és Pusztai István referátumát a két rendezvényről. A bizottság tagjai megkapták Horányi György Tudományos kultúra — nyelvi kultúra (Egy vegyész töprengései a magyar kémiai szaknyelv ápolásának szükségességéről) című, a Magyar Tudomány 1992/2. számában megjelent írását. A próbálkozások, törekvések, kezdeményezések és példák felsorolása után Horányi György ezt írja: „Az anyanyelv és ezen belül a szakmai nyelv művelésére a nemzeti identitás, hovatartozás erősítésén túlmenően, jobb szakmai fejlődésünk érdekében is szükségünk van. Ezért a szóbeli és írásbeli szakmai nyelvet tudatosan ápolnunk kell.”

Május 24-én tartotta az adott akadémiai ciklusban az utolsó ülését a bizottság. Minden eddiginél több napirendi pont sorakozott a meghívón. Írásbeli előterjesztés alapján szó volt a településnevek és utcanévek írásmódjáról (az előtanulmányt Földi Ervin írta), valamint a magyar állatnevek helyesírási szabályairól (a tanulmányt Gozmány László írta és kimerítő példaanyaggal látta el). Ez utóbbi téma különösen bizonyította azt, hogy egyes helyesírási kérdésekben az adott szakterületet ismerő tudósok, szakemberek véleménye döntő lehet, tehát nem nélkülözhető. Szerencsére szinte minden tudományos területen találkozunk a nyelvi igényességre való törekvéssel, a szaknyelvi problémák fölvetésével — és ez biztató a jövőre nézve is.

Grétsy László beszámolt a magyar nyelv hete rendezvényeiről. Ez volt a 27. rendezvénysorozat, az országban kb. 2000 nyelvművelő előadás hangzott el. A központi előadások Pest megyében voltak. 1994-ben a győri régió (3 megye) vállalja a sorozat folytatását. Az ülésen megjelent Kiss Kálmán, a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának elnöke. Röviden ismertette, hogy milyen rádióműsorok hangoztak el a magyar nyelv hetével

kapcsolatban (minden nap 5 perces nyelvi jegyzet, kétnaponta félórás nyelvművelő műsor a megszokott nyelvi műsorok mellett). A bizottság tagjai emlékeztettek rá, hogy a rendszerváltozás óta a sajtóban visszaszorult a nyelvművelés, kevesebb a nyelvi rovat; a rádióban — pillanatnyi megtorpanás után — szerencsére továbbra is élnek a nyelvi, nyelvművelő műsorok, sőt új műsor is indult.

Lőrincze Lajos — betegsége miatt távollévő elnök — helyett Fábián Pál társelnök mondott köszönetet a Magyar Nyelvi Bizottság tagjainak a hároméves munkájukért. Az akadémiai ciklus lejárt, a bizottság ezzel az üléssel befejezte munkáját. A három év legnagyobb eredményének azt tartja, hogy a nyelvművelés folyamatosságát sikerült biztosítani, a tudományos elképzelésekről széles körű, nyílt áttekintés, vita valósult meg a nyelvművelő és a szaknyelvi konferenciákon; a nyelvművelés ügye iránt a nyelvtudomány és a szaktudományok képviselői továbbra is elkötelezettek — az akadémiai együttműködés, valamint alapító okirat szellemében.

Ez évben a bizottság sajnálatos módon elvesztette elnökét. Tőle a november 22-én megtartott újjáalakuló ülésen vettünk búcsút. Fábián Pál, a megválasztott új elnök búcsúbeszédét e számunk 5—6. oldalán közöljük.

Balázs Géza

Hírlevél az Anyanyelvápolók Szövetségétől

Az elmúlt esztendő utolsó óráiban, december 28-án tartotta sajtótájékoztatóval és pályázati eredményhirdetéssel kibővített elnökségi ülést az Anyanyelvápolók Szövetsége. A találkozó nemcsak a karácsonyi ünnepek közelsége, hanem a várt program tartalma miatt is kellemes hangulatú, jókedvű összejövetellé alakult át. Kíváncsian várták tehát a bejelentéseket a sajtó, a rádió, a televízió jelenlévő munkatársai, a díjkiosztó ünnepségre meghívott nyertesek és a szövetség elnökségének tagjai.

Az első percek kedvességét azonban beárnyékolta a szomorúság. A közelmúltban elhunyt jeles nyelvtudósunk, Lőrincze Lajosnak emlékére a szövetség díjat alapított a magyar nyelv művelése érdekében határainkon belül vagy kívül kifejtett kiemelkedő tevékenység elismerésére és jutalmazására. A kezdeményezés tiszteletet, elismerést érdemlő vállalkozás, de egyúttal nem feledhetjük, hogy az anyanyelvi mozgalom egyik meghatározó személyiségét, zászlóvivőjét veszítettük el. A díjat elsőként Bencédy József főiskolai tanár és Graf Rezső, a Tankönyvkiadó nyugalmazott szerkesztője vehette át Bánffy Györgytől, a szövetség elnökétől, aki elismerő szavakkal szólt a szép magyar beszéd jogosan kitüntetett képviselőiről.

Ezt követően Grétsy László főtítkárrá átnyújtotta a szövetség karácsonyi ajándékaként az Édes Anyanyelvünk első tizenöt évfolyamának mutatóját, a folyóirat különszámát, amely ez alkalomra jelent meg. A Balázs Géza szerkesztésében közreadott repertórium minden érdeklődő számára kitűnően használható segédeszköz. A tizenöt esztendő alatt a lapban megjelent minden cikk, írás szerepel az összeállításban, mégpedig a szerzők neve szerinti felsorolásban.

Még javában tartott a „karácsonyi ajándék” lapozgatása, miközben Deme László társelnök a közéleti-politikai stílus kulturáltságának megőrzésére ismertette az Országos Elnökség felhívását. (Tartalma teljes terjedelemben megismerhető a 14. oldalon!)

A kibővített ülés zároaktusaként az anyanyelvi rajzpályázat és „Az anyanyelv-ről diákszemmel” pályázat nyertesei vehették át jutalmukat. A rajzpályázat legsikeresebb alkotásait az Édes Anyanyelvünk egyes számaiból megismerhetik az érdeklődő olvasók.

A szünet után a soros, időszerű tennivalókról tárgyalt az elnökség. Örömteli hír, hogy 1994-ben — minden eddiginél több — 19 anyanyelvi tábor kért támogatást pályázatával. Az már kevésbé megnyugtató, hogy a szövetség pénzügyi helyzetének korlátozottságai miatt csak az országos táborok szervezését tudja a szövetség pénzügyileg segíteni.

Grétsy László főtítkárr bejelentette, hogy az Édes Anyanyelvünk 1994-től évente ötször jelenik meg, a nyári hónapok kihagyásával, kéthavonként. Egyes példány ára az eddigi 25 forintról 40 forintra emelkedett.

Az Anyanyelvápolók Szövetségének együttműködési készségét jelzi, hogy még az elmúlt évben közös feladatterv készült az Anyanyelvi Konferenciával, illetve ezen az ülésen hallgathatták meg az elnökség tagjai Kanyar Józsefnek, a Honismereti Szövetség elnökének együttműködési javaslatait. A két szövetség megbízottai a napokban készítették el a munkatervi megállapodást. Figyelemre méltó a tervek között például az „Anyanyelv és nemzettudomány” című pályázat együttes meghirdetésének szándéka.

Elhangzott még, hogy a magyar nyelv hete országos megnyitóját 94 tavaszán Borsod-Abaúj-Zemplén megye rendezi Sárospatakon. Szende Aladár elnökségi tag ismertette az egri országos anyanyelv-oktatási napok nyári programját.

A jelenlévők megtudhatták, hogy az Anyanyelvápolók Szövetségének 1583 tagja van.

Maróti István

A III. finnugor írótalálkozó (Eger, 1993. augusztus 23—27.)

Harmadik alkalommal gyűltek össze Európa és Ázsia finnugor népeinek tollforgatói. Joskar-Olát és Helsinkit követően ezúttal Magyarország egyik barokk kisvárosa, Eger látta vendégül a rokon népek irodalmának művelőit és kutatóit. A találkozó lehetőséget adott a több mint 100 résztvevőnek, hogy bepillantást nyerjen nyelvrokonai életébe, gondjaiba. A találkozó fő kérdése — mint Tornai József, a Magyar Írószövetség elnöke bevezetőjében mondta —, hogyan lehet ennyiféle táj, nép, kultúra és nyelv képviselőit egyesíteni. Tudnak-e olyan légkört, körülményeket teremteni, amelyek segítik a rokon népeket egymás kultúrájának mélyebb megismerésében, ki tudnak-e alakítani olyan műhelyt, amelyben az alkotók, kutatók összpontosíthatják erőiket, lefordíthatják, kiadhatják egymás műveit.

A találkozóon négy témakörben 8 előadás és a hozzájuk kapcsolódó mintegy 40 referátum, felszólalás hangzott el. Az alábbiakban főleg a nyelvi vonatkozások rövid ismertetésére kerül sor.

Az első témakörben a Volga-környéki finnugor népek helyzetét taglalva Bereczki Gábor arról a hatalmas fáziskéséssről beszélt, amelybe ezek a népek nyelvük kiművelésében kerültek. Számukra most legfontosabb feladat az egységes irodalmi nyelv kialakítása. Ez ugyan minden nép belügye, mégis helyteleníthető, hogy több finnugor népnek (mari, komi, mordvin) két irodalmi nyelve van. Ez luxus, még a nagy nemzetek sem engedhetik meg maguknak. Egységes irodalmi nyelvre van szükség. Úgy tűnik, hogy a legsürgetőbb feladat a politikai, a gazdasági élet, az adminisztráció és a különböző tudományok szakszókészletének a kimunkálása. Ebben támaszkodni lehet a 20—30-as évek eredményeire és módszereire. Akkoriban főleg nyelvjárási szavakat honosítottak meg némileg módosított formában. A szóösszetételek többnyire orosz szavak tükörfordításai voltak, ajánlatos lenne más nyelveket (finn, észt) is figyelembe venni. A szókölesönzés leginkább a rokon nyelvekben gyakori és tudatos. (Pl. a bolgár és a szerb nyelvújítók az oroszból, a románok az olaszból és a franciából vettek át sok szót.) A finnugor nyelvek között ez elég ritka, tudatosan csak az észt kölcsön-

zött a finnből. Gyümölcsöző lehet az észtek módszere, ők sok szót finn mintára alkottak. Az észti nyelvújítás egyébként is követendő példa: egy negyedszázad alatt a modern államnyelvek szintjére emelte az észtet. Ma ilyen folyamat talán még rövidebb idő alatt is végbemeget. Gyökeres nyelvújítás azonban csak úgy lehetséges, ha a beszélők elfogadják és támogatják.

Anatolij Uvarov az udmurtok helyzetéről és lehetőségeiről beszélt. A legnagyobb veszélynek a nyelvi és kulturális asszimilációt nevezte. Az 1989-es népszámlálás szerint az udmurtoknak csak a 61,9%-a beszéli anyanyelvét! A nép egyébként is kisebbséggé vált saját köztársaságában. Különösen a 2. világháború óta romlott a helyzet. Az urbanizáció, a falvak elsoványodásának eredményeként a városokba özönlött a nép, s elhagyva szülőföldjét, kultúráját, eloroszosodik. Lecsökkent az anyanyelvi oktatás is: az 1989/90-es tanévben a 99 ezer tanulóból mindössze 29 ezren tanulták anyanyelvüket. A falusi óvodák zömében és jó néhány városi óvodában már áttértek az udmurtra. Kidolgozták a nemzeti iskolák új koncepcióját is, de a szülőket még győzködni kell, hogy anyanyelvi iskolába írassák gyerekeiket. Sajnos kevés a tanár, a módszertani szakember. A felsőoktatásban még rosszabb a helyzet. 1989-ben ezer főre összesen 29 diplomás jutott. (Az oroszok között 69!) Emelni kell a szellemi munka presztízsét, az ipari, orvosi stb. végzettségük számát. Az udmurtok lassan öntudatra ébrednek, bontakoznak a nemzeti törekvések. Vannak anyanyelvű színházi előadások, rádióadások, megjelenik folyóirat, újság. Nő az érdeklődés saját történelmük, kultúrájuk és a finnugor rokonság iránt.

A finn Sirkka Saarinen felszólalásában az egységes irodalmi nyelvről és a nyelvi egységről beszélt. Elmondta, hogy az ember számára a nemzeti nyelv dialektusként adódik, amelyet a szüleitől vesz át. Az iskolában viszont már egy számára új, kodifikált nyelvet tanul meg, ennek segítségével sajátítja el a társadalom normáit. A jó irodalmi nyelv közel áll a dialektusokhoz: azok összecsiszolódása. A keleti finnugor népek irodalmi nyelve ebben a században született. Nem évszázadok, hanem évtizedek alatt jött létre, megalkotói siettek, gyorsan akartak normatív nyelvet létrehozni. A sietség és a tapasztalatlanság eredménye az, hogy az oroszországi finnugor népeknek több irodalmi nyelvük van. Ezek általában monodialektikus nyelvek, a más nyelvjárást használók ezért nem fogadják el. Az irodalmi nyelv létrehozása nagy lépés a nemzeté válás felé: a kis népek fennmaradásának egyetlen lehetősége a nyelvi egység. Ha a nyelv megoszlik, akkor alighanem kipusztul. A nép kultúrájának legfontosabb eleme, kötelessége a nyelv, e kapcsolat felbomlása a nép felbomlását jelenti. Egyes népcsoportok saját dialektusuk számára követelik az irodalmi nyelv státusát, ezáltal bomlasztják a nyelvi egységet. Ez szűklátókörűség. Alakítani, formálni kell az irodalmi nyelvet, hogy az megfeleljen az összes dialektus és a korszerűség követelményeinek. És oktatni kell. Föl kell nőnie egy új nemzedéknek, amely a nemzeti nyelvet beszéli, különben eltűnik a nemzeti kultúra.

Szibéria uráli népeinek helyzetéről, a hanti és a manyisi irodalmi nyelv feladatairól és lehetőségeiről Rédei Károly tartott előadást. Abból indult ki, hogy bármely írásbeliséggel nem rendelkező nyelv dialektusokban realizálódik. A nyelvjárási tagoltság hasznos a nyelvészeti kutatás, de nehézség az egységesülő irodalmi nyelv számára. A magyar, a finn és az észti esetében a nyelvjárások harca hosszú, olykor több évszázados folyamat volt, a kisebb finnugor nyelvek életében ez még nem zárult le. A vogul írásbeliség megteremtésére — a múlt század végi próbálkozások után — a 20–30-as években került sor a szentpétervári Északi Népek Intézetében. Az irodalmi nyelv alapjául az északi (szoszvai) nyelvjárást választották. A döntés szerencsés volt, mert ehhez eléggé közel áll a többi nyelvjárás, a vogulok zöme ma ezt beszéli. Eleinte a latin, majd a cirill ábécét használták, ezt a 80-as években módosították, ma már csak kevés korrekcióra van szükség. Az osztályoknál az irodalmi nyelv létrejöttét erősen hátráltatja a nyelvjárási széttagoltság. A nyugati és a keleti dialektusok lényegesen eltérnek egymástól, emiatt korai és talán lehetetlen is egységes irodalmi nyelv kialakítását

siettetni. Az osztjások identitásának emelésében előbb egy nyugati és egy keleti irodalmi nyelv megalkotása tűnik hasznosabbnak, csak távolabbi cél lehet az egységes osztják irodalmi nyelv megteremtése. Ez a munka az osztják értelmiségre vár, de számíthatnak minden finnugor szakember segítségére. Mindkét nyelvben nagymérvű nyelvújításra van szükség: előbb a szépirodalom egységes eszköztárát, majd olyan nyelvet kell létrehozni, amely megfelel az anyanyelvi oktatás, a tömegkommunikáció, a tudomány és a politika korszerű követelményeinek.

A konferencia kedves színtöltője volt a népviseletbe öltözött nyenyec Jelena Szuszoj. Elmondta, hogy ez a kis nép viszonylag nagy területen, Szibéria különböző részein él, nyelvjárásai között jelentős különbség van, némelyek meg sem értik egymást. Valószínűnek tartotta ő is, hogy átmenetileg esetükben is szükség lesz két irodalmi nyelv kialakítására. Végezetül az előadó a nyenyec nők életéről, szerepéről, szokásairól beszélt — és énekelt.

A balti-finn népek helyzetének témakörében az észti Mati Hint azokra az idegen — főként orosz — nyelvi hatásokra hívta föl a figyelmet, amelyek „a nyelv mélyrétegein ejtenek sebet”. A szavak beáramlása divatjelenség; jönnek, majd kivesznek. De a szerkezeti idegenszerűségek — mint pl. a prepozíciós szerkezetek használata a posztpozíciók kárára

kevésbé feltűnőek, ám sokkal maradandóbbak. Helytelenítette az egységes irodalmi nyelv és a közös nemzeti identitás ellenében ható kettős irodalmi nyelveket is. Végezetül bejelentette: egy, a közelmúltban elhunyt lett költőbarátja hagyatékaként óriási lív népköltészeti gyűjtés van a birtokában. Az anyagot pontosítani, kommentálni, rendezni kellene. Ehhez, valamint a kiadáshoz, továbbá a többi finnugor nyelvre való fordításhoz kérte a konferencia segítségét.

A kis finnugor népeknek a megmaradásért folytatott küzdelmét ecsetelte Zinaida Sztrogalscsikova a vepszék sorsáról szóló előadásában. Ezt a népet már a XVIII. században a kihálás fenyegette. A krízist a vepszék túléltek, sőt a XX. század elején új erőre kaptak. A 20–30-as években számuk már meghaladta a 30 ezret, nemzetiségi körzetet kaptak, megindították az iskolai oktatást, újságot adtak ki, fellendült a könyvkiadás. 1937-ben a folyamat tragikus fordulatot vett. Olyannyira, hogy 1959-ben már csak 16, '79-ben pedig 8 ezer vepszét regisztráltak hivatalosan. Újra fenyegetett az elmúlás réme, sokan úgy tartották, hogy ez a nép eltűnt. De él, és nagy tervei vannak.

Az utolsó témakör a finnugor kisebbségek helyzetéről adott képet. Kányádi Sándor a romániai magyar kisebbséget tréfásan a 3. legnagyobb finnugor népnek nevezte. „Nem panaszkodom — mondta —, mert ha én elsírnám a mi bánatunkat, akkor a legszomorúbb tény is dicsekvésnek hatna a többi kis finnugor nép bajához képest.” Példaként hozta föl, hogy a minap a fiával — már ez is dicsekvésnek hangozhat: az óvodától az érettségiig magyar iskolába járt — összeszámolták: hány volt iskolatársa él külföldön. Tíz perc alatt 60-ig jutottak, s ezek nagy része értelmiségi. A fogyásban egy reménysége lehet a (romániai magyar) kisebbségnek a megmaradásra: az, hogy szétszóródásuk közben Magyarországtól Kanadáig és Ausztráliáig behálózják a világot.

Máté Imre Németországból jött, 36 év óta először járt Magyarországon. Azokról a pánszláv és pángermán törekvésekről beszélt, amelyek a történelem folyamán a finnugor népeket nemzeti értékeik kicsinyítésével, identitásuk, jövőképük lerombolásával igyekeztek megsemmisíteni. Pedig a finnugoroknak volt ősi kultúrájuk, és vannak értékeik, tudnak mit adni Európának. Köszönet illeti Domokos Pétert, aki kimozdította a finnugrászatot a nyelvtani elemek vizsgálatából. Ideje tudományosan foglalkozni a kultúrával is, mert a kulturális közösség lényegesen fontosabb, mint a nyelvi. Ezt igazolja a jelenlegi helyzet a Balkánon. Meg kell találni a finnugor kultúra gyökereit, hogy megértsük egymást. A magyarok tekintsék feladatuknak a rokon népek hozzásegítését ahhoz, hogy — mind kulturálisan, mind gazdaságilag — belekerüljenek a nemzetközi élet körforgásába.

A találkozót Csoóri Sándor gondolatai zárták. A Magyarok Világszövetségének elnöke irodalmunk kettős kötődéséről szólt. A felvilágosodás óta él az az eszme, hogy a magyarság büszke keleti nép, hagyományai oda kötik, de a lelke másik fele a nyugati kultúrákhoz tartozik. Végezetül kifejezte reményét, hogy ez a találkozó újabbakat készít elő, olyanokat, amelyek — a közös nyelv, a közös törekvések tisztázásával — még több konkrét eredménnyel járnak.

Az esemény azzal zárult, hogy a résztvevők megalakították a nemzetközi Finnugor Irodalmi Társaságot, elfogadták az alapszabályt, végül megválasztották a tisztségviselőket. A 15 fős elnökséget 2—2 magyar és finn, 1—1 észti, karjalai, komi, permjáki, lapp, hanti, manysi, mari, mordvin, nyenyec és udmurt képviselő alkotja. Elnöknek egyhangú szavazással Domokos Pétert, az ELTE finnugor tanszékének vezetőjét választották. Úgy döntöttek, hogy a feladatok intézésére a társaság Budapesten irodát nyit, és alapítványt hoz létre a finnugor irodalmak és kultúrák segítésére.

H. Varga Gyula

Szép magyar beszéd verseny

Győr — 1993

„Ki honi nyelvünk mellett van,
nemzetünk életét hordja szívében.”
(Széchenyi István)

Az idézet eszmeisége ösztönözte mindazokat, akik ennek a versenynek a kezdeményezőivé, vállalóivá, állandó munkásaivá szegődtek. Az önzetlen, áldozatos és következetes munkának köszönhető, hogy az idei tavaszon már 28. alkalommal került sor az országos döntőre.

„A hagyományt ápolni kötelesség. De teremteni is lehet” — vallja Z. Szabó László. A Kazinczy-versenyek huszonöt éve című kötetben; az a magyartanár, aki a hagyományteremtés helyi kezdeményezője és haláláig ápolója volt, és az az iskola, amelyik vendéglátó gazdája lett a folyamatos Kazinczy-versenyeknek. Majdnem három évtized távlatából érdemes még a kezdettel kapcsolatban a következőket idézni: „Az illetékesek felismerték: egy induló, hasznos és hazafias szolgálatot teljesítő versenynek olyan intézmény keretei közé kell kerülnie, amelyik elkötelezettje az ügynek. Többszörösen is az: az névadója iránti tiszteletből, az abból fakadó kötelességből meg az anyanyelv ügyéhez kapcsolódó elkötelezettségből is.”

A három nap a nemes gondolatokat közvetítő szép magyar beszéd ünnepe volt minden jelenlévő számára. A program a hagyományoknak megfelelően zajlott. Ünnepi megnyitó a városháza gyönyörű dísztermében, ahol Hérics Lajosné igazgató köszöntötte a megjelenteket, majd ünnepi köszöntőt mondott Bánffy György Kazinczy-díjas kiváló művész, országgyűlési képviselő, az Anyanyelvápolók Szövetségének elnöke. — „Öh jól vigyázz, mert anyád nyelvét bízták rád a századok. S azt meg kell védened” — idézte Füst Milánt, majd lendületes körképet vázolt fel az anyanyelv szerepéről Széchenyit, Bárczit, Kodályt és befejezésül Illyést idézve.

Az első napon a szabadon választott szövegek hangzottak el. Jeles szerzők értékes gondolatait szólaltatták meg a versenyzők: a többször idézettek: Kosztolányi (13), Csoóri (8), Babits (6), Sütő A. (6), Ravasz László (4), Illyés (3), Illés Endre (3), Péchy Blanka (2), Krúdy (2), Ady (2), Tamási Áron (2) stb. Tartalmi igazolásul pedig példaként álljon itt két idézet: „A nyelv — nyelvünk — nem szentírás, mert annál is több: szentség, amelynek érvényességét

nem érintik világnézeti korszakváltások; szentségünk és szentségtartónk, a magyarság szellemi értékeinek foglalatosa” (Sütő András); „Ma többet foglalkozunk azzal, hogy mi a magyar, mint eddig. Ebben van jó is, van rossz is. Rossz az, hogy valahányszor okoskodunk egy érzés felett, maga az érzés kezd másodrendűvé válni. Jó lenne viszont az, hogy a természetes érzés, a magától értetődő állapot kitisztul és megerősödik” (Ravasz László).

A második napon a kötelező szöveget mutatták be a versenyzők: „A nyelv barikádjain (Z. Szabó László gondolataiból)”; „Ezen a tájon évszázadok óta az »ahogy lehet« módzatait tanulták az itt élők; és az »ahogy lehet« kényszerűségéből adódóan azt is meg kellett tanulni sokuknak, hogy a nyelv olykor a »végső menedék«. Amikor a 70-es években Illyés Gyulának a legbrutálisabb támadásokat kellett megélni az ország határain túl élő magyarság jogainak követelése, olykor egyszerűen emlegetése miatt, akkor írta mindenkorra szóló érvénnyel: Nacionalista az, aki jogokat sért: patrióta, aki jogokat véd. Tudom én, hogy azt a pontosan fogalmazott »követelményt« és álláspontot kellene mindenki számára egyformán érvényesíteni. Ám a nagyon borotvaélen mozgó különbségtételt könnyen félre is lehet magyarázni. Mégis: Európának e térségében ezt kellene minden itt lakónak megértenie, vagy mindenkivel megértetni. A nemzeti tudat – így a magyarságtudat – ténylegesen a nyelvben fejeződik ki legsajátságosabban és legmélyebben. De ezt a tudatot nem csupán őrizni és ápolni szükséges, hanem egy emberarcú Európában tiszteletben tartani is. Az anyanyelv barikádja így válik egyszerre több frontos küzdőtérre. Mert miközben valaki hagyományt őriz, miközben a nemzethez tartozás lelki kötelekeit igyekszik eltéphetetlen szálakkal erősíteni, a küzdőkben pedig a megőrzők szívós kitartását megszilárdítani, egyúttal a saját szuverenitására gondolván tudja és belátja, hogy ezt a követelést, e feltételeket neki is teljesítenie kell. Becsülni csak akkor lehetséges bárkit is, hogyha az, aki elvárja a megbecsülésnek ezt a szintjét, hasonlót és hasonlóan képes cselekedni.”

Mindkét napon nyújtott teljesítményeket a bíráló bizottságok nevében Deme László értékelte. A köszönet szavai után a következőket fogalmazta meg: emelkedett a verseny színvonala. A versenyzők értő és értető tolmácsolással voltak képesek mind választott szövegüket, mind pedig a kötelező szöveget bemutatni; a vártnál is jobban sikerült a kötelező szöveg gondolatait magukévá téve átadni a hallgatóságnak. Valamennyien lendületes olvasástechnikával oldották meg a feladatokat, hangképzési hiba alig fordult elő. Befejzésül az eredményhirdetés ünnepélyes pillanataiban az ünnepi szónok azt a kérdést tette fel: mit viszünk haza a mindennapokba ebből a lelkesedésből, igényes teljesítményből? Ugyanis – mint mondotta – kettős életet élünk, elég nagy még a szakadék a mindennapi nyelvhasználat és az ünnepi teljesítmények között. A kíváncsi az lenne a továbblépés érdekében, ha ez az itt tapasztalt igényesség hatná át – a verseny hatására – közéleti megszólalásaink alkalmait is, azaz a közéleti stílust is: Guzmics Izidor leveléből idézve: fül vagyunk-e a másik ember számára, fül tudunk-e lenni a jövőben embertársaink, honfitársaink számára?!

A versenyzők között szlovákiai magyar tanulók is voltak, ám sajnálattal nélkülöztük a Kárpátaljáról, Erdélyből és a Bácskából meghívott fiatalokat és kísérő tanáraikat. Az anyanyelv határokon túl is ható összetartó erejét igazolta az az örömteli tény is, hogy első alkalommal köszönthettünk körünkben csángó magyar diákokat Román Moldáviából: Lészpedről és Szabófalvából.

A legeredményesebben szereplő versenyzők, akik Kazinczy-érmeket kaptak, a következők:

Gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók: *Barnula Bettina* Kossuth Gimnázium (Budapest), *Bolvári Tímea* III. Béla Gimnázium (Baja), *Domán Ildikó* Táncsics Gimnázium (Oroszáza), *Fellegi Katalin* Katona József Gimnázium (Kecskemét), *Horváth Andrea* Magyar Tannyelvű Gimnázium (Nagygyeőr, Szlovákia), *Korda Noémi* Révai Miklós Gimnázium (Győr), *Németh Kristóf* Táncsics Gimnázium (Budapest), *Nuncz Annamária* Avasi Gimnázium

um (Miskolc), *Papp Zsuzsanna* Táncsics Gimnázium (Orosháza), *Pocsai Krisztina* Bartók Zeneművészeti Szakközépiskola (Miskolc), *Sárosdy Eszter* Református Gimnázium (Budapest), *Simon Judit* Krúdy Gimnázium (Nyíregyháza), *Szűcs Judit* Kazinczy Ferenc Gimnázium (Győr), *Terray Boglárka* Művészeti Szakközépiskola (Pécs), *Tóth Krisztina* Révai Miklós Gimnázium (Győr), *Vándor Ilka* Zrínyi Miklós Gimnázium (Zalaegerszeg).

Szaktanulmányok: *Badóczi Attila* Jendrassik Szaktanulmányképző (Veszprém), *Bakos Erika* Békés Glasz Szaktanulmányképző (Budapest), *Barna Jenő* Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szaktanulmányképző (Gyöngyös), *Bíró Erzsébet* Kereskedelmi Szaktanulmányképző (Mezőtúr), *Csűrös Tímea* Radnai Gyors- és Gépipari Szakiskola (Budapest), *Dezso Béla* Vörösmarty Szaktanulmányképző (Székesfehérvár), *Horváth Ferenc* Széchenyi Szaktanulmányképző (Nagykanizsa), *Horváth Kálmán* 117. sz. Ipari Szaktanulmányképző (Sátoraljaújhely), *Kirchner Katalin* Toldi Élelmiszeripari Szaktanulmányképző (Nagykőrös), *Kocsis Boglárka* 119. sz. Ipari Szaktanulmányképző (Sárospatak), *Magyar Rita* Ipari, Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szaktanulmányképző (Vásárosnamény), *Mészáros Edina* Radnai Gyors- és Gépipari Szakiskola (Budapest), *Soós Orsolya* Egészségügyi Szakiskola (Pécs), *Tőke László* Deák Szaktanulmányképző (Budapest), *Vágócs Tamás* Petz Egészségügyi Szakiskola (Győr).

Kazinczy-émlékremmel és könyvjárándékkal tisztelték meg *Pleskó Ilonát*, az orosházi Táncsics Gimnázium tanárát és *Molnárné Vass Katalint*, a székesfehérvári Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szaktanulmányképző tanárát tanítványaik eredményes felkészítéséért.

A szakmai programot pannonhalmi kirándulás és győri városnéző séta egészítette ki, továbbá színházlátogatás: A köszívű ember fiai című zenés színmű megtekintése.

*

Külön kell szólnunk arról az emlékülésről, amelyet Z. Szabó László emlékére rendeztek, aki tavaly nyáron hunyt el váratlanul, arról a győri Apáczai Csere- és Kazinczy-díjas magyartanáról, Győr város díszpolgáráról, aki kezdettől fogva fáradhatatlan szervezője volt ezeknek az országos seregszemléknek.

Arra a kérdésre, ki volt Z. Szabó László, kétféle választ adhatunk. Az egyiket életrajzi adatainak felsorolásával: 1927-ben született Somorján (Csallóköz), tanulmányait a dunaszerdahelyi állami gimnáziumban végezte, 1947-ben érettségizett a komáromi állami gimnáziumban. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar — történelem szakos középiskolai tanári oklevelet. 1951—58 között a tatabányai Eötvös József gimnázium tanára, 1958—59-ben a győri Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár munkatársa, 1959-től 1987-ig a győri Kazinczy Ferenc gimnázium tanára, majd megyei szakfelügyelője, szaktanácsadója. Számos irodalmi, művészeti, anyanyelvi és tudományos társaság, egyesület, bizottság vezetője, vezetőségi tagja, dramaturg. A másik választ iskolájának jelenlegi igazgatója fogalmazta meg talán legtalálóbban és legtömörebben: „Egyénisége egyszerre volt súlyos és légies.” ... A feladatok sokasága, a szolgálat kényszere szétfeszítette napjai huszonnégy óráját, mert minduntalan a „végezetlen” munka érzete, az Arany János-i, babitsi „soha meg nem elégedés” óriási súlyú példái ösztönözték.

Az emlékülésen „együtt voltunk vele”. „Itt van ő közöttünk” — mondta Korzenszky Richárd; a szülőföld üdvözlését hozta Kovács László Somorjáról; személyes emlékeket idézett Hercegi Károly; mozgalmak mozgékony mozgatója volt, jellemezte Deme László; a Kazinczy-versenyekben betöltött szerepét méltatta Wachá Imre; korunk új Vajthó Lászlójának nevezte Fodor András; Kazinczy emberi példáját követte, vallotta Kovács Dániel; sokrétű, gazdag együttműködésükről szólt Perédy László; a tanár kollégát méltatta Grábics Júlia; a tanítványi élményről számolt be, értékőrző tanárnak nevezve Osztovcics Ágnes; útmutató se-

gítségét emlegette Virág Tiborné; a két évtizedes együttmunkálkodásra emlékezett tanítványi tisztelettel Ivánné Bordó Veronika; a nagy feleléseket elevenítette fel Molnár Márta; hangulatos óráiról szólt Ásványi Ilona, végül verssel adózott emlékének Pétercsák Maxim.

Az emlékezés csak a portré felvillantására vállalkozhatott, bár több mint három óráig tartott. Szeretett és tisztelt barátunk, kollégánk szerteágazó irodalmi, nyelv művelő, színházi és népművelői tevékenységének elemző értékelése, munkásságának felmérése a jövő feladata.

Graf Rezső

Nagy J. Béla helyesírási verseny

1993. december 4-én immár hetedik alkalommal rendezték meg a pedagógusképző egyetemek és főiskolák országos helyesírási versenyét. A házigazda ezúttal is az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke volt, amely a nehezező gazdasági körülmények közepette is örömmel vállalta a szervezési feladatokat. Az anyagi feltételek megteremtéséért köszönet illeti a Művelődési és Köznevelési Minisztériumot, valamint az Anyanyelvápolók Szövetségét — az előbbi azért is, mert jóvoltából lehetővé vált a szomszédos országok magyar szakos tanárokat képző intézményeinek legjobbjait meghívni. Erre egyébként most harmadízben került sor, így a nyitrai, a pozsonyi és az újvidéki résztvevőkkel teljesebbé — bár nem teljessé — válhatott a verseny. Húszan érkeztek a megméretésre; intézménytípusonkénti megoszlásuk a következő: 6 egyetemi, 5 főiskolai és 9 tanítóképző főiskolai hallgató.

A feladatok megoldását ünnepélyes névadó előzte meg: a verseny Nagy J. Béla (1884 — 1967) nevét vette föl. Fábíán Pál egyetemi tanár, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának (és az itteni zsűrinek) az elnöke méltatta a jeles nyelv művelő munkásságát, különös tekintettel annak helyesírási vonatkozásaira. A Nyelvtudományi Bizottság tagjaként 1937-től Nagy J. Béla tiszte volt a helyesírás gondozása, az ő nevéhez fűződött a Tüzetes magyar helyesírási szótár elkészítése, melynek kinyomtatását a háború pusztítása akadályozta meg. Segítette az AkH. 10. kiadásának előkészítését: javaslatait mindig figyelembe kellett venni, mert nyelvtörténet és helyesírás-történet, a nyelvjárások és az irodalmi nyelv beható ismerete, illetőleg elmélyült gyakorlati tapasztalat egyaránt benne volt mondanivalójában. Fábíán Pál felhívta a figyelmet arra, hogy érdemes lenne Nagy J. Béla helyesírási nézeteit tüzetesen is tanulmányozni, és felfogását korának összefüggésében is megvizsgálni. Előadását a verseny névadójának szavaival zárta: „Valamint a nyelv művelés alkalmazott nyelvtudomány, a helyesírás is az. Egyikkel sem lehet okosan és hasznosan foglalkozni nyelvtudományi iskolázottság nélkül.”

Maga a verseny két részből állt (a lebonyolítás technikáját illetően l. Nyr. 1989: 69 — 73): először a tollbamondást írták le a jelöltek, majd a 8 gyakorlatból álló feladatsor következett. Mindkettő összeállítója T. Urbán Ilona, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tagja. A diktátum szövegéből néhány szóalak, kifejezés, amelyet többen elhibáztak: *gyakorlógimnázium* (vajon jól írja-e minden gyakorlógimnázium?), *legeslegutolsó* (kötőjellel tagolták), *részt vevő diákok*, *Geiger—Müller-számlálócső alakulat*, *Milánó, Oslo*. A *helyesírási szabályzat* kifejezést néhányan címnek vélték, s nagybetűvel kezdték (téves közép- és általános iskolai tapasztalataikra hagyatkozva). Sokan nem különböztették meg egyértelműen a kötőjelet a nagyköetjeltől. E két írásjelünkkel és a gondolatjellel kapcsolatos tájékozatlanság eléggé általános a felsőoktatási intézményekbe kerülő fiatalok körében.

A feladatlap gyakorlatai, zárójelben a nehéznek bizonyult példák: 1. magánhangzók időtartamának jelölése (*szolid*, *naiv*, *rubel*, *regös*); 2. mássalhangzók időtartamának jelölése (*loval* — 'biztat, bujtogat', *lobbot vet*, *silabizál*, *szótök*, *hegesztő*); 3. a *j* hang jelölése (*bojler*, *sulykol*); 4. szavak elválasztása (*Mah-ler*); 5. különírt elemekből földrajzi nevek szerkesztése, és az *-i* képzős származék leírása (*Krím félszigeti*, *Duna menti*, *Bükk hegységi*, *hárs-hegyi*); 6. *h*, *ch* végű szavak ellátása *-val*, *-vel* raggal (*mohhal*, *csehvel*); 7. féloldalni szöveg hiányzó írásjeleinek kitétele; 8. különírt elemekből szóösszetételek vagy szószervezetek kialakítása. Érdemes áttekinteni a legutóbbi feladat tanulságos példáit (elől a legtöbbször eltévesztett alakulatok): *hideg vizes borogatás*, *parafa talpú cipő*, *papírvágó kés*, *autószerelő műhely*, *szervetlenkémia-óra*, *szerkesztőbizottság*, *név szerinti szavazás*, *nyereménykötvény-beváltás*, *német—dán határ*, *szennyvízleeresztő cső*, *öt hónaponként*, *gyolcs ágyterítő*. A legkönnyebbnek bizonyult feladatok, azaz amelyekben a legritkábban hibáztak a versenyzők: az írásjelek kitétele, a *h/ch* végű szavak toldalékolása, a *j* hang jelölése.

Érdekes következtetésekre jutunk a hibaelemzés segítségével. A kiejtésbeli ingadozás ellenére kevesen vétették el a magánhangzók időtartamának jelölését, az 1. feladat legrosszabbul sikerült szavát (*szolid*) csak a résztvevők 35%-a írta le helytelenül (a továbbiakban százalékosan jelzem a hibás szavak arányát). Sokkal nagyobb gondot okozott a mássalhangzók időtartama, s ehhez az is hozzájárulhatott, hogy talán hiányzik a fiatalok aktív szókincséből az alábbi három példa: *loval* (70%!), *lobbot vet* (45%), *silabizál* (30%). A földrajzi nevek közül a *Krím félszigeti* alakulat fölösleges kötőjele meglepően nagy arányú (70%). A szótagolási gyakorlatban a versenyzők fele nem boldogult *Mahler* névvel. Ahogy az lenni szokott, az egybe- és a különírás szabályainak alkalmazása sok buktatóval járt. Nem tudatosult kellően az AkH. 112. pontja, amely a melléknévi igenévi előtagú kapcsolatok és összetételek új szabálya: *papírvágó kés*, *autószerelő műhely* (40—40%), *szerkesztőbizottság* (30%). 1984-ben változott a *hideg vizes borogatás* (65%!). Sokan nem érezték *parafa* szavunk összetett voltát, ezért tévedtek a *parafa talpú cipő* (50%) írásában. Ezekkel szemben nem mondható rossznak a mozgószabály alkalmazása: *szervetlenkémia-óra* (30%). (A ritka alakulatokat mint ez jobban átgondolja az ember.)

Összességében örömmel állapította meg a zsűri, hogy a verseny igen eredményes volt. Bár az imént a hibákat ragadtam ki, mindent egybevetve jól sikerültek a megoldások: a nyertesek hibaszáma 6 és 10 közötti, de a 20. versenyzőé sem több 30-nál. A Nagy J. Béla helyesírási verseny végeredménye: 1. Kissimon Brigitta (ELTE); 2. Tóth Ildikó (Kőrösi Csoma Sándor Tanítóképző Főiskola); 3. Boncsér Bernadett (KLTE). Gratulálunk a győzteseknek és a felkészítő tanároknak!

Zimányi Árpád

Néhány rövid megjegyzés

Volt idő (nem is olyan régen), mikor már az tűnt csaknem természetesnek, hogy a Nyelvőr számai késve, megvékonyodva vagy éppen a kényszerű összevonások által megrövidülve láttak napvilágot. Az 1993. évi 4. szám azonban különleges jelentőségű a folyóirat történetében. Nemcsak amiatt, hogy a rendes, decemberi megjelenés helyett már november utolsó napjaiban hozzájuthattak az olvasók, hanem a duplára nőtt terjedelem (és egyéb egyedi sajátosságok) miatt is. E könyv méretű kötetben ugyanis az 1992. október 15—16-i nyelvművelő és 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia előadásai, hozzászólásai jelentek meg. Mind a konferenciák megszervezése, mind a gyors közzététel elismerést, dicséretet érdemel. Példa értékű az az önzetlen támogatás is, amelyről az Előszó így emlékezik meg: „Az előadások és hozzászólások szövegét egyik nagy adatfeldolgozó központunk számítógé-

pein rögzítették mágneslemezre; a Lektor helyesírás-ellenőrző program segítségével történt a szöveg korrigálása; a Fényszedő Központ Kft. szövegszerkesztőinek köszönhető a formába öntés; s végül a Kossuth Nyomdáé a 3000 példányban való kinyomtatás érdeme.” Köszönet a szerzők nevében minden segítő közreműködőnek!

A színvonalas konferenciák remélhetőleg illő tartalmi értékelésben részesülnek majd, és — ismét: remélhetőleg — szakmai utóéletük is lesz. — Sajnos a szoros megjelenési határidő miatt a szerzők nem kaphattak korrektúrát leadott anyagukról. Ez a körülmény nem befolyásolta lényegesen a közlés színvonalát. Engedtetsek meg mégis, hogy e helyütt két értelemzavaró nyomdahibát korrigáljak előadásom szövegében. Az 517. lap 3. bekezdésének utolsó előtti sorában: „e régi nyomdatechnikára” helyett „a régi nyomdatechnikára”. Az 518. lapon a b) pont első bekezdésének végéről kimaradt egy sor. A teljes mondat a következő: „A szövegszerkesztő kínálata nagyszerű lehetőségek egyik hátulütője, hogy a kéziratok tipografálójára nem tud ellenállni a sokféle betű varázsának, és az alsórendű címeket, szövegbe- li kiemeléseket is túl rikító félkövér vagy kövér, illetőleg magas pontértékű betűtípussal szedeti.”

Juhász Dezső

Megjelenik a Magyar ragozási szótár

A sokak által várt és már korábban írásban is igényelt, Elekfi László szerkesztésében megjelenő ragozási szótár kiadását és terjesztését a Nyelvtudományi Intézet felkérésére, közös kiadványként az AUKTOR Kiadó vállalta. A 600 oldalas, 1350 forintba kerülő kiadvány bevezető részében táblázatszerűen megtalálhatók az ígének és a főnévnek mindazok a ragos alakjai, melyek közvetlenül a szótári tőtől függnek, de megvannak a melléknévre és a határozószókra jellemző sajátos toldalékok is. Az alapmintáktól eltérő, de bizonyos fajta szavakhoz szabályosan kapcsolódó toldaléksorok rendszerezett táblázatai és a rájuk utaló kódjelek szintén megvannak azokról, amelyek mintájára több különböző szót ragozunk. A kivételes egyedi eltérések a címszó mellett vannak jelölve. Maga a címszóanyag lényegében azonos a Magyar értelmező kéziszótár címszávaival. Ajánlatos tehát, hogy ezt a szótári kiegészítésnek szánt kiadványt minden iskola beszerezze, elsősorban azok, melyekben megvan a Kéziszótár.

A megrendelést (vagy akik a várható megjelenésről újabb értesítést kaptak, annak válaszszelvényét) a következő címre kérjük: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 1250 Budapest. Pf. 19.

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Klaudy Kinga: Fordításelmélet és pszicholingvisztika</i>	75
---	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos: Sárfenék vagy Scharfeneck?</i>	82
<i>Wacha Imre: Csao ~ csau</i>	85

Szemle

Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan (Ismereti: <i>Máté Jakab</i>)	87
Hajdú Péter (szerk.): Zsirai Miklós Emlékkönyv (Ismereti: <i>Zaicz Gábor</i>)	97
Petőfi S. János—Békési Imre: Szemiotikai szövegtan 2 3. (Ismereti: <i>Tolcsrai Nagy Gábor</i>)	102
Vértes Csaba (szerk.): A rendszerváltás szótára (Ismereti: <i>Papp Ferenc</i>)	106
Sándor Klára: A Bolognai Rovásemlék (Ismereti: <i>Kósa Ferenc</i>)	107
Kontra Miklós (szerk.): Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben (Ismereti: <i>Kiss Jenő</i>)	110
Szende Tamás: Fonológiai alapalak és lazítási folyamatok (Ismereti: <i>Kontra Miklós</i>)	113

A Nyelvőr hírei

<i>Szende Aladár: Lőrincze Lajos napok minden évben Kecskeméten</i>	117
<i>Papp György: Matijavics Lajos emlékére</i>	119
<i>Balázs Géza: Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tevékenysége 1992– 1993-ban</i> ..	120
<i>Maróti István: Hírlevél az Anyanyelvápolók Szövetségétől</i>	123
<i>H. Varga Gyula: A III. finnugor írótalálkozó</i>	124
<i>Graf Rezső: Szép magyar beszéd verseny (Győr, 1993.)</i>	127
<i>Zimányi Árpád: Nagy J. Béla helyesírási verseny</i>	130
<i>Juhász Dezső: Néhány rövid megjegyzés</i>	131
<i>Balázs Géza: A Magyar Nyelvőr 117. (1993. évi) kötetének tartalomjegyzéke</i>	

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636. 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

- Balogh Lajos—Ördög Ferenc* szerkesztette: Veszprém megye földrajzi nevei. I. kötet: A tapolcai járás. 1982. 328 oldal. MNYTK 156. sz., 80,— Ft. — II. A Pápai járás. 1987. 389 oldal, 100, – Ft. MNYTK 171. sz. — III. Az Ajkai járás. 1991. 423 oldal, 200, Ft. IV. A Veszprémi járás (Megjelenik 1994-ben). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V. Piarista köz 1. III.
- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalorszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor Kovalorszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I –II. kötet, 430. Ft
- O. Nagy Gábor –Ruzsicsky Éva*: Magyar szinonimszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás, I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet. 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet. 1988. Akadémiai Kiadó 1175 305,— Ft. III. kötet, 1992. Akadémiai Kiadó 1341 oldal, 470,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó. 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- kötet, 1984. Kritérion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás-szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, fűzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A – K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L –ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kézikönyv. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft

Évk. 194. IX. 8.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Péntek János: Normagondok Erdélyben

Wacha Imre: Van-e egységes köznyelvi kiejtés?

Büky László: A nyelvi minták követésének hátrányáról

Balázs Géza: Tizenöt éves az Édes Anyanyelvünk című folyóirat

Kis Ádám: A számítógépes szövegszerkesztők másodlagos kommunikációs eszközei

Zabó Zoltán: Esterházy rizsája ürügyén

Szikoráné Kovács Eszter: József Attila: Sárga füvek

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Versek kreatív-produktív megközelítése

Máté Jakab: Elméleti és alkalmazott nyelvészet a kutatásban és az oktatásban

Molnár Zoltán Miklós: Nyelvöldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban

Pete István: Mondataspektus vagy igeszemlélet?

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A SZÁMOT SZERKESZTETTE: SZENDE ALADÁR és KESZLER BORBÁLA

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Péntek János</i> : Normagondok Erdélyben	133
<i>Wacha Imre</i> : Van-e egységes köznyelvi kiejtés?	144
<i>Büky László</i> : A nyelvi minták követésének hátrányáról	159
<i>Balázs Géza</i> : Tizenöt éves az Édes Anyanyelvünk című folyóirat	162
<i>Kis Ádám</i> : A számítógépes szövegszerkesztők másodlagos kommunikációs eszközei ..	168

Íróink nyelve

<i>Zabó Zoltán</i> : Esterházy rizsája ürügyén	184
<i>Szikoráné Kovács Eszter</i> : József Attila: Sárga füvek	198

Nyelv és iskola

<i>Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa</i> : Versek kreatív-produktív megközelítése	202
<i>Máté Jakab</i> : Elméleti és alkalmazott nyelvészet a kutatásban és az oktatásban	214

Nyelvjárásaink

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelv- terület nyugati régióiban	221
---	-----

F 1246/ 38

MAGYAR NYELVŐR

118. ÉVFOLYAM * 1994. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

Normagondok Erdélyben* (1793—1993)

1. Nem volna érdektelen, részleteiben sem, párhuzamba állítani a XVIII. és a XX. század kilencvenes éveinek közéleti történéseit itt Erdélyben. Aranka György „Rajzolatai”-t a Felséges Rendekhez a magyar nyelv elismertetéséért hivatalos nyelvként, az oktatás nyelveként, magyar nyelvű tankönyvek ügyében, a magyar nyelvű tudományosság ügyében hasonlóan kell látnunk azokhoz a mai beadványokhoz, törvénytervezetekhez, amelyeket érdekvédelmi szervezetünk és szakmai egyesületeink szinte hetteente előterjesztenek. Nem akarok élni, még kevésbé visszaélni az aktualizálás csábításaival, már csak azért sem, mert ez hangulatában ronthatná az ünnep örömet. Bizonyára van, aki azt is vigasztalónak találná, ha kétszáz esztendő múlva hasonló gondokról ülésezhetnénk itt Marosvásárhelyen. Nem csábít ugyan az aktualizálás lehetősége, de nyomasztanak mai nyelvi gondjaink, amelyek néha megdöbbenően hasonlóak vagy még reménytelenebbek, mint voltak Arankáék korában.

2. Két nagy gond foglalkoztatta kétszáz évvel ezelőtt is az erdélyi magyar írástudókat: az anyanyelvűség gondja és a magyar nyelv állapota. Az első akkor közös gond volt a két hazában: a magyar nyelv státusa szerint legfeljebb harmadik lehetett a latin és a német után. Mostani erdélyi státusát meg sem lehet határozni pontosan. Mindig ott lebegett és lebeg ma is a tolerancia és az intolerancia határán, amelyet felemásan úgy érzékelünk — még ha mást mond is néha a hatalom —, hogy azt esetleg eltűrik vagy elnézik, hogy valaki magyarul beszéljen és tanuljon, de az államnyelv hivatalos használata mindenütt kötelező, és a hivatalos kinyilatkoztatás szerint az oktatásnak és a nevelésnek is ez a nyelve. Hetvenöt esztendővel ezelőtt az erdélyi magyar nyelv jószerivel nem csupán az államiságból, de a törvényből is kizáratott. Valamely nyelv méltánytalan jogi helyzete vagy „törvényen kívülsége” részben ellenhatást szül, mint II. József 1784-es nyelvredelete vagy századunk diszkriminatív nyelvi törvényei, részben pedig — akarva-akaratlan — csökkenti az illető nyelv presztízsét, vonzását

* Elhangzott 1993. december 4-én Marosvásárhelyen, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság bicentenáriuma rendezett ünnepi emlékülésén.

még az anyanyelvi beszélők körében is. A latin nyelv akkor még vitathatatlanul az írástudók közös „szent” nyelve volt, a tudomány nyelve, egyetemesebb, mint bármelyik mai világnyelv. És bár az előző században pl. Szalárdi János fejedelmi levéltáros a magyar nyelvű történetírás szükségességére figyelmeztet, Aranka György általános helyzetként még mindig ezt kénytelen regisztrálni: „Szomorán tapasztaljuk, hogy a’ Nemzetben, a’ leg-tudósabb és érdemesebb Urak közül sokan, egy *Pray*, egy *Katona*, egy *Kováchich*, egy *Benkő Josef*, *Veszprémi*, *Grossinger*, *Engel*, *Eder*, inkább szeretik deákul írni, mint magyarul” (MNYTM. I, 15). Első helyen áll tehát tekintélyével és a szellemet a nemzetek fölött átfogó szerepével a latin nyelv, második helyen a birodalom hivatalos nyelve, a német, és Erdélyben harmadiknak lehet tekinteni a magyart, amelynek hivatalos voltát a rendek ugyan jogilag elismerték, a központi kormányzat azonban ezt egyértelműen nem szentesítette.

A nyelvek mai erdélyi és romániai státuslistáján anyanyelvünk kívül áll a hivatalosság körén és többnyire a törvényesség határán, hivatalos kormányzati felsorolásokban az utolsó helyek egyikén, ha egyáltalán megemlíttetik. Mindez megszabja nyelvünk használati körét, közvetve pedig használati értékét, illetve jelzi, hogy mely fontos területekről szorult ki, mely fontos változatait nem tudta kifejleszteni, mely változatai sorvadtak el korunkban használat híján (a szaknyelveket és a hivatali nyelvet kell említenünk elsősorban).

3. Egy nyelv jogi státusa és ebből fakadó presztízse, tekintélye, használati köre mind a nyelvpolitika szférájába tartozó kérdések. Az ilyen jellegű sérelmek, hátrányos megkülönböztetések olyan mértékben foglalkoztathatják a nyelvi közösséget, hogy óhatatlanul az anyanyelvűség jogának elismertetése kerül a politikai programok élére, a közélet figyelmét is inkább ez köti le; az anyanyelv állapota, a tényleges nyelvi, nyelvhasználati kérdések háttérbe szorulnak. Ma különösen ezt tapasztaljuk. Némelyek bizonyára úgy vélik, ez tisztán szakmai kérdés, a nyelvészekre tartozik csupán meg az írókra, hogy milyen nyelvünk állapota. Arankáék programjában még mindkét gond jelen van, nagyobb hangsúllyal a nyelvfejlesztés és a nyelvművelés feladata, a mai közfigyelem inkább a nyelvpolitikára összpontosul. Holott mindenekelőtt az tartozik ránk, minden beszélőre, hogy vállaljuk-e anyanyelvünket, és hogyan beszéljük.

4. Ha az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot nem is lehet tisztán „nyelvmívelő”-nek tekinteni, kétségtelen, hogy jelentős mértékben az volt. Már csak azért is, mert — és ezt a kortársak is jól érzékelték — azok voltak az egységes magyar nemzeti nyelv kialakulásának döntő évtizedei. Ebből egy olyan jelentős régió, mint Erdély, semmiképpen nem maradhatott ki. Az unió gondolatát elutasította a kormányzat, részben emiatt a birodalom e keleti provinciája még inkább elszigetelődött, és fennállott annak a veszélye, hogy a nyelvi és szellemi mozgalmakból kimaradva az egységes magyar

nyelvből is kirekesztődik. A művelt erdélyi magyarok reálisnak érezték azt a veszélyt, hogy a két hazába szakadt nemzet nyelvileg is elkülönül (akkor attól még nem kellett tartani, hogy esetleg el is tűnik az erdélyi magyar nyelv). Jól ismert Aranka 1791. jan. 2-án kelt „Rajzolat”-ának alábbi részlete: „...ha mi magunkat ezen közös dolgokból kihúznók, netalán könnyen megeshetnék, hogy a nemes magyarországi és erdélyi egy magyar nyelv lassan-lassan majd úgy megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne. Melyet nemes hazámnak s édes nemzetemnek nem kívánhatok” (EMNyTI. 94). Éppen ebből a megfontolásból a Társaság programjában „A' második közelebb való Tárgy ezen Rendben a' Nyelvnek a' két Hazában egyesítése, és a' Különb-ségek esmérteése” (Aranka György: Ujjabb elmélkedés. 13). A cél tehát a közös nemzeti nyelv¹ megteremtése, amelynek alakításában ekkor a közép-ső, északkeleti régióknak van kiemelkedő szerepe polgárosultabb városaival (Kassa, Sárospatak, Debrecen, Miskolc), iskoláival, folyóirataival és főképpen a szellemi életet irányító személyiségeivel (Kazinczy, Révai, Baróti Szabó, Versegly stb.).

Az erdélyiek természetesen saját szülőföldjük nyelvére voltak büszkék, ám ez a büszkeség, amelyet az is erősített, hogy más tájak jelentős írástudói is eszményítették az erdélyi nyelvet, ekkor már inkább a múltból táplálkozott. Pontosabban véleményem szerint egyik forrása a múlt, Erdély és a székelység mítosza², aztán a közelebbi múlt, hiszen az önálló erdélyi fejedelemség hosszú időn át valóban a magyar nyelv és a magyar nyelvű művelődés központja volt; másik forrása a lokálpatriotizmus: az írástudókra (Arankára, Benkő Józsefre, Gyarmathira) is jellemző provinciális nyelvi öntudat, harmadik pedig — és ezt reálisnak kell elismerni — Erdély szinte kiapadhatatlannak látszó nyelvi tartaléka, a keleti nyelvjárásoknak az írástudók nyelvében is megmutatkozó tömör képszerűsége, szókincsbeli és frazeológiai gazdagsága, amely nem érvényesülhetett kellőképpen a nyelv formai szabályozásában, a helyesírás és a grammatikai formák kodifikálásában. A szókincs bővítésében ennek már jóval nagyobb volt az esélye³, hiszen a szókészletnek bőven voltak rejtett, fel nem tárt kincsei, bár a szépirodalomnak, amely a köztudatba bevitte és elfogadtatta volna a regionalizmusokat, ekkor apályos évtizedei voltak Erdélyben. Aranka és a Társaság józanul azt az álláspontot képviseli, hogy a nagy tájak közötti nyelvi különbségeket

¹ A nemzeti nyelv terminust itt és a továbbiakban a sztenderd változat nevéként használom. Az ennél tágabb értelmezést nem tartom indokoltnak, hiszen az a magyar nyelv szinonimája. Célszerűnek tartanám a visszatérést ehhez a korábbi szóhasználatához, ez részben fölöslegessé tenné mind az idegen standard, sztenderd terminusokat, mind a jóval körülményesebb magyar köz- és irodalmi nyelvet.

² Erdély és a székelység mítosza jól ismert motívum több szerzőnél: Oláh Miklósnál, Benczédi Székely Istvánnál, Bessenyei Györgynél és másoknál.

³ Ismeretes, hogy maga Benkő József is sok új szóval gyarapította nyelvünket; ezek jórészt elfeledett régiek vagy tájnyelvek: *repkény, pityóka; botanikus, füvészs, üvegház; napló-könyv, szótár* stb. (Vö. Éder 1978: 232 kk.)

meg kell vizsgálni, és annak alapján kell eldönteni, hogy kit illet meg az elsőbbség, kinek kihez és milyen mértékben kell igazodnia: „b) Tudni való dolog az a' nyelvbe való különbség a' két Haza között, és némü némü részben a' Székelysége nézve, mely nem csak a' betűkbe, szókbá, és ki-mondásokba, hanem nevezetesen az Igék változásaiába is (Conjugatiojokba) vagyon. Ezt már nem csak lajstromba kell szedni, hanem ki-is fejtegetni, és meg-ítélni a' nyelv természetéből. Mert ámbár a' N. Magyar Országi Magyarok többnyire a' Magyar nyelv tudása, és ki mondása-béli elsőséget Erdélynek, és a Székelységnek közönségesen láttatnak-is meg-engedni: de mind azok a' különbségek kérdőre vétéstén, 's a' nyelv természetéből ki nyomoztatván, akkor jőne ki a' valóság” (Aranka György i. m. 14).

Az egységes nemzeti nyelv éppen e korszak nyelvi harcai nyomán jött létre, és ebben Erdélynek és a Nyelvmívelő Társaságnak is fontos szerepe volt. A XX. század történései azonban, az, hogy a magyarságot megosztó államhatár nemhogy a nyelvi határhoz, de még a nyelvjárási határhoz sem próbált igazodni, újabb izolációhoz vezettek. A nyelvterület keleti szélei foszlani kezdtek, tömbjei lassan széttöredezték. A több mint hetvenéves elszigeteltség után, az elmúlt években, amikor újra megindult a mozgás Erdély és az anyaország között, sok erdélyi magyar úgy érezte, ő nem is tud magyarul, az anyaországiak pedig vagy a nosztalgikus közhelyet ismételték: „Ti beszélitek az igazi magyar nyelvet!”, vagy az inkább sértés számba menő kérdéssel udvariaskodtak: „Hogy-hogy (ilyen szépen) beszéltek magyarul?”. Sok erdélyit el is kápráztattak ezek a kétes értékű dicsérek, valóban elhitték és hiszik, hogy az anyaországi nyelv korcsosult el, és mi beszéljük az igazit. Nem nehéz példát találni arra, miben különbözik az erdélyi (vagy a fel- és délvidéki) nyelv az anyaországitól: kiejtésben, mint a magyarországi régiók is egymástól, hagyományos erdélyi regionalizmusokban és újabb keletű román elemekben, a *jöszök* — *jöttök*, *laska* — *tészta*, *murok* — *répa* és egyéb kettősségekben, a *kap* 'talál' jelentésében stb. Jogos-e még mindig az az aggodalom, amely többünkben élt a korábbi években, hogy az országhatár okozta elkülönülés idővel nyelvileg is megosztja a magyarságot?

Ismeretes az a — mostanában az anyaországban is némelyektől gyakran emlegetett — nemzetkonceptió, amely a nemzethez való tartozást jogi kérdésnek tartja, az állampolgárságtól teszi függővé, és amely jól ismert történelmi (de nem magyar) példák alapján azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem releváns jegye a nemzetnek. Ha mi is elfogadnók ezt a koncepciót, akkor közös (vagy netán elkülönült) nyelvünkől függetlenül kívül rekednénk a nemzeten, illetőleg akarattunk ellenére más nemzet tagjaivá lennénk.

A helyzet talán még bonyolultabb, mint kétszáz évvel ezelőtt: adott mint történelmi tény a két (ill. több) országhoz tartozása a magyarságnak. A kérdés és a tét a közös nemzeti nyelv és az egyetlen nemzet: hogy abba mindannyian beletartozunk-e? A nemzettudat és a nemzetfogalom olyan értelemben függ össze egymással, hogy az egyiknek tükröznie kell a másikat. A fogalom zavarai a nemzettudat zavarait tükrözik, amely mindig arra

érzékeny, hogy ki kit zár ki a nemzetből, és nem arra, hogy kit fogad be. A nemzettudat zavarait kell tehát eloszlatni, elsősorban az anyaországban, hiszen Erdélyben alig lehetne találni olyan magyart, aki ne a magyar nemzethez tartozónak tekintené önmagát; aztán pedig újra kell gondolnunk közösen a lehetséges nemzetfogalmat és a nemzeti nyelv fogalmát is.

Ez utóbbi el is kezdődött a szakirodalomban az ún. normavitákkal és a határon túli magyarok nyelvének megítélésével. Nincs szándékomban mind számba venni a nyelvi norma vitatott kérdéseit⁴ (deskriptív vagy preskriptív, norma és nyelvi eszmény, implicit és explicit norma stb.), és a róluk szóló vélemények közül is csupán kettőt idéznék: „... a határon túli magyarság régiókénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot” (Tolcsvai Nagy 1991: 171). „A «hány magyar nyelv létezik?» kérdést alig-alig tesz fel. A lehetséges válaszok az 1-től körülbelül 15–20-ig terjednek. Van olyan jószándékú, ámde nyelvészeti laikus vélemény, mely szerint egyetlen magyar nyelv van, amit határoktól függetlenül beszélnek a magyarok. De szaktudományos szempontból korrekten lehetne érvelni amellett is, hogy a magyarnak a Magyar Köztársaságban használt változata mellett számos kontaktusváltozata él Romániában, Ukrajnában, Szlovákiában, Ausztriában, Amerikában és máshol” (Kontra 1993: 127). Saját, nyelvészeti megglehet laikus, véleményünk szerint egyetlen magyar nemzeti nyelv (sztenderd, irodalmi és köznyelv) van, és ennek — mint minden nyelvnek — valóban vannak regionális változatai és kontaktusváltozatai mind az anyaországban, mind a határon kívül.

A normavitából szintén két, bennünket érintő mozzanatot emelnék ki. Az egyik, hogy túl gyakran társítják a sztenderdhez a központi jelzőt (és ez azért is szimptomatikus, mert a norma, a közös nyelvi mérce néha valóban túl centralizált és túl merev, ezért gyakran kizáró és nem befogadó); a másik, hogy egyetlen szerző sem említi, ami a nyelvi normában mégis a legfontosabb, ti. azt, hogy közös. Földrajzi értelemben ma központi norma nincs, semmiképpen nem lehet azt állítani, hogy a hiteles nyelvi mérce a nyelvterület központjában vagy a fővárosban volna. A központi csupán központi akadémiai és egyéb művelődési intézményeket jelenthet, amelyeknek valóban fontos szerepük van a normák explicitté tételében, kodifikálásában. És jelentheti azt is, hogy ez a sztenderd változat (azaz a nemzeti nyelv) fő vonulata, változata az egyébként színes, változatos magyar nyelvnek. A norma mindig közös vagy éppen egyetemes mércét jelent, hatékonyságától függően, kisebb-nagyobb emberi közösség számára. A beszédben vagy az írásban mindig igazodnunk kell egymáshoz, a régiók nyelvét is egymáshoz kell igazítani, meg kell újra ismernünk egymás nyelvi változatait, és adott határig tolerálnunk kell őket, csak ez

⁴ Részletesebben l. Normatudat — nyelvi norma. Szerk. Kemény Gábor. Az MTA Nyelvtudományi Intézete 1992. *Linguistica Series A, Studia et Dissertationes*, 8.

jelentheti mindannyiunk számára a nemzeti nyelvet. A közös nemzeti nyelvnek mindenütt jelen kell lennie, ahol a nemzet tagjai élnek, főképpen a mindenkori írástudók nyelvhasználatában. Az erdélyieknek egyre több lehetőségük és esélyük van arra, hogy közvetlen tapasztalatból vagy a tömegkommunikáció révén megismerjék az anyaországi nyelvet és nyelvi változatokat, és arra is, hogy részben igazodjanak hozzá, az anyaországiaknak pedig szintén tudomásul kell venniük a határon túli régiók nyelvét, hozzá kell szokniuk éppen úgy, mint az *ö-ző* szegedihez, az *á-zó* palóchoz vagy a szintén nyelvjárásias somogyihoz vagy zalaihoz. Ennek az egészséges kölcsönhatásnak máris vannak jelei. Pesti nyelvész kollégám megfigyelése szerint újabb erdélyi hatásra egyre gyakrabban hallható a fővárosban a *mondta volt* szerkezet, enyhült a korábbi elutasítás az *el kell menjek* szerkezettel szemben. Valószínűleg lehetne még hasonló példákat találni az egymáshoz való közeledésre.

Némelyek szerint zavart okoz, ha a normával kapcsolatban nyelvi eszményt emlegetünk. Nem szeretnénk most a múltra, pl. Kazinczy véleményére hivatkozni, csupán arra, hogy a közös mérce mindig eszmény is, mert senki nem birtokolja a maga teljességében, de mindenkinek törekednie kell, hogy elérje⁵. Az eszményi nem úgy értelmezendő, ma legalábbis nem, hogy valaki saját nyelvi hóbortját tűzi mások elé követendő mintaként. A nyelvben benne van, de még nem közös, ám érdemes közössé tenni. A közös nemzeti nyelv és a nemzet közössége nem elérhetetlen ideálok, még ha ennek pillanatnyilag valószínűleg az is feltétele, hogy lazítsunk a normák fesztéségén, különösen pedig a beszélt nyelv normáit kezeljük rugalmasan, hogy senki számára ne legyen elérhetetlen, és így kirekesztő. Azzal pedig, hogy a közösség igényli és elfogadja, tudatosan vállalja is az irodalmi nyelv mindenre érvényes kötöttségeit. A nemzeti nyelv normáinak mégis kellően rugalmasaknak, nyitottaknak kell lenniük, amelyek egységes megoldásúak ugyan, de nem föltétlenül központiak és nem is provinciálisak.

És talán az sem korszerűtlen, ha Kazinczyt idézve arra figyelmeztetünk, hogy a nemzeti nyelv visszahat a nemzeti karakterre, kisebbségi körülmények között pedig fontos megtartó ereje van. 1808-ban ezt írja Tübingai pályairatával kapcsolatban Dessewffy Józsefnek: „Melly befolyása van a' nyelvnek a' Nemzeti karakterre, azt igen bőven meg tudnám mutatni, ha szabadon szólhatnék. Az másoknak sem épen bátorságos, hát nékem!” (Lev. V, 431; idézi Benkő: NytudÉrt. 113).

A nemzetközi szakirodalomban sem ismeretlen a nemzeti nyelvvel kapcsolatban a nyelvi hűség kritériuma. „A nyelv iránti hűség, lojalitás ... az az attitűd, amely a nyelvnek presztízst ad, és az embereket arra készíti, hogy megvédjék »tisztaságát« a kiejtésbeli »romlás« vagy »külföldi« kölcsönzések ellen” (Gumperz 1962/1975. 160). A hűség a nyelv és a

⁵ Már Hermann Paul definíciója (1886) is ezt emelte ki: „A köznyelv ... semmi egyéb, mint ideális norma, amely megmutatja, hogyan kell beszélni” (idézi Villó: Normatudat — nyelvi norma 8).

közösség kölcsönösségében nyilvánul meg, a megtartó erő a közösségben tovább is élni akaró nyelv hűsége. A tapasztalat az, hogy ilyen értelemben a nyelv mindig hű marad beszélőjéhez, a beszélő közösség asszimilálódó csoportjai viszont hűtlenekké válnak anyanyelvükhöz.

5. Az egységes nyelvhasználat igénye, a magasabb nyelvi műveltség eszménye kétszáz évvel ezelőtt még jórészt csak az írásbeliségre terjedt ki: a kéziratokra és még inkább a nyomtatott kiadványokra. Ezt az igényt az erdélyi írástudók is hangoztatták, egymás szövegeinek színvonalát is kritikusan szemlélték,⁶ gyakran panaszkodtak némely nyomdászok csapnivaló munkájára. Még kritikusabbak a kor nem erdélyi vezető alakjai, közismerten Kazinczy például, aki Arankát és a Nyelvmívelő Társaságot sem kíméli⁷. Kívülről, polgárosultabb szellemi központokból nézve Erdély ekkor írásbeliségében is valóban provinciális. Nincs különösebb hatású nyelvi góca, nincs olyan nagy tekintélyű vezető egyénisége, mint Kazinczy vagy Révai. Gyarmathi a kor egyik legnagyobb tudós egyénisége volt, de ezt inkább csak az utókor fedezte föl, sőt ma is mint ismeretlen hírességről kell beszélni róla, akinek nagyobb a híre a nagyvilágban, mint itthon. Többek között azt is ő látja meg és fejti ki elsőként, hogy a magyar nyelv táji különbségei csekélyek, és hogy ezek hangtani és szókincsbeli jellegűek (vö. Benkő: FelvIr. 264). Benkő József szintén kiváló tudós, polihisztor mivoltában is, de falusi elszigeteltségében másoknál is jobban ki volt szolgáltatva kézíratai másolónak, gondozóinak és főképpen nyomdászainak (anyagilag is, mint közismert). Szinte minden írástudó ebben a helyzetben volt, és ezen a Társaság működése sem változtathatott lényegesen.

A felvilágosodás elvi álláspontjával ellentétben, amely határozottan utasította el a tudomány, a ráció nevében a paraszti babonát és tudatlanságot, a parasztok illetlen szavait, a fennkölt nyelvi és irodalmi ízlés nevében a nyelvjárásiasságot, a nyelvi provincializmust, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság álláspontja jóval rugalmasabb. Az erdélyiek tudták vagy legalább sejtették, hogy a régió szerves nyelvi hagyományai, az irodalomba is beemelhető értékei éppen a nyelvjárásban vannak. „A szokott nyelvkülönbséget, ún. dialektust és az imitt-amott bizonyos szokásban lévő szokat

⁶ Benkő József írja levelében Aranka egyik művének kiadásáról: „... A' nyomtató kezét sem átkozom, de bizony jól megkopolnám, ha hatalmamban volna, a' sok látható hibákért” (Éder 1978: 220).

⁷ Kazinczy már 1789–1790-ben megrója Arankát szóismétléseiért, logikátlan képeiért (vö. Benkő: NytudÉrt. 113. 43). 1794-ben már a Társaság kiadványáról ír lesújtóan: „Egy szóval, édes Barátom, sokat adnék érte, ha az a levél még ki nem nyomtatott, le nem küldetett volna. Ily csúf hibák igen kirívóak egy oly Társaság tagjainak pennájokból a' mely nyelvet akar művelni” (Lev. II, 358–9, idézi Benkő, FelvIr. 249). Ugyanerről még kíméletlenebbül Kis Jánosnak: „Megírtam Arankának ítéletemet, 's kértem hogy vagy ne dicsekedjenek Nyelvműveléssel, vagy tanuljanak gramatikát és orthográfiát. Ha historiai 's filozofiai tárgyat téznek czélul, úgy senki nem botránkozik-meg az ő rossz magyarságokon 's rossz orthográfiájokon; de ha Nyelvművelés peng a' szájokon, már akkor pirontság éri” (Lev. II, 262; idézve uo.).

s szók élésit, melyet az idegenek provincializmusoknak neveznek, úgy tartja a Társaság, mint két bányát a nyelv bővítése rendiben. Azért érdemes társaira fogja bízni, hogy ezekben azokat a szókat, melyek a közönséges nyelvben (ti. a köznyelvben) elvesztenek és illendők, egybegyűjtven, a társaságnak adják bé” (1793. dec. 3-i Jegyzőkönyv: EMNyTI. 134—5). Aranka több ízben ír részletesen és mai szemmel nézve is pontosan a szavak helyi értékéről és stiláris értékéről, arról, hogy a maga helyén mindegyik jó. És amire különösen érzékenyek voltak abban a korban: hogy illendő-e az a szó, az a nyelvi forma (stiláris norma!).

A magyar nyelvtudomány történetében is fontosak ezek a finom distinkciók: dialektusbeli, vidéki, azaz regionális, népnyelvi vagy: provinciális vagy helységbéli, azaz szűkebb értelemben vett tájszó („melly ugyan jó; de ebben igen vigyázni kell, tsak egy helység-béli, úgynevezett Provinciális szók, sőt még szóllás formái-is tisztességes Beszéd rendibe soha fel ne vétessenek; mert tsömört okoznak, alaton és házi beszédbe pedig élni lehet vélek” — Aranka György i. m. 17—8), közönséges, azaz köznyelv, országos és piatzos szó, a nyelv „piattza”, azaz általános használatú, publikus nyelvhasználat. A dialektus nem rossz, a regionális nyelvhasználat nem ítéltető el, írja több helyen Aranka, a szavak is sokfélék, de „...magába, maga rendibe és hazájába jó lehet mindenik” (Éder 1978: 268). Néha mégis mintha túl engedékeny volna: „...élhet ugyan vélek (ti. a dialektusokkal) akárki szabadon és senki érette törvényesen meg nem perelheti akármiképpen mondja és írja, főnn vagy fenn, Eskola vagy Iskola, Hút vagy Hit, Ingolna vagy Angolna: de illő még is réá vigyázni és meg választani, kivált az írásba, és aval élni, a’ melly azokon a’ helyyeken, mellyeken a’ nyelvnek mintegy piattza vagyon, inkább Szokásban vagyon” (i. m. 271—2).

A nyelvnek ez a sokszínűsége jelenik meg Aranka szótári tervében is, amikor arról ír, mire kellene kiterjednie, és miként kellene minősítenie egy nem latin célú tiszta magyar szótárnak: „Mellyben minden Magyar Szok, sőt nem tsak a’ Magyarok, hanem a’ bé tsuszott kortsos Szok is mellyek kőz beszédbe forognak, jova, rozsza; avassa és ujja; szépe és idétlennye; simája és faragotja; betsületes és tsunya, jádzi, pajkos, kufárné, katona, ’s Pap szájába való; szokott és szokatlan; gyógyógó, édesgető, és kemény paraszt Szok, Szóllások formái; példa beszédek; ’s ezeknek rosz és jo élések meg lennének, ’s mellettek Magyarul a’ magyarázatjuk, és az hová illik egy tsova is, hogy e’ rosz, e’ jádzi; e’ paraszt, e’ dialectus ’s a’ t. ritkán fordulván elé, annak az Ironak neve is, a’ ki vélek élt” (i. m. 245).

Az erdélyi magyar nyelv kétszáz évvel ezelőtt szinte kizárólag a nyelv-járásokban élt: „...a normatív írásbeliség Erdélyben meglehetősen csekély mértékben, mintegy vékony felső rétegben érvényesült csupán...” (Benkő: FelvIr. 490). Területileg, szintén Benkő Loránd megállapítása szerint, ez a normatív írásbeliség és valószínűleg a nem provinciális élőbeszéd is erőteljesebben érvényesült Erdély keleti és nyugati részein, az iskolavárosokban és a polgárosultabb városi településeken. A spontán kollektív kétnyelvűség

bizonyára már akkor is kiterjedt lehetett, azt viszont csak találgatni lehet, milyen irányú és milyen mértékű volt az asszimiláció.

A mai romániai magyar nyelvjárások közül azok állnak legközelebb a nemzeti nyelv beszélt változatának normáihoz, amelyek hídként átnyúlnak az országhatáron (az északkeleti, a tiszai és a déli). A legértékesebb transzilván nyelvi hagyományokat továbbra is a székely nyelvjárás őrzi, ebben ötvöződnek leginkább az erdélyi régió és a nemzeti nyelv normái. A nyelvi szigetek és a szórványok (a lakótelepi szórványok is) a kevertnyelvűség, a kétnyelvűség, a nyelvi széttöredezettség állapotában saját hagyományos normáikat sem képesek őrzeni, és mint fuldokló a levegőt, úgy igénylik a nemzeti nyelv hozzájuk eljutó, éltető elemeit. Erdélyben is kialakultak köznyelvek (néhányak szerint nincs is más köznyelvünk, csak regionális), ezek részben a nagyobb nyelvjárási régiókat hidalgják át (ilyen a székely városok nyelve, a partiumi városok nyelve, Kolozsvár nyelve stb.). Az anyaországi regionális köznyelvektől eltérően ezek nem kizárólag a nyelvjárások integrálódásának eredményei: az erdélyi regionális köznyelv, akár csak a felvidéki és a délvidéki, a nemzeti nyelvtől való elszigetelődés és különfejlődés jegyeit is magán viseli.

Ma is azt mondhatjuk, mint kétszáz évvel ezelőtt: nem az a baj, hogy vannak nyelvjárásaink, még az sem kárhoztatható, hogy a beszélők többsége valamely vidék nyelvjárását beszéli. Érzékeljük viszont, hogy nincs eléggé jelen és nem mindenütt hozzáférhető a nemzeti nyelv beszélt változata, a mai köznyelv. Az ezt hordozó és közvetítő polgári magyar értelmiség, amelynek megfelelő nyelvi kultúrája volna, nagyon vékony és egyre apadó réteget képvisel Erdélyben. Ma sem célja senkinek a nyelvjárások háttérbe szorítása, de sokkal inkább a köznyelv erősítése, a nyelvterület csángósodó széleinek megerősítése.

6. Erdély, nyelvi nimbusza ellenére, és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság is úgy szerepel a XVIII. század végi magyar szellemi köztudatban, mint konzervatív, maradi régió, amely ellenzi az újításokat. Ha a korabeli szövegek indulati hőfokát nézzük, kétségtelen, hogy Arankáék semmit nem kárhoztatnak úgy, mint a nyelvbővítés szörnyszülötteit⁸. Sőt elvileg is meg lehet kérdőjelezni a mesterséges nyelvbővítés lehetőségét, mint egy késői, 1806-ból származó „Rövid vélekedés”-ben olvassuk: „Csekély vélekedésem

⁸ Ez a háborgás még a mérsékelt hangnemű szövegekből is érződik: „4. Regula. Mivelhogy pedig némelly jó reménségű újj vitéz nyelv herosok, a' Magyar nyelvhez való buzgáságból, ennek bőbítettésének (!), ékesgetésének és kedveltetésének némelly olyan úttyait kezdették meg próbálni, mellyek éppen ellenkező tzélra visznek: mellynek példái az újj Magyar termésekre találtató némelly tsuda bogár újj szók: más nyelvekből szükség felett bé-hozott szók és majmólt szóllás-formái . . . a' Társaságnak a' leg-szellesebb és munkásabb Tárgyai közül való lenne mind ezeknek a' hibáknak az újj Könyvek elő-adása alkalmatosságával léendő helyes és törvényes, igasságos, de inkább elmés mint éles meg-ítéllések; némellyeknek lajstromba szedések, és az el-túrhetetleneknek éppen ki tzégerezések” (Újjabb elmélkedés 16—7).

az, hogy egy nemzeti nyelvet, amint . . . csinálni, úgy . . . bővíteni is, emberi tehetséget felülhaladó dolog. Mindenik az idő, szokás bévett kölesönös élés munkája” (EMNyTI. 337). Az 1791-ben publikált Ujjabb elmékedésekben ezt írja Aranka: „A’ Magyar Nyelv természeti édességén és kellemetességén fellyül ép és egész bőv nyelv lévén. Ebben a részben azért nem a’ nyelvet tsak a’ fejet kell bővíteni, és szélesíteni. A’ mi bővítésre nyelvünkbe szükség vagyon, kétség kívül tsak a’ Szókban, még pedig a’ Mesterség, Tudomány, Játék-béli ’s hasonló szókban vagyon” (i. m. 15). Benkő József is kételkedik abban, hogy gyors nekibuzdulással meg lehet tisztítani nyelvünket az idegen szavaktól, különösen a deák szóktól. 1791. március 1-jén Arankához írott levelében a tervezett Társaság ürügyén fejti ki véleményét: „...ma (:áldassanak az Egek!:) tisztán magyarul kíván szóllani az Haza... felette sajnálom némelyeknek sok új magyar szókkal való sietéseket: mert az ilyent lassanként, tsak halkal, és nem edj két embernek, hanem köz akarattal kellene tselekedni, ’s meggondolni, valyon tanátsos é, de lehet é, nem tsak ily hirtelen, hanem valaha, mind kirázni Nyelvünkéből az idegen, kiváltképpen deák szókat” (Éder 1978: 220). Május 9-én újra visszatér e gondolathoz: „Bár késtek volna számos szókkal mostanság némely Könyveknek írói. A projektált Társaságot illetné, ’s publica auctoritate lehetne az ilyeneket köz hasznuvá tenni” (i. m. 230). Érdemes-e közhasznúvá tenni olyan szavakat, amelyek közfelháborodást keltettek, Erdélyben különösen? Az avatatlan-ság és a sietség az okai a túlzásoknak, ez az általános vélemény: „Innen vagynak azok az idétlén és szenvedhetetlen új szók, mint megannyi afrikai csudák, melyekkel némelyek, igen sietett és éretlen buzgóságból nyelvünket meg kezdettké fertéztetni. Ezekből az egek őrizték édes nyelvünköt” (EMNyTI. 96).

Két okát lehet megjelölni, megítélésem szerint, annak, hogy az erdélyiek ellenzői voltak a kapkodó újításnak: 1. a maguk provinciális elszigeteltségében, a nagyvilágtól távolabb, a polgárosultság alacsonyabb szintjén nem érezték annyira sürgetőnek a nyelvbővítés szükségét (bár ezt elismerték), 2. érezték viszont a már említett szerves nyelvi hagyományt, azt a kimeríthetetlen nyelvi tartalékot, amelyet a régi nyelv és a nyelvjárások jelentettek itt Erdélyben. Nem véletlen, hogy szerintük a nyelvbővítés első három kútfeje: az élő nyelv, a régi magyar nyelv és a nyelvjárások.

Nem lehet azt állítani, hogy az újítások ellenében a régi nyelvet idealizálták volna, hiszen gyakran kritikusan nyilatkoznak róla. Nem éppen konzervatív magatartásra vall, amikor elmarasztalják „a régi Bendegúz apja és Árpád anyja idejébéli szókkal s paraszt példapeszédekkel való helytelen élés”-t (EMNyTI. 136). Máshol a Társaságtól elvárható tennivalók közt említik: „...ha igyekezni fog az ékesenszólásnak eme veszett kútfejeit bédugni, minéműek a Bendegúz apja idejébéli szók a mái szokott szók helyett s a paraszt konyhabéliek a tisztességesek helyett...” (EMNyTI. 125). Nem szeretném most az ünnep hangulatában még a Társaság konzervativizmusát is túlértékelni, azt viszont mindenképpen látnunk kell, hogy neves tagjainak még látszólagos maradiságukkal is volt szerepük a

közös és egységes normák alakításában, abban, hogy nemzeti nyelvünk a régiók tekintetében is kiegyensúlyozottá vált, és abban is, hogy nem vert gyökeret minden vadhajtsa a szócsinálásnak. Erdély volt mindenképpen a mérleg egyik serpenyője a maga nyelvi tradícióival és máig kiapadhatatlan értékeivel.

A nemzeti nyelv ügye rég eldőlt, és a nemzet sorsában is beteljesedett Aranka álma, hogy „más pallérozottabb Nemzetekkel... majdég hajdon... a' pallérozódás, esméret, és értelem világába-is vetélkedhessék” (Ujjabb elmélkedés 36). Mindaz, ami kétszáz évvel ezelőtt kihívást és programot jelentett az egész magyarság számára, anakronizmusként csak itt Erdélyben őrizte meg szomorú aktualitását. A tudatos nyelvgazdagításra és nyelvápolásra most éppen annyira szükség van, mint akkor. A magyar nyelv erdélyi regionális változatáról ma is azt kell mondanunk, hogy „Mindazáltal a tudományok, mesterségek, sőt társalkodásbeli szókban is nagy fogyatkozása vagyon, melynek kipótlása a művelő kezeket várja” (EMNyTI. 124). Minden tudományterületnek és szakmának van ugyan egyetemes magyar terminológiája, de az erdélyieket megfosztotta ettől a korlátozó és tiltó nyelvpolitika, az oktatás sem tette és nem teszi lehetővé a megismerését és elsajátítását, a gyakorlat pedig szintén nem kedvez sem használatának, sem művelésének. A hivatali és jogi szaknyelvvel hasonló a helyzet. A „társalkodásbeli szók”-kal sem állunk az anyaországihoz mérhető színvonalon, mert a közéleti nyelv, a publikus nyelv talán a legfertőzöttebb a mértéktelen és szükségtelen átvételek miatt. Ezek azok a nyelvi változatok, amelyek hiányoznak a kisebbségi nyelvváltozatokból, vagy keverten vannak jelen. A mai nyelvfejlesztésnek, nyelvgazdagításnak, valamint az oktatásnak és a sajtónak e hiányokat kell pótolnia a nemzeti nyelv meglévő, eddig tőlünk elzárt elemeivel. Ehhez ma is szükségesek, mint kétszáz évvel ezelőtt, gyakorlati és tudományos célú nyelvtanok, közhasznú normatív szótárak (szaknyelvek, iskolai helyesírási és értelmező szótárak stb.), iskoláinkban különösen nagy szükség van a magyar nyelv e bibliáira. A közéletben és a szellemi köztudatban pedig nemcsak az anyanyelvűség politikai programjára és megvalósulására kell éberren figyelni, hanem az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségével együtt minden közművelődési intézményünk: iskolánk, templomunk, színházunk, rádióink és újságunk a legfontosabb közügynek kell, hogy tekintse az anyanyelv megőrzését, az anyanyelv művelését és ápolását.

Ne áltassuk magunkat azzal, hogy Erdély ma is a tiszta magyar nyelv földje, lássuk be, hogy nyelvünk levegője itt bizony megritkult és szennyezetté vált. Hogy jól érezhessük benne magunkat, és benne együtt megmaradjunk, legalább annyi a tennivalónk, mint volt azoknak a derék elődeinknek, akiket ünnepeink.

FORRÁSOK, IRODALOM

- Aranka György: Ujjabb elmélkedés = A' Magyar Nyelv Mivelő Társaságról Ujjabb Elmélkedés. Die 1. Augusti 1791. Claudiopoli Imprimatur C. Eszterházi mp.
- Benkő József levelezése. Az MTA Irodalomtudományi Intézete. 1988.
- Benkő, FelvIr. = Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960.
- Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. NytudÉrt. 113. sz. Budapest, 1982.
- Éder 1978 = Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Budapest.
- EMNyTI. = Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest, 1955.
- Gulya János: Gyarmathi Sámuel. MMT VIII. Budapest, 1978.
- Gumperz 1962/1975 = Gumperz, J. G.: A nyelvi közösségek típusai. Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Szerk. Pap Mária és Szépe György. 151—70.
- Kontra Miklós: Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről? Szivárvány XIV, 1993/2, 123—30.
- MNyTM. = A' Magyar Nyelv-Mivelő Társaság' Munkáinak első darabja. Szebenben, Nyomtatottat Hochmeister Márton betűivel. 1796.
- Normatodat — nyelvi norma. Szerk. Kemény Gábor. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992. Linguistica Series A, Studia et Dissertationes, 8.
- Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Budapest, 1968.
- Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. Regio 1991/3, 166—73.

Péntek János

Van-e egységes köznyelvi kiejtés?¹

1. 1989 októberében az újvidéki beszélt nyelvi tanácskozáson a regionális köznyelvi kutatásokról szólva Balogh Lajos ezekkel a gondolatokkal kezdte előadását: „A magyar nyelvjáráskutatásban általánossá vált az a gyakorlat, hogy tájnyelvi jelenségek leírása »az úgynevezett hasonlító módszer alapján végezhető el a legeredményesebben«. (...) A legtekintélyesebb szakemberek — Deme László, Imre Samu, Benkő Loránd, Nyirkos István — véleménye az, hogy a legideálisabb összehasonlítási alapnak a köz- és irodalmi nyelv látszik (...). A következőkben az a kérdés merül föl — folytatja Balogh Lajos —, hogy vajon mennyire egységes ez a köz- és irodalmi nyelv, amelyhez a tájnyelvi jelenségeket viszonyítjuk, mert ha a köznyelv is rétegekre tagolódik, akkor meglehetősen nehézvé válik a nyelvjárással való szembesítés. Megint csak Imre Samut idézem: »Éppen ezért én összehasonlítási alapul azt az ideális — egyelőre senki által sem beszélt — formáját tekintem, melynek normáit egyrészt az egységes magyar helyesírás, másrészt bizonyos hangkapcsolatok esetében (...) a magyar köznyelvi

¹ Rövidítve elhangzott Kolozsvárt a beszélt nyelvi konferencián, 1991. szept. 22-én.

kiejtésnek ma érvényben lévő s a normatív nyelvtanok által rögzített szabályai adják meg. (Ezt a normát nevezhetjük az irodalmi nyelv eszményi beszélt változatának is.)» (...) Eljutottunk tehát a nyelvi norma kérdéséhez — folytatja —, ugyanis arról van szó, hogy e regionális nyelvváltozatok leírása során a köznyelvnek csak a normatív szabályok által rögzített változata lehet az összehasonlítási alap. Rendelkeznünk kellene tehát valamiféle kodifikált köznyelvi normarendszerrel, amelynek segítségével egyértelműen meg lehet mondani például egy hangtani jelenség esetében azt, hogy hogyan hangzik ez a köznyelvben, és miben tér el ettől a regionális köznyelvi kiejtés” (Balogh 1989: 377—8; a kiemelések tőlem, W. I.).

Ezután Balogh Lajos hangtani, alaktani, lexikai példákat sorol fel a kérdés bonyolultságának illusztrálására, s végső soron a nyelvi norma kérdéseinek alaposabb vizsgálatát, körüljárását, végül megnyugtató megoldását: meghatározását sürgeti. (I. m. 388.)

Hasonló eredményre jutott Sebestyén Árpád is Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek nyelvjáráskutatásunkban című tanulmányában (Sebestyén 1987: 507—16). Ő cikkében egyebek között a *regionális köznyelv* terminussal kapcsolatos aggályait is kifejti, s 1987-ben megismétli, tehát érvényesnek tartja Imre Samunak 1971-ben és 1983-ban megjelentetett nézetét: „Maga a köznyelviség fogalma sem kristályosodott ki elég világosan” (Imre 1971: 4; 1983: 408—17; Sebestyén 1987: 509—10).

E két hivatkozással — számukat persze szaporítani lehetne — azt akartam igazolni, hogy még ma is tisztázásra vár nemcsak (és nem is elsősorban) az, mit is értünk vagy értsünk a *nyelvi normán*, hanem hogy egyáltalán mi értendő a *köznyelv* és a *köznyelviség* terminus technicuson, s mi értendő a *regionális köznyelv* kifejezésen. (Ez utóbbira l. Zilahy 1978: 333—8; Kiss 1989: 187—95). [Nem tudjuk pontosan, milyen nyelvi tényeket rejt és ölel fel a *köznyelv* kifejezés, amelyet mint a nyelvi norma (vagy az igényes, de még nem az eszményi nyelvi norma) megtestesítőjét szoktuk emlegetni. Hiszen Balogh Lajos és Sebestyén Árpád még az 1980-as évek végén is érvényesnek érzi Imre Samunak egy eléggé korai megállapítását, hogy ti. tisztázásra vár a *köznyelv* és a *köznyelviség*, a *regionális köznyelv* terminus technicusok fogalma, tartalma.] Magyarázata ennek az is lehet, hogy az évek során eléggé megváltozott mindkét terminus technicus jelentéstartalmát. Még egy és ugyanazon szerző felfogásában és használatában is. A *köznyelv* szó ugyanis az 1950-es években egy olyasféle jelentéstartalommal élt a nyelvészeti szakirodalomban, hogy az nem más, mint az (írott) irodalmi nyelvnek (többé-kevésbé általánosan használt és többé-kevésbé területek feletti, hangállományában egységesült vagy egységesülőben lévő) beszélt változata. S mint ilyen — az egységesült hangállományú írott nyelvváltozatnak beszélt és egységesült hangállományú változata — a hangállományában nem egységesült területi nyelvváltozatokkal volt szembeállítva. Az évek során azonban kialakult és egyre inkább elterjedt egy olyasféle felfogás, hogy a *köznyelv* egy olyan igényes, talán a standardnak megfelelő, normatív értékű nyelvi változat, amelynek egyaránt van írott és beszélt

változata, amely azonban az eszményi normát tükröző, írott vagy hangosított (interpretált) irodalmi nyelvhez viszonyítva kevésbé igényes. (Lásd erre legutóbb: Benkő 1988a: 15–33; 1988b: 251–7; Wacha 1987: 1992.)

2. A nyelvi rétegződés és vele együtt a nyelvi — kiejtési — norma kérdéseinek tisztázása már azért sem könnyű feladat, mert kérdéseinek vizsgálatában gyakran keverednek a területi, társadalmi, foglalkozás és műveltség szerinti, valamint az igényszintek és stíluszintek — sőt olykor közlésmódok, műfajok, műnemek — szerinti felosztásnak, azután a csoport- és rétegnyelvek vizsgálatának, továbbá a diakroniának és a szinkroniának a szempontjai is. (Lásd az utóbbi évek fontos elvi cikkei közül Benkő 1988a–b, Péter Mihály 1987, Sebestyén 1990, Wacha 1987, 1992, Zeman 1978.)²

3. Azonban nemcsak a *köznyelv* — *regionális köznyelv* — *köznyelviség* jelentéskörének, tartalmának tisztázatlansága (az eredeti jelentéstartalom módosulása) az egyetlen gond. Bonyolítja a kérdést, hogy a nyelvjáráskutatással foglalkozó szakemberek többsége a területi nyelvváltozatokkal „szembenálló”, hangállományában kiegyenlítettnek tekinthető, területek feletti nyelvváltozatként értelmezi és használja a *köznyelv* terminust, míg a nyelvhelyességgel, nyelvműveléssel, beszédműveléssel foglalkozók norma szintű, igényességet tükröző és tartalmazó terminusként élnek vele. (Vö. Sebestyén Árpádnak a regionális köznyelvvél kapcsolatos, említett fenntartásaival.) S mindkét szakembercsoport szerint a köznyelvi változat hangállományát a helyesírás tükrözi-szabályozza. Csakhogy — erre Deme az egri kiejtési konferencián nyomatékosan felhívta a figyelmet — a helyesírás és a kiejtés nem mindenben felel meg egymásnak, noha kölcsönösen hat egyik a másikra. (Vö. Deme 1967: 23–58.) Ezt igazolják a meg-megváltozó hangkapcsolódási szabályok is (vö. Deme 1962: I, 94–104). De a szóalakokban is találunk példákat arra, hogy a helyesírási és az ejtési változat nem esik egybe az igényesen beszélők kiejtésében sem (pl. *bura*—*búra*, *árbo*c—*árbóc*, *szimfonikus*—*szimfónikus* stb.).

Ha már most a nyelvjárások—köznyelv szembenállást fogadjuk el, mégpedig a nyelvjáráskutatók szemléletmódjából kiindulva, elfogadhatjuk mindazt is, amit Imre Samu, Kiss Jenő és mások írnak a kettősnyelvűségről, a diglossziáról: A „diglott nyelvközösség egyazon nyelv két megkülönböztethető változatát használja: a »magas« változatot ún. presztízsfunkciókban, az »alacsony« változatot a mindennapi helyzetekben (...). A (...) köznyelvi változat a nagyobb presztízssű, az erősen szabályozott, többnyire

² Mivel többször is eléggé részletesen tárgyaltam (Wacha 1985, 1990, 1992a–b), a kérdés fejtegetésébe, taglalásába itt és most nem bocsátkozom. Felosztásom nagyon közel áll ahhoz, amelyet Zeman László mutat be — nagyon fontos, elvi megállapításokat tartalmazó A tudományos nyelvhasználat című cikkében — a csehszlovák és a szovjet szakirodalom tézisei alapján (Zeman 1978: 316–26).

tudatosan tanult-elsajátított s formális helyzetekben használt nyelvváltozat. A nyelvjárás ezzel szemben alacsony presztízssű, nem olyan erősen szabályozott, spontán módon elsajátított s a hétköznapi, illetőleg familiáris beszédhelyzetekben használt változat (...).

Helyénvaló — de kivételeket is magában foglaló — általánosításnak látszik, hogy a nyelvjárás ma a familiáris, tehát informális nyelvhasználat formája, a köznyelvi(es) változat pedig a közéleti, nyilvános, azaz formális megnyilatkozások nyelve (...). A kettő között a határ persze nem éles, ez is oka annak, hogy a két szóban forgó változat nem különíthető el mindig pontosan egymástól. A másik, ennél is fontosabb ok pedig az, hogy a nyelvjárási beszélők egy része nem kettősnyelvű, tehát első nyelve, a nyelvjárás mellett második nyelvváltozatra, a köznyelv vagy annak valamely regionális változata normatív használatára (még) nem képes. A köznyelvi első nyelvű diglott személyek száma kevés, ezért figyelmünk középpontjában a nyelvjárási beszélő áll, aki a számára legtermészetesebb beszédhelyzetekben nyelvjárást beszél, s akinek közéleti nyelve valahol a köznyelv és a nyelvjárás között helyezkedik el.” (Kiss Jenő 1989. 406.)

4. Csakhogy a kérdés korántsem ilyen egyszerű, még ekkor sem. Mert ha meggondoljuk, hogy beszédreteg vagy beszédszint váltásakor (pl. nyelvjárásból a regionális köznyelvbe vagy a régió köznyelvébe, vagy onnan tovább a köznyelvbe való „átlépéskor”, területenként még azonos műveltségi szinten lévő beszélőknél is más és más minősül nyelvjárási vagy köznyelvi alaknak, különösen pedig azonos területen a különböző műveltségi szinten lévő beszélőknél (l. Sebestyén 1987; 510: ő pl. a debreceni *i*-zést és a szegedi *ő*-zést veti össze), akkor nemcsak diglossziáról, hanem legalább triglossziáról kell beszélnünk, elfogadva a nyelvjárás, regionális köznyelv, köznyelv hármasságát.

Penavin Olga *Nyelvjárás és köznyelv* című tanulmányában pedig arról ír, hogy kommunikációs helyzeteknek és szerepeknek megfelelően négy rendszerből válogathat a nyelvjárási beszélő (Penavin 1986: 15). De ugyanilyen erővel az átmenetek széles skálájára is gondolhatunk. (Nota bene! Erdélyben járva: milyen nyelven beszél és ír Sütő András? Szerintem nyelvjárási színezett irodalmi nyelven. Ti. műveit felolvastatni, megszólaltatni csak irodalmi hangvétellű akusztikummal lehetséges!)

Kiss Jenő mondta az ELTE Egyetemi Anyanyelvi Napok tudományos ülészakán tartott előadásában 1993-ban: „minden egyes nyelvváltozat többsíkú és (...) többstílusú. Köznyelven éppúgy lehet pongyolán, igénytelenül, sőt vulgárian megnyilatkozni (...), ahogy lehet nyelvjárásban is igényesen, választékosan beszélni. (Kiss Jenő: *Köznyelv és regionális nyelvváltozatok*. Kézirat.)

A regionális köznyelvi vizsgálatok — Balogh Lajos, G. Varga Györgyi, Zilahi Lajos és mások kutatási eredményei, szövegközlései is — még a szűkebb értelemben vett kiejtésre figyelve is — legalábbis az átmenetek

széles skálájára utalnak. E szövegközlések alapján nemcsak a regionalitás mértéke, statisztikai eredményeinek közzététele lehet érdekes, hanem az is, hogy egyazon beszélő szövegében milyen rendszerességgel vagy rendszertelenséggel jelennek meg a köznyelvi és regionális köznyelvi vagy nyelvjárási ejtészváltozatok. Magam, empirikus megfigyelések alapján, úgy tapasztaltam, hogy a jellemzők (mintegy hullámhegy-hullámvölgyszerűen) tömbösödnek — sűrűsödnek, ritkulnak —, bár eléggé ötletszerűen és annak megfelelően, hogy a beszélő mennyire ügyel beszédének igényességére, mikor lanyhul el „önellenőrzése”, mikor lép át feszezebből, igényesebből, merevebből oldottabb, bizalmasabb, családiasabb partnerkapcsolatba, vagy fordítva. Egy regionális köznyelvi gyűjtés alkalmával egy vidéki nyelvész adatközlő elsősorban nyelvművelő(!) — beszélgetésünk során egyszer sem hibázta el a *nem* + *-e* kérdőszócskás alakulat (*nem volt-e*) használatát. Miután kikapcsoltam a magnót, s „magánbeszélgetésbe” kezdtünk, noha nyelvi, nyelvhelyességi, szakmai kérdésekről, meg-megjelent beszédében alapnyelvjárásának *nem-e* formulája (*nem-e volt ott*).

Az elmondottak arra utalnak, amit Kiss Jenő és mások is megállapítottak, hogy a regionális köznyelv és a köznyelv használata, a köznyelviség ma már nemcsak területi, hanem igényszint: beszédhelyzet és beszédpartner kötöttségű s meghatározottságú is. Kiss Jenő említett cikkében (Kiss 1989: 406—11) többször is hivatkozik nyugati — német, francia — példákra. Gyergyai Albert önéletrajzi visszaemlékezéseiben, így A falutól a városig és A várostól a világig című kötetekben (Szépirodalmi Könyvkiadó 1979, 1986) többször is írja, hogy nyelvjárásban vagy nyelvjárásiasan, de igényesen beszélő német, francia ismerősei (mindannyian írók, tanárok, tehát értelmiségiek!), de idegenek is, azonnal az irodalmi nyelvre váltottak át, ha vele (a külföldivel, a nem francia anyanyelvűvel) társalogtak.

5. Sebestyén Árpád megfigyelései (1987: 509—10) azonban nemcsak a nagyobb vidéki városok értelmiségi beszélőire érvényesek. Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a vidékről elszármazott, hosszú ideje Budapesten élő és magasabb funkciót, tisztséget betöltő, nagy kvalitású és képzettségű, írással hivatásszerűen is foglalkozó személyeknek: politikusoknak, egyetemi tanároknak — mind magán, mind közéleti — beszédében is. Olyanokéban, akik írásaikban a köznyelvi, sőt az irodalmi nyelvi nyelvhasználat normáinak megfelelően fejezik ki magukat, és előszóban is tudatosan, mintegy „hivatalból” törekszenek a köznyelvi, sőt irodalmi nyelvhasználatnak és stílusnak, az igényes „kiejtési norma” szabályainak megfelelően szólni. Elhangzó beszédükben — különösen spontán fogalmazású megnyilatkozásaikban, de nemegyszer még felolvasásaikban is — megvannak a tájnyelvi színek és ízek, noha írásaik hangállományából természetesen — de még szókinséből is — ezek hiányoznak. Számos politikusunk, közéleti személyiségünk nevét sorolhatnánk fel mind a közelmúltból, mind a jelenből. Színészeink közül az igazán igényes Gáti József magánbeszédében is feltűnnek a tizsántúli *-úl/-űl* ragok, *-úlat/-űlet* képzők. Sinkovits Imre beszédének is

vannak nyelvjárási(?) ízei; a korábbi időkben pedig — mint azt egykori film- és híradófelvételek igazolják — színészeink, sőt arisztokratáink és politikusaink jelentős többségének beszédén is lehetett regionális ízeket érezni. De, hogy csak a „szakmán” belül maradjak: noha írásaikban nem (akár felolvasnak, akár közvetlenül szólnak), átüt vagy átütött a nyelvjárási íz például Balázs János, Balogh Lajos, Benkő Loránd, Bolla Kálmán, Fábián Pál, Hadrovics László, Imre Samu, Király Péter, Kiss Jenő, Lőrincze Lajos, Máté Jakab, Papp László, Szathmári István, Zsirai Miklós élelőszavas megnyilatkozásain. A vidéken — bár nem okvetlenül szűlőhelyükön — élők közül pl. Bachát László, Nyíri Antal, Rónai Béla, Sebestyén Árpád, Temesi Mihály és mások beszédén érezhető anyanyelvjárásuk íze. A magyar államhatárokon kívül élőköt szándékosan nem említet, holott rájuk is érvényes mindez, hiszen a „hangállomány”, az alaktan, a szintaxis, a frazeológia tekintetében többnyire ők is a „köznyelvet tükröző” helyesírást használják írásaikban. Nyelvjárásiasságra utaló jegyek legfeljebb alaktani, szintaktikai jellegűek akadnak írásaikban, amelyekben a „hangállományt”, pontosabban talán a fonémaállományt tükröző(?) betűállomány természetesen a köznyelvnek felel meg. (— Hogy magamat se hagyjam ki a sorból, a magam beszédén is érezhető bizonyos mértékű regionalitás, noha több mint negyven éve élek Budapesten, a „kiegyenlítő kohóban”, és harminc éve tanítom a köznyelvi kiejtést hivatásos beszélőknek: rádióbemondóknak, riportereknek, közéleti szereplőknek. Talán nem eredménytelenül, hiszen Kazinczy-díjas és -érmes tanítványaim is vannak.)

Vajon az említett professzorok, kutatók regionális köznyelven vagy köznyelven tartják-e egyetemi előadásait, nyilvános felszólalásait, s köznyelven vagy regionális köznyelven, ennek megfelelő kiejtéssel nyilatkoznak-e meg, amikor magánemberként beszélgetnek? — Azt hiszem, mindkettőn: változtatva. Joggal állíthatjuk tehát, hogy a nyelvjárási—regionális köznyelv—köznyelv már nemcsak területi-területfeletti kategória, hanem szituatív és igényszinti kategória is, s a *köznyelv* csak ez utóbbi formájában területfeletti.

6. Úgy gondolom, hogy amit Kiss Jenő a regionális köznyelvvél, a regionális köznyelvi vizsgálatokkal kapcsolatban elmondott (1980: 187–95), azt joggal vonatkoztathatjuk a köznyelvre is. Annyi a különbség — a dolgot nagyon leegyszerűsítve —, hogy ahol Kiss Jenő regionális köznyelvet ír, ott helyébe a köznyelv terminust kell tennünk, ahol pedig a köznyelv terminust használja, ott helyébe az irodalmi nyelv szakkifejezést kell beírunk. Természetesen az általa említett régiókat is át kell értelmeznünk! (Vö. Kiss Jenő 1980: 188–9; a regionális köznyelv terminus technicus kialakulására, tartalmára lásd Zilahi 1978: 333–8.)

6.1. Meggondolandónak ítélem Balogh Lajos javaslatát, hogy ti. „nem lenne-e helyesebb, ha regionális köznyelvnek egy-egy vidéki város közéleti nyelvét tekintenénk” (idézi Kiss Jenő 1980: 189). A családom-

ban, a (túlnyomórészt értelmiségi) nagyobb familiában és az ismerősök (az értelmiségiek) körében gyermekkoromban tapasztaltakra visszaemlékezve, Győrött bizony megvolt — legalábbis az 50-es évekig — a kettősnyelvűség: otthon, bizalmasabb ismerősök körében az erőteljesen nyelvjárásiás színezettü nyelvváltozat, az iskolában, a közéletben ennek enyhébb, a köznyelvhez közelítő vagy a regionális köznyelvnek megfelelő változata. Pl. otthon nyugodtan *i-ztünk* (*píszít kírék, kényír, szíp, misz, nízid még* stb.), *l-eztünk* (*mëllik, királ, foló, goló, góla, legfëllebb* stb.), az iskolában, a munkahelyen — hivatalban, irodában — a közéletben azonban már a megfelelő köznyelvi (ahhoz közelítő) kiejtésű alakokat használtuk mi diákok is, (bencés pap) tanáraink is. (Írásban pedig természetesen a helyesírásnak megfelelő alakokat alkalmaztuk.) Legfeljebb a nyelvjárás magánhangzóinak hangszíne maradt meg (pl. a 3, sőt 4-féle hangszínű *e* (a nagyon nyílt, a nyílt, a középzárt és a zárt) használata; az *á-t* tartalmazó szótag utáni *a*-nak *o*-ba hajló hangszíne (*lábom, Rábo* stb.)). Az 1980-as évekre azonban némileg módosult a helyzet. Erőteljesebben tért hódított a magánéleti nyelvhasználatban is a (regionális) köznyelv. Az *l-ezés, í-zés* még/már a bizalmas családi beszélgetésekben csak elvétve bukkan fel. Az *e*-féle hangok változatos hangszíne azonban Győr-szerte megmaradt.

7. A magyar esetében azonban — s azt hiszem más nyelvekben (a németben vagy a franciában) is hasonlóképpen lehet — a tudatosan vagy öntudatlanul megőrzött regionalitás mértéke természetesen nem egyenlő. Függhet a beszédhelyzettől, beszédpartnertől is, de sokkal inkább a származási helytől. Meggyőződésem szerint kisebb a regionalitás mértéke, vagy csekélyebbek a nyelvjárásiás ízek az északkeleti nyelvjárásterületről származók beszédében, hiszen ez a nyelvjárás volt a köz- és irodalmi nyelv, valamint a helyesírás alapja. Ugyancsak kevésbé érezhető a regionalitás a budapesti születésűek vagy gyermekkoruk óta Budapesten élők beszédén. A második generáció nyelvhasználatából szinte már teljesen eltűnnek a nyelvjárásiás jellegzetességek, még ha vidékről Budapestre került szüleik őrzik is beszédükben a nyelvjárási(as) sajátosságokat. Még inkább hiányoznak a második generáció beszédéből az elszármazás helyére utaló nyelvi ízek akkor, ha a szülők Pestre kerülve — mint ez gyakori jelenség — sürgősen igyekeznek levetkőzni beszédüknek nyelvjárásiás jellemzőit.

7.1. Ami viszont a beszédhelyzetet, beszédssituációt és a kommunikációs partnerekkel való szólást illeti: nagyobb mértékű a regionalitás a beszélgetésszerű, bizalmasabb, spontán megnyilatkozásokban. Csökken a mértéke a nyilvános, de kötetlen, szabad előadásokban, s a minimálisra csökken, szinte teljesen eltűnik — vélhetőleg az írásképp hatására is — a kötött előadásokban, a felolvasásokban. Pl. a rádió hivatásos beszélőinek felolvasásos szövegmondásaiból még akkor is eltűnik a zárt *ë* hang, ha a beszélő alapnyelvjárásában megvan. Ugyanezt mutatják a Kazinczy- és versmondó versenyek tapasztalatai is: a felolvasó, versmondó versenyzők nem ejtik az *ë* hangot (a Zala, Vas, Veszprém,, Győr megyeiek sem), még ha a spontán

beszédükben megvan is. Ha jól emlékszem, Ördög Ferenc említette, hogy Zala megyében zárt *ë-ző* falvakban figyelte meg, hogy a református prédikációban és a templomi éneklésben nincs meg a zárt *ë* hang. Magam hasonló tapasztaltam, nem csak református templomokkal. Persze mindez alól is van kivétel: Lőrincze Lajos igényes, választékos stílusú rádiós ötperceinek beszédén erőteljesen és kellemesen érződik anya- és alapnyelvjárásának hangzása, mind hangállományában, mind intonációjában. S itt lép be a problémakörbe a nyelvjárási sajátosságok tudatos megőrzésének, használatának, sőt felhasználásának a kérdése. (Pl. Erőss Pál — a tévé Jogi esetek című műsorának egyik korábbi jogi szakértője — éppen kellemes ízű nyelvjárásias beszéde miatt is lett tévés személyiség. Mint ő maga mondta, a tévészerepléshez tudatosan erősítette fel beszédének nyelvjárásias jellegzetességeit, hogy ennek sajátos egyéni színe, egyéni volta által is válják személyiséggé.)

8. Tulajdonképpen most érkezünk el a köznyelvi kiejtés egységes vagy nem egységes voltának másik nagy problémaköréhez: valójában mit is kell értenünk azon, hogy beszélt köznyelv, beszélt nyelv. S hogy mi a spontán beszélt nyelv, s mi a spontán beszélt köznyelv.

8.1. A beszéltség kérdése csak az elmúlt mintegy húsz évben került a kutatók érdeklődési körébe. Addig az elhangzó nyelvet egységesen beszélt nyelvnek, mivel ez a műszó nem volt meg: beszédnek tekintették, függetlenül attól, hogy az felolvasás volt-e, vagy reprodukció (azaz betanult szövegnek el- vagy felmondása), vagy esetleg interpretáció (azaz meg- és betanult írott szövegnek értő, értető, átélt megszólaltatása), vagy netán spontán, szabad, kötetlen szövegmondású és szövegszerkesztésű megnyilatkozás. Korábban a köznyelvet is csak írott szövegek alapján vizsgálták (s teszik számtalanszor ma is). Hasonló volt — és ma is hasonló — a helyzet az ún. köznyelvi kiejtéssel. Ezt is írott szövegek hangosítása, megszólaltatása (felolvasása) alapján vizsgálták, és vizsgálják ma is.

Így van ez akkor is, ha némely kutatók azt is fontosnak tartják — s jogosan —, hogy van-e jelen a beszélgetéskor, megnyilatkozáskor valamilyen „zavaró” tényező: mikrofon, hangerősítő és -rögzítő (magnó), nagyobb idegen közönség vagy egy „harmadik személy”, mert az ilyen esetekben más lesz a megnyilatkozás nyelvi összeszedettsége: a beszélő (önkéntelenül is) „viselkedik”, „lépik egyet felfelé” a nyelvi normák szintjeinek megfelelően — mind a hangképzési folyamat igényességét tekintve (hogy az egyes fonémáknak milyen ejtészváltozatait hozza létre, a hangkapcsolódási szabályok, törvényszerűségek közül mit, milyen mértékben érvényesít), mind pedig a grammatikai, lexikai elemek kiválasztásában, egészen odáig, hogy mennyire fogalmazza meg gondolatait kerek mondatokban, mennyit nyög (vö. Dezséry-Terestyéni 1976: G. Varga Györgyi 1967: 1972; Keszler 1983).

8.2. Fontos ez a kérdés, mert más kommunikációs folyamat zajlik le a megnyilatkozóban az írásos, a reprodukciós és a spontán — kötetlen —

megnyilatkozás során. (Vö. Wacha 1987. 30, 194—6, 1990. 54—6). S ez utóbbiban is mások a folyamatok, ha a megnyilatkozás monologikus vagy pedig dialogikus jellegű. S éppen emiatt más lesz (mondat- és szövegszerkezetében is) a szöveg, amely végső soron meghatározza a szöveg hangzásformáját. Olyannyira más lesz a szöveg egészének felépítése, nyelvhasználata — beleértve ebbe az anaforikus és kataforikus eszközök (kötőszók, utalószók stb.) használatát, az egyes mondatok, megnyilatkozások grammatikaiszintaktikai szerkezetét, az egész szöveg-közlemény nyelvi-logikai építkezését —, hogy már egyre többen hajlunk arra, hogy a nyelvi rétegződésben két nagy alapvető kategóriával és több kisebb átmeneti kategóriával kell számolnunk: az írott nyelvváltozattal és a beszélttel. (Az irodalmi nyelv első sorban írott nyelvváltozat, melynek csak hangosított — felolvasott, reprodukált, interpretált hangzó — változata van, s „írott” még akkor is, ha „beszélt”, azaz ha a mű dráma, vagy ha a szereplők beszélnek, dialogizálnak a verses vagy prózai irodalmi műben. A nyelvjárások és a köznyelv első sorban és ma beszélt nyelvváltozat, főleg ha eltekintünk a történelmi fejlődés folyamatától, az irodalmi nyelv kialakulása előtti nyelvemlékektől, NB. azonban ezek is — még a prédikációk is — írott nyelvjárási-nyelvjárásias szövegek. Még a megszólaltatásra, tehát beszélt formában történő „átadásra” készült rétori alkotások, a prédikációk, az országgyűlési és egyéb szónoklatok nagy része is az, hiszen túlnyomó többségük előre megíródott! (Lásd a régi retorikákat!) A köznyelv természetesen lehet írott és beszélt, főleg felolvasott, reprodukált, interpretált nyelvváltozat is. És természetes az is, hogy vannak átmeneti kategóriái is szép számmal. (Vö. Jakab 1974; Nyirkos 1981; Wacha 1987, 1992.)^{3,4}

³ Az utóbbi húsz évben eléggé nagyra nőtt a spontán beszélt nyelvvel és az írott és a beszélt nyelv különbségeivel, jellemzőivel, átmeneteivel foglalkozó cikkek száma. A teljesség igénye nélkül megemlítem néhány olyan kutató nevét, akik Pais Dezső kérdésfelvetése után előbbre vitték a vizsgálatokat: Ágoston Mihály, Balogh Lajos, Bencédy József, Bolla Kálmán, Benkő Loránd, Deme László, Dezséry Judit, Elekfi László, G. Varga Györgyi, Huszár Ágnes, Jakab István, Kontra Miklós, Nyirkos István, Szabó József, Szabó Zoltán, Szalamin Edit, Szathmári István, Terestyéni Tamás, Török Gábor, Varga László, Zeman László, Zilahi Lajos és mások. Magam is többször tárgyaltam a kérdéskör egyes részleteit.

⁴ Hogy mennyire nehéz a terminológia kérdése, arra érdemes megjegyezni, hogy Szalamin Edit A mai magyar nyelv mondattanának kérdéseihöz című rendkívül érdekes, tanulságos cikkében (Szalamin 1987: 293—303), melyben a beszélt — és az írott nyelv-használat különbségeire próbál rávilágítani, a beszélt nyelv definíciójaként azt adja meg, amit — szerintem — társalgási nyelvnek kellene nevezni. Cikkében ugyanis sok írott szöveget elemez, s ezekben vizsgálja a „beszélt nyelvi” fordulatokat. Szalamin idézett munkájában a következő meghatározást adja: „mit is értünk beszélt nyelven. A nyelvtudományi alapfogalmak közismert meghatározási nehézségeit számba véve eleve operacionális meghatározást igyekszem adni, azaz olyat, amelynek segítségével eldönthető, hogy egy adott elhangzó vagy leírt szöveg a beszélt nyelv körébe tartozik-e vagy sem. Tehát: »a magyar beszélt nyelv az a köznyelvi változat, amelyet közvetlen (nem előkészített), kötetlen, személyes, nem hivatalos érintkezés során használ a magyar köznyelvet anyanyelvként bíró beszélő. Uralkodó, de nem kizárólagos formája az élőszó, az elhangzó beszéd, tartalmát tekintve nem korlátozott.« A

8.3. Ha mármost a köznyelv terminuson egy olyan egységesült nyelvváltozatot értünk, amelyet a hangállomány felhasználásában, alakotani állapotában, a lexikai, grammatikai elemek és eszközök használatában a helyesírás, a szótári alakok és minősítések és a grammatikai előírások szabályoznak, akkor azt kell mondanunk, hogy ezt, a hangzó nyelvváltozatban — vulgó: a beszédben — a grammatikailag is megszerkesztett írott szövegre épülő felolvasás, illetőleg a reprodukció, interpretáció (vers- és prózamondás) közelíti meg leginkább. Ez felel meg annak a nyelvváltozatnak, pontosabban: ez közelíti meg leginkább a köznyelvnek azt az ideális formáját, melyet — Imre Samu szerint — egyelőre senki sem beszél. Ez is csak bizonyos mértékig, hiszen vannak olyan nyelvi-nyelvjárási — vagy annak tekinthető (tekintett?) — sajátosságok, melyek a magyarul beszélők jelentékeny hányadának ajkán élnek pl. a két- vagy háromféle *e* hang, az *i*, *u*, *ü* időtartamának meg nem különböztetése a magyarul beszélők többségének — és nem csak a dunántúliaknak — a beszédében, bizonyos ingadozások, melyeket a helyesírás megegyezései alapján oldott meg — így az *egy*, a *kis*, a *lesz* írásmódja. Ide tartoznak azok a koartikulációs törvényszerűségek is, amelyek a „másképpen írjuk, másképpen ejtjük” egyszerűsítő kategóriájába sorolhatók (a szóelemző és a kiejtés szerinti írásmód ütközésére gondolok, a nyelv történeti fejlődése során, éppen az írásképek hatására is meg-megváltozó hangkapcsolódási szabályokkal és az ún. hagyományos írásmóddal — *Weöres, Dessewffy* — kapcsolatban stb.). De gondolhatok azokra a megszívlelendő nézetekre is, amelyeket egyrésről Deme László mondott az egri kiejtési konferencián a helyesírás és a kiejtés egymásra hatásáról, másrészt Elekfi László írt le többek között az *i*, *u*, *ü* időtartamának „tévesztésével”, helyesírási és kiejtési hibaként való minősítésével kapcsolatban (Deme 1967: 36—8; Elekfi 1983: 200—11). S utalhatok (v. gondolhatok) a költőknek a tiltakozására is a helyesírásnak hangzásváltozatokat eltüntető, egységesítő hatása ellen.

Felvetődnek más problémák is a helyesírással és a kiejtéssel, a kiejtési norma egy részével kapcsolatban. Helyesírásunk (bárha egyik alapelve a kiejtés szerinti írásmód) tulajdonképpen nem beszédhangokat ad vissza a

beszélt, de nem köznyelvi változatokat tehát nem tekintem a beszélt nyelv részének”. (Szalamin 1978: 293—4; a kiemelések tőlem. Ha a beszélt nem beszélt, akkor mi a beszélt? S beszélt nyelvnek hogyan lehet nem kizárólagos formája az élőszó? Ha írott formája van, az már nem beszélt. W. I.) A meghatározást olvasva meglepő, hogy a szerző leírt (vajon ez írottat, írásban fogalmazottat jelent-e vagy csak lejegyzettet?) szöveget is a beszélt körébe sorol, s csak uralkodó, de nem kizárólagos formának tekinti az élőszót, s a beszélt, de nem köznyelvi formákat — így a nyelvjárási beszédet(!) — nem tekinti beszélt nyelvnek. Még meglepőbb, hogy feldolgozott forrásai között a spontán beszélgetéseket tartalmazó interjúk mellett ott szerepeltek „olyan írók művei is, akiknek nyelvét az élőbeszédhez közelállónak” ítélte. Vannak adatai a Magyar szerelmes levelek (...) című válogatásból is, sőt saját magánlevelezéséből is. Nézetem szerint ez utóbbi források semmiképpen nem tekinthetők a beszélt nyelv forrásainak. Legfeljebb olyan írott társalgási nyelvi forrásoknak, melyekben gyakran elő-előbukkannak a beszélt társalgási nyelv fordulatai.

grafémákkal (betűkkel), hanem — egyszerűsítve — fonémákat jelöl. Ezek akusztikus realizációja (hangértéke) a magyar nyelvterületen korántsem egységes. (Gondoljunk csak a nyelvjárásokra!) De az egyes beszédhangok — és nemcsak a változatos spektrumot mutató magánhangzók, hanem a sokkal egységesebbnek tekintett mássalhangzók is — sokféle fonémavariáns alakjában jelennek meg a beszédben, kezdve az egyszerű fonémavariánstól a beszéd igényessége, stílusrétege által meghatározott és az emfatikus variánsokig. Ezt a szórást jól mutatják Bolla Kálmán, Magdics Klára, Szende Tamás, Tarnóczy Tamás, Vértés O. András és mások eszközfonetikai mérései, ezekre épülő adatai. (Vö. pl. Bolla 1982: Magdics 1965, Szende 1976: 96 —110; Vértés O. András 1982: 71 —114.) Meggyőződésem, hogy nem lenne célszerű — még a kiejtés egységesítése, sőt az igényes kiejtés szempontjából sem — a köznyelvi kiejtésben a variánsok skáláját túlságosan — vagy tovább — szűkíteni, hiszen ezáltal nyelvünk színeit vesztenénk el, gyilkolnánk meg. Emlékezzünk csak: híradófilmek és archív rádiós felvételek bizonyítják, hogy a harmincas, a negyvenes, de még az ötvenes években is sokkal gazdagabb változatokat mutattak az *e*-féle hangok az igényesen megszólalók beszédében is. És ez a változatosság nemcsak a vokálisoknál figyelhető meg, hanem a sokkal egységesebb(nek tekintett) mássalhangzó-állományban is.

Van még valami — különösen a mássalhangzó-állomány terén —, ami elgondolkodtató. Az utóbbi 20-25 évben — némely (csak hagyományos nyelvi szabályokat, „előírásokat” ismerő, de magát a nyelvet, a nyelvi jelenségek szerepét nem vizsgáló és a pintéri nyelvhelyességi elvek alapján csak „szabályozó”, sőt uniformizáló) beszédtechnika-tanárok munkássága nyomán — elterjedt az a mondás, hogy „Magyarország pösze ország”. Mindenképpen megvizsgálandó ennek az állításnak az érvényessége. Mert: igaz, hogy társadalmi, szociális és egyéb okokból nő a beszédhibások száma, terjed a pöszeség (főleg a sziszegő, susogó hangok hangszínének változástorzulása). Mégis: valószínűtlennek tartom, hogy egy egész ország, egy egész nyelvi közösség hibásan beszéljen. Elképzelhető, hogy „egy ló meg-megbotlik. De egyszerre egy egész ménes”?!? Nem valószínű. Az okokat másutt (is) kell keresni. (A Pintér Jenő-i elvek éppen a kiejtés terén sokkal liberálisabbak voltak, mint a követőiké. A szigorú Kodály tanár úr is védte a vokálisok hangszíneit. A raccsolás és a hibás beszéddallam ellen természetesen tiltakozott.)

Már csak azért is meggondolkodtató az egész magyar nyelvi közösség pösze voltáról kinyilatkoztatott vélemény, mert a magyaron, de más nyelveken belül is eléggé nagy az ejtésbeli szórás ugyanazon fonémának egyrészt női és férfi, másrészt (ezt is beleértve) az életkortól függő (pl. gyerek és felnőtt) ejtésváltozatai között. A fonetikai mérések egyértelműen igazolják ezt. És ha még azt is meggondoljuk, hogy — csak az európai nyelveket vizsgálva (mondjuk a portugáltól a finnig) — mekkora különbséget tapasztalhatunk — pl. annak a fonematikus értékű beszédhangnak akusztikus variánsaiban, amelyet az APhI átírásban [*f*]-sel vagy [*s*]-szel jelölünk —, el

kell gondolkodnunk: szabad-e kimondanunk, hogy a magyarul beszélők többségének ejtésében hibásak a sziszegő-susogó hangok. S még van valami, ami kétségesse teheti a magyar nyelvűközösség sziszegő-susogó hangjainak helyes-helytelen voltáról vallott általánosítást.

A magyar finnugor nyelv. Ha a korai – múlt századi, de még XX. század eleji – finnugor nyelvi lejegyzéseket, átírásokat figyeljük, azt tapasztalhatjuk, hogy a sziszegő-susogó hangok betűjele mellett többnyire ott látható valamilyen – általában a palatalizáltságot, a mássalhangzó „lágyabb” ejtését kifejező – mellékjel. Nos a finnugor nyelvek első kutatói többnyire német származásúak vagy némettel bilingvisek voltak. A német [f], [s], [ʃ], [tʃ] stb. hanghoz viszonyítva érezhették „lágyabbnak” a finnugor és magyar megfelelőket. Ugyancsak német származásúak, némettel bilingvisek voltak a színpadi beszéd(technika) első művelői, tanárai, de első logopédusaink, városi tanáraink is. Ők is saját ejtésükhöz, a „sötétebb hangszínű” sziszegő-susogó hangokhoz viszonyították és igazították tanítványaik ejtését. Így alakulhatott ki az „általános pöszeség” képzete. – Ilyen megfontolások alapján érdemes lenne megvizsgálni, csakugyan érvényes-e a „Magyarország pösze oia...” „szállóige”. S azt is, nem lenne-e célszerű szélesebbre tárni az ide sorolható beszédhangok normasávját.

8.4. Az „ideális”, a „rögzített” normának megfelelő (a helyesírás, a grammatikák, a szótárak által szabályozott) kiejtésváltozat – megfigyeléseim alapján – főleg a „felolvasó és interpretatív” beszédben él, mégpedig tanult beszélők – rádióbemondók, riporterek, előadóművészek, színészek, azután nagy előadói rutinnal rendelkező közéleti személyek ajkán és megszólalásaiban. S náluk is csak akkor, ha kötött, logikailag és grammatikailag is megszerkesztett szöveget szólaltatnak meg, s közlésük neutrális, azaz nem fejez ki felfokozott érzelmeket, nem ábrázol jellemet, szituációt (vö. Wacha 1989: 122–3, 130–6). Tehát a tömegkommunikációban, a közéletben, a pódiumművészet egyes produkcióiban – vers- és prózamondásban – találkozhatunk az „ideális” köznyelvi változattal, sőt ez utóbbiak esetén már az elhangzó beszéd legigényesebb formájával, az elhangzó irodalmi nyelvvel. – Nyelvész szerzők szájából (olykor a saját beszédükre is vonatkoztathatóan) a Kazinczy-versenyek alkalmából vissza-visszatérő hiányjelzésként elhangzik, hogy a felolvasó diákok és pedagógusjelöltek beszédéből, hangálmányából hiányoznak a nyelvjárási ízek, színek. Szinte teljesen kiszorult színészeink, előadóművészeink, a rádió és tévé munkatársainak beszédéből is a zárt *ē*. Korábban, 1950 előtt ez a hang csaknem általános volt színpadi beszédben.

8.5. Minél inkább haladunk egyrészt a grammatikailag is megszerkesztett szöveg irányából a grammatikailag kevésbé vagy egyáltalán meg nem szerkesztett spontán beszéd, főleg a dialógusok felé, másrészt a nyilvános megszólalás felől a bizalmas közlés felé, annál inkább megjelennek a beszédben – a tanult és igényes beszélők közéleti megnyilatkozásaiban is – a regionális vagy nem köznyelvi elemek, mégpedig mind a hangálmányban, mind az alaktanban, mind a lexikai eszközökben s főleg a grammatikai-

szintaktikai szerkezetben. (Ez utóbbira l. Deme, Dezséry—Terestyéni, Huszár Ágnes, Keszler Borbála és mások idevágó megállapításait.) Ez a regionalitás felé való elcsúszás — ha egyáltalán annak lehet tekinteni — sajnos a tömegkommunikáció és a közélet igényes munkatársainak, szereplőinek (nyilvános) beszédében nyilvánul meg legkevésbé — megint csak beszédhelyzettől és beszédpartner(ek)től is függően (vö. Wacha 1985). Olyannyira erős a regionális színek háttérbe szorítása/szorulása, hogy némelyek felfogásában a nyelvjárási színeket tartalmazó beszéd már-már a provincializmus jele. Az eredmény: szürke, monoton hangzás, alig-alig figyelünk a beszélőre.

8.6. Úgy érzem — megint csak empirikus megfigyeléseim, és nem rendszeres gyűjtés alapján —, hogy amint az írásban rögzített irodalmi és köznyelvnek az északkeleti nyelvjárás lett az alapja, a köznyelvi kiejtésnek — tetszik, nem tetszik — egyrészt az írott nyelv, másrészt a — területi nyelvjárási színeket eltüntető — „budapesti nyelvjárás”, főleg pedig az elektronikus tömegkommunikáció sokat szidott munkatársainak a kiejtése lesz a mintája és a mércéje. Remélhetőleg közülük az igényesen beszélőké. Persze ez attól is függ, milyen „szigorúsággal” vonjuk meg — legalábbis a hangállomány tekintetében — a köznyelvi kiejtés határait, ragaszkodunk-e az „írásképnek” megfelelő és a hangkapcsolódási szabályok által meghatározott ejtismódhoz (s tiltakozunk-e a fonémák nyelvjárásias színezetű realizálódása ellen), vagy „megengedhetjük”-e (pontosabban: befogadjuk-e, eltűrjük-e) például az *i*, *ú*, *ű* időtartamában a „lapszusokat”, az *e* és az *a*—*á* féle hangoknak és a sziszegő-susogó hangoknak szélesebb spektrumát. Ez természetesen nem jelenti, nem jelentheti a kiejtési norma lazulását, a műveletlen ejtés térhódítását. Csak annak igényét, hogy a beszéd regionális színei ne számítsanak provincializmusnak, műveletlenségnek. A pösze, tompa *sz*, a sípoló *s*, *cs*, továbbra is kerülendő. Elfogadható, sőt pártolandó viszont szerintem az attitűdvariánsok, az emfatikus variánsok indokolt ejtése, a regionális színezet.

Más a helyzet a mondatfonetikai eszközök használatában. A nyelvjárásokra emlékeztető dallamformákat mint nyelvi értékeket örömmel lehet üdvözölni, de határozottan fel kell lépni az értelemtorzító mechanikus formák, az illogikus hangsúlyozás, az éneklő, kántáló hanglejtés ellen. Persze a mondatfonetika terén is vigyázni kell, mert a tágabb értelemben vett intonációs formák, eszközök jelentős hányadának nemcsak logikai, hanem érzelmi, sőt kommunikációt szervező és nyelvi szerkezetet érzékeltető funkciói is vannak, s ezek még — Fónagy Iván és Magdics Klára gazdag munkássága ellenére is — eléggé felderítetlenek.

Mindez függ attól is, hogy a köznyelviség fogalmát csak a hangállományra vonatkoztatva tartjuk-e érvényesnek, vagy kiterjesztjük-e az alaktanra és a szintaxisra is, s mi lesz a felfogás az írott- és a beszélt nyelv-használat alaktani, szintaktikai és egyéb különbségeiről.

Magam azt tartom, kár lenne túl szűkre szabni, túlságosan erőteljesen megvonni a határokat. Hiszen pl. az egységes német (ezen belül az osztrák), francia vagy angol írott irodalmi és köznyelv mellett is él és virul az egysé-

gesnek és köznyelvnek tekintett, mégis többféle regionális színárnyalatot mutató német, francia, angol köznyelvi kiejtés, melyre áttérnek a nyelvjárást vagy a regionális nyelvet beszélők, ha idegen ajkúval váltanak szót. De ez az igényes(nek tekintett) köznyelv is másképpen hangzik a német nyelvterületen a bécsi, a müncheni, a berlini (sőt, amíg volt az egykori keleti és nyugati német) rádiókból, televíziókból s az angol a különböző angliai angol, amerikai adókból. (S más az igényes angolon belül is az oxfordi, cambridge-i, etoni angol kiejtés is.) Ha az ilyen és hasonló regionális (vagy inkább: régiós) színeket is tartalmazó ejtésváltozatokat is befogadnánk a köznyelvi kiejtés bástyájába, még véletlenül sem éreznék magukat kizárva a köznyelviség köréből, a köznyelvet beszélők közösségéből, nem éreznék magukat „provinciális”, „tartományi” beszédűnek azok sem, akik a magyar országhatárokon kívül használják, beszélnek az igényes, „területi” köznyelvet.

Még valamit figyelembe kell venni! Mivel más és más a közléshelyzet a beszélgetéstől (ahol a partnerek társformálói a szövegnek) a felolvasásig (ahol is a szerző legfellebbezhető tekintettel van leendő partnerére) terjedő skálán, következésképpen más és más a szövegformálás és -alkotás és eredménye, a szöveg — nem is lehet számon kérni a felolvasásbeli artikulálás módját a beszélgetésben. De ez fordítva is érdekes.

A HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Ágoston Mihály: Az írott beszéd időszerű kérdései. *Hungarológiai Közlemények* 21. évf. 3(80). sz. 391—6. (A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék—Novi Sad, 1989.)

Balogh Lajos: A területi nyelvváltozatok fonetikai-fonológiai leírásának problémái. *MNy.* 83 (1987.): 410—5.

Balogh Lajos: A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma. *Hungarológiai Közlemények. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.* 21(1989.): 3(80). sz. 377—80. Újvidék.

Benkő Loránd: Irodalmi nyelv—köznyelv. In: *A magyar nyelv rétegződése.* Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. AkK. 1988a, 15—33.

Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, 1988b. 213—57, kk. 251—7.

Deme László: A hangok egymásra hatása a beszédben. In: *MMNyR.* 1962. 1: 94—106.

Deme László: Kiejtésünk vitatott kérdései. In: *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.* Szerk.: Grétsy László és Szathmári István. Tankönyvkiadó, MNyTK. 120. sz. 1967. 23—58.

Dezséry Judit—Terestyéni Tamás: Élő szöveg — stúdiószöveg. *ÁNyT.* XI(1976.): 51—77.

Elekfi László: Hangjelek és ideogrammak helyesírásunkban. *MNy.* 79 (1983.): 200—11.

G. Varga Györgyi: A budapesti köznyelv és a kiejtési norma. In: *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.* MNyTK. 120 (1967.): 70—7.

G. Varga Györgyi: A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. *ÁNyT.* VIII (1972.): 245—8.

Imre Samu: A magyar nyelvjárások rendszere. AkK., 1971.

Imre Samu: Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról. MNy. 79 (1983.): 408—17.

Jakab István: Az irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárások rendszerezési és terminológiai kérdéséhez. Irodalmi Szemle, Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava, 17, (1974.): 431—42.

Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1983. 164—202.

Kiss Jenő: Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatásokról. MNy. 76 (1980.): 187—95.

Kiss Jenő: A kettősnyelvűségről. MNy. 85 (1989.): 406—11.

Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NytudÉrt. 49. AkK. 1965.

Nyirkos István: Irodalmi nyelv — köznyelv — népnyelv. Magyar Nyelvjárások 24 (1981.): 9—30.

Penavin Olga: Nyelvjárás és köznyelv. Nyelvművelő füzetek, Fórum, Újvidék, 1986.

Péter Mihály: Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. NytudÉrt. 83 (1974.): 461.

Sebestyén Árpád: Újabb lehetőségek, feladatok, módszerek nyelvjáráskutatásunkban. MNy. 83 (1987.): 507—16.

Sebestyén Árpád: A nyelv rétegződéséről, a szociolingvisztikai szemléletmódról. MNyTK 189. sz. 1990. 42—8.

Szalamon Edit: A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez. MNy. 74 (1978.): 293—303.

Szende Tamás: A beszédfolyamat alaptényezői. AkK. 1976. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. NytudÉrt. 100. AkK.

Vértés O. András: A magyar beszédhangok akusztikai elemzése. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Szerk.: Bolla Kálmán. AkK. 1982. 71—113.

Wacha Imre: Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: Nyelvészet és tömegkommunikáció. Szerk.: Grétsy László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1985. I.

Wacha Imre: A beszélt nyelv kategóriái — Problémafelvetés, -felújítás. Hungarológiai Közlemények 19 (1987.) 4. sz.: 255—306. (A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.)

Wacha Imre: A kommunikáció alapformái. In: Retorika — Tanulmányok, témavázlatok, témaösszefoglalók a politikai retorika köréből. (Szerk.: Wacha Imre) Kossuth Könyvkiadó, 1987/88. 12—30.

Wacha Imre: A hangképzés kommunikatív szerepe a beszédfolyamatban... EFF. 2. 1989. 121—39.

Wacha Imre: A retorika vázlata. JPTE, Pécs, 1990.

Wacha Imre: Hozzászólás Sebestyén Árpád előadásához. In: Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Szerk.: Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. MNyTK. 189. sz. 1990. 71—4.

Wacha Imre: A nyelvi rétegződés kérdései („Perújrafelvétel” a magyar szakirodalom alapján). In: Normatudat — Nyelvi norma (Szerk.: Kemény Gábor) Linguistica Series A Studia et dissertationes, 8. MTA Nyelvtudományi Intézete 1992a. 49—105.

Wacha Imre: Nyelvhasználati rétegződés kiejtésben és hangzásban. EFF. 5. 1992b. 81—93.

Zeman László: A tudományos nyelvhasználat. MNy. 74 (1978.): 316—33.

Zilahy Lajos: A regionális köznyelv fogalma a nyelvtudományi szakirodalomban. MNy. 74 (1978.): 333—8.

A nyelvi minták követésének hátrányáról

A beszélő kompetenciája általában a beszédtevékenység során a fölhasznált szavak jelentésére és a szavakhoz tartozó érzelmi, hangulati inherenciák mellett a szavakra vonatkozó grammatikai és műfaji szabályokra, illetőleg kötöttségekre is tekintettel van. A kompetencia és a performancia viszonya nyelvstatisztikai vizsgálatok révén is jellemezhető. Így a szókinchaszználati kutatások arról tanúskodnak, hogy az aktuális beszédtevékenység folyamán a leggyakrabban azok a szavak fordulnak elő, amelyeknek a jelentése már sokszor meglehetősen általános, illetőleg már-már alig lexikális. Ezt mutatja például a viszonylag kevés adatra támaszkodó Újságnyelvi gyakorisági szótár, amely Csirikné Czachesz Erzsébet és Csirik János munkája (Szeged—Debrecen—Budapest, 1986.), ebben az *a* névelő 19 300 adattal, az *az* névelő 6193-mal áll az élen, utánuk az *és* szó 3962, majd a *hogy* 2898 előfordulása következik. A PSz. tanúsága szerint Petőfi Sándor írásaiban is a határozott névelő a leggyakoribb, 3051 adattal.

A gyakran használt szavak előbb-utóbb veszítenek informatív erejükből, hírértékük csökken a gyakori előfordulás folytán. Így a nyelvi performanciában érvényesül az információelméleti törvény: a nagy valószínűséggel előforduló elemek információmennyisége alacsonyabb. (Vö. Rényi Alfréd: Információelmélet és nyelvészet. ÁltNyTan. II [1964.]: 245—51; Fónagy Iván: A stílus hírértéke. ÁltNyTan. I [1963.]: 91—123.)

A gyakori használatban könnyen elveszik a szónak az egy bizonyos nyelvréteghez való tartozását mutató jellemzője, a szóval járó hangulati, érzelmi hatás. Vegyük példa gyanánt a *felvállal* ~ *fölvállal* igét. Az ÉrtSz. „(nép)” stílusminősítéssel látja el, amelynek jelentése: „népi, népnyelvi (az ország nagy területén használatos); népies (stílusban szokásos)”. Hasonlóképpen minősíti az igét az ÉKsz. is.

Az ÉrtSz. egyik példamondata, amelyben a „*felvállal vmit*: vmivel járó munkát elvállal” szerkezetet és jelentést mutatja be, valóban a népéletből, pontosabban a paraszti életből való: „Felvállalta a szőlő megkapálását.” A szótár egy másik példája Arany Jánostól van: „Még fele munka hátra volt, már... átkozta magát, hogy olyan olcsón felvállalta” — itt azonban már legalábbis az idézett szövegmetsetből — nemigen látszik a népi használat jellege, bár nyilván megvan, mint az ÉKsz. példájában is, amely Tolnai Lajostól való: „Fel tudnál-e még vállalni egy jövedelmes nagy épületet?” — A CzF.-ből is látszik a népnyelvi használat: „*felvállal*, (fel-vállal) ösz. áth. Tulajd. valamit vállalra vesz fel; de ezen értelme nem divatos. Átv. ért. valamely terhet, munkát magára vesz; valaminek teljesítésére ajánlkozik; valamely hivatalt, tisztséget, szolgálatot elfogad. *Felvállalni az aratást, kaszálást. Felvállalni az alispánságot.*”

A népnyelvi használatra utal az a tény is, hogy a szó tájszótárainkban is szerepel, l. ÚMTsz. Az ige múltját tekintetbe véve kétségtelen, hogy nemzeti nyelvünk egységesülése előtt is élt, l. NySz., OklSz., TESz. *vállal* a., s valószínűleg az úgynevezett nemzeti köznyelvben, illetőleg irodalmi nyelv-

ben nem lehetett gyakori. Némiképpen erre utal, hogy Petőfi Sándor nyelvhasználatában nyolc adattal szerepel (l. a *felvállal* címszón kívül a Pótlások, hibaigazítások miatt is). A köznyelv, az irodalmi nyelv mibenlétének kérdéskörére l. Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvművelés esélyei. Valóság, 1989. 10. szám. 95—103.

A *felvállal* jelentéseit legrészletesebben a SzT. mutatja be számos példaszöveggel. A SzT.-ban négy jelentés van rögzítve: „1. (hivatalt/tisztséget) elvállal”, „2. (munkát) felfogad/elvállal”, „3. (magára) vállal”, „4. (adósságot) átvállal”.

Az elmúlt években a *felvállal* gyakorisága olyannyira nyilvánvalóvá vált a köznyelvben, hogy Hernádi Miklós fölvette Közhelyszótárába (Budapest, 1985²). Hernádi jó érzékkel mondja a szóról: „Divatosan »elvállal« helyett. (ért[elmisségi használatban]) Pl. Felvállalom a gyerekét, hadd legyen egy jó estékük.” — Az *elvállal* többjelentésű ige, az ÉrtSz. szerint: „1. ~*vmít*: kötelezi magát vmely munkának v. feladatnak önként, rendsz. anyagi ellenszolgáltatásért való elvégzésére; felvállal [E kiemelés tölem való, B. L.] || a. <Tisztséget> elfogad. [...] || b. ~vmely szerepet [...] 2. <Vmely terhet, adósságot, büntetést> más helyett magára vállal; átvállal. [...] 3. ~*vkít*, *vmít*: kötelezettséget vállal vmely gondozásra szolgáló személy, állat ellátására, gondozására. [...] 4. ~*vkít vminek*: beleegyezik, hogy meghatározott kapcsolatba kerüljön vkivel.” (Az ÉrtSz. példáit kihagytam az idézetből.)

Amit tehát Hernádi mond, hogy a *felvállal* értelmiségi nyelvhasználatban divatozik az *elvállal* helyett, könnyen elfogadható. Az értelmiségi szóhasználat egy interferenciajelenséget mutat: a kettős vagy hármas normájú szövegben a normák többé-kevésbé alkalmazkodnak, amint Joseph Sumpf írja az interferenciáról, ami a szociolingvisztika tulajdonképpen tárgya (Nyelvészet és szociológia. In: Pap Mária—Szépe György [szerk.]: Társadalom és nyelv. Budapest, 1975. 58).

Amint a *felvállal* : *elvállal* interferencia létrejött (bizonyos társadalmi csoport szóhasználatában, s abban is bizonyos helyzetben, műfajban, stílusban é. í. t.), maguk között a *felvállal*-t használók között, majd a velük kommunikatív kapcsolatba kerülők között a *felvállal* szócsalád használata nyelvi mintává lett. Innentől számítható divatszó volta, és ilyenén életében azonnal lehámlik róla az ÉrtSz.-ban említett stílusjegy, íme:

- (1) Nincs kedvem *felvállalni* a szerepet a forgatókönyvírók helyett... (Magyar Hírlap, 1988. II. 11., 4; két pont jelzi a szövegmegszakítást)
- (2) [Bizonyos egyházi szervek] *fel* tudták *vállalni* a társadalmi megújulás avantgardjának szerepét... (Valóság, 1988. 2. szám, 53)

E két példa igenévi szerkesztményeiben az *elvállal* ÉrtSz.-beli 1. || a. b) jelentésárnyalat felel meg: „(átv.) beleegyezik, hogy meghatározott vonatkozásban szerepeljen”. Am a (2) jelzetűben az 1. || a. jelentésárnyalat is föllelhető: „<Tisztséget> elfogad.” S ilyenképpen a SzT. *felvállal* címszavánál található jelentésleíráshoz van közel. — A SzT. „2. (munkát) felfogad/

elvállal” jelentése az *elvállal* (ÉrtSz.-beli) „3. ~ *vkít, vmit*” jelentésével vág egybe:

- (3) Szeretnénk *fölvállalni* a határainkon túl élő magyar írók munkáinak kiadását. (Kossuth rádió, 1988. II. 11. Déli krónika)
- (4) ...*vállalja fel* a KISZ ezen kezdeményezés szervezését. (Magyar Televízió, 1988. II. 14. A hét)
- (5) [A. Schweitzer] összes műveinek kiadását sem *vállalta fel* még senki. (Magyar Televízió, 1988. III. 6. Híradó)
- (6) ...ha előmenetelt akar, prémiumot, külföldi utat, akkor ajánlatos közeledéséhez engedelmesen viszonyulni, néhány pásztorórát *fölvállalni*. (Magyar Nemzet, 1988. IX. 3., 5)
- (7) ...a Hazai tükör [című műsor] *vállalta fel* a témát... (Magyar Nemzet, 1989. IV. 11., 5)

Az *elvállal* ÉrtSz.-beli 2. jelentésének felel meg a *fölvállal*-nak a SzT.-ban rögzített 3. jelentése: „(magára) vállal.”

- (8) ...ezt a feladatot az államnak kell *felvállalnia*... (Kossuth rádió, 1988. III. 3. Reggeli krónika)
- (9) ...a lakosság fogyasztáscsökkentését is *fel* kell *vállalni*. (Magyar Televízió, 1987. XII. 28. Határozat c. műsor)
- (10) Hogy lehet ilyen kockázatot *felvállalni* egy nyugdíjas pedagógusnak? (Magyar Televízió, 1987. XII. 8. Stúdió '87. c. műsor)
- (11) ...ha az ideológia... végre *felvállalja* a kultúrát, hiszen akkor a kultúra is *fel fogja* majd *vállalni* az ideológiát. (Kritika, 1988. III., 5.)

Még néhány példa: *felvállalja az irreális célokat*; ~ *a felelősséget*; ~ *az önállóan politizáló kormányzatot*; ~ *a kulturálatlanságot*; ~ *a probléma megoldását*; ~ *a pártprogramot*, ~ *a csődtömeg rendbetételét*; ~ *a jelenhez szólást*; ~ *a támogatást*; ~ *vádra az ügyet*; ~ *vmit a világból*. (Egyébként a SzT.-ban bemutatott „4. (adósságot) átvállal” jelentésre eddigelé nem találunk példát.)

A példaanyagnak különféle jelentésekbe, jelentésárnyalatokba sorolása bizonyára vitatható, s ez a *felvállal* napjainkban való használatával is összefügg. A legkülönbélebb — de többnyire valóban értelmiségi írótól, beszélőtől származó példa azt azonban vitathatatlanul mutatja, hogy a *felvállal*-t fölhasználók performanciájában nem mutatkozik háttérként egy különösebben tiszta jelentéstani és grammatikai kompetencia. Jóllehet: jobbára stiláris szándékból használják, s ez egyenlő a *felvállal*-nak (és szócsaládjának) nyelvi minta gyanánt való elfogadásával a megnyilatkozásokban. A mintakövetés folyamán a szokásos jelentés(ek) megváltoznak, a szokásos grammatikai kötöttségek és a szokásos műfaji és stiláris megkötések ugyancsak. Mindez hátránynak látszik. Van azonban a dolognak egy másik oldala. Az itt most szóba hozott jelenség — meg nyilván számos hasonló — meglehetősen régóta mutatja a maga önmozgását, (nyelvtörténeti) szótárainkból általában a mai szemmel látott, egységes, rendezett állapot

látszik. Lehet: a jövő a *felvállal* mai divatozását kiforrja, s az új nyelvhasználati vonatkozásrendszerben már nem látszik semmiféle nyelvi minta vakon követésének nyelvi hátrányaiból semmi. Mintha eféle mutatna a szónak a költészetben való újabb megjelenése, nevezetesen Pákolitz István Megváltatlan című verse (Magyar Nemzet, 1988. IX. 10. 11): „Mielőtt elbitangolna | siralomvölgyünkéből | ösmerje be uraságod | már egy fejbiccentéssel: || kegyed is | megélte a pokolként || kegyed sem | vihette végbe | amit *fölvállalt* ifjonti szívvel || tudom-tudom | nem tehet róla uraságod || továbbra is | megváltatlan marad a világ”.

Büky László

Tizenöt éves az Édes Anyanyelvünk című folyóirat

Tizenöt év lehet sok vagy kevés. Nyelvművelő folyóirat esetében azonban mindenképpen szép teljesítmény. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy időközben teljesen átalakult a magyar lapkiadás, az állami kiadású lapokból szervezeti-egyéni (magán)kiadású lapok lettek, megváltozott (bizonytalanná vált, illetve megszűnt) a mecénatúra, változott a nyelvművelés társadalmi helyzete, megítélése (olyan jelenségekre gondolok, mint a napilapokban egy csapásra megszüntetett nyelvi rovatok, a rádióban egy rövid időre fölszámolt nyelvi műsorok), s kétségtelenül más társadalmi közegben, hatások között él a mai nyelvművelés.

Az Édes Anyanyelvünk sohasem volt önfenntartó lap. Azt hiszem, hogy teljesen az sohasem lehet. A megszűnés, a kimúlás az Édes Anyanyelvünkénél sokkal nagyobb múltú lapokat is érintett. Az, hogy az Édes Anyanyelvünk folyamatosan és pontosan mindig megjelent és megjelenik, hogy egyáltalán életben maradt, azt mutatja, hogy fenntartói, szerkesztői a változó körülmények között nagy hozzáértéssel, szakmaisággal tudták kézben tartani.

És még egy adalék. A Magyarosan című elődfolyóirat egy korábbi „rendszerváltáskor”, 1948-ban, a fordulat évében szűnt meg 16 év után. Ha az Édes Anyanyelvünk továbbra is talpon tud maradni — s hisszük, hogy talpon fog maradni —, akkor a szélesebb nagyközönségnek szóló nyelvi ismeretterjesztésnek, nyelvművelésnek immár leghosszabb ideig élő magyarországi folyóirata lehet.

De lássuk az Édes Anyanyelvünk történetét! A Magyarosan megszűnése után harminc évig kellett várni arra, hogy új nyelvművelő folyóirat indulhasson. A lélektani pillanat 1979-ben következett el, s a folyóirat szerkesztői szerint ez is csak annak volt köszönhető, hogy Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat akkori igazgatója azt mondta: megcsinálja ezt a lapot. 1979-től évente négyszer (tehát negyedévenként) pontosan megjelenik az Édes Anyanyelvünk.

A közbeeső harminc évben gyakran fölvetődött egy új nyelvművelő folyóirat (sőt hetilap!) ötlete. A pécsi nyelvművelő konferencián határozat

is született: „Új, népszerű, havonként megjelenő, számonként egy-két ív terjedelmű nyelvművelő folyóiratot kell indítani, amely a nyelvművelés időszerűbb eseményeit is figyelemmel kíséri, s amelyből az érdeklődő nagyközönség rendszeres tájékoztatást kap az alkalmazott nyelvtudomány e fontos ágának legjelentősebb elvi és gyakorlati kérdéseiről” (Anyanyelvi műveltségünk. Szerk.: Benkő Loránd. Akadémiai, Budapest, 1960. 327).

Az 1979 tavaszán meginduló Édes Anyanyelvünkben Lőrincze Lajos, a szerkesztőbizottság elnöke ezzel a programmal köszönti az olvasót: „Korszerű folyóiratot szeretnénk hát elindítani. Korszerűt és időszerűt tartalmában, szemléletében, módszerében. Olyan lapot, amely nem elavult, idejétmúlt szabályokat ismételget, nem germanizmusokra vadászik, hanem a nyelv alapvető feladatára figyel: jó és pontos közvetítője-e a gondolatainknak, érzéseinknek.” Majd így folytatja: „Azt szeretnénk továbbá, ha élet-szerű, vagy még pontosabban népszerű is lenne folyóiratunk. Népsze-rű, azaz nyelvében világos, közérthető, minden fölösleges homálytól, nehézségtől mentes. Hogy az olvasók igen nagy táborához eljuthasson. A népszerűség fontos szempontjának érvényesítése azonban semmiképpen sem mehet a szakszerűség, a tudományos megbízhatóság rovására” (Édes Anyanyelvünk, továbbiakban ÉA. I/1. 1).

Minden lap megteremtésekor fontos kérdés a lap neve. Az Édes Anyanyelvünk név nem új keletű. Az *Édes anyanyelvünk* szókapcsolatot először a földrajztudós, író, nyelvész Halász Gyula alkalmazta 1938-ban könyvcím-ként. 1952-től hétről hétre ilyen címmel hallhattuk a rádióban Lőrincze Lajos nyelvi „ötperceseit”. Lőrincze Lajos több kiadást megélt gyűjteménye is ezt a címet viseli. 1994 januárjától, Lőrincze Lajos halála után a Magyar Rádió nyelvművelő műsoraként folytatódik a 43. évfolyamba lépő rádiós sorozat, s hétről hétre más nyelvészt hallhatunk benne. Az 1979-ben indult új nyelvművelő lapnak is — némi vita után — Édes Anyanyelvünk lett a címe. A szerkesztőség tagjai egymás között sokszor Édeskének, Kis-Édesnek is nevezték és nevezik, sőt még ironikusabban Édeskés Anyanyelvünknek is, de ez nem a lapról alkotott vélemény megfogalmazása.

Az első 11 évfolyamban rovatokra oszlott a lap. Rendszeresen helyet kapott a Nyelvünk világa, a Szaknyelvi berkekben, a Beszélni nehéz, a Helyesírás! Helyesírás!, a Nyelv és iskola, a Stílusosan, hatásosan, a Nyelvünk játéka (Rejtvény, Pontozó, Keresztrejtvény), a Szemle, a Postaláda, az Éber szemmel, füllel rovat, s egy időszakban volt Humorgó és Remek rímek rovat is. Az első 11 évfolyam (az első két szám kivételével) kemény, kétszínnyomásos borítóval jelent meg. A borítókön fényképek kaptak helyet, s a lap korábbi évfolyamaiban a nyomdatechnika lehetővé tette fényképek, sőt képriportok közlését is. A nagyobb nyelvészeti eseményekről, konferenciákról, megemlékezésekről, anyanyelvi versenyekről, a magyar nyelvtudomány fontosabb intézményeiről, jelentős alakjairól stb. nagyon sok fénykép található a lap jelzett évfolyamaiban. Ugyanezen időszakban remek karikatúrák is helyet kaptak a lapban: Dallos Jenő és Kaján Tibor jóvoltából.

A „rovatkényszer” a lap szerkezetét kicsit merevvé tette, ezért 1990-ben a szerkesztőbizottság úgy határozott, hogy a témák megtartása mellett a rovatcímeket megszünteti. Ennek főbb okai a következők voltak: a nyelv-művelő írások nem sorolhatók egyetlen műfajba, a nyelvészeti területek sokoldalúak, érintkeznek, bizonyos témák olykor több helyet érdemelnek, mások akár el is maradhatnak. Mindez nem jelentette azt, hogy a lapból kimaradnának a nyelv-művelés egészét és részeit érintő írások. Természetesen továbbra is rendszeresen beszámol a lap pl. a Beszélni nehéz!-körök munkájáról, minden számban van helyesírási, stilisztikai stb. írás. A hasonló témáról szóló, egymáshoz kapcsolódó, egymást kiegészítő cikkek továbbra is egymás mellett találhatók, olykor alkalmi vagy állandó „rovatot” is alkotnak. Pl. Hírek, beszámolók, A szerkesztő postájából, Nyelvi mozaik, Anglománia, A sokarcú nyelv, Kétszáz éve alakult meg az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság, Könyvek. Az Éber szemmel, füllel rovatot címében főlváltotta — Grétsy László szellemes szójátéka — a Nyelvész-leletek, Nyelv-észleletek.

Még fő vonalaiban is szinte lehetetlenség meghatározni azt, hogy mi mindennel foglalkozott az Édes Anyanyelvünk az elmúlt másfél évtizedben. Aki részletes áttekintést szeretne kapni, vagy csak egyetlen szerzőre, tárgyra, sőt szólásra, szóra kíváncsi, vegye elő Az Édes Anyanyelvünk 1—15. évfolyamának mutatóját, amely 1993 végén az Anyanyelv-ápolók Szövetsége kiadásában (Balázs Géza összeállításában) jelent meg a folyóirat 36 oldalas különszámaként, s tartalmazza a keresett adatokat. A nyelvtudomány, a tudománytörténet számára nagyon fontos forrás, amelynek értéke az idő múlásával nő meg igazán. A mutatóból kitűnik, hogy kik voltak a lap munkatársai, szerzői, kik és mikor voltak a „legtermékenyebb” szerzők, melyek a legfontosabb érintett kérdések, témák, mi izgatta leginkább a nyelvi kérdések iránt érdeklődőket, melyik szó, kifejezés mikor tűnt föl (a nyelvben és a lapban gyakorlatilag egyszerre, mert az Édes Anyanyelvünk esetében általában egybeesett a kettő, nem volt többéves „csúszás” a legfrissebb nyelvi jelenségekre történő reagálásban) stb. A Mutatóból derül ki igazán az, hogy az Édes Anyanyelvünk több volt és ma is több, mint nyelvi ismeretterjesztő, nyelv-művelő folyóirat. Művelődés- és kortörténeti dokumentum, hiszen a nyelv, a nyelvi kérdések (archaizmusok, neologizmusok, magyarítások, „üdvözlések” és helytelenítések, szófölsorolások, divatjelenségek bemutatása stb.) történeti és társadalmi mozgásokat, változásokat tükröznek.

Persze ez a lapnak inkább az utóéletére áll. Ám az Édes Anyanyelvünk alapfeladata az volt, hogy a jelenhez, a mához szóljon, tájékoztasson, válaszoljon, szolgálja a nyelvi ismeretterjesztést, nyelv-művelést, biztosítsa, bővítsa a nyelvtudomány és a nagyközönség közötti kapcsolatot.

Az Édes Anyanyelvünkre — tudomásom szerint — nem ragasztottak különféle „bélyegeket”, hiszen a lap mindig nyitott, előítélet-mentes volt. Az természetes, hogy a cikkek hangvétele és a cikkírók felfogása között sokszor és sokban volt különbség, mégis kirajzolódik egy fő vonulat. Ezt a

lap csaknem 14 éven át felelős szerkesztője, Bencédy József ekképp fogalmazta meg tanulmányában: „A lap szerkesztőbizottsága a témák megválogatásával is mindenkor igyekezett kifejezni, hogy általában a nyelvhasználat jellegzetességei állnak figyelmének középpontjában, hogy a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika, a kommunikációelmélet eredményeinek, szempontjainak birtokában a kiválogatott, illetve kért cikkek révén előtérbe állítja nyelv és magatartás összefüggését, a kommunikációs partner érdekét, az írott forma mellett foglalkozik a beszélt nyelvvel. Ezenközben nem tér ki a norma, a nyelvi sztenderd változásának, vizsgálatának feladata elől sem. A rendszerváltás óta programszerűen foglalkozik a lap a határainkon kívül élő magyarság nyelvével, nyelvhasználati gondjaival is.” Ugyanott Bencédy József tömören összefoglalja az *Édes Anyanyelvünk* fontosabb témaköreit: „Nyelv és társadalom összefüggései, a nyelvhasználat szociológiai meghatározottsága már évtizedek óta jellemzi a nyelvi, nyelvhelyességi vizsgálatokat; ez a szempont kezdettől érvényesült az *Édes Anyanyelvünk* cikkeiben, akár az elnagyolt kiejtés, hadarás, a velük kapcsolatos szótagelnyelés volt a tárgyuk, akár a közéleti nyelv, az ifjúsági nyelv elemzése, az idegen szavak vagy közhelyek áradatának megfékezése... Egyéb társadalmi közegek hiányában a nyelv-művelésnek — mint részben illetékesnek — vállalnia kellett a megszólítás, a köszönés gondjainak ápolását, a nyelvi durvaság és a trágárság elleni fellépést” (Bencédy József: Ez van... In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. ELTE, Budapest, 1992. 29—30).

A Mutató szerint bizonyos tárgykörök, témák gyakorisága kiemelkedő. Ezek közül néhány ábécérendben: A magyar nyelv hete, anyanyelv, Arany János, beszéd, Beszélni nehéz!, diák(nyelv), divat(szó, nyelvi divat), durvaság, *Édes Anyanyelvünk*..., elválasztás, gyakoriság, hangsúly(ozás), helyesírás, humor, idegen szavak, igekötő(~s igék), ikes ragozás, írásjelhasználat, iskola, Juhász Gyula, Kazinczy Ferenc (-alapítvány, -család, -díj, -érem, -jelvény, -jutalom, -verseny stb.), kétnyelvűség, kettősségek, köszönésforma, kötőjelezés, magyar nyelv, megszólítás, mondat, mozaikszó, Nagy László, név(~adás, ~divat, az egyes névtípusok stb.), névelő, norma, nyelv, nyelvmélt, nyelvjárás, nyelvészet, nyelvművelő, nyökögés, Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny, összetett szó, pályázat, Péchy Blanka, Petőfi Sándor, politika (és nyelvművelés), rádió, rejtvény, reklámyelv, remek rímek, rendszerváltás, rokonságnevek, rövidítés—rövidülés, sajtónyelv, sportnyelv, stílus, Szabó Lőrinc, szakmai nyelv, szállóige, számítástechnikai szaknyelv, Szarvas Gábor, Széchenyi István, szinesztézia, szleng, szólás, szöveg(tan), téves kapcsolás (félreértés), trágárság, -t/-tt befejezett melléknévi igenév mint állítmány (tötö-nyelv), tudományos stílus, tulajdonnév, udvariasság, utcanév, városi nyelv, Verseghy Ferenc, vessző, vonatkozó névmás, Weöres Sándor, zárt ë, Zsirai Miklós stb. Hozzá kell tenni, hogy egy tárgymutató sohasem „zárt” műfaj. A tárgyszók és -csoportosítások, utalások bővíthetők és szűkíthetők, ezért a felsorolás nem tekinthető

pontos, kvantitatív mutatónak, bizonyos gyakoriságot azonban mutat. A témakapcsolódások mutatják a folyóirat szerkesztésében követett alapelvet: az egymásnak ellentétes nézetek is helyet kapnak, sok téma éveken át tartó vitához vezetett.

Kikhez szól az Édes Anyanyelvünk? A lap önmeghatározása szerint a „művelt nagyközönséghez”, ez persze további pontosítást igényel. Az Édes Anyanyelvünk viszonylag kevés, a szaklapokhoz viszonyítva azonban mégis jelentős példányban jelenik meg. (Jelenleg a példányszám: 5000, s ez azt jelenti, hogy a nyelvtudománynak a nagyközönséghez eljutó legjelentősebb fóruma!) Az előfizetők listája szerint elsősorban a könyvtárakba, iskolákba és a magyar szakos tanárokhoz jut el — s rajtuk keresztül az ifjúsághoz. Tudjuk, hogy a magyar nyelvtant szerető tanárok többsége olvassa és az oktatásban hasznosítja az Édes Anyanyelvünket. Ezt az igényt a lap szerkesztősége mindig szolgálta: pályázatokkal, tételsorokkal, oktatási segédanyagokkal stb. További két fontos szervezett társadalmi alapházisa van a lapnak: a Beszélni nehéz!-körök országos mozgalma, valamint 1989-től, megalakulásától az Anyanyelvápolók Szövetsége másfél ezres tagsága. Az ifjúsághoz való eljutást, szólást Fábián Pál — a lapról szóló összegző írásában — ugyancsak hangsúlyozza, s a jövő feladatát is ebben jelöli meg: „Mégis úgy éreztem mindig, hogy a lap elsősorban a tanulói ifjúságé, annak szól, leginkább azért, mert tanítani, nevelni akar. Ezt a szándékát a lap mindig is kinyilvánította az iskolai nyelvi neveléssel foglalkozó cikkeknek a közlésével, a nyelvi viselkedés riasztó példáinak a bemutatásával, a nyelvi és helyesírási versenyekről szóló híradásaival, a »Beszélni nehéz!« körök mozgalmának támogatásával stb. Meggyőződésem, hogy ennek így is kell maradnia: a jövő magyar nyelve ifjúságunk mai nyelve lesz” (ÉA. XV/4. 10).

Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy milyen szervezeteknek és személy szerint kiknek köszönhető a 15 évfolyam, amely együttesen 1200 nyomtatott oldalt, kb. 6000 kéziratoldalt tesz ki. Természetesen a szerzőknek Ábrahám Imrétől Zsiray Károlyig, hogy csak a szerzők betűrendes névmutatójának élén és végén állókat említsem. További néhány gyakori szerző (a szerkesztőség tagjain kívül és elnézést kérve mindenkitől, aki kimaradt): Balabán Péter, Balogh Judit, Balogh Lajos, Benkő László, Benkő Loránd, Bíró Ágnes, Bozsik Gabriella, Büky László, Egedy Mária, Felde Györgyi, I. Gallasy Magdolna, Gerendeli György, Graf Rezső, Gyárfás Endre, Győri Anna, Holczer József, Huszár Ágnes, Kerekes Barnabás, F. Kovács Ferenc, Kurdi Péter, R. Lovas Gizella, Majoros Mihály, Makra Zsigmond, Martinkó András, Minya Károly, Mizser Lajos, A. Molnár Ferenc, Molnár Zoltán Miklós, Pásztor Emil, Pusztai István, Raisz Rózsa, Rapesák Lajos, Rozsly György, Sámbockréthy Péter, Sebestyén Árpád, B. Sebestyén Ilona, Seregy Lajos, Simon Zoárd, Szablyár Ferenc, Szabó T. Ádám, Szántó Jenő, Szende Aladár, Szilágyi Ferenc, Szűts László, Tompa József, Török Gábor, G. Varga Györgyi, Wacha Imre, Zimányi Árpád, Zoltán András, Zsigmond Győző. Köszönhető ez a szerkesztőbizottság elnö-

kének, Lőrincze Lajosnak, aki éppen a 15. évfolyam utolsó számának nyomdába adásakor hunyt el, 1993. október 11-én, és akinek személyisége, nyelvművelésről alkotott felfogása benne van az *Édes Anyanyelvünk* 15 évfolyamában.

A szerkesztőbizottság tagjai — vagy egy időszakban tagjai — betűrendben a következők: Balázs Géza (1992—), Bencédy József (1979—, ezen belül 1979—1992 között felelős szerkesztő), Csatár Imre (1979—1989), De-me László (1979—), Fábíán Pál (1979—), Fülöp Lajos (1979—1989), Grétsy László (1979—, ezen belül 1992-től felelős szerkesztő és kiadó), Halasy-Nagy Endre (1990—1991), Heltainé Nagy Erzsébet (1987—1989), Kemény Gábor (1992—), Koltói Ádám (1987—1989), Kovalovszky Miklós (1979—1986), Ladó János (1979—1989), Martói István (1992—), Rácz Endre (1979—1992), Somogyi Béla (1979—1989), Szathmári István (1979—1986), Szepes Gyula (1979—1989), Tolcsvai Nagy Gábor (1990—1991), T. Urbán Ilona (1979—1989).

Egy lap nagyon sokban függ kiadójától, a megjelenés, a terjesztés körülményeitől. Ezért erre is érdemes visszatekinteni. Az *Édes Anyanyelvünk* impresszuma szerint a lap a Magyar Tudományos Akadémia három bizottságának (Anyanyelvi, ill. Helyesírási Bizottság és Magyar Nyelvészeti Munkabizottság), a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a TIT Magyar Nyelvi Választmányának támogatásával készült. Ez azonban a nélkülözhetetlen eszmei támogatáson kívül egyebet nem jelentett. A lapot a Lapkiadó Vállalat, későbbi nevén a Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat tartotta fenn. 1990-től a lapgazda a Széchenyi Társaság lett, a lapot főleg a Művelődési és Köznevelési Minisztérium támogatásai (no és persze nem fogyatkozó olvasói) tartották fenn. A Széchenyi Társaságtól 1991 végén a szerkesztőbizottság tudományos és koncepcionális okokból megvált (a végső lökést egy tudományos szempontból vitatható írás kritika nélküli és minden addigi írásnál nagyobb terjedelmű, tehát hangsúlyú megjelentetése adta meg). 1992-től a tisztán nyelvi, anyanyelvi arculatú új társadalmi szervezet, az Anyanyelvápolók Szövetsége lett a lapgazda. Az illetékes akadémiai testületek, a Magyar Nyelvtudományi Társaság továbbra is erkölcsi támogatásáról biztosítja a lapot, a kiadáshoz az anyagi fedezetet pedig a minisztérium, az időközben életre hívott A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány, valamint további szervezetek, pályázatok adják. Az a kor elmúlt, hogy egy lap saját erőfeszítés, küzdés, napi munkálkodás, pénzforrások felkutatása nélkül megmaradjon. A jelen szerkesztőségnek a tudományos koncepciók következetes fenntartása, az olvasói igények messzemenő kielégítése mellett ez is a feladata. 1993-tól a lap végre már évente ötször (februárban, áprilisban, júniusban, októberben és decemberben) megjelenhet, borítói különböző színűek lesznek, a tervek szerint több lesz a grafika, „mozgalmasabb” a tördelés, s talán jobb lesz a terjesztés is... hogy az utcai újságosstandnál nézelődő emberek ezt a lapot is észrevegyék, felkeltse érdeklődésüket, s ne csak azok vásárolják, akik amúgy is ismerik, „kiharcolják”, kérik. Mindehhez persze továbbra is elemi szükség van a nyelvésztársadalom, az anya-

nyelvi mozgalmak, az iskolák, az olvasók támogatására. Az Édes Anyanyelvünk azon törekvéseit, hogy tanulókhoz, tanárokhoz minél nagyobb számban eljusson, jól jelzi a lap ára is. Induláskor 8, a 15. évfolyam végén 25 forintba került. (1994-től ára 40 forintra emelkedett, de ha egy napilap vagy egy autóbuszjegy árához viszonyítjuk, akkor ez sem mondható soknak.) A lapból az is kiderül, hogy a szerkesztőség korábban több nyelvi délutánt is szervezett, talán ezek is felújulnak ismét.

Fábián Pál összefoglaló cikkében a lap alapfeladatát így látja: „A nyelvi jelenségeknek ez a szemlélete (amelyet folyóiratunk megindulása idején még nem volt szokás „szociolingvisztikai” megközelítésnek nevezni) sohasem valamely elvont emberi nyelvre irányult, hanem mindig a magyar nyelvre. Ezt fejezte ki már a cím is... ezt tükrözte a lapban töméredek olyan közlemény, amelynek a nyelvi jelenségek értékelésén túl a hazaszereztetre, a nemzet féltésére való buzdítás is bevallott célja” (ÉA. XV/4. 10). Ezek a szavak buzdítást és útravalót jelentenek az újabb tizenöt vagy még több évre.

Balázs Géza

A számítógépes szövegszerkesztők másodlagos kommunikációs eszközei

1. Az írott nyelv és a számítógép

1.1. Bevezető

A vizsgálandó problémakör kétirányú. Egyrészt az írásnak, mint a nyelv második számú médiumának bizonyos sajátosságait kell vizsgálnunk, másrészt sorra kell vennünk a számítógép azon képességeit, amelyek az írás funkciójának megvalósítására szolgálnak, illetve erre a célra alkalmazhatók.

A kommunikáció lényege az, hogy valaki valamit közöl valaki mással. A közlemény normális esetben pusztán a nyelvi jelekkel nem feltétlenül váltja ki a vevőből azt a hatást, amelyet az adó szándékozott elérni. Ahhoz, hogy a szöveg az értelmezést determinálja, a nyelvi jeleket túlzó bőségben kell alkalmazni, azaz nagy redundanciájú szöveget kell létrehozni. Ha az adó és a vevő látják egymást, sok szót megtakaríthatnak, például a mimikájuk segítségével. Ezeknek a jelenségeknek egy része éppenséggel felfogható nyelvi eszközként, ez azonban a nyelv terminus parttalanná válását idézheti elő.

A szövegtan, mely alapvetően nyelvészeti diszciplínának számít, tudatosan magába foglalja ezeket az elemeket, bár ezek nyelvi volta legalábbis vitatható.

Nagy Ferenc¹ írja: „A szöveg fogalma kiterjeszthető a nem nyelvi jelek rendszerére is, a kézmozdulatok jeleiből gesztusszöveg, a festmények vizuális egységeiből kép... válik sajátos jelkombinációvá, közleménnyé. . . Az élőbeszéd hatását, meggyőző erejét fokozhatja vagy gyengítheti az előadó arcjátéka, gesztusa, öltözeke, tehát az alapszöveg más jelrendszerre alapuló mellékszöveget is tartalmazhat, a másodlagos közleményt (képet, rajzot stb.)

¹ Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Tankönyvkiadó, 1981, 15. p.

az elsődleges szöveg szerves részének tekinti a szerző, a szónok, s annak kell tartanunk nekünk is.”

A szöveget tehát minden manifesztációjában kísérik olyan jelek, amelyek nem nyelvi-ek, vagy legalábbis a nyelvi jelnek a hagyományosnál szélesebb értelmezésére van szükség, ha ezeket oda kívánjuk foglalni. Ezeket az eszközöket nevezzük másodlagos kommunikációs eszközöknek.

1.2. Az írásmű sajátosságai

Az írás és a nyelv, illetve az írott nyelv problematikáját Fehér Erzsébet exponálja Az írott nyelv vizuális aspektusa című vázlatában². Megállapítja, hogy a beszéd és az írás „... nem pontosan feleltethetők meg egymásnak, tehát nemcsak az írás nem tudja maradéktalanul visszaadni a beszéd kifejező eszközeit, de a beszéd sem az írott nyelvét”³.

Ha az anyagát vizsgáljuk a két nyelvi változatnak, megállapíthatjuk, hogy a szavak mondhatók is, írhatók is, tehát kongruensek, még akkor is, ha stilisztikai tekintetben eltérő a szerepük (pl. a „nyomdafestéket nem tűrő szavak” esetében). Ugyanígy összevethető a nyelvtani szabályok érvénye is. A nyelv két manifesztációjának különbségei alapvetően a másodlagos kommunikációs eszközök terén jelennek meg.

Fehér Erzsébet fent idézett, Saussure-t továbbgondoló megállapítása alapvetően azokkal az — elsősorban a beszédműben nélkülözhetetlen — nyelvi elemekkel igazolható, amelyek egyes példáit Zolnai nyomán idézi⁴: *megkérdőjelez, pontot tesz a végére, kiemel, aláhúz* stb. Ezek a példák azt bizonyítják, hogy a másodlagos kommunikációs elemek kongruenciája a beszédmű és az írásmű között nem szükségszerű. Bakos József Az írásjelek stilisztikája és retorikája című cikkében⁵ sorra veszi a hangosítható írásjeleket, s ezzel elsősorban azt bizonyítja, hogy — vannak ilyenek. Tételesen foglalkozik a ponttal, a vesszővel, a pontosvesszővel és a kettősponttal, a három ponttal, a gondolatjellel, a zárójellel, az idézőjellel, a kérdőjellel és a felkiáltójellel. Fónagy Iván a Világirodalmi Lexikonban közölt Írásjelek szócikkében a fentiekén túl felsorolja még a bekezdést, a dőlt szedést, a ritkítást és a nagy kezdőbetűt. Ez utóbbiak akusztikus megjelenítését nehéz elképzelni, ugyanakkor Bakos felsorolásában is fent kell tartani az esetlegesség gyanúját.

Az írásjelek egy részhalmozát az akadémiai helyesírási szabályzat kodifikálja.⁶ Kettős szerepet tulajdonít nekik: részint a mondatok szerkesztésében játszanak szerepet, részint „a beszédnek betűkkel ki nem fejezhető sajátosságaira, a hanglejtésre és a beszédbeli szünetekre utalnak”⁷.

A kodifikált írásjelek között vannak olyanok, amelyeket kötelező használni, és vannak olyanok, amelyek használata szabályozott bár, de opcionális⁸.

Kötelező használatúak a határolójelek, azaz a mondatokat záró írásjelek, kivéve a három pontot és a mondat utáni gondolatjelet; továbbá a mondatrészeket elválasztó jelek közül a vessző; s végül a szavakat elválasztó, illetve összekötő jelek, a szóköz és a kötőjel.

² In: Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1993. 86—95. pp.

³ i. m. 89. p.

⁴ i. m. 90. p.

⁵ NyR. 102. 257—263. pp. 1978. július—szeptember.

⁶ AkH. 1985. 239—274. szakasz., 97—112. pp.

⁷ i. m. 239. szakasz, 97. p.

⁸ Keszler Borbála, Merkmale der ungarischen Satzzeichenlehre und Zeichensetzung. In: Annales Univ. Sci. Budapest, Sectio Linguistica, Tomus XIX, 272—87, 1988.

Ezek nélkül nincs szöveg, s mint láttuk, ezek többé-kevésbé megfeleltethetők valamilyen akusztikus figurának. (Kivéve a kötőjelet, illetve az ugyancsak ide sorolható — szabályozott használatú — nagybetűt.)

1.3. Az opcionális írásjeleknek általában nincs akusztikus megfelelőjük.

Az AkH.-ban felsorolt írásjelek halmaza lényegesen szűkebb a számítógépen megjeleníthető jelekénél (utóbbi — előrevetítve a későbbieket — megegyezik a nyomdai jelkészlettel, illetve esetleg bővebb annál). Tehát a gyakorlatban sokkal több jelet használunk, mint amennyi szabályozva van. Itt valahol feladat rejlik.

1.4. Írásfajták

Kézzel — több-kevesebb nehézséggel — minden írásjelet létre lehet hozni. A szedésformák lényegében nem alkalmazhatók, helyettük váltakozhat a folyóírás a nyomtatottal. Utóbbi lehet csupa nagybetűvel (vagy kicsivel, l. nemecsek). A kiemelés eszközei elsősorban az aláhúzás, de viszonylag egyszerű a színek alkalmazása is.

A tagolás valamennyi eszköze alkalmazható a kézírásban, bár a címhierarchia lehetőségei korlátozottak.

A gépirás rengeteg kompromisszumot követel. Jól tükröződik ez Benkő Lorándnak a Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához című írásából, amelynek II. fejezete⁹ a gépelt kézirat problémáival foglalkozik. Így inti a szerzőket: „...a gépelés legfontosabb szabályának kell mondanunk a következőket: az írógéppel semmiféle speciálisabb vonatkozást (főként a betűtípusok minőségét, különbözőségét) ne igyekezzünk kifejezni.” Ebben az intésben benne van, hogy az írógép nem rendelkezik a megfelelő eszközökkel a szöveg igényes interpretálásához.

A nyomtatás és a számítógépes szövegszerkesztő másodlagos kommunikációs eszközei lényegében azonosak. Erről a továbbiakban bővebben lesz szó.

2. Hogyan tanult meg írni a számítógép?

A számítógép használatának általánossá válásával problematikussá vált maga a neve. Az, hogy az elnevezése a gépet a számokkal, illetve a rajtuk végzett műveletekkel hozza kapcsolatba, homályba borította rendeltetésének sokkal lényegesebb arcait. Papp Tibor¹⁰ írja: „A számítógép nevéből mindmáig nagyon kihallatszik a számít ige, kihallatszik és félrevezető, mert matematikai műveletre utal”. A számítógépnek az alapfeladata nem az aritmetika, illetve a magasabb matematika, hanem általánosan fogalmazva a jelátalakítás, tehát az, hogy a rendelkezésre álló adatokból a kívántakat hozza létre. Ez persze lehet matematikai művelet is, de ilyen feladat a szövegfordítás, de végső soron egy szöveg pusztá leírása is.

A számítógépes szövegszerkesztők kialakulása az eszközfejlődés logikus eredménye. Már a mechanikus és az elektromechanikus adatfeldolgozó rendszerekben ismerték a szövegek rögzítésének módját, s lehetőség volt bizonyos korlátozott manipulációk végrehajtására is.

⁹ Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 129. szám. Budapest, 1972. 5—9. pp.

¹⁰ Papp Tibor: Múzsával vagy múzsa nélkül. Balassi Kiadó, 1992., 5. pp.

A lyukkártya alkalmas volt szöveges információ rögzítésére, a géprendszer képes volt ezeket összehasonlítani (és ennek alapján betűrendbe sorolni) és kinyomtatni. Mindezek két eszköz meglétét feltételezik: volt szöveges kódrendszer, és volt nyomtatógép.

A kódolás valamely jelrendszer elemeinek ábrázolása egy másik jelrendszerben. A lyukkártya esetében a betűk kódolására a számjegyek (0...9) és két kiegészítő jel szolgált.

A lyukkártyás rendszerek írógépei általában előre vésett betűk segítségével írtak (a hagyományos mechanikus írógépekkel megegyezően). Ilyen sornyomtatót a nagyszámítógépek mellett mind a mai napig használnak. Nagy teljesítményű, igen stabil eszközök, de betűkészletük szükségképpen korlátozott.

A ma használatos számítógépek túlnyomó többsége ún. Neumann-elvű gép. Ezen elv szerint a gép az adatokat és a programokat egyaránt a gépen belül és kettes számrendszerben tárolja. Következésképpen két állapot segítségével kell minden szükséges jelet kódolni. Ez tisztán mennyiségi kérdés. Amíg a számítógép szűk kapacitása az operatív tároló volt, az alkalmazható jelkészletnek szoros korlátai voltak. Jelenleg ezek a korlátok jelentősen szélesebbek, emellett mód van a kódkészletek gyors cseréjére is. Ebből következően a számítógép ma probléma nélkül képes minden olyan jelet tárolni, amelynek az írására szükség lehet. (A kínai jelkészlettel valószínűleg kissé lassabban dolgozik.)

A mai számítógépes rendszerekben két eszköz használatos a nyelvi értelemben vett írásra: a képernyős megjelenítő és a nyomtató. A sornyomtatónak nagyszámítógépes rendszerekben a mai napig szerepe van, mivel nagytömegű adatot leggyorsabban ezen az eszközön lehet kiírni. Témánk szempontjából azonban a nagygépes rendszereknek kisebb a jelentősége, ezért a továbbiakban csak a személyi számítógépek (PC) íróeszközeivel foglalkozom.

a) A nyomtatók

A PC-hez szállított nyomtatók valamennyien karakternyomtatók, azaz a szöveget betűről betűre viszik papírra, általában az írás szokásos sorrendjében, azonban ettől van eltérés is.

Az egyes betűket pontokból állítják össze. Az egy betű írásához felhasznált pontok száma az írásképfelbontás finomságára van hatással, bár ennek beállítása nem minden eszközön lehetséges. Napjainkban három típus terjedt el, amelyeket a pontszámtartomány felvívó technika szerint különböztetnek meg.

A legismertebb és legelterjedtebb a mátrix- vagy mozaiknyomtató. A név nem fejezi ki a műszaki megoldás lényegét, hiszen az, hogy a betűt pontmátrixban, mozaikszerűen állítja össze, a többi típusra ugyanígy jellemző. Ezek az eszközök egy tûmátrixból álló írófejet tartalmaznak. A betű kódjának megfelelően egyes tûk előretolódnak, a fej a festékszalagon keresztül a papírra üt, majd a betű teljes kinyomtatása után egy karakterhellyel továbblép. Ez az eszközkönyv nyomdaeredetijének a kinyomtatására nemigen alkalmas, bár az egész világon sok kiadó jelentetett meg mozaiknyomtatóval „szedett” könyvet. A mozaiknyomtató pizskozati (ún. draft) üzemmódban viszonylag gyors, a többiben viszont kifejezetten lassú. Ugyanakkor végtelenített papírra, leporellóra is dolgozik, emiatt nagy tömegű szöveg kiírására ezt célszerű használni. A publikációs munka során a munkaközi anyagok, pizskozatok előállítására használjuk.

Újabban terjed a tintasugaras nyomtató. Ennek írófejében nem tûk, hanem mikroszkopikus átmérőjű csövek vannak. A festéket ezekből fecskendezik a papírra. Az írásképfelbontás általában jó minőségű, bár egyelőre bizonyos korlátai vannak. Lassú. Az ára nem magas, ami azzal is összefügg, hogy papírtovábbító rendszere általában nem túl erős. Inkább levelezésre való, mint publikációs munkára.

A leghatékonyabb kiíró eszközök a fénynyomtatók, amelyek legismertebb változata a lézernyomtató. A működés elvi alapja ugyanaz, mint az elektrosztatikus sokszorosítógépeknél. Mechanikailag nagy gondossággal gyártott, fejlett intelligenciájú gépek (minden lézernyomtató végső soron maga is számítógép). Már a legegyszerűbb típusokon is elfogadható felbontás (300×300 pont/hüvelyk) érhető el, a csúcs típusok megközelítik a professzionális levilágítók teljesítményét. Az íróasztali kiadványszerkesztő rendszereknek¹¹ lézernyomtató nélkül nincs létjogosultsága. Következésképpen mind az a gond és baj, illetve nagyszerű új lehetőség, amelyről a jelen tanulmány szól, a lézernyomtató elterjedésének eredménye.

Megjegyzendő, hogy a számítógépes szövegszerkesztők egy részével olyan kimeneti (mágneslemezes) állomány is létrehozható, amely a nyomdai levilágító rendszerekbe beolvasható. Ekkor a technikai kompromisszumokra már nincs szükség, s az otthoni számítógép fényszedőként használható.

b) A képernyős megjelenítő

Amikor napjainkban a szövegszerkesztőkről beszélünk, mindenki papírra írt szöveget vár el végeredményként. A képernyő szerepe munkaközi. Szükséges megjegyezni, hogy egyre nagyobb annak a szöveg-előállításnak a jelentősége, amelyik végecélként a képernyőn való megjelenítést szolgálja. Az, hogy ennek a specifikumait e helyütt nem tárgyaljuk, nem e kérdés lebecsülése, éppen ellenkezőleg, annyira fontos és bonyolult s főleg kidolgozatlan tárgykör, hogy nem szabad kellő előkészület nélkül vele foglalkozni.

A képernyő szövegszerkesztő rendszereinkben a munkapad szerepét tölti be. A grafikai jeleket voltaképpen ugyanúgy hozza létre, mint a nyomtatók. Ez különösen az utóbbi években vált igazzá, amikor az ún. grafikus nyomtatók általánossá váltak.

A fentiek alapján kijelenthető: jelenleg a számítógépes szövegszerkesztőkkel kompromisszum nélkül minden szöveget le lehet írni. Ami a magyar nyelvet illeti, a teljes betűkészlet rendelkezésre áll, az írásjelek a nyomdai igényeknek megfelelően biztosíthatók. Vannak olyan szövegszerkesztők — ezek sorában van a Word for Windows is —, amelyek matematikai szövegek írására is alkalmasak. Jelenleg nehézséget az egyszerre több nyelvű szövegek¹² írása okozhat, mert sokféle kódkészlet egyidejű alkalmazása már a személyi számítógépek kapacitáskorlátjába ütközik.

3. A Word for Windows vizsgálata a másodlagos kommunikációs eszközök szempontjából

3.1. A Word for Windows általános áttekintése

A számítógépes szövegszerkesztők „ősei”-t a magas szintű programnyelveken való programozáshoz fejlesztették ki. Tekintettel arra, hogy a programszövegek a tipográfia iránt közömbösebbek, ezek a kezdeti szövegszerkesztők nem rendelkeztek változatos eszköztárral sem a kiemelés, sem a tagolás számára. Ugyanakkor gyorsak voltak, s a keresés, a helyettesítés tekintetében jó szolgáltatásaik voltak.

A rugalmas nyomtatóeszközök megjelenésével kialakult annak a lehetősége, hogy a számítógép az írógép helyébe lépjen. Ekkor indult meg a ma használatos szövegszerkesztők

¹¹ DTP (Desktop Publishing).

¹² Pl. ha egy magyar szövegben egyidejűleg kell török és bolgár szavakat autentikus helyesírással szerepeltetni.

kifejlesztése. Ezek tipikusan három feladatkör ellátására szolgáltak: írás, szerkesztés, nyomtatás.

A személyi számítógépek intelligenciafokának növekedése a nyolcvanas évek közepére jutott el arra a szintre, hogy lehetővé vált a nyomdaiparban már elterjedt számítógépes fényszedés bizonyos elemeinek PC-re adaptálása. Kialakultak az ún. asztali kiadványszerkesztő rendszerek¹³, amelyek kész szövegek szerkesztésére, tördelésére, tipografizálására és nyomtatására voltak alkalmasak. Az első szélesebben elterjedt ilyen rendszer, a TEX¹⁴, az ismert fényszedő rendszereket vette alapul, s lehetőségei messze meghaladták a rendelkezésre álló gépi eszközök képességeit. Az eszközfejlődés a 80-as évek közepére érte el azt a szintet, amikor az igazán populáris rendszerek megjelenhettek. Az első nagy sikert arató interaktív DTP-rendszer a Microsoft által preferált PageMaker¹⁵ volt. 1986-ban elnyerte „Az év szoftverje” címet. 1987-ben viszont a Ventura¹⁶ kapta meg ezt a címet, amelynek magyar nyelvű változata is készült. Ezek a rendszerek azonban gyakorlatilag alkalmatlanok voltak a szövegek bevitelére.

A Microsoft a Windows összkomfortossá tételére törekedve olyan programcsomagot fejlesztett ki, amelyik képes a szövegszerkesztők és a DTP-rendszerek szolgáltatásait egyesíteni. A talán legelterjedtebb és legkorszerűbbnek tartott szövegszerkesztő, az MS WORD igen nagy mértékű kibővítésével létrehozta Word for Windows nevű termékét, az első egyesített szövegszerkesztő és tördelő rendszert, amely IBM PC-n működik.

A Word for Windows kényelmes lehetőséget biztosít a szövegek képernyőn való kezelésére.

Szerkesztési szolgáltatásai sorában jó eszközei vannak élőfej vagy élőláb készítéséhez, a lábjegyzetek, indexek, tartalomjegyzék stb. automatikus létrehozásához. Mód van hasábtördelésre, táblázat készítésére, szöveglablakok elhelyezésére, keretezésre, árnyékolásra.

Beépített helyesírás-javító és elválasztó szolgáltatása van, amelyik képes a magyar nyelvű szövegek megfelelő kezelésére is¹⁷.

Felkészült programozók kiváló lehetőséget kapnak testre szabott szolgáltatások összeállítására. Ehhez a rendszer célnyelvet¹⁸ tartalmaz.

A Word for Windows szolgáltatásai sorában számos irányul a szöveggép kialakítására, beleértve ebbe a betűk változatos formálását, illetve a szövegtagolás lehetőségeit. Ezeket részletesebben ismertetem.

3.2. A kiemelés eszközei a Word for Windowsban

A korai szövegszerkesztők a nyomtatási lehetőségek tekintetében rendszerint a nyomtatókhoz igazodnak. Ennek megfelelően kiemelési lehetőségeik is korlátozottak voltak, sok esetben csak megdönteni és kövéríteni tudták a kijelölt szövegrészt. Ma, amint az a különböző berendezések ismertetéséből kitűnhetett, a számítógép és a nyomtatók együtt lényegében minden ismert tipográfiai megoldást lehetővé tesznek.

¹³ Desktop Publishing, DTP.

¹⁴ Donald E. Knuth fejlesztette ki a maga használatára a 80-as évek elején. Eredetileg nem PC-re, hanem VAX-ra készült. Nem interaktív rendszer, ezért nem terjedt el igazán.

¹⁵ Az Aldus cég fejlesztése.

¹⁶ A XEROX fejlesztette ki.

¹⁷ Amennyiben kiegészül a Helyes-e vagy a Lektor rendszerek valamelyikével.

¹⁸ Word Basic.

3.2.1. A betűfajta

A számítógépes szövegszerkesztők terminológiájában a betűfajta, pontosabban a betűk azonos fajtához tartozó ábécényi készletét fontnak nevezik. Több száz fontkészlet van kereskedelmi forgalomban, melyek közül a felhasználó lényegében szabadon választhat. A font megválasztására általában az írásmű egészének megtervezésekor, nyomtatási stílusának kialakításakor kerül sor. A szövegszerkesztők azonban lehetővé teszik több betűfajta alkalmazását, akár egy szón belül is. Ilyen módon a betűfajta éppenséggel kiemelés eszköze is lehet — például egy groteszk betűvel szedett szöveggörnyezetben a talpas antikva alkalmas a kiemelésre.

A tipográfusok általában helytelenítik, ha egy oldalon, illetve szövegegységben a betűfajta váltakozik. Mindazonáltal megfigyelhetjük, hogy az amatőr tördelők szívesen élnek ezzel az eszközzel. (Sok esetben ez az amatőrizmus jele.) Teljesen elfogadott azonban például a számítástechnikai szakszövegekben a programnyelvi példákat, illetve a képernyőn vagy sornyomtatón kiadott szövegek idézeteit Courier fajtájú nemproporcionális betűvel szedni¹⁹.

3.2.2. A betűméret

A betűméret megváltoztatása szokásos kiemelő (vagy tagoló) eszköz. A Word for Windows ún. skálázható betűméreteket alkalmaz. Ez annyit jelent, hogy bármelyik betű mérete megváltoztatható, 4 és 127 pont között, 0,5 pont lépésközzel²⁰. (Pl. Magyar Nyelv.)

Középiskolás tankönyveinkben annak idején az apró betűs rész általában kiegészítésül szolgált a megtanulandókhöz, és ritkán kellett felelni belőle.²¹

Benkő Loránd a kisebb betűt (petit) a szöveghez csatlakozó jegyzetek szedéséhez javasolja, utalva arra, hogy az ilyen jegyzeteket végső soron kerülendőnek tartja.²²

3.2.3. A betűtípusok²³

A Word for Windows lehetővé teszi a betűfajta néhány vizuális módosulatának alkalmazását. Ez a kiemelés legkézenfekvőbb eszköze, a módosítás révén a betűk (szövegrészek) kiugranak a nyomtatvány alaptextúrájából.

A Word for Windows általában ugyanazokat a kiemelési módokat biztosítja, mint a betűszedés. A betűtípus változtatása rendkívül gyors és egyszerű, emiatt akár betűnként eltérő alak is használható.

A Word for Windows kínálata a következő:

¹⁹ Pedig ez voltaképpen ma már egy elavult gyakorlatot tükröz, azt az időt idézi vissza, amikor még csak sornyomtató, illetve alfabetikus kijelző állt rendelkezésre.

²⁰ A tipográfiai pont a nyomdászatban használatos mértékegység. 1 pont 1/72 hüvelyknek (kb. 1/28 cm-nek) felel meg.

²¹ A hatvanas években az egyetem orosz szakán irodalomból — egyéb anyag híján — szovjet középiskolai tankönyvekből tanultunk. Jellemző, hogy a SZU-ban akkor még tiltott Dosztojevszkijről a tankönyvben csak apró betűs ismertetés volt.

²² „Ha a jegyzet a közleményben elkerülhetetlen, akkor a jegyzetbe szánt, petittel szedendő szövegrészt...”, i. m. 18. oldal.

²³ Benkő Loránd ezt a fogalmat nevezi betűtípusnak. A hazai terminológia kialakulatlansága miatt ebben az esetben, akárcsak a fontnál, az angol szóhasználatot követjük.

Félkövér²⁴. Erősen kiugrik a nyomtatás textúrájából, emiatt mód van arra, hogy a vezérszavakat félkövérral szedve a folyó szöveg fölé helyezzük a lényeges elemeket leíró vázlatot.

Erőtéljes kiemelkedése miatt alkalmas lehet a fokozott akusztikus hangsúly vizuális ábrázolására, ez azonban nem általánosan használt megoldás.

Néhány jellegzetes alkalmazása:

Benkő Loránd²⁵ ezt a kiemelési módot (a Magyar Nyelvben) lényegében csak címek szedésére ajánlja. A szépirodalmi és az általános leíró szövegeknél ez az elv megszívlelendő. Ugyanakkor a szakirodalmi művek nem nélkülözhetik az úgynevezett kenýerszövegekben sem.

Szótárakban, enciklopédiákban, lexikonokban a címszó szedésére szolgál.

A Károli-biblia a szakaszokat jelölő számot és a szakasz első szavának első betűjét — iniciálészerűen — félkövérral szedi, ugyancsak félkövérral szerepelnek bizonyos kiemelkedő fontosságú szövegrészek, mint például a Tízparancsolat vagy a Miatyánk.

A magyar helyesírás szabályai Benkő Loránd ajánlásainak megfelelően a címeket és a szakaszok sorszámát szedi félkövérral. Ez utóbbiakat akkor is, ha a szövegben hivatkozik rájuk (csak a szabályzatrészben, a szótárrészben a számhivatkozások már normál antikvával szerepelnek).

A Műszaki helyesírási szótár²⁶ I. része (Helyesírási szabályok) a címek mellett a tartalmi kiemelést jelöli félkövérral szedéssel, ami igencsak megkönnyíti a keresett problémával foglalkozó rész megtalálását.

*Kurzív*²⁷. A dőlt betűs szöveg nem mutat olyan erős vizuális kontrasztot, mint a félkövér. Emiatt inkább alkalmas egységes textúrájú szövegtörzs létrehozására. Általában nem szokás akusztikus megoldás tükröztetésére használni, azonban a hagyományos tipográfiaú szövegek esetében erre is van példa (l. lentebb az Arannyal kapcsolatban írtakat). Érzelmi semlegessége miatt a tudományos szövegek legelterjedtebb kiemelő eszköze. Példák a használatára:

Benkő Loránd²⁸ a szorosan vett nyelvi anyag ábrázolására rendeli, más szerepe a Magyar Nyelvben a dőlt betűnek nem lehet.

A Károli-bibliában a tagoló címek vannak kurzívan szedve.

„A matematikai szedésben a betűs kifejezések számokat, mennyiségeket jelentenek. Ezeket az alapsorban, indexben és kitévőben is dőlt betűkből kell szedni.”²⁹

AkH. 1985. A szabályzat gyakorlatilag Benkő Loránd előírását követi. A szótárrész éppen ellentétes. Itt a nyelvi anyag normál antikva, a kiegészítések, kommentárok, esetenként a ritkább szavak értelmi kifejtései dőlt szedésűek.

A Műszaki helyesírási szótár a 3-nál több tagú számmal, illetve betűvel jelölt bekezdések jelölését és címét szedi dőlt betűvel.

²⁴ Angolul bold. A Windword és az általánosan használt DTP-rendszerek (TEX, Ventura, PageMaker stb.) csak egyfajta vastag betűt ismernek, következésképpen a félkövér mellett kövér betűfokozat nincs.

²⁵ i. m. 18. oldal.

²⁶ Fodorné—Fábián—Csengeri Pintér: Műszaki helyesírási szótár. Műszaki Kiadó, 1990.

²⁷ Angolul italic. Egyes rendszerekben két változata van: az egyik az alapantikva paraméterei alapján tervezett önálló, dőlt font, a másik viszont az alapantikva elektronikus torzításával jön létre.

²⁸ i. m. 16. oldal.

²⁹ Timkó György (szerk.): Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Nyomdaipari Egyesülés, Budapest, 1971.

Általános szokás versek és más irodalmi művek mottóját, esetleg alcímét ilyen módon szedni.

Arany János verseiben találkozunk dőlt szedésű szavakkal. Ezek mindig különleges hangsúlyt kapnak, szinte a figyelemzavarra felemelt ujj képzetét keltik. Ilyen értelemben itt gondolni kell a vizuális-akusztikus megfelelésre: a dőlt szavak megfelelnek Arany versmondási utasításainak:

*Az magyar lesz! ... Erdély szülte.*³⁰

Mint látható, a kurzív szedés nem annyira nyomatékot ad, mint megkülönböztet, az alapértelmezéstől való eltérést jelzi.

A félkövér és a kurzív stílus kombinálható. Ennek inkább a címeknél van szerepe.

Áthúzott³¹ betűk. Az angolszász eredetű szövegszerkesztők általában rendelkeznek ezzel a rejtélyes kiemelési móddal. Gyakorlati alkalmazásával még nem találkoztam. A hazai gyakorlatban az áthúzást általában megsemmisítésnek tekintjük, s ez a szerepe — például szerződésszövegek utólagos módosításakor — nyomtatott szövegekkel kapcsolatban is megjelenhet. Az ügyvédi praxisban van jelentősége.

KISKAPITÁLIS³². Elsősorban személynevek, talán következtlenül tulajdonnevek, címek írására használatos stílus. A Word for Windows automatikusan előállítja. Alapértelmezésben a kurrens és a verzális betű különbözik, a végig kiskapitális írás biztosításához külön eljárás szükséges (a verzális betűket át kell írni kurrensre).

Benkő³³ szerint a kiskapitális (kapitälchen) csak „a tudományos véleményt mondó” szerzők nevének írására szolgálhat.

A Magvető Kiadó Magyar Erato³⁴ című verseskötetében valamennyi verscímet így szednek.

Sajátosan alakul ugyanez a Szépirodalmi Kiadó 1985-ben megjelent Magyar költők, 20. század című antológiájában. Itt az előfejen kiskapitális van, a verscímekben is, azonban a „nagykapitális” ennek során csak a tulajdonneveknek jár ki, a verscímek első betűjének nem.

Sajátos módon kiskapitálissal szedték a belső címeket a Műszaki Kiadó szerkesztői számára kiadott tipográfiai segédletben is.³⁵

A kiskapitális írásmód kombinálható a korábban ismertettekkel, tehát lehet KISKAPITÁLIS ÉS **BOLD**, KISKAPITÁLIS ÉS *KURZÍV*, KISKAPITÁLIS ÉS **BOLDKURZÍV**, és mindez még Keresztbe is húzható.

NAGYBETŰ³⁶. A csupa nagybetűs írásmód — eltekintve azoktól az esetektől, amikor

³⁰ Szibinyáni Jánk. Arany János Összes költeményei. Szépirodalmi Kiadó 1962. I. kötet 337. p.

³¹ Angolul striketrough.

³² Angolul Small Caps. A Helyesírási és tipográfiai tanácsadó megjegyzése: Kapitälchen (kiskapitális, kisverzális) szedése esetén mindazokat a szavakat verzállal (TÓTH ISTVÁN) kell kezdeni, amelyeket kurrens betűknél is verzállal kezdenénk. Természetesen a kiadónak joga van végig kapitälchen (kiskapitális, kisverzális) (TÓTH ISTVÁN) szedést kérni. Ha nincs külön kiadói utasítás, mindig verzál kezdést alkalmazunk.

³³ i. m. 18. oldal.

³⁴ Magyar Erato. (A Magyar Hírmondó sorozatban) Magvető Kiadó, Budapest, 1986.

³⁵ Szilágyi Béla: Segédlet kéziratok előkészítéséhez és tárgymutató készítéséhez. Segédeszköz belső használatra. Műszaki Könyvkiadó, 1973.

³⁶ Angolul All Caps.

ezt a helyesírási szabályzat írja elő — igencsak ismert kiemelési mód. Minden bizonnyal azért, mert a kézírásban ez alkalmazható a legegyszerűbben, s az írógépen is igen könnyű ilyen módon jelölni a kiemelést. Folyó szövegben címkiemelésre szolgál. Emellett van valami erkölcsi értéke, általában a megbecsült, különösen értékes dolgok érdemlik ki a csupa nagybetűt. (Ellenpélda: nemecek.)

Aláhúzás. Ez a kiemelési mód tipografizált szöveg esetén nem szokásos. A Word for Windows ennek ellenére biztosítja a lehetőségét, ami egyebek között azzal is magyarázható, hogy mind kézírással, mind az írógépen készült szöveg utánosztható a rendszerben. Három aláhúzási opció van: egyszeres, kétszeres és olyan egyszeres aláhúzás, amelyik nem terjed ki a szóközökre.

Nyomtatásban kifejezetten ritkán alkalmazzák, tipográfiai forrásaink nem is térnek ki rá. Minthogy az utóbbi időben meglehetősen sok könyv készült írógépes vagy mozaiknyomtatás szövegek közvetlen fényképezése útján, ez a kiemelés megjelent a szakkönyvekben is. A szabályt erősítő kivételként megemlíthető Churchill emlékiratának magyar kiadása³⁷, amelyben a dokumentumidézetek kurzív szedésűek, az ezeken belüli kiemelések viszont alá vannak húzva.

3.2.4. Egyéb kiemelési módok

Ritkítás³⁸. A ritkítás a tudományos szövegek gyakran használt kiemelési módszere.

Benkő Loránd alcímek³⁹ írásához, illetve „a folyamatos szöveg egy részének kiemelésére”⁴⁰ ajánlja.

A számítógépes szövegszerkesztők esetében azonban nem problémamentes a ritkítás alkalmazása. Ezek a rendszerek ugyanis lehetőséget adnak a sorkiegyenlítés alkalmazására, azaz arra, hogy a szöveg minden sora a jobb alapszél előtt egy egyenes függőleges vonalon záródjék. Az automata elválasztás révén megvan arra a lehetőség, hogy a sorok nagyjából azonos hosszúságúak legyenek, azonban kis eltérések mindig maradnak. Ezeket a rendszer nemcsak a szóközök, méretének a változtatásával egyenlíti ki, hanem esetenként módosítja a betűközöket is, minek következtében a ritkítás az író szándékától függetlenül is megjelenhet. Kimondható, hogy kiegyenlített szövegekben a ritkítást nem tanácsos alkalmazni. Megjegyzendő azonban, hogy egyre gyakrabban lehet találkozni olyan könyvvel, amelyik a kiegyenlítést nem alkalmazza.

Keretezés⁴¹.

Sajátos kiemelési mód az egyes szövegrészek keretbe foglalása. Ennek során különböző vonalstílusok alkalmazhatók.

Különleges keret az, ahol rászterfolt kerül a szöveg alá.

³⁷ Churchill, W. S.: A második világháború, Európa Kiadó, Budapest, 1989.

³⁸ Angolul Spacing. Ez önmagában nem a ritkítást, hanem a betűköz változtatását jelenti. Három opciója van: a Normal, ahol a gép automatikusan állítja be a betűközöt, az Expanded, ez a ritkítás, illetve a Condensed: ez a sűrítés (azaz az alávágás kihasználása). A ritkítás és a sűrítés mértéke negyedpont lépésközzel szabadon állítható.

³⁹ i. m. 12. oldal.

⁴⁰ i. m. 16—17. oldal.

⁴¹ Angolul Border.

3.3. Tagolás

A szöveg tagolása a beszélt és az írott nyelvben jelentősen eltér. Komoróczy Géza így határozza meg az írásjelet⁴²: „az írásjegyeket kiegészítő, ill. módosító, a beszéd tagolását ... jelző grafikus jegy”.

A beszédmű sokkal kevésbé tagolt, mint az írásmű. A magnetofonnal rögzített spontán beszédmegnyilvánulások leírása, írásba való áttétele, illetve ennek a tevékenységnek az eredménye egyértelműen azt bizonyítja, hogy a beszélő nem vagy nem csak a mondanivaló dinamikája szerint tagolja beszédfolyamát. Többperces mondatok is előfordulnak. Különösen két helyzet válthat ki ilyet: ha valamilyen okból időzavarba kerül a beszélő, vagy ha el akarja kerülni, hogy közbevágjanak. Ennek alapján esetlegesnek kell minősítenünk Nagy Ferenc azon megállapítását, hogy „a beszélt nyelvben viszont általában hosszabb szünet választ el egymástól két bekezdést”⁴³, másrészt maximálisan egyetérthetünk azzal a megállapításával, hogy „a szöveghangsúly e formáját inkább az írásképp váltja valóra”⁴⁴.

Az írásmű szerkezetét három fő szerkezetben vizsgálom:

- mondat
- bekezdés
- fejezet.

A szöveggép vizuális szemlélete alapján viszont a következő tagolási egységek jelölhetők meg:

- szó
- sor
- bekezdés
- fejezet.

Más tagolási lehetőségek is vannak, melyek a szövegszerkesztő szempontjából nehezen általánosíthatók. Még két eszköz van azonban, amelyek használata elterjedt, s a szövegszerkesztők is támogatják, ez a hasábtördelés és a táblázat.

3.3.1. A mondaton belüli tagolás

A mondaton belüli tagolás eszközei a szóköz és az írásjelek, melyek sorában foglalkozunk a mondatokat határoló írásjelekkel is. Ezek szerepe, használata közismert, s a szövegszerkesztők sem tartogatnak meglepő különlegességeket. Tekintettel arra azonban, hogy az írógép használata ezen a téren vezetett be mind a mai napig elfogadott kompromisszumokat (melyekre a szövegszerkesztőnek nincs szüksége), felsorolom az írásjelezés azon lehetőségeit, amelyek többletnek számítanak.

A szóköz használata bizonyos értelemben korlátozott, mivel mérete nem lehet szignifikáns. A kiegyenlítés miatt a szóköz méretét gyakran a gép automatikusan adja meg, ezért méretének változtatása általában nem adja a kívánt eredményt. — A Word for Windows kétfajta szóközt alkalmaz, a normál és a nem törhető szóközt. Ez utóbbi esetében azt a két szót, amely között ez a szóköz áll, a szövegszerkesztő összetartozónak tekinti, nem engedi meg, hogy külön sorba kerüljenek (nem tör közöttük sort), és nem is növeli meg az ilyen szóköz méretét a sorkiegyenlítés során. Nemtörő szóközt lehet alkalmazni például akkor, ha egy szó előtt sorszám van, illetve a mennyiségek és a mértékegységek között.

Az írógép káros hatása révén sokan már csak egyfajta idézőjelet ismernek. A szövegszerkesztő először is lehetővé teszi a macskakörmös idézőjel („ ”) szabályos (alsó-felső)

⁴² In: Világirodalmi Lexikon 5. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 111. oldal.

⁴³ i. m. 25. oldal.

⁴⁴ u.o.

használatát. Ezen kívül használható a varjúláb (másutt lúdláb) idézőjel (» «) s a félidézőjel (aposztróf ‘ ’) is, mégpedig nyitó-záró párban. Segítségükkel jól szemléltethetők a strukturált idézetek, illetve az ironizáló idézőjel-használat — pl. valóságos idézetekben.

Benkő Loránd⁴⁵ a központozással kapcsolatban a zárójeleket és a kötőjeleket érzi a legnagyobb gondnak. Itt ugyancsak adva van a strukturálás lehetősége. A Word for Windows háromféle zárójelet kínál: kerek, szögletes és figurális (zenei kapocs). (Aki ragaszkodik írógépes szokásaihoz, a törtvonalat is használhatja erre a célra. Mivel azonban ez nem szükségszerű, a szövegszerkesztő lényegében megoldja Benkő Loránd említett gondjait.) Ugyanakkor a zárójelezés lehetőségei a bőséggel zavarát is okozhatják.

Háromféle hosszúságú vízszintes vonal áll rendelkezésre a különféle kötőjelek és gondolatjelek kialakításához. Ezek közül a felhasználó szabadon választhat, leszámítva az elválasztójelet az automatikus elválasztás alkalmazása esetén. (Mivel ezt a számítógép maga teszi ki, erre a célra csak a legkisebb diviz használható.) Természetesen Benkő Lorándnak a kötőjelek tapadásával kapcsolatos megjegyzései⁴⁶ a szövegszerkesztőkre is érvényesek, és ezt a problémát a számítógép sem oldja meg a gépelő helyett.

A mondathatároló írásjelekkel kapcsolatban csak az megjegyzésre méltó, hogy a spanyol fordított kérdőjel — írható (¿).

3.3.2. A sor

Általánosságban a sor nem tagolási egység. A számítógép egyik jelentős előnye az írógéppel szemben éppen az, hogy a sorváltás nem kíván emberi akciót: a gép a megadott margóméretek segítségével maga tördeli sorokra a szöveget. (Ha a javítás során szót kell törölni vagy beszúrni, a gép automatikusan áttördeli a sorokat.)

Mivel a sorok még akkor sem lesznek egyforma hosszúak, ha a sorvégi szavakat elválasztjuk, a gép lehetőséget ad arra, hogy kijelöljük, hol legyen egy vonalban a szöveg. Ezt az eljárást nevezzük igazításnak. Négy formája van: balra, jobbra, középre zárás, illetve a kiegyenlítés, amely esetében mind a bal, mind a jobb szél egy vonalban lesz.

Alapesetben az igazítás a tagolásban vesz részt. A normál megoldás a balra zárás vagy a sorkiegyenlítés.

A középre zárás általában címekhez használatos. Benkő Loránd⁴⁷ a tudományos cikkek belső tagolásának „legerősebb» altípusa”-ként jellemzi a középre zárt, számozott vagy számozatlan, félkövérrrel szedett alcímet. A másfajta kiemeléssel szedett, ugyancsak középre zárt alcímet a „mértéktartóbb” jelzővel illeti. Következésképpen a címhierarchiában a középre szedés magasabb szintet jelöl.

A jobbra zárás pedig kifejezetten szembetűnő, alkalmazása tudományos szövegekben ritka. (A helyértékhez igazodó egész számokat kell jobbra zárva írni.)

Megjegyzendő, hogy a soronként tagolandó szöveg — mint pl. a vers — esetében a sort azonosnak kell venni a paragrafussal.

3.3.3. A bekezdés (paragrafus)

Nagy Ferenc szerint⁴⁸ „a bekezdés a jelentés szerinti együtvé tartozás megjelenési formája”.

⁴⁵ i. m. 6. oldal.

⁴⁶ u.o.

⁴⁷ i. m. 12. p.

⁴⁸ i. m. 24. oldal.

A szövegszerkesztő számára a bekezdés az egységnyi szöveg; a beállítások érvénye erre terjed ki, ezt töri automatikusan sorokra stb. Három kötelező eleme van:

— a felhasználónak jeleznie kell a bekezdés végét (leggyakrabban az Enter billentyű megnyomásával);

— a gép a jelfolyamatban külön karakterrel megjelöli a paragrafusvéget (ez a jel: ¶, többnyire nem látható);

— a bekezdés mindig új sorban kezdődik.

A Word for Windows a következő opciókat kínálja a bekezdések kezeléséhez.

a) A kiegyenlítés beállítása

b) A behúzás beállítása

Nagy Ferenc az imént idézett helyen a bekezdés „demarkációs jelének” nevezi a beljebb kezdést, azaz a behúzást. Kétségtelen, hogy ez a legelterjedtebb megoldás, azonban korántsem kizárólagos.

A Word for Windows alapvetően arra ad lehetőséget, hogy a bekezdésre vonatkozóan az alapértelmezéstől eltérő sorszálességet adjuk meg. Ezt a jelenséget az angol terminológia indentnek nevezi, ami szélesebb jelentésű a behúzásnál: egyaránt vonatkozhat a sor elejére és a végére, emellett nemcsak a sor rövidítését, hanem megnyújtását is jelentheti. Három beállítás van:

— a bal sorszél behúzása;

— a jobb sorszél behúzása;

— a bekezdés első sorának behúzása (csak a bal szélén).

A beállítás során a megfelelő margótól való távolságot lehet megadni. Ha ennek értékét 0-ra állítjuk, az ún. tompa bekezdést kapjuk, ahol az első sor sincs behúzva. Adhatunk neki viszont negatív értéket is, ekkor olyan különös bekezdés jön létre, ahol az első sor kijebb kezdődik, mint a többi.

Különösen gépírásban előszeretettel alkalmazott megoldás a bekezdések jelölésére a dupla üres sor behúzása. Erre természetesen a szövegszerkesztőben is van lehetőség, amelyre később visszatérek.

c) A számozott bekezdés

A tudományos szövegek esetében igen nagy a jelentősége annak, hogy az egyes részekre jól lehessen hivatkozni. Ezt a tagolási módot Benkő Loránd igen részletesen írja le. Szerinte a „számok és betűk »hierarchiája« a következő: félkövér arab szám, . . . nagybetű, . . . világos arab szám, . . . kisbetű.”⁴⁹ A Word kínálata: arab szám, verzális római szám, kurrens római szám (i, ii stb.), nagybetű, kisbetű. Valamennyi lehet tetszőleges stílusú (félkövér, kurzív stb.). Elválasztó jel, szóköz, pont, kerek vagy szögletes csukózárájel, kettőspont, illetve a sorszámot közrefogó jelpár (kerek vagy szögletes zárójelek, kötőjelek) lehet. Ez a kínálat biztosítja Benkő ezzel kapcsolatos előírásainak teljesítését,⁵⁰ azonban a választás a gépíró feladata. A Word automatikus megoldást kínál a vázlat formázására. Itt minden alárendelt vázlatpont egy tabulátorpozícióval beljebb kezdődik, és változatos automatikus számozás áll rendelkezésre, amely azonban nem felel meg a fent megjelölt hierarchiának.

d) A függő bekezdés⁵¹

A függő bekezdés lényege az, hogy az adott rész első sora a paragrafusra érvényes beállításnak megfelelő távolságra van a bal margótól, a további sorok azonban beljebb. Ez a tördelési megoldása például az AkH. szótárrészének is.

⁴⁹ i. m. 13. p.

⁵⁰ u.o.

⁵¹ Angolul hanging indents.

A függő bekezdéseket a Word for Windows általában kiemelőjellel⁵² ellátott vagy sorszámozott felsorolásokhoz, illetve bibliográfiai listákhoz ajánlja.

Kiemelőjelnek gondolatjel, üres vagy teli kör, négyzet, rombusz stb. használható. Mérete szabadon állítható. Beállítható a függő sorok távolsága a kiemelőjeltől. Ha ezt nem jelölik ki, a kiemelőjel után szóköznyi hely marad ki, és a következő sor a bal szélén kezdődik. Ha beállítják, valamennyi sor a beállított értéken kezdődik (hacsak ez nem kevesebb annál, amennyi hely a kiemelőjel és a szóköz számára kell).

A sorszámozott listák a fentihez hasonló tördelési móddal készíthetők, azonban a kiemelőjel helyén sorszám áll, amelyet a szövegszerkesztő automatikusan ad. Kijelölhető a kezdőérték, a sorszám formája (ugyanúgy, mint az előző pontban).

e) Tagolás soremeléssel és sorritkítással

A Word for Windows lehetőséget ad arra, hogy a paragrafus előtt és/vagy után automatikusan többletsor húzassék. Ez sokkal rugalmasabb, mint a gépírásban: a többlet sorhúzás mértéke pontosan megadható. Lehet a font méretéhez tartozó sortávolság vagy annak többszöröse (az automatikus kapcsoló félsoronként lép), de meghatározható tipográfiai pontban, centiméterben, hüvelykben is.

Ugyancsak lehetőség van a sortávolság változtatására is. Itt is van abszolút mérték (tipográfiai pontban, centiméterben vagy hüvelykben), de beállítható a fontméret szerint is (egyes, másfeles, dupla), és megadható automatikus beállítás (ez esetben a rendszer elvileg a lapon kiegyenlíti a sorokat), illetve minimális értékkel korlátozott automatikus sortávolság-beállítás is.

3.3.4. Tagolás különleges jelekkel

Bizonyos tördelési megoldásokban, különösen, ha a szerkesztő nem kíván sok címet alkalmazni, szokásos dolog nagyobb összefüggő részeket középre zárt szimbólumokkal (pl. csillaggal) lezárni.

3.3.5. Tagolás címekkel

A tipográfiai tagolás a bekezdés felett a címhierarchia szerint történik. A könyv szedésre való előkészítése során az egyik legjelentősebb tervezési művelet a címrendszer megtervezése. A címek mérete, szedésmódja, a lapon való elhelyezése megfelel a hierarchiában elfoglalt helyüknek.

A címek könnyű és következetes használatát a stíluslapok teszik lehetővé. A stíluslap rögzíthető a kívánt betűfajta és méret, a cím távolsága az őt megelőző, illetve követő sortól, elhelyezkedése a laptükrön, az, hogy mindig új lap tetejére kerüljön stb.

A Word for Windowsnak külön mechanizmusa van arra, hogy a címstílusok egyfajta kötelező elnevezésével a címhierarchia lépcsőzetesen megjeleníthető legyen. (Ez az eszköz jól felhasználható vázlatkészítéshez és tartalomjegyzék összeállításához is.)

3.3.6. Tagolás hasábszedéssel, illetve táblázattal

Tudományos szövegekben szokásos a példák felsorolását két vagy több hasábba tördelni, ha azok hossza ezt megengedi. Például az AkH.-ban a családnevek ejtési példái két

⁵² Angolul bullet. A kiemelőjel terminus Gerő—Reich... könyvben szerepel. A köznyelvben bajusznak vagy pruccnak nevezik. Az Ország-héle szótárban nincs benn.

hasábban vannak szedve.⁵³ Ebben az esetben azt, hogy melyik példa melyik oszlopba kerül, a betűrendben elfoglalt helye határozza meg.

Másutt a két hasáb az adott szó különböző formáit tartalmazza: pl. a földrajzi nevek alapformái és i-képzős formái⁵⁴. Ebben az esetben a két hasábot táblázatnak kell tekinteni.

A Word három megoldást kínál ehhez: a szabályos hasábtördelést, a tabulátorokat és a táblázatot.

« » « » « »

A teljesen szabad grafikus lehetőségek révén a Word a fentiekén kívül a legigényesebb szerző különleges óhajait is képes kielégíteni. Éppen ez a körülmény az, ami szükségessé tesz valamilyen szabályozást.

4. Szabály vagy etikett

Benkő Lorándnak a jelen tanulmányban igen sok helyen idézett Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához⁵⁵ című dolgozata célja és szándéka tekintetében iránymutató, részletei tekintetében pedig gondolatébresztő vezérfonalként szolgált. Cikksorozatának bevezetőjében Benkő Loránd leírja, hogy milyen dilemmát kellett legyőznie ahhoz, hogy megfogalmazza a Magyar Nyelv szerzőinek szóló irányadást. „Elég a helyesírási szabályok egyszerű példáját idéznem arra, hogy milyen nehéz normatív regulákat fogalmazni és rendszerbe állítani még olyan esetekben is, amikor a szabályt viszonylag egységes gyakorlat alapján lehet elvonni; hát milyen nehéz akkor, amikor heterogénebb gyakorlat normalizálásáról is szó van.” Kétsége volt a szabványosítás lehetőségében és mértékében azokban az esetekben, „amelyekben az egyén, az író szokásai, ízlése már nem irányíthatók vagy legalábbis nem irányítandók”.

Mint ismeretes, Benkő Loránd gyakorlati előírásai és tanácsai egy folyóirat szerzőire vonatkoztak. Mégpedig egy olyan folyóiratéra, melynek belső, illetve műszaki munkatársai képesek voltak széles hatású mintát létrehozni. „A Magyar Nyelvnek elvitathatatlan érdeme, hogy — legelsősorban Pais Dezső több mint három évtizedes szerkesztői működésének jóvoltából — olyan szerkesztési gyakorlatot alakított ki, amely a folyóiraton túlmenően az egész magyarországi nyelvtudomány terén, sőt részben még egyes rokon tudományok körében is irányt mutatóan hatott.”

A szerző ebben a korban kézzel vagy írógéppel dolgozott. Az írógép — mint arról több helyen szó volt — sok kompromisszumot igényel. A számítógép ezeket a kompromisszumokat feleslegessé teszi, hiszen a korszerű szövegszerkesztő programok lényegében mindent tudnak, amit a nyomdai szedők. Ha a szerző szövegszerkesztőn dolgozik, ezek a lehetőségek a keze ügyébe esnek, s bizonyára nehéz lenne lebeszélni arról, hogy ki ne próbálja őket.

„A tipográfiailag klasszikus veretű irodalmi alkotások számítógépes tördelése akkor jelent eszmei többletet, ha maga az író végzi ezt a munkát — ilyenkor természetesen magától értetődik, hogy a tördelő író tisztában van a tipográfia alapvető szabályaival” — írja Papp Tibor⁵⁶.

Sajnálatos módon magától értetődő. S ráadásul nemcsak a szerzőkre vonatkozóan nem, hanem a szerkesztőségekben alkalmazott tördelőkre vonatkozóan sem.

⁵³ vö. AkH. 87. p.

⁵⁴ vö. pl. AkH. 174. p.

⁵⁵ A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 129. szám. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1972.

⁵⁶ i. m. 85. p.

A kertészkedők tudják, hogy a házikertben nem lehet ugyanazokat a növényvédő szereket használni, mint a nagyüzemben, mert ezek nagyon veszélyesek. Ezzel szemben nemcsak a kertészt könnyeztetik meg, hanem el is pusztítják a kártevőket. Sajnos a mi területünkön nem ez a helyzet: a DTP-rendszerek „életveszélyes” eszközként kerülnek amatőr szedőink kezébe.

Az első veszély a helyesírást fenyegeti. A korábbiakban a szolid kiadók könyvei a helyesírás mintájául is szolgálhattak, hiszen a nyomdák kötelesek voltak az akadémiai helyesírást követni. E kötelezettségük teljesítése érdekében korrektorokat alkalmaztak, pedig a szedők is ismerték a helyesírást. Ma ennek vége. Korrektor nincs, s a kiadványok tömegét készítő amatőrök sajnos annyira tudják a helyesírást, amennyire ez ma egy átlagos érettségizettől elvárható. Ez minden, csak nem minta.

A számítógépes tördelő rendszereken többnyire számítástechnikai képzettségű emberek dolgoznak, akik számára a helyesírásnak és a tipográfiai tradícióknak nincs meg az a presztízse, mint a hagyományos nyomdászok számára. Emiatt nem is ismerik, sőt nem is kívánják megismerni ezeket.⁵⁷

Még nehezebb a tipográfiai helyesség kérdése. A rendszerek, mint azt talán sikerült érekeltetnem, sok, talán túl sok lehetőséget adnak. Élni ezekkel azonban ez esetben is a felhasználónak kell. Az évszázadok során kialakult nyomdai hagyomány sajnos nincs megfelelően rögzítve, pontokba szedve. Az amatőr tördelők magukra maradnak, saját — nem szükségképpen biztos — ízlésükre hagyva.

Szükség lenne valamilyen tipográfiai normára. Valami olyasmire, mint Benkő Tudnivalói. Igaz, ennek is meglennének ugyanazok a bajai, mint amelyek a Magyar Nyelv esetében megvoltak: „Voltak, vannak és bizonyára lesznek is olyanok, akik az efféle szabályozást . . . nyűgnek, fölösleges tehernek, nem kívánatos szórszálhasogatásnak tekintik”⁵⁸. Ráadásul a meglevő, elfogadott, az Akadémia által támogatott helyesírási szabályzat betartására sincs eszköz.

Talán nem szabályzatot, csak valamiféle tipográfiai illemtant, vezérfonalat kellene létrehozni. Ezt követően jó lenne megtalálni a nyomtatott szöveg Péchy Blankáját, aki megfelelő érzelmi töltéssel lenne képes ezt az etikettet hirdetni, népszerűsíteni.

Ha ez megszületne, a számítógépes szövegszerkesztőt használó hazánkfiak nagy részére vonatkoztathatnánk Pais Dezső rezignált optimizmusát, amellyel Benkő Loránd többször idézett Tudnivalóinak Előhangját zárta:

„Mindenestre szeretnék csalódní a Magyar Nyelv több jelenlegi munkatársának nevelhetetlenségéről alkotott nem kedvező véleményében. Egy ilyen csalódás nemcsak a szerkesztőnek volna kellemes, hanem a Magyar Nyelvnek és valamennyire a magyar nyelvtudománynak az érdekében is örömmel lenne elviselhető. — Tehát így fejezem be az előhangot: Nem hagyunk fel minden reménnyel!”⁵⁹

Kis Ádám

⁵⁷ Egy munkanélkülieket nevezetesen számítógépes szedővé átképző tanfolyam tematikáját kaptam meg véleményezésre. Feltűnő volt, hogy a nyelvi-helyesírási szempontok tökéletesen hiányoztak belőle. Mikor ezt kifogásoltam, azt a választ kaptam, hogy az az oktató, aki ezt a tematikát készítette, már sok ilyen tanfolyamot tartott, s eddig még soha nem volt igény a nyelvi-helyesírási blokk megtartására. Sapienti sat.

⁵⁸ Benkő, i. m. 3. p.

⁵⁹ i. m. 2. p.

Esterházy rizsája ürügyén

Egy újságcikk rendhagyó elemzése

„A reggeli újságolvasás egyfajta realiztikus reggeli ájtatosság. A módot, ahogyan a világban viselkedünk, vagy Istenhez igazítjuk, vagy ahhoz, ami a világ. Az előbbtől is megkapjuk ugyanazt a biztonságot, mint az utóbbitól; azt, hogy tudjuk, hányadán álunk.”

Hegel¹

ESTERHÁZY PÉTER:

Nőt akarok! nőt akarok!

— hazaszeretet kezdőknek —

Emlékszem, amikor megtudtam volt, évszázadokkal ezelőtt, hogy X pártfunkcionáriusnak viszonya van a lobogó sörényű Y-nal, elsőre elcsodálkoztam és kicsit meg is ijedtem (neszültem). Elcsodálkoztam: jó, ezek szerint X *ember!* (A részletek még emberibbek voltak, szenvedélyekről szóltak és bájdorongos képességekről a férfias, magyar anekdotázás szellemében.) Szóval, hogy X ember — erre nem számítottam. Soha nem gondoltam a volt rendszer vezetőire úgy, mint emberekre, hanem csupán mint valamilyen, többnyire negatív tulajdonságok szemétdombjára. Kicsit meg is ijedtem: akkor most ebből — hogy *ezek* is emberek — következtetéseket kell levonnom, mondjuk a Tízparancsolat szellemében? (Ezt az érzést aztán határozottan, kemény kézzel letörtem magamban; nekem is többre voltak ezek...)

Mostanság ismét azt kell látnom, hogy egyre kevesebb emberrel találkozhatni a politikában — és egyre több ideológiával teletömött automatával, ideológiai-hullával, hogy ne mondjam döggel, nem lealjasult, de lepártosult képződménnyel. Ez különösen akkor fájdalmas, ha az, akiről szó van, hozzánk közel állt. Negyven elmúltán nehéz újra tanulni a barátságok rendjét. Új, lehetetlen párbeszéddek vannak, mozgások, fejelfordítások, izmok megmerevedése, egyáltalán: nem a szellemi *készenlétet* látom, hanem a *résen levést*. Ezt a rohadt nyugtalanságot.

Úgy tetszik, ez idő szerint elképzelhetetlen, hogy a különböző felek, harmadok, negyedekek egymást megértsék („hát bazmeg, ezekkel nem lehet”, hangzik gondolkozás nélkül a válasz, ahol, bocsánat, a bazmeg is hozzátartozik a leírás pontosságához, süketek párbeszéde vakon a tolószékben), volna ezért egy, ahogy a vice mondja, áthidaló javaslatom.

Első lépésben értse meg ki-ki saját magát. Nevetséges, hogy az ember megöri, ha mondjuk Kiss Gy. kritizálja a pártját vagy Kenedi Köszeget. Miért kéne ezt egyáltalán észrevenni? De idáig fajult a dolog, hogy az, ha valaki valamit gondol és azt kimondja, azért és csak azért, mert igaznak tartja (tehát nem azért, hogy betartson vagy, hogy lojális legyen, hanem mert eszébe jutott), ez megjegyzendő dolog lett. Ha annyira büszke az európaiságára,

¹ Hegel aforizmája, ford.: Rédl Károly, Magyar Filozófiai Szemle 1991/2. 182.

a finom intellektusára, mért nem az SZDSZ szidja a sajtót, teszem azt? Volna rajta szidni elég. Ma politikus nem tud olyan zagyvaságot mondani, hogy a pártja nyilvánosan megkritizálja, reflexből, a saját jó érzése végett, szövegkörnyezet van meg írói munkásság része meg magánember meg hallgatás.

Az önértés egyik legnagyobb gátja a gőg. Itt most mindenki olyan gőgös, hogy hozzájuk képest a nagyapám egy plebejus népfí, pedig ő aztán állítólag olyan gőgös volt, hogy akire ránézett az menten kővé vált, össze is gyűjtötték a kastély udvarán ezeket a kődarabokat, meg lehet nézni.

Mire, kérdezem, mire. Kis ország vagyunk, szem előtt van minden és mindenki, és emlékszünk is, ha akarunk. Együtt húztunk csizmát, nincs mit egymást hülyíteni, tudjuk, ki kinek a babája, mikor hova lépett be, kinek írt verset és kinek írt alá és nem, ki kivel vacsorált és barátkozott, ki kit árult el és mentett meg (olykor ugyanaz ugyanazt, és fordítva), lavórnyi ez az ország, még a lábcombaink is közösek. (Régebben szebb képeket főtöttünk a hazáról.) Nem azt mondom, ismétlelem, hogy mindenki benne volt a buliban, de benne volt az országban, benne a lavórban. Nincsen egy *tiszta* Magyarország, amire támaszkodni és emlékezni lehetne; csak *mi* vagyunk itt, kérem, én meg a szomszédom, meg annak a szomszédja, csupa magyar, rettenetes. (Itt még a zsidók is magyarok, talán ez a baj, ez egy ilyen ország, egy raritás.) Az ország kiegyezésben élt ama hatalommal, nem ellenállásban. Olyanok vagyunk-voltunk, mint Brenner György karikatúrái: pantalló, szakszervezeti beutaló, Wartburg, norvég teflon, a kivehető ajtó. Illetve ki ilyen volt, ki olyan. De nem olyanok voltunk, mint ahogy most szeretnék magunkat látni.

Mire ez az Új Kevélység, nagyképűség és pökhendiség? Mert miniszterek meg államtitkárok lettünk, azért? Mert az országot vezetjük, azért? Vagy vezetni akarni akarjuk majd, azért? Ugyan, ugyan. A tekintély nem a ráartisággal van párban. Itt most mindenki olyan fennen hordja az orrát, mintha ő lenne egy szál maga a keresztény középosztály meg a hegeli világszellem együtt (vagy külön, ezt most nem tudom átlátni).

Egyszerű népként jelezném, hogy ez így nevetséges. Röhejes, ergo kiröhögöm. (Más kérdés, hogy e kacaj, ó, keserű.) Tessék belenézni a tükörbe, nem a sajtóba vagy ebbe, hanem abba, ami otthon van. Tessék már egy kicsit megnyugodni. A gőg és a félelem, a kevélység, a bizonytalanság, a magabizonytalanság nincsenek messze egymástól. A politikus is ember — nem ez volna az esély, átmenetileg?

Emlékezhetünk a gyönyörű Fellini-jelenetre, amikor a család bolondja a fa tetejéről kántálta, hogy nőt akarok! nőt akarok! Ehhez az imperatívuszhoz értelemyszerűen csatlakozva hozzátenném: embert akarok. Szinte akármilyent, akár silányat is, butát is, csúfot is, mindegy, mert úgyis az van, ami van — csak ne legyen központosítva. Ha lehet, legyen úgymond, Isten teremtménye.

1. Találkozás a tárgyunkkal

Előbb magának a szerzőnek az előadásában hallottam ezt az eszmefuttatást a rádióban, majd az Élet és Irodalomban² olvastam. A mester előadói modora tán zseniálisnak is mondható, kiválóan mindenképpen; hangsúlyai, szünetei, beszéddallama, tempója, kontrapunktjai — külön értekezést igényelnének. Hívei azt is észlelhetik, mennél jobb, szellemesebb az írás, annál meggyőzőbb, hatásosabb és félreérthetlenebb az auktori felolvasás.

² Élet és Irodalom, XXXV. évf. 40. sz. (1991. okt. 4.)

Közhelyszerűen hangzik, de tán igaz: maga a szerző bizonyul munkája legjobb értőjének; előadói teljesítménye pedig már-már eléri írásművészete igen magas szintjét.

2. A címek: a cikké és az értekezésé

Az újságcikk címe az esztétikai minőségek szempontjából groteszk, a főcím és az alcím viszonyát tekintve paradoxon, csaknem abszurd; származását nézve idézet egy Fellini-filmből; parafrázálva s az „*embert akarok!*”-kal kiegészítve: más kontextusba helyezve jellegzetesen esterházys-posztmodernes jelenség; s mert a filmbeli s címül vett mondatok visszatérítésére az utolsó bekezdésben kerül sor: szabályos, klasszicizáló keretes forma része is egyszersmind a cím és a változata együtt.

Politikáról és emberségről (meg is fordíthatjuk: emberségről és politikáról) van itt szó. Hazaszeretetről? Igen, láthatóan és hihetően/hitetően ennek az alapjáról, napjainkbeli (és mindenkori?) mindennapjairól (hogyan a mester tautológiásnak látszó stílmájával és zárójelezésével, ha nála sutáiban is, de magunk is éljünk).

Figyelemfelhívó, harsány, reklámfogásra is emlékeztető ez a címadás³. Még harsányabbá, olvasócsalogatóbbá teszi a hetilap: a címoldalra csak a főcímet biggyeszti oda.

A *Nőt akarok!* megismétlése kisbetűvel, felkiáltójellel mintegy a türelmetlenség érzését sugallja, nyomatékosítja; a gondolatjelek közé tett alcím (— *hazaszeretet kezdőknek* —) a főcímmel együtt fontos szerepet tölt be: előrevetíti a cikk két fő motívumát: a szexet és a politikát. A fura társítást a mindkét irányban erős érzelmi fűtöttség szülhette.

A magam címadása rövidebben elintézhető. Tematikában, modalitásban, stílusban jól eligazíthatja az írótl kölcsönzött *rizsa* metafora az olvasót⁴. A rendhagyó jelző azt sugallná, hogy érinteni kívánom az Esterház-írások és a róluk szóló szakirodalom főbb jellegzetességeit is, s néhány kortárs szerzőnek a cikkhez hasonló zsánerű írását szintén⁵.

³ Alexa Károly dicséri Esterházy több címadását. Kritika, 1984/12.

⁴ Hernádi Miklós Köz helyszótára (1985) nem tud a *nyomja v. szórja a rizsát*: 'mellébeszél, üresen, sokat beszél, feleslegesen' jelentéséről. A Nyelvművelő Kézikönyv (II. 594—5) és a Magyar Szinonimaszótár (1989. 345) viszont eligazít: bizalmas, népi, argó minősítést olvashatunk szavunkról. E. öniróniával használja.

⁵ Esterházy Péter: Bevezetés a szépirodalomba — bevezetés a szépirodalomba. Magvető, Bp., 1986.

Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről. 1986—1988. JAK Füzetek 41. Magvető, 1988.

3. A megközelítés, az elemzés aspektusai

A legkézenfekvőbb megközelítési módnak a nyelvi-stilisztikai elemzés látszik; egyrészt mert többek egybehangzó véleménye szerint Esterházy az egyik legjobb, legszellemesebb stilisztika kortársi irodalmunkban⁶; másrészt mert érezzük mindannyian, hogy itt a tartalom, a mondanivaló megértése lehetetlen a nyelvhasználat megértése, tüzetesebb vizsgálata nélkül. Teljesen képtelenség lenne ebben az esetben a tartalmat és a formát különválasztani: a tartalom egy jelentős része „felmegy a formára”, ahogy a múlt században mondták. A címről mondottak is bizonyító erejűek lehetnek ebben a tekintetben.

Hiteles társadalmi, politikai helyzetképnek, stílusbravúrnak, mélyen őszinte emberi óhajtnak érzem és tartom a cikket; ennek a bravúrnak és óhajtnak az eszközeit és motívumait szeretném kielemezni⁷.

A műfaj köztes, átmeneti volta ugyancsak regisztrálandó: irodalmi publicisztikáról van szó.

Esterházy írásai közül tárgyánál, jellegénél fogva analógiául kínálkozik elemzésünk tárgyához a *Kis Magyar Pornográfia* és *Az elefántcsonttoronyból*⁸, hisz a *Nőt akarok!*... szerves folytatása ennek a kötetkének.

A cikket, Esterházyt szembesítem a pályatársak közül Konrád, Csoóri, Csurka és Benedek egy-egy újabb vagy egészen friss kötetével⁹.

4. Az Esterházy-szöveg tanítási gyakorlatomban

Az írást 1991 októberében, a megjelenést követően azonnal vittem a harmadéves tanítójelöltek elé; főleg a szöveg stilisztikumát, magyarságképét, posztmodern voltát emeltem ki. Az ezt megelőző gondolatköreink voltak: a világ- és a nemzeti irodalom fogalma; a kíváncsú (nyitott, toleráns, pluralista) befogadói ízlés; az irodalom, a politika, a pluralizmus; magyarság és irodalom. Kölcsey, Széchenyi, Márai, Németh László került szóba¹⁰ a hazafisággal, azzal kapcsolatban, van-e magyar jellem, jelleg; milyen ez, vissza tudja-e ezt adni az irodalom programjában, értekező prózájában, a szorosabb értelemben vett szépírói művekben. Emlegettem a

⁶ L. Radnóti Sándor és Szávai János állítását a Diptychon 90. és 100. o.

⁷ Nagy Ferenc a nyelvi humorról, Balázs Géza a rádiókaré nyelvéről írt cikkét is tekintetbe veszem: Nyr. 1968: 10–22, ill. Nyr. 1991: 8–16.

⁸ Esterházy Péter: *Az elefántcsonttoronyból*, Magvető, 1991.

⁹ Konrád György: *Az autonómia kísértése. Antipolitika*. CODEX Rt, 1989. Csoóri Sándor: *Nappali hold*. Püski, 1991. — Csurka István: *Új magyar önépítés*. Püski — Magyar Fórum, 1991. — Benedek István: *Hetvenhét*. Szenczi Molnár Társaság, 1991.

¹⁰ Kölcsey mint főiskolánk névadója. Széchenyi emlékéve, általános reneszánsza okán. Márai naplói hazai kiadása. Németh Kölcseyvel folytatott rejtett polémiája kapcsán került terítékre. Utóbbiról l. Kölcsey Magyar (1833) és Németh Faji hibáink (1943) összevetését a Kölcsey prózája mai szemmel c. írásomban: *Tanulmányok*, Debrecen, 1991. (A KFTKF kiadása.)

Veres Péter-féle népben-nemzetben, a Márai-Esterházy-féle alanyban és állítmányban gondolkodás jelszavát, szintézisük igényét sugallva.

(Partizánkodás meg tűzoltás is egy kissé ez a tanítási metódus, de örülni lehet a tárgyválasztás szabadságának, s a szolidáris elme fölfedezheti talán benne a kevés idő tömörítésre szorító kényszerét, meg a most megélt/megélendő idők gondjainak felvállalását is.)

5. A teljes nyelv és a teljes világ — ellentétekben, variációkban

Egyfajta teljességigényt, teljességet, ellentétekben és variációkban tetten érhető rétegezettséget hiszünk Esterházy nyelve és írói világlátása legfontosabb tulajdonságának.

Ha az olvasó elhiszi nekünk, hogy a szerző nagyon kifejezően, meggyőzően interpretálja írását, akkor azt is beláthatja velünk együtt, hogy saját opusairól is tudatosan formál képet, mond és ír helytálló véleményt. Így a *Bevezetés* szerzői fülszövegében azt találjuk, hogy ez az összeszerkesztett (? — tőlem) nagy munka nem nagyregény, nem korrajz, nem társadalomrajz — de olvasó író műve, konstruktív variáció, az összesség szellemében idealista, analitikus, olykor szintetikus; nem szatíra, hanem pozitív konstrukció; nem hitvallás, hanem szatíra. Nem sikerszerző könyve, nem sikertelen szerző könyve. „Nem könnyű és nem nehéz könyv, mert ez teljességgel az olvasótól függ.”

S bár Esterházy értékben, validításban relativizálja: súlytalanítja, tagadja, ellenpontozza, közhelyesíti, fölerősíti, más szájába adja, idézőjelbe teszi stb. az olvasó által már-már komolyan vett tételeit; mégis, művei tanulságának fényében komolyan vehetjük pl. az íróra, az írásra, az irodalomra vonatkozó alábbi téziseit: „... az irodalmi aktus kimerül a technikájában, s csak a mód állapotában létezik.” (Kiegészítendő ez az olvasó tőle említett-idézett tételezésével;) „... az irodalom léte nem más, mint a technika.” „... a modern irodalom utánozhatatlan módon keveri a realista szándékot (*igen* a világra) és az etikus szándékot (*de...*)”; „... a művész egyetlen feladata a lehetséges jelentések felkutatása, e jelek mindegyike önmagában csak (szükséges) hazugság, de sokféleségük maga az írói igazság.”¹¹

Anyám szülőfaluja (hibásan szedve), szeretett professzoromnak a neve, a „földet vissza nem adunk” és a „földet vissza nem kérek” jelszó és jelszóátköltés egyaránt benne van ebben a *Bevezetés*ben, ill. elefántcsonttoronyos kisöccsében; egysoros anekdot(a) és néhány oldalas sztori, sokoldalas kérdészuhatag jól megférnek egymás mellett a nagy munka 728 oldalán.

„... *embert akarok*” — ezért a teljességigény, az ember iránti érdeklődés, annak minden vonatkozásában: ez lehet az író „végső mozzgója”. Az

¹¹ Bevezetés, 403. Kis Magyar Pornográfia — a továbbiakban: KMP

irodalom technikája, létmódja, a jelek keresése, a szándékok (kifejezés, ábrázolás, alakítás) változtatása, az igazságok keresése: ehhez kell a nyelv egésze, minden lehetséges változata és kombinációja; ezért kellenek az életszférák és életdimenziók, a hangulatok és hangoltságok, más és más értéksituációk, értékskalák.

A nyelvben minden benne van és mindennek az ellenkezője is¹². Az életminőség leromlását, a viselkedéskultúra fogyatékoságait tükrözi a nyelv¹³.

Tud minderről Péter mesterünk is. Egyik alcíme, a *Vox humana* alatt a *KMP*-ben olvassuk: „Ennek a rendszernek, rendszerünknek talán a legnagyobb bűne, hogy életünk különb-különb tereiről elűzte az emberi szót.”¹⁴

Mi lehet az oka az író ellentétkedelésének? Egyik őse labancból lett kuruccá; családjának címerében „...kék mezőben arany koronán álló aranyos griff, első jobb lábával kivont kardot, baljával három piros rózsát tartva... Takaró jobbról aranykék, balról aranyvörös.”¹⁵ A címerből tanulta Péter, vagy ennek az ellentétei az eredendően meglévő s örökletes ambivalenciát fejezik ki? Jól megtanulta auktorunk a marxi dialektikus materializmus legfontosabb alaptörvényét, az ellentétek egységét és harcát? Netán gondolkodik, s ilyenek, ellentétekből épülőnek érzékeli a világot, az életet? Esetleg hasonlót, alantast és emelkedettet együtt tapasztal nyelvünkben is, s a „kutyaharapást szőrével” elve szerint kívánja kezelni pácienseit?

6. „Nyelvi-stilisztikai” közelítés I.: a lexika

A Nőt akarok!... szókincsének, frazeológiájának jellegadó része néhány csoportba besorolható; pár szó, szintagma többféle csoportba is beleillik, ismét mások egyikbe sem, noha esterházys jellegük tagadhatatlan. A szavak és a szócsoporthoz között is fennáll a már alcímünkbe is beemelt ellentétes és variációs viszony. A neologizmusok a publicisztikai stílus velejárói; az ideológiai-mozgalmi és a kultúrszavak a cikk tárgyának a kifejezői, hordozói; az archaizmusok, a közönséges szavak, az egyéni módon használt közhelyek, valamint a többféle besorolást is megengedő nyelvi elemek: ez utóbbiak írónk stílusának és világképének markáns kifejezői.

Neologizmusok: *lobogó sörényű* (ti. nő), *ideológiával teletömött automata* (no comment), *lepártosult* (értsd: belépett az illetékes vagy az illetékes elvtárs valamelyik pártba, s így értéke az író szemében csökkent: az igekötő is jelzi ezt), *norvég teflon* (edény, fogyasztói társadalmunk kelléke), *magabizonytalanság* (a kevélység szomszédságában némely mai vezető közérzetének jellemzője).

¹² Papp Ferenc Könyv az orosz nyelvről c. munkájában olvashatjuk ezt.

¹³ Szathmári István egyik előadásában fogalmaz így (Eger, Anyanyelvi napok, 1990. július).

¹⁴ Bevezetés, 514. (1984-ből!)

¹⁵ Révai Nagy Lexikona 6. k. 729. 1912.

Archaizmusok: a *megtudtam volt* igealak; *mostanság* (népi és köriményeskedő: az alapszó funkciótlan megnyújtása, főnévi képzője okán; az írás kilenc bekezdéséből hatban fordul elő a *most*, ill. szinonimái: *mostanság*, *ma*, *ez idő szerint*: az aktualitása így fölerősödik; a többi bekezdésben az igeidők és -módok az eligazítók: a múlt és a jelen, ill. a feltételes dominanciája: a politikai rendszerváltás előtti, utáni időre, a vágyott emberibb jövőre utalva). Régies az *ama hatalom* rámutató szava, az *e kacaj*, *ó*, *keserű* főneve (főleg a *röhejes* és *kiröhögöm* mellett), szépelgően avitt a közbevetésként alkalmazott indulatszó, éppen helyzeténél fogva. A záró mondat — „*Ha lehet, legyen, úgymond, Isten teremtménye*” (ti. a kívánt ember) — utolsó szava is régies, bibliásan az.

Az ideológiai-mozgalmi kifejezések közé sorolhatjuk a *pártfunkcionárius*-t (akinek viszonya van), a *rendszer*-t (amely változik, változson), a *kemény kéz* szókapcsolatot (amely nem a politikáé, hanem a publicistáé: ama törekvését állítja le vele a szerző, hogy az apparátcsíkot hús-vér embernek, erkölcsi lénynek tekintse); ide tartozik a *politikus*, a *politika*, az *ideológia* (régiek és újak egyaránt túldimenzionáltak); a *szakszervezeti beutaló* (ami része volt ama korban életünknek); *miniszterek*, *államtitkárok* (akik újak és érthetetlen módon kevésbé). „Nevesítve” van az *SZDSZ* is; *központosított* (ilyen ne legyen a kívánt ember).

Ebbe, a harmadik csoportba, de a negyedikbe, a kultúrszavak (művelődési szavak, szakszavak, idegen szavak) közé is besorolható a *sajtó* (amelyet nem az igazmondás igénye, hanem a pártérdek ural), a *plebejus* (a grófi nagyapa ilyen, *plebejus népfí* — az említett gőgösökkel, kevésékekkel szemben; a *népfí* önmagában archaikusnak vélhetjük). Ilyesféle átmeneti kategóriába sorolnám a szövegbe írt tulajdonneveket: *Kiss Gy.* (Csaba, történész), *Kőszeg* (Ferenc, szerkesztő), *Kenedi* (János, író), *Brenner György* (karikaturista, grafikus).

Szorosabb értelemben véve kultúrszavak a következők: *anekdotázás*, *negatív*, *tízparancsolat*, *ideológiai* (mozgalmi is!), *automata*, *képződmény*, *lojális*, *karikatúra*, *európaiság* (mozgalmi, történelmi is!), *intellektus*, *szövegkörnyezet*, *megkritizál*, *reflex*, *magánember*, *írói munkásság*, *önértés*, *raritás* (különösség, furcsaság: nálunk a zsidó is magyarnak érzi magát), *keresztény középosztály*, *hegeli világszellem* (a két utóbbi együtt vagy külön: a mai kevésbé ember), *ergo*, *Fellini-jelenet*, *imperatívusz*.

Ez a leggazdagabb jellegadó szócsoporth; az ilyen szavak sokasága a megértés, a közérthetőség szempontjából is bizonyos figyelmet érdemel. Kimondatlan ugyan, de szinte tapintható a rájátszás, az allúzió Csurka és Csoóri sokaktól és indulatosan inkriminált jelzőjére, cikkére. (Leginkább Csurka „*népnemzeti gerincű*” kifejezéséről van szó, s természetesen arról, ami mögötte van, felfogásában ezzel együtt jár; kirekesztéssel vádolják politikai ellenfelei, írói munkásságára hivatkozva mentik hívei; Csoóri kötetcímadó jegyzetsorában, a *Nappali hold*-ban a zsidóság asszimilálódásának 1945 utáni ellehetetlenüléséről, sőt napjainkra vonatkozóan fordított, a kisebbség indukálta mentalitásbeli asszimilálásról szól.)

A közönséges, a durva szavaké az ötödik csoport. Ezek funkciója: túlpolitizált, nyugtalan, eldurvult viszonyainknak, közéletünknek a visszaadása; az egy káromkodást kivéve a feladó értékítéletét fejezik ki. Némileg szépelgő a „funkci” tartozékának a megnevezése: *bájdorong*. *Ember* helyett ezek vannak: *ideológiai hulla, dög*. A nyugtalanság: *rohadt*. A *bazmeg*-et mondják jobbról is, balról is, laikusok meg szakértők: a másokat kirekesztő közönségesek. A pártok elvtelenül mentik híveiket, bármennyire is *zagyvaság*, amit mondanak. *Hülyíteni* nem lehet, ismerjük egymást, tudjuk, hogy sokan benne voltak a *buli*-ban: elfogadták a (puha) diktatúrát. Az *Új Kevélység* szinonimája a *pökhendiség*; mint jelenség *röhejes*: *kiröhögöm*, mondja a szerző.

A közhelyek következnek, a hatodik s rendszerezésünkben az utolsó lexikai réteg: *nekem is többre voltak ezek* (ti. a funkcionáriusok többre, mint hogy emberszámba vehetném őket); *süketek párbeszéde* az eltérő politikai nézeteket vallóké; folytatásával — *vakon a tolószékben* — abszurd képpé egészül ki ez a klisé; *áthidaló javaslat*-a van a patthelyzetben az írónak, *ahogy a vicc mondja*: a köznyelvit egy szlenges kifejezéssel toldja meg, komikus hatású rétegkeveredés jön így létre; *idáig fajult* a dolog: a teljes pártelfogultságig; *betart*, keresztbe tesz egymásnak a két nagy párt; *ki kinek a babája*: mindenki tudja; közletről látjuk, tudjuk egymást, kicsi, *lavórnyi ez az ország*; a többség *benne volt a buliban*: történeti-politikai jelentést kap, mint már láttuk; *egy szál maga* a kevély úgy tesz, mintha ő lenne a keresztény középosztály és a hegeli világszellem együtt — a nyelvi klisé felhasználója meg úgy tesz, mintha nem értené, a két dolog együtt vagy külön teszik a kevélyt, s ez a tettetés újra csak a komikum forrása; *az van, ami van*: úgy érteve, a politikai, gazdasági rendszerváltással az emberek nem változnak meg egyszerre; Rákosi is úgy mondta, nehéz a helyzete, mert fasiszta néppel kell a szocializmust építenie.

A közhelyeket talán Hernádi Miklós szigora szerint lehetne még szaporítani; Esterházy azonban mindig újféle, egyéni kontextusba állítja a közhelyeket, s ezzel sajátos expresszív-ironikus hatást ér el, ellentéteket és kombinációkat, értékrelativizmust láttat, éreztet meg — jelzett alapállásának, alapmagatartásának megfelelően. Mindez a bemutatott példákból, kommentálásukból tán kiviláglik.

Nézzünk meg végül olyan nyelvhasználati eseteket, amelyek nyilvánvalóan ellenállnak az egyértelmű kategorizálásnak, többféle besorolásnak megfelelnek, s éppen ezért elmélyedő vizsgálódást, latolgatást igénylően sokatmondóak. A véletlen (?) úgy hozza, hogy egy-egy fonéma, szó és mondat kerül itt terítékre, a lehetséges értelmezéseket mérlegelve viszont a szövegten, a pragmatika szintjére kell emelkednünk.

A cikk közepén zárójelben ez áll: (*Régebben szebb képeket füstöttünk a hazáról.*) Az egész szövegben csak itt olvasunk *ő-ző* alakot; irodalmiaskodó, keresett, hiperurbanisztikus meg ironikus is persze a *füstöttünk*; még némi múlt iránti nosztalgia, esetleg — tájjellege révén — népies íz is belevegyül. Az író, az irodalom korszakos magatartás- és paradigmaváltásáról is szól ez

a mondat a kellő szöveg-mögöttes ismerettel rendelkezők számára; leegyszerűsítve arról, hogy az eszményítő ábrázolás után a valószerű helyzetfelmérésnek kell következnie.

A *(neszültem)* az írás első mondatának utolsó szavát, szókapcsolatát, *a meg is ijedtem*-et értelmezi, árnyalja. *Elcsodálkoztam* — folytatódik a szöveg, s a kontextusból sejthetjük, a szótárakból meg éppenséggel tudhatjuk: másról, többről van szó. A *neszel* ige és a *nesz* főnév régi is, népi is, köznyelvi is meg tájnyelvi is; az ige lehet tárgyas, így észlelést jelent, de lehet tárgyatlan, akkor a *nesz* okozását jelenti. Az *állat neszt fog*: a. m. 'észrevesz'; *neszét veszi*: 'előre értesül róla'; *azzal a nessel* — a tájnyelvben 'azzal az ürüggyel'. Sokféle jelentést felidéz(het) tehát a szó, végül is a *neszültem*-et egyéni ízű, személyes érvényű neologizmusnak kell tartanunk, régi szó sajátos jelentésben ('figyeltem', 'kíváncsi lettem', 'meg is ijedtem', 'várakoztam' stb.) megújítva. A szokatlan személyragozás, valamint a tévesen elvonható szóvég (*szültem*) játékosná is teszi ezt az alakulatot. Ez az egyetlen *szó*, amely a publicisztikai írásban zárójelben egymagában van — az effajta kiemelés a nyelvhasználat tudatosságának lehet a jele.

A fonéma (*föstöttünk*), a szó (*neszültem*) után következzenek a sokatmondó, megfontolásokat igénylő nagyobb nyelvi egység, egy mondat: „*Egyszerű népként jelezném, hogy ez így nevetséges*”-ti. az a bizonyos kevélység, nagyképűség, pökhendiség, ami általában jellemez minket. A mondat elemei szókészlettani hovatartozásuk szerint a politikai újságírás nyelvéből vannak véve; ahogy azonban összeáll az első tagmondat, az idéző főmondat három szava, az már rafináltan vegyes illetékességű és hatású, ironikus és önironikus mozzanatok tartalmazó fordulat. Tartalmilag, eszmeileg hihetjük népi ihletettségűnek, sokaktól, a sokaságtól ihletettnek; de így a nép — sőt Esterházyn kívül talán senki — nem fogalmaz; urbánus, erkölcsileg és szellemileg arisztokratikus, fölényes, játékos, bravúros ez a hegeli világszellem és az „ergo” szomszédságában lévő népért szólás; mert bár egyszerű és közvetlen szerzőnk egyénisége, életvitele (amint ez műveiből kiolvasható, meg a fáma is mondja), neve csengése, cikkbeli tartása, bátorsága: tényleg arisztokratára vall. Ne feledjük közben, ez a kitétel, amelyet a szókészlet, a hatás, a hangnem, a modalitás, a szövegösszefüggés, a személyes hitelesség felől is körbetáncoltunk, ez az „*Egyszerű népként jelezném*” napjaink megéveink egyik alapvetően fontos kérdésére, az érdemi népképviselőre vonatkozik, a leg súlyosabb kérdésről a legnagyobb erővel szól.

7. „Nyelvi-stilisztikai” közelítés II.: a stílusremeklés további eszközei

Az egész szöveg üzenete megfejtésének a szempontjából perdöntő az egész íráson végigvonuló pozitív tartalmú tételmondatok sora. Hírértékük, súlyuk, formaszervezőelv-jellegük éppen azért növekszik meg nagyon, mert szinte hiányzik ezekből a mondatokból az irónia. Ilyenekre gondolok: „*Negyven elmúltán nehéz újra tanulni a barátságok rendjét.*”

„Első lépésben értse meg ki-ki saját magát.” „Az önértés egyik legnagyobb gátja a gőg.” (Az utóbbi két mondat a negyedik és az ötödik bekezdés élén áll, mindkettő Széchenyi önismeretigényét visszhangozza; ez a szólam erősen, patetikusan csendül föl, a legnagyobbinak mondott magyartól származását is felfedve, országos-nemzeti érvénnyel, igénybejelentés formájában a KMP-ben.¹⁶ „Nincsen egy tiszta Magyarország, amire támaszkodni és emlékezni lehetne; csak mi vagyunk itt, kérem.” „A tekintély nem a rátartással van párban.” „A gőg és a félelem, a kevélység és a bizonytalanság . . . nincsenek messze egymástól.” „A politikus is ember...”

A kurziváltan írt kulcsszavak ugyancsak kiadják az egész gondolatmenetnek a vázát: ember (lenne a pártmufti?), ezek (emberek?), (szellemi) készenlét (helyett) résen levést (tapasztal a szerző); (Nincsen egy) tiszta (Magyarország); (csak) mi (vagyunk itt, kérem).

A folyamatos személyes jelenlét, érdekeltség, érintettség érzését az egyes szám első személy következetes használata csak fölerősíti. Érdekes, ambivalens viszonyba kerül ez az igehasználát, s ami vele jár, a köznyelvi klisékkel.

Mondatfűzésében, szövegszerkesztésében tapintatosan és jelentésszerűen elhallgatni (pl. a bájdorongos képességekről szólva), hirtelen váltani (a második bekezdés elején), a várttól eltérő irányba menni (a hatodik bekezdés elején) egyaránt tud a szerzőnk. Tapintat, témaváltás, gondolkodtatás, meggyőző szemléltetés és okadatolás, keretképzés vezérli a szövegkoherencia megteremtésében.

A mikrostruktúrákat tekintve: erős érzelmi töltés hordozója a szokatlanul hosszú, párhuzamokkal élő, a kötőszavakat halmozó mondat (hatodik bekezdés), a kötőszók és a vesszők elhagyása, a kérdő mondatok halmozása (a negyedik, ill. hetedik bekezdés).

Köznyelvi, közhelyes dolog X-szel, Y-nal jelölni az embereket; a publicisztikában szokás kiírni az érintettek családi vagy teljes nevét; mégis, itt a tipizálásnak és a konkretizálásnak gondolkodtató és rafinált módját láthatjuk ebben: a közismert nevek olvastán az olvasó arra érez késztetést, hogy a betűjelek mögé is mendemondából vagy az életből ismert személyeket képzeljen. A szexuális motívumra itt inkább csak az indításhoz-záráshoz van szüksége az írónak, ide elegendők a betűk; a jóval nagyobb teret kitöltő politikai motívumokba illenek, bennük jól elférnek a konkrét, olykor teljes nevek. A szexualitásnak több megértés, vonzalom, a politikának több undor jut. (A vonzalom és undor, az értéktelítettség és értékhiány — főleg a szexualitás és a politika közegében megfogalmazva — eszünkbe juttathatja az ironia jelenlegi hazai nagymesterének más munkáit, de akár Adyt is.)

Esterházy zárójelező technikája is megérdemel egy bekezdést: a bekezdésekénél eggyel több a zárójelpárok száma. Lekerekít, kitér, továbbgondol a zárójelek között az újságcikk írója; meg közönségeskedik, pontosít, ironizál; megint másutt sajnálkozik, kommentál, visszapillant;

¹⁶ A Bevezetésben a harmadik fejezet részleteiről, zárlatáról van szó.

nagyképűsködik, játszik a szavakkal és jelentésükkel; stilizál vagy éppen bagatellizál. Tessék a szöveg alapján meggyőződni erről a hallatlan gazdagságról! Olyasféle a zárójelpároknak, a köztük olvashatóknak a szerepe, mint a nagyobb terjedelmű Esterházy-opusokban az alcímeknek, a margóra, a szemközti oldalra, a lap aljára írt kísérő szövegeknek, megjegyzéseknek, kommentároknak, emlékeztetőknak, parafrázisoknak, idézeteknek, a szövegközi rajzoknak, fényképeknek, emblémáknak meg egyebeknek: érdekességül szolgálni, új és új nézőponthoz juttatni az olvasót, szokatlan értékelési módokat kínálni neki, kizökkenteni a befogadót biztosnak érzett pozíciójából, kimozdítani elváráshorizontjából, s új, nem szokásos tartalmak, relációk befogadására készíteni. Sem kimeríteni, sem hierarchizálni nem lehet a szöveget destruáló eszközöket — a zárójelezés funkcióit sem: mellérendelésről, a sokféleségnek ellentétekben és variált viszonylatokban történő visszaadásáról van szó.

A súlytalanítás, a lefokozás a szerepe egy-egy szójátéknak, szándékos nyelvrontásnak. Ötvöződik ez a kettő „*a különböző felek, harmadok, negydek egymást megértsek*” szövegrészben: a felek analógiájára képzett szavak szándékosan hibásan vannak társítva. Ide sorolható az a tautológiászerű, kakofóniaszerű szótársítás, amely a politikai nagyotmondást, nagyotakarást parodizálja (*vezetni akarni akarjuk*), ill. amely a szerző kényszerűen igénytelen emberóhajtását ironizálja (*Szinte akármilyent akár...*).

8. Műfaji kettősség: irodalom és politika; modalitás

Nagyításaival és kicsinyítéseivel, túlzásaival és lefokozásaival józan egyensúlyt teremt Esterházy a szélső pólusok között: közös nevezőre hozza, emberiesíti a vélt és valóságos szélsőségeket — mind helyzetrajzában, mind vágyképében. Azért kell józannak és realisztikus szemléletűnek tartanunk, mert a pártfunkcionáriustól a család bolondjáig, az egyetemesített és felnagyított kevélységtől a lavórnyi országig, közös lábgombáinkig néz és lát, mérlegel és gondolkodik. Írónak kiválóbb, mint politikusnak; stílusbravúrt hajt végre, politikai receptet — érthető módon — nem adhat.

Írói publicisztikának, háromflekkes tárcának mondja Réz Pál a *Nőt akarok!*... testvéreit;¹⁷ esszéit, irodalmi publicisztikát, műfaji határvidéket ír idevágó tanulmánya címébe és alcímébe Mészáros Sándor, s ebben meg-egyezhethünk; hasonlóan a kosztolányis-babitsos indíttatásban, tartásban, a babitsi „apolitikusságban”.¹⁸

Írónktól meg megkérdeznénk, cikke legerősebbnek érzett része kapcsán: tényleg újszülöttek, vagy valamilyen folytatásai a korábban is tapaszt-

¹⁷ Réz Pál: Hét jelző kódával. Holmi, 1991/9.

¹⁸ Mészáros Sándor: Ami történik velünk. E. P. esszéi és irodalmi publicisztikája, Alföld, 1991/12.

talt mentalitásnak „az *Új Kevélység, nagyképűség, pökhendiség*”? Nem lehet örökölni a „különleges anyagból gyúrtság” kényszerképzetét? A megfélemlítettséget, az okatlan megalázást? Nem várják-e el a kifogásolt nagyképűsködést reflexeink, beidegződött magatartásformáink? Ki vagy mi lehet itt a követhető modell? Elegendően erős-e a cikk zárlatában a silány, a buta, a csúf, az „úgyis az van, ami van” ember óhajtása? A „*csak ne legyen központosítva*” olyasfélét jelent, hogy ne legyen politikailag „fertőzött”, „manipulált” ez az ember? A közhelyes, régi „igazság” támad föl rafináltan-játékosan, amely szerint a politikán kívül terem a derék, becsületes ember? Nem érzem adekvátnak a befejezést — mert az egész cikk kerek; az anekdotatéma felvillantása után anekdotai hang, majd tény- és példaleírás, bizonyítás, meggyőzés következik; s ezek után újra közhelyes lebegtetése a vágynak (józan visszafogása az óhajtásnak?), ami a stílusegységnek és -bravúrnak szerves része lehet, de nem egyszersmind a végig kimondottan a politika dimenziójában (is) tartott eszmefuttatásnak politikailag érvényes lezárása is.

Nem vizsgáljuk most, mi köze van írónknak, emberfelfogásának a transzcendenciához, a keresztény perszonalizmushoz, de hogy a tragikum iránti affektivitása tényleg csekély, egy-egy mű egészére domináns módon ritkán terjed ki, ezt hisszük, s szavaival is jellemezzük ezt a körülményt: „Legjobban szeretem azt a tréfát, amely egy nehéz, jelentékeny gondolat helyén áll, egyszerre ujjmutatásul és szemhunyorításul.”¹⁸ Mintha jellegében és egészében a Mikszáthéval lenne rokon ez a magatartás — az ismeret, az önismeret, a szókimondás másféle szintjén, a történelmi és társadalmi háttér, az egyéni és nyilvános életvitel nagyfokú eltérése ellenére is.

9. A cikk viszonya az előzményekhez; mítosz és filozófia

Mint cseppben a tengert: így véljük olvasni az elemzett tárcában az egész Esterházyt. Tárgyában, hangulatában, felépítésében, stíluseszközeiben ennyire koherens szövege talán kevés van a szerzőnek; közelinek tartjuk e publicisztikai írás rokonságát a KMP viszonylag egységes és összefüggő blokkjával, az Egy szemtanú vallomásai című résszel s a III. fejezettel. Az előbbi tárgyában, hangulatában, szerkezetében már anticipálja az elemezett cikket; a csupa kérdésből álló fejezet pedig az egész KMP csúcását jelenti a formálás ereje, az érzelem hőfoka, a hatás elementaritása szempontjából is; közösségi programot és életfilozófiát itt kérdésekben fogalmaznak meg az Esterházy-himnuszok.¹⁹ A kérdezési kényszer aztán a cikkből is visszaköszön, sőt elemző szövegünk is él vele.

Úgy is mondhatjuk: hasonló gondolatok és érzések, hasonló nyelvi, stílári, szerkesztési megoldásokban jelennek meg a KMP-ben és a Nőt akarok!...-ban: a magánélet közéletbe, a szex(ualitás) politikába vált

¹⁹ Bevezetés, 472-től, ill. 482-től és 497—499.

át és fordítva; a kérdések állításokká lesznek; az emberi viszonylatok társadalmiakká, népivé-nemzetivé emelkednek perspektívájukban. A hazaszereget kapcsán amabban más nagyjaink mellett Németh László gondolatai — főleg: a születésünk helye kötelez! — kapnak kiemelt, formailag is és tartalmilag is megkülönböztethetően nagy fontosságot, jelentőséget; emebben — utaltunk rá — Széchenyit tapinthatjuk újra.²⁰ Folytatja, alakítja a maga és mások hagyományát Esterházy.

Szülöhelyünk kötelez — Németh és Esterházy szerint; én is így gondolom. Mások mítosznak vélik ezt, s úgymond, csak a szabadság filozofikuma, az egyén önérvényesítése a törvény, a tiszta beszéd. Hadd vitatkozzam ezzel a felfogással — cikkünk alapérzése s bizonyos szakirodalmi állásfoglalás²¹ „ürügyén”. Kétségtelen tény egyfelől, hogy a konkrét hazához, a konkrét nemzethez sokféle ködkép, öncsalás és népbeccsapás is kapcsolódhatott a történelem folyamán; másfelől a szabadság elvont eszméje tényleg kevésbé diszkreditálódhatott, s ma is könnyebben pontokba szedhető fogalom. Az is tagadhatatlan viszont egyrészt, hogy születésünkkel nem egy-egy Robinson jön a világra, hanem valahová, valamibe beleszületünk, közösségbe, szokásokba, törvényekbe, hagyományokba; s az egyén az élete során egy sor dolgot, tárgyakat és eszméket előbb kap, csak aztán adhat ilyeneket, gondolhat az önmegvalósításra. Bizonyos másrészt, hogy a szabadság kívánatos állapota, folyamata korról korra csak deklarált, korlátozott, ellentmondásos megvalósulását érthette meg. Így aztán mítosznak nevezhetjük ezt is, nemcsak a nemzetet.

Egyébként sem a nemzeti elv (a Balkánra, a Kárpát-medencére gondoljunk), sem az ún. európai paradigma (a piacgazdaságra, a demokratikus egyenlőségre, a racionális teljesítményelvre, élvezetelvre épülő társadalmi modell) nem valósult meg következetesen és maradéktalanul kontinensünkön, a centrumokban és a perifériákon.²² Már csak ezért sem lehetünk egyoldalúan kirekesztők: kell, kellene nekünk a közösség (a „mítosz”), meg a szabadság („a filozófia”) is.

²⁰ Bevezetés, 493. Németh L. itt következő mondatait E. P. külön bekezdésbe emeli, nem alakítja át kérdésekké, kiteszi az idézőjeleket, közli, kit idéz — a Bevezetés-beli idézet-beépítések többségétől eltérően. — „A lebecsülés jogos lehet, mint ítélet, de nem lehet az, mint magatartás. Országunk mint hely lehet elmaradott, szánalomra méltó, mint működésünk kijelölt helye minden terek közül a legfontosabb. A hely, amelyen világra jöttünk, éppúgy kötelez, mint a természet, amelyet világra hoztunk.”

²¹ Radnóti Sándorral polemizálok itt — a Diptychonban olvasható álláspontjával, meg azzal, amit mítosz és filozófia kapcsán kifejtett Debrecenben az Irodalmi Napokon 1991-ben.

²² Vitányi Iván: Az „Európa-paradigma” Európai kultúra — világkultúra, 1986.

10. Esterházy és író-politikus publicista társai; állítások, jelzések, feltételezések

Az irodalmi jellegű, de politikai tárgyú publicisztikai írásnak a tágabb kontextusát a politika, a sajtó, a kortársak hasonló produktumai jelentik. Az igazságtétel, a tulajdonosok privatizálása, a médiavita, a politizálás stílusa, iránya, a modernizáció útjai, az erkölcs...

Az irodalomnak sajátos szerepe van viszonyaink alakításában: (akarjuk — nem akarjuk) a hagyományok következtében, mert benne sok más szférát megelőzve indult a rendszerváltás, mert több író is politikacsináló lett. Az értelmiség szerepe és felelőssége meghatározó. Egyaránt így látják ezt Esterházy és társai. Egyáltalában nem mindegy: szolgál, kiszolgál, uralkodik, maradéktalanul betagozódik a pártokba, kulturbugris (kb. 'szakbarbár') marad ez az értelmiség, vagy megőriz valamit szellemi függetlenségéből, s mielőtt a damaszkuszi úton tolongana, megéli hatalma és erkölce, esze és jelleme között a lehetséges konfliktusokat.

A leszámolás, átvilágítás, megbékélés — az igazságtétel három lehetséges megoldási módja közül Esterházy az utóbbi mellett van.²³ Tőle való a szállóigévé lett mondás: „Csúcsforgalom van a damaszkuszi úton” — az elvtelen és hirtelen, haszonlesésből bekövetkező pálfordulásokra célozhatunk vele. Ugyanő írja: „AZ IRODALOM AZÉRT LEHETSÉGES, MERT A VILÁG MEG NEM KÉSZ.”²⁴ Tudják ezt rajta kívül Konrád, Csoóri, Csurka, Benedek és mások is, ők is megírják a maguk publicisztikáját, és módot adnak az összevetésre; szerencsénkre, mert abban az etikában, művészetben, politikában, piacban, amiket magunk is folyamatosan tanulunk, tanítunk, alakítunk, élünk — analógia, viszonyítás, szubjektivizmus nélkül nem sokra mehetnénk.

Sokféle nézőpont, felfogás, gondolkodásmód érhető itt tetten. Ennek oka lehet az eltérő származás, iskolai végzettség, életkor és életkor, a különböző példaképek, a vállalt közszerepek s egyebek. Bevallottan vagy bevallatlanul bizonyos utópizmust táplálnak az erkölcs, a művészet, a piac, a politika egyike vagy másika iránt. Egyikük erősebben vonzódik a pátoszhoz, másikuk csak a rejtett pátoszt engedi meg magának, a harmadikuk leginkább az ironia közegeiben érzi igazán jól magát. Bizonyos fragmentaritás — kollázsokban, ponttól pontig, csillagtól csillagig, naplószerűen dátumozva fogalmazás — szinte mindegyikükre jellemző. Az esszé műfajának más és más változatait művelik.

Ebben a „mezőnyben” Esterházy írásai a leginkább irodalmi jellegűek; a leginkább tudományosak, szakszerűek Konrád Györgyéi; a leginkább történeti-erkölcsi alapozásúak Csoóri Sándoréi. Nemcsak a műfaj, a stílus és

²³ L. Szabó Mátyás cikkét, Kolozsvári Grandpierre Emil levelét a Magyar Nemzet 1992. jan. 27—28-i sz.-ban.

²⁴ Bevezetés, 403. (A nagybetűk is onnan vannak)

a felfogás más, hanem a közeg is, amiben megszólalnak. Olvassuk ezért mindannyiukat, szívünkkel és agyunkkal fogadjuk be inkább komplementáris, mint kirekesztőlegesen igazságait.

(Debrecen, 1992. febr.)

Zabó Zoltán

József Attila: Sárga füvek

(A jelek asszociációs elsődlegessége — az elliptikus grammatikai vetület)

1. Sárga füvek a homokon,	1.
csontos öreg nő ez a szél,	2.
3. a tócsa ideges barom,	3.
a tenger nyugodt, elbeszél.	4. 1.
Dúdolom halk leltáromat.	5. 2.
6. Hazám az eladott kabát,	6.
Buckákra omlott alkonyat,	7. 3.
nincs szívem folytatni tovább.	
9. Csillan a nyüzsgő idő	
korálszirtje, a holt világ,	
a nyírfa, a bérház, a nő	
12. az áramló kék égen át.	8. 4.

A vers különös ellentétekről vall. A költő életének talán legderűsebb nyara a háttérben, s ekkor a jelenből (1933-as esztendő) vagy a közeli emlékekből megszületik a három drámai strófa. Dalforma, de kemény, illúziómentes. A merész asszociációk alapján létrejövő metaforák majdnem a szürrealizmusba csapnak át.

A 12 soros 3 versszakba rendezett költői szövegben az első legszembe-tűnőbb szintaktikai tény a kötőszó-nélküliség. A kötőszók hiánya a fordulatok jelöletlenségével azonos.

A költemény komponensei a gondolatformából következően lineárisan, hierarchikusan elrendezettek.

A *Sárga füvek* szintaktikai szegmentálását, a mondategységek és mondategészek közötti tartalmi, logikai összefüggés feltárását nemcsak a kötőszónélküliség nehezíti — bár a kötőszók szerepe a tömbök kiépülésében is fontos — hanem a jelek, jelkapcsolatok keltette asszociációk együttes összképzetét hordozó, egyéni módon kezelt költői szintaxis is. A vers grammatikai, szintaktikai és konstrukcionális (gondolattükröző) tagolása nem esik egybe. A grammatikai viszonyokat a konstrukcionálisak szegmentálják át (vö. Békési 1986: 60).

A mondatstruktúra feltárását nehezíti a mondategészek és mondategy-

ségek számának megkérdőjelezhetősége. Sorvégi pont zárja a 2. versszak első sorát: *Dúdolom halk leltáromat.*, így ez mondategész. A versszakban mint továbbszerveződött egységben ugyanez mondategységként értékelhető. Egy mondategység a 2. versszak 2-3. sora: *Hazám az eladott kabát* a nominális viszonytal kifejtett metaforát értelmezi a *Buckákra omlott alkonyat* értelmező jelzős szerkezettel kifejezett teljes metafora.

A költemény szintaktikai szerkezete a tartalomnak, a jelentések merész „villódzásának” van alárendelve. Ennek a merész jelentésnek, jelentéseggyüttesnek a forrása nem a szójelentés, hanem a szavak grammatikai helyzete, a szűkebb, tágabb szövegkörnyezetben elfoglalt helye. Különösen észlelhető ez a sorvégeken, ahol heterogén, egymásra következésükben megdöbbentő nyelvi elemek csendülnek össze.

A versmondat-építkezés következménye a keresztrimes összecsendések változatos mondatrész szerinti megfelelése is:

Hh	———	Á	=	<i>homokon</i>	———	<i>barom</i>
A	———	Á	=	<i>a szél</i>	———	<i>elbeszél</i>
—————						
T	———	A	=	<i>leltáromat</i>	———	<i>alkonyat</i>
A	———	Hi	=	<i>kabát</i>	———	<i>tovább</i>
—————						
Jbi	———	Jért	=	<i>idő</i>	———	<i>a nő</i>
Jért	———	Hh	=	<i>a (holt) világ</i>	———	<i>(égen) át</i>
—————						

A sorvégekre hétféle mondatrész kerül (A : 2, Á : 3, T : 1, H : 3 = Hi, Hh, J : 3 = Jbi, Jért). Inverzió következtében kerül sor végére a két alany: *Csontos öreg nő ez a szél* (2. sor) *buckákra omlott alkonyat* (7. sor), sajátos versmondattani elrendezés, a rímes áthajlás révén maradt sor végén a birtokos jelző: *Csillan a nyüzsgő idő | korállszirtje* (9–10. sor). Azonos mondatrészek vagy szintagmatagok nem kerülnek rímes összecsendésbe.

A hívó rím előre mutató szerepű, mivel rá szükségszerűen következik a felelő rím. A grammatikai változatosság arányában csökken a rím��avak kötöttsége, „várhatósági foka”. Így a rímpárokban egymástól elütő, meglepetésszerű elemek társulnak, teremtenek összképzetet. A rímek vertikális és horizontális síkban is gazdag képzettársítások elindítói, részei vagy összegzői. Az így kialakult mikroasszociációs egységek a költői szöveg egészét átfogó összképzet mozaikszerű kiépülését szolgálják. A költemény jelentős szervező ereje szemantikai síkon a nyelvi elemek (jelentéses egységek) asszociációs kapcsolata.

A versnek erős a fogalmisága. Ezek a fogalmak válnak a versen belül asszociációs érvényűvé, vagyis a fogalmi sík vált át képi szintre az asszociációk által. Innen ered a képszerűség benyomása már a költemény első versszakában. Az indító versszak egy mondategész. Négy mondategységében a versindító „lírai tájkép” épül ki. A tagmondatok lineáris kiépülése a vers egészét tekintve itt a leginkább nyomon követhető:

$((1 \leftarrow 2 \rightarrow 3) \rightarrow \leftarrow (4))$: *Sárga füvek a homokon*, [mert (= 'tikkasztja a szél')] | *csontos öreg nő ez a szél*, | ['fúj a szél' =] ezért] *a tócsa ideges barom*, [ellenben] *a tenger nyugodt, elbeszél*.

A versszak „összekovácsolt” képei a képzet- és gondolattársítások példái. Ennek megfelelő a nyelvi heterogenitás.

A költemény címe *sárga füvek* a versből — az első sorból — kiemelt csonka sor.

Az első sor egyben az első mondategység: *Sárga füvek a homokon*, olyan mondategység ez, amelyből csak látszólag hiányzik az állítmány: *Sárga füvek [vannak] a homokon* \rightarrow *a füvek sárgák = elsárgultak*. A *homokon* határozó zárja a mondategységet a *fű* = 'az elpusztíthatatlan' helyét jelölve: [*'Sárga a fű a homokon* = mégis megél rajta'].

A *homok* felelő ríme a *barom*, mondategységében névszói állítmány. E fogalom negatív jelentéstartalmát járulékos fogalommal erősíti az *ideges* minőségjelző. A versmondat versélre kerülő alanya *a tócsa* viszont, mivel élettelen főnév (természeti fogalom) enyhíti az állítás „élességét”. A meglepő nyelvi elemek a tudatot ide-oda vibrálásra készítetik. A képzeletet az állítás egésze: *a tócsa ideges barom*, elvont fogalmi síkra tereli. Az állítás okát világítja meg a 2. mondategység sor végi alanya a *szél*, amely a tudatot a konkrét (természeti) irányba mozdítja el: annak, hogy *a tócsa ideges barom* oka, magyarázata, hogy fúj a szél. A *szél* nőnemű természeti jelenség: *csontos öreg nő ez a szél*, jelzői *csontos öreg* emberi vonatkozást társítanak. Az első versszakot záró *elbeszél* igei állítmány alanya *a tenger*. A költő kitágítja a képi mozzanatot. *a tócsa* a valóság egy „szelete”, *a tenger*: 'a végtelen', egyszerre végtelen idő és végtelen tér. Az idő dinamikus, nyugalom és dinamizmus, amelyben mindig van egy nyugvópont. *A tenger nyugodt, elbeszél* kiegyensúlyozott nyugalma ellentétes az 1—3. mondategységgel. A versszakot alkotó szavak elsődleges jelentése a közös tartalmi jegyek alapján létesülő jelentéstani viszony a konkrét sík „fenntartója”. Részei a természet fogalomkörébe vonhatók: *füvek, homok, szél, tócsa, tenger*. Erre a jelentésre másodlagos jelentések épülnek. Az egyes szavak jelentése a mondategységben is átértékelődik (*szél* = *csontos öreg nő*), továbbá a versegész hierarchikus rendjében többszörös funkciót nyer.

Az *elbeszél* versszakzáró állítmányt hangulatilag folytatja a 2. versszak indítása: *a Dúdolom* csendes, halk igei jelentése. Ebben az igealakban jelenik meg az E. szám 1. személyű lírai én, a vers érzelmi (emotív) üzenetének megfogalmazója, a költő. Ez a személyesség sűrűsödik a sorvégi hívó rím *leltáromat* (tárgy) birtokos személyjeles főnév -*m*-jében. A *leltár* kontextuális jelentése 'leszámolás, örökség'. Ezt az összegzést sűriti a 6. sor: *Hazám az eladott kabát* = 'ez mindenem, ezzel rendelkezem'. A *leltár* rövid: *Hazám az eladott kabát*, | *Buckákra omlott alkonyat* jelzős szerkezettel értelmezett teljes metafora. A *kabát* — *tovább* meghökkentő rímpár első tagja köznapi, konkrét fogalom, de kontextuális jelentése tágabb, mint a konkrét megnevező fogalomé. A meglepő állítás: *Hazám az eladott kabát* mozzanataiban (társadalmi) valóságra vonatkoztatást, esetleg a költő életének egy momentumát

is sűrítetheti. Ennek az értelmezésnek a „magját” az *eladott* minőségjelző képezi, mely mint befejezett melléknévi igenév tulajdonságfogalomként cselekvésfogalmat rögzít, vonatkozásában pedig állapotfogalmat (‘szegénység’) sejtet. A *lettáromat* rímhívóra az *alkonyat* felel, a szó jelentéséből adódóan ‘a vége a napnak is’ asszociációját keltve. A versszak fanyar hangulatát a *tovább* időben, térben előre mutató határozó zárja, a költő érzelmi állapotát (álláspontját) is „bekódolva” a mondategységbe: *nincs szívem folytatni tovább*. Az odaérthető *azt* mutató névmás lehet anaforikus utalás, így a *lettáromat* tárgyra utal vissza. A vershangulatból következhet az *azt* kataforikus szerepe is: *nincs szívem folytatni tovább azt*, de a grammatikai utalóelem nem tartalmazódik konkrét fogalmi tartalommal. *Nincs szívem folytatni tovább ‘a verset(?)’, ‘az életet(?)’*, ez a jelentéslebegtetés, elhallgatás, a ‘nincs értelme az életnek’ asszociációját ébreszti.

A 3. versszak egyetlen mondategység. A merész asszociációkkal, képekkel együtt vibrál az *idő* is, de nem halad előre: *Csillan a nyüzsgő idő*. Az enjambement következtében sor végén maradó *idő* birtokos jelzőt a gondolat töretlen folytatásaként követi a 2. sor elején a versmondat alánya: a *korállszirtje* metafora. A *koráll* a ‘holt állatok maradványa’ jelentésben a mulandóságot érzékelteti csakúgy, mint a versszak minden mozzanata:

*Csillan a nyüzsgő idő
korállszirtje, a holt világ,
a nyírfa, a bérház, a nő
az áramló kék égen át.*

Oszcillálnak a gondolatok, felbukkan — előtűnik minden a „minden mindenre vonatkoztatottságból” ‘a minden mulandó’ gondolata bomlik ki. A költemény egészében, de a 3. versszakban „felgyorsítottan” jellemző, hogy a jelentésükben távol eső rímzavak rímmélysége a „jelentés — távolság” növekedésével csökken. Így a befejező versszakban két egytagú rímpár található: *idő — nő világ — át*. Az első hívó rím az *idő*, melyre a *nő* értelmező jelző felel: *a holt világ, a nyírfa, a bérház, a nő* értelmezőjelző-sor utolsó tagjaként. Az értelmező jelzők egy olyan világ elemei, amely élettelen, növényi és emberi is. A verszáró a minőségjelzőkkel bővített helyhatározó: *az áramló kék égen át*. Így tágul a tér és az idő végtelenné, vetül vissza, s válik a „lírai tájkép” *tengerének* értelmévé.

A költeményben az élettelen tárgyi és elvont — a természeti, növényi —, valamint az emberi világ mikro- és makroterében megjelenő elemek konnotációinak szintjén értelmezhetjük.

IRODALOM

Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések. Tankönyvkiadó, Bp., 1986.

Török Gábor: A pecsétek feltörése. Bp., 1983.

Szikoráné Kovács Eszter

Versek kreatív-produktív megközelítése II.

Jelen tanulmányunk címe bizonyos szempontból parafrázisa a „A versorganizáció anticipatorikus megközelítése” címnek, amellyel a Szemiotikai szövegtan 3. számában közöltük első közös beszámolóinkat a versek egy nem hagyományos megközelítésmódjáról. Minthogy erről a megközelítésmódról több helyen jelentek meg írások,* s minthogy e megközelítés lényege jelen beszámolóinkból is világossá válik, ezzel itt — elméleti szinten — részletesebben nem kívánunk foglalkozni.

A kreatív-produktív megközelítés a versek következő három szemiotikai összetevőcsoportjának (aspektusának) elemzésére irányul. (1) a versek vizuális (illetőleg akusztikus) fizikai megjelenési formája (szemiotikai szövegtani terminussal a *vehikulum*), illetőleg annak mentális képe; (2) a versben kifejezésre jutó világfragmentum (a *relátum*), illetőleg annak mentális képe; végül (3) e világfragmentum nyelvi megjelenési formájának felépítése (a *formáció* és a nyelvi-szemantikai *értelem*). Ezeket az összetevőket elemeztük a fent említett tanulmányunkban, ezekkel az összetevőkkel (aspektusokkal) foglalkozunk itt is, bár az itt bemutatott gyakorlatok „összetettsége” az említett tanulmányban bemutatottakétól részben eltér. (A bemutatás módját illetően a didaktikai koherencia biztosítása érdekében az idézett tanulmányt követjük.)

1. Kísérlet az eredeti vizuális fizikai megjelenési forma helyreállítására

Ennek a kísérletnek a végrehajtásához József Attila *Látod?* című versét (József Attila minden verse és versfordítása. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 206 választottuk (lásd T1).

(T1)

Látod?

A nap kigyulladt vonata elrohogott
Egykedvű küszöböm előtt.

Eredj csak.
A te lábaid nyoma

Nem fáj már néki többé.
 Csönd van
 Csak egy csobbanás:
 Kövér halamat visszaadom a folyónak
 Egy surranás:
 Gyöngé madaram visszaadom a mezőnek
 Eredj csak.
 Elfedezi megcsorbult levelét
 A virág.

Látod?
 Már esteledik.

Ezt a szöveget a gyakorlat 14 résztvevője (néhány egyetemi hallgató és néhány tanár) a következő formában kapta meg a szerző és a cím említése nélkül (lásd T1/0):

T1/0

a nap kigyulladt vonata elrobogott egykedvű küszöböm előtt eredj csak a te lábaid nyoma nem fáj már néki többé csönd van csak egy csobbanás kövér halamat visszaadom a folyónak egy surranás gyöngé madaram visszaadom a mezőnek eredj csak elfedezi megcsorbult levelét a virág látod már esteledik

A feladat így hangzott:

a) Hozzanak létre egy (vagy két tömbből álló, vagy versszakokra tagolt) versvehikulumot a T1/0-ból; a létrehozáskor alkalmazzanak nagybetűs (szöveg)mondatkezdést, központosítást ott, ahol azt szükségesnek látják;

b) adjanak címet létrehozott versüknek;

c) próbálják kitalálni, ki lehet a vers szerzője.

Az a) feladat megoldásának eredményeit az 1. táblázat foglalja össze. A táblázat A része a szöveget olyan formában tartalmazza, amely tükrözi a szöveg eredeti tagolását (az 1—15 számok az eredeti verssorok sorszámai), de lehetőséget ad arra is, hogy erre a formára az egyes résztvevők tagolásának eredményeit is rá lehessen vetíteni; az A rész utolsó oszlopa a sorhatárok mellett (lásd a „|” szimbólumot) feltünteti az eredeti vers versszakhatárait is (lásd a „||” szimbólumot). A táblázat B részének 1—14. oszlopai a résztvevők tagolásait is mutatják, a sor- és versszakhatárokon kívül az általuk ezeken a határokon alkalmazott írásjeleket is feltüntetve; de arra vonatkozóan semmi információt nem nyújtanak, hogy az egyes résztvevők hol alkalmaztak nagybetűs sorkezdést. (A 4. oszlop „Látod?” sorában a „0” szimbólum arra utal, hogy ez a szó az adott kompozícióból kimaradt.) — A táblázat B részének utolsó („e”-vel jelzett) oszlopában található számok azt mutatják, hogy melyik helyen hány résztvevő alkalmazott sor- vagy versszakhatárt (az egyes számok előtt a „*” azt jelzi, hogy jöllehet az eredeti versben ott sor- vagy versszakhatár volt, a résztvevők közül azonban csak kevesen tartották annak). A táblázat legutolsó sorában lévő számok azt

jelzik, hogy míg az eredeti versben összesen 15 szegmentum található, a résztvevők szegmentumszáma 6 és 15 között ingadozik (a legtöbbször 11–12 szegmentumra tagolták az adott szöveget), és hogy a résztvevők által alkalmazott tagolások az eredeti szöveg 25 különböző helyére esnek.

1. táblázat

A	B															e
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1. A nap kigyulladt																1
vonata																6
elrobogott					.											*4
2. Egykedvű																1
küszöböm előtt.			.		;				10
3. Eredj csak		.			,	!		!		;				,		11
4. A te lábaid nyoma																*5
5. Nem fáj már									.							2
néki többé.					12
6. Csönd van		.		,	.		.	!		.					,	9
7. Csak egy csobbanás:		,		,	,	-		.			:			,		11
8. Kövér halamat																3
visszaadom																1
a folyónak		.		,			.									13
9. Egy surranás:		,	:	,	,	-		.		:		,		,		8
10. Gyöngé madaram																4
visszaadom																1
a mezőnek		.		,			.									13
11. Eredj csak		.		,	,	!		!		,	.			.		10
12. Elfedezi																1
megcsorbult																2
levelét																*1
13. A virág.			.		.		.		,							13
14. Látod?			,	,	,	0	:	,	,		,		,	,		*2
15. Már esteledik.																14
25	15	12	11	11	61	11	21	31	5	13	12	12	10	8	12	

A táblázatba foglalt eredmények rövid interpretációjaként a következőket kívánjuk kiemelni:

— ahol csak kevés résztvevő alkalmazott sorhatárt, azok az eredeti versnek olyan helyei, ahol a szintaktikai szerkezet folytonossága enjamement-nal megtörik: lásd az 1. és 2., a 4. és 5., a 12. és 13., valamint a 14. és 15. sorok közötti sorhatárt;

— a megoldások között jellemzőnek tartható a 4. sorszámú résztvevő megoldása: ő hozta létre a legkisebb számú szegmentumot, s ahol ő sorhatárokat alkalmazott, a résztvevők többsége sor (vagy versszak-) határt alkalmazott (lásd a T1/4-et külön is);

— a résztvevők megoldásai között megtalálhatók mindazok a szegmentálások, amelyek a T1/0 valamely szintaktikailag nem egyértelmű helyének különböző olvasata révén jöhettek létre:

T1/1: A nap kigyulladt.

Vonata elrohogott egykedvű küszöböm előtt.

T1/5: A nap kigyulladt vonata elrohogott.

Egykedvű küszöböm előtt eredj csak!

T1/8:

Eredj csak, a te lábaid nyoma
nem fáj már.

Néki többé csönd van.

(Ezek a példák azt mutatják, hogy bár ez a feladat elsősorban a vers eredeti vizuális megjelenési formájának helyreállítási kísérletét szolgálta, a feladat végrehajtásakor azonban a vers nyelvi formai felépítése is érintődött.)

— az egyetlen tömbű T1/2, T1/4 és T1/7, valamint a versszakokra tagolt T1/3 és T1/10 megoldásokat itt külön is bemutatjuk, mert mind tagolásuk, mind nagy- és kisbetűhasználatuk, mind alakjuk (lásd különösen a T1/3-at) elemzésre érdemes.

Ami a *b)* feladat megoldásait illeti, a résztvevők kompozíciójuknak a következő címetek adták:

1: Alkony	8: Az elmúlás
2: Elmúlás	9: (cím nélkül)
3: Este	10: Látod, már esteledik
4: Látod, már . . . ;	11: Látod
5: Búcsúzás . . .	12: Búcsú
6: Esteledik	13: Esteledik
7: Búcsú	14: Esteledik

Ezek között a címek között „idézetjellegű”-eknek tekinthetők a „Látod”, „Látod, már . . .”, „Látod, már esteledik” és „Esteledik” címek (és közvetve az „Este” cím is); napszakra utaló cím az „Alkony”; elválásra utalnak a „Búcsú” és a „Búcsúzás . . .” címek; e címek mindegyike elsősorban úgy értelmezendő, hogy a második személyű todalékok a versben valóban egy második személyre utalnak. Egyértelműen az élettől való búcsúzásra utalnak — ezekkel szemben — az „Elmulás” és „Az elmúlás” címek.

A *c)* feladatra egyetlen megoldás született, József Attilát megnevezve szerzőként. Ezt a választ a 10-es sorszámú résztvevő adta, akinek kompozícióját itt teljes egészében is bemutatjuk.

T1/2

Elmúlás

A nap kigyulladt vonata
elrobogott egykedvű küszöböm előtt.
Eredj csak...
A te lábaid nyoma
nem fáj már néki többé.
Csönd van, csak egy csobbanás,
kövér halamat visszaadom a folyónak,
egy surranás: gyöngé madaram visszaadom a mezőnek,
eredj csak...
Elfedezi megcsorbult levelét a virág.
Látod már esteledik.

T1/4

Látod, már...

A nap kigyulladt vonata elrobogott egykedvű küszöböm előtt.
Eredj csak, a te lábaid nyoma nem fáj már néki többé.
Csönd van, csak egy csobbanás, kövér halamat visszaadom a folyónak,
Egy surranás, gyöngé madaram visszaadom a mezőnek,
Eredj csak, elfedezi megcsorbult levelét a virág.
Látod, már esteledik.

T1/7

Búcsú

A nap kigyulladt vonata
Elrobogott egykedvű küszöböm előtt.
Eredj csak!
A te lábaid nyoma
Nem fáj már néki többé,
Csönd van!
Csak egy csobbanás.
Kövér halamat visszaadom a folyónak.
Egy surranás.
Gyöngé madaram visszaadom a mezőnek.
Eredj csak!
Elfedezi megcsorbult levelét a virág,
Látod, már esteledik.

T1/3

Este

A nap kigyulladt vonata elrobogott
 egykedvű küszöböm előtt; eredj csak
 A te lábaid nyoma nem fáj már
 néki többé. Csönd van.

Egy csobbanás, kövér halam (sic!)
 visszaadom a folyónak,
 Egy surranás, gyöngé madaram
 visszaadom a mezőnek.
 Eredj csak, elfedezi megcsorbult
 levelét a virág.
 Látod, már esteledik.

T'/10

Látod, már esteledik

A nap kigyulladt vonata elrobogott
 egykedvű küszöböm előtt
 Eredj csak,
 a te lábaid nyoma nem fáj már néki többé.

Csönd van.

Csak egy csobbanás,
 kövér halamat visszaadom a folyónak.
 Egy surranás,
 gyöngé madaram visszaadom a mezőnek.

Eredj csak.
 Elfedezi megcsorbult levelét a virág.
 Látod, már esteledik.

Megjegyezzük, hogy ez a gyakorlat természetesen elvégezethető úgy is, hogy a feladatokat konkrétan fogalmazzuk meg. Kérhetjük a résztvevőktől például, hogy

- alkalmazzanak (vagy ne alkalmazzanak) enjambement-okat;
- alkalmazzanak (vagy ne alkalmazzanak) versszaktagolást;
- hozzanak létre 15 sort a T1/0-ból, minthogy az eredeti versben is annyi van;
- hozzanak létre 4 versszakot, minthogy az eredetiben is annyi van;
- hozzanak létre 1 kétsoros, 1 háromsoros, 1 nyolcsoros és 1 kétsoros versszakot, minthogy az eredetiben is úgy van;

— adjanak a kompozíciójuknak egy nem konvencionális vizuális képet stb.

Azt hisszük, nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy egy ilyen „előgyakorlat” után mennyivel aktívabbakká tehetők a résztvevők az adott vers „analitikus” elemzési folyamatában, és hogy mennyivel mélyrehatóbban tárgyalhatók meg velük a szerző által alkalmazott szegmentáció szemantikai-poétikai funkciói.

2. Kísérlet az eredeti (értelemszemantikai) nyelvi kifejezésforma rekonstruálására

Ennek a kísérletnek a fő célja a költői képek nyelvi organizációjának az elemzése. A kísérlet végrehajtása abban áll, hogy a résztvevők egy hiányos költői szöveget kapnak kézhez, és a hiányzó részek szintaktikailag, ritmikailag, szemantikailag, poétikailag optimális kitöltésére kell kísérletet tenniük. (Ez a gyakorlat típus az idegen nyelvek oktatásában alkalmazott ún. cloze-technikának költői szövegek elemzésére való kiterjesztése.)

Az itt bemutatott kísérlethez József Attila „Ősz” című versét választottuk (József Attila minden verse és versfordítása. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 386) — lásd T2.

(T2)

Ezt a verset a T2/0-ban bemutatott formában kapták meg a résztvevők, azzal a tájékoztatással, hogy az első versszak 2. sora kivételével (amely 9 szótagú) e vers valamennyi sora 10 szótagú.

(T2/0)

Tar ágak-bogak (1) között
kaparásznak az őszi ködök,
a (2) hunyorog a dér,

(3) üli a teherkocsit,
de (4) mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, (5), sárga lomb
tollászkodik és hosszan elborong.
A kövön nyirkos (6) pezseg.

Batyuba (7) rongyait a nyár,
a pirosító kedvü oda már,
oly (8), ahogy érkezett.

Ki figyelte meg, hogy, míg dolgozik,
a (9) körül az ősz ólálkodik,
hogy nyála már a téglákra (10) ?

(11), hogy ősz lesz s majd fűteni kell,
de nem hittem, hogy itt van, ily közel,
hogy szemembe néz s fülembe morog.

A feladat így hangzott:

a) Kíséreljék meg a számokkal jelzett üresen hagyott helyeket poétikai szempontból optimálisan kitölteni;

b) adjanak címet létrehozott versüknek;

c) próbálják meg kitalálni, hogy ki az eredeti vers szerzője.

Az a) feladat megoldásait a 2. táblázatban összegeztük. A táblázat fejlécében az üres helyeket jelző számok alatt a kihagyott szavak találhatóak (a dőlt szedés azt jelzi, hogy arra a szóra legalább egy résztvevő rátalált).

2. táblázat

	(1) <i>rácsai</i>	(2) vaskorláton	(3) Fáradtság	(4) szuszogó	(5) lompos
1	rácsai	*pályaudvaron	Sötétség	csillogó	lomha
2	rácsai	*liget bokrain	november	roppant új	fázós
3	rácsai	füvek között	*Homály	pirosló	gyűrött
4	rácsai	messzeségben	Rozsdafolt	robogó	fakó
5	rácsai	háztetőkön	zúzmara	füstölő	piszkos
6	rácsai	*pályaudvaron	*Mély csend	*piros	nyirkos
7	*kuszasága	lombokon át	*foszladozva	*sebes	piszkos
8	**bokrok	*lombokon	Zúzmara	füstölő	fakult
9	rései	*vakon	zúzmara	álmában	fázós
10	karjai	*bokrokon	Zúzmara	pirosló	tépett
11	karjai	fűszálakon	Ólmosság	*meleg	lomha
12	gallyai	—	—	?útközben	?egy-egy
13	rejteke	fűszálakon	unalom	*zúgó	bágyadt
14	rései	*közben	?Az ember	valóban	fáradt
15	árnyai	*sötétben	Némaság	?valaki	őszi
16	gubanca	leveleken	Bágyadtság	suhogó	fakó

	(6) tapadás	(7) <i>szedte</i>	(8) <i>váratlanul</i>	(9) gyár	(10) <i>csorog</i>	(11) <i>Tudtam</i>
1	*hideg	köti	*gyorsan	ház	terül	Tudtam
2	nádlevél	szedte	gyorsan eltűnt	kert	csorog	tudtam
3	nedvesség	köti	észrevétlen	ól	csorog	Tudom
4	zúzmara	zárja	váratlanul	ház	csorog	tudtam
5	falevél	köti	hirtelenül	ház	csorog	Tudtam
6	nedvesség	gyűjti	észrevétlen	ház	csorog	Tudtam
7	*levél	viszi	*gyorsan	*házak	folyik	tudtam
8	falevél	köti	hirtelenül	ház	csorog	Tudtam
9	—	köti	magányosan	nyár	csorog	féltem
10	papírlap	köti	mezítelen	ház	csorog	Tudtam
11	*mosogatólé	köti	sietősen	ház	csorog	Tudtam
12	—	köti	hangtalanul	nyár	csorog	tudtam
13	hordalék	köti	észrevétlen	nyár	csorog	tudtam
14	*here	tevé	?nagyon vidám	táj	csepeg	*Nem hittem
15	hamuzsir	fogja	rosszkedvűen	ház	csorog	Tudtam
16	hamulé	gyűjti	hirtelenül	ház	csöpög	Tudtam

A szavak oszlopokba foglalásánál akkor használtunk nagybetűs szókezdést, ha a szóban forgó résztvevő is azt használt. Egyes szavak előtt a „*” azt jelzi, hogy a megadott szó szótagszáma nem illik az adott helyre, a „**” pedig azt a szót, amelyik szintaktikailag sem illik oda, a „?” azt a szót vagy kifejezést, amelynek elfogadhatósága más szempontból kérdéses.

Elemezzük ezek után a 11 üres hely kitöltését külön-külön.

(1) Az 'ágak-bogak'-nak nemigen lehetnek 'gallyai' és 'gubanca' is nehezen lehet; az 'árnyai' talán nem egyeztethető össze a 'köd'-del; a 'rejteke' és 'karjai' szemantikailag (hangulatilag?) nem hangzik egybe a vers többi részével; a 'rései' — a viszonylagos 'semlegesség'-e miatt — elfogadható lenne; hangtanilag és főleg a képszerűség szempontjából a 'rácsai' fölmúlhatatlannak látszik.

(2) Ennek az üres helynek a kitöltése végrehajtható visszatekintő és előretekintő módon. A visszatekintő mód azt jelenti, hogy az első sorral megkezdett komplex képet kizárólag a 'természet' témakörén belül maradván zárja le ez a sor. A próbálkozások nagy része ilyen jellegű: a 'leveleken' viszont nem egyeztethető össze a „tar ágak-bogak”-kal; hasonlóképpen a 'lombokon át' sem; nehezen okolható meg, hogy miért a 'messzeségben' vagy a 'háztetőkön' hunyorog a dér; elfogadható megoldás a 'füvek között' és a 'fűszálakon'. Előretekintő módon próbálta meg kitölteni ezt az üres helyet az a két résztvevő, aki a 'pályaudvaron' kifejezést választotta, ennek azonban nem megfelelő a szótagszáma; az eredeti 'vaskorláton' kifejezés úgy „viszi előre” a verset, hogy új információt tartalmaz, de nem árulja el rögtön, hogy pályaudvarról van szó.

(3) Ennek a helynek a kitöltésére „Az ember” nem látszik elfogadhatónak; a 'zúzmara' nem nyújt információt, a 'november' is alig; a 'rozsdafolt' valahogy kevés is, meg furcsa is; az 'unalom' is kevés és szemantikailag gyengébb, mint a vers további részeiben található kifejezések; a 'sötétség' már 'szimbolikusabb'; jobbnak látszik a 'bágyadság', 'némaság' és az 'ólomosság'; ezután a felsorolás után a 'fáradtság' a maga „egyszerűség”-ével többnek, jobbnak tűnik valamennyinél.

(4) Az 'útközben' és a 'valaki' itt nem látszanak elfogadhatónak; a 'roppant új' furcsa, erőltetett; az 'álmában' fölösleges ismétlés, amely új információt nem tartalmaz; a 'pirosló' a mozdonnal valahogy nehezen egyeztethető össze az adott kontextusban; a 'füstölő' is keveset mond; a 'suhogó' olyan hangot idéz, amely nem mozdony hangja; jobb a 'csillogó' és a 'robozó' — mint a 'fáradtság' ellentéte.

(5) Az 'egy-egy' kifejezés ennek a helynek a kitöltésére nem alkalmas; az 'őszi' nem tartalmaz új információt; a 'gyűrött' és 'tépett' (mint tulajdonság) nem alkot a lombbal koherens képet az adott kontextusban; elfogadhatók a 'fázós', 'nyirkos', a 'fakó', 'fakult', a 'piszkos' és a 'bágyadt', a 'lomha'; ebben az esetben nincs az az érzésünk, hogy az eredeti 'lompos' jobb valamennyinél.

(6) A 'nádlevél', 'falevél', 'papírlap' és a 'pezsgés' összeegyeztethetetlennek látszanak, a szöveg adott helyén meghökkentő kép se hozható létre

általuk; a 'hamuzsír' valószínűleg a „pezseg” szó betű szerinti értelméhez asszociálódott; a 'nyirkos' mellett a 'nedvesség' ha nem is teljes fogalomismétlés, de alig tartalmaz újat; a 'zúzmara' se jobb; nem könnyen minősíthető a 'hordalék'.

(7) Az ennek a helynek a kitöltésére alkotott igékkel kapcsolatban feltűnő, hogy a résztvevők kettő kivételével jelen idejű alakot választottak, holott a versben késő őszről van szó, és a keresett ige a nyár 'cselekvését' van hivatott kifejezésre juttatni; a jelen idejű alakok közül az adott kontextusban a 'viszi' lenne elfogadható, de ehhez a versben „batyuban” (és nem „batyuba”) kellene, hogy álljon; a 'köti' kilencszeres előfordulása a „batyuba köt” kifejezés közismertségével magyarázható; a 'zárja' és 'fogja' nem olyan jó, mint a 'gyűjti'; jobb a 'tevé', de kevesebbet mond, mint a 'szedte'.

(8) A 'gyorsan eltűnt' az egyetlen javaslat, amely határozót és igét is tartalmaz; a 'rosszkedvűen' azért nem tűnik jónak, mert miért kellett volna a nyárnak is rosszkedvűen érkeznie; a 'mezítelen' is a távozással egybehangzó, az érkezéssel nem; a 'magányosan' se könnyen interpretálható az adott helyen; hasonló a helyzet a 'hirtelenül' és 'sietősen' esetében is; jobbnak tűnik a 'hangtalanul' és az 'észrevétlen'; a 'váratlanul' azért minősülhet a legjobb megoldásnak, mert amellet, hogy azt tartalmazza, hogy 'hirtelen', azt is kifejezi, hogy nem 'várt módon', és hangzásában 'visszacseng' a 'nyár' és a 'már'.

(9) A résztvevők figyelmét elkerülte az a tény, hogy 'ami' körül az „ősz ólálkodik”, az dolgozik; ettől függetlenül az 'ól' azért nem jó itt, mert előtte „az”-nak és nem „a”-nak kellene névelőként állni; a 'táj' kevésbé tűnik jónak, mint a 'nyár'; egyformán konkrét a 'kert' és a 'ház'; a 'dolgozik'-kal azonban a 'gyár' egybehangzóbb.

(10) A 'terül' nem könnyen egyeztethető össze a 'nyál'-lal; a 'folyik', 'csepeg', 'csöpög' elfogadhatóak lennének mint tényleírások, de egyik sem rímel a „morog”-gal; a 'csorog' tizenkétszeres előfordulása a „csorog a nyála” kifejezés idiomatikus jellegével is összefügghet.

(11) A 'tudom' (már csak a „de nem hittem” miatt is) nehezebben fogadható el, mint a 'tudtam'; a 'féltem' nem tűnik indokolhatónak.

Ezek azok a megállapítások, amik a résztvevőkkel közösen elvégzett elemzés alapján jöttek létre (s mindig így kell, hogy létrejőjenek!). — Megbeszélés tárgyát képezték továbbá a figyelmetlenség következtében létrehozott sorkezdések is.

A fenti elemzés során az egyes költői képek csupán lokálisan (szűk szöveggörnyezetben) alkották vizsgálat tárgyát. Ezen kívül vizsgálni kell az egyes megoldások globális kohézióját (koherenciáját) is. Egy-egy megoldás ugyanis jónak minősülhet az adott helyen, de zavarónak a többi helyet kitöltő elemek (vagy a vers adott elemei) kontextusában. Lássunk itt két megoldást teljes egészében. Az első (T2/10) a tízes számú résztvevőé, a második (T2/x) egy fiktív, a lokális elemzések során jónak (vagy legalább elfogadhatónak) minősülő részmegoldásokból van összerakva. — Az első globális kompozíciójában zavaró a „pirosló” — „pirosító” (részleges) ismétlés, a másodikéban a „nyár” megismétlése!

T2/10

Tar ágak-bogak karjai között
kaparásznak az őszi ködök,
a (*) bokrokon hunyorog a dér.

Zúzmara üli a teherkocsit,
de pirosuló mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, tépett, sárga
lomb
tollászkodik és hosszan elborong.
A kövön nyirkos papírlap pezseg.

Batyuba köti rongyait a nyár,
a pirosító kedvü oda már,
oly meztelen, ahogy érkezett.

Ki figyelte meg, hogy míg dolgozik,
a ház körül az ősz ólálkodik,
hogy nyála már a téglákra csorog?

Tudtam, hogy ősz lesz s majd
fűteni kell,
de nem hittem, hogy itt van, ily
közel,
hogy szemembe néz s fülembe
morog.

T2/x

Tar ágak-bogak rései között
kaparásznak az őszi ködök,
a fűszálakon hunyorog a dér.

Zúzmara üli a teherkocsit,
de robogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, lomha, sárga
lomb
tollászkodik és hosszan elborong.
A kövön nyirkos hordalék pezseg.

Batyuba tévé rongyait a nyár,
a pirosító kedvü oda már,
oly észrevétlen, ahogy érkezett.

Ki figyelte meg, hogy míg dolgozik,
a nyár körül az ősz ólálkodik,
hogy nyála már a téglákra csorog?

Tudtam, hogy ősz lesz s majd
fűteni kell,
de nem hittem, hogy itt van, ily
közel,
hogy szemembe néz s fülembe
morog.

Szeretnénk remélni, hogy ennek az egyetlen példának a bemutatása alapján is nyilvánvaló, hogy mivel járulhatnak hozzá az ilyen gyakorlatok a költői képek — és általában a költői kompozíciók — elemzéséhez.

A *b)* és *c)* feladatokra összesen a következő 10 megoldás született (a megoldások előtti számok a szóban forgó résztvevők sorszámai):

1. Ősszel	József Attila
2. Közeleg a tél	József Attila
3. Ősz	József Attila
6. Ősz	József Attila
7. Lopakodik az ősz	—
9. —	József Attila
11. Ősz	József Attila
13. Őszelő	Szabó Lőrinc
14. S íme az ősz már valóság?—	
15. Ősz	József Attila vagy
Pilinszky János

Külön elemzést érdemelne annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy József Attilának mint szerzőnek a feltételezése mennyiben befolyásolta az üres helyek kitöltésére tett javaslatokat; ezzel azonban itt nem kívánunk foglalkozni, a résztvevők sorszámainak ismeretében ezt az olvasó maga is elvégezheti.

Nyilvánvaló, ez a kísérlet, ill. az ilyen kísérletek is elvégezhetők konkrét feladat-megfogalmazások alapján is. Az itt tárgyalt kísérlettel kapcsolatban explicit módon kérhettük volna a résztvevőket például arra, hogy — csak ott térjenek el az alany és állítmány vagy jelző és jelzett szó szemantikai összeegyeztethetőségétől, ahol ez az eltérés a létrehozott képre vonatkozóan indokolhatónak látszik;

— a jelentést érintő összefüggések mellett ügyeljenek a szintaktikai „jólformáltság”-ra is;

— vizsgálják meg a kitöltésre ajánlott szavaikat, kifejezéseiket az adott szövegkörnyezetbeli hangzásstruktúra szempontjából is;

— a lokális feladatok megoldásakor vegyék figyelembe mind az adott vers globális kompozícióját, mind saját megoldási kísérletük koherenciáját és így tovább.

SZAKIRODALOM

Benkes Zsuzsa: „Lehetséges-e a szemiotikai szövegtan tanítása az iskolában? „A III. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia előadásai. Szeged, 1991., megjelenés alatt. (Ez a tanulmány Petőfi Sándor verseivel elvégzett kreatív-produktív gyakorlatok bemutatását tartalmazza.)

Petőfi S. János: „Szövegszerkezet és jelentés. Kosztolányi Akarsz-e játszani? című versének elemzése”. *Híd*, Novi Sad, 1985. október, 1313—29. — „Kombinatorikus költői nyelvi játékok”, in: uő.: *Szöveg, szövegtan, műelemzés* (Textológiai tanulmányok). OPI, Budapest, 1990. 159—99.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: „A versorganizáció anticipatorikus megközelítése”, in: *Szemiotikai szövegtan 3.* (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre), JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 78—104. Ez a tanulmány a következő versekkel végzett kreatív-produktív gyakorlatok bemutatását tartalmazza: Szabó Lőrinc: „A becsi iskolakönyvtár” (a tanulmányban „A becsi toronyban” címmel szerepel, mert egy hibás Szabó Lőrinc kötetből lett idézve); Nemes Nagy Ágnes „A gondolj-rám-virág”; Czeslaw Milosz: „Ajándék”; Nagy László „Liliom-dal”; Markó Béla: „A pantha rhei éjszakája” és Áprily Lajos: „Pilinkézz, porka hó”.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: *Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben.* OTTV, Veszprém, 1992. 372. (Ez a könyv szisztematikus bevezetést nyújt a kreatív-produktív verselemzésbe, tárgyalva annak mind szövegtani hátterét, mind az analitikus-kreatív megközelítéssel való kapcsolatát.); *Versek kreatív-produktív megközelítése.* Nyr. 117 (1993.): 26—41. (Etűdök Radnóti Miklós „Éjszaka” és „Keserédes” című verseihez.)

Lásd továbbá a következő recenziókat:

Hernádi Sándor: *Az olvasás bűvészete.* Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1989. 185 p. (Benkes Zsuzsa), in: *Szemiotikai szövegtan 4.* (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre). JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 166—8.

- Kaspar H. Spinner: Umgang mit Lyrik in der Sekundarstufe I. Baltmannsweiler, Pädagogischer Verlag 1984. 142 (Petőfi S. János), in: Szemiotikai szövegta 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre) JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 172—6.
- Kenneth Koch: Desideri, sogni, bugie. Un poeta insegna a scrivere poesia al bambini. (Kívánságok, álmok, füllentések. Egy költő versírásra tanítja a gyerekeket.) Milano, Erme Edizioni, 1980. (Terry Olivi; olaszról fordította Petőfi S. János), in: Szemiotikai szövegta 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre) JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 168—72

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa

Elméleti és alkalmazott nyelvészet a kutatásban és az oktatásban*

(1) Még nem is olyan régen — hat-hét évtizeddel ezelőtt — a nyelvtudomány meglehetősen perifériára szorult diszciplínaként szerepelt a tudományok rendszerében. Sokan amolyan segédtudománynak tekintették, s a helyét valahol a pecsétan és a címertan, valamint a felirattan és az éremtan körül jelölték ki. Az természetesen nem kétséges, hogy a nyelvtudomány és a történettudomány egymást kölcsönösen segítik a kutatásban, ám a nyelvtudomány segédtudományi státusra történő kárhóztatása minden bizonnyal azzal a téves felfogással magyarázható, hogy egyetlen és kizárólagos feladata csupán a helyes nyelvhasználat irányítása. Ami pedig ezen túlterjed — az aprólékos, „szórszálasagató” filológiai munka —, az a tudósprofesszorok igen szűk körének magánügye és szórakozása. S hogy egy ilyen szemlélet gyökeret verhetett a társadalom és a különböző tudományok művelőinek a tudatában, az szinte kizárólag a korabeli nyelvtudomány rovására írható. Annak a szemléletmódnak a következménye, amelynek legkövetkezetesebb letéteményesei az újgrammatikusok.

(2) A nyelvtudomány státusát, rendeltetését övező homály századunk húszas-harmincas éveiben kezdett érezhetőbben oszladozni, ami föltétlenül összefügg a saussure-i tanítások térhódításával, általában azzal az új szemléletmóddal, amelyet a tudományos gondolkodásban a strukturális alapelv érvényesítése jelentett, amit a nyelvészetben a strukturális irányzatok honosítottak meg. Ferdinand de Saussure és a strukturális nyelvészeti irányzatok tevékenysége s a megfelelő nyelvészeti előzmények révén, valamint a századforduló évei óta az egyetemes tudományos gondolkodásban végbement mélyreható változások következtében a nyelvtudomány kivívta viszonylagos önállóságát, azaz létrejött a „nyelvészeti nyelvészet”, egy olyan új paradigma, amelynek az a rendeltetése, hogy a nyelv szerkezetét vizsgálja, az elemeknek és a viszonyoknak azt az összefüggésrendszerét, amely a nyelvnek a lényegét jelenti, és structura sui generis jellegét biztosítja. A strukturális nyelvészeti irányzatok elsősorban, de nem kizárólag, a nyelv formális mozzanatait vizsgálták. Már maga Saussure a nyelvészetet, amelynek szemléletét gyökeresen megváltoztatta, és a nyelvet mint egymást kölcsönösen feltételező jelek rendszerét vizsgálja, és kódszerű sajátosságait tanulmányozza, az algebrához és a geometriához közelítette, és bizonyos nyelvészeti tételek matematikai megalapozásán fáradozott (Godel 1957). A strukturális nyelvészeti irányzatoknak tudománytörténeti jelentőségük — azon kívül, hogy a leíró nyelvszemléletnek polgárjogot szereztek a nyelvészeti kutatásokban az összes ezzel járó következménnyel együtt — abban is áll, hogy a nyelvtudomány előtt megnyitották az egzaktitás felé vezető utat. Ebben a folyamatban elélvülhetetlen érdemeket szerzett a Prágai Nyelvészeti Kör, különösen a

* Elhangzott a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Idegennyelvi Oktató- és Kutatóközpontjának 1992 júniusi tudományos ülésszakán.

fonológia területén. N. Sz. Trubeckoj az oppozíciók logikai rendszerének a kidolgozásával (*Grundzüge der Phonologie*), R. Jakobson pedig a bináris oppozíciós rendszer megteremtésével biztosított kedvező feltételeket az egzakt matematikai módszerek nyelvészeti vizsgálódásokban történő meghonosítására. Hasonló elgondolások vezették L. Hjelmslevet, a glosszematika főteoretikusát és közvetlen munkatársát, H. J. Uldallt, akiknek tevékenysége és szemléletmódja már közvetlenül a nyelvészet axiomatizálását, egzakt tudománnyá változtatását jelenti. Az ötvenes-hatvanas években a nyelvészetben észlelhető elméleti kérdések iránti érdeklődést jelentős mértékben segítette és befolyásolta az információelmélet és a kibernetikai szemléletmód térhódítása, általában azoknak a nyelvészeti kérdéseknek a megoldása, amelyeket a gépi fordítás és a számítógépek megjelenése tűzött a tudományos kutatás elé. Az amerikai deskriptív nyelvészet új eredményei (a disztribúciós elemzés, Harris, Hockett és mások munkássága) igen termékeny talajt teremtettek a Boole-féle algebrák elméletének, valamint a kódelmélet módszereinek és szemléletmódjának a nyelvészeti vizsgálódásokban történő meghonosítására.

(3) Ez a szerfölkött vázlatos történeti visszapillantás föltétlenül arra utal, hogy a nyelvtudományban a második világháború után bekövetkezett gyökeres változásokat több más tényező mellett kedvezően befolyásolták azok az eredmények is, amelyeket a matematika mondhat magáénak az utóbbi száz évben (l. Máté 1977). A matematikában már a múlt század utolsó harmadában megkezdődik, és a 20. század első évtizedeiben is folytatódik az elméleti alapok felülvizsgálata, mivel például a halmazelmélet megszületésével felszínre kerültek bizonyos paradoxonok, amelyeket a korabeli matematikai apparátussal sem magyarázni, sem kiküszöbölni nem tudtak. A matematikai bizonyítási rendszer felülvizsgálása során az aritmetikát, a halmazelméletet és a geometriát axiomatikus-deduktív alapokra helyezték, s ezáltal megteremtették a matematikai bizonyításban szükséges pontosságot és szigorú biztosító formális-logikai-matematikai rendszereket (mesterséges vagy formalizált nyelvek), melyeknek a következetes alkalmazása révén kirajzolódnak annak a kapcsolatnak a körvonalai, amely a matematika és a matematikai logika, valamint a nyelvészet között fennáll.

Igen messzire vezetne annak a folyamatnak a részletezőbb elemzése, amely a matematikai nyelvészet kialakulásához vezetett. Itt csupán annyit kívánunk hangsúlyozni, hogy a matematikai nyelvészet kialakulása nem csupán a matematika és a nyelvtudomány szerencsés találkozása, hanem jelentős szerepe van ebben a folyamatban a kibernetikának és a lélektanának is, és fejlődését nagyban serkentette az információelmélet (gondoljunk az entrópia fogalmára, mely a nyelvben föllelhető „önkény”, a nyelv határozatlansági állapotának a mérésére szolgál), vagy a gépi fordítással kapcsolatos kérdéskör, melynek egyik igen lényeges alkotóeleme a matematikai modellálás. A modell voltaképpen a nyelvi jelenségek axiomatikus-deduktív megközelítése, nem azonos a modellált tárggyal vagy jelenséggel, sem a leírással vagy elmélettel, a modell analóg párja a modellált jelenségnek.

Nem véletlenül villantottam fel a matematikai nyelvészet kialakulásának néhány fontosabb mozzanatát. Mindezt azért tettem, mert így közelebb jutunk az elméleti nyelvészet fogalmának a lényegéhez. S még valami: a matematikai nyelvészet nem a beszéd nyelvészete; a nyelvre, azaz a rendszerre vonatkozik. Ezt a megállapításunkat igazolja két orosz tudós, A. V. Gladkijnak és I. A. Melcsuknak a felfogása is, hogy ti. az egyes nyelvi jelenségek számának a meghatározása sem kísérleti úton történik, hanem „teljesen deduktívan”, olyan megfontolások segítségével, amelyek azok absztrakt tulajdonságaiból következnek” (Gladkij—Melcsuk 1973: 190). Nos, a matematikai nyelvészetnek egyik legnagyobb érdeme éppen abban van, ami ebből a rövid idézethől is következik, hogy ti. a nyelvészetet kiragadta a megfigyelés állapotából, és az elmélet szintjére emelte (Máté 1977: 14). „Ilyen megfontolásokból kiindulva — írtam egy hetvenes évek közepén keletkezett dolgozatomban

— nevezi például Y. Bar-Hillel a matematikai nyelvészetet elméleti nyelvészetnek. Ez a látszólagos terminológiai kiigazítása több szempontból is lényeges és elvi jelentőségű. Ha ui. a »matematikai nyelvészet« elnevezésben a jelzőn a »formális rendszerek elméletét« értjük, akkor teljes mértékben jogos az elnevezés. (...) Ha pedig a »matematikai nyelvészet« fogalmát nemi fogalomnak tekintjük, amelynek egyik fajtája a statisztikai vagy kvantitatív nyelvészet, akkor a másikat kombinatorikus vagy elméleti nyelvészetnek nevezhetjük. Ez utóbbi pedig — a megfelelő nyelvészeti »előkészületek« után (Harris, Hockett, Hjelmslev és Uldall) — egyre inkább algebrai külsőt öltött, ez tehát a háttére az algebrai nyelvészet elnevezésnek, annak a nyelvészetnek, amelynek egyik igen jelentős hajtása az ötvenes évek közepén a Chomsky-féle generatív nyelvelmélet (Máté 1977: 14).”

(4) Természetesen az elméleti nyelvészetnek ez a fajta értelmezése nem egyedüli és nem kizárólagos. Ugyanis a nyelvészeknek a túlnyomó többsége sem a múltban, sem a jelenben nem feltétlenül gondolkodott és gondolkodik a formális rendszerek elméletének a fogalmiában. A legtöbb nyelvész, ha el is fogadja az elméleti nyelvészetnek ezt a fajta értelmezését, a fogalmat sokkal tágabban — úgymond — hagyományosabban értelmezi. A nyelvészeti és nyelvi jelenségek kialakulásának és tudományos megismerésének a legáltalánosabb kérdései vizsgálatára vonatkoztatja az elméleti nyelvészet megnevezést. Ily módon ebbe az értelmezésbe beleférnek a gyakorlati kutatásokból levonható elméleti következtetések, kezdve a kikövetkeztetett alakoktól a nyelvtudomány metodológiáján és a nyelvfilozófián át egészen a legmerészebb hipotézisekig. Csak a 19. és a 20. századi nyelvtudomány történetében barangolva utalhatunk — korántsem a teljesség igényével — Humboldtra, Steinthalra, Schleicherre, Schuchardtra, Vosslerre, az olasz neolingvisták munkáira, Saussure-re, a prágaiakra, vagy említhetjük Bröndalt, Hjelmslevet, Ballyt, nem is beszélve a generatív nyelvészek munkáiról, a szövegtan, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a stilisztika elméleti megalapozóiról, a szemantikáról, a szemiotikáról stb. stb. Természetesen az itt találomra felsorolt nyelvtudósok és irányzatok képviselőinek a munkáiban — ha úgy tetszik — együtt van az a két terület — mondhatnánk — egymást feltételezik, amit jobb híján „tisztá” vagy elméleti és alkalmazott nyelvészetnek nevezünk. Vajon ez a megállapítás nem azt sugallja-e, hogy mesterkélt dolog az elméleti és az alkalmazott nyelvészetről mint két különálló diszciplínáról beszélni? Vizsgáljuk meg röviden, van-e reális alapja ennek a megkülönböztetésnek, s ha van, mivel magyarázható.

(5) A 20. századi tudományos gondolkodásnak az az egyik jellegzetes vonása, hogy szerfölött megnövekedett a nyelvnek a társadalom gyakorlati és szellemi életében betöltött szerepe. Ez elsősorban a század folyamán a tudományos gondolkodásban bekövetkezett gyökeres változásoknak az eredménye, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy az emberiség jeles szellemi képviselői az előző századokban ne lettek volna tudatában a nyelvnek az emberi társadalom életében betöltött szerepével. Századunk tudományos gondolkodásának az az érdeme, hogy eredményei révén a nyelvnek ezt a fontos, szerteágazó — a társadalom életének minden részletére kiterjedő — szerepét az eddigieknél sokkal hathatósabban tudatosította.

Manapság a felgyorsult fejlődés korszakában a tudományokat egyre inkább a társadalom életében betöltött szerepük szerint osztályozzák. Röviden szólva: vannak olyan tudományok, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak az anyagi termeléssel, az új technika és technológia eredményeivel segítik az anyagi javak termelését. A tudományok második csoportja a társadalom szellemi életének, kultúrájának, „termékei” előállításának a letéteményese. És végül a harmadik csoportba sorolhatók az ún. szolgáltató tudományok: a matematika, kibernetika, szemiotika, a logika és ne feledkezzünk meg a nyelvtudományról se. A „szolgáltató” jelző szerfölött megtisztelő minősítés, hiszen nem kevesebbről van szó,

mint arról, hogy a szóban forgó tudományok szemléletmódot és kutatási apparátust kölcsönöznek a különféle tudományoknak (Zvegincev 1977: 43). Most csupán csak a nyelvtudománynál maradva: „Érdeemes fölfigyelní arra a nem mellékes körülményre is — írtam egy régebbi tanulmányomban —, hogy a saussure-i »oppozíció« fogalma kvantitatív, metrikus fogalomként — a »távolság« fogalma — a matematikai kódelméletben is föllelhető; a »távolság« fogalmának a birtokában ma már a kódelmélet is — nagyfokú matematikai pontossággal — különbséget tesz az asszociatív vagy paradigmatis és szintagmatikus oppozíciók között (Máté 1977: 11).” Ebből az idézetből nyomban kiderül, hogy a nyelv rendszerszerűsége és egy kód szabályszerűsége között teljesen nyilvánvaló az analógia, amit mind a matematika, mind a nyelvtudomány tudomásul vesz, és mindkét diszciplína a maga módján hasznosít is. De még tovább menve: a molekuláris biológiában is hasznosítják a megfelelő, a nyelvészettől kölcsönzött szemléletmódot, nem beszélve a szemiotikáról vagy a folklórkutatásról, vagy említhetjük Claude Lévi-Strauss antropológiai kutatásait, az irodalomelméleti vizsgálódásokról vagy a színházi kutatásokról nem is szólva (Marcus 1977: 78–9). A találmányra felsorolt területekről vett példákkal meggyőzően bizonyíthatjuk, hogy ha például szótárnak tekintjük a jelek, okok, helyzetek, események stb. halmazát, ezeknek az összekapcsolási műveleteiben jól kimutatható a paradigmatis vagy szintagmatikus viszony jelenléte. Természetesen a tudományok közötti kapcsolat „nem egyirányú közlekedési útvonal”; a nyelvtudomány is nemcsak ad, hanem kap is.

(6) Fejtegetéseimben eddig a nyelvtudománynak általában azokat a más tudományokhoz fűződő kapcsolatait vettem szemügyre, amelyek legtöbbször a szellemi szférában, az elméleti régióban érvényesülnek. Ám maga a nyelv oly sokrétű és bonyolult jelenség, és oly szerteágazó társadalmi szükségleteket elégít ki, amelyeknek tudományos vizsgálata föltétlenül szükségessé teszi, hogy a jelenségeket az elmélet és gyakorlat fényében vegyük szemügyre. Magát az alkalmazott nyelvészet fogalmát is pragmatikai és elméleti szempontból kell taglalnunk. Pragmatikai értelemben az alkalmazott nyelvészet felöleli a különböző tudományok együttes tevékenységének azokat a területeit, amelyeknek az a célja, hogy a sokrétű társadalmi szükségletek kielégítéséből következő szerfölött fontos gyakorlati feladatokat megoldja. Ezek a feladatok a nyelv legeltérőbb és legváltozatosabb funkcióival vannak összefüggésben.

Ha azonban az alkalmazott nyelvészet fogalmát elméleti szinten akarjuk értelmezni, tehát olyan tudományos diszciplínaként, amelynek megvan az önálló kutatási tárgya, és meghatározott viszonyban van a nyelvtudomány egészével, akkor bizony nem könnyen áthidalható akadályokba ütközünk. Az első ilyen akadály az önálló kutatási tárgy és az önálló módszer. Ezekről viszont az alkalmazott nyelvészet esetében nem beszélhetünk, sőt egyes vélemények szerint (Gorogyeckij 1983: 6) az alkalmazott nyelvészet nem tekinthető önálló nyelvészeti diszciplínának. Ezt az álláspontot igen meggyőzően fejtette ki az V. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszuson R. Bugarski (Montreal 1978, a kongresszus előadásai 1980-ban Heidelbergben jelentek meg). Felfogása szerint sokkal célszerűbb és ésszerűbb a nyelvtudomány egészének, az egyetemes nyelvtudománynak a gyakorlati, a külső feladatok megoldására irányuló tendenciáiról beszélni (Gorogyeckij i. m. uo.). Ennek a felfogásnak a helyességét voltaképpen a nyelvtudomány egész eddigi története is igazolja, azaz az alkalmazott nyelvészet bizonyos értelemben mindig létezett, természetesen azzal a nem mellőzhető megjegyzéssel, hogy a társadalom szükségleteinek megfelelően a különböző korszakokban a nyelv különböző funkciói kerültek előtérbe.

Egyáltalán nem tartozik a könnyű feladatok közé annak a megállapítása, meddig terjed az elméleti és hol kezdődik az alkalmazott nyelvészet. Ennek eldöntése akkor is nehézségekbe ütközik, ha próbáljuk egymástól élesebben elhatárolni az elméleti és az alkalmazott nyelvészetet, de nem lesz könnyebb dolgunk akkor sem, ha a jelző nélküli nyelvtudo-

mány gyakorlatra irányuló tendenciáinak a szempontjait vesszük figyelembe, vagyis ha a nyelvtudományt olyan kutatási területnek tekintjük, amelynek van elméleti vetülete és gyakorlati alkalmazása.

Bármelyik álláspontot fogadjuk is el a fenti két lehetőség közül, azt el kell ismernünk, hogy a nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati alkalmazása igen-igen széles területre terjed ki, s e területek mindegyikének megvan az elméleti vetülete. Vagyis a hatékony alkalmazás lehetősége az elméleti előkészítés függvénye. Arra a kérdésre: mit foglal magába az alkalmazott nyelvészet, röviden úgy válaszolhatunk, hogy mindazokat a gyakorlati feladatokat, amelyeknek megoldásához nyelvészeti ismeretekre van szükségünk. Ha két zárótémát választunk, és felsorolásunk elején a nyelvtudomány klasszikus rendeltetésének nevezett kérdéskörként az anyanyelv és az idegen nyelv tanításával összefüggő nyelvészeti problémákat említjük, és e felsorolást a vezérlés automatizálásával kapcsolatos kérdésekkel zárjuk, akkor a kezdő és a záró témakör közé — a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül — még a következő kutatási területeket sorolhatjuk be: az ún. lingvodidaktika, szótártan, gyakorlati stilisztika, a fordítás elmélete és gyakorlata, terminológia, a mesterséges nyelvek elmélete és gyakorlata, alkalmazott retorika, a tömegkommunikáció elmélete és gyakorlata, textológia, nyelvművelés és nyelvtervezés, az írás elmélete, a beszédhibák gyógyításának módszerei, a nyelvi információk automatikus feldolgozása stb. stb. (l. Gorogyeckij i. m. 1983: 7). Még legalább ennyi, az alkalmazott nyelvészettel érintkező kutatási területet felsorolhatnánk. Ám ez a rövid felsorolás is az alkalmazott nyelvészet köréből cáfolhatatlanul azt bizonyítja, hogy az alkalmazott nyelvészet nincs hermetikusan elzárva az elméleti nyelvésztől, sőt egészen banális megállapítás, hogy az alkalmazott nyelvészetnek is megvan a maga elmélete, pontosabban szólva: az elméleti vetülete. Hogy ez mennyire megfelel a valóságnak, mi sem bizonyítja jobban, mint „az ember—gép—ember közötti kommunikáció” rendszerének a vizsgálata.

(7) A nyelvtudomány már régóta vallja azt az elvet, ami az utóbbi évtizedekben egyre határozottabban tudatosul, hogy ti. a nyelv nem kész termék (ergon), hanem alkotó tevékenység (energeia). Az „ember—gép—ember közötti kommunikáció” vizsgálatában ezt a tevékenységet kell formálisan olyan szerkezetekké átalakítani, amelyek beépíthetők egy, a kívánt gyakorlati feladatokat elvégző egységes rendszerbe (l. Gorogyeckij i. m. 1983: 8). Ennek a rendszernek a kidolgozása és megfelelő működtetése a számítógépes nyelvészet (computational linguistics) feladata. Ez olyan modell kidolgozására törekszik, amely egységbe foglalja a nyelvi rendszert, a beszédtevékenységet és magát a nyelvi anyagot. A fenti kérdéskör, vagyis az ember és a gép közötti kapcsolat vizsgálatának sarkalatos tétele a jelentés abban az értelemben is, hogy az ún. számítógépes szemantikának ez a legnehezebb kérdése; feladata az ember szemantikai képességének a modellálása, melynek igen lényeges mozzanata a szövegfeldolgozás automatizált rendszereinek a kidolgozása. Vagyis olyan rendszerekről van szó, amelyek modellálják az embernek a szövegmegértési és szövegalkotási képességét (analízis és szintézis), s ugyanakkor tárolják és átalakítják az információt amolyan (belső) közbülső szemantikai metanyelvekké. Voltaképpen tehát a számítógépes szemantikának két fontos feladatot kell megoldania: ki kell dolgoznia a szemantikai algoritmusokat és a szemantikai metanyelveket. E két folyamatnak, de különösen az analízis algoritmusainak (a megértés modelljeinek) rendkívül nagy jelentőségük van a mesterséges értelem vizsgálatában. Végső soron a szövegfeldolgozás automatizált rendszerei a természetes nyelv megértésének a modelljei. (A kérdéskörrel részletesebben l. Gorogyeckij i. m. 10 és kk.)

Nem folytathatom a számítógépes szemantika további problémáinak a bemutatását. Csupán arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy ezeknek az alapkutatósszámba menő vizsgálódásoknak milyen fontos szerepük van a hagyományos szemantikai kérdések újfajta értelmezésében. Megemlíthetjük a következő mozzanatokat: a számítógépes szemantika szélesíti

a megmagyarázandó nyelvi jelenségek körét, a jelentéstant bekapcsolja az általános nyelvelméletbe, és biztosítja a szemantika központi szerepét a nyelvtudományi diszciplínák rendszerében, meghonosítja a nyelvészeti kutatásokban az igazság (helyesség) kritériumait, lehetővé teszi a jelentéstani jelenségek formalizálását és a szemantikai viszonyok behatóbb elemzését csakúgy, mint a szemantikai metanyelvek kidolgozását, segíti a jelentés rétegeinek (mélységének) a felderítését stb. stb. (L. Gorogyeckij i. m. 12.)

Nem kétséges, hogy az alkalmazott nyelvészetnek ezek a felvillantott mozzanatai igen erőteljes és kitartó elméleti kutatást igényelnek. Ez a megállapítás különösen vonatkozik az ember szemantikai képességének a modellálására, arra az emberi képességre, hogy a szöveget megértse (analízis), és egy adott értelemnek a szövegét létrehozza (szintézis). A helyzetet bonyolítja — és egyben az elméleti tevékenység, az alapkutatások erőteljesebb fokozását sürgeti — az az egyszerű tény is, hogy a jelentés tan a korszerű nyelvészeti kutatásokban kitüntetett helyet foglal el. A nyelv vizsgálata ma már nem csupán a nyelvtudomány privilégiuma. Leginkább a szemantika révén, ennek a legkülönbébb értelmezésében a nyelv vizsgálata fontos szerepet játszik a filozófiában és a logikában, a pszichológiában és a szociológiában, az antropológiában és az esztétikában, vagy említhetjük a művelődéstörténetet és az irodalomelméletet, a kommunikációelméletet és a mesterséges értelem elméletét és gyakorlatát, a pszichiátriát és a terminológiát stb. Az emberi ismeretekkel foglalkozó tudományterületeknek ezt a halmazát gyakran „kognitív tudományoknak” is nevezik, és a nyelv iránti ilyen nagyfokú érdeklődésből következően a nyelvtudomány arculata is fokozatosan változik (L. Gorogyeckij i. m. 12).

(8) Ha az elméleti és az alkalmazott nyelvészet viszonyáról beszélünk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy mindkét kutatási területnek közös a végcélja, azonos a kutatási tárgyak is, azaz mindkét területnek kutatásai során azt kell figyelembe venniük, ami a konkrét valóságban történik, amelyben a nyelvet használják. Ám a legtöbb nyelvész kutatásai során nem mindig gondol esetleges eredményeinek a *cui prodest* voltára, és a nyelvről vagy annak meghatározott jelenségére vonatkozó hipotéziseit nem mindig veti össze a nyelv valóságával.

Természetesen elméleti, „tisztá” vagy alapkutatások folynak a legkülönbébb tudományterületeken, ami azt jelenti, hogy például a fizikában, kémiában vagy biológiában a kutató nem mindig egy meghatározott, kitűzött cél elérésére törekszik, hanem amolyan *l'art pour l'art* — úgymond — „öncélú” kutatást végez, ami természetesen hozzájárul közvetve vagy közvetlenül a valóságra vonatkozó ismeretek elmélyítéséhez. Még a legelvontabb elméleti konstrukcióban is bennefoglaltatnak a valóságelemek, s éppen ezért elég nehéz eldönteni, hogy vajon amikor a nyelv lényegét, működési törvényszerűségeit azért vizsgálom, hogy jobban megismerjem, vajon ebben az esetben az elméleti vagy az alkalmazott nyelvészet területén mozgok-e; a lexikográfiának vagy a nyelvtannak — általánosságban véve — legalább annyi elméleti, mint alkalmazott nyelvészeti vonatkozása van, s a példákat szinte a végtelenségig sorolhatnánk. Mindezek a jogos kételyek — természetesen — nem jelentik azt, hogy bizonyos kutatásoknak nem lehetnek gyakorlati céljai.

Házunk táján maradva a nyelvoktatásnak számos vonatkozása igazolja a gyakorlati célok kitűzésének jogosságát, ám — a nyelvoktatás területén maradva — az alkalmazott nyelvészet fogalmát nem szűkíthetjük le az ún. alkalmazott módszertanokra (a nyelvoktatás számítógépes vagy hagyományos módozatainak a vizsgálatára, a sérült beszédmechanizmus gyógyítására stb.). Ezen a területen a pedagógiáé és a módszertané a „főszerep”, a nyelvészet csak részlegesen érintkezik a gyakorlatnak ezzel a fontos terepével. Ez a „részlegesség” viszont nem jelenti a nyelvészet szerepének a csökkenését. Sőt az alap-, ill. elméleti kutatásokban jeleskedő nyelvész itt — a nyelvoktatásban — mérheti le hipotéziseinek a helyénvalóságát vagy használhatatlanságát (l. egyes középiskoláinkban folyó kísérletek eredményeit a generatív grammatika alkalmazhatóságát illetően). (Részletesebben l. Szlama-Kazaku 1983.)

Még mindig a nyelvoktatásnál maradva, ám annak alkalmazott nyelvészeti vonatkozásait szemlélve megállapíthatjuk, hogy maga az alkalmazott nyelvészet csak akkor segítheti eredményesen a nyelvoktatást, ha képes egységes egészbe ötvözni a különböző diszciplínák adatait, módszereit és ezeknek az alapján képes egy ún. integrált szemléletmódot kialakítani, azaz a nyelvoktatás hatékonysága multidiszciplináris együttműködésen alapul.

Ha most még általánosabban szemléljük az alkalmazott nyelvészet feladatkörét, akkor az eddigi eredmények alapján állíthatjuk, hogy az alkalmazott nyelvészet — mint a tudományos kutatásnak egy sajátos területe — kitűzött feladataitól függően nem nélkülözheti a kibernetika, a logika, a matematika, a számítógépes technika, a szociológia, pszichológia vagy a programozás stb. segítségét céljai elérésében (l. Szlama-Kazaku 1983).

Befejezésül tegyük fel még egyszer a kérdést: létezik-e önálló tudományos diszciplínaként az alkalmazott nyelvészet? Ha az alkalmazott nyelvészetet olyan önálló kutatási területnek tekintjük, amelynek az elméleti nyelvészettől eltérő kutatási tárgya van — szándékosan élezem ki ennyire a kérdést —, akkor e válaszunk csak nemleges lehet. (Tudjuk, hogy nincs önálló kutatási tárgya. Mind az elméleti, mind az alkalmazott nyelvészet azonos tárgyat vizsgál: a nyelvet.) Ám ez nem jelenti azt, hogy az alkalmazott nyelvészet alá lenne rendelve az elméleti nyelvészetnek, a kétfajta kutatási terület között kölcsönös a viszony: az alkalmazott nyelvészeti kutatások segítik a nyelv elmélyültebb vizsgálatát, az alapkutatások viszont a nyelv alkalmazott nyelvészeti vizsgálatának az elengedhetetlen feltételei.

De talán eddigi fejtegetéseinknek a lényegébe világítanak be a francia Annales iskola neves gazdaságtörténészének, Marc Blochnak csodálatos szavai: „... vajon mi szabja meg tulajdonképpen, hogy egy értelmi erőfeszítés mikor, mennyiben indokolt és jogos? [Bekezd.] Ma már úgy hiszem — folytatja Bloch —, senki sem merné a szigorúbb iskolához tartozó pozitivistákhoz hasonlóan azt állítani, hogy minden kutatás értékét mindenkor minden vonalon az szabja meg, amivel a gyakorlati cselekvést tudja elősegíteni. A tapasztalat nemcsak arra tanított meg bennünket, hogy lehetetlen előre eldönteni, minő látszólag teljesen öncélú spekulációkról derül ki egy szép napon, hogy milyen bámulatos mértékben segítik a gyakorlatot. Az emberiség furcsa megcsonkítása volna, ha megfosztanánk attól a jogától, hogy ismeretességét a jólét közvetlen problémáitól teljesen függetlenül kielégíthesse (Bloch 1974: 50—1).”

IRODALOM

- Bloch, M. (1974) = A történelem védelmében. Budapest, Gondolat.
 Gladkij, A. V.—Melcsuk, I. A. (1969) = Elementi matyematyiceszkoy lingvisztyiki. Moszkva, Nauka.
 Godel, R. (1957) = Les sources manuscrites du „Cours de linguistique générale” de Ferdinand de Saussure. Genf—Párizs.
 Gorogyeckij, B. Ju. (1983) = Aktual’nye problemi prikladnoj lingvisztyiki. In: Novoje v zarubezsnoj lingvisztyike. XII. Moszkva, Raduga.
 Marcus, S. (1977) = A nyelvi szépség matematikája. Budapest, Gondolat.
 Máté J. (1977) = Szerkesztői bevezetés. In: Marcus, Solomon: A nyelvi szépség matematikája. Budapest, Gondolat.
 Szlama-Kazaku, T. (1983) = Meszto prikladnoj lingvisztyiki v szisztyeme nauk: otnosenyije prikladnoj lingvisztyiki k „lingvisztyike”. In: Novoje v zarubezsnoj lingvisztyike. XII. Moszkva, Raduga.
 Zvegincev, V. A. (1977) = Lingvisztika v szisztyeme nauk i issledovatyelszkij metodov. In: Naucsno-tehnyiceszkaja revolucija i funkcionirovanyije jazikov mira. Moszkva, Nauka.

Máté Jakab

Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban*

1. Szombathelyen, Magyarországnak ebben a nyugati városában a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén 1973 óta folynak nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai kutatások Szabó Géza vezetésével (Szabó G. 1976; 1978; 1990; stb.). Jómagam 1978-ban kapcsolódtam be ezekbe a vizsgálatokba. Előbb, 1984-ig a szombathelyi főiskolásoknak, vagyis a zömmel Nyugat-Dunántúlról származó hallgatóknak a nyelvhasználatát tanulmányoztam (Molnár Z. M. 1980; 1986a; 1988; stb.). Közben — a tanszék mellett működő tudományos diákkör munkájának támogatásával is — igyekeztem a szóban forgó nyelvjárási terepet minél behatóbban megismerni (Molnár Z. M. 1987; 1990; stb.). Egyúttal lehetőségem nyílt a szomszédos országokban élő magyarságnak, főként 1988 és 1993 között maribori lektorként a szlovéniai magyaroknak a nyelvhasználatára is kitékintnem (Molnár Z. M. 1986b; 1991; 1992; stb.).

Mind a két vizsgálat, vagyis a Szombathely környéki, valamint a Lendva (szlovénul Lendava) vidéki kutatás külön-külön számos tanulságot nyújt. De egymáshoz való viszonyításuk is szolgál következtetéssel. Előadásomban közülük próbálok meg néhányat jelezni.

A vizsgálat szemléleti hátteréhez, módszertani elveihez a hazai és a nemzetközi szakirodalomból is igyekeztem támpontot szerezni. A nyelvföldrajzi alapú szociolingvisztika művelésére, a kérdőfüzetes szó- és a magnetofonos szöveggyűjtés arányára, az árnyalt szempontú feldolgozásra számos jó előzmény és mai minta áll rendelkezésemre. A legközvetlenebbül (a már említett) Szabó Géza kutatásait, segédanyagait és tanulmányait használok föl. Tanulságosak többi munkatársamnak (főleg Bokor József, H. Gerendás Ágota, Guttmann Miklós, Kolláth Anna, N. Markó Julianna, Varga József és Vörös Ottó kollégának) azok a sajátos vizsgálataik, amelyek például a beszélt nyelvi tudatot, viselkedést, kommunikációs helyzetet, környezetet, kontaktust stb.-t veszik szemügyre (l. pl. a BDTF TudKözl.-nek már szóba hozott és további [IV., V.] kötetek; a VEAB DialSzimp. I. és II. kiadványát).

Fontosak számomra a tágabb értelemben vett mai magyar nyelvjárástanból (Balogh Lajos, Fazekas Tibor, Hajdú Mihály, Juhász Dezső, Király Lajos, Kiss Jenő, Rónai Béla, Sebestyén Árpád, Szabó József, Szathmári István; továbbá Lizanec Péter, Murádin László, Penavin Olga, Péntek János, Vő István és mások munkásságából) a helyi vagy régiónyelvjárásokat leíró, illetőleg összevető eljárások (l. pl. a már idézett DialSzimp.-kötetek mellett a MNyRétegz.; valamint a MNy., MNyj., NyIrK., Nyr. idevágó dolgozatait).

Megkülönböztetett figyelemmel fordulok a MNyA.-nak (Bárcezi Géza, Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos és Végh József alkotásának) klasszikusan időtálló értékeihez, nyelvjárási alaprétegjellegé-

* Az I. nemzetközi dialektológiai és geolingvisztikai kongresszuson Budapesten 1993. április 28-án franciául elhangzott előadás magyar nyelvű változata.

hez, a nyelvjárási-köznnyelvi viszonyításra is ösztönző elméleti-módszertani tanácsaihoz (l. a MNyA.-val kapcsolatos szakirodalomból főként MNyAElmMódsz.):

Mivel a nemzetközileg is rangos magyar nyelvatlasz elő- és elkészítésében széles körű külföldi tájékozódás is szerepet játszott (vö. az előbb i. m. 31, 51—63 stb.), közvetve eleve tanúi lehetünk a nyelvföldrajzi gondolat európai jelentkezésének. E téren — lehetőségeimből adódóan is — a francia, német, olasz, orosz és szlovén vonatkozások keltették föl figyelmemet, de a magyar könyvkiadás az angol, a finn stb. nyelvi szakirodalomra, így még tágabb körre is kitekintést enged (Fazekas T. 1981; Kálmán B. 1983; 1986; 1990; Kiss J. 1972; 1984; 1987; stb.). A nemzetközi geo- és szociolingvisztikai irodalom napjainkban is kifejezésre juttatja a regionális nyelvi kutatások időszerűségét, kulturális értékét, nemzeti jellegét, árnyalt módszereit, bennük a klasszikus nyelvföldrajz folytatását, megújítását, illetőleg kibővítését (pl. Goebel, H. 76; Jernej, J.; Korotkova, T. Sz. 52, 53, 58, 59; Kovačec, A. 159, 170, 171, 172).

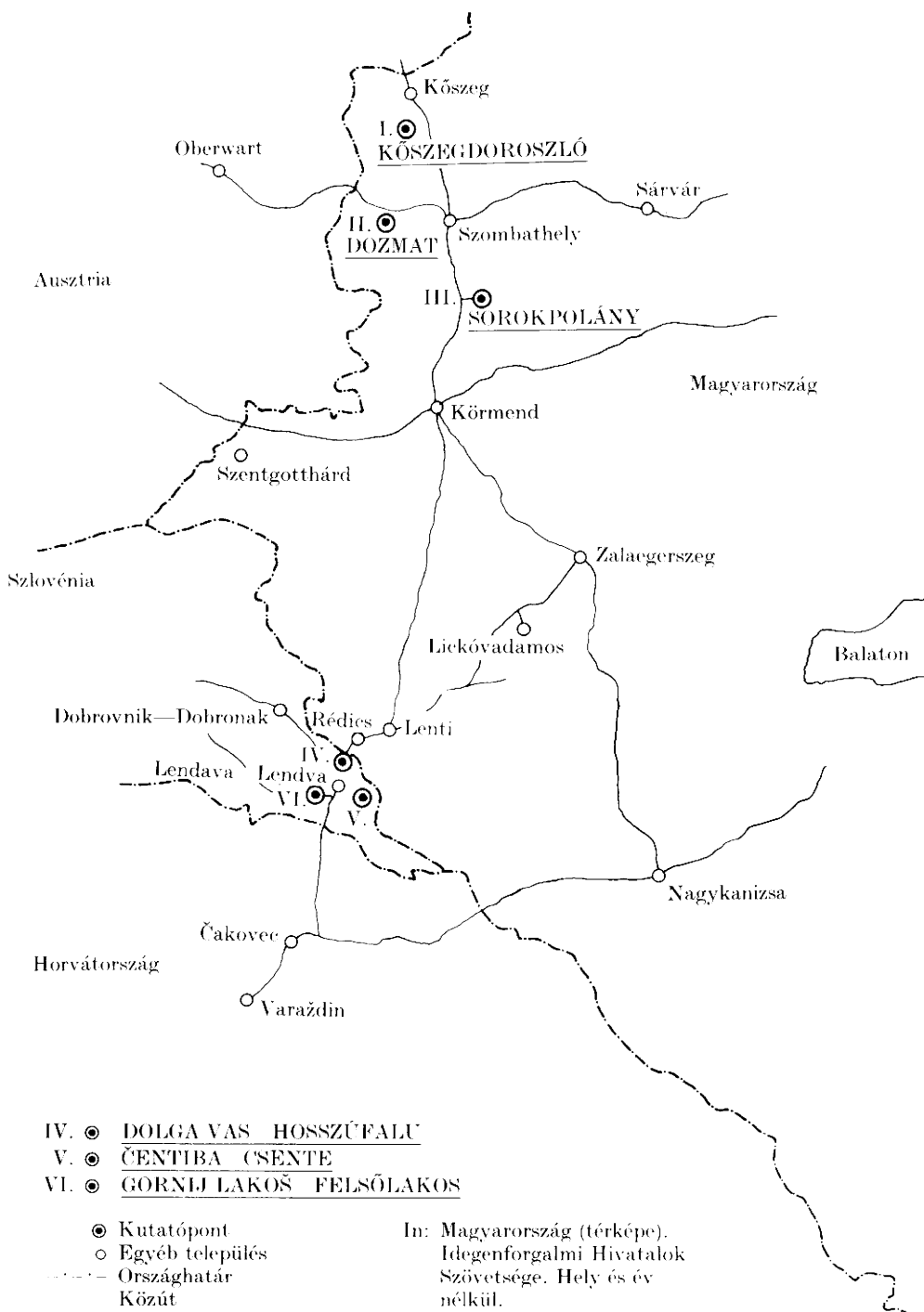
Az említett maribori tevékenységem az utóbbi időben főként a szlovén helyzetképpel való ismerkedésre nyújtott lehetőséget. Szlovéniában erős hagyományai vannak a nyelvföldrajznak. Bizonyára nem független ez attól, hogy ebben a mindössze kétmillió lakosú kis országban — földrajzi, történelmi stb. körülményei miatt — nagyfokú a nyelvjárási tagolt-ság (l. Logar, T. 1975; 1989, 12; Jakopin, F. 61). A helyi és területi változatoknak atlasz-módszerű vagy ilyen kiegészítésű leírására régóta, napjainkban sem csökkenve él az igény (Tesnière, L.; Ramovš, F.; FonOpisi 27—218; SLA; stb.). A mai szlovén szakirodalomból különösen azok az eljárásmodok mutatkoznak tanulságosnak számomra, amelyek a nyelvjárások minél árnyaltabb leírására törekednek (l. Zorko, Z. 1989a; b), amelyek a nyelvjárásokat a szlovén nyelv többi változatával való egységben kutatják (pl. Toporošič, J.), vagy amelyek a nyelvi érintkezések vizsgálatában nagy jelentőséget tulajdonítanak a szociolingvisztikai összefüggéseknek (pl. Križman, M.). A szlovéniai kutatások azért is érdekesek, mert a szláv nyelvterület nyugati szélén levő, e részen a némettel és az olasszal érintkező nyelv dialektusainak vizsgálatába engednek bepillantást. Vagyis ezeknek a nyelvi alakulatoknak hasonló lehet a helyzetük, mint a magyar nyelvterület nyugati nyelvjárásainak, amelyek német és szláv nyelvterület közelségében élnek.

A szlovéniai és a többi szakirodalomnak az előbb vázolt tapasztalataiban bátorítást éreztem arra, hogy az általam végzett nyelvjárási leírásban a nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai szempontokat viszonyítva alkalmazzam.

2. Gyűjtőterületemről pillanatnyilag több mint hetvenórás magnetofonfölvétel, továbbá 200 géplapnyi gyűjtőfüzetes adatlejegyzés és szövegközlés áll rendelkezésemre. Ebből a mostani konkrét vizsgálathoz három-három kutatópontot választottam ki Szombathely, illetőleg Lendva környékéről, mégpedig Kőszegdoroszlót (I.), Dozmatot (II.) és Sorokpolányt (III.), továbbá Hosszúfalut (Dolga vas — IV.), Csntét (Čentiba — V.) és Felsőlakost (Gornji Lakoš — VI.). A települések háromszögszerűen fogják közre a szóban forgó két várost, amelytől — mint egy központtól — átlagosan 12, illetőleg 3 km-re helyezkednek el (l. a térképmellékletet; vö. Vas megye, 1979; Zbornik, 1981).

Közülük Kőszegdoroszló (I.) Szombathelytől északra, az Alpok keleti nyúlványának lábánál, egy sajátos tájegységen, a Kőszeghegyalján foglal helyet. Lakóinak száma: 285 (KSH 152). Dozmat (II.) Szombathelytől nyugatra, az alpesi tájegység kezdetét jelentő dombok között húzódik meg. 179-en lakják (uo. 151). Sorokpolány (III.) Szombathelytől délre, viszonylag lapályos vidéken, a Rába folyótól nem messze található meg 780 lakosú községként (uo. 153). A Szlovéniában levő Hosszúfalu (IV.) a történeti Hetés egyik települése Lendvától északra a Lendva-hegy közelében 763 fővel, benne 454 magyar lakossal (vö. Varga J. 1985.; Varga S. 87). Csente (V.) Lendvától délkeletre, a Lendva-hegy tövében, völgyben

1. számú melléklet

fekszik, lakossága 778 főből, közte 498 magyarból áll (l. utóbb i. m.). Felsőlakos (VI.) viszont nyitottabb vidéken, a Mura folyó közelében, forgalmas közút mentén terül el. 479 lakosa közül 372 a magyar (uo.).

A kutatópontok kiválasztásában közrejátszott némi véletlenszerűség is, mert főleg a muravidékieket azoknak a hallgatóimnak a származási helye határozta meg, akiket az anyaggyűjtésben való közvetítő szerepre meg tudtam kérni. Másfelől azonban nyomósabb érvek is támogattak a vizsgáldás helyének körülhatárolásában. Az egyik Szombathely nyelvi régiójának Szabó Géza és tanszéke kutatásaiban való körvonalazódása (l. i. műveiket). A városok és környékük nyelvi kapcsolata már a MNyA. anyagában is fölvetődött (MNyA-ElmMódsz. 58, 59), majd a regionális köznyelviség problematikájában még inkább hangsúlyozódott (Deme L.). Szombathely vidékének viszonylagos egységében és kisebb részekre tagolódásában a magam előtanulmányai is megerősítettek (Molnár Z. M. 1989, 147—8). Lendva és vidéke kapcsolatára pedig az idevágó művelődéstörténeti, néprajzi, nyelvészeti kutatások (Szentmihályi I. 70, 71; Varga J. 1985), illetőleg a központok és régiók viszonyát a határokon kívüli magyarság más köreiből vizsgáló tanulmányok is (Papp Gy. 166, 167, 168; Rajslí I. 152) ráirányították figyelmemet.

Végső soron azt is érdemes számításba venni, hogy a két régió egyes falvai földrajzi, településtörténeti szempontból (hegy, folyó közelsége, völgyben vagy lapályon való elhelyezkedés, sajátos tájegységhez való tartozás tekintetében) kölcsönösen megfeleltethetők egymásnak (Kőszegdoroszló—Hosszúfalu, Dozmat—Csente, Sorokpolány—Felsőlakos).

Nyelvjárástani szempontból mind a hat település a nyugati magyar nyelvjárásterülethez tartozik (Imre S. 1971, 371; Kálmán B. 1971, 69; Szabó G. 1981, 113). Ezen belül az I—III. falut az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípusba sorolhatjuk (Imre S. 1971, 334—5). A IV—VI. községet újabban a muravidéki magyar nyelvjáráshoz tartozóként, szigetként, sajátos egységként emlegetik (Dávid A. 115—6). De nem szűntek meg különféle részeinek kapcsolatai a magyarországi nyelvjárástípusokkal (a IV. település a hetési, az V—VI. falu pedig a zalai, illetőleg a göcseji nyelvjárástípussal rokonítható (l. Imre S. 1971, 335—6, 337; Szabó J. 1990, 279; uő 1991, 96; Varga J. 1982). Vizsgálataimnak az is céljuk, hogy a nyelvjárási egység és különbözőség ezen képéhez adalékokat szolgáltassanak.

Mindegyik kutatópontról három-három adatközlő anyagát tanulmányoztam át. Összetételüket igyekeztem szociológiai szempontok szerint arányosan formálni. Mindhárom korosztályból (a fiatal, a középkorú és az idős nemzedékből) szerepel egy-egy adatközlő mindegyik településen. A nembeli megoszlás úgy alakult, hogy egy-egy községet egy férfi és két nő képvisel. A foglalkozást tekintve adatközlőim mindegyik régióban arányosan három csoportot képeznek: Szombathely környékén a földművesek, a háztartásbeliek és az alkalmazottak rétegét, Lendva vidékén pedig a gazdálkodók, az alkalmazottak és az egyetemi hallgatók csoportját.

Noha a tőlük gyűjtött korpusz hang- és alaktani vizsgálatokra is feljogosít, ezúttal csak az aktív, indirekt módszerrel nyert szókészleti anyagukat vizsgálom. Ennek birtokába egy olyan általános szókészleti kérdőívzet segítségével jutottam, amelynek I—111. tétele megegyezik a MNyA. megfelelő kérdéseivel (Szabó G. 1975). Abból a megfontolásból, hogy másutt a MNyA.-val való összevetésre is lehetőségem nyílhat, a szókészleti anyagnak ezt a 111 fogalomra vonatkozó részét vetettem tüzetesebb elemzés alá. Megnéztem, hogy mennyire felelnek meg az adatközlők válaszai a magyar standardnak/sztenderdnek, valamint a tájszófajtabeli megoszlások. Mindegyik esetben elkülönítettem a lexémák és a lexéma-előfordulások szintjét. Az adatokat falvanként, régióként, továbbá az egyes társadalmi rétegek szerint is összesítettem. Közülük most csak a lexéma-előfordulások főbb összefüggéseit mutatom be statisztika segítségével.

2. számú melléklet

Mutatvány a Szombathely és Lendva
környékén gyűjtött szókészleteti anyagból

1. sz. kérdés, *kalász* 'épi' [köznyelvi címszó]: Mi a neve a gabonafélék legfelső részének, amelyben a magok vannak? (Ha megérett, lehajlik.) [a MNyA. 7. sz. kérdése]

Szombathely környéke

I.	1. kalász, gabonafej	(fiatal, nő, női szabó adatközlő)
	2. fej, fejjé, kalász	(középkorú, férfi, földműves ak.)
	3. kalász, buzakalász	(idős, nő, háztartásbeli ak.)
II.	4. kalász	(fiatal, nő, eladónő ak.)
	5. fej, buzafej	(középkorú, nő, háztartásbeli ak.)
	6. kalász, fej	(idős, férfi, földműves ak.)
III.	7. kalász	(fiatal, nő, tanítónő ak.)
	8. kalász	(középkorú, nő, háztartásbeli ak.)
	9. polva	(idős, férfi, földműves ak.)

Lendva vidéke

IV.	10. kalász, fej	(fiatal, nő, egyetemi hallgató ak.)
	11. buzafej	(középkorú, férfi, gazdálkodó ak.)
	12. a gabona feje	(idős, férfi, gazdálkodó ak.)
V.	13. kalász, fej	(fiatal, nő, egyetemi hallgató ak.)
	14. buzafej	(középkorú, nő, tanítónő ak.)
	15. fej	(idős, férfi, munkás ak.)
VI.	16. kalász, buzafej	(fiatal, nő, egyetemi hallgató ak.)
	17. feje, buzafej	(középkorú, nő, eladónő ak.)
	18. kalász	(idős, nő, gazdálkodó ak.)

Az elemzett teljes anyag (Sz + L) mutatói a következők:

	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz + L	2685	789	1896	1003	362	531
(I. + II. + III. + IV. + V. + VI.)	100%	29,38%	70,61%	37,35%	13,48%	19,77%

A táblázat jelezte köznyelvi-nyelvjárási arány (29,38%-70,61%) összhangban van a magyar nyelvterület nyugati részén végzett hasonló vizsgálatok eredményeivel. Például Szombathelyen 28% köznyelvi, 72% tájnyelvi adat jelentkezett (Szabó G. 1980, 114). A Zala megyei Lickóvadamoson 27% köznyelvi, 73% nyelvjárási adat jött felszínre (Fitos A. 138). Az ausztriai Felsőőr vidékén 30% köznyelvi, 66% nyelvjárási és 4% német nyelvi adat fordult elő (Molnár Z. M. 1986b, 162). A szlovéniai Dobronakon 26,27% a köznyelvi, 73,71% a tájnyelvi adat (Szekeres I. 24). A táblázat további tanulsága szerint számottevőek azok az egyébként köznyelvi lexémák, amelyek nyelvjárási alakváltozatban fordulnak elő (37,35%).

Összesített adataim Szombathely (Sz) és Lendva (L) régiója között a következőképpen oszlanak meg:

	Összesen	Köznnyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz	1482	492	990	527	204	259
(I. + II. + III.)	100%	33,19%	66,80%	35,56%	13,76%	17,47%
L	1203	297	906	476	158	272
(IV. + V. + VI.)	100%	24,68%	75,31%	39,56%	13,13%	22,61%

Az adatok azt igazolják, hogy Lendva vidéke regionálisabb Szombathely környékénél. Ezt főként a valódi, némileg pedig az alaki tájszavak részesedésében mutatkozó különbség okozza. Nyilván nem meglepő ez, az viszont feltűnő, hogy a jelentésbeli tájszavak Szombathely régiójában fordulnak elő nagyobb számban.

Ha nemzedékek szerint nézzük az anyagot, így fest a kép a két régióban:

	Összesen	Köznnyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz (I. + II. + III.)						
Fiatalok	471	204	267	147	50	70
	100%	43,31%	56,68%	31,21%	10,61%	14,86%
Középkorúak	512	154	358	193	68	97
	100%	30,07%	69,92%	37,69%	13,28%	18,94%
Idősek	499	134	365	187	86	92
	100%	26,85%	73,14%	37,47%	17,23%	18,43%
L (IV. + V. + VI.)						
Fiatalok	466	121	345	202	52	91
	100%	25,96%	74,03%	43,34%	11,15%	19,52%
Középkorúak	391	107	284	144	51	89
	100%	27,36%	72,63%	36,82%	13,04%	22,76%
Idősek	346	69	277	130	55	92
	100%	19,94%	80,05%	37,57%	15,89%	26,58%

Míg Szombathely környékén nagyjából arányosan nő a regionalitás mértéke a fiataloktól az idősek felé haladva, Lendva környékén a középkorúak valamivel köznnyelvisebbek a fiataloknál. Ennek — az előbbieket viselkedése mellett — az is oka lehet, hogy a szlovéniai magyar nyelvi szigetben a fiatalok viszonylag tartósan az idősek közelében élnek, s ez jelentősen befolyásolja főleg az alaki tájszavakban, a nyelvjárási kiejtésben tükröződő regionalitásukat. A Szombathely környéki adatok szerint viszont inkább a középkorúak és az idősek állnak egymáshoz közelebb annak ellenére, hogy az idős korosztály jelentésbeli tájszavainak nagysága feltűnő lehet.

A nemek-szerinti vizsgálat, amely csak az idősek és a középkorúak anyagára épít, mert az ő köreikben arányos a nő-férfi megoszlás, a következő mutatókat eredményezi:

	Összesen	Köznnyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz (I. + II. + III.)						
Nők	546	147	399	206	92	101
	100%	26,92%	73,07%	37,72%	16,84%	18,49%
Férfiak	465	141	324	174	62	88
	100%	30,32%	69,67%	37,41%	13,33%	18,92%

	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
L (IV. + V. + VI.)						
Nők	389	91	298	154	56	88
	100%	23,39%	76,60%	39,58%	14,39%	22,62%
Férfiak	351	108	243	109	44	90
	100%	30,76%	69,23%	31,05%	12,53%	25,64%

A két tájegység e szempontból nagyon hasonlít egymásra. Mindkét régióban a nők adtak több lexémaváltozatot. Mindegyik területen ők mutatkoznak regionálisabbnak, s ezt az alaki és jelentésbeli tájszavakból való részesedésük okozza (Szombathely környékén főleg a jelentésbeli, Lendva vidékén pedig főként az alaki tájszavak csoportjában előzik meg számottevően a férfiakat). Az erősebb nem képviselői viszont a valódi tájszavak, vagyis az archaikusabb formák csoportjában vezetnek mindkét vidéken (Lendva környékén némileg nagyobb mértékben).

Ha a foglalkozás szempontjából fogjuk vallatóra az anyagot, a következőket tapasztaljuk:

	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz (I. + II. + III.)						
Nők	546	147	399	206	92	101
	100%	26,92%	73,07%	37,72%	16,84%	18,49%
Férfiak	465	141	324	174	62	88
	100%	30,32%	69,67%	37,41%	13,33%	18,92%
L (IV. + V. + VI.)						
Nők	389	91	298	154	56	88
	100%	23,39%	76,60%	39,58%	14,39%	22,62%
Férfiak	351	108	243	109	44	90
	100%	30,76%	69,23%	31,05%	12,53%	25,64%

Alapjában véve érvényesnek vehetjük azt, hogy a nagyobb műveltséggel köznyelvieség jár együtt. Ezt látszik igazolni mindkét régióban a földművesek—gazdálkodók és az alkalmazottak viszonya, illetőleg az, hogy az iskolázottság növekedésével párhuzamosan csökken a valódi tájszavak mértéke. Differenciálódást mutatnak azonban a további adatok, hiszen például Szombathely környékén a háztartásbeliek vezetnek a regionalitás dolgában, Lendva vidékén pedig nyelvjárásiabbak az egyetemi hallgatók az alkalmazottaknál. Mindkét esetben beleszól ebbe az alaki tájszavak gyakorisága. Ez az észrevétel azokkal a megfigyelésekkel vág egybe, amelyek szerint a műveltségi szint nem feltétlenül jár közvetlenül együtt a nyelvjárási kiejtés háttérbe szorulásával. Természetesen az itteni helyzetkép alakulásának egyéb, külső okai is lehetnek. Például az, hogy a Szombathely környéki háztartásbeliek a földművesekkel nagyjából azonos életkörülmények között élnek. A Lendva vidékéről származó egyetemi hallgatók pedig Mariborban, tehát szlovén nyelvkörnyezetben, az otthoni közegből ki-kiszakadva, a nyelvjárásiasságot konzerváló erőteljes nyelvi szigetben végzik tanulmányaikat.

Ezek a viszonyok további összefüggések vizsgálatára kínálnak lehetőséget. Hiszen a nyelvi érintkezés, az ingázás és egyéb más tényező is hatással lehet/van a nyelvi megnyilatkozásokra. Mindezek részletezése, nemkülönben az elmondottaknak konkrét szóanyaggal való illusztrálása azonban már szétfeszítené jelenlegi előadásom kereteit (egy mutatóványt mégis

közlők a 2. sz. mellékletben). Talán majd másutt sort tudok keríteni rájuk. Itt most csupán néhány összefoglaló megállapításra szorítokozom.

3. Tájékozódásom a magyar nyelvterület nyugati részein folyó, átfogó kutatásokhoz képest, illetőleg azok keretében (l. a bevezetésül említetteket) csupán mikrovizsgálatnak számít, a különféle nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai szempontok viszonyító alkalmazásával azonban a nyelvi helyzetkép árnyalt megrajzolására törekszik.

A már elmondottak ismétlődő kiemelése helyett most csupán azt hangsúlyozom, hogy a bemutatott mozzanatokban többször is fontos szerephez jutottak az alaki tájszavak. A teljes anyag (Sz + L) nyelvjárási rétegének több mint felét alkotják. A köznyelviesebb szombathelyi és a regionálisabb lendvai régió külön vett anyagából is hasonlóképpen veszik ki részüket. Ez a tájszólásfajta az egyes nemzedékek közül Szombathely környékén a középkorúaknál, Lendva vidékén pedig feltűnő módon a fiataloknál fordul elő a legnagyobb arányban. A nők, különösen a Lendva vidékiek lexéma-előfordulásának regionalitását is jelentősen befolyásolják. Az iskolázottabbak köréből sem hiányoznak, sőt a szlovéniai magyar egyetemisták mintha tudatosan is vállalnák.

Noha ezek a megállapítások környezetükből kiemelve kerültek egymás mellé, és ezért fölerősödésüket csak viszonylagosnak értékelhetjük, mégsem lehet elmenni szó nélkül mellettük. Úgy tűnik, hogy a szinkron szókészleti mozgásban, rétegbeli kapcsolatokban intenzíven működnek közre az alaki tájszavak. Egyfelől közvetítő közeget jelenthetnek a köznyelviesedés irányába, másfelől támpontul is szolgálhatnak a nyelvjárási értékek őrzésében. Így segíthetik a magyar nyelvváltozatok egészséges szembesítését, reális megítélését, a határon túli vonatkozásokban pedig egyúttal a magyar nyelviség folytonosságát is.

Vizsgálataim egészével is végső soron ezekhez kívánok hozzájárulni.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- BDTF TudKözl. = Molnár Károly (szerk.): A szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szombathely).
- Dávid A. = Dávid András: Nyelv és varázs. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.
- Deme L. = Deme László (szerk.): Gyűjtési útmutató a „Városunk köznyelvi kiejtése” címen hirdetett középiskolás pályázathoz. Magyartanítás 1968/1, 2—17.
- DialSzimp. I. = Szabó Géza—Molnár Zoltán (szerk.): [I.] Dialektológiai Szimpozion. VEAB (Veszprém) 1982. 55—77, 171—8.
- DialSzimp. II. = Szabó Géza (szerk.): II. Dialektológiai Szimpozion. VEAB (Veszprém), 1990. 47—54, 79—112, 157—72.
- Fazekas T. = Fazekas Tiborc. Nyelvatlasz és köznyelv kutatás. MNy. LXXVII (1981), 492—9.
- Fitos A. = Fitos Amália: Szókészleti vizsgálatok Lickóvadásos nyelvjárásában. In: A XV. OTDK nívódíjas pályamunkái. II. T. I. I., Budapest, 1982. 137—40.
- FonOpisi = Nedim Filipović (szerk.): Fonološki opisi srpsko-hrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovanskim lingvističkim atlasom. Sarajevo, 1981.
- Goekl., H. = Hans Goekl. Il posto dialettometrico che spetta ai punti. In: AIS 338 (Adorgnano, Priuli), 398 (Dignano) Vodnjan, (Istria) e 367 (Grado, Friuli). Linguistica (Ljubljana) XXVIII (1988), 75—103.
- Imre, S. = Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai K., Budapest, 1971.

- Jakopin, F. = Franc Jakopin: Pokrajinski tipi slovenskih priimkov. In: XXV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, 1989. 61—5.
- Jernej, J. = Josip Jernej: Considerazioni sui problemi sociolinguistici nelle regioni dell' Alpe-Adria. *Linguistica* (Ljubljana) XXVIII (1988), 47—8.
- Kálmán B. 1971 = Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink*². Tankönyvkiadó, Budapest, 1971.
- Kálmán B. 1983 = Kálmán Béla: *Nyelvjáráskutatás Finnországban*. MNy. LXXIX (1983), 91—7.
- Kálmán B. 1986 = Kálmán Béla: Az Európai Nyelvatlasz. Nyr. 110 (1986): 111—7.
- Kálmán B. 1990 = Kálmán Béla: Az élő nyelv területisége. In: *DialSzimp. II*, 23—7.
- Kiss J. 1972 = Kiss Jenő: A strukturális nyelvföldrajzról. MNy. LXVIII (1972), 345—54.
- Kiss J. 1984 = Kiss Jenő: Hol tart a finn dialektológia? Nyr. 108 (1984): 178—83.
- Kiss J. 1987 = Kiss Jenő: Erővonalak az európai dialektológiában. MNy. LXXXIII (1987), 140—5.
- Korotkova, T. Sz. = T. Sz. Korotkova: Zametki o szovremennoj oblasztnoj lekszikografiji. *Russzkaja Recs*, 1988/1, 52—9.
- Kovačec, A. = August Kovačec: Elements italiens du lexique istroroumain. *Linguistica* (Ljubljana) XXXII (1992), 159—75.
- Križman, M. = Mirko Križman: Jezik kot socialni pojav. Maribor, 1989. 127—39, 223—40.
- KSH 1990. évi népszámlálás. Előzetes adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1990.
- Logar, T. 1975 = Tine Logar: Izvenjezikovni vzroki za dialektizacijo slovenskega jezika. In: XI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, 1975. 7—11.
- Logar, T. 1989 = Tine Logar: Slovanski lingvistični atlas. In: XXV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, 1989. 9—22.
- MNyA. = Deme László—Imre Samu (a magyar nyelvátlasz munkaközösségének közreműködésével szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza I—VI*. Akadémiai K., Budapest, 1968—1978.
- MNyAEImMódsz. = Deme László—Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai K., Budapest, 1975.
- MNyRétegz. = Kiss Jenő—Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai K., Budapest, 1988. 39—49, 79—85, 108—19, 297—307, 402—8, 484—92, 554—65, 628—37, 736—51, 766—79, 821—31, 906—13, 976—87, 1029—40, 1054—63.
- Molnár Z. M. 1980 = Molnár Zoltán Miklós: Vizsgálatok a szombathelyi főiskolások beszédhang-használatának köréből. In: Molnár Károly (szerk.): *A szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szombathely) II* (1980), 71—86.
- Molnár Z. M. 1986a = Molnár Zoltán Miklós: Vizsgálatok a főiskolai hallgatók nyelvhasználatának köréből. In: *BDTF TudKözl. V*, 15—9.
- Molnár Z. M. 1986b = Molnár Zoltán Miklós: Élő nyelvi megfigyelések Felsővidéken. In: Szalay László (szerk.): *Hungarológiai napok*. Szombathely, 1986. 161—5.
- Molnár Z. M. 1987 = Molnár Zoltán Miklós: Egyetemi és főiskolai hallgatók országos nyelvjáráskutató tábora 1986. In: Vasi Honismereti Közleményei (Szombathely), 1987/1, 88—9.
- Molnár Z. M. 1988 = Molnár Zoltán Miklós: Regionális elemek délnyugat-dunántúli hallgatóink nyelvhasználatában. In: *MNyRétegz.* 698—704.
- Molnár Z. M. 1989 = Molnár Zoltán Miklós: Szombathely környéki földrajzi nevek vallomásai egy élőnyelvi anyag tükrében. In: Balogh Lajos—Ördög Ferenc (szerk.): *Nyelvtudomány és művelődéstörténet*. Zalaegerszeg, 1989. 146—50.

- Molnár Z. M. 1990 = Molnár Zoltán Miklós: Nyelvföldrajzi-nyelvszociológiai vizsgálatok néhány kérdése Nyugat-Dunántúlon. In: Szabó Géza (szerk.): A szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szombathely) VI. Nyelvtudomány (1990), 43—52.
- Molnár Z. M. 1991 = Molnár Zoltán Miklós: Muravidéki élőnyelvi adatok A magyar nyelvjárások atlasza kóti anyagának tükrében. In: Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1991. 467—71.
- Molnár Z. M. 1992 = Molnár Zoltán Miklós: Egy muravidéki élőnyelvi anyag néhány nyelvföldrajzi vonása. In: Kontra Miklós (szerk.): Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1992. 139—49.
- Nyutudma Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Gondolat K., Budapest, 1973. 485—527.
- Papp Gy. = Papp György: A bácskai nyelvjárások változása és a köznyelvi norma. In: Balogh Lajos—Kontra Miklós (szerk.): Élőnyelvi tanulmányok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1990. 164—8.
- Rajslj I. = Rajslj Ilona: Zárt *ě*-zés a középbácskai regionális köznyelvben (Becse). In: Balogh Lajos—Kontra Miklós (szerk.) i. m. 151—5.
- Ramovš, F. = F. Ramovš: Dialektološka karta slovenskega jezika. Ljubljana, 1931.
- SLA = Slovenski lingvistični atlas. In: Danica Korošec: Kebeljjski govor. Maribor, 1991. 43—172.
- Szabó G. 1975 = Szabó Géza: Szókészleteti kérdőfüzet. Kézirat, Szombathely, 1975.
- Szabó G. 1976 = Szabó Géza: A nyelvjáráskutatás jelentőségéről és lehetőségeiről Nyugat-Dunántúlon. Vasi Szemle (Szombathely) XXX (1976), 400—23.
- Szabó G. 1978 = Szabó Géza: Regionális köznyelvi kutatás Szombathelyen. In: Molnár Károly (szerk.): A szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szombathely) I (1978), 131—9.
- Szabó G. 1980 = Szabó Géza: Regionális szókészleteti kutatás Szombathelyen. Vasi Szemle (Szombathely) XXXIV (1980), 104—39.
- Szabó G. 1981 = Szabó Géza: A magyar nyelvjárások. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.
- Szabó G. 1990 = Szabó Géza: A nyelvföldrajzi szociolingvisztika kutatómódszertanához. In: uő. (szerk.): A szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szombathely) VI. Nyelvtudomány (1990), 5—16.
- Szabó J. 1990 = Szabó József: Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek. Békéscsaba, Kecskemét, Szeged, 1990.
- Szabó J. 1991 = Szabó József: A kóti nyelvjárás vázlatos áttekintése. In: Varga József—Molnár Zoltán (szerk.): Corvin Mátyás-konferencia — Posvetovanje Matjaža Korvina. Maribor, 1991. 93—7.
- Szekeres I. = Szekeres Ilona: Nyelvszociológiai vizsgálatok Dobronak élőnyelvében. Kézirat, Maribor, 1992.
- Szentmihályi I. = Szentmihályi Imre: Hetés és Lendva-vidék néprajzi sajátosságai (Zalai Gyűjtemény 7.). Zalaegerszeg, 1977.
- Tesnière, L. = Lucien Tesnière: Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène. Travaux publiés par l'Institut d'études slaves: atlas hors série annex au tome III, Paris, 1925.
- Toporošič, J. = Jože Toporošič: Slovenska slovnica. Maribor, 1991. 10—30, 666—84.
- Varga J. 1982 = Varga József: A hetési nyelvjárás. In: Penavin Olga (szerk.): Jugoszláviai magyar nyelvjárások. Újvidék, 1982. 177—9.
- Varga J. 1985 = Varga József: A murántúli falvak ragadványnevei. Kézirat, 1985.

- Varga S. = Varga Sándor: A lendvai plébánia(templom) történetéből. Hazánk, Győr, 1992.
- Vas Megye, 1979 = Vas megye térképe. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1979³.
- Zbornik 1981 = Zbornik občine Lendava. Lendva község közleménye. Lendava—Lendva, 1981. (a hátsó borítólap előtti térkép).
- Zorko, Z. 1989a = Zinka Zorko: Narečna podoba mariborskega predmestja. In: Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor), 1989/2: 139—47.
- Zorko, Z. 1989b = Zinka Zorko: Framski govor. In: Znanstvena revija (Maribor), 1989/2: 133—45.

Molnár Zoltán Miklós

Mondataspektus vagy igeszemlélet?

Nyelvtudományunk fejlődésének egyik mutatója, hogy az 1961-es akadémiai kiadású MMNYR.-ben sem mondataspektussal, sem igeszemlélettel nem találkozunk, manapság pedig e két érintkező fogalom mibenlétéről és hierarchiájáról is vitatkozhatunk. Ez elsősorban Wacha Balázs (MNy. LXXXII [1976]; Nyr. 105.), Dezső László (Типологическая характеристика русской грамматики в сопоставлении с венгерской. Танкёнькиадо, Будапешт, 1984) és Kiefer Ferenc (Az előfeltevések elmélete, Bp., 1983; Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, 1992) érdeme. Kiefer legújabb munkájában átfogó, szinte teljes képet ad a magyar aspektusrendszerről, leírásának egyes elemei igen figyelemreméltóak (mint pl. a kettős szemléletű igék körének a megállapítása, a hangsúlyviszonyok és a szemlélet kapcsolata, a határpontos és határpont nélküli műszavak használata stb.), mások elgondolkodtatóak, és vannak olyanok, amelyek vitára serkentenek. Ez a cikk ez utóbbiaknak köszönheti megszületését.

1. Az aspektus és az igeszemlélet megkülönböztetése. A magyar és a nemzetközi szakirodalomban e két szó általában szinonim fogalmakat jelöl. Az 1964-es kiadású Hadrovics—Gáldi-féle szótárban pl. az aspektus orosz megfelelői *вид* és *акт.* Mindkét elnevezés az ige szemléletét („Betrachtungsweise eines Handlungsvorganges“) jelöli. Kiefer Ferenc (1992: 802) ezzel elégedetlen. Elégedetlenségének oka kettős. Szerinte egyrészt olyan kategóriákra van szükségünk, amelyek „univerzálisan definiálhatók”, s ezek csak „mondatszemantikai kategóriák” lehetnek, másrészt „a folyamatosság és befejezettség nem kizárólag az ige problémája, hanem az egész mondatról függ”. „Ezért igeszemlélet helyett aspektusról fogunk beszélni, amit mondattani kategóriának tekintünk” — olvashatjuk a munka bevezetőjében. „Abból, hogy az aspektust mondatszemantikai kategóriának tekintjük, következik, hogy minden nyelv képes aspektuális kategóriák kifejezésére, a különbség az ún. aspektusnyelvek (pl. a szláv nyelvek) és a nem aspektusnyelvek (pl. a germán nyelvek) között abban keresendő, hogy míg az aspektusnyelvekben az aspektuális kategóriák az ige morfológiájában jelentkeznek, a nem aspektusnyelvekben ezek a kategóriák mondattani eszközökkel fejeződnek ki. A »tisztá eset« azonban ritka: a nyelvek többnyire mindkét eszközzel élnek. A magyar sem tiszta aspektusnyelv, a mondatok aspektusát az ige morfológiáján kívül szintaktikai tényezők is befolyásolják.” Néhány lappal később (809) azonban kijelenti, hogy továbbra is fog beszélni az igék és igés szerkezetek aspektusáról. „Amikor az igék aspektusáról beszélünk, akkor hallgatólagosan feltételezzük, hogy az ige aspektusa a mondat aspektusával azonosítható.” Az ezzel kapcsolatos kételyeket is kifejező észrevételeim a következők: 1. Az univerzális definiálhatóság lehetősége miatt csak a mondatszemantikainak tekintett kategóriák ’privilegiuma’ s miért nem minden típusú szemantikai kategóriáé? 2. Nem jelenti-e ez az elvi álláspont a formák háttérbe szorítását

vizsgálódásaink során? 3. Attól, hogy valamit mondatszemantikai kategóriának tekintünk, nem biztos, hogy meg is van minden nyelvben. A mondatszemantikai kategória létének az elismeréséhez uralkodó mondattani jellegű kifejezési eszközökre is szükségünk van. Az oroszban van pl. egy félpaszív mondatszemantikai kategória, de ez nincs meg sem a magyarban, sem a németben, sem az angolban. 4. A mondatszemantikai kategóriák esetében elsősorban mondatokat állítunk szembe egymással. Pl. az oroszban a cselekvő, félpaszív és passzív szerkezeteket és jelentéseket: *Волна перевернула лодку. — Лодку перевернуло волной. — Лодка перевернута волной.* 'A hullám felborította a csónakot'. A magyar és a szláv igeszemléleti formák elsősorban mint cselekvéseket kifejező lexémák, mint szótári alakok állnak szemben egymással. Vö.: *ír — megír* 'писать' — 'написать'. A germán nyelvekhez tartozó angolban viszont kimondottan az ige morfológiájában jelentkezik. 5. Teljesen igaza van Kiefernek, hogy a „tisztá eset” ritka, talán nincs is. Számmomra a kategória nyelvi tényeken alapuló domináns jellegének az eldöntése a fontos, annak a megállapítása, hogy melyik befolyásolja és milyen feltételek között a másikat. Úgy vélem, hogy Kiefernél is tapasztalható időnként némi ingadozás az igeszemlélet és a mondataspektus viszonyát és dominanciáját illetően. A folyamatos és befejezett igék definíciója után pl. ezt olvashatjuk (808): „Ezek a definíciók érvényesek az igés szerkezetekre, sőt a mondatra is. A mondat folyamatos vagy befejezett aspektusú, ha a (19)a.-ban, ill. a (19)b.-ben megfogalmazott feltételeknek eleget tesz.” Az olvasó bizonytalansága felerősödik, amikor az ige „jelentésére korlátozott” akcióminőségek között (817) megtalálja az *ír — megír, olvas — elolvas, énekel — elénekel* szemléleti párok befejezett alakját, amelyek meghatározzák végeredményben a mondat aspektusát. 6. Bernard Comrie (Aspect. Cambridge University Press, 1976) könyve mutatja, hogy egy nyelvi kategóriának az univerzális leírása akkor is lehetséges, ha nem tekintjük azt mondatszemantikai kategóriának. 7. A mondataspektus vizsgálatának körébe elsősorban talán az ilyen aspektusbeli különbségek és viszonyok taglalása tartozhatna, mint amely pl. az *Ennek a könyvnek az olvasása nagyon elfárasztott. — Ennek a könyvnek az elolvasása nagyon elfárasztott.*

2. Az aspektualitás. A. V. Bondarko (Вид и время русского глагола. М., „Просвещение”, 1971: 4) meghatározása szerint az aspektualitás (аспектуальность, Aspektualität) funkcionális szemantikai kategória, amely magában foglalja a cselekvés lefolyásának a jellegét jelölő eszközöket. (Ср.: „Функционально-семантическая категория аспектиальности охватывает различные средства выражения характера протекания действия.”) Az aspektualitás fő komponense az igeszemlélet (вид), periferikus komponensei az akcióminőségek (способы действия) és a cselekvés lefolyásának (ismétlődés, tartósság, mozzanatosság, állandóság, megszakítottság stb.) egyéb lexikális jellegű mutatói. Az aspektualitásnak három elemét javaslom megkülönböztetni. Ezek az elemek hierarchikus sorrendje szerint: 1. akciódinamizmus (igei dinamizmus), 2. akciószemlélet (igeszemlélet), 3. akcióminőség.

2.1. Akciódinamizmus. Az akciódinamizmus lexikai kategória. E kategória szerint a cselekvéseket jelölő szófajok (ezek általában az igék) lehetnek statikusak és dinamikusak (stative and dynamic verbs). A statikus igék jelentésére a belső állandóság, mozdulatlanlanság, a nyugalmi állapot a jellemző. Ezek az igék vagy az egyes jelentéseik mindig folyamatos szemléletűek, akcióminőségeket sem képezhetünk belőlük, az angolban pedig nincs progresszív szemléletű alakjuk. Hozzájuk tartoznak a segédigék (*lenni*), a létigék (*létezik*), a viszonyt jelölő igék egy része (*hasonlít, függ vkitől, birtokol*). A dinamikus igék jelentésére a belső változás és ennek következtében különböző, ún. belső határpontok (внутренние пределы, innere Grenzpunkte) létrejöttének a lehetősége jellemző. A magyarban ezekből az igékből képezhetünk gyakorító akcióminőségeket, lehet igeszemléleti

párjuk, az angolban progresszív szemléletük. A statikus és a dinamikus igék között nincs éles különbség, továbbá az egyes nyelvekben nem feltétlenül esnek egybe. Vö. pl: *Budapest a Duna két partján fekszik.* — *Budapest lies on both banks of the Danube.* — *A fiú az ágyon fekszik.* 'The boy is lying on the bed'. — **A fiú az ágyon fekdécsel.* Az angolban az *ismer, lát, szeret* stb. igék statikusak, nincs progresszív szemléletű alakjuk, a magyarban viszont dinamikusak, képezhetünk belőlük befejezett alakot: *megismer, meglát, megszeret.*

2.2. Igeszemlélet. Szemlélete nemcsak az igének, hanem minden cselekvést jelölő szófajnak (melléknévi igenévnek, határozói igenévnek, actio jelentésű főnévnek) lehet, ezért helyesebb lenne *akciószemléletről* beszelnünk. Az igeszemléletnek többféle definíciója van, és Kiefer felfogásában mindegyikből található valami.

2.2.1. A folyamatos és befejezett elnevezés F. Miklosich (Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. B. IV. Syntax. Wien, 1883: 274) meghatározására nyúlunk vissza: „Eine Handlung wird entweder als dauernd dargestellt oder als vollendet ausgesagt.” A befejezettség fogalma a későbbiekben félreértések forrása lett, mivel csak az igei cselekvés utolsó fázisát vette figyelembe. Ez Kiefernek a befejezett igék jelentését értelmező magyarázatában is fellelhető, amikor a *Pisti 5-től 7-ig megírta a levelet* és a *Pisti 5-től 7-ig levelet írt* típusú mondatok kapcsán kijelenti, hogy „A folyamatos igék időszerkezetére az jellemző, hogy az adott időtartomány tetszőleges osztatairól is elmondható, hogy az igével jelölt cselekvés, folyamat fennáll. A befejezett igékre ez nem áll: az igével jelölt esemény csak a szóban forgó időtartomány végén, a rá jellemző idő leteltével teljes vagy lezárt” (808). A valóságban az írás folyamata 5-től 7-ig mindkét esetben fennállt, megszakadhatott (kávézhatott stb.), 7 órakor mindkét esetben lezárult a cselekvés, a második mondatra rákérdezve (*Na, és megírta?*) kaphatjuk azt a választ is, hogy *Meg.* Vagyis: az igeszemléletnél igen fontos a beszélő nézőpontja ugyanarról a cselekvésről. Abban persze igaza van Kiefernek, hogy a *Mit csinált Pisti 6 órakor* stb. kérdésekre mindig mondhatjuk azt, hogy *Levelet írt*, azt azonban nem, hogy *Megírta a levelet.* Viszont az 5–7 óra közötti időpontban bármikor válaszolhatunk így is: *Írja a levelet s hamarosan megírja.* Vagyis a döntő, hogy a beszélő határpont nélküliséget vagy határpontosságot akar kifejezni. E felfogásnak az igazi hiányossága azonban az, hogy a kezdő jelentésű perfektív igék (pl. *megszeret, meggyűlöl*) nem férnek bele a meghatározásba.

2.2.2. Brugmann, Delbrück, Meillet, Pekovszkij szerint a befejezett és folyamatos igék időtartamukban különböznek egymástól. Kiefer (1992: 807) ezt az elméletet is beépítette a maga aspektusrendszerébe. Vö.: „Az igék időszerkezete lehet tartós vagy pillanatnyi, folytonos vagy megszakításokat is megengedő, a cselekvés, történés vagy folyamat folytatását nem kizáró vagy azt kizáró és így tovább.” Legújabb mondataspektus meghatározása így hangzik (1992: 809): „Aspektusnak nevezzük a mondatok belső időszerkezetét.” Az aspektus nála azonban igazából (808) „az eseményidő belső időbeli szerkezetére (az eseményidő tartós vagy pillanatnyi voltára, oszthatóságára vagy oszthatatlanságára stb.) utal”. Ez az elmélet a magyar mondatok jelentős részénél nem alkalmazható. Vö.: *Csak egy pillanatig állt a gép.* — *Jó sokáig állt a gép.* (Mindkét ige folyamatos.) *Egy pillanatra megállt a szíve.* — *Örökre megállt a szíve.* (Mindkét ige befejezett.) Szerinte a pillanatnyiságot kifejező időhatározók a tartós-befejezett igékkel összeférhetetlenek. A **Pisti egy pillanatra megírta leckéjét* valóban nem mondható, azt azonban mondhatjuk, hogy *Pisti egy pillanat alatt megírta a leckéjét* (809). (Az *egy pillanatra* időhatározó csak olyan cselekvésekkel használható, amelyek egy rövid megszakítás után nem zárják ki a folytatást.) A *Tíz évig írta doktori értekezését.* — *Tíz év alatt megírta doktori értekezését* mondatok (mindkettő határpontos 'limited') is azt bizonyítják, hogy a cselekvés időtartama nem befolyásolja a mondatok aspektusát, de az igeszemléletét sem. Ezt megerősíti B. Comrie (1976: 16, 17) is, aki több nyelv vizsgálata alapján így összegezi véleményét: „It

is sometimes claimed that perfective forms indicate situations of short duration, while imperfective forms indicate situations of long duration. It is easy to find examples from individual languages that contradict this assertion, perhaps the clearest being where both perfective and imperfective forms can be used in referring to the same length of time, without any necessary implication of the duration being short or long.” *,Equally, the perfective cannot be defined as describing a situation with limited, as opposed to unlimited duration; an hour, ten years, thirty years, are all limited periods, but as the examples above show both perfective and imperfective form can be used to describe such duration.”

Az itt elmondottakhoz kapcsolódik a mozzanatos *moccan* — *megmoccan* típusú igepárok szemléletének az értékelése. Kiefer szerint (1992: 844) „Itt természetesen nem lehet szó perfektiválásról, hiszen már az alapige is perfektív”, mivelhogy „a pillanatnyiság pontszerű időintervallumot tételez fel. Az ilyen intervallum magától értetődően oszthatatlan, az oszthatatlan időintervallumú esemény viszont befejezett aspektusú. A pillanatnyiság befejezettséget implikál” (1992: 809). A magyar nyelv viszont azt bizonyítja, hogy egy produktív igeszemléleti pár képzésével van dolgunk. Vö.: *villan* — *megvillan*, *csillan* — *megcsillan*, *csörren* — *megcsörren*, *billen* — *megbillen*, *reccsen* — *megreccsen*, *zörren* — *megzörren*, *retten* — *megretten*, *rezzen* — *megrezzen*, *roggyan* — *megroggyan*, *buggyan* — *megbuggyan*, *pattan* — *megpattan*/*elpattan*, *csattan* — *elcsattan*, *kattan* — *bekattan*, *koppan* — *megkoppan*, *roppan* — *megroppan*, *harsan* — *megharsan*/*felharsan*, *torpan* — *megtorpan*, *csappan* — *megcsappan*, *koccan* — *megkoccan*, *nyikkan* — *megnyikkan*, *mukkan* — *megmukkan*, *pukkan* — *elpukkan*, *suhan* — *elsuhan*, *cseppen* — *elcseppen*, *pottyan* — *lepottyan*, *durran* — *eldurran*, *huppan* — *lehuppan*. Mivel tudjuk bizonyítani, hogy az igekötő nélküli mozzanatos igék folyamatosak, pontosabban határpont nélküliek? Először Kiefer Ferenc (844) utal rá, hogy „az áltárgyas szerkezet... aspektuálisan egyenértékű az igekötős igével”. Vö.: *Az öreg moccan egyet*. — *Az öreg megmoccan*. Kiefer maga mutat rá (843), hogy „áltárgyas szerkezettel befejezett szemléletű szerkezet általában atelikus (= nem célirányos tevékenységet jelölő), folyamatos aspektusú igével képezhető”. Másodszor, Kiefer is folyamatosaknak tekint egyeseket az ilyen igék közül, kijelentvén, hogy „az -an/-en végű igék között is vannak olyanok, amelyek nem mozzanatossgot, hanem folyamatossgot fejeznek ki és így nem befejezett, hanem folyamatos szemléletűek: *Csörren a kard a kezében*. *Szökken a vér az arcába*. *Harsan a kürt, ébred a sereg*. Ezekben a mondatokban a *csörren*, *szökken*, *harsan* igék rövid ideig tartó cselekvést, folyamatos jelölnek. Ilyenek még az *illan*, *sercen*, *suhan*, *zuhan*” (871). Értelmező szótáraink szerint a *mozzanatos* műszó jelentése „nagyon rövid ideig tartó v. hirtelen beálló, egyszeri cselekvés v. történés”, vagyis semmi megfogható különbség nincs. Harmadszor, a cselekvés előzetes szituációtól mentes teljes hiányát folyamatos igékkel jelöljük. Pl.: *Az öreg tovább pipált, nem moccan*. Negyedszer, Kiefer kijelenti, hogy a progresszív aspektus is folyamatos. „Ez kizárja a lehetőségét, hogy progresszív aspektusú mondatban mozzanatos ige szerepeljen” (853). Példái azonban befejezett értékű mozzanatos igék. Jó lett volna igekötő nélküli folyamatos mozzanatos igékkel alátámasztania vélekedését, mint pl.: *Öt percig golyók csattantak előtte-mögötte a falba és nagyon félt*. Ötödször, *Az öreg egy pillanatig nem moccan*. — *Az öreg egy pillanat alatt megmoccan* oppozíciós lehetőségek is a folyamatos — befejezett szembeállításal kapcsolatos nézetet erősítik.

2.2.3. 1877-ben E. Černý meghatározása szerint a befejezett igék a cselekvés egészét fejezik ki, a folyamatosak ezt a jegyet figyelmen kívül hagyják. (Vö.: „Der Perfektive Aspekt drückt einen Vorgang als ganzheitliches, zusammengefaßtes Geschehen aus, der imperfektive Aspekt läßt dieses Merkmal unausgedrückt.”) Ennek az irányzatnak a követői többek között B. A. Dostal, Ju. S. Maslov, A. V. Isačenko, B. Comrie (vö.: Sven-Gunnar Andersson, Aktionalität im Deutschen. I. Uppsala, 1972, 4). Kiefer csak a befejezett igéket határozza meg ezen elmélet szerint, amikor kijelenti, hogy a befejezett cselekvés „nem szakítható meg,

nem hagyható abba és nem folytatható: egységes egészet alkot” (808). B. Comrie (1976: 16) meghatározásában viszont szó sincs arról, hogy pl. a *Tíz év alatt megírta doktori értekezését* mondatban jelölt cselekvés ne lenne megszakítható vagy folytatható, egyszerűen csak arról van szó, hogy az egyes fázisok megléte a beszélőt nem érdekli. (Vö.: „perfectivity indicates the view of a situation as a single whole, without distinction of the various separate phases that make up that situation.”) Az sem egészen van mindig úgy, hogy a befejezett igével jelölt cselekvés ne lenne folytatható: *Mindnyájan emlékszünk, hogy az ÁFA bevezetésével az árak ugrásszerűen megemelkedtek s azóta is folyamatosan emelkednek.* Ha egy régen látott 8 éves gyereknek azt mondom *Hogy megnőtél!*, ez nem jelenti azt, hogy tovább nem fog nőni.

2.2.4. L. P. Razmusen (О глагольных временах и об отношении их к видам в русском, немецком и французском языках. „Журнал министерства народного просвещения”, 1891) az ún. határpontos elmélet alapján javasolta a folyamatos és befejezett igék elkülönítését. A magyar aspektusrendszer leírására ez az elmélet látszik a legalkalmasabbnak. Eszerint a folyamatos igék belső határpont nélküliek, a befejezettek pedig belső határpontosak. A határpontok lehetnek a cselekvés végén, elején és lehetnek kétoldaliak. Jellegetük tekintve a határpontok lehetnek abszolútak (*ír — megír*) és viszonylagosak (*nő — megnő*). Jelentésük alapján megkülönböztethetünk eredményhatárt (*megír*), időhatárt (*megszeret*) és mennyiségi (*megcsinál*) határt. Igen fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy csak az actio jelentésű szófajok fogalmi jelentésébe ágyazott ún. belső határpont (innere Grenze des Handlungsverlaufs, eine innerhalb der Handlung selbst liegende Grenzbezogenheit/Nichtgrenzbezogenheit, внутренний абсолютный или релятивный предел протекания действия). A külső határpont (äußere Grenze, внешний предел) nem hoz létre szemléletbeli különbségeket. Az *Épített egy házat, A városba költözött* mondatokban a cselekvéseknek külső határpontjuk van, ezért az igék és a mondatok is folyamatos szemléletűek. Befejezett oppozíciójuk: *Felépített egy házat, Beköltözött a városba.* (Az érdeklődők figyelmébe ajánlom A. V. Bondarko, Семантика предела, ВЯ, 1986/1, 14—25, О значениях видов русского глагола, ИЯ, 1990/4, 5—24, Предельность и глагольный вид, Изв. Ак. наук СССР, Серия литературы и языка, 1991/3, 195—206, magyar nyelvi utalásokat is tartalmazó cikkeit.) A magyar nyelvtani hagyományban a külső határpontos cselekvéseket is befejezetteknek tekintik, és ez a hagyomány tovább él Kiefer Ferencnél is. Ha az explicite kifejezett belső határpont megléte vagy hiánya alapján próbáljuk leírni a magyar aspektusrendszert, akkor az oktatásban is jól használható, viszonylag áttekinthető aspektusrendszerünk van a Kiefer- és a Wacha-féle túlbonyolított rendszerrel szemben.

Örömmre szolgál, hogy Kiefer Ferenc aspektusrendszerétől a határpontos elmélet sem idegen. Ő azonban nem határpontos és határpont nélküli igékről (cselekvésekről), hanem befejezettségre utaló határpontos (*alatt, belül* névutós időtartamot jelölő időhatározók) és folyamatosságra vonatkozó határpont nélküli (*egy ideig, sokáig, egész nap*) időmódosítókról beszél. Én továbbra is úgy látom, hogy az igék az esetek túlnyomó többségében mindenféle időmódosító nélkül folyamatosak vagy befejezettek. Az időmódosító műszó bevezetését feleslegesnek tartom. Az angolban a modifier szót bármilyen ’determináns’ jelölésére használják, ugyanazt jelenti az időmódosító, mint az időhatározó. (Vö.: 1992: 829.) A határpontos és határpont nélküli időmódosítók valóban utalhatnak a cselekvésre befejezettségére v. folyamatosságára. Vö.: *Egy hétig/egy héten át készült a vizsgára.* — *Egy hét alatt felkészült a vizsgára.* Kiefer szerint „a határpontos időmódosítóval való összeférhetőség ugyan biztos jele a perfektivitásnak, ennek fordítottja azonban nem áll: a határpontos időmódosítóval való összeférhetetlenség még nem jelenti azt, hogy mondatunk föltétlenül imperfektív aspektusú lenne”. A nyelvi tények viszont azt bizonyítják, hogy

egyik időmódosító sem megbízható. Vö.: *A háború alatt Szegeden lakott, Két nap alatt tető alatt volt a ház, Az utolsó felvonás alatt aludt, A levelet 'egy óra alatt írta, A cikk 'egy óra alatt született* mondatokban a határpontos időmódosítók ellenére folyamatos igéket használunk. Az *Egész nap csak két feladatot oldott meg* mondatban viszont a határpont nélküli időmódosító ellenére is a cselekvés befejezett. De a *Két hét alatt csak egy irodalmi szemináriumunk volt, Negyed órán belül kész leszek/kész voltam, Egy fél órán belül tanulni/rajzolni fogok* mondatokban is a határpontos időmódosítók ellenére a cselekvés inkább folyamatos, mint befejezett. Kiefer szerint a *győz, dob, kap, találkozik, talál, nyer, születik, veszít* igék befejezett szemléletűek, mivel mondhatjuk azt, hogy *Egy pillanat alatt győzött, A cikk egy óra alatt született, Egy perc alatt veszített* (1992: 832). Viszont azt is mondhatjuk, hogy *Egy ideig győzött, Sokáig csak győzött, Sokáig nem győzött, Egy ideig veszített (találkoztak, nyert), Sokáig nem talált semmit/nem született gyerekük. Egy ideig kapott Gábortól névnapjára ajándékokat, Sokáig gerelyt dobott*. Szerintem a magyar aspektusrendszernek sokkal jobban megfelelne, ha *győz — legyőz, dob — odadob/megdob, kap — megkap, találkozik — összetalálkozik, talál — megtalál, nyer — megnyer/elnyer, születik — megszületik* folyamatos és befejezett párokról beszélünk. Vö.: *Hátba dobta/megdobta a kutyát egy kövel. Kenyeret dobott neki. — Odadobta neki a kenyeret. Pénzt nyert tőle. — Elnyerte a pénzét. A kártyán egész nap veszített. — A kártyán két óra alatt 2 ezer Ft-ot veszített. — A kártyán 2 óra alatt elveszített 2 ezer Ft-ot. A kártyán egész nap 2 ezer Ft-ot veszített.*

2.3. Az aktualitás harmadik komponense az akcióminőség. Kiefer Ferenc négy feltétel teljesüléséhez köti az akcióminőségek meglétét (1992: 817–23): 1. Az akcióminőség szóképzési kategória: jelentésük és meglétük képzőkhöz, igekötőkhöz kapcsolódik. 2. „A képzett ige vonzatkerete és szelekciós jegyei az alapigéhez képest változatlanok.” 3. „Az alapige jelentése az igekötő vagy a képző révén egy általánosan jellemezhető, a cselekvés, folyamat módjára vonatkozó jelentéssel módosul.” 4. Az akcióminőség-képzésnek az igék „egy viszonylag jól körülhatárolható csoportja esetében” termékenynek kell lennie.

Kiefer első feltételével maradéktalanul egyetértek. Második feltétele általános nyelvészeti szempontból is tarthatatlannak látszik. Az oroszban pl. az akcióképzésnél megváltozhat az igék vonzatkerete, tárgyatlan ige tárgyassá válhat. Vö.: *Он ходил по городу. — Он ушел из города.* 'Járkált a városban'. — 'Bejárta a várost'. Az ige szemléleti párok képzésénél is megváltozhat az igék vonzatkerete *Он пил молоко. — Он выпил молоко/молока.* 'Tejet ivott'. — 'Megitta a tejet/Ivott tejet. Ivott a tejből'. Az ajándékoz — megajándékoz szópár Kiefernél (820) akcióminőségtől mentes szóképzés. Én ezt szemléleti párnak tekintem, mivel denotatív-fogalmi jelentésük nem különbözik egymástól. Vö.: *Gábor könyvet ajándékozott Évának. — Gábor könyvvel ajándékozta meg Évát.* A két mondat között semmi szóképzésre jellemző jelentés nincs. Az oroszban gyakran előfordul, hogy egy folyamatos igének több befejezett párja is lehetséges. Tehát Kiefer formai kritériumai alapján a *Gábor könyvet ajándékozott Évának* szemléleti párja lehetne *Gábor odaajándékozta a könyvet Évának*. A vonzatkeretek a szóképzésnél is megmaradhatnak. Vö.: *Az igazgató írt egy levelet. — Az igazgató aláírt egy levelet. Az olvasott/elolvasott könyvek* (818) valóban jók, de *írt levelek/megírt levelek* sem jók mindkét változatban (az *írt levelek* helyett *megírt leveleket* mondunk). Kiefer a *tud — megtud* párt nem zárja ki az akcióminőség köréből (*Tudta/megtudta az igazságot*), az *alszik — elalszik* párt viszont igen, mert mondhatjuk azt, hogy az *elaludt gyermek*, de rossz **az aludt gyermek*. A **tudott igazság* értékelésem szerint rossz (vö.: *Ismert igazság, hogy...*), viszont jó a *fél óráig aludt gyerek — a fél óra alatt elaludt gyerek*, de rossz **a fél óráig tudott igazság*, de jó a *fél óra alatt megtudott igazság*. Kiefer harmadik kritériuma nem nyújt elég fogódzót az akcióminőségek és ige szemléleti párok elhatárolásához, sőt a 821. lapon *megír, megkeres, megszépül, megfeketedik, élénkei, elolvas* már az akcióminőségek egyik csoportját

alkotják, vagyis azt a következtetést kell levonnunk, hogy Kiefer szerint folyamatos és befejezett igék vannak, de ige szemléleti párok nincsenek a magyarban. Az akcióminőség képzésében a határpont vagy határpont-nélküliség háttérbe szorul, a fő szempont, hogy az alapige jelentése szóképzés útján mennyiségi, időbeli és rezultatív vonatkozásban módosul. A kicsinyítést pl. mennyiségi akcióminőségi szóképzéshez soroljuk. Ez megfelel az általános nyelvészeti felfogásnak is. Ezért nehezen lehet egyetérteni Kieferrel, hogy pl. a *játszik* — *játszodozik* típusú képzéseknél nem beszélhetünk új akcióminőségről (821). Kiefer negyedik előfeltételével kapcsolatban is több probléma merül fel. Először is, a „tüzetes magyar nyelvtanokon” nevelkedett nyelvészek ellenérzéssel fogadják azt a tételt, hogy „több, a szakirodalomból ismert akcióminőség nem tekinthető a magyar nyelv rendszerébe tartozó kategóriának” (819). Azzal természetesen egyetértünk, hogy az akcióminőség képzésénél is, ahogy a szóképzésnél is, az „egyik fontos szempont a termékenység” (819). De a szóképzésnél a nem termékeny képzési lehetőségeket is számba veszik. Másodszer, nem egészen világos, hogy Kiefer szerint mi a termékenység kritériuma: a számszerűség vagy az, hogy napjainkban is képezhetünk új szavakat az adott modell segítségével, vagy mindkettő. Így pl. Kiefer szerint nincs „intenzitásnövelő” akcióminőség a magyarban, mivel kevés az ilyen jelentésű igénk („a képzés nem termékeny”), másrészt — itt egy ötödik ’rejtett’ előfeltétel fogalmazódik meg — „ennél a kevés igénél is többféle igekötőt találunk”: *agyondícsér, túlbecsül* (819). Megjegyzéseim: a) A terminológiai szótárakban a termékenység fő kritériuma, hogy képezhetünk-e új szavakat az adott modell segítségével. (Vö.: O. C. Ахма-нова, Словарь лингвистических терминов: „Продуктивный — пригодный для образования новых слов и форм, понятных говорящим на данном языке”. Werner Abraham: Terminologie zur neueren Linguistik: „Produktivität — Grad der Wiederverwendung von Wortbildungs- und Flexionselementen bei Neubildungen”. M. Pei and F. Gaynor, Dictionary of Linguistics: „Productive suffix: A term introduced by Jespersen for suffixes which still can and are used to form new derivatives”.) Az *agyonreklámoz, agyonkritizál, túlteljesíti* (a normát) új képződmények. b) A „keves” szám szerint pontosan meg nem határozott „kisszámú” szót jelent, de hogy ki mit tekint kevésnek, az igen szubjektív. A rendelkezésemre álló szótárak alapján a következő intenzitásnövelő jelentéssel rendelkező szavakat sikerült összegyűjtenem: *agyonhajszol, agyonetet, agyonázik, agyonfázik, agyonbeszél, agyondolgozza magát, agyonfagy, agyoncsépel, agyondícsér, agyoncsigáz, agyondolgoztat, agyonhallgat, agyonkínöz, agyonzúz, agyonver* (vö. megver), *agyonlatpos* (vö. meglatpos), *agyonvág, agyonrúg, agyonszorít, agyonáztat, agyonbecéz, agyonborsoz, agyoncukroz, agyonzsíroz, agyonéheztet, agyoneszi magát, agyonítat, agyonissza magát, agyonbosszant, agyondajkál, agyondédelget, agyonéget, agyonfag- gat, agyonfáraszt, agyonfutja magát, agyongyötör, agyonhalmoz, agyonillatosít, agyonkényeztet, agyonmagyaráz, agyonmérgeződi magát, agyonneveti magát, agyonnyomkod, agyonnyomorít, agyonrázkódik, agyonszekál, agyonszaladgálja magát, agyontanulja magát, agyonzaklat, agyon- zúfol. A túl igekötős képződmények az intenzitásnövelésnek egy alacsonyabb fokát jelölik. Vö.: *túldícsér, túlszárnnyal, túlbecsül, túldolgoztat, túlérlik* (a gyümölcs), *túlterhel, túlfeszít, túl- hajt, túlhevít, túllép, túllő, túlnépesedik, túllőttözködik, túltáplál, túlterjed, túlszúfol, túlfejleszt, túlfegyverkezik, túlárad, túláztat, túlbeszél* (másokat), *túlborsoz, túlbömböl, túlcukroz, túlcsigáz, túlcsordul, túlédesít, túléget, túlélez, túlérlik, túléröltet, túlértékel, túletet, túlexponál, túlfáraszt, túlfeszül, túlfizet, túlfő, túlfűszerez, túlfűt, túlhajszol, túlhalmoz, túlharsoz, túlhevít, túltermel, túltölt, túlszúfol. A gyötör — meggytör* (819) párt én ige szemléleti párnak tekintem, a meggytör a folyamatos gyötör igének véghatárpontos párja és nem agyongyötör jelentésű. Kiefer ötödik kritériumával kapcsolatos megjegyzésem, hogy a szóképzés területén igen nehéz a morfoló- giában megszokott rendszerességről beszélni. Kiefer szerint „a három igekötő ugyanazt a jelentést hordozza”, ami az én nyelvérzékem szerint távolról sincs így. Vö.: *megédesíti — túlédesíti — agyonédesíti a teát*. Az intenzitásnövelő akcióminőség képzésének a lehetősége*

viszonylag jól körülhatárolható. Ezek a beszédtevékenységgel, étkezéssel, ételek készítésével és a külső fizikai ráhatással kapcsolatos jelentések.

3. A mondatok időszerkezete és az igeszemlélet. Kiefer (1992: 803–16) a mondatok külső és belső időszerkezetét különbözteti meg. A külső időt a beszédidő (BI), az eseményidő (EI) és a referenciaidő (RI) fogalmával jellemzi. A beszédidő a megnyilatkozás ideje (Redemoment), az eseményidő a nyelvtanainkból már jól ismert, a beszédidőtől függő jelen, múlt és jövő idő, a referenciaidő pedig a cselekvés elvégzésének határideje. Pl.: a *Kati estére hazatért* mondatban van egy, a beszédidőtől függő múlt idejű eseményidő, valamint a *mikorra?* kérdésre felelő *estére* referenciaidő. Kiefer szerint „Egy mondat külső időszerkezetével akkor vagyunk tisztában, ha ismerjük a BI-t, a RI-t és az EI-t, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyait” (806). A cselekvés elvégzésének határidejét jelölő referenciaidőt a legtöbb mondatban nem nevezzük meg. Ezért pl. a *Kati hazaért* mondat külső időszerkezetével semmiképpen sem lehetünk tisztában, mivel nem ismerjük a referenciaidőt. Később kiderül, hogy ez nem is lényeges, mert „Az időviszonyok jellemzéséhez elegendő, ha a 'megelőző' és a 'tartalmaz' relációkat vesszük figyelembe” (806). A 'tartalmaz' relációkat az időpontot jelölő *mikor?* kérdésre felelő időhatározók fejezik ki, amelyek azonban nem tartozékaik sem a külső, sem a belső időnek, „közvetve azonban — az eseményidőn keresztül — ezek is a beszédidőhöz igazodnak” (805). Pl. *Kati tegnap hazaért*. A 'követ' relációt Kiefer azonban kihagyja (vagy kifelejt) rendszeréből. Ebből következik, hogy a *Kati tanul, Holnap megtanulom az éneket* típusú mondatoknak sem a „külső időszerkezetét”, sem pedig az „időviszonyait” nem tudjuk jellemezni. Mondhatnánk azt is, hogy ezeknek a mondatoknak nincs is külső időszerkezetük, ez azonban Kiefer szerint csak az ún. „időtlen mondatoknak” (806) a tulajdonsága, mint pl. *Fűre lépni tilos! A föld a Nap körül kering*. A mondatok belső időszerkezete „lehet tartós vagy pillanatnyi, folytonos vagy megszakításokat is megengedő, a cselekvés, történés vagy folyamat folytatását nem kizáró vagy azt kizáró és így tovább”. „Az időszerkezetek közül kitüntetett szerepet játszik a folyamatos és a befejezett időszerkezet” (807), az eseményidőre vonatkozó határponthoz és határpont nélküli időtartamot jelölő időhatározók (vö.: 829). Vö.: *Fél óráig tanultam az éneket. — Fél óra alatt megtanultam az éneket*.

Kiefer Ferenc első meghatározása szerint „Az aspektus a szituációk belső időstruktúrája” (Az előfeltevések elmélete. 1983: 149). „A szituációk... egy adott tényállás lehetséges nyelvi kifejezései. Az aspektus ebből következőleg mondatok tulajdonsága, nem pedig lexikális elemeké.” Csaknem tíz évvel később (1992: 809) ez az első meghatározás így módosul: „Aspektusnak nevezzük a mondatok belső időszerkezetét.” Kiefernek ehhez a véleményéhez csatlakoztak Jászai László és Tóth László (Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987: 13) kijelentvén, hogy „a magyarban csakis a mondatok aspektusáról lehet beszélni, az aspektus a mondatok tulajdonsága”. Kiefer első meghatározásához kapcsolódó lábjegyzetében (1983: 320) megjegyzi, hogy „hasonló definíciót találunk Comrienál”. Comrie (1976: 3) meghatározása szerint „aspects are different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation”. Kiefer és Comrie azonban egymástól teljesen eltérően értelmezik a szituáció és a belső időszerkezet fogalmát. Comrie (1976: 13) a szituáció szót a német Handlung jelentésében használja, amely az ige által kifejezett cselekvés, történés, létezés, állapot, folyamat összefoglaló neve. (Vö.: „In the present work the term 'situation' is used as this general cover-term, i. e. a situation may be either a state, or an event, or a process.” Kiefer felfogásában a *szituáció* tényállás 'condition, state of affairs at a certain time'. Kiefer szerint a szituáció (= mondat) belső időszerkezete „az eseményidő tartós vagy pillanatnyi voltára, oszthatóságára vagy oszthatatlanságára stb. utal” (1992: 808). Az előzőekben bizonyítottuk, s ezt egy Comrie-idézettel is megerősítet-

tük, hogy az időtartam nem tartozik az aspektus lényegéhez. Comrie a szituációk (cselekvések) belső időszerkezetét a következő példával magyarázza: *John was reading when I entered.* — *Иван читал, когда я вошел.* 'János olvasott, amikor beléptem'. „In each of these sentences... the second verb presents the totality of the situation referred to (here, my entry) without reference to its internal temporal constituency: the whole of the situation is presented as a single unanalysable whole, with beginning, middle, and end rolled into one; no attempt is made to divide this situation up into the various individual phases that make up the action of entry (1976: 3).” A folyamatos igék jelentését pedig így magyarázza (24): „the imperfective pays essential attention to the internal structure of the situation, viewing a situation from within; as also will be the general point that imperfectivity is not incompatible with perfectivity”, vagyis a folyamatos ige a cselekvés időbeli lefolyását belülről szemléli. Az igeszemléletnek ez a felfogása szinte ugyanaz, mint amit A. V. Isačenko-nál (Die russische Sprache der Gegenwart. Teil I., Formenlehre, Halle, 1962, 348) is találunk: „Drücken wir einen Vorgang vermittelt eines *imperfektiven* Verbs aus, z. B. *он читает* oder *он читал*, so stehen wir gleichsam inmitten des Vorganges, den wir nicht übersehen, dessen Beginn und Ende uns verborgen ist und den wir folglich nicht als ganzheitliches, zusammengefaßtes Geschehen auffassen können. Man könnte diesen Sachverhalt mit einem Aufmarsch vergleichen. Der einzelne Teilnehmer des Aufmarsches überblickt weder den Anfang noch das Ende der ununterbrochen marschierenden Kolonnen, da er selbst mitten im Menschenstrom steht. Beim *perfektiv* ausgedrückten Vorgang stehen wir dagegen außerhalb des Geschehens, überblicken das Ereignis als Ganzes und fassen es in seiner Totalität auf.” Emlékeztetem az olvasót arra, hogy ez nem mindig van így. A *Tegnap tüntetésen voltam* mondatban kifejezett „eseményt” kívülről is szemlélhetem. Az *Eleredt az eső* mondat igéje befejezett, de ki látja ennek a végét (újabb özőnvíz is lehet).

A magyar igeszemlélet, az oroszhoz hasonlóan, elsősorban a beszédidőtől függő, ún. eseményidővel van kapcsolatban. A befejezett igék jelen idejű alakjai mindkét nyelvben jövő idejű jelentésűek. Az orosztól eltérően a magyar befejezett igéknek nemcsak egyszerű, hanem összetett jövő idejű alakjuk is van. A folyamatos igéknek viszont csak összetett jövő idejű alakjuk létezik, de a jelen idejű alakokat szinte minden megkötés nélkül használhatjuk jövő idő kifejezésére. A befejezett igék által jelölt jövő idejű cselekvések már a múltban elkezdődhetnek, a folyamatos igék által jelölt jövő idejű cselekvések viszont csak a beszédidő (Redemoment) után kezdődhetnek. Vö.: *Éva mindjárt öltözködik/öltözködni fog.* — *Éva mindjárt felöltözködik/fel fog öltözködni.* A cselekvések ismétlésekor az oroszban általában folyamatos igéket kell használnunk, a magyarban a befejezett igék jelen idejű alakjait a cselekvés ismétlésekor szabadon használhatjuk jelen idő jelentésében. Pl.: *A Tisza Titelnél ömlik/beleömlik a Dunába. Gábor minden vasárnap eljön hozzánk. A mosolygás minden nőt megszipít. Megreppen a vadász, ha hirtelen felugrik előtte a vad.* (Vö. az oroszban: *Что noticeшь, то уножнётся.* 'Ki mint vet, úgy arat'.)

4. A magyar igeszemlélet rendszere. A határpontos elmélet szerint minden magyar igének van szemlélete. Ez lehet folyamatos, befejezett vagy kettős. A szemléleti oppozíció kétféleképpen valósul meg: 1. A nyelvi rendszer alapján minden folyamatos ige szemben áll egy befejezett vagy kettős szemléletű igével. Az igékről fogalmi jelentésük és morfémaszerkezetük alapján el lehet döntenünk, hogy folyamatosak, befejezettek vagy kettős szemléletűek. 2. Az igeszemléleti párok oppozíciója alapján páros és páratlan igéket különböztetünk meg. A páros igék esetében ez az oppozíció két igének egy határpont nélküli és egy határpontos változatában (*ír — megír*) vagy egy ige két alakjának egy határpontos és egy határpont nélküli jelentésében (*lejött — jött le*) jut kifejezésre. Mindezt figyelembe véve a magyarban ugyanolyan oppozíciós lehetőségek vannak, mint az oroszban:

igeszemléleti oppozíciók

Az oroszban az igéknek kb. 30%-a páratlan. A magyarban ez a szám kb. 45%-ra tehető. Az igeszemléleti oppozícióknak ez a rendszere a magyarban sokkal jobban kötődik az igék morfémaszerkezetéhez és jelentéséhez, mint az oroszban.

4.1. A folyamatos páros igék mind igekötő nélküliek vagy pedig hátravetett igekötősek. Az igeszemléleti párok képzésének a magyarban két módja van: a perfektiváció és az imperfektiváció.

A perfektiváció azt jelenti, hogy folyamatos igékből valamilyen határpont jelentésű igekötővel képzünk befejezett párt. Az igék denotatív-fogalmi jelentését nem változtató és módosító igekötőknek lehet a cselekvés végső, kezdeti és kétoldali határpontjára utaló jelentésük. A határpont jellege lehet eredményhatár, időhatár és mennyiségi határ.

a) A *meg-, ki-, be-, el-, fel-, le-, össze-* igekötőkkel képezhetünk eredmény-határpontos befejezett igéket. Pl.: *csinál — megcsinál, tisztít — kitisztít, biztosít — bebiztosít, ragoz — elragoz, ébreszt — felébreszt, találkozik — összetalálkozik*.

b) Az időhatárpontos kezdő igéket az oroszban és a magyar nyelvtanokban is az akcióminőségekhez sorolják. De ha abból indulunk ki, hogy minden ige denotatív-fogalmi jelentése elválaszthatatlan az időtől (nem véletlen, hogy az ige neve németül *Zeitwort* 'időszó'), vagy ahogy Lotz János (*Das ungarische Sprachsystem*, Stockholm, 1939, 33) az ige fő fogalmi jelentésének — szerintem eltűlőzva — az időtartamot (*Dauer*) tekinti, akkor a kezdőigék jelentése a kezdeti határponton kívül semmiben sem különbözik a folyamatos alapigtől (érdekes, hogy az oroszban a *видеть — увидеть* 'lát' — 'meglát' minden szótárban szemléleti pár, míg a *любить — полюбить* 'szeret' — 'megszeret' nem az). A magyarban a kezdőigéket nemcsak képzésük és jelentésük alapján tekinthetjük szemléleti párnak, hanem azért is, mert az ilyen folyamatos igéknek — néhány kivételtől eltekintve — nincs eredmény-határpontos párjuk: *hall — meghall, szagol — megszagol, ízlel — megízlel, kóstol — megkóstol, tapint — megtapint, érez — megérez, szeret — megszeret, virágzik — kivirágzik* (vö. *elvirágzik*).

A magyar nyelvteni hagyományt követve régebben az *elbáméskodik* típusú igéket folyamatos akcióminőségeknek értékeltem. Kiefer Ferenc (1992: 830–31) szerint ezek az igék nem tesznek eleget a folyamatosság több követelményének. Csak azért tekinti őket az imperfektív és perfektív igék közötti átmeneti kategóriának, mivel összeférnek a határpont nélküli időmódosítókkal, de határpontosokkal is lehet használni őket. *Órákon át eltőprengett*. — *Ezen idő alatt eltőprengett*. Az előzőekben utaltam rá, hogy az időmódosítók nem megbízható eszközei a folyamatos és befejezett jelentések meghatározásának. Ezek az igék kissé emlékeztetnek a *намечал час, промечал целый час* szerkezetek időtartamot korlátozó befejezett igéire. A *báméskodik — elbáméskodik, álldogál — elálldogál, borozgat — elborozgat, ábrándozik — elábrándozik, tőpreng — eltőpreng, játszadozik — eljátszadozik* igepárok jelentésében a korlátozó 'vmennyi ideig' határponton kívül semmi más különbség nincs. Ezekből az igékből más szemléleti párokat és akcióminőségeket nem képezhetünk. Az igekötő jelentése összhangban van az alapige jelentésével. Ilyen esetekben beszélhetünk a csak igeszemléleti párokat képző igekötőkről.

c) A mennyiségi határpontos ige szemléleti párokról csak az ún. többfázisú fogalmakat jelölő folyamatos igékből történő egyfázisú cselekvéseket kifejező befejezett igék képzése esetében beszélhetünk. Kétféle képzési módja van a mennyiségi határpontos szemléleti párok képzésének: ige kötős és analitikus: *csóválja — megcsóválja* (a farkát), *lenget — meglenget*, *himbál — meghimbál*, *lóbál — meglóbál*, *táncol — táncol egyet*, *nyújtózik — nyújtózik egyet*.

Az ige szemléleti oppozíciók vizsgálatakor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a többjelentésű igék nem mindegyik jelentése képes szemléleti párok képzésére. A *Pisti bort ivott — Pisti megitta a bort* mondatokban pl. az *ivott — megivott* oppozíció szemléleti pár, de a *Pisti megissza a bort* mondatban a 'szívesen fogyaszt' befejezett igével kifejezett jelentésnek nincs folyamatos párja. Az *Issa a szónok szavait* mondatban pedig a folyamatos jelentésnek nincs befejezett párja. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a különböző folyamatos jelentéseknek más-más képzésű befejezett párja lehet. Vö.: *Meg/nyerte a mérkőzést. — El/nyerte a pénzét. Meg/tisztította az ablakot. — Ki/tisztította a cipőjét. Hátra dobta/megdobta a kutyát egy kővel. — A kényeret a kutyának dobta/odadobta.*

Imperfektivációról akkor beszélünk, ha befejezett igékből képezünk folyamatos szemléleti párokat. A magyarban ez akkor lehetséges, ha az ige kötőnek szinkretikus, azaz többfunkciós jelentése van: megváltoztatja az alapige szemléletét, tranzitivitását és lexikai jelentését. Pl.: *megy — lemegy, jár — bejár*. Ilyen esetekben az ige kötőknek többnyire térbeli jelentése van. Az ilyen igék folyamatos alakját az ige kötő hátravetésével képezzük: '*Ment 'le a lépcsőn, 'Járta 'be az erdőt, és fűtyörészett.*

4.2. Kettős szemléletűek azok az ige kötő nélküli igék, amelyeket folyamatos és befejezett jelentésben is egyaránt használhatunk. Kiefer Ferenc kutatásai alapján (1992: 32–33) ezek az igék idegen eredetűek (*galvanizál, modernizál, szinkronizál, misztifikál*) vagy pedig az *-ít* képzővel fosztóképzős melléknévből képzettek (*kártalanít, érzéstelenít, portalanít, lomtalanít, szűnyogtalanít, zsírtalanít, szagtalanít, szintelenít, függetlenít, vízhatlanít, víztelenít, érvénytelenít, törvénytelenít, helytelenít, hatálytalanít, hatástalanít, nyugtalanít, salaktalanít, ivartalanít, páráltat, csíráltat, romtalanít, férgtelenít*). Kiefernek ezen megállapításához három kiegészítem van: 1. A kettős szemlélet megléte 'kivétel' a magyar ige szemléleti rendszerben. Ezért egyes esetekben ige kötő nélküli folyamatos/befejezett és ige kötős befejezett párok szembeállítása is lehetséges: *telefonál — megtelefonál, fixál — lefixál, néptelenít — elnéptelenít*. 2. Az *-ít* képzős fosztó jelentésű igék egy része csak ige kötősen és befejezett jelentésben használatos: *elbátortalanít, megbecstelenít, elkedvetlenít, elerőtlenít, éléktelenít, lemeztenít, elnemzetietlenít*. 3. Nemcsak a fosztóképzős melléknévekből képezett *-ít* képzős igéink lehetnek kettős szemléletűek: *mentesít, szembesít, véglegesít, rendszeresít, létesít*. Ezek között is vannak csak befejezett szemléletű ige kötős igék: *eltulajdonít, elkülönít, elidegenít, kijózanít, megjelenít*.

4.3. A csak folyamatos (imperfektiva tantum) igékhez tartoznak: 1. statikus igék (*hiányzik, kerül vmibe, létezik*), 2. bizonyos tulajdonságok megjelenését kifejező igék egy része (*kinéz valahogy, lenéz, megvet, fél, aggódik, nyugtalanodik, éktelenkedik, durcáskodik, durvaskodik, fehérlik, tarkállik, zöldell, piroslik*), 3. térbeli helyzetet jelölő igék (*áll, fekszik, ül, függ, lóg, lelóg, eláll* (a füle), *kiáll vmi vhonnan, fityeg*), 4. bizonyos hangok létrehozását jelölő igék (*béget, mekeg, kakukkol, rőfög, döngicsél, duruzsol, sír, zajong, dörömböl, dohog, durrog, dübörög, kopog, dörömböl*), 5. a gyakorító (iteratív) igék egy része (*bizonygat, fájdogál, köhécse, köntörfalaz, értellenkedik, tolakodik, mocorog, torzsalkodik*), 6. a mozgást jelölő igék (*fut, megy, jön, repül, úszik, totyog, ballag, vándorog*).

4.4. A csak befejezett (perfektiva tantum) igékhez azok a nem térbeli jelentésű ige kötős igék tartoznak, amelyeknek ige kötő nélküli része önálló szóként nem használatos (*elbátortalanít (*bátortalanít), eltulajdonít, megsántul, elnémit, megnémul, megszabadít, megbicskáz, megbecstelenít*), vagy pedig az ige kötő nélküli alak jelentése nem egyezik az ige kötős alakéval, amelyből folyamatos pár az ige kötő hátravetésével nem képezhető (*agyonüt, agyonlő, beköp*

vkit, megerősazol), továbbá az igekötős akcióminőségek jó része (*aggyondolgoztat, túlbecsül, elmér, elszab, ledolgoz*).

5. Az igeszemléleti formák egyeztetése és a taxis. A *taxis* (gör. 'sorrend szerinti elhelyezkedés') műszót *Roman Jakobson* (Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. In: „Принципы типологического анализа языков различного строя”. M., 1972, 101—108) vezette be. A taxis nem egy formát jellemez, hanem formák közötti viszonyt, jelen esetben két vagy több cselekvésnek az egymáshoz való viszonyát. Ezek a viszonyok régen ismertek a nyelvészetben, csak „relatív idő”-nek, az „időviszonyok egyeztetése”-nek hívták. Két fő típusa van: az egyidejűség és a nem egyidejűség (elő- és utóidejűség). A magyarban és az oroszban nincsenek az igének viszonyított időt kifejező alakjai. Időegyeztetés (*consecutio temporum, sequence of tenses, Zeitenfolge*) helyett az igeszemléleti formák egyeztetésének a tendenciájával találkozunk. A magyarban Wacha Balázs ennek alapján beszél igeszemléletről, és próbálja elhatárolni egymástól a folyamatos és befejezett igéket, ill. mondatokat. Kiefer munkájában ez az irányzat is jelen van (1992: 825). Vö.: „A befejezett igei szerkezetek önmagukban, az egymásutániságra utaló határozók nélkül is kifejezhetnek egymásutániságot (elő- vagy utóidejűséget), a folyamatos igés szerkezetek erre képtelenek.” „Két folyamatos igés szerkezet azonban semmilyen körülmények között nem jelölhet egymásutániságot.” Kiefernek ezt a kategorikus megfogalmazását sem a magyar, sem az orosz nyelv nem igazolja. Az időegyeztetés és az igeszemléleti formák egyeztetése is csak másodlagos jelenség az időkategóriák és igeszemléleti formák rendszerében, s ezért nem alkalmasak az időviszonyok, ill. az igeszemlélet alaprendszerének a meghatározására.

5.1. A cselekvések nem egyidejűségét vagy egymásutániságát a magyarban többnyire befejezett igékkel fejezzük ki: *Leült és megvacsorázott. Felébredt, nyújtózott egyet, és kiugrott az ágyból.* Az oroszban a cselekvések ismétlődésekor általában, de nem mindig — folyamatos igéket kell használnunk. A magyarban a cselekvések ismétlődése nem befolyásolja az igeszemléleti formák használatát: *Reggelenként, amikor felébredt, nyújtózott egyet, és kiugrott az ágyból.* A cselekvések egymásutániságát azonban folyamatos igékkel is kifejezhetjük. Pl.: *A gyerekek az első órán beszélgettek, olvastak és számoltak. Nóra vasárnap takarított, főzött, sétált, úszott, olvasott, tv-t nézett.* E vonatkozásban általános nyelvészeti szempontból is érdekes a latin *Veni, vidi, vici* visszaadása különböző nyelvekben: *Jöttem, láttam, győztem. — Ich kam, ich sah, ich siegte. — Я пришел, увидел и победил. — I came, I saw, I conquered.* A cselekvések egymásutániságának kifejezésekor befejezett és folyamatos igék is váltogathatják egymást: *A parkban leült a padra, és olvasott délig.*

5.2. A cselekvések egyidejűsége esetén az igeszemléleti formák használata az egyidejűség típusától függ. Teljes (—) és túlhaladó (—) egyidejűség kifejezésekor folyamatos igéket használunk: *Ültünk az asztalnál és beszélgettünk. — Éva még feküdt az ágyban, amikor én már öltözködtem.* Részleges (—) és metsző (—|) egyidejűség jelölése folyamatos és befejezett igékkel történik: *Jöttem le a lépcsőn és megbottlottam. — A gyerekek az udvaron játszottak, míg be nem sötétedett.* Teljes egyidejűség kifejezésekor az egyik ige lehet befejezett, ha a cselekvés statikus állapotát határozói igenévvel jelöljük: *Szemét becsukva feküdt az ágyon.* Részleges egyidejűség esetén a magyarban mindkét ige lehet befejezett, ha a kötőszó utal az egyidejűsége: *Amikor elmentem hazulról, becsuktam az ablakokat.* Teljes egyidejűség kifejezésekor az igék befejezettek is lehetnek, ha egyidejű állapotokat jelölünk: *Péter megöregedett és elhízott.*

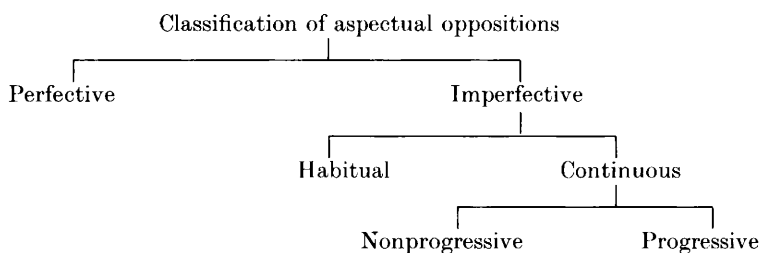
A befejezett igék esetében Kiefer is látja (1992: 825), hogy ezek az igék nem mindig fejeznek ki egymásutániságot. Ő azonban csak olyan példát hoz, amikor különböző szubjek-

tumok végeznek különböző cselekvéseket: *Mindenki azonnal munkához látott. Mari kitakarította a szobát, Kati megterített, Jutka megfőzte az ebédet.* További elgondolkodásra serkentő állítása Kiefernek (1992: 826), hogy „A folyamatos és a befejezett igés szerkezeteket tartalmazó mondatok mellérendelés esetén különböző implikációval járnak. A folyamatos igés szerkezet lehetővé teszi az 'egy esemény' értelmezést, a befejezett igés szerkezet szükségszerűen két eseményt implikál az alábbi mondatokban: *A gép szombaton is, meg vasárnap is dolgozott.* — *A gép kinyomtatta a szöveget szombaton is, meg vasárnap is*”. A példákból világosan kitűnik, hogy nem az igés, hanem a nem igés szerkezetek mellérendeléséről van szó. További probléma, hogy Kiefer két mondata nem azonos lexikai összetételű. Az sem egészen világos, hogy mit ért Kiefer „eseményen”. (A németben a *Geschehen* főnevet pl. gyakran használják 'cselekvés' jelentésben.) A következő mondatpárok alapján én úgy látom, hogy mindkét esetben ugyanazon cselekvésnek az ismétléséről van szó vagy pedig két eseményről, ha ezek időben elkülönülnek egymástól: *Ez a gép nyomtatta a meghívókat szombaton is meg vasárnap is.* — *Ez a gép kinyomtatta a meghívókat szombaton is meg vasárnap is.* Ha viszont alanyt, tárgyat, jelzőt vagy más határozót halmozunk, akkor két 'eseményről' (annak bármelyik jelentésében) nehéz beszélnünk. Vö.: *Ez a gép leveleket és meghívókat nyomtat.* — *Ez a gép kinyomtatja a leveleket és a meghívókat; Péter és János dolgoznak.* — *Péter és János kidolgoznak egy munkatervet.*

6. Az igeszméleti formák nem egyenrangú (privatív) és egyenrangú (ekvipolens) meghatározása. A nem egyenrangú meghatározás hívei szerint a folyamatos—befejezett oppozícióban a befejezett ige a markáns elem, csak neki van pozitív jelentése, a folyamatosnak nincs egységes pozitív jelentése, az csak figyelmen kívül hagyja az erős ellenpár jelentését. A befejezett igék jelentését 'egységes egésznek' felfogó elmélet követői képviselik elsősorban ezt az álláspontot. Ezen elmélet szerint a befejezett és folyamatos jelentések felbontásáról nem lehet beszélni, azokat nem vizsgálják, vagy ha igen, akkor ezek új aspektusként jelentkeznek. A múlt században pl. volt olyan orosz nyelvtan, amelyben 6 igeszmélet volt. Sokáig tartotta magát a négyes (imperfektív 'folyamatos', perfektív 'befejezett', iteratív 'ismétlődő' és semelfektív 'egyszeri cselekvés') igeszméletéről szóló elmélet is. Napjainkban viszont kettős az orosz igeszmélet. Az igeszméleti formák egyenrangú felfogásának hívei szerint mindkét formának van önálló jelentése, és az egyes jelentések részjelentések ('частные видовые значения') formájában realizálódnak.

Kiefer Ferenc aspektuselmélete e vonatkozásban kissé felemás. A befejezett igéket a nem egyenrangú elmélet alapján vizsgálja, a folyamatosakat viszont inkább az egyenrangú elmélet szerint. Van nála egy harmadik progresszív aspektus (1992: 849), amelyről elismeri ugyan, hogy folyamatos, de mégis aspektusnak nevezi. Az 'egzisztenciális aspektus' helyett viszont csak egzisztenciális olvasatról beszél (1992: 867). Találkozunk egy olyan elejtett (?) megjegyzésével is, hogy „A gyakorító igék az ismétléses típusba tartoznak az aspektus szempontjából” (1992: 822). Kérdezhetnénk, hogy miért nem az akciómínőség vagy az aspektualitás (kissé kódosítva) szempontjából? A 816. lapon „A folyamatos aspektus tovább osztható korlátlanul és korlátozottan folyamatos aspektusra”. Miért nem jelentésre? A 817. lapon Kiefer hangsúlyozza, hogy olyan definícióra fog törekedni, „amely a lehető legnagyobb mértékben támaszkodik formai (morfológiai, szintaktikai) kritériumokra”. Ennek ellenére a *reccsen* — *megreccsen* (871), *Mosott kezét* — *Megmosta a kezét* (842) oppozíciókat az aspektus szempontjából egyenértékűeknek (befejezetteknek) tekinti anélkül, hogy behatóan foglalkozna a két forma által kifejezett jelentésbeli és pragmatikai különbségekkel.

B. Comrie (1976: 25) aspektusrendszerében a következő oppozíciók vannak:

A későbbiekben (1976: 30) olvashatunk nála *habitual aspect*-ről, mivel annak kifejezési módja az angolban eltér a többi — időalakoknak is tekinthető — formától. A további alcsoportokkal kapcsolatban azonban sohasem használja az *aspect* szót. A 'progresszív aspektus' helyett pl. következetesen *progressive*-ről (124) beszél, mivel „there is some category that corresponds to part only of the meaning of imperfectivity” (24—25).

Én az ekvipolens aspektus felfogás híve vagyok. Ennek alapján a folyamatos igék belső határpont-nélküliséget, a befejezett igék belső határpontot kifejező jelentése különböző részjelentésekben realizálódik. E részjelentések felszínre hozásában nagy szerepük van a beszélő szituációs szemléletét tükröző mondatoknak. A mondatok azonban nem változtatják meg az egyes igéknek szótárakban is rögzíthető szemléletét, ezért külön mondataspektusról nem igen beszélhetünk.

6.1. A folyamatos igéknek tényt, foglalatosságot, folyamatot és mozzanatosságot közlő részjelentéseit különböztethetjük meg a magyarban.

a) A folyamatos igéknek a tényközlő jelentése lényegében megfelel annak, amit Kiefer (867) „egzisztenciális olvasat”-nak nevez. (Vö. még Падучева Е. В., Результативные значения несовершенного вида в русском языке: общефактическое и акциональное. ВЯ, 1993/1, 64—74.) A cselekvés tényét közlő funkció az egzisztenciális olvasatnál, amelyet Kiefer „az előfordult már, hogy”-gyal parafrázál, azonban szélesebb körű. Magában foglalja nemcsak a 'volt már', hanem a 'volt' vagy 'lesz-e' ilyen cselekvés előzetes szituációtól mentes tényének a közlését is. Tényközlő jelentésben egyformán használhatjuk az igekötő nélküli és a befejezett igékből az igekötő hátravetésével képzett folyamatos igéket. Vö.: *Mostál kezelt? Takarítottál ma? Olvastad ezt a regényt? Ebből a tárgyból vizsgázni fogunk. — Vettél ma be orvosságot? Jött le a gyerek lépcsőn egyedül máskor is.* Kiefer szerint (1992: 868) „az egzisztenciális olvasat nem fejezhet ki elő- vagy utóidejűséget”, egyidejűséget azonban igen. A következő mondat mintha nem igazolná a fenti tételt: *'Hallgattak 'már a diákok Klári óráján angol nyelvű szövegeket, és 'beszélgettek is a hallottakról.* Kiefer számára „Úgy tűnik . . . , mintha az egzisztenciális olvasat semlegesítené a folyamatos-befejezett oppozíciót”. A következő mondatpárok viszont azt bizonyítják, hogy ez az oppozíció megmarad: *Olvastad ezt a regényt? — Elolvastad ezt a regényt? Vizsgáztál kedden? — Levizsgáztál kedden? Vettél ma be orvosságot? — Bevettél ma az orvosságot? Szerepet cseréltetek? — Elcseréltetek a szerepet?* A folyamatos igékkel a cselekvés tényét, volt-e vagy nem, lesz-e vagy nem, jelölöm. A megfelelő befejezett változatok vagy alakok használata viszont feltételez bizonyos előzetes szituációt. Pl. tudomásom van arról, hogy az illetőnek el kellett olvasnia a regényt, vizsgázni szándékozott, orvosságot kellett bevennie, vagy el akarta cserélni a szerepét. Ezenkívül ilyen típusú oppozíció is lehetséges: *A tanár magyarázta az új anyagot, de nem magyarázta meg.* A folyamatos igéket a magyarban gyakrabban használjuk tényközlő funkcióban, mint az oroszban. A *Jöttem, láttam, győztem, Reggel ittam egy pohár tejet, és ettem két zsemlet* mondatok ekvivalensében pl. befejezett igéket kell használnunk: *Я пришёл, увидел и победил. Утром я выпил стакан молока и съел две булочки.*

b) A folyamatos igék foglalatosságot közlő jelentése a *Mit csinálsz? Mit csináltál? Mit fogsz csinálni?* kérdésekre felel. Ebben a jelentésben is használhatjuk mindkét típusú folyamatos igénket. Pl. *Mit csinált Gábor tegnap egész nap?* — *Gábor tegnap egész nap szántott/rakta le a cementet a teherautókról.*

c) A folyamatos igék folyamatot közlő jelentéséről akkor beszélünk, ha a cselekvést egy behatárolható időszakban belső mozgásában, fejlődésében, folyamatában jelöljük. A folyamatos igéknek ez a jelentése lényegében megfelel az angol progresszív aspektus (v. progresszív igeidők) által kifejezett jelentésnek. (Vö.: „progressive tense: A verbal form, usually periphrastic, expressing that the action is, was or will be in progress at the time indicated”. M. Pei, F. Gaynor, Dictionary of Linguistics. 1980, Totowa, New Jersey. Egy másik meghatározás szerint „The Progressive form usually describes a temporary happening, i. e. something which happens during a limited period”. G. Leech, English Grammar and Usage. Nelson, 1989: 390.) A cselekvés folyamatát közlő jelentésnek az időbeli behatároltság (die begrenzte zeitliche Gültigkeit) mellett fontos ismérve, hogy a mondathangsúly ilyenkor az igére esik. A cselekvés folyamatát jelölhetjük igekötő nélküli és hátravetett igekötős folyamatos igével, valamint a *lelenőben van (volt, lesz)* szerkezettel. Vö.: *Emelkednek az árak.* — *'Megg' le a láza.* — *A láza 'lelenőben van.*

A folyamatos igék folyamatot közlő jelentése szélesebb körű Kiefer Ferenc „progresszív aspektus”-ánál (1992: 849–865). Kiefer szerint „A progresszív aspektus azt jelenti, hogy egy esemény éppen folyamatban van akkor, amikor egy másik esemény is fennáll. A progresszív aspektusú eseményt tehát egy másik eseményhez kell viszonyítanunk. Ezt a másik eseményt múlt és jövő idejű eseménynél általában külön mondatban kell megfogalmaznunk, jelen idejű eseménynél erre nincs szükség, mivel a másik esemény referenciáideje a beszédidő” (852). „A progresszív aspektus olyan korlátozott időtartamú időszerkezettel rendelkezik, amely egy másik esemény eseményidejéhez való viszonyítás révén válik teljessé, ez szolgáltatja a referenciaidőt” (849). Kiefer, mint látjuk, az időbeli behatárolásnak csak egy módját, „egy másik esemény” által történő behatárolását ismeri, s még ott is két eseményt tételez fel, ahol nyilvánvalóan csak egy van: *Éppen 'veszi' fel a kabátját* (850). A továbbiakban (859) azonban a valóban meglévő másik esemény időbeli behatároló képességét is szűkíti, kijelentvén, hogy „A progresszív aspektusú mondatnak és az idővonatkozást meghatározó mondatnak egymáshoz képest fölé- vagy alárendelő viszonyban kell állnia, a mellérendelő viszony nem tölti be ezt a feladatot” (859). Szerinte a *'Jött' le a lépcsőn és fűtőrésett* mondat idővonatkozása éppen úgy hiányos, mint a deiktikus időhatározókat tartalmazó mondatoké (pl. *Este 'mászott' fel a fára, ...*). A következő három mondat idővonatkozását én egyformán teljesnek érzem: *'Jött' le a lépcsőn és fűtőrésett.* — *Amikor 'jött' le a lépcsőn, fűtőrésett.* — *'Jött' le a lépcsőn, amikor fűtőrésett.*

Kiefer szerint (849) „az angol progresszív aspektus kifejezhet egyszerűen tartósságot is” (*He was reading your book all day*). „A magyar ezt a lehetőséget általában nem engedi meg, az **'Egész nap 'mászott' fel a 'fára'* mondat agrammatikus”. (Ilyen mondatokat igekötő nélkül folyamatos igékkel is képezhetünk: **Egész nap hámozott egy krumpliszemet.*) Gondolom, hogy ez az utóbbi mondat angolul is „agrammatikus”. Továbbá az angol mondatban Kiefer a mondathangsúlyt nem jelöli. A megfelelő magyar mondatban el tudok képzelni egy ilyen hangsúlyozást is: *Egész nap 'olvasta a könyvedet.* S talán még ez a mondat sem agrammatikus: *A csiga egész nap 'mászott' felfelé a fán, (de nem érte el a tetejét).* Vö. még: *It was raining all day yesterday.* — *Tegnap 'esett egész nap.*

„A progresszív aspektusú mondatot az is megkülönbözteti a korlátlanul folyamatos mondatoktól, hogy általában összeférhetetlen az időmódosítókkal” — olvashatjuk a 812. lapon. — A **Több órán át énekeltem, amikor megszólalt a telefon* (850) mondat valóban nem

jó, de a *Több órán át 'énekelt, amíg felkészült a keddi próbára* vagy a *Több óráig egyre csak 'várta az aradi hívást, mire megszólalt a telefon* mondatok számomra elfogadhatóak.

Az angolban használhatjuk a progresszív aspektust a cselekvés ismétlődésének a kifejezésekor is. Kiefer szerint (812) „a progresszív aspektusú esemény nem ismételtető”. A 851. lapon azonban már azt olvashatjuk, hogy a „többszöri, ismétlődő cselekvést kifejező igés szerkezet esetében a progresszív aspektus kifejezheti a cselekvés időbeli kiterjedtségét”. Kiefer Ferenc *Több órán át 'terítette 'szét a szilvát* több fázisból álló cselekvéseket tartalmazó példáit én nem tartom ismétlődő cselekvéseknek. (Vö.: *Szeptemberben szombatoként több órán át 'terítette 'szét a szilvát.*) Nem többfázisú cselekvés esetén is lehetséges ismétlődés: *Reggelenként gyakran előfordul, hogy a szomszéd már 'visszafelé 'jön a boltból, amikor én 'megyek 'le a lépcsőn.*

d) Az **igekötő nélküli mozzanatos igéket**, mint már jeleztük, folyamatosaknak tekintjük.

6.2. A befejezett igék részjelentéseit leírhatjuk a határpont helye (véghatárpontú, kezdőhatárpontú és kétoldalú határpontú igék) és annak jellege (eredmény-, idő- és mennyiséghatárpontos igék) szerint.

Helyhiány miatt nincs lehetőség arra, hogy a mondathangsúly és az igeszemléleti formák kapcsolatával, a tagadó, kérdő, felkiáltó, felszólító, óhajtó mondatok sajátágaival, az igeszemléleti formák konkurenciájával foglalkozzam.

Végezetül arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az orosz nyelvészetben pl. jó 150 éve foglalkoznak az igeszemlélet, pontosabban az aspektualitás problémáival, és még mindig születnek újabb és újabb cikkek és könyvek ebben a témakörben. Talán a magyar igeszemléletre is ez a sors vár.

Pete István

Belsőváros, belváros Csongrádon

A hetvenes években készült ismertetőnkben a Csongrád régi városrészében található népi műemlékegyüttes halászfalu néven szerepelt. Hogy a település mikor számított falunak és mikor városnak; azt a történészek feladata tisztázni. De hogy a város idegenforgalmában jelentős szerepet játszó városrész neveként milyen elnevezést érdemes használni, arra néprajzi-névtani vizsgálat is választ adhat.

A tárgyalt városrész egyik oldalán a Tiszával, másik oldalon a Bökény nevű határrészszel, annak a szabályozás előtti nádas, mocsaras területével védelmet nyújthatott az itt lakóknak, akár a nádasba menekülés lehetőségével is.

A Tisza a város mellett keleti irányból délnek fordul. A régi városrész a keletről délre vetett kanyarban, „partos részen”, „parton” van. Napjainkban a középkorúak és a fiatalok belvárosnak nevezik ezt a régi városrészt. Az „Eladások és vevések, egyezségek jegyzőkönyve” szerint 1778-ban Benedek János a „belső városon” vett házat. Ugyanez a forrás 1774-ben külsővárosi lakosokat is említ. Az 1839-es keltezésű legelő elkülönítési okirat szerint „a belső város végéig . . . a Tisza jobb partja az Úrbéres legelő határja”. Későbbi iratokban felváltva szerepel a belső- és bel- előtag. Az 1854. évi tanácsai jegyzőkönyvben „a belvárosban” két lakos közötti „utcai kijárási villongási ügy”-ről olvashatunk. Ugyanakkor a város 1855-ös térképén a Belsőváros és Külsőváros elnevezés jelöli a település két részét.

Váry Gellért (1843—1926.) csongrádi születésű nyitrai paptanár gyermekkorára, tehát a XIX. század közepére visszaemlékezve írja: „Mikor az ember a belső városból a külső városba vezető töltésen a Szentjános mellett ájtön, talál ugyan még néhány ilyen belsővárosi modorú házat”. (Váry Gellért. Emléklapok Csongrád múltjából 1904. Szeged. Szerk. Péter László. 1974. 174.)

Tehát a források szerint a XVIII—XIX. században a belső és külső — elhelyezkedést, irányt jelölő — melléknév a Belsőváros és Külsőváros földrajzi név részévé vált, és általánosan használt volt. Az elnevezés XX. századi szóbeli használatát a legidősebbek, Deák Mihály, Gyovainé Dudás Viktória, Kormányosné, Kotogánné Eke Erzsébet, Maszlag István és Pozsár Ferenc tanúsították 1985—89 között. A névhasználat indokaként a következőt mondták: „A régi öregök így nevezték.” „Előttünk lévőök mondták.” A 84 éves Deák Mihály a kutató adta magyarázatot is megfogalmazta. „Belsőváros, mert körülöfolyta a Tisza, ez olyan félsziget.”

A nyugatra eső városrész régi nevét sem csak a levéltár őrzi, hanem a szóbeli emlékezet. Gulyás Ferenc a valamikori Keresztény Gőzmalom csúvárosa a II. világháború előtti munkájára emlékezve mondta 1985-ben. „A Külsőváros külső részén széttem össze az őrlenivalót.” Ez a településrész a védelmet nyújtó kanyartól távolabb, „kintebb” fekszik.

Andrásfalvy Bertalan a Duna mentén, a Sárközben találta meg ezt az elnevezéspárt. „Itt a belső, a folyó felé eső, a külső a folyótól távolabb eső helyre utal.” „A belső a

rejtettséget, védelmet, az elrejtőzés lehetőségét biztosító erdőt és szigeteket, a külső pedig a nyílt, árvízmentes szintet jelenti, ahonnan ellenség hírére be, az ártér rejtekeibe menekült a nép.” (Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Bp. 1973. 10.) Tehát az azonos jelentésű földrajzi névpár a Duna és a Tisza mellékén is kialakult.

A mai köznyelvben Belsőváros név belváros alakra kopva él, ezzel zavart okozva a városrészelnevezések használatában. Ugyanis Csongrád központja, a mai szóhasználatnál belvárosa nem egyezik az azonos nevű régi városrésszel. A városba érkező vendég számára az elnevezések keveredése zavart okoz. A hajdani Belsőváros a Körös-torokhoz, a strandhoz és a kempinghez vívő út mentén van, illetve a védett városrészben múzeumház, csárda és vendégházak várják az érdeklődő vendégeket. Ez az egyik ok, amiért ajánlatos a Belsőváros elnevezést feleleveníteni. A másik ok, hogy a halászfalu elnevezés a megye névadó és a XIX—XX. században mezőváros léting jutott településhez méltatlan.

Az említett okokkal megtámogatva egy kihalóban lévő földrajzi nevet sikerülhet feltámasztani.

Szűcs Judit

Sintó

Farkas Vilmos néhány kínai és japán vándorszó történetét áttekintve e szóról is megemlékezett (Nyr. 113, 1989: 489). Bár cikkében két helyen is a helyesebb *sintó* változat szerepel (i. m. 482, 487), címszóként alighanem nyomdahibából *sinto* áll. Érdekes megemlíteni, hogy a szó 1884 előtt is többször előfordul magyar szövegben. A Közhasznú esmeretek tára 6. kötetében (H-Jynx, Pest: Wigand Otto, 1833) „Japan” szócikkében (tartalmilag csak részben helyesen) ez áll: „A’ Japaniak vallása indiai eredetű, szinte úgy a’ régi Xinto, mint az új Budzo- vagy Fo-hit, mely Chinából csuszott be. (...) A’ Siuto- (confuciusi) felekezet hasonlít a’ chinai tudós felekezethez; ez a’ néphit minden hiábanvalóságait megveti” (i. m. 509). A *Xinto* nyilvánvalóan a japán *shintō* (sintó) „sintoizmus” megfelelője, utána a buddhizmus kerül említésre, a *Siuto* pedig valószínűleg a japán *judō* (dzsudó) „konfucianizmus” megfelelője. Babos Kálmán Közhasznú magyarázó szótárában (Pest: Heckenast Gusztáv, 1865) is szerepel a *sintó*, ha nem is ott, ahol legkézenfekvőbb lenne keresni: „*kinrei*, a japáni sinto vallás feje” (i. m. 184).

Kicsi Sándor András

Anyaszült meztelen, anyaszűz meztelen, szűzanya meztelen, szűz meztelen

Népnyelvi (beszélt) előfordulásaiban már ismeretes volt előttem az *anyaszűz meztelen*, *szűzanya meztelen* ’teljesen meztelen’, ’teljesen meztelenül’ szókapcsolat, amikor egy véletlen folytán 18. századi — 1786-ból való — írott szövegben került elélem ezek egyike: a *szűzanya meztelen* ’ua.’

Mivel az *anyaszült meztelen* ’ua.’ állandósult szókapcsolat népetimológiás változatairól úgy hittem, hogy jóval később alakultak ki, mint az alábbi adat mutatja, elkezdett foglalkoztatni e szókapcsolatok alakí és jelentésbeli változatainak sorsa.

A szöveg a következő: *

* A hivatalos írást Szomszéd András Nógrád megyei levéltáros bocsátotta rendelkezésemre. Ezúttal köszönöm meg szívességét. V. R. R.

Az *anyaszült* szó alaktanilag jelöletlen határozós összetétel; a hasonló alanyos igenévi utótagú (*madárlátta*) összetételektől abban különbözik, hogy az utótag nem személyragos (vö. MMNy. 156; *napsütötte* alanyos, *napsütött* határozós összetétel). A MMNyR. (II. 446) megjegyzi: „A *harcedzett*, *napsütött*, *viharvert* típusú összetett szavak — noha eredetük szerint összefügghetnek az *istenadta*-féllel, s ezekkel való rokonságuk, kapcsolatuk, hozzájuk való hasonlóságuk ma is nyilvánvaló — a mai nyelvtani rendszerben már nem a szintaktikai szerkesztésű alanyos, hanem a két szó egyszerre való összekapcsolódása útján létrejött jelöletlen határozós összetett szavak közé tartoznak.”

A szóról az ÉrtSz. (kissé *tréf*) stílusminősítést ad. A régiségben azonban nyilván nem volt ilyen stílushatása. Az általam ismert legrégibb előfordulása az Erdélyi magyar szótörténeti tár adata, 1573-ból való hivatalos írás: bírósági jegyzőkönyv részlete.

Maga a befejezett melléknévi igenévi, illetőleg igenévi utótagú összetétel típus igen régi a magyar nyelvben: az OklSz. az *Istenwerthe* adatot hozza 1333-ból; a Müncheneri Kódexből idézi A magyar nyelv történeti nyelvtana (II/1. 433) az „ot vala eg keze meg azot ember” mondatot. Régisége ellenére csak kevés ilyen összetett szavunk van, az ebből eredő szokatlansággal magyarázható az *anyaszült meztelen* ’olyan meztelen, mint amikor az anyja megszülte’ népetimológias változatainak létrejötte: *anyaszült meztelen* ÚMT, *anyaszűz meztelen* (ÚMT, SzegSz.); a Nagyszótár 1817-ből és 1892-ből hoz az *anyaszűz meztelen*-re adatot: „azután *anya szűz meztelen* levetkeztette és újdonnat új köntösbe öltöztette” (Czövek Hir. Zsiv. II. 271). — „Azomba a fija *anyaszűz meztelenyre* levetközött” (Nyr. 21 [1892.]: 383). Érdekes módon a *szűzanya meztelen* kifejezés nagyszótárbeli legkorábbi (a fentieknél jóval régebbi) adata szépirodalmi forrásból való. Gvadányi 1793-ban kiadott Rontó Pál-jából: „padokon *szűz anya meztelen* izzadtak”. A népnyelvben sokkal korábban létrejött. Ismeri a SzegSz.: *szűzanya meztelen* hsz. ’*anyaszült meztelen*’, „*Szűzanyameztelen* vótam, mikö zörgettek”. — Egyéni kontamináció lehet az *anyaszűz föld* kifejezés (Móra I. Atyámfiai 32., 1848. A Nagyszótár adata). A Kisterenyén kelt hivatalos iratbeli előfordulás, a *Szűz Anya meztelen*, a nagyszótárbelinél régebbi, 1786-ból való.

Jóllehet a *szűzanya meztelen* népetimológias alakra találtam a legkorábbi adatot, a változatok kialakulásának sorrendje feltevésem szerint mégis az *anyaszült meztelen* > *anyaszűz meztelen* > *szűzanya meztelen* lehetett: az *anyaszűz* összetétel ismét csak érthetetlennek (sőt az *anyaszült*-nél is sokkal érthetlenebbnek) mutatkozván, természetes módon cserélődhetett fel a teljesen érthető és közhasználatú *szűzanya* szóval, bár Szűz Mária személyéhez a meztelenség képzete nehezen asszociálható.

A ’teljesen meztelen, teljesen meztelenül’ kifejezésére találtam olyan költői szóhasználatot is, amely valószínűleg szintén összefügg a tárgyalt népetimológias alakokkal. Ez Dsida Jenő Nők a tetőkön című költeményének negyedik versszakában a *szűz meztelenül* szóalak (kiválóan rímel az *oly esztelenül* sorral):

Szépek ők az utcán
oly esztelenül
szépek, szívremegtetőn
szépek, hát még a tetőn,
szűz meztelenül!
Nők, nők a tetőkön
és semmi sincs a nőkön.

A *szűz* melléknévnek átvitt értelmű szótári jelentései között — ’erkölcsileg tiszta’, ’eredeti természetes állapotában levő’ (*szűz talaj*), ’valamitől mentes’ (*szűz kéz*) — az ÉrtSz. (átv, táj) minősítéssel közöl egy jelentést, mely szerint ’olyan étel, amelybe nem teszik bele, v. amelyhez nem adják hozzá azt, ami különösebben táplálóvá, ízletessé teszi’: *szűz tészta*, *szűz kenyér*. Talán nem túlságosan merész állítás, hogy itt nem a *szűz* ’érintetlen’, hanem a *szűz meztelenből* jelentéstapadással létrejött ’meztelen’ értelme jelentkezik. Ezt igazolja az a tény is, hogy a népnyelv *meztelen tészta* kifejezést is ismer ’ízesítés nélküli, üres csusza, üres főtt tészta’ értelemben (ÚMT).

Középkori leveleink (1541-ig). Szerkesztette Hegedűs Attila és Papp Lajos.
Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 774 oldal

A legnehezebb és a legszebb feladat jó szövegkiadást készíteni. A sok munkát tekintve hálátlan dolog, de a tartósságot és a hasznosságot tekintve nagyon is hálás: tudósnemzedékek sorát szolgálja ki a jó és megbízható szövegközlés.

A középkori leveleinket tartalmazó vaskos, nagyméretű (A/5-ös) könyv egy sorozat első része, a Régi Magyar Levéltár első kötete. Egyetemi segédtankönyvként készült, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Művelődési Minisztérium közös kutatási programjának keretében. Abba a nyelvemlékkiadási programba illeszkedik, melyet Benkő Loránd irányít, s melynek keretében már számos középkori kódexünk is megjelent. Ezek a kiadások közös elvek szerint készülnek: mindig közlik a nyelvemlék hasonmását, az ily módon ellenőrizhető betűhű átiratot, egy tájékoztató tanulmányt, valamint a mindig szükséges és oly sok gondos munkát igénylő jegyzeteket.

Szükségtelen most és e helyütt ecsetelni e sorozat s ezen belül a levelek kiadásának a jelentőségét. Azt azért — mint a történeti grammatika munkatársa — szeretném hangsúlyozni, hogy a levelek közzététele végtelenül fontos, hiszen belőlük jobban élénk táruul a mindennapi nyelvhasználat. Tény, hogy a grammatika írásakor jó szolgálatot tett volna ez a kötet, de az is tény, hogy a jövőben is nélkülözhetetlen lesz: mindnyájan foglalkozunk ugyanis témánk továbbfejlesztésével.

A kötet felépítése a következő: bevezetőjében tájékoztatást kapunk keletkezéséről, anyagáról, szerkesztéről, majd — mint ilyenkor szokás — a rövidítéseket sorolják fel a szerkesztők. Ezután következik maga a szövegközlés. A kötetet időrendi mutató, szómutató és névmutató zárja le.

A munkálatok leírásából megtudjuk, hogy a szerkesztők és munkatársaik sok időt és energiát kívánó széles körű feltáró munkát végeztek: átnéztek minden olyan hazai állami és egyházi levéltárat, valamint könyvtári kéziratot, ahol 1541 előtti anyag előfordulhatott; továbbá a Magyarországon kívüli levéltárak anyagát is átvizsgálták, részben az Országos Levéltár mikrofilmtárában, részben Ausztriában és Csehszlovákiában végzett helyszíni gyűjtések során.

A gyűjtés anyagát a következőképpen jellemzik a szerkesztők: „Kötetünk a teljességre törekedve tartalmazza mindazokat a már korábban is kiadott, illetőleg eddig ismeretlen, eredeti, levéltári jellegű, magyar nyelvű szövegemlékeket (leveleket — ezt a terminust kötetünkben nem csak a misszilisekre, hanem más iratokra is alkalmazzuk), amelyek 1541 előtt keletkeztek” (VIII). A kötet maga három fő részből áll, úgy mint a törzsanyagból, a függelékből és a hasonmásokból. „A törzsanyagban az iratok kronologikus sorrendben folyamatos sorszámozással követik egymást” (XI). A hasonmás után az átirat következik, meghatározott szempontok szerint: a szöveg előtt áll a sorszám,

a keltezés, a cím, a fejregeszta, a lelőhely, az anyagi leírás, valamint a bevezető magyarázatok; a szövegközlés után pedig a bőséges jegyzetapparátus kap helyet. A szerkesztők részletesen ismertetik mind a szövegátírat, mind a jegyzetek összeállításának a szempontjait. A függelék is fontos része a kötetnek: „Ebben olyan, jellegüket tekintve a gyűjteményünkbe tartozó iratokat tárgyalunk, melyeket valaki valamikor 1541 előtti levélként publikált, de a keltezés téves vagy nem igazolható, illetőleg megemlítettek egy 1541 előtti magyar iratot szövegének idézése nélkül, de ezt nem találtuk meg” (XVI).

Az időrendi mutató jó szolgálatot tesz, ugyanis az összes olyan keltezés szerepel benne, amely ezekkel az iratokkal kapcsolatban a szakirodalomban felbukkant, tehát nem csak a törzsanyag és a függelék leveleinek a keltezései.

A szóműtató az anyag nyelvészeti célú felhasználását kívánja megkönnyíteni. A törzsanyag iratainak minden szóalakját és szóelemét tartalmazza, olyan formában, ahogyan a szövegben szerepelnek, pl. *azzonjommál*, *Azzonjommál*, *azzonjomonak*, *Azzonjomonakjjs*. A levélíró által áthúzott és kijavított szóalakokat is közlik, ezek azonban a jegyzetekben találhatók, nem a szövegközlésben. Kihagyták viszont a szóműtatóból a latin részeket. A szóalakok értékelésébe nem fogtak bele, nem foglaltak állást a helyesírási sajátosságokat illetően — ez valóban nagyon messzire vezetett volna —, s ezért a pontos szóalakközlésre törekedtek. Teljesen érthető és elfogadható ez a megoldás, azonban a nyelvészt nem szolgálja ki teljes mértékben a szóműtató. Azzal kell számolnunk ugyanis, hogy a keresett elemnél jóval többet kell végigpásztáznunk az alaki egybeesések miatt. Az igenevek kutatójának például ellenőriznie kell számos igealakot is, mert a szóműtatóból nem lehet eldönteni a szófaji jelleget, azt, hogy múlt idejű igealakokkal vagy igenévvel, esetleg igenév-igével állunk szemben stb. Elég sok egybeesésről van szó, s vannak efféle lehetőségek más szófajok esetében is. Felvetődhet az a gondolat — bizonyára fel is vetődött —, hogy a szóműtató cédulázója a szöveggörnyezet ismeretében megjelölhetné a szófajt, de itt is számtalan a nehézség, s belátható, hogy ez a tevékenység is igen messzire vezetett volna.

Nagyon szép a kötet kiállítása. Régies jelleget adnak neki a barna betűk, melyek feltétlenül kellemesek a szemnek, ha nem is olyan élesek, mint a fekete nyomású betűk.

Mind a szerkesztők, mind a mellettük felsorakozó kutatógárda nagyszerű munkát végeztek, dicséret és köszönet illeti őket, s csak azt kívánhatjuk, hogy legyen erejük, türelmük és nem utolsósorban pénzük a sorozat többi kötetéhez. A támogatóknak, különösen a minisztériumnak tudnia kell, hogy milyen nagy szüksége van az ilyen kiadványokra nemcsak a nyelvtudománynak, hanem a történettudománynak is, s kiadásuk hozzátartozik nemzeti értékeink megmentéséhez és megőrzéséhez.

A. Jászó Anna

Patrick Hanks and Flavia Hodges: A Dictionary of Surnames. Special consultant for Jewish Names: David L. Gold. Oxford—New York. Oxford University Press. 1991. 826 oldal

Az angolul beszélő világ európai eredetű családneveinek nagyszabású nemzetközi szótárát kapja kezébe az olvasó. A bokrosítva elrendezett szócikkekben mintegy 70 000 családnévnek a jelentését, eredetét, alakváltozatait, területi elterjedését, kicsinyítő alakjait és egyéb származékait, más nyelvekben található rokonneveit stb. ismerhetjük meg. Mindedig híjával voltunk egy ilyen sok nyelvre, számos részletre kiterjedő, mégis könnyen kezelhető és az érdeklődő nagyközönség által is használható kézikönyvnek.

Az angolul beszélő világ elsődleges gócpontját természetesen a Brit-szigetek alkotják. Ám Hanks és Hodges családnévsvótárának családnevei nemcsak onnan valók, hanem az Amerikai Egyesült Államokból, Kanadából, Ausztráliából és máshonnan is. Ott pedig az angolul beszélőknek csupán egy töredéke visel brit eredetű családnevet. A többiek családneve nem a Brit-szigetektől, hanem jobbra a kontinentális Európa országaiból való. A családnévsvótár ezeket a nem brit, de európai gyökerű családneveket is bemutatja. Az indiai, pakisztáni, kínai, japán stb. családnevek azonban csak esetleges későbbi kiadásban kerülhetnek sorra.

Európa családnevei meglehetősen egyneműek. A finn, észt, magyar, baszk és néhány kisebb nyelv kivételével az európai nyelvek rokonságban vannak egymással. Az öröklődő családnevek nagyjából azonos időben, mégpedig a XII. század után kezdtek állandósulni Nyugat- és Közép-Európában. (Az angol és a francia családnevek zöme a XIII–XIV. században alakult ki. Noha a családnevek kialakulása néhol a XIX. századig elhúzódott, általános érvényűnek számítható az a megállapítás, hogy a XI. században még nem voltak, a XV. században viszont már voltak családnevek.) A legrégebbi családnevek az apa nevéből keletkeztek (patronimikonok), de sok korai családnév utalt a származási vagy lakóhelyre.

Annak ellenére, hogy nyelvi szempontból Európa nem teljesen homogén, kulturális szempontból nagyjából mégiscsak egységet alkot. Például a magyar nyelvterületet idegen nyelvek veszik körül, de a magyar kultúrát, beleértve a névadási gyakorlatot is, jelentős mértékben befolyásolták Közép- és Kelet-Európa kultúrái.

Ideális esetben ahhoz, hogy az európai családnevek nemzetközi horizontú családnévsvótára elkészülhessen, előzetesen fel kellene dolgozni valamennyi európai nyelv családnévrendszerét, és szótári formában közzé kellene tenni őket. Ez azonban mindeddig csupán a nagyobb európai nyelvekre vonatkozólag valósulhatott meg. Pl. Kázmér Miklósnak a magyar családnevek keletkezéstörténete tekintetében régóta érzett hiányt pótló műve (Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1172 oldal) is csak most, ez év májusában jelent meg. Ám Hanks és Hodges vállalkozását mégsem minősíthetjük elsietettnek, korainak. A részletkérdésekben nagyszámú kiváló szakértőnek kérték ki a véleményét, s az innen-onnan szerzett információkat egységes elvek szerint fogalmazták bele szócikkeikbe. Olyan szintézist alkottak, amelynek egyes részleteit tovább lehet csiszolni, finomítani, de amely lendületet és szilárd kiindulást tud adni a jövő kutatóinak.

Kiss Lajos

Molnár Zoltán Miklós: Nyelv és nemzetiség. Maribor—Szombathely 1993. 101 oldal

Tanulságos kis könyv jelent meg Molnár Zoltán Miklós, a Maribori Egyetem (Szlovénia) Pedagógiai Kara Magyar Intézetének lektora munkájaként. A szerző három évet töltött a fenti intézményben, s az oktató- és kutatómunka mellett tanulmányozta a muravidéki magyar nyelvhasználat sajátosságait is Tanulságos, s egyben sajátos mű ez, mert egyszerre tanít magyarországi magyart és szlovéniai magyart, felhíva a figyelmet egymás nyelvhasználati szokásaira. Egyrésztől fényt derít a kisebbségi létben élő szlovéniai magyarok sajátos nyelvhasználati problémáira, tanítva őket a magyar nyelv helyes használatára a helyesírástól egészen a beszédig. S ez az, ami a szerző elsődleges célja volt, vagyis segítséget nyújtani azoknak az intézményeknek és személyeknek, akik a magyarokkal magyar nyelven kapcsolatba kerülnek.

Van azonban ennek a kis könyvecskének egy másodlagos, de nem kevésbé hasznos célja is: nekünk, magyarországiaknak is komoly tanulsággal szolgálhat olvasgatása. Mert például miközben a lendvai embert a helységnevek helyesírására tanítgatja, mi megtudhatjuk, hogy a Lendva-hegynék (mint természetföldrajzi képződménynek) van egy Lendvahegy része, ami a hegynék a Lendvához közel eső oldalán kialakult településrészt jelöli. De megtudhatjuk azt is, hogy ha a muravidéki ember azt mondja, hogy „Megporháltam a burgundit”, akkor ezen azt érti, hogy megkapálta a répát. Ugyanakkor a muravidéki embernek elmagyarázza, hogy mikor ajánlatos tájnyelvi szavakat használnia beszédében, s mikor nem. Azaz mind a muravidéki, mind a magyarországi magyarnak eligazítást ad, összehasonlítva nyelvüket.

A könyv hatvan rövid nyelvművelő cikket tartalmaz, melyek részben elhangzottak a Muravidéki Magyar Rádió nyelvművelő műsorában, illetve megjelentek a Népújságban, s ebből az anyagból állt össze ez a nyelvi ismeretterjesztő kiadvány. A cikkek nyolc téma köré csoportosulnak: „A nyelv és történetiség” című fejezet röviden a magyar nyelv hagyományairól szól, az „Írás és beszéd” a helyesírás és helyes kiejtés problémáiról, a „Szó és közlés”, „Közlés és szerkezet” témája a szókincs, illetve a nyelvtani szerkezet. A „Nyelv és változat”, „Nyelv és szépirodalom” a nyelv különböző rétegeiről és ezek használatáról szól. A „Nyelv és nyelv” a magyar és a szlovén nyelv egymásra hatásával foglalkozik. A „Nyelv és nemzeti-ség” című fejezet különös melegséggel szól azokról a muravidéki magyarokról, akik nemcsak akkor és ott használják anyanyelvüket, ahol és amikor ez nem ütközik nehézségekbe, hanem hajlandók a magyar nyelv használatáért, műveléséért fáradozni, olykor áldozatot is hozni.

Szende Virág

Szabó Dénes
1913—1994

Szabó Dénest a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének nevében búcsúztatom, de búcsút kívánok venni tőle mint kollégától, mint tanáromtól is; s úgy gondolom, hogy e néhány szóval más jelen levő tanítványok búcsúzását is magamra vállalhatom, az ő nevükben is beszélhetek.

Időrendben először mint tanáromról kell megemlékeznem! Sudár alakjával, lobogó hajával, lelkesen csillogó szemmel áll előttem Szabó Dénes, amint óráit tartja a C épületben, amelyről ma már sokan azt sem tudják, hogy hol volt, pedig Pais Dezső, Eckhardt Sándor, Németh Gyula és Laziczius Gyula tanári működésének fénykora kapcsolódik ehhez az épülethez. Szabó tanár úr szavaiban mindig volt valami fiatalos, valami megragadóan újszerű. A nyelvtanról beszélt nekünk és a magyar nyelvemlékekről. Már akkor, amikor én hallgattam, jelentős munkásság állt mögötte: így pl. a sajnos csak sokszorosításban ránk maradt, de még ma is sokszor idézett „Magyar nyelvtan”-a, ami ma már könyvritkaság; a „Magyar nyelvemlékek” című (fontossága miatt több kiadást megért) egyetemi tankönyve; a „Dömösi alapítólevél hely- és víznevei” című tudományos dolgozata; sőt az „Első magyar népnyelvgyűjtő konferencia határozatai” című összeállítás is. Mondom, mindez már mögötte állt tudományos működésében, mikor én hallgatni kezdtem.

Ez időben tett a magyar tudománynak hallatlanul értékes szolgálatot azzal, hogy az Erdélyből fényképes kiadásra átkért Apor-kódexet kiadta. Hosszasan mesélt nekünk arról, hogy milyen nehéz volt a széthulló papírlapokat úgy összeállítani a fénykép lencséje előtt, hogy a kiesett töredékecskék a nekik megfelelő helyre kerüljenek. Ez az illesztgetés néha egy-egy oldalnál 10-15 percet is igénybe vett. — De szólhatnék a Guary-kódex, ill. a Jókai-kódex kiadásában játszott szerepéről is.

Azután jöttek az 56-os események! Szabó Dénesnek, aki a forradalmi bizottság tagja volt, Kubínyi Lászlóval együtt el kellett hagynia egyetemi állását, de professzortól, Pais Dezsőtől messzebb kerülve, a Nyelvtudományi Intézet Petőfi-szótári munkaközössége kutatójaként is maradandót alkotott.

Szerepe volt a szótár szerkesztési elveinek kidolgozásában, majd a szótár írásában. Mint munkatárs mindannyiónk szeretetét kivívta szerény modorával, szellemességével, ötletes tanácsaival.

Közben kivette részét a nagy tempóban, éppen a karácsonyi ünnepekre eső korrektúra végzésében is, amit „Mennyből az angyal”, a „Csordapásztorok” és más karácsonyi énekek fel-felhangzó dallama mellett végzett, hogy időre minden elkészüljön. De ugyanilyen szorgalommal írta közben nyelvkönyveit is.

Aztán szétváltak útjaink, de szerencsére még hosszú ideig közöttünk maradt; a nagyszótári osztály munkatársaként dolgozott még nyugdíjazása után több éven át az intézetben.

Életét nagy világesemények szabdalták szakaszokra: a második világháború befejezése

mint katonát (mint hadtápost) érte őt ausztriai tájakon. És Isten hazavezérelte, talán éppen húsvétkor. Az asztalnál ült a család, de Márta — jó megérzéssel — még várt az ebéd megkezdésével; és nem hiába, a csoda bekövetkezett: Dinnyuska megérkezett — oroszoktól hemzsegő területen jutva keresztül — pontban az ebéd kezdésére. De az 1956-os, sőt az 1989-es átalakulás is fordulópontot jelentett számára. Sajnos az utóbbi fordulat már betegeskedésének kezdetével esett egybe. Nem kívánom részletezni életének ez utóbbi dátumokhoz kötődő szakaszait, csak annyit említek meg, hogy életében sok méltánytalanság érte. Ezeknek legfőbb oka 1956-ban játszott egyetemi forradalmi bizottsági szerepe volt. A méltánytalanságok közül csak egy: a „Learn Hungarian” című kötete egyik kiadásának megjelenésekor javasoltam, hogy tegyék ki az intézeti faliújságra e fontos műnek legalább a borítóját; hadd dicsérje ez a szerző (a társszerző) szorgalmát. „Ne tegyék ki” — volt a válasz — „mert csak irigységet keltene!”. És a megjegyzőnek igaza volt; voltak ugyanis olyan évek, amikor a politikailag nem kedvelt személyeknek még a teljesítményüket is szinte szégyellniük kellett, s eredményeiket is el kellett titkolniuk. De most ne a méltatlankodás hangja szóljon! Szeretnék legstílszerűbben elbúcsúzni Szabó Dénestől; talán nem mással, mint két stíluskategóriával, amilyenekkel annyit foglalkoztunk egymás mellett ülve a Petőfi-szótár céduláit rendezve, szócikkeit írva. Az egyik stíluskategória legyen a fokozás, mely így ölt testet: sok gondot ad ugyan egy olyan szeretett személytől való búcsú, mint Szabó Dénestől, de még külön fájdalom az, hogy ebből a csodálatos generációból, az Eötvös Kollégium kiemelkedő tehetségeiből egyre kevesebben lesznek olyanok, akikkel még személyesen beszélünk lehet, hiszen többségüket elragadta már tőlünk a halál. De egy másik stíluskategóriára, a szembeállításra is mondok példát. Igaz ugyan, hogy Dénes tanár úr legutóbbi éveit megkeseríthette az a tény, hogy szinte mozgásképtelenül feküdt kórházi ágyában (ahonnan egy volt kolléganőjének azt üzenté, hogy „csak soha olyan helyzetbe ne kerüljön, mint amiben én most vagyok”), de ezzel szemben jóérzést, örömet kelthetett benne az a tudat, hogy felesége, Márta egy percre se hagyta magára, nap mint nap készítette a pépes ételeket, a választékoságra törekvő vitaminos-rostos innivalót, és mindez feledtette talán kissé gyengeségét, tehetetlenségét. Nos, e két stíluskategóriával és az ezekkel kapcsolatos gondolataimmal szeretnék most elbúcsúzni Tőled, kedves Dénes! Isten Veled, az örök világosság fényeskedjék mennyei utadon!

Büky Béla

Lavotha Ödön emlékezete

(Születésének 80. évfordulóján)

Személyesen nem ismertem Lavotha Ödönt. Amikor — 1967-ben — észt nyelvkönyvét kezdtem forgatni, ő már 9. éve külföldön élt, jó öt év óta Uppsalában. S amikor, húsz esztendővel később, én kerültem három évre Uppsalába, akkor csak róla beszélgethettem feleségével, Piroskával és lányával, Csillával, *vele* sajnos már nem. Korán eltávozott kollégánk életrajzi adatait, munkásságjegyzékét és életművének Erkki Itkonen finn nyelvész-akadémikustól származó kéziratot méltatását az azóta is Svédországban élő — és 1993-ban, bő 30 év után először hazalátogató — családja bocsátotta rendelkezésemre. E megkészt nekrológ a méltatlanul elfeledett Lavotha Ödön életútját és életművét hivatott bemutatni.

1.

Családja évszázadokra visszamenően tud, mindenekelőtt a zene területén nevezetes elődöket felmutatni. Közéjük tartozik izsépfalvi Lavotta János (1764—1820), a zeneszerző és hegedűművész, a verbunkos zene kiemelkedő képviselője, régi magyar népdalok mesteri feldolgozója, a legújabb időkben pedig Lavotta Rezső (1876—1962), operák és zenekari művek határainkon túl is ismert szerzője, tudós zeneesztéta.

Lavotha Ödön 1914. április 25-én született a Letenyétől alig tíz kilométernyire fekvő egykori Zala megyei Murakirályon (mai hivatalos horvát neve: Donji Kraljevec). A fővárosi Zrínyi Miklós Gimnáziumban, 1932-ben érettségizett, és beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar—latin szakára. Tanárai közé tudomány szakunknak olyan nagyjai tartoztak, mint Gombocz Zoltán, Zsirai Miklós és Németh Gyula. Lavotha az egyetemi évek alatt a francia és a görög nyelvvel, filozófiával és pedagógiával is foglalkozott. Tanulmányainak befejezése után az 1937/38-as tanévet állami ösztöndíjasként az észtországi Tartuban töltötte. Itt elsősorban az egyetem finnugor tanszékének vezetőjétől, Julius Marktól részesült — mai kifejezéssel élve — posztgraduális képzésben. Hazatérve elkészítette a vogul tárgyas igeragozást tárgyaló egyetemi doktori értekezését, és 1941-ben finnugor összehasonlító nyelvészetből, magyar irodalomtörténetből és filozófiából doktorált a budapesti egyetemen.

Lavotha 1938 és 1947 között gimnáziumi tanárként működött Szekszárdon, Újpesten, majd Budapesten. Két kollégájával együtt ő alapította meg Magyarországon az első esti gimnáziumot (1945-ben Újpesten). 1947-től 1952-ig magyar nyelvészetet és latint tanított a budapesti Pedagógiai Főiskolán, s egyidejűleg oktatott az egyetem esti tagozatán is. 1952-től 1959-ig Lavotha az ELTE finnugor tanszékén dolgozott, rövid ideig tanársegédként, majd adjunktusként. Itt Zsirai Miklós munkatársa lett, sőt 1953 és 1955 között — amint professzorként — a súlyos betegség elhatalmasodott — gyakorlatilag átvette a tanszékvezető munkáját.

1959. március 5-én kinevezték a helsinki egyetem magyar lektorává. Lavotha örömmel fogadta a megtisztelő kiküldetést, s az ötagú család hamarosan a finn fővárosba tette át székhelyét. Lavotha itt lektori teendői mellett, hároméves helsinki oktatói tevékenységének utolsó szakaszában — 1962 tavaszán —, Lauri Hakulinen professzort helyettesítve magyar nyelvtörténetet is előadott. 1962 őszén lemondott helsinki egyetemi állásáról. Családjával elhagyta Finnországot, és menekült státussal Svédországban telepedett le. Uppsalába kerülve Lavotha már az 1962/63-as tanévben bekapcsolódott az egyetemi oktatómunkába. 1967-ben az uppsalai egyetemen habilitált a magyar ható képzőről írt disszertációjával, s egy évvel később docensnek nevezték ki az egyetem finnugor tanszékén. 1972. március 30-án, nem egészen 58 éves korában uyanitt, Uppsalában érte a halál.

2.

Közismert, hogy Lavotha belső munkatársa volt nyelvünk hétkötetes értelmező szótárának (1949-től 1952-ig) és A magyar szókészlet finnugor elemei című mű előmunkálatai során részt vett — 1952 és 1959 között — a szöfejtő irodalom feldolgozásában. Azt azonban már kevesebben tudják, hogy finnországi munkavállalása idején Lavothát, a tapasztalt lexikográfust bevonták az új finn enciklopédia, a későbbi Uusi Tietosanakirja címmel megjelent kiadvány munkálataiba is (1960-tól 1962-ig).

Lavotha Ödön nyomtatásban megjelent munkáinak jegyzéke mintegy 60 tételből áll. E lista tanúsága szerint Lavotha hungarológus és finnugor nyelvész volt, akit a magyar és a rokon nyelvek tudományos és gyakorlati kérdésein kívül a *nyelv* elméleti kérdései is nagymértékben foglalkoztattak.

3.

Lavothának 1935-től kezdődően megjelent első írásai, mint oly sokaké, szövejtő tanulmányok és könyvismertetések.

Magyar és finnugor etimológiai cikkei (vö. MNy. 31: 189—191, 333, 34: 249—250, 37: 19—23, ill. Eesti Keel 17: 181—189, NyK. 53: 256—260) jól példázzák az etimológus igen nehéz, szerteágazó, gyakran nem időállónak bizonyuló erőfeszítéseit. Joggal vallja: „... a tudományban hév és fantázia mellett sok kitartó munkára is szükség van” (MNy. 57: 221).

Tudományos kiadványokat pályája során mindig szívesen ismertetett: magyar szóképzleti munkát, nyelvtörténeti tanulmányokat és forráskiadványt (vö. Tanáregyesületi Közlöny 1944. 143—144; Virittäjä 1961. 335—339), finnugor — obi-ugor, permi, mordvin, finnségi — hang-, alak- és mondattani, szóképzleti munkákat, nyelvtanokat és nyelvkönyveket, szöveggyűjteményeket egyaránt (vö. NyK. 54: 247—253, 55: 301—305, Nyr. 78: 112—114, 81: 363—365, 82: 393—394, UAJb. 34: 246—247, Kratylos 8: 219, 9: 75—80). Lavotha igen lelkiismeretes recenziens volt, aki jeles mű esetében nem fukarkodott a dicsérő jelzőkkel, de kidolgozatlanságot, henyeséget tapasztalva soha nem riadt vissza a szigorú bírálattól. Mindig szem előtt tartotta, hogy az ismertetésnek ki lesz az olvasója: elsősorban a szakemberek vagy pedig a nagyközönség; vö. pl. Kálmán Béla vogul nyelvkönyvének 1956-ban készült kétféle, egymástól teljesen elütő Lavotha-értékelését a hazai finnugor szakfolyóiratunkban és ebben a nyelvművelő folyóiratban (NyK. 59: 262—267, ill. Nyr. 80: 498—500). Figyelmet érdemel, hogy Kálmán később, Vogulian Chrestomathy (1965) és Chrestomathia Vogulica (1975) című munkáiban — ahogy látom — gyakran korrigálta Lavothának az első, magyar nyelvű kiadással kapcsolatban készített, bizony igen hosszúra nyúló hibajegyzékében felsorolt következetlenségeket (ennek megfelelően az angol variánsról írt Lavotha-kritika — ha fenntartásokkal is — már jóval kedvezőbb, mint a magyar változaté volt; vö. UAJb. 40: 127—129).

4.

Lavotha magyar nyelvészeti munkássága nyelvünk történetének és mai rendszerének számos részterületét érintette, beleértve a nyelvoktatást és a nyelvművelést is.

A fő művének tekinthető Studien zu dem ungarischen Potenzialsuffix *hat/het* (Uppsala 1967. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 4. 231 l.) című disszertációjában Lavotha rendkívül széles horizonton és egyúttal példamutatóan mélyreható elemzéssel nemcsak a képző keletkezésének meggyőző magyarázatát adta meg és a *-hat/-het* önálló modus potentialis voltát bizonyította, hanem emellett fontos adalékokat szolgáltatott a magyar szóképzéstan történetéhez is. Módszertanilag is mintaszerű a monográfia szerkezeti felépítése: a ható képző eredetére irányuló korábbi kutatások ismertetése után a szerző megvizsgálta a *hat* igét nyelvméleinkben, majd alaktani szempontokat mérlegelt az ige képzővé válása kapcsán, sorra vette a *-hat/-het* igeképző funkcióit a legrégebbi kódexekben, tüzetesen elemezte a magyar *-h* igeképzőt és a vele alkotott képzőbokrokat, végül pedig a *-hat/-het* képzővel ellátott igealakokat a magyar igeragozási rendszerben. A zárófejezet előtt Lavotha igen behatóan és hozzáértéssel tekintette át a lehetőség kifejezési formáit a többi finnugor nyelvben, a vogultól a finnségi nyelvekig és a lappig. Nagy kár, hogy ez a valóban fontos magyar szóképzéstan-történeti mű nálunk a szakirodalomban teljességgel ismeretlen (maga az uppsalai sorozat nem; vö. a sorozatban egyidejűleg megjelent N. E. Hansegård-mű ismertetését: NyK. 71: 178—180). Ennélfogva rendkívül sajnálatos, hogy D. Bartha Katalin A magyar nyelv történeti nyelvtana (Akadémiai Kiadó, Bp. 1991., 1992.) egyébként kitűnő képzéstan fejezeteiben számos esetben tett ugyan említést a magyar ható képzőről (1: 60, 62—64, 67, 71, 74, 78—79, 83, 85, 102—103; 2/1: 62, 65, 68, 78—79, 81—83, 114—115),

de Lavotha művét — a fejezetvégi irodalomjegyzékek tanúsága szerint is — aligha vehette a kezébe. Egykori recenzió híján tehát még a kérdéskör hazai reprezentánsai sem szerezhettek e monográfia létezéséről tudomást. Lavotha műve ráadásul egy gondosan összeállított, kb. 1100 magyar fő- és származékszóból álló szótmutatóval zárult (214—225. l.), mely az új, német nyelvű magyar etimológiai szótár jelenleg is folyó munkálatai során jelenthetett volna bizonyára segítséget bizonyos magyar igei származékok elemzéséhez és értelmezéséhez. Szinte szégyenkezve jegyzem még meg, hogy Lavotha 1967-ben publikált dolgozatának a Nyelvtudományi Intézet könyvtárában évtizedek óta bizonyíthatóan meglévő — 1976-ban már leltározott — példánya 1993 szeptemberéig e szakkönyvtár polcain felvágatlanul hevert.

Lavothának a magyar mondatszókrol készített finn nyelvű tanulmánya (Mägist-Emlékkönyv [1960.] 180—187 és Virittäjä 1961. 20—27) hasonlóképpen elkerülte magyar nyelvészeink figyelmét, így Kelemen József *A mondatszók a magyar nyelvben* címmel 1970-ben megjelent, forrásmunkákban is bámulatosan gazdag monográfiájában sincs nyoma.

Szomorú kortünetként értékelendő az a tény, hogy Lavotha életművének utolsó évtizedéről a hazai kritika egyáltalán nem vesz tudomást, s minthogy ő nem „állandóan Magyarországon élő szerző”, az MTA Nyelvtudományi Intézete Közleményei új folyamának 1—5. köteteként, az 1961—1965 közötti évekre vonatkozóan közzétett *A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája* sem tartja számon 1963-tól kezdődően a műveit.

Publikációinak jegyzéke alapján Lavotha 1953-ban, Budapesten leíró magyar nyelvtan címmel egyetemi jegyzetet adott ki. Két évtizeddel később Csilla lánya gondozásában látott napvilágot *Ungersk grammatik* című posztumusz munkája, a svédek részére írt első, svéd nyelvű magyar nyelvtan (Uppsala 1973. 284 l.). E magyar grammatika — legalábbis, ami a terjedelmének túlnyomó többségét kitevő alaktani részt illeti (35—275. l.; vö. első sorban a 40—259. l. között található táblázatokat) — felépítésében és szerkezetében nagymértékben egyezik Lavotha korábban közzétett magyar nyelvkönyveinek nyelvtani anyagával. Lavotha Ödön két nyelvkönyve, az *Unkarin oppikirja* (társszerző: Viljo Tervonen; Helsinki 1961. 156+3 l.) és ennek nyomán a *Lärobok i ungerska* (Uppsala/Lund 1973. 2. lenyomat. 284 l.) egyaránt szójegyzékekkel ellátott köznapi szövegekből (18, ill. 15 olvasmányból) és nyelvtani vázlatból áll. Az olvasmányok mindkettőben szerves kiegészítői a nyelvünk rendszerét tömören bemutató fejezetének, sőt Lavotha, a tapasztalt egyetemi oktató szókészleti-terminológiai megfontolásból, kitűnő didaktikai érzékkel nemcsak a nyelvtani fejezetekben, finnül vagy svédül, hanem egy-egy olvasmányos beszélgetés keretében (61—66., ill. 89—94. l.) magyarul is ismerteti a magyar grammatikának a külföldiek számára nehezen megemészthető területeit: a kérdő mondatok hanglejtését, a névelőhasználatot és a tárgyaz igeragozást. Az olvasókönyvek gördülékeny szövegei bemutatják hazánkat, a magyar kultúra értékeit, és sok hasznos tudnivalót is tartalmaznak. Arra a kérdésre azonban csak az oktatás gyakorlata tud választ adni, hogy a hallgatóknak hogyan sikerül megküzdenni a meglehetősen terjedelmes és — a tankönyvben kissé előrelapozva — bizony tartalmilag sem könnyű olvasmányokkal. A svéd változatnak, az első svéd nyelvű magyar nyelvkönyvnek kb. 2500 szavas, példamutató magyar—svéd szójegyzéke utal minden egyes igeinek és névszónak a nyelvtani táblázatokon részletesen ismertetett ragozási típusára. E szójegyzék előzménye az 1967-ben, sokszorosítványként az uppsalai egyetemisták rendelkezésére bocsátott kis magyar—svéd szójegyzék, amely a finn nyelvű magyar nyelvkönyv svéd anyanyelvű tanulói számára készült. Itt érdemes megjegyezni, hogy közel 25 esztendeje kéziratban hever Lavotha kb. 65—70 000 szócikket tartalmazó magyar—svéd szótára (*Ungersk—svensk ordbok*). (Kár, hogy ennek a maga idejében hézagpótlónak számító, hatalmas anyagnak nem akadt kiadója, s azt Kiefer Ferenc sem hasznosíthatta 1984-ben, az Akadémia Kiadónál publikált *Magyar—svéd szótárában*.) Lavothának különösen svéd nyelvű olvasókönyvét fogadta külföldön kedvező kritika (vö. pl. *UAJb.* 45: 324—325, 46: 164—169). G.

Kobilarov a szerző világos, áttekinthető munkáját, melynek nyelvtani része a magyar igei és névszói paradigmákat kivétel nélkül felsorolja, csoportos és egyéni nyelvtanulás céljára is igen alkalmasnak találta.

Lavotha pályájának kezdeti szakaszában több dolgozatot is készített nyelvtanításunk témakörében (1946-ban Az anyanyelvi oktatás kérdései és A magyar nyelvtan tanításáról címmel jelentek meg közleményei a Köznevelésben). Ekkortájt írt néhány nyelvművelő cikket is, így az *és* kötőszóról (Magyarosan 17: 89–90), valamint névelőink használatáról (Nyr. 74: 438–440). Az utóbbiban tételesen felsorolta, számos példával is illusztrálta, hogy a magyarban mikor kell és milyen esetben nem szabad határozott, illetőleg határozatlan névelőt használni. Feltűnő, hogy egy magyar nyelvész-nyelvművelő szemében 1950-ben az *előadódik*, *megesik*, *megtörténik*, *előfordul* helyett álló, valójában idegenszerű és terjedős *előadja magát* használata „a legkirívóbb magyartalanságok közé tartozik” (Nyr. 74: 440). Igaz, akkor még nem volt ismeretes a *vezetés* ’vezetőség, vezetők’, vagy a *kettőször(ös)*, a *huszonkettő* (óra tíz perckor) és a *kettőszáz* (méteres síkfutás), vagy — sok egyéb mellett — a *vállalat, aki...* típusú szerkesztésmód, hogy a gyakran hibásan leírt idegen szavak és kifejezések sokaságát ne is említem, közel fél évszázaddal később, a *Menedzser shop*- és a *Bonbon Hemingway*-féle szörnyszülöttek korában.

5.

Lavotha Ödön finnugor nyelvészeti munkásságának fő területe a másik két ugor nyelvnek, továbbá a finnségi nyelveknek elsősorban alak- és mondattana. Gondos ismertetései, összehasonlítási céllal közölt rokon nyelvi példaanyaga azonban arra utalnak, hogy a volgai s még inkább a permi nyelvek területén is otthonosan mozgott. Ennek igazolására — a finnugor nyelvekben a lehetőség kifejezésének már ismertetett módozatai mellett — vö. pl. a rokon nyelvi visszaható igék leíró és történeti szempontú vizsgálatát (Pais-Emlékkönyv [1956.] 630–634; németül: *Annales Universitatis Budapestinensis. Sectio Philologica* 1 [1957.] 21–25). Kevesen tudják — de munkásságjegyzéke élénk tárja —, hogy Lavotha Finnugor népek és nyelvek címmel kis egyetemi jegyzetet is összeállított (1954-ben) a budapesti magyar és finnugor szakos hallgatók részére.

Szűkebb értelemben vett finnugrisztikai (obugrisztikai, a finnre és az észtre irányuló) kutatásait e folyóiratban csak jelentőségénél kisebb terjedelemben ismertetethetem.

Az obi-ugor nyelvek közül Lavotha a vogult részesítette előnyben, de ide tartozó értekezéseiben rendszeresen tekintettel volt az osztjákra is. 1941-ben kiadott doktori disszertációjának témája A tárgyias igeragozás mondattana a vogulban (Finnugor Értekezések 5. 21 + [1] l.), s később mintaszerűen felépített dolgozatában vizsgálta meg a tárgy jelölését a vogulban (vö. NyK. 54: 200–218), sorra véve a jelöletlen és jelölt tárgynak, majd pedig az aktív (alanyi és tárgyias ragozású) és passzív igei állítmánynak a szerepét a vogul tárgyias szerkezetekben. Kimutatta, hogy a vogul tárgy eredetileg jelöletlen volt. Noha az ugor nyelvekben — és a mordvinban — a tárgyias igealakok a határozottságra utalnak, a vogulban azonban a várt tárgyias alak helyett olykor alanyi jelentkezik; a szabályostól eltérő alakokban az alanyi és a tárgyias igeragozásnak, „két nagyrészt egyező funkciójú, részben alakilag is azonos nyelvi jelenségnek keveredését, felcserélt használatát kell látnunk” (FgrÉrt. 5: 21). Lavothát rendkívüli mértékben foglalkoztatták az igenemek — az aktívum és a passzívum — kérdései, valamint az utóbbihoz közel álló visszaható kategória (vö. NyK. 60: 93–100 és JSFOu. 62/4: 1–34). Véleménye szerint az obi-ugor nyelvek passzívumot akkor használnak, ha a cselekvés végpontja (az ún. *patients*), nem pedig végzője (az *agens*) a domináns képzet, melyet „formánssal egy kevésbé differenciált nyelvi állapot fokán az állítmány jelölt meg” (NyK. 60: 100). Már idézett dolgozatában Lavotha kimutatta, hogy a vogulban

miképpen válhatott a passzívum jele a visszahatás jelölőjévé (vö. pl. Pais-Emlékkönyv [1956.] 630—634). Egy obi-ugor fonológiai tárgyú előadásában akképp vélekedett, hogy a kvantitási korrelációk a vogulban és az osztjákban egymástól függetlenül, viszonylag későn jöttek létre (vö. UAJb. 41: 142—145).

Ami a finnségi nyelveket illeti, Lavotha az észtnak köztudomásúan az egyik legkitűnőbb külföldi (nem észt anyanyelvű) szakértője volt. Észtnyelvkönyv című kitűnő egyetemi tankönyvét (Tankönyvkiadó. Bp., 1960. 239 + [1] l.) a szakemberek egyaránt kimagasló teljesítménynek tartották (vö. Kálmán Béla: NyK. 63: 229—231; J. Mägiste: UAJb. 33: 275—277; J. Sivula: Virittäjä 1961. 249—250). Ebben az új típusú kresztomátiában a nyelvtan, az olvasmányok anyaga és a szójegyzék megközelítően azonos terjedelmet kapott, s a munka ragozási táblázatokkal, az ezekre utaló észtnyelvi szójegyzékkel és tárgymutatóval vált egységes egészévé. E könyv — mintaszerű utalórendszere révén — könnyen használhatónak bizonyult Bereczkiné Kiisk Mai észtnyelvi óráin az 1960-as évek közepétől. Igen jól összeállított irodalmi személyeinek — erre Kálmán Béla is felhívta a figyelmet — e sorok írója is élvezettel olvasta. Mägiste a kresztomátia 7000—7500 szavas szójegyzékét az első kis észtnyelvi szótárnak, az egész művet a legterjedelmesebb és legértékesebb nem-észtnyelvi észtnyelvkönyvnek tartotta. A szerzőnek a kresztomátia nyelvtani fejezetén csupán csekély változtatásokat kellett elvégeznie, hogy a Societas Uralo-Altaica felkérésére az megjelenésén a társaság folyóiratának 9. számaként (Hamburg 1973. 116. l.). Ezt a némi késéssel közzétett grammatikát azonban Lavotha sajnos már nem vehette a kezébe. A finn nyelv tárgykörében 1957—58-ban, a budapesti Finnugor jegyzetek című sorozat 2. és 3. számaként a finnugor tanszék adjunktusa 95 oldalas finn nyelvtant és 45 oldalas finn szójegyzéket állított össze, s mindkettő megjelent utánnomásban is, 1959-ben, illetve 1963-ban. Helsinkiben magyar lektorként egy finn—magyar kapcsolatokkal foglalkozó gyűjteményes munka számára hazánkról készített rövid összegezést (Suomalais-unkarilaiset suhteet. Tampere 1960. 302—320. l.). Lavotha végezetül egy gondos és alapos szemlében áttekintette egy kis finnségi nyelvre, a vótra irányuló kutatások történetét Reguly Antaltól J. Mägistéig, G. Ränkig, P. Aristéig és Szabó Lászlóig (vö. UAJb. 34: 248—251). Ma a szabadságukat visszanyert — de anyanyelvük rovására mégis gyakran az oroszra használó — kisebb finnugor népekre vonatkoztatva különösen időszerű, amit Lavotha Ödön, egy észtnyelvtudóst köszöntve, 1958-ban papírra vetett: „...a nyelvet gazdagítani, fejleszteni kell, de a nyelvújítás alapja csakis a beszélt népnyelv lehet. E célra idegen szavak átvétele helyett a rokonértelmű szavakat, a szóösszetételt, a szóképzést, a nyelvjárások szókincsét kell felhasználni” (NyK. 60: 448).

6.

Hagyatékában Sprachphilosophie címmel fennmaradt egy töredékes nyelvfilozófiai mű. Lavotha nyomtatásban megjelent közleményeiben is gyakran megfigyelhetők a nyelvfilozófiának és a nyelvpszichológiának a nyomai. Ez vonatkozik többek között bemutatott vogul grammatikai tanulmányaira. Ez jellemzi Fokos Dávidnak A névragozás történetéből című vitaindító előadásához elhangzott hozzászólását is (vö. NyK. 58: 107—111), melyben a finnugor primér esetragok kialakulásának kérdéskörében felvetett egy sor elméleti kérdést, beszélt többek közt a nyelv és a valóság, a nyelv és a gondolkodás viszonyáról, a domináló képzetnek kiemeléséről és mondattani viszonyba állításáról. Erkki Itkonen kéziratosszerű értékelése szerint Lavotha Ödönnek a nyelvtudomány alapelveiről, például a mondat meghatározásáról vallott nézetei (vö. MSFOu. 125: 263—279) e területen nemzetközi eszmecsere alkalomával is figyelmet érdemelnének. Más tanulmányában Lavotha igen szuggesztív módon hangsúlyozta a beszédhelyzet különféle aspektusainak szerepét a kommunikációban (vö. pl.

Virittäjä 1961. 283—293). A nyelvészek, tudjuk jól, nem mindig voltak és vannak tekintettel a hanglejtés, a szünet, az arckifejezés stb. szerepére. Ezeket a jelentős információkat tartalmazó jelenségeket általában a stilisztika témakörébe szokás sorolni, mert a hagyományos mondattani leírás kereteibe nehéz őket beilleszteni.

7.

A nyelvtudós figyelemmel kísérte a finnugor népek szépirodalmát. Uppsalai hallgatói számára elkészítette egy magyar irodalmi antológia első, a 18. század végéig terjedő, 1968-ban sokszorosított változatban közzétett részét (*Antologi till ungersk litteraturhistoria. Del I. Den äldre litteraturen. 1500—1800*). Cikkkel köszöntötte, még itthon az első gyűjteményes észt kiadást Petőfi verseiből (vö. *Irodalomtörténet* 47 [1957.]: 238—239). Ő maga észtből A. Kitzberg drámáját, J. Liiv, O. Luts, A. H. Tammsaare, E. Vilde prózáját, finnől T. Pekkanen egyik regényét fordította le. Valamennyi áttüzetése Magyarországon jelent meg, 1938 és 1981 között.

8.

Lavotha Ödön nemcsak jeles nyelvész volt, hanem rendkívül népszerű egyetemi előadó is. Tankönyveire éppúgy érvényes az, amit ő írt Papp István finn nyelvkönyvéről: „a tudós szerző egyben kiváló pedagógus is” (vö. *Nyr.* 82: 394).

A hungarológia és a nemzetközi finnugorisztika megfelekezett fájdalomosan korai haláláról. A szakirodalomban egyetlen megemlékezésre leltem csupán, az is — *Nachwort der Herausgeber* címmel — voltaképpen egyfajta bújtatott nekrológ Décsy Gyula és Wolfgang Veenker tollából, az észt nyelvtan német változatának befejezéseként (115—116. l.). Máshol csak kötelességszerűen vagy pusztán a rend kedvéért említették meg elhunytát, Helsinkiben egy finnugor társadalmi beszámoló, illetőleg uppsalai magyar nyelvkönyvének ismertetése kapcsán (vö. *JSFOu.* 72 [1973.]: 520; *UAJb.* 45 [1973.]: 324, 46 [1974.]: 165). Az óhazában pedig mély hallgatás. Itt is, ott is, mindenütt a kortársak közönye áradt az életének utolsó tíz esztendejét emigrációban töltő tudós iránt is.

*

Három éven át, 1959-től 1962-ig Erkki Itkonen, a helsinki egyetem finnugor tanszékének vezetője, az egyetemes finnugorisztika nagy alakja (1913—1992) volt a felettese. Megemlékezésem — az évtizedekkel megkészt búcsúztató — befejezéseként Itkonen 1972. május 16-án készített, svéd nyelvű nyilatkozatának a Lavotha-életművet összegező befejező sorait szó szerint, magyar fordításban idézem: „Összbenyomásom szerint Lavotha Ödön csendes modora ellenére küzdő természetű volt, aki akkor volt igazán elemében, ha megrendíthetett elfogadott, de véleménye szerint nem eléggé megalapozott felfogásokat. Ezzel magyarázható, hogy a hagyományos iskola képviselői nem osztották minden esetben a véleményét. Lavotha széles körű tudását és jártasságát a finnugor nyelvekben senki sem vonta kétségbe. Én a magam részéről gazdag tudását értékeltem a vele folytatott számos eszmecsere alkalmával. Határozottan állíthatom, hogy a nemzetközi finnugorisztika Lavotha idő előtti halálával egyik legkitűnőbb kutatóját veszítette el.”

Zaicz Gábor

Implom József—helyesírási verseny

Az Implom József—versenyt az idén 1994. március 4-5-én rendezték meg Gyulán, az Erkel Ferenc Gimnáziumban. Ezen az évről évre rangosabb seregszemlén középiskolások ezrei vettek részt. A döntőre a megyei és a regionális elődöntők győztesei érkeztek. 114-en.

A hagyományoknak megfelelően az idén is neves nyelvészek tartottak előadásokat, míg a diákok a feladatokkal birkóztak. A megnyitón Szathmári István professzor, a zsűri elnöke szemiotikai nézőpontból vizsgálta a vetélkedés emblémáját, s értelmezte a toll, a galamb és a könyv együttesét, majd Cs. Nagy Lajos Implom József hagyatékának nyelvészeti feldolgozásáról számolt be. A feldolgozásból kitűnt, hogy jó névadót választott a verseny rendezőse: ugyanis Implom József mint ember, mint tanár és mint tudós is példa lehet a mai nemzedék előtt.

Az előadások elnöke, Rozgonyiné Molnár Emma volt. Az előadók közül Szathmári István gondolatmenete a helyesírásnak mint rendszernek a kialakulásához nyúlt vissza. Szerepelt ebben a visszatekintésben a kancellária, a felekezeti szokás, a nemesi tradíció. Békési Imre azt mutatta be, hogy a gondolatok tagolódása az írásban hogyan segíti az értelmezést. Péntek János, kolozsvári professzor a botanika, a településtörténet, a kultúra fejlődése és a népi gondolkodásmód viszonyhálózatába kapcsolta tárgyát. Seregy Lajos a számítógépes helyesírás témájáról szólt. Bemutatta a Lektor programot, s ismertette a felhasználás lehetőségeinek körét. N. Császi Ildikó igen nehezen tanítható kérdéssel foglalkozott: a több elemből álló földrajzi nevek írásmódjával. Benkes Zsuzsa szövegjátékokról adott elő. Arról, hogy a tanórák színesebb, a diákoknak és a tanároknak is örömet hozó feladataiban milyen nyelvi és nyelvművelő lehetőségek rejlenek. Nagy L. János Weöres Sándorról értekezett. Arról a költőről, akinek verses-rajzos együttesei átvezetik az elemzőt a nyelvészeti módszerek alkalmazásából a szemiotikai elmélet alkalmazása felé.

A versenyfeladatok két részből álltak: átlagos nehézségű tollbamondásból és tesztből. A tollbamondás témája a Budapesti Világkiállítás volt. A legjobb megoldás Kacsó Anitáé volt; csupán három hibapontot veszített.

A tesztlapon a gimnazisták 10, a többiek 9 feladattal küzdöttek meg. A pontok legtöbbször hagyományos típusú feladatok megoldásával: hibajavítással, elválasztással, dátumok írásával stb. szerezhették meg a résztvevők. Akadt néhány kreatív feladat is. Ezek ebben az évben az ikerszók, az egybeírás-különírás köréből adódtak. A szakmunkástanulók legjobbjá 85%-os, a szakközépiskolások és a határon túlról érkezettek győztese 91-92%-os, a nyertes gimnazista 94%-os teljesítményt ért el.

Közljük a legjobbak nevét: Minier Márta (Svetits Katolikus Gimnázium, Debrecen, tanára Viski Erika); Borsos Gabriella (Vajda Péter Szakközépiskola, Szarvas, tanára Krajcsóvics János); Erőss Gabriella (Magyar Tannyelvű Gimnázium, Kassa, tanára Molnár Andrea); Kovál Klaudia (Gyors- és Gépíró Szakiskola, Szolnok, nem jelölt meg felkészítő tanárt).

A verseny tehát eredményesen zárult: a legjobbak megérdemelték jutalmukat, nemkülönben a legalább ugyanannyit dolgozó és tanítványukért izguló tanárok. Jelesre vizsgázott az Erkel Gimnázium testülete is, különösen a javítás felelősségteljes munkáját végző csapat. A legfőbb eredmény azonban: újabb híveket, újabb támogatókat szerzett a helyesírás, a vendégszerető város és a magyarság.

-y -s

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Pete Istrán</i> : Mondataspektus vagy igeszemlélet?	232
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szűcs Judit</i> : Belsőváros, belváros Csongrádon	248
<i>Kicsi Sándor András</i> : Sintó	249
<i>Raisz Rózsa</i> : Anyaszült meztelen, anyszűz meztelen, szűzanya meztelen, szűz meztelen	249

Szemle

Hegedűs Attila Papp Lajos szerk.: Középkori leveleink (Ismerteti: <i>A. Jászó Anna</i>)	252
Patrick Hanks and Flavia Hodges: A dictionary of Surnames (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	253
Molnár Zoltán Miklós: Nyelv és nemzetiség (Ismerteti: <i>Szende Virág</i>)	254

A Nyelvőr hírei

<i>Büky Béla</i> : Szabó Dénes 1913—1994	256
<i>Zaicz Gábor</i> : Lavotha Ödön emlékének	257
-y -s: Implom József helyesírási verseny	264

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. Ábrahám Imre: Nyúl község nyelvkinccse. 1991. 290,— Ft.
197. Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva. 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvm emlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Jakab István: Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője
Bañcerowski Janusz: A kommunikációs kompetencia és összetevői

Kemény Gábor: A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról

Tolcsvai Nagy Gábor: Szövegvariációk és szövegglobalitás Márai Napló 1943–44. című művében

Szikszi Lajosné: Stilisztikai szakkollégium a tanítóképző főiskolán

Papp Tünde: Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről (I. rész)

Sándor Anna: A szótagzáró *l* a koloni nyelvjárásban

Juhász Dezső: Megjelenőben új etimológiai szótárunk

Kocsány Piroska: Szöveg és szövegtan: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Jakab István: Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője</i>	265
<i>Bañcerowski Janusz: A kommunikációs kompetencia és összetevői</i>	277
<i>Kemény Gábor: A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról</i>	287

Íróink nyelve

<i>Tolcsvai Nagy Gábor: Szövegvariációk és szövegglobalítás Márai Napló 1943—44. című művében</i>	300
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Sziksai Lajosné: Stilisztikai szakkollégium a tanítóképző főiskolán</i>	313
<i>Papp Tünde: Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről (I. rész)</i>	323

Nyelvjárásaink

<i>Sándor Anna: A szótagzáró l a koloni nyelvjárásban</i>	331
---	-----

F 8246/98

MAGYAR NYELVŐR

118. ÉVFOLYAM * 1994. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője*

A rendelkezésemre álló negyven perc alatt csak vázlatosan foglalkozhatom a témával. Mivel a jelen sok égető kérdést vet fel, a múltat csak olyan mértékben érintem, hogy egyrészt hozzátétőleges képet adjak róla, másrészt a jelen problémái ne légüres térben lebegjenek előttünk. Ami pedig nyelvművelésünk jövőjét illeti: erről legfeljebb a saját véleményemet fejthetem ki, amely egyezik számos magyar nyelvművelő véleményével, de korántsem azonos azokéval, akik nem gyakorlati nyelvművelést végeznek, hanem elméleteket gyártanak, elsősorban arra nézve, hogyan kellett volna ezt a munkát végezniük a nyelvművelőknek, illetve alkudoznak a normák kérdésében — egyelőre anélkül, hogy konkrét kutatási eredményeket tettek volna az asztalra.

Változnak az idők, s fejlődik az ember — ez a megállapítás a nyelvművelőkre is érvényes. Szerénytelenség nélkül állíthatom, most már mi is okosabbak vagyunk, mint harminc-negyven évvel ezelőtt, és sok mindent másképpen csinálunk: elismerjük, hogy kezdetben sötétben tapogatóztunk — sajnos, akkor még nem volt annyi okos tanácsadónk, mint ma (bár lett volna!). Akkor ugyanis nem volt sem idő, sem szervezeti lehetőség a nyelvművelés elveinek megalkotására, megvitatására, hanem dolgoznunk kellett: harcolnunk a hibák ellen elvek nélkül is, de nem elvtelenül, hiszen azt az elvet mindig vallottuk, és szem előtt tartottuk, hogy a hibák ellen, ne pedig a hibázók ellen küzdjünk.

Hol lett volna lehetőség valamiféle nyelvművelési elvek létrehozására abban a Csehszlovákiában, amelyben éppen csak polgárjogot kapott még a magyar szó — de csupán bizonyos tevékenységek szűk területein —, s ahol nyelvművelő sem volt, csak hiba, hiba, a hibák tömkelege. S a hibák tömkelege a többségi nyelv hatása folytán zúdult ránk. Azt hiszem, minden szemléltetésnél többet mond helyzetünkről az a tény — s ezt miért ne árulnám el önöknek? —, hogy annak idején Karol Bacílek, Szlovákia Kommunista Pártjának első titkára szemrehányást tett Lőrincz Gyulának és más magyar kommunista tisztségviselőknek azért, hogy nem törődnek a magyar nyelvhasználattal, hagyják, hogy az itteni magyarok szinte érthe-

* Elhangzott a kassai Kazinczy-napokon 1994 márciusában.

tetlen keveréknyelven beszéljenek... Csak azután mertek a hazai magyar „pártfejesek” a magyar nyelv ügyével is foglalkozni, most már — mintegy pártutasításra vagy legalábbis bátorításra — helyet adtak a magyar lapok nyelv művelő cikkeknek is — ha ugyan voltak ilyenek. Mert a másik baj az volt, hogy a feladat sok volt, a segítő kéz azonban kevés. A hazai nyelv művelés — kimondhatjuk nyugodtan — ösztönös volt. Fuldokoltunk a szlovák úgynevezett kölcsönshavakban és tükörszókban. A szocialista rendszer új fogalmai szinte elárasztottak bennünket, a szlovák szavak révén váltak köztünk is ismertté, s ezek jó része vagy szlovák nyelven (elsősorban az élőbeszédben), vagy tükörfordításban terjedt el. Ha arra gondolunk, hogy a Magyarországgal való kapcsolat sem volt olyan intenzív, mint ma (csak a szemléltetés kedvéért: én csak 1961-ben tudtam átmenni először útlevéllel az érettségi találkozómra, a tizenöt évesre), a tömegtájékoztatás sem állt a fejlettség mai fokán, az intézményes kulturális lehetőségek sem voltak a maiakhoz hasonlóak, akkor talán el tudják képzelni a fiatalabbak is az akkori elszigeteltségünket. Még álmunkban sem gondolhattunk arra, hogy egyszer annyi előadót hívhatunk meg Magyarországról és a magyar kisebbségi területekről, mint ma.

Nyelv művelésünk — ismétlem — nagyon ösztönös volt, és leginkább a szókinchasznaát problémáira korlátozta tevékenységét, esetleg bizonyos nyelvi pongyolaságokkal foglalkozott. Csak az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején figyeltünk fel a magyar szavak idegenes szerkezetbe állításának terjedésére (a pedagógusok az iskolán tanítanak), a szlovákos vonzatok szaporodására (az előadó valamilyen témára *ad elő*; a férfi *megnőszül valaki-vel*; *hívok a barátomnak telefonon* stb.). Hogy aztán ezt ma ki mennyire tartja veszélyesnek, arról lehet vitatkozni; mi mindenesetre nem tartottuk kíváncstosnak, s kijelenthetem: én ma sem tartom annak.

Ami a nyelv művelők személyét illeti: Orbán Gábor írt néhány cikket az ötvenes években; magam az ötvenes évek derekán kezdtem el nyelv művelő cikkeket írni; majd Mayer Judit, Morvay Gábor, Kapás Ferenc, Szabó Mihály Gizella, Hasák Vilmos, s nemrégől Lanstyák István következett a sorban. Sajnos, az idősebb Orbán Gábor már régebben elment a minden élők útján, a kassai Kapás Ferenc korán elhunyt, Morvay Gábor és Hasák Vilmos abbahagyta ezt a tevékenységet. Nem nehéz tehát kiszámolni, hogy — az egy-egy cikket alkalmilag megíró szerzőket nem számítva — összesen négyen vagyunk. Miért nem neveltünk ki utódokat? teszik fel sokszor a kérdést. Szolgáljon mentségemre, hogy én megpróbáltam. Számos végzős hallgatóm írt lapértékelő szakdolgozatot a magyar tanszéken, nyelv művelő cikket is valamelyik lapunkba. De mikor látták, mennyi vizsgálódásra és aprómunkára, mennyi igényességre van szükség egy rövidebb cikk elkészítéséhez is, s mennyi melléfogási veszély leselkedik még a gyakorlottabb szerzőkre is, bizony nem kaptak tartósabban kedvet ehhez a tevékenységhez. S a nehéz pedagógiai pálya — a családi gondokkal tetézve — nemigen alkalmas munkakör a nyugodt kutatást, elmélyülést igénylő munkához.

1967-ben rendeztük meg először a Kazinczy-napokat, s utána kezdett szervezettebb formát ölteni nyelvművelésünk. A Csemadok nyelvi szakbizottsága, majd az ebből 1969-ben létrejött Csehszlovákiai Magyar Nyelvművelő és Nyelvjáráskutató Társaság, amely 1972-ben a Csemadok akkori vezetőinek nyomására, természetesen az akkori ún. konszolidációs politika követelményeinek szellemében, szinte észrevétlenül nyelvi szakbizottsággá alakult vissza, szervezte és irányította a nyelvművelő tevékenységet — manőverezve a politikai korlátok között. Munkánkhoz az akkor vendégtanárnaként Pozsonyban működő Deme László nyújtott felbecsülhetetlen szakmai és olykor taktikai segítséget is. A szakbizottságnak három (nyelvi ismereteket terjesztő, továbbá a sajtónyelvi és terminológiai, valamint az iskolai nyelvi nevelési) csoportjában folyt nyelvművelő munka. Akkoriban sokat segített nekünk nagyobb cikkek írásával Zeman László, s az azóta más nyelvtudományi területen működő Zsilka Tibor is. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az Új Szó, A Hét, a rádió magyar adása, újabban (1994-től kezdve) a Szabad Újság is nyelvi rovatot rendszeresített; sajnos, a rendszerességből több helyen — pl. az Új Szóban — rendszertelenség lett. Az Irodalmi Szemle is többször közölt cikkeket, tanulmányokat nyelvhasználati és nyelvművelő témáról. Deme László nemcsak gyakorlati segítséget nyújtott nekünk, hanem elméletit is: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról című könyvével, amelyet a Madách Könyvkiadó 1970-ben jelentetett meg. A szerző több fontos, nyelvművelésünket érintő kérdést tisztázott benne, s ő volt az első, aki nyelvművelésünk feladatait meghatározta.

A nyelvhasználat problémái iránt nagy ugyan az érdeklődés, de ez az érdeklődés passzív. Az emberek nagy része — különösen a sajtó dolgozóinak bizonyos hányada — érdeklődik ugyan a nyelv helyes használata iránt, de még a képzetettebbeket sem (illetve csak keveset közülük) igen lehet az aktív nyelvművelés ügyének megnyerni. E kevés kivétel közül hadd említsem meg Csuka Gyula mérnököt, a biológiai tudomány doktorát, aki már évek óta eredményesen vezeti terminológiai csoportunkat, az egykori nyelvi szakbizottság helyébe lépő Csehszlovákiai, illetve most már Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának terminológiai munkacsoportját, és szívügyének tekinti a szótárszerkesztési munkálatokat is.

A lapok szerkesztősegeitől, de főként munkatársaitól többet vártunk a rendszerváltás után, mint amennyit nyújtanak. Kihullottak a szerkesztőségekből a „népbiztosok” szerepét betöltő munkatársak, akiknek az volt az „érdemük”, hogy párttagok voltak, de mivel semmihez nem értettek, mások dolgoztak helyettük és rájuk. Őszintén ki kell jelentenem, hogy ezek a szerkesztők legalább óvakodtak a nyelvi hibák elkövetésétől, tartottak attól, hogy ha durva hiba csúszik valakinek a cikkébe, őket mint felelősöket is elmarasztalják a pártilletékesek. Ezért segítségünkre voltak olyan akciók végrehajtásában, mint például a *brigád* szó szlovák jelentésekben való használatának az elkerülése (más kérdés az, hogy egyes szerkesztők inkább le sem írták a *brigád* szót, nehogy hibát kövessenek el); továbbá a *hnb*, *jnb*, *knb*, *efsz* stb. közfőnévi betűszavak szlovákos, tehát *HNB*, *JNB*, *KNB*, *EFS* stb.

írásmódjának a lapokból való kiszorítása. Tudtuk ugyan, hogy máról holnapra nem változhat meg minden a fordulat után, hiszen az új, képzetesebb munkatársaknak meg kell ismerniük a nyelvhasználat sok buktatóját, hogy elkerüljék a hibákat, de azt vártuk, reméltük, hogy négy-öt éven belül nemcsak tartalmilag, hanem nyelviileg is sokat változik majd lapjaink arculata. S a szabad véleménynyilvánítás valóban fokozta az újságírók alkotókedvét: többet írnak, mint a cenzúra időszakában. A baj csak az, hogy a „bő termés” létrehozásához szükséges alkotómunka olykor mind tartalmi, mind nyelvi szempontból nélkülözi a gondosságot, pontosságot. Sajnos, ott még az eltelt idő után sem tartunk, hogy minden újságírónk megfelelő módon — és felelősséggel — tudjon bánni a nyelvvel; és sajnos, már ott sem, hogy legalább az olvasószervezők (az itteni szóhasználat szerint: lektorok) kijavítsák még a kéziratokban a súlyosabb nyelvhelyességi és helyesírási hibákat. Erre a lektori intézményre ma is szükség volna, mert a demokrácia csak a szabad véleménynyilvánítást teszi lehetővé, de az újságírók nyelvi ismereteit nem gyarapítja. Sajnos, több szerkesztőségben anyagi okokból felszámolták vagy elsorvasztották a lektori intézményt.

Hogy nyelvművelésünk szervezésének és irányításának mai problémáit megértsük, kénytelenek vagyunk röviden visszatekinteni a magyarországi nyelvművelés múltjára.

A második világháború után egy olyan jellegű nyelvművelés bontakozott ki, amely a szabályokat nem rideg bilinesként rakta az emberekre, hanem azt igyekezett elérni, hogy a nyelv használói a nyelv birtokosainak érezzék magukat, s felébredjen bennük a nyelvi igényesség iránti érdeklődés. Lőrincze Lajos, aki ennek a mozgalomnak élére állt, „pozitív nyelvművelésnek” nevezi ezt a fajta nyelvművelést, amely tilalomfák állítása, az idegen nyelvi elemek irtása helyett a nyelvi műveltség emelésével akarja a helyes nyelvhasználat kérdését megoldani (Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet* 15). Hangsúlyozza, hogy a nyelvművelés nem a nyelvért van, hanem — mint maga a nyelv is — az emberért, a társadalomért (i. m. 156); ennek alapján az „emberközpontú nyelvművelés” nevet kapta ez a tevékenység. Célja „nem az önmagáért való nyelvi tisztaság, hanem a nyelvnek olyan állapotban való megtartása, olyan irányban való fejlesztése, hogy funkcióját, a gondolatközlést, a kommunikációt minél pontosabban betölthesse” (i. m. 169). A módszerre vonatkozólag elfogadták azt az elvet, hogy az egyes nyelvi jelenségek helyes vagy helytelen voltáról nem ítélezhet senki saját ízlése vagy kénye-kedve szerint, csak a nyelvi elemzés, tárgyi érvekkel való meggyőzés alapján lehet döntenie ezekben a kérdésekben.

A magyarországi nyelvművelők túlnyomó többségének alapállása e tekintetben — tehát a lényegét illetően — nem változott az elmúlt évtizedekben; ám ez nem jelentette azt, hogy nem folytak viták arról, mi legyen a nyelvművelés fő célja, s hogy milyen módszerek alkalmaztassanak a nyelvművelő munkában.

Figyelemre méltó ebből a szempontból az 1970-es évek elején a Bárczi Géza (*Nyelvművelésünk. Magyar Tudomány* 1971/10: 607—15), Lőrincze

Lajos (Nyelvművelésünk a viták tükrében. Magyar Tudomány 1972/10: 622–8) és Deme László (A nyelvművelés társadalmi feladatairól. Magyar Tudomány 1972/12: 735–41) között lefolyt vita, amelynek tanulságait Deme László — tömören összefoglalva — a következőkben látja.

Háromrétegű nyelvművelésre van szükség: a) kutató és normalizáló munkára (Bárczi); b) az alapkutatások során feltárt, de szükségszerűen csak szűk körben maradó eredmények népszerűsítésére, elterjesztésére, iskolai oktatására (Lőrincze); c) konkrét nyelvhasználati tanácsadásra, különböző írásbeli és szóbeli kommunikációs helyzetekben való útmutatásra (Deme).

A vitából ki kellett szűrünk, mi az, ami — szerintünk is — elvi alapját képezhetné vagy kell, hogy képezze a mi nyelvművelésünknek. S mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mindkét esetben a magyar nyelvről van szó, nem teljesen magunknak kellett elveket megfogalmaznunk, hanem részben a már Magyarországon kipróbált elvek, részben a vita során tett javaslatok alapján — s helyzetünk, szükségleteink ismeretében — aránylag könnyen meghatározhattuk, melyek azok az elvek, amelyek szerint mi is eredményesen működhetünk itt.

Elvmeghatározó munkánkat az a körülmény is megkönnyítette, hogy a vitázók tulajdonképpen nem kizárták, hanem inkább mintegy kiegészítették egymás javaslatait. Sem Bárczi Géza, sem Deme László nem állították azt, hogy a Lőrincze Lajos által hangsúlyozott feladatokra (pl. arra, hogy a nyelv megismertetésével, a nyelvérzék fejlesztésével nyelvi igényességre neveljük a közönséget) nincs szükség, csupán azt szögezték le, hogy ez kevés. Bárczi fontosnak tartja, hogy emellett küzdjünk is a helytelenségek ellen, még akkor is, ha már általánosakká váltak; Deme szerint pedig szükség van erre is, arra is, de még a kettő együtt is kevés: a nyelv eleven, hatásos használatára is meg kell tanítanunk a közönséget.

Ha józanul mérlegeljük a javaslatokat, lehetetlen meg nem látnunk, hogy tulajdonképpen mindhárom feladatot teljesítenie kell a nyelvművelésnek, ha eredményt akar elérni.

Nekünk, csehszlovákiai magyar nyelvművelőknek még egy nagyon fontos elvi kérdésben kellett döntenünk: mi legyen az az alap, amelyre a nyelvhelyesség megítélésében támaszkodnunk kell. Lépten-nyomon találkozzunk nyelvhasználatunkban olyan szavakkal, kifejezésekkel, fordulatokkal stb., amelyek bár magyarul hangzanak el, szerkezeti vagy szóhasználati szempontból mégis idegenek a magyar nyelvtől. Keletkezésüket a szlovák nyelv szerkesztési, illetve szóhasználati szabályainak a magyar nyelvben való alkalmazásával magyarázhatjuk. Különösen sok problémát okoz a terminológia: a magyar szaknyelvek ismeretének hiányában nagyon gyakran egyszerűen magyarra fordítják a szlovák műszókat, nem is mindig egységesen. A nyelvhasználatnak ilyen más, sőt nálunk sem teljesen egységes irányban fejlődése előbb-utóbb veszélyeztetné a zavarmentes kommunikációt. Ezt a tényt, illetve a nyelvi érintkezés zavarmentességének és a nyelvi egység visszaállításának elérését szem előtt tartva, leghelyesebbnek az látszott, ha a nyelvhasználat kérdésében a művelt magyar köznyelvet

tekintjük alapnak, a nyelvhelyesség megítélésének kérdésében pedig a magyar nyelvstudomány vizsgálatainak eredményeire támaszkodunk. A magyar nyelv művelés eddigi elveinek, valamint a vitában megnyilvánuló véleményeknek az elemzése és összegezése alapján a csehszlovákiai magyar nyelv művelés elveit nagyon tömören a következőképpen fogalmazhattuk meg.

1. A csehszlovákiai magyar nyelv művelésnek arra kell törekednie, hogy: a) a magyar nyelv rendszerének és törvényeinek megismertetésével, b) a nyelvhasználati készség fejlesztésével egyre magasabb szintre emelje a csehszlovákiai magyarok nyelvi műveltségét.

2. Állandóan figyelemmel kell kísérnie a nyelv fejlődését és használatát: segítenie kell a pozitív jelenségek elterjedését, amelyek a nyelvnek hasznára vannak, gazdagodását elősegítik; szüntelen harcot kell folytatnia a negatív jelenségek ellen, amelyek a nyelvnek kárára vannak, függetlenül attól, kik és milyen széles körben használják őket.

3. A nyelvhasználat kérdésében a művelt magyar köznyelvet (köznyelven nemcsak az irodalmi nyelv beszélt változatát, hanem az egész egységes, közös, normának tekinthető belső nyelvtípust, ennek mind írott, mind beszélt megjelenési formáját értve), a nyelvhelyesség megítélésének kérdésében pedig a magyar nyelvstudományi kutatás eredményeit kell alapnak tekintenie.

4. Szüntelenül vizsgálnia kell a magyar nyelv csehszlovákiai használatának állapotát; s az arra illetékesek bevonásával segítenie kell a lemaradást mutató belső nyelvtípus, stíluszint, stílusréteg vagy csoportnyelvi szókészlet fejlesztésében.

Most visszaugrunk a jelenbe, de egy pillanatig még az egyetemes magyar nyelv művelés elveinél maradunk. Tavalyelőtt, 1992 októberében nyelv művelő konferenciát rendeztek Budapesten, amelyre a határokon túli nyelv művelőket is meghívták, mert a kisebbségi nyelv művelés problémáival is foglalkoztak. Ezen a konferencián hirdette meg Grétsy László a „nemzetközpontú nyelv művelés” elvét. Hogy miért volt erre szükség? A kérdésre adott válasznak egyúttal a nyelv művelés közelmúltbeli történetét és felvetődő problémáit is tartalmaznia kell. Csak ezeknek az ismeretében érthetjük meg a magyarországi nyelv művelés vezető tényezőinek lépését.

Említettem, hogy a nyelv művelők is fejlődnek, változnak a nézeteik stb., elvégre maga a nyelv is változik. Már szó volt arról is, hogy az ösztönös nyelv művelést a tervszerű és elvszerű nyelv művelés váltotta fel nálunk is: elveket határoztunk meg. Fő alapelvünknek azonban ezt tartottuk: „egy magyar nyelv van, a közös magyar nyelv, s ennek köz- és irodalmi nyelvi formája a norma, a követendő nyelvi eszmény” (Jakab István: *Nyelvünk és mi* 180). Hogy a normául szolgáló magyar nyelv változatot — vagy Benkő Loránd kifejezését használva: belső nyelvtípust — ki minek nevezi, az felfogás kérdése. Én a művelt köznyelv vagy választékos köznyelv kifejezéseket használtam rá többször, Deme László a magyar standard kifejezést részesítette előnyben; az utóbbi időben töb-

ben használják a *sztenderd* angolos ejtésű alakot, de sokan nevezik ezt meg — köztük már az utóbbi időben magam is — egyszerűen a *standard* szóval. Ez azt mutatja, hogy közben a terminológia is változik.

Az utóbbi évtizedekben egyre több szó esett a regionális köznyelvekről. Ezek azok a nyelvváltozatok, amelyek a nyelvjárások és a művelt köznyelv (vagy egyetemes magyar standard) között helyezkednek el. Tudjuk, hogy léteznek ilyen közbülső változatok; azok használják őket, akiknek beszédében keverednek a köznyelvi elemek a nyelvjárásiakkal, tehát már nem anyanyelvjárásuk élő változatát használják, de még nem is a választékos köznyelvet (standardot). Valójában keveset tudunk még erről a változatról, s eltérőek a vélemények a mibenlétéről is. Egyes jelentős magyar nyelvészek (többek között Deme László, Kiss Jenő, Sebestyén Árpád) nem is tartják belső nyelvtípus értékű változatnak, csak a köznyelv regionális használatát értik a regionális köznyelven. A magyarban gyakran nevezzük *nyelvnek* azokat a változatokat is, amelyek nem belső nyelvtípus értékűek, tehát nem mutatnak eltérést egymástól mind szókészleti, mind pedig grammatikai tekintetben a Benkő Loránd által felállított követelmény alapján (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában 32). Köznyelv, irodalmi nyelv, tájnyelv, szaknyelv, szalonnyelv, tolvajnyelv, hivatalos nyelv, beszélt nyelv, írott nyelv és még sorolhatnánk a nyelvnek nevezett, egymástól lényegesen különböző változatokat, sőt nyelvhasználati formákat, amelyeket legtöbbször a nagyon praktikus, de mindent egybevetve nyelvváltozat általános megnevezés alatt csoportosítanak. Hogy belső nyelvtípus értékűek-e a regionális köznyelvek, vagy sem, arra nézve tehát nincs megegyezés, mindenki a felfogása szerint minősíti őket. Nem merném határozottan állítani, hogy nem azoknak van igazuk, akik csupán a köznyelv (standard) regionális használatát látják bennük, de én magam azért tartom őket belső nyelvtípus értékűnek, mert például nálunk Szlovákiában még a szlovák hatás is velejárója a regionalizmusnak, s maga ez az idegen hatás sem tisztán szókészleti, hanem már bizonyos mértékig grammatikai jellegű is (gondoljunk a szlovákos tükörszerkezetekre!). Csak egy alaposabb vizsgálat döntheti majd el megnyugtatóan ezt a kérdést. A magyar nyelv szlovákiai változatai című cikkemben még 1989-ben három regionális köznyelvet különböztettem meg a szlovákiai magyarlakta területen, a három magyar nyelvjárásunkból mint alapból kifejlődött, de a szlovák hatással mint egy másfajta regionalizmussal is bővülő nyelvváltozatot, vagy ha úgy tetszik: belső nyelvtípust. Ezeket így neveztem: szlovákiai — ezen belül — palóc vidéki, északkeleti, csallóközi regionális köznyelv (Magyar Nyelvőr 1989/2: 145—6).

Soha nem tettem egyenlőséjelet a nyelvjárásiasság és a szlovák hatás közé! A szlovakizmusokat Deme Lászlóhoz hasonlóan csak nyelvhasználati hibának, nem nyelvi jelenségnek tekintettem. Igyekeztem — másokkal együtt — megakadályozni, hogy ezek nyelvi jelenséggé váljanak. De — sajnos — a szlovakizmus attól nem tűnik el, hogy harcolunk ellene: bár a

régiek száma megfogyatkozhat, újabbak is keletkeznek. Így magam is elfogadtam a differenciálás elvét ebben a tekintetben is. Nyelvművelésünk már régebben ezt az elvet vallotta és alkalmazta más nyelvhasználati jelenségek esetében, még akkor is, ha egyesek ezt nem vették észre: aszerint minősítettünk hibásnak vagy helyesnek egy-egy jelenséget, hogy hol, milyen rétegben, társadalmi használati körben stb. fordult elő; volt-e ott funkciója, vagy nem. A szlovakizmusokat azonban külön kezeltük jó ideig: ezeknek nem adtunk polgárjogot. Nyelvművelésünk azonban az utóbbi időben ebben a kérdésben is differenciálni igyekszik: ha a regionális köznyelv szintjén találkozunk a szlovakizmussal — tehát a szóbeli nyelvhasználat alacsonyabb szintjén, baráti beszélgetésekben, otthoni társalgásban stb. —, nem bíráljuk, nem tekintjük hibának. De sohasem sülyedtünk és sülyedhetünk le annyira, hogy a választékos köznyelv vagy magyar standard használatában — tehát a sajtóban, rádióban, a tudomány nyelvében, az iskolai oktatásban, egyszerűen, ahol nem stílusesszalként fordul elő — akár az írott nyelvi formában, akár élőszóbeli megnyilatkozásokban elfogadjuk, ne tekintsük nemkívánatos elemnek, kerülendő jelenségnek.

Ezért lepett meg bennünket Tolcsvai Nagy Gábor cikke a *Regio* című folyóirat 1991/3. számában A nyelvi közösség és a nyelvi egység kisebbségben címmel. A szerző arra az álláspontra helyezkedett, hogy a határon túli magyaroknak nem kellene a magyarországi nyelvi normákhoz igazodniuk, vagyis a nyelvi önállóság gondolatát propagálja. Önesonkításnak tartaná, ha a regionális sajtóságokat, a táji változatokat, de a különböző kétnyelvű helyzetekből, a más-más kultúrákkal való érintkezésből eredő nyelvi formákat kiiktatnánk hagyományainkból. Sajnos, a példái nem a mi helyzetünket tükrözik, így analóg példaként nem fogadhatók el. A konferencián feltettem neki a kérdést: azzal, hogy nagyvonalúan és jóindulatúan nyelvi önállóságra „ítél” bennünket egy regionális köznyelvvvel, vajon nem éppen a provinciálizálódás és asszimilálódás veszélyének teszi-e ki a kisebbségeket öntudatuk és önbizalmuk vélt visszaadása helyett? Hiszen a regionális jegyek megőrzéséért a köznyelv kifejllesztéséről és minél szélesebb körben való elterjesztéséről kellene lemondanunk, ha nem igazodnánk a magyarországi normához. Kétségtelen, hogy minden más nyelv pozitívan hathat a magyar nyelvre, de kétlem, hogy abból a sok nemkívánatos hatásból, amely minket ér, előnye, nem pedig hátránya származnék a magyar nyelvnek. Olyan intenzív ez a hatás, hogy éppen azt segitené elő, amitől tartunk: a nyelv különfejlődését, deformálódását, noha néhány nyelvész kétségbe vonja ezt. Nyelvművelésünk már számol a regionalizmussal; tudjuk, hogy ennek egyik jellemzője nálunk a szlovák hatás, amely a jelenlegi körülmények között nem szüntethető meg. A nyelvjárások és a regionális köznyelvek szintjén ezt kénytelenek vagyunk megtűrni. De a köznyelvben nem tolerálhatjuk a megjelenését. Sőt, a nyelvművelésnek még az alsóbb szinteken is van feladata, tennivalója. (Erről bővebben később!) Tolcsvai Nagy Gábornak tehát sem a nyelvművelő konferencián, sem az Új Szóban közölt cikkeimben nem mondhattam mást, mint azt, hogy nem egy, hanem három regionális köznyelvünk van.

A három ugyanis ez esetben kevesebb, mint az egy. Kisebb veszéllyel jár, mert fölöttük ott van az egyetemes magyar standard, amelynek megerősítéséről nem mondhatunk le. Ha a szerzőre hallgatva egyet fogadnánk el, vajon melyik lehetne az? Ha a szlovák hatásban nincs is nagy különbség a három között, nyelvjárási tekintetben bizony van. Vagy — ne tekintsék ezt profanizálásnak, hanem inkább szemléltetésnek! — az *egy Isten három személyben* teológiai elv alapján oldanánk meg ezt a nyelvelméleti kérdést is? A három regionális köznyelvet egynek tekintenénk? S ezek a magyar köznyelv, magyar standard helyettesítőjévé válnának? Egyszóval a kisebbségi magyarságnak még a közös nyelvtől, belső nyelvtípustól is elszakadva meg kellene elégednie egy alacsonyabb szintű standarddal? Ezért volt szükség arra, hogy a nyelvművelő konferencián meghirdessék a nemzetközypontú nyelvművelés elvét?

Egyébként elkerülte Tolcsvai Nagy Gábor figyelmét, hogy az említett Nyelvőr-cikkemben a választékos köznyelvről ezt írom: „Művelt köznyelven nem feltétlenül a köznyelv »steril«, »színtelen-szagtalan«, vagyis teljesen jellegtelen változatát értem — nálunk ilyen aligha képzelhető el —; ide tartozónak vélem azt a változatát is, amelyen még a nyelvjárás színei-ízei kis mértékben érezhetők, s az idegen hatás sem jelentkezik benne feltűnő mértékben” (145).

Sajnos, Tolcsvai Nagy Gábornak ebben a kérdésben követője is akadt nálunk Lanstyák István személyében. Akik az Irodalmi Szemlét olvassák, azok három cikkével is találkozhattak. Az első kettő két-két részletben jelent meg a következő címeken: Nyelvművelésünk vétségei és kétségei (1993/3: 58—69; 1993/4: 64—74); Álom és valóság között (1993/6: 69—78 és 1993/7-8: 96—105); Kétnyelvűség és nemzeti nyelv (1994/2: 63—75). Nem elemezhetem itt részletesen a szerző állításait, és nem áll szándékomban külön írásban sem reagálni rájuk — néhány dologra talán már válaszoltam is ezeken a lapokon, nem közvetlen módon —, csupán egy-két megjegyzését szeretném érinteni.

A szerző elemzi az egyetemes magyar és az itteni nyelvművelést, természetesen csak a rendelkezésre álló adatok, írások alapján, a személyes tapasztalat hiányában. Megállapításai olykor helytállóak, máskor kifogásolhatók. Azt csak megállapítani lehet — a nyelvművelőkön számon kérni nem —, hogy az ötvenes években (nyilván ideológiai hatásra) nem differenciáltak a nyelvhasználati helyzetek alapján a nyelvi jelenségek megítélésében, hanem mindent a választékos köznyelv követelményeihez viszonyítottak (egységesülő társadalom: egységesülő nyelv). Mi, az itteniek valóban „importáltuk” a módszereket.

Nem érvényesítettünk a cikkeinkben szociolingvisztikai szempontokat, csak megemlítettük őket. Abban a néhány, áttekintést nyújtó cikkben, amelyet írtam, ilyen szempontokat is figyelembe vettem (pedagógusok, diákok, műszaki értelmiségiek nyelvhasználatát jellemeztem), de a másfél-két gépelt oldalas cikkekben, ötperces rádióadásokban — mint ezt a szerző is elismeri 1993/4: 71 — nem volt erre lehetőség. De más okokból is mellőz-

tük ilyenkor a szociolingvisztikai szempontot: mint említettem már, régi és következetesen megvalósított módszertani elvünk volt az, amelyet Deme László így fogalmaz meg a Lanstyák István első két cikke után megjelent Kétség és remény közt című írásában az Irodalmi Szemlében (1994/1: 80–84): „Úgy látom, egyesek azt hiszik: tudományt csinálnak ily módon; hangosan döngetve a nyitott kapu félfáját. Mert ami a beszélőt illeti, éppen negyven évvel ezelőtt, még a nyelvművelés újraindulásakor így rögzítettük: nem a hibázó ellen kell küzdenünk, hanem a hiba ellen, a hibázót is bevonva, hiszen őt kell »elkövetőből« elkerülővé tenni” (81). Ezt a módszertani elvet nemigen hangsúlyoztuk írásainkban; ez érthető, hiszen nem az olvasónak szólt. De tartottuk hozzá magunkat. Más kérdés az, hogy „belső” tárgyalásainkon, módszertani megbeszéléseinken — valamikor voltak ilyenek — hangsúlyoztuk, sőt tervekben, jegyzőkönyvekben is rögzítettük. Ebből a tényből — vagyis a hibaelkövető „káderezésének” elhanyagolásából — egy másik érünk következik: a vétkességnek a tudata (a bűntudat érzése), amelyet Tolcsvai Nagy Gábor csak esetlegességgként említ, de amelyről Lanstyák már mint valóságról szól, hogyan jelenhetett meg a beszélőben, ha személyre szólóan senkinek, általánosságban azonban mindenkinek szólt a cikk mondanivalója? Nem hiszem, hogy Lanstyák István egyetlenegy konkrét személyt is tudna említeni, akiben a neki címzett cikk hatására gátlások keletkeztek volna anyanyelve használatát illetően. De nincs itt valami ellentmondás, hogy egyrészt hibáztatja a szerző a nyelvművelőket, hogy a hibaelkövetőkről alig mondanak valamit, másrészt azt állítja, hogy „a beszélőkben nemcsak a *vétkesség* tudata jelent meg (sic!), hanem a saját nyelvi képességeikben való kételkedés is” (4: 66).

Szerencsére — néha tréfásan azt is mondom: sajnos — nekem másmi-lyenek a tapasztalataim. Ha lapokról van szó, olykor (nem mindig!) megemlítjük a lap címét, amelyben a hiba nyomdafestéket látott, de a szerző nevét ez esetben sem. Egyetlenegyszer sem tapasztaltam, hogy a hibát elkövető szerző magára ismert volna a cikkben. Egyrészt nem mindegyik munkatárs olvassa el a nyelvművelő cikket, s ha elolvassa is, hetek távlatából már nem ismer magára. Azt hiszi, a kollégája követte el a hibát. Kedves beszélőféltők, aggodalomra tehát semmi remény!

Nem akarom értékelní Lanstyák István cikkei, megtette ezt röviden és az írások értékének megfelelően Deme László. Én legfeljebb csak csatla-kozhatom a következő megállapításához: „... ha a nagy nekigyűrközéssel halommá emelt kásahegyen átrágtuk magunkat négy folytatásban, végül is ez a szállóige jut eszünkbe: Vajúdnak a hegyek, és szűlnek — egeret” (i. m. 81). Deme László csak a négy folytatást olvashatta, de én már az ötödiket (a harmadik cikket) is. Utána nem tudtam, mit gondoljak a szerzőről. Ugyanis az első két cikkben még szükségesnek tartja a magyar standardot; többek között ezt írja: „A tömegtájékoztató eszközök, a nagy nyilvánosság, a művelt emberek által való használat a magyar standardnak továbbra is biztosítja a szükséges tekintélyét, s eredményezi ... a kétnyelvű nyelvváltozatba való spontán behatolását” (1993/7–8: 103). Sőt, még a

harmadik cikkének elején is így nyilatkozik: „A standard nyelvváltozat oktatásának különleges jelentősége van az anyaország határain kívül” (1994/2: 63), de egy pár lappal odébb ezt olvashatjuk: „... a kétnyelvű közösségben élő diákoktól sem szabad elvárni, hogy megtagadják anyanyelvüket, a mindennapi élethelyzetekben beszélt kontaktusváltozatot, hanem ennek megtartásával kell őket a magyarországi standard (belföldiesült változatának⁷) megtanulására ösztönözni” (67).

Ha gyanút fog az olvasó, aki nem tudja, hogy tulajdonképpen mit is kell megtanulnia a szlovákiai magyar diáknak: a magyarországi standardot-e vagy annak zárójelben feltüntetett „belföldiesített változatát”, s ha megnézi, mi van a 7-es indexszámmal jelzett jegyzetben, megdöbben: „A magyarországi standard belföldiesült változata az ún. szlovákiai magyar standard. Ezt semmiképpen sem kell valamiféle külön nyelvként vagy abba az irányba mutató alakulatként felfogni, hanem olyan változatként, amely a legmesszebbmenőkig azonos a magyarországi standarddal, csupán abban különbözik tőle, hogy ... szerves részét képezik bizonyos kontaktusjelenségek, mindennekelt a szókinés területén (pl. *alapiskola* 'általános iskola', *iskolázás* 'tanfolyam', *anyasági segély* 'gyermekgondozási segély' stb.). A szlovákiai magyar beszélők anyanyelvének kontaktusjelenségei közül egyébként csak elenyészően kevés része a szlovákiai magyar standardnak. Hogy pontosan melyek azok, annak tisztázása a jövő nyelvtervezőire vár” (72).

Mintha nem is eger, hanem kígyó született volna a hegyek vajúadásából. Mindenesetre a szülés nemcsak nagy vajúdással, hanem elég alattomosan is ment végbe. Néhány dolgot persze nem értek, illetve néhány megjegyzésem még volna: 1. Ha van magyar standard, miért van szükség szlovákiai magyar standardra, különösen akkor, ha ez nem is másik nyelv (belső nyelvtípus), ahogyan állítja? 2. Másik belső nyelvtípus nem is lehetne, ha mindennekelt a szókinés területén különbözik a magyar standardtól (bár a *mindennekelt* határozószó nagyon gyanús). 3. Ha a specifikus fogalmainkat jelölő szavak hovatartozása izgatja a szerzőt, ezek nyugodtan lehetnének a magyar standard szókészletének kiegészítő elemei anélkül, hogy miattuk egy szükségtelen belső nyelvtípust hoznánk létre, amelynek létezése nagyon veszélyes lehetne. 4. Mivel ez az eset és módszer is azt bizonyítja, hogy a szerzőnek a célja a szlovákiai magyar standardnak mindenáron való „megszülése”, s féltő, hogy rövid idő elteltével a szlovákiai magyar regionális köznyelvek „lépnek elő” szlovákiai magyar standarddá, vagyis elszabadul a pokol: az ezekben polgárjogot nyert jelenségek elismert, befogadott jelenségei lesznek a szlovákiai magyar standardnak is. 5. Most már értem a szerzőnek azt a – már kivitelezhetőség szempontjából is – naivnak tűnő javaslatát, hogy a legközelebbi értelmező kéziszótárban kapjanak helyet a különböző országok (utódállamok) magyar kisebbségeinek egyes regionalizmusai is, amelyek „részei a regionális standardnak” (1993/7–8: 101). Ezzel kapcsolatban azonban volna egy kérdésem: melyik magyar nyelvre fogjuk

majd fordítani? 6. Lanstyák István és társai nem tartják reális veszélynek a nyelvi különfejlődést az utódállamok magyarsága esetében. Most már én sem annyira a különfejlődéstől, mint inkább a különfejléstéstől tartok.

Ennek a felfogásnak kétségtelenül van egy igen nagy előnye. Ha ugyanis minden, eddig hibának tartott jelenséget szentesítünk, akkor nem lesz hiba, nem lesz mi ellen küzdenünk, s nem lesz szükség nyelvművelésre sem.

Valószínűleg a szerzőnek ezzel a felfogásával magyarázható, hogy amikor (talán!) még tolerálta a magyar standard itteni létezését, szinte csak erre szorította le, korlátozta a nyelvművelés hatókörét, tevékenységének területét. Ezt írja: „A nyelvművelés csakis a standard nyelvváltozat alakítását tűzheti ki célul magának, vagyis csak olyan beszédhelyzetekben elhangzott szövegeket van joga bírálni, amelyekben a standard nyelvváltozat használata a helyénvaló ... Ami azonban a fenti szférákon kívül esik — tehát a magánérintkezés széles tartományai, az értelmiségiek közötti nyilvánosság előtt zajló beszélgetéseket is beleértve —, az közvetlenül nem tartozhat a nyelvművelés illetékességi körébe” (1993/6: 77). Ezekkel a szigorú szavakkal szinte megtiltja a nyelvművelésnek, hogy a regionális köznyelveket vagy akár a nyelvjárásokat használókkal foglalkozzék. Semmiképpen nem érthetünk egyet ezzel a kategorikus fogalmazással. Azzal, hogy ne bírálja a nyelvművelés a standardon kívül eső nyelvhasználati jelenségeket, egyetértünk. De hogy ne is alakítsa, ne is segítse a nyelvi ismeretterjesztés szintjén sem — természetesen kellő tapintattal és elfogadható módszerekkel —, azzal nem érthetünk, és nem is értünk egyet. Elvégre minden belső nyelvtípus használójának joga van nyelvi műveltsége fejlesztéséhez, s joggal várja el a nyelvműveléstől, hogy segítségére legyen ebben. És nyelvművelésünk ezt a segítséget meg is adja mindenkinek.

Mindezek után mit mondhatok nyelvművelésünk jövőjéről? Azt, hogy jövőbeni tevékenységünk nemcsak a nyelvi ismeretek terjesztése lesz, s nemcsak a hibás nyelvi-nyelvhasználati jelenségek elleni harc, hanem küzdelem a magukat nyelvelméleti szakértőknek kikiáltó szobatudósokkal is, akiknek fontosabbak a maguk kiagyalta elméletek, mint anyanyelvünk fennmaradásának ügye. Akik az őket körülvevő könyvektől nem látják a rideg, fenyegető valóságot. De a nyelvművelés, sőt most már a nyelvvédelem nemcsak a nyelvművelők ügye, hanem az önöké is, mindnyájunké. Elvégre mindnyájunk anyanyelvéről van szó. Önöknek is joguk van tehát nyilatkozni: vállalják-e a kísérleti nyúl szerepét, kétes kimenetelű vagy talán nagyon is előre látható sorsát.

Jakab István

A kommunikációs kompetencia és összetevői

A természetes nyelv reálisan csak a konkrét emberi lények tulajdonságaként létezhet. Az ember által generált nyelvi közlések nem tartoznak a nyelvhez olyan értelemben, hogy a nyelv nem tükröződik bennük. A nyelvi megnyilatkozások nem mások, mint más „termelési” rendszerekhez hasonlóan a nyelvi mechanizmus kimenetén megjelenő, végső, kész produktumok. Nyelven egy bizonyos kódolási rendszert, kódolási mechanizmust értünk, amelynek bemenetét az ember belső információs tárolója, információs univerzuma, azaz „mentális világa” alkotja. Ezt a mechanizmust mindenekelőtt egy bonyolult szabályrendszer képezi, amelynek az a feladata, hogy az információs univerzum elemeihez a nyelvi kódolási ábécé elemeit hozzárendelje (kódolás). Ennek eredményeképpen olyan idegszignálsorok (neurémák) jönnek létre, amelyek az artikulációs rendszer bemenetén megjelenve a kimenetén átkódolás következtében fonikus sorok formájában jelenítődnek meg. Az ember nemcsak továbbítani, percipiálni, feldolgozni és megérteni képes a nyelvi közléseket, hanem azokat használni is tudja. Tehát a nyelv mondatok halmazaként való értelmezése, ahogy azt például N. Chomsky teszi, definiendumához képest nem adja meg az adekvát definienst. Ahogy már említettük, a valóságban csak az egyes személyek nyelvei, azaz az ún. idiolektusok létezhetnek, amelyek soha nem azonosak egymással. A valóságban soha sem találkozzunk két egyforma idiolektussal. Természetesen az egyes idiolektusok kisebb-nagyobb mértékben hasonlóak egymáshoz, ami azt jelenti, hogy felfedezhetünk bennük olyan közös részt, amely az adott nyelvi közösséghez tartozó egyének minden idiolektusában állandóan ismétlődik. Így a nyelvet mint társadalmi, azaz egyén fölötti jelenséget kétféle módon interpretálhatjuk: (1) az összes idiolektus halmazaként, valamint (2) egy bizonyos absztrakciós lingvisztikai konstruktumként. Az utóbbi értelmezés egy önálló absztrakciós létet feltételez, amely az idiolektusokhoz képest elsődleges. Ilyenfajta megállapításokat gyakran összefüggésbe hoznak a Saussure-féle „langue”, illetve a Chomsky-féle „ideális beszélő-hallgató” kategóriákkal. Érdemes viszont megjegyezni, hogy ilyen gondolatot Saussure expressis verbis soha nem fejtett ki. A nyelv Chomsky-féle, egy bizonyos tudásfajtaként történő értelmezésének arra kell emlékeztetnie bennünket, hogy a tudás fogalma egyidejűleg a tudás hordozóját is feltételezi, ami azt jelenti, hogy a tudás nem más, mint valakinek a mindenkori tudása. Az egyén fölötti értelemben vett tudás viszont egy tetszőleges gyűjtő (kollektív) alany közös tudását jelenti.

A természetes nyelv kommunikációs eszközként való értelmezése több szempontból is helytelennek tűnik. Többek között azért is, mert a nyelv egyben a világ átélésének, kategorizálásának, a róla való gondolkodásnak stb. az eszköze is. A fenti reflexiók tükrében a nyelv nem más, mint kizárólag a megnyilatkozások (szövegek) generálását szolgáló eszköz, és csak az általa létrehozott közlések képesek betölteni a kommunikációs eszköz funkcióit ugyanúgy, ahogy a gépjárműgyárat sem lehet közlekedési eszköznek tekinteni, csak az általa gyártott járműveket.

A nyelv fogalmát meg kell különböztetni attól az állapottól is, hogy egy adott személy egy konkrét nyelv birtokában van. Azokból a megfigyelésekből, amelyek szerint nem mindenki képes azonos szinten használni a nyelvet, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyelv és a nyelvhasználat képessége különböző dolgok. A nyelvhasználat lényege a megnyilatkozások generálásában rejlik, viszont a megnyilatkozások funkcionális használatának a képessége már a pragmatika területét érinti. Különbőség van tehát: (1) a nyelv mint egy bizonyos, a nyelvi mechanizmusra (szabályrendszerre) vonatkozó tudásfajta és a róla szóló tudás között, (2) a nyelv használatának képessége és a róla szóló tudás között, (3) a nyelvi megnyilatkozások és a róluk szóló tudás között, valamint (4) a nyelvi megnyilatkozások használatának képessége és a róla szóló tudás között. Az itt felsoroltakról természetesen minden nyelvhasználó rendelkezik egy bizonyos tudással, bár ez a tudás tudományosan nem feltétlenül megokolható. Empirikus kutatásainkban nagyon gyakran szoktunk hivatkozni az egyszerű nyelvhasználók nyelvi tudatára, nem is törődve azzal, hogy ki milyen nyelvi, nyelvhasználati képességről vagy megnyilatkozásokról szóló stb. tudással rendelkezik. Maga a tudás nem lehet azonos a tudás birtoklásából, illetve nem birtoklásából eredő állapottal. Így elérkeztünk a nyelvi kompetencia fogalmához. Mint ismeretes, ezt a fogalmat a nyelvészetbe N. Chomsky vezette be. Felfogása szerint a nyelvi kompetencia egy bizonyos tudásfajta, amely az ideális beszélő-hallgatót jellemzi. Ez a definíció azonban, úgy vélem, több vonatkozásban is pontosításra szorul. Nem tudhatjuk például azt, hogy milyen konkrét tudásról van szó: a nyelvről mint a megnyilatkozások (mondatok) generálását szolgáló szabályrendszeréről, e szabályok használatának képességéről, vagy a megnyilatkozásokról, illetve a megnyilatkozások használatának képességéről szóló tudásról. Chomsky inkább a mondatokat generáló szabályrendszerre és nem a megnyilatkozások gyakorlati használatának szabályaira gondolt. A Chomsky-féle nyelvi kompetenciának a definíciója, mint a „the speaker-hearer’s knowledge of his language”, nemcsak a beszélő-hallgató bizonyos tudásfajtáját, hanem bizonyos állapotát is feltételezi, vagyis azt, hogy birtokában van ennek a tudásnak. Bármilyen kompetenciáról, így a nyelvéről is csak akkor beszélhetünk értelmesen, ha azt arra az alanyra vonatkoztatjuk, amely ennek a kompetenciának birtokában van. Az egyéni alanyok nyelvi kompetenciájának esetében a probléma sokkal egyszerűbb, mint a kollektív nyelvi kompetencia fogalmánál. Felmerülhet a kérdés, hogyan lehet meghatározni a gyűjtőalanyt az azt a nyelvi kompetenciáját, amely az egyéni alanyok halmazára vonatkozik. Chomsky ezt a kérdést oly módon oldotta meg, hogy bevezette „az ideális beszélő-hallgató” fogalmát és az „ideális beszélő-hallgató nyelvi kompetenciáját” is. Ilyen megközelítés azonban, véleményem szerint, nem oldja meg a kérdést. A nyelv valódi használóinak nyelvi kompetenciája nagyon differenciált, és változó képet mutat. A nyelvi kompetencia változhat mind mennyiségi, mind pedig minőségi tekintetben is. Ez a különböző nyelvi alrendszerekre is vonatkozik. Egyetlen egy nyelvhasználó sem rendelkezik teljes nyelvi kom-

petenciával, nem is beszélve az ideálisról. Chomsky ideális beszélője-hallgatója egy tökéletes automatával egyenlő, amely kizárólag csak a generatív szintaktikai műveleteket hajtja végre. Világosan kell látnunk viszont, hogy az ideális beszélő-hallgató csak ideális nyelvet használhat, és csak ideális mondatokat generálhat. Az ideális nyelvhasználó mint fogalom azt sugallhatja, hogy olyan elméleti konstruktummal van dolgunk, amely esetleg segítséget nyújthat a valódi nyelvi jelenségek tanulmányozásához. Ezt azonban maga Chomsky is cáfolja, amikor azt írja, hogy „A nyelvész számára, a nyelvet tanuló gyermekhez hasonlóan, a probléma a performancia adataiból következő szabályrendszer meghatározásában rejlik, amelyet a beszélő-hallgató elsajátított, és amelyet az aktuális performanciaaktusban használ. Így a nyelvelméletnek mentalista jellege van, mivel a pszichikai valóság felfedezésével foglalkozik, amely az aktuális viselkedés alapját képezi.” (N. Chomsky 1965. 4). Az idézetből kitűnik, hogy a kompetencia „pszichikai valóság”, amelyet fel kell fedezni. Tulajdonképpen, ha elfogadjuk ezt az értelmezést, akkor számolnunk kell azzal is, hogy a kompetenciáról szóló semmilyen a priori megállapítás sem lesz megalapozott. Ezenkívül várnunk kellene arra is, hogy elkezdődjenek a performanciával kapcsolatos kutatások, amelyek lehetővé tennék a fent említett pszichikai valóság felfedezését. Azonban ilyesmit sem tapasztalunk. Felmerülhet tehát az a kérdés, hogyan lehet valóban leírni a nyelvi kompetenciát? Chomsky szerint a performanciakutatások semmilyen lényeges információt nem szolgáltatnak a kompetenciáról, legfeljebb csak a nyelvész „felfedezésének” helyességét igazoló kiegészítő anyagot továbbíthatnak: „A megfigyelt nyelvhasználat, azaz a verbális reagálás hipotetikus készsége, a szokások stb. bizonyítékul szolgálhatnak a pszichikai valóság természetére vonatkozóan, de semmiképpen sem képezhetik a nyelvészeti kutatások tárgyát, ha azt komoly tudományos diszciplínának tartjuk” (Chomsky 1965. 4). Zárójelben jegyezzük meg, hogy Chomsky nemcsak kételkedik a nyelvhasználatról szóló kutatások nyelvészeti jelentőségében, hanem komoly tudományos diszciplínának sem tekinti azokat. A továbbiakban azt állítja, hogy a performanciakutatás nem más, mint a generatív grammatika keretében folyó munkák „mellékprodukta” (Chomsky 1965. 5). Tehát honnan meríthet kompetenciára vonatkozó ismereteket egy nyelvész? Ezt a kérdést explicit módon teszi fel Chomsky is (Chomsky 1965: 18), de erre csak negatív választ ad: „Röviden, sajnos a helyzet az, hogy nem ismerjük azokat a formalizálásra alkalmas megfelelő technikákat, amelyek a nyelvi struktúrákról hiteles információt szolgáltatnának (és ez különben nem meglepő). Másképpen, csak nagyon kevés megbízható eljárás létezik, amely az anyanyelvi beszélő nyelvi intuíciójával kapcsolatos jelentős információ megszerzésére irányul” (Chomsky 1965: 19). Érdeemes megjegyezni, hogy Chomsky az olyan fogalmakat, mint: „a nyelvhasználó kompetenciája”, „nyelvi tudása”, „nyelvi struktúra”, „anyanyelvi nyelvhasználó intuíciója” felváltva használja. Chomskyt különösen nem aggasztja az adatok hiánya, ellenkezőleg, úgy véli, túl sok van belőlük: „A nyelvész számára a probléma az anyanyelvi beszélő nyelvi intuíciójának

(gyakran saját intuíciójának) a leírásában, és — ahol ez lehetséges — az óriási mennyiségű, kétségbevonhatatlan adat megmagyarázásában rejlik” (Chomsky 1965: 20). Egyidejűleg azt is megtudhatjuk, hogy az intuíciónak „standardot” kell nyújtania ahhoz, hogy a leírás „adekvátságát” értékelni tudjuk (Chomsky 1965: 19). Ha még hozzátesszük azt is, hogy az anyanyelvi nyelvhasználó intuíciója nem közvetlenül hozzáférhető (Chomsky 1965: 21), akkor elég érdekes képet kapunk arról a „komoly tudományos diszciplínáról”, amely az ideális (tehát nem létező) nyelvhasználó közvetlenül nem hozzáférhető intuíciójával foglalkozik, és az elért eredményeket oly módon ellenőrzi, hogy a kutató intuíciójára támaszkodik. Mire gondol tehát Chomsky, amikor az anyanyelvi nyelvhasználó intuícióját érintő „kétségbevonhatatlan adatok óriási mennyiségéről” beszél? Ha figyelmesen olvassuk az „Aspects of the Theory of Syntax” vagy a „Language and Mind” c. könyveit, illetve más generativisták munkáit, észrevesszük, hogy a szóban forgó adatok többnyire a szerzők által hallott vagy kitalált adatok, amelyeknek a nyelvhasználó intuíciójával való kapcsolata arra korlátozódik, hogy maguk a szerzők saját véleményüket mondják el azok nyelvtani helyességéről, szinonímiájáról, poliszémiájáról stb. Nem lehet tudni azonban, hogy az említett kutatók mire alapozzák azt, hogy példáikat és megállapításaikat nem terheli az a sok „tökéletlenség”, amely általában a nyelvi produktumokra jellemző.

Chomsky koncepciójának, több pontatlansága ellenére, hihetetlenül sok követője és védelmezője van szerte a világon, érvelésük általában több hatásos metafora és analógia felhasználásával történik. Y. Bar-Hillel például a kompetenciát az ideális gázhoz, a performanciát pedig a természetben valóban létező gázokhoz hasonlítja. Nem nehéz megítélni, hogy az ilyen összehasonlítás ténylegesen nem helytálló. Az ilyen érvelés inkább a tudományos idealizációt erősíti meg, azt viszont senki nem vonja kétségbe. Nehéz elképzelni, hogy ily módon hatásosan lehet érvelni a „kompetencia-performancia” dichotomikus megkülönböztetése mellett, hiszen már magának a performanciának a leírása sem más, mint idealizáció. Az idealizáció szükségessége a tudományos leírásban pedig nem jelenti azt, hogy nem kell foglalkozni azokkal a jelenségekkel, amelyek Chomsky szerint a performanciához tartoznak. Chomsky azt írja, hogy: „A természetes beszéd rögzítése során a szabályoktól való eltérések, beszédközbeni szándékváltás stb. mutatható ki. A nyelvész számára, a nyelvet tanuló gyermekhez hasonlóan, a probléma a performancia adataiból következő szabályrendszer meghatározásában rejlik, amelyet a beszélő-hallgató elsajátított, és amelyet az aktuális performanciaaktusban használ” (Chomsky 1965: 4). Ezzel a véleménnyel egyet is érthetünk, azzal a kiegészítéssel, hogy annak a „szabályrendszernek”, amelyről Chomsky beszél, tartalmaznia kell a korrekciós szabályokat, valamint azt is, hogy milyen szabályok segítségével kell értelmezni a normától eltérő jelenségeket. Feltehetjük a következő kérdést is. Mivel magyarázhatjuk azt a tényt, hogy a kompetencia fogalma — nem egyértelmű definíciója ellenére — ilyen nagy karriert futott be a nyelvtudományban? Nekem

úgy tűnik, hogy ezt elsősorban a nyelvdefiníció hiánya segítette. Mindig azt állították, hogy a nyelvtudomány tárgya maga a nyelv, viszont a nyelv definíciói még a mai napig is elégtelenek, pontatlanok és tökéletlenek. Chomsky a nyelvi kompetenciát a nyelvészeti kutatások középpontjába helyezte, és ennek következtében a mai nyelvészet súlypontja áthelyeződött a konkrét megnyilatkozások, idiolektusok tanulmányozásáról a spekulatív-formális lingvisztika irányába. A Chomsky-féle nyelvi kompetencia további fejlődése viszont a fokozatos konkretizálás irányában folytatódott. A kompetencia kutatási tárgyát folyamatosan kibővítették a valódi beszélő-hallgató, a valódi megnyilatkozások és a belső, valamint külső valódi kontextusokban való használatuk képességének tanulmányozásával. Ennek eredményeképpen a nyelvtudomány, amely eddig tulajdonképpen csak a nyelvvel foglalkozott, olyan tudománnyá vált, amelynek tárgya az emberi kommunikáció sok más aspektusával is jelentősen bővült. Itt például a nyelvi műveletek intencionális-teleologikus aspektusaira, a nyelvi kommunikáció kognitív tényezőire, kultúrdeterminánsaira stb. gondolok. Így a hangsúly az egész emberi kommunikációs tevékenységre és a bármely kontextusban megjelenő megnyilatkozások valamennyi fajtájára helyeződött át. Erről legjobban Hymes munkái tanúskodnak, aki 1972-ben azt javasolta, hogy a nyelvi kompetencia fogalmát a kommunikációs kompetencia fogalmával helyettesítsük, és szükségesnek tartotta a kommunikációs kompetencia — kommunikációs produkció oppozíció bevezetését. Itt tehát nemcsak a nyelvtanilag helyes mondatok generálását biztosító szabályrendszeréről (nyelvi képességről) van szó, hanem sok más elemről is, például arról, hogy mikor szabad szót kérni egy adott nyelvközösségben elfogadott társalgási szokásoknak megfelelően, és mikor ajánlatos a csendben maradás, kinek kell felszólalni egy adott szituációban, kihez beszéljünk, és hogyan válasszuk meg a megnyilatkozás formáját, figyelembe véve a nyelvi és a nyelven kívüli kontextust stb. Hymes szerint a kommunikációs kompetencia négy kérdésre vonatkozik: (1) mi az, ami egy adott nyelvi rendszerben formálisan lehetséges, (2) mit lehet a nyelvi produkció keretében megvalósítani, (3) mi az, ami egy adott kontextusban helyes, (4) mit használnak a valóban egy adott nyelvközösséghez tartozó egyének (Hymes 1972: 281). Az első kérdés a nyelvi kompetenciára, lényegében a grammatikára vonatkozik: az adott mondatot az anyanyelvi beszélő intuíciójának megfelelően helyesnek lehet-e tekinteni vagy sem. A második azokkal a pszicholingvisztikai tényezőkkel hozható összefüggésbe, amelyek az adó, valamint a vevő memóriakapacitásának korlátozásával, valamint az egyén percepciók képességeivel kapcsolatosak. Ebből következően nem szabad azonosítani azt, ami formálisan lehetséges azzal, amit tényleg meg lehet valósítani. Jó példa erre a mondatok hosszúsága. Nincs semmilyen formális korlátozás, ami meghatározná a mondatok hosszúságát. A gyakorlatban viszont kifejezetten azt tapasztaljuk, hogy ilyen mégis van, és ez főként a memóriakapacitás korlátaiból ered. A harmadik kérdés a grammatikailag helyes mondatoknak a kommunikációs aktussal való adekvátságára, illetve nem adekvátságára vonatkozik.

Egy adott helyzetben a nyelvtanilag helyes mondatok is lehetnek helytelenek (a beszélgetés formája, témája vagy a partner, illetve az adott nyelvi közösségben elfogadott konvenciók miatt). A negyedik kérdés lényegében a nyelvi viselkedés megfigyelésére korlátozódik. Könnyen elképzelhető egy olyan szituáció, amelyben egy különösebb produkciós nehézségek nélkül létrejött, nyelvtanilag helyes konstrukciót egy adott nyelvi közösségben egyszerűen nem használnak. Egyébként így keletkeznek egyes nyelvi viccek, amelyek lényege a tipikustól elütő megfogalmazásukban rejlik. Hymes azt hangsúlyozza, hogy léteznek olyan nyelvhasználati szabályok, amelyek nélkül a helyes mondatok szabályai használhatatlanok (Hymes 1972: 278).

Ahhoz, hogy meghatározzuk a kommunikációs kompetencia fogalmát mindenekelőtt a szituációs kontextus, tehát a konszituáció elemzésére van szükség. Figyelembe kell vennünk azt az egész rendszert, amelyben a kommunikációs aktus megvalósul. Tekintettel arra, hogy a kommunikációs aktus fogalmának pontos definícióját nagyon nehéz megadni, ezért szindromatikus fogalomnak fogjuk tekinteni, azaz olyan fogalomnak, amelyet úgy írunk le, hogy felsoroljuk összetevőit és a köztük megvalósuló összefüggéseket. A szakirodalomban leggyakrabban a következő összetevőket említik: (1) a kommunikációs partnerek száma, társadalmi szerepe, rangja stb.; (2) a nyelvi közlés, tehát az, amit az adó(k) a vevő(k)nek továbbít(anak); (3) az információátadás fizikai feltételeit biztosító kommunikációs csatorna (pl. auditív, vizuális csatorna); (4) a kommunikációs csatorna felhasználásának módja (pl. a vizuális csatorna keretében, grafikai eszközök stb.); (5) szituáció-helyszín, tehát a kommunikációs esemény térbeli és időbeli lokalizációja; (6) a kód, amelynek segítségével az információt közöljük; (7) a nyelvi közlés témája, intenciója stb., amely meghatározza a tartalmát. A kommunikációs kompetencia lehetővé teszi, hogy az adó ne csak szerkessze és értse a nyelvtanilag helyes mondatokat, hanem a nyelvet különféle cselekvésekhez használja is. Minden beszédaktus társadalmi cselekvés, amelynek nélkülözhetetlen és integráns részét a nyelvi közlés képezi. Hymes helyesen jegyezte meg, hogy a kommunikációs kompetencia fogalma nemcsak a tiszta nyelvi tudásra, azaz a megnyilatkozások generálásához szükséges szabályrendszer ismeretére, hanem a megnyilatkozások kontextustól függő kiválasztására, konstruálására is kiterjed. Tehát olyan szabályokról van szó, amelyek meghatározzák azt, hogy mikor, hol, kivel, miről, milyen céllal, mely eszközök segítségével és mely eszközök mellőzésével stb. megy végbe a kommunikációs aktus. A kommunikációs kompetencia komponensét alkotó nyelv tudáshoz hasonlóan, a nyelvhasználat képessége mind minőségi, mind pedig a mennyiségi aspektus tekintetében is különböző lehet. Tehát világosan meg kell különböztetnünk és el kell különítenünk egymástól a szűkebb értelemben vett nyelvhasználat képességét és a nyelvi megnyilatkozások használatának képességét. Eddig nem tettek különbséget e két fogalom között. Ez a megkülönböztetés azért is szükséges, mert, ahogy már fentebb szó volt róla, a nyelvi megnyilatkozás a nyelv mint kódolási mechanizmus működésének eredményeképpen létrejött végső produktum. A nyelvhasználat

képességét a megfelelő nyelvi alrendszerекhez kellene viszonyítani. Így például beszélhetnénk egyrészt az artikulációs, fonetikai, szóképzési, lexikális stb. képességről, másrészt pedig a beszédre, az információ továbbítási, illetve befogadási, interpretációs, perszváziós stb. aspektusára vonatkozó képességről is. Véleményem szerint a kommunikációs kompetenciát nem statikus, hanem dinamikus képződményként kell értelmeznünk. A nyelvi tudást és használatának a képességét nyelvi kompetenciának, viszont a kommunikatív céllal generált nyelvi megnyilatkozások használati szabályrendszerének tudását (ismeretét) nyelvi pragmatikai kompetenciának fogjuk nevezni.

A nyelvi közlések (szövegek) által továbbított információkat elemezve láthatjuk, hogy azok a tárgyakról szóló információn kívül olyan kifejezéseket is tartalmaznak, amelyeknek célja, hogy a nyelvi információátadás organizációját biztosítsák, vagy egyes szövegfragmentumokra vonatkozó állításokat tartalmazzanak azokról mint egy sajátos tárgyról. Tehát azt is mondhatjuk, hogy ezek a kifejezések metanyelvi (metainformációs) operátorok szerepét töltik be. Ezek az elemek metainformációt szolgáltathatnak például a beszédaktusról, a kommunikációs csatorna fajtájáról, a megnyilatkozás fragmentumai közötti kapcsolatokról, a szövegen belüli ekvivalenciáról, illetve kváziekvivalenciáról, a dialógusban betölthetik a fatikus funkciót, szignáljai lehetnek a kontaktus elkezdésének, fenntartásának, végéhez való közeledésének vagy megszakításának, a szövegbe bizonyos magyarázatokat vezethetnek be, hierarchizálhatják a szöveget az érdekes, illetve kevésbé érdekes, fontos, illetve kevésbé fontos, emóciókat ébresztő, illetve emóciókat nem ébresztő stb. információk tekintetében is, szignáljai lehetnek a beszélt megnyilatkozások beszédközbeni korrekciójának stb. Ezen operátoroknak elemzése olyan következtetésre jogosít fel, hogy ezek a struktúrák a szöveg síkján viszonylag különálló, autonóm és nyelvspecifikus metainformációs (metanyelvi) lexikont alkotnak. A metainformációs operátorok egy bizonyos metaszöveget alkotnak, amely ráakódik az alapszövegre, és vele együtt egy teljes kommunikációs egységet képez. Ebből az következik, hogy a nyelvi kód (nyelv) létezése implikálja a metanyelvi kód (metanyelv) létezését is. Ennek tükrében a nyelvi és a nyelvi pragmatikai kompetencia mintájára megkülönböztethetjük a metanyelvi és a metanyelvi pragmatikai kompetenciát is. A metanyelvi rendszer a nyelvi rendszerhez hasonlóan reálisan csak az idiomatalektusok formájában létezhet. A metanyelvi kompetencia hiányát sokszor tapasztaljuk idegen nyelvet beszélő egyéneknél, s ez végső soron komolyan megnehezíti az információcserét, és több problémát okozhat az interlokútorok közötti kommunikációban. (Egyes esetekben meg is szakíthatja a kommunikációs aktust, illetve annak sikertelenségét okozhatja.)

A nyelvi kommunikáció folyamatában a verbális rendszeren kívül, amelynek alapját a nyelv képezi, különféle nem verbális rendszerek is részt vesznek, amelyeket a leggyakrabban a para- és extranyelvekhez szoktak

sorolni. A paranyelvi rendszer esetében az adó tetszése szerint manipulálhat a nyelven kívüli információk továbbításakor (pl. kézfogás, kézesók, tenyér-geztusok, kéz- és kargeztusok, karhúzás, a csukló megszorítása, vállfogás, szemjelzések, lábjelzések, udvarlási geztusok és jelzések, tempó, tónus, szünetek, mimika, zónatávolságok az ún. proxémika stb.). Az extranyelvi elemekhez, amelyek általában az adó intenciójától függetlenül jelennek meg, de őt is jellemzik, a következőket soroljuk pl.: a hangszínt, a viselkedés különböző jellemzőit, pl. elpirulást, az öröm, bánat, szomorúság kifejezését, az ásítást, a tapsolást, a suttogást, a krákogást stb. Az extranyelvi paraméterek az adót mint biológiai (nem, kor), pszichológiai (temperamentum és más egyéni jellemzők) és társadalmi egyént jellemzik (a társadalmi osztályhoz vagy az etnikai csoporthoz való tartozás). A nem verbális rendszerek funkcionálása szoros kapcsolatban áll a verbális rendszerrel, és anélkül, önállóan általában nem is szerepel, mivel fő feladata és funkciója tulajdonképpen a nyelvi információk korrigálásában, megerősítésében, helyettesítésében, kiegészítésében stb. rejlik. Néha azonban ezek a rendszerek képesek olyan információkat is átadni, amelyeket nehéz lenne verbálisan kifejezni. Például: „Amikor egy ismeretlen emberrel találkozunk, azonnal véleményt formálunk róla. Gondolkodás nélkül észrevesszük, hogyan áll, hogyan használja a kezét, valamint a szemmozgását és arckifejezését. A következtetéseink helyesek vagy helytelenek lehetnek, de mindenképpen tükrözik a cselekvéseinket. Amikor elkezdünk beszélgetni, a szavainkat különböző geztusok is kísérik, amelyek érthetővé tehetik, kiemelhetik, kihangsúlyozhatják vagy néha megcáfolhatják azt, amit mondunk. A beszélgetés elején és végén használhatjuk a kulturálisan determinált szignálokat is, pl. kézfogást vagy kézintégetést, amelyekkel szimbolizáljuk készségünket a barátságos ismeretkötésre, illetve késleltetjük a búcsúzást. Ilyen mellékeseményeknek köszönhetően sok olyan információt közlünk, amelyet soha nem lehet szavakkal kifejezni” (Hide 1972. XI). Egy nyelv elsajátítása még nem implicálja a para- és extranyelvek elsajátítását is. Előfordulhat, hogy valaki ismer egy idegen nyelvet, képes azt használni, de nem ismeri a vele korrelációban álló para- és extranyelveket. Érdekes még hozzátenni, hogy a para- és extranyelvek identifikációs funkciót is betölthetnek, amelynek köszönhetően meg lehet állapítani, hogy egy adott egyén az adott nyelvi közösséghez tartozik-e vagy sem. A fenti reflexiókból kitűnik, hogy a nyelvi tudás, valamint a nyelvhasználat képessége még nem implicálja automatikusan a vele korrelációban lévő para- és extranyelveket, sem pedig ezek használatának a képességét. Ezt figyelembe véve indokolt a nyelvi és metanyelvi kompetencia mintájára megkülönböztetni a para- és extranyelvi kompetenciát, valamint a para- és extranyelvi pragmatikai kompetenciát is. A para- és extranyelvi rendszerek a nyelvi és a metanyelvi rendszerekhez hasonlóan reálisan csak a konkrét idioparalektusok és az idioextralektusok formájában létezhetnek. Az idioparalektusok, valamint az idioextralektusok nagyobb mértékben egyénspecifikusak, mint az idiolektusok.

A fenti reflexiók olyan beszélőkre-hallgatókra vonatkoztak, akik ugyanazt a nyelvet használják. A valóságban viszont egyre gyakoribbak azok az esetek, amikor az emberek két vagy több nyelvet tudnak. Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy bizonyos multilektális és gyakran multilingvális kompetenciával is rendelkeznek. Ez természetesen a multimetanyelvi és a multipara- és multiextranyelvi kompetenciát is implikálja.

Az emberi kommunikáció fent említett tényezőin kívül fontos szerepet játszik a kultúraspektus is. Itt mindenekelőtt a kommunikációs aktusban részt vevő partnerek belső információs tárolójának állapotáról, a mentális kultúra ismeretéről, a világra vonatkozó tudásáról, életpasztalatairól stb. van szó. A kérdés az, hogy az interlokútorok ezen paraméterek tükrében hogyan viszonyulnak egymáshoz.

Általában kultúrán mindazt kellene értenünk, amit az adott nyelvi közösség és egyes tagjai megalkottak, létrehozta vagy szereztek saját természetük, szokásaik stb., valamint az objektív valóság formálásának folyamatában. Az adott egyén, csoport vagy nagyobb közösség kultúráját azok a konvenciók, szabályok határozzák meg, amelyek egész életüket szabályozzák, formálják magatartásukat, a viselkedési és a konverzációs mintákat, az erkölcsi elveket, értékrendszereket stb. Minden kultúra bizonyos sémákat, sztereotípiákat hoz létre, amelyek nélkülözhetetlenek az adott csoporton belül megvalósítandó kommunikációhoz. Ezek a képződmények specifikusak az egyes nyelvi közösségekre nézve. A kultúra fogalmát nem lehet azonosítani a kultúrtermékekkel (objektumokkal) ugyanúgy, ahogy nem lehet azonosítani a nyelvet vagy a metanyelvet a nyelvi vagy a metanyelvi kifejezésekkel sem. A kultúrtermékek olyan objektumok, amelyeket az egyéni vagy a kollektív ágensek hoztak létre. Senki közülünk nem fogja azonosítani egy egyéni alany kultúráját a tulajdonában lévő olyan kultúrtárgyakkal, mint például: a képek, bútorok, szobrok stb. Reálisan a kultúra csak mint a konkrét egyének bizonyos komponense vagy tulajdonsága létezhet, társadalmi dimenziója viszont kizárólag csak a funkciójában nyilvánul meg. A kultúra mint egy bizonyos tudásfajtának az ismerete, azaz bizonyos meghatározott kultúrtermékek létrehozásához szükséges szabályrendszer ismerete, valamint ezen szabályok használatának a képessége kultúrkompetenciát alkot, míg a kész kultúrproduktumok használatának a képességét a társadalmi interakció keretében pragmatikai kultúrkompetenciának fogjuk nevezni. Érdemes megjegyezni, hogy a kultúra nemcsak az emberek egymásra vagy a világra gyakorolt hatásának cselekvési szabályait vagy elveit jelenti, hanem egyben olyan szabályokat is, amelyek sajátos szűrőt alkotnak saját magunk számára és a nyelven kívüli valóság percipálása és értékelése tekintetében egyaránt. A gesztusok, a szerszámok használata, egy tárgy vagy objektum létrehozása stb. kultúrproduktumot alkotnak, mivel ezek bármelyike alá van rendelve a kultúrpercepciónak és a kultúrinterpretációnak egyaránt.

Összegezve fenti mondanivalómat, a kommunikációs kompetenciát polidimenzionális fogalomnak tekinthetjük, amelynek köz-

vetlen összetevői a következők:

kommunikációs kompetencia	{	nyelvi kompetencia
		nyelvi pragmatikai kompetencia
		metanyelvi kompetencia
		metanyelvi pragmatikai kompetencia
		para- és extranyelvi kompetencia
		para- és extranyelvi pragmatikai kompetencia
		kultúrkompetencia
		pragmatikai kultúrkompetencia

IRODALOM

- Awdiejew A., 1987, *Pragmatyczne podstawy organizacji wypowiedzi*. Kraków.
- Bańcerowski Janusz, Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján. In: *Magyar Nyelv XC* [1994], 30–41.
- Bar-Hillel Y., 1964, *Language and Information*. Reading Ma., Addison-Wesley.
- Chomsky N., 1965, *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass., The M.I.T. Press.
- Chomsky N., 1968, *Language and Mind*. New York, Harcourt, Brace World.
- Dijk T. A. van, Kintsch W., 1983, *Strategies of Discourse Comprehension*. New York, Academic Press.
- Goodwin Ch., 1981, *Conversational Organisation. Interaction between Speakers and Hearers*. New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco.
- Gruca F., 1983, *Zagadnienia metalingwistyki*. Warszawa.
- Gruca F., 1992, Kulturowe determinanty języka oraz komunikacji językowej. In: *Język, kultura – kompetencja kulturowa*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Hide R. A., ed., 1972, *Non-verbal Communication*. Cambridge.
- Hymes D., 1964, *Language in Culture and Society*. New York—Evanston—London.
- Hymes D., 1972, On Communicative Competence. In: Pride J. B., Holmes J., eds., 1972, *Sociolinguistics, Selected Readings*, Harmondsworth.
- Hymes D., 1972, *Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach*. Philadelphia.
- Kłosowska A., 1983, *Socjologia kultury*. Warszawa.
- Kmita J., Kostyrko T., 1983, *Elementy teorii kultury*. Poznań.
- Pease Allan, 1988, *Body Language. How to Read Other's Thoughts by Their Gestures*. Sheldon Press, London.

Bańcerowski Janusz

A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról (Szempontok és javaslatok)¹

Előzetes megjegyzések

Mint a Magyar Nagylexikon nyelvészeti szaktanácsadója 1991 júniusában azt a megbízást kaptam az Akadémiai Kiadótól, hogy készítsek írásbeli javaslatot „a Nagylexikonban szereplő nem latin betűs írások magyar átírásával kapcsolatban felmerülő problémák megoldására, egy egységes, közérthető, rövid, a Nagylexikon munkatársai (szerzői, lektorai, szerkesztői) számára útmutatóul is szolgáló, a szaktudományok (arabisztika, sinológia, indológia stb.) által elfogadható átírási rendszerre”.

Magyar nyelvész, nyelvművelő és stíluskutató lévén tisztában voltam szakmai illetékességem korlátozottságával, ezért csupán arra vállalkoztam, hogy

a) tömören összefoglaljam a rendelkezésemre álló kézikönyvek alapján az eredetileg nem latin betűs írású tulajdonnevek magyar helyesírásának az akadémiai szabályzatban körvonalazott és két alapvető helyesírási szótárban részletesebben is kifejtett alapelveit;

b) utaljak rá, hol található meg az egyes fontosabb nyelvekre vonatkozó átírási szabályok, táblázatok, szójegyzékek;

c) jelezzem azokat a vitás pontokat, amelyekre nézve sem a szakértők között, sem a kiadói, nyomdai gyakorlatban nem alakult ki egység. Ezek kapcsán, ahol szükségesnek látszik, természetesen megteszem a magam javaslatait is.

Ennek megfelelően már itt, bevezetőben hangsúlyozni kívánom, hogy az alább következő vázlatos áttekintés nem az egyes keleti, illetve cirill vagy görög betűs írású nevek tudományos és/vagy nemzetközi informatikai célú átírásának szabályzatát tartalmazza, hanem csupán a Magyar Nagylexikon tulajdonneveinek, különösen pedig tulajdonnévi címszavainak magyar helyesírására tesz javaslatot.

¹ E tanulmány a Magyar Nagylexikon előkészítő munkálatai során, az Akadémiai Kiadó felkérésére készült 1991 augusztusában. Mivel a téma a Nagylexikon helyesírási megoldásaitól függetlenül is időszerűnek látszik, úgy határoztam, hogy a szöveget — kissé átdolgozva, a nem közérdekű részek és a mellékletek elhagyásával — nyomtatásban is közlésem. Ehhez megkaptam Élesztős Lászlónak, a Nagylexikon főszerkesztőjének hozzájárulását, amit e helyütt is köszönettel nyugtázok. Bízom benne, hogy az itt publikált szempontoknak és javaslatoknak hasznukat veszik az „illetékesek”: a lexikon-, könyv- és lapszerkesztők, továbbá a magyar helyesírás hivatott gondozói, a majdani 12. kiadás elkészítői.

Forrásaim

A jelenleg érvényben levő akadémiai helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás szabályai. Tizenegyedik kiadás; a továbbiakban: AkH.¹¹) külön fejezetben tárgyalja az idegen közsavak és tulajdonnevek írását (202—222. pont), ezen belül a 218—222. pont foglalkozik a szorosabban vett átírással.

Az egyes nem latin betűs írású nyelvek magyar átírásának szabályai és a szabályok alkalmazását szemléltető bőséges szó- és névjegyzékek az alábbi két kiadványban találhatók meg:

Keleti nevek magyar helyesírása. Főszerk. Ligeti Lajos. Szerk. Terjék József. Akadémiai, Bp. 1981. 960 l. (a továbbiakban: KNMH.).

A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újgörög nevek magyar helyesírása. Főszerk. Hadrovics László. Szerk. Zoltán András. Akadémiai, Bp. 1985. 239 l. (a továbbiakban: CBMH.).

Azáltal, hogy 220. pontjában az olvasót átírási kérdésekben a fentebb említett kézikönyvekhez utasítja, az AkH.¹¹ ezt a két helyesírási szótárt lényegében akadémiai szabályzati státusba helyezte. Már itt fel kell azonban hívnom a figyelmet arra a sajátos körülményre, hogy e két szótár nem fogja át teljesen a nem latin betűs nyelvekből való átírás kérdéskörét, mivel az ógörög nevek és szavak magyar helyesírásának szabályozása — ilyen részletességgel — nem történt (még) meg. Az ebből adódó problémákra később még vissza kell térnünk.

Az útmutató elkészítéséhez felhasználtam továbbá a kétkötetes Nyelv-művelő kézikönyv (rövidítve: NymKk.) átírási tárgyú szócikkeit (cirill betűs szók átírása; görög nevek, szók átírása; idegen szavak, nevek írása; japán nevek és szavak írása; kínai nevek és szavak átírása stb.), valamint néhány tanulmányt a nem latin betűs írású tulajdonnevek magyar helyesírásáról (pl. Ritoók Zsigmond: MNy. 61 [1965]: 224—34; Kubinyi László: MNy. 69 [1973]: 92—100; Kicsi Sándor András: Nyr. 114 [1990]: 150—60). Végül pedig átnéztem ilyen szempontból a ma közkézen forgó legfontosabb magyar lexikonokat is. Különösen nagy haszonnal forgattam az eddig 15 kötetes Világirodalmi lexikont (Akadémiai, Bp. 1970—; a továbbiakban: VirLex.), amelynek számos rugalmas névírási megoldása minta lehet más kiadványok számára is.

Általános alapelvek

Az akadémiai helyesírási szabályzat értelmében „A nem latin betűs írású nyelvek közsavait és tulajdonneveit általában a magyar ábécé betűivel, lehetőleg a forrásnyelvből írjuk át” (AkH.¹¹ 202. c) pont). Kissé eltérő megfogalmazásban, de lényegében ugyanezt írja elő a NymKk. is (I, 951). „Ábécén” itt az ún. szűkebb, tehát *q*, *w*, *x* és *y* nélküli magyar ábécé értendő. Az „általában” megszorítás arra utal, hogy az átírás módja függ a szöveg

jellegétől, műfajától. Az AkH.¹¹ 218. és 221. pontja részletesen felsorolja, mely esetekben kell — a 202. c) alatti „főszabályt” követve — az ún. magyaros átírást alkalmazni, s mikor lehet ettől eltérő: nemzetközi, szakmai vagy valamely szabványban előírt átírási rendszerhez folyamodni: „A szépirodalmi művekben, a sajtóban, az általános és középiskolai oktatást szolgáló vagy kiegészítő kiadványokban [é. a tan- és segédkönyvekben] a nem latin betűs írású nyelvek neveit és szavait a magyar ábécé betűivel ... írjuk át” (AkH.¹¹ 218. pont); „A szaktudományok, az idegenforgalom, a postafor-galom, az egyetemi és főiskolai oktatás, a tudományos ismeretterjesztés területén, továbbá a térképeken olyan átírást szokás alkalmazni, amelyet az adott nyelvet beszélő országban hivatalosan előírnak, vagy elterjedten ismernek, amelyet a szaktudományok a nemzetközi érintkezésben általában alkalmaznak, vagy amelyet valamely nemzetközi testület (amelynek hazánk is tagja) használatra javasol. E helyett vagy e mellett — a munka jellegétől függően — a magyar átírás is alkalmazható. [Bekezdés.] A könyvtárügy és a szakirodalmi tájékoztatás (dokumentáció) a mindenkor érvényes szabványokat követi” (uo. 221. pont).

Az átírás mikéntjére nézve a helyesírási szabályzat természetesen nem ad, nem is adhat részletekbe menő eligazítást, pusztán annyit szögez le, hogy az eredetiben nem latin betűkkel írt szó vagy név magyaros átírásakor „az idegen hangsort (pl. a kínai esetében) vagy az idegen betű- és hangsort együttvéve (pl. az orosz, az arab, a görög stb. esetében) nyelvenként szabályozott módon helyettesítjük magyar hangokkal, illetőleg az ezeknek megfelelő magyar betűkkel” (218. pont). Ez a „nyelvenként szabályozott mód” követeli meg, hogy a szabályzathoz külön névírási szótárak is csatlakozzanak, melyekben ezek a nyelvspecifikus hangmegfelel(tet)ések egyenként le vannak írva, az őket szemléltető példaanyaggal és betűrendes szójegyzékkel együtt.

Általános alapelvként mindezekon kívül és felül azt kell elfogadnunk, amit a cirill átírási szótár szerkesztői a maguk területére vonatkozóan jelentenek ugyan ki, de nézetem szerint valamennyi nem latin betűs (keleti, cirill és görög) név átírására érvényes: „A nyelvünkbe más írású nyelvből átvett idegen név magyar helyesírási megjelenésének elsősorban természetesen a magyar olvasóközönség érdekeit kell szem előtt tartania” (CBMH. 26; én emeltem ki K. G.). Ez triviális igazságnak látszik, de mindaddig rendszeresen hangoztatni kell, amíg vannak a szakmában (a nyelvészetben és a lexikonszerkesztésben egyaránt) olyanok, akik hajlamosak megfélemlézni róla.

Átírás — helyesírás — kiejtés

Az idegen nevek átvételének és beilleszkedésének erről a három, egymással szorosan összefüggő aspektusáról ezt állapítja meg a CBMH. előszavában Hadrovics akadémikus: „A nem latin betűs írású nyelvek neveinek

befogadásakor kettős feladatot kell megoldani: e nevek írásképet és hangalakját egyszerre kell nyelvünk írott és beszélt változatába illeszteni. Ez a művelet az átírás. A helyesírási értelemben vett átírás tehát nemcsak helyesírási, hanem egyúttal kiejtési szempontból is szabályozza a nyelvünkbe állandóan és nagy számban bekerülő ilyen idegen nevek használatát” (i. m. 7).

A helyesírás tágabb fogalom, mint az átírás, mert magában foglalja azokat a neveket is, melyeket nem a jelenlegi átírási szabályok szerint, hanem azoktól eltérve, hagyományosan írunk (vö. CBMH. 24—5). Korábban számos olyan névalak is bekerült nyelvünkbe — általában valamely harmadik, olykor „többedik” idegen nyelvnek a közvetítésével —, amelyet ma másképpen írnánk át. Mégis megőrizzük őket, mert sajátos hangulati többlet (szakszóval: konnotáció) tapadt hozzájuk. L. az AkH.¹¹ 210. pontjának példasorát: *Dárius* (vö. Dareiosz), *Herkules* (vö. Héraklész), *Krózus* (vö. Kroiszosz) stb. Némelyik ilyen hagyományos névforma csak állandósult szókapcsolatban fordul elő: *valóságos Krózus* (é. nagyon gazdag), de a történelemkönyvben már *Kroiszosz* ókori uralkodóról olvashatunk. Hasonlóképpen: *Dárius kincse*, de *Dareiosz* perzsa király.

Általában éppen a legfontosabb (ennélfogva leghamarabb átvett) nevek írásmódja tér el leginkább a szabályostól. E bizonyos értelemben „hibás”, de meghonosodott alakokat mind a keleti, mind a cirill átírási szótár megtartásra ajánlja: *Himalája*, nem pedig *Himálaja*, *Peking*, nem pedig *Pejcsing* (Ligeti Lajos előszavából: KNMH. 10). Hasonló arab példák: *Alláh*, *Mohamed*, *Kába*, *Nasszer*, *Kadhafi*, *Szadat*, *Jasszer Arafat* (szabályos átírásban: *Alláh*, *Muhammad*, *Kaaba*, *Nászér*, *Gaddáfi* v. *Kaddzáfi*, *Szádát*, *Jászér Arafát*; l. KNMH. 115). A régebben meghonosodott orosz nevek némelyikének írásmódja is eltér a ma szabályosnak tekintettől: *Aljechin* (Aljohin), *Anyegin* (Onyegin), *Lenin* (Lenyin), *Néva* (Nyeva), *Odessza* (Ogyessza), *Potemkin*, *Patjomkin* (Potjomkin), *Sztálin* (Sztalin), *Ural* (Ural). A CBMH. szerkesztői az idézett és az egyéb hagyományos névformák megőrzése mellett foglalnak állást (vö. i. m. 33—4). Ezt a megoldást támogatja az AkH.¹¹ 218. pontja is: „Ha egy tulajdonnév ... nem szabályosan átírt alakban honosodott meg nyelvünkben, hagyományos formájában használjuk.”

Transzkripció — transliteráció

A betűírásos nyelvek neveit (ebből a szempontból a fogalomjelölő írásjegyekkel dolgozó kínai nem jöhet tekintetbe) kétféleképpen írhatjuk át: vagy úgy, hogy minden betűjegyét külön betűvel írjuk át (transzliteráció), vagy úgy, hogy a ténylegesen elhangzó névformát, hangsort igyekszünk a magunk ábécéjének betűivel lejegyezni (transzkripció). Az előbbinek az az előnye, hogy félreérthetetlen, belőle gyakorlatilag hiba nélkül visszaállítható az eredeti íráskép. Az utóbbi viszont azért hasznos, mert a keleti betűk jó része egyszerre több hangot is jelöl, így az értelmező átírásban megadott

névalak jobban megfelel a valóságos hangzásnak (vö. Ligeti akadémikus előszavát: KNMH. 9).

A cirill betűs szláv nevek magyar helyesírásában a fonetikus átírás (a transzkripció) elve csak korlátozottan érvényesülhet. Pl. az orosz **ы** vagy a bolgár **ѣ** hangnak nincs magyar megfelelője, ezért kénytelenek vagyunk a hozzájuk aránylag legközelebb álló magyar hangnak a betűjével írni át őket. Csakhogy melyik is legyen ez a leginkább megfelelő magyar hang, illetve betű? Az orosz **ы** valójában se nem *i*, se nem *ü*, s a bolgár **ѣ** hangnak sem igazán jó lejegyzése a magyar *a* (lehetne ugyanis *ö*, *i*, sőt *e* is; vö. minderre: CBMH. 22).

Nem valósítható meg következetesen a cirill betűs szláv nevek magyar helyesírásában a betűhív átírás (a transliteráció) elve sem, mert a magyar ábécé értelemszerűen nem tartalmazza a magyar nyelvből hiányzó, jellegzetesen szláv beszédhangok betűjeleit. Mindebből az következik, hogy „a cirill betűs szláv nyelvek szavainak és neveinek magyar átírása a transliteráció és a transzkripció elvének kompromisszumán alapul” (CBMH. 24). Az átírás az eredeti névalak betűsorából indul ki (nem jelzi pl. az orosz hangsúlytalan magánhangzók kiejtésbeli módosulásait: ezért *Potjomkin*, nem pedig *Patjomkin*; nem érzékelteti a mássalhangzók zöngéesség szerinti hasonulását és szóvégi zöngétlenedését sem). Ha azonban a magyar helyesírásnak van rá megfelelő eszköze, egyes lényegesebb kiejtési sajátosságokat mégiscsak tükrözni tud, pl. a *d*, *t*, *n*-nek *gy*, *ty*, *ny*-nyé való lágyulását: *Szolzenyicin* (valójában a *Lenin* névnek is *Lenyin* lett volna a szabályos átírása, de a hagyomány fenntartotta a régebbi formát). A magyarból hiányzó szláv hangokat a hasonló magyar hangok betűivel helyettesítjük: orosz **ы** = *i*; bolgár **ѣ** = *a*.

„Ez a rendszer, amely csak a szűkebb magyar ábécé betűit használja fel, biztosítja azt, hogy a cirill betűs szláv nyelvek nevei könnyedén és egységesen illeszkedjenek be helyesírási rendszerünkbe, a megfelelő szláv nyelveket nem ismerők számára kiejthetők és különösebb nehézség nélkül helyesen leírhatók legyenek, ugyanakkor az illető szláv nyelvek ismerői számára sem torzíttja el túlságosan a nevek alakját” (CBMH. 24). Ez mint követelményrendszer bizvást vonatkoztatható a többi nem latin betűs nyelv neveinek magyar helyesírására is. Tehát a magyarra átírt névalak

a) illeszkedjék be helyesírásunk rendszerébe;

b) ne okozzon a magyar nyelvhasználónak se kiejtési, se leírási nehézségeket;

c) ne torzítsa el az elkerülhetetlennél jobban az eredeti névalakot.

Az idegen név eredeti írásképeinek biztos és automatikus visszakövetkeztetését csak a szigorúan a transliteráción alapuló átírási rendszer biztosíthatja (vö. CBMH. 26). Ilyenre van szükség a nemzetközi információcserében, a tudományos munkák, bibliográfiák, katalógusok stb. készítésekor. Erre szolgál az a nemzetközi átírási rendszer, amelyet pl. a könyvtári katalógizálásban használnak világszerte egységesen, így egy idő óta már nálunk is. Ezt azonban — mellékjeles betűi, betűkapcsolatai és általában

véve is kissé szokatlan írásképe miatt — más területen, különösen a tudományos ismeretterjesztésben nem célszerű meghonosítani. Hasonlóképpen külön kérdés a nyelvészeti szakirodalomban használt nemzetközi szlavisztikai átírás (Kniezsa-féle átírás). Egy közismereti lexikonban, ismerettárban legjobbnak látszik a nem latin betűs idegen neveket a szűkebb magyar ábécé betűivel írni, egyaránt ügyelve a transzkripció (a fonetikus átírás) és a transliteráció (a betűhív átírás) szempontjaira és kívánalmaira. Tökéletesen kielégítő megoldás persze általában nem érhető el, de nem is ez a cél, hanem hogy az idegen név a magyar ajkú olvasó számára minél könnyebben kiejthető, leírható és megjegyezhető legyen. Az így írt szótári, illetve lexikoncímszó mellé pedig, ha szükséges, még mindig oda lehet illeszteni egy „tudományosabb”, pontosabb, az eredetihez közelebb álló változatot. Különösen akkor kívánatos ez, ha a címszó valamilyen hagyományos írásmódot őriz, ennél fogva kirívóan nem felel meg a ma elfogadott átírási szabályoknak.

A fontosabb élő nyelvek átírási szabályai és névjegyzéke

A keleti nevek magyar helyesírását, mint említettem, a KNMH. mutatja be nyelvcsoportok és ezeken belül nyelvek szerinti bontásban. E helyütt természetesen nincs mód (de szükség sincs) arra, hogy egyenként ismertessem ezeket az — egyébként az egyes nyelvterületek legkiválóbb ismerői, kutatói által összeállított — átírási szabályokat. Ehelyett csupán felsorolom, hol, milyen terjedelemben tárgyalja a szótár a fontosabb élő keleti nyelveket, illetve nyelvcsoportokat:

- Arab: 105—66
- Ivrit (újhéber): 167—78
- Iráni nyelvek (perzsa, oszét, kurd, tádzsik, pastu, beludzs): 193—226
- Török nyelvek (oszmán-török, azerbajdzsán, tatár, kazak, özbeg, jakut, csuvas stb.): 229—49
- Mongol nyelvek (mongol, kalmük, burját stb.): 261—82
- Dél-ázsiai nyelvek (hindi, bengáli, szingaléz, nepáli, tamil stb.): 307—67
- Délkelet-ázsiai nyelvek (burmai, thai, lao, vietnami, khmer stb.): 371—85
- Kínai: 397—440
- Tibeti: 441—64
- Koreai: 483—98
- Japán: 499—534
- Grúz: 543—60
- Örmény: 561—78

A cirill betűs szláv nevek átírását a CBMH. ismerteti. Nyelvenként közli előbb a legfontosabb szabályokat, majd a hang-, illetve betűmegfelelések táblázatát, végül a példatárat. A kötetet a teljes névanyagot felölelő betűrendes mutató teszi még jobban használhatóvá. Az egyes cirill

betűs írású szláv nyelvekkel a szótár az alábbi helyeken és terjedelemben foglalkozik:

Orosz: 29—76

Ukrán: 77—91

Belorusz: 93—100

Bolgár: 101—21

Macedón: 123—9

Itt jegyzem meg, hogy a cirill és latin betűs ábécét egyaránt használó ún. szerbhorvát nyelvet a magyar helyesírás szempontjából korábban latin betűsnek tekintették, tehát magyar szövegben a szerb, illetve horvát neveket és szavakat hivatalos latin betűs alakjukban kellett leírni (vö. CBMH. 20, 199; az MTA Szláv Nyelvészeti és Helyesírási Bizottságának ilyen értelmű határozatát l. MTA I. OK 1981: 193—4). Ennek megfelelően a CBMH. nem is tartalmaz szerb-horvát névanyagot, de a 199. lapon közli a szerb-horvát cirill és latin betűs ábécék összevető táblázatát.

Ugyanebben a kézikönyvben találhatjuk meg végül az újjörög nevek átírási szabályait, táblázatát és betűrendes példatárát (209—39).

Néhány kiegészítő megjegyzés és javaslat

I. Az ógörög nevek átírásáról. Mivel az ókori görög névanyag magyar helyesírásával sem a KNMH., sem a CBMH. nem foglalkozik, ebben kizárólag az akadémiai helyesírási szabályzatra támaszkodhatunk. Azonban még ennek legújabb, II. kiadásában is az a kellemetlen meglepetés éri a tájékozódni kívánót, hogy a klasszikus görög nevek írásszabályai explicit módon nincsenek megadva. Csupán a 218. és a 219. pont tartalmaz némi „bújtatott” információt erről a kérdéskörrel. „Átíráskor ... az idegen betű- és hangsort együttvéve ... nyelvenként szabályozott módon helyettesítjük magyar hangokkal, illetve az ezeknek megfelelő magyar betűkkel” — írja a már az általános alapelveknél is idézett 218. pont, s hogy ez a szabály vonatkozik a görögre is, azt az *együttvéve* szó utáni, az előbb az idézetből kihagyott zárójeles közbevetés: „(pl. ... a görög ... esetében)” adja tudtunkra. Valamivel határozottabb felvilágosítással szolgál a 219. pont azáltal, hogy a magyar átírású, következésképp a magyar betűk hangértéke szerint kiolvasandó nevek példasorába felvesz hat ógörög személy-, illetve földrajzi nevet is (*Hérakleitosz*, *Periklész*, *Platón*, *Odüsszeusz*, *Délosz*, *Thébai*), s ezeknek írásmódja arról tanúskodik: nem változott meg az ókori görög nevek és szavak magyar helyesírásának 1954-től érvényben levő szabálya, még ha az új kiadásba expressis verbis nem került is bele.

Lássuk tehát, mit is mond a 10. kiadásnak ez a szabálpontja, a 307-es: „Az ógörög szavakban és tulajdonnevekben a görög betűket ógörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, vagyis fonetikusán írjuk át.” A régebben használatos latinosított (pl. *Telemachus*) vagy német mintára csonkított

(pl. *Homer, Homér*) formák nem szabályosak, kerülendőek. Figyelemreméltó, hogy a szabálypont sem pró, sem kontra nem tesz említést az ún. módosított latinos vagy klasszika-filológiai átírásról, amelyet pl. Kerényi Károly már a háború előtt alkalmazott magyar nyelvű publikációiban, s amely csupán abban tér el az 1954-ben kötelezővé tett írásmódtól, hogy a görög σ , ς (szigma) betűt *s*-sel (nem pedig *sz*-szel), az υ (üpszilon) betűt pedig *y*-nal (nem pedig *ü*-vel) helyettesíti. Ez tehát korántsem azonos a „latinos” vagy „latinosított” írással: pl. *Aiszhkühlosz* itt nem *Aeschylus*, hanem *Aiskhylos* alakban írandó.

Az először 1971-ben megjelent, az akadémiai Helyesírási Bizottság által is jóváhagyott s így majdnem szabályzat érvényű Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (szerk. Timkó György) az AkH.¹⁰ idézett szabálypontját a következőkkel egészítette ki: „Tudományos szakmunkákban — a szerző külön kívánságára — az ógörög szavak és nevek fonetikus átírása helyett a latin közvetítésű formák is használhatók: *Orestes, Euripides, Aeschylus, Odysseus* stb.” (HTT. 47). Ez a rugalmasabb felfogás tette azután lehetővé, hogy pl. Kerényi Görög mitológiájának magyar fordításában (Gondolat, Bp. 1977. Ford. Kerényi Grácia) a görög és mitológiai nevek a sajátos „Kerényi-féle” írásmóddal legyenek írva.

A CBMH. újjörög részének szerkesztője úgy véli, hogy az ókori görög nevek fonetikus írása „a népszerű kiadványokban polgárjogot nyert, de az ókortudományi publikációkban ma is tartja magát a módosított latinos átírás” (i. m. 210). A fonetikus vagy „görögös”, sőt egykori népszerűsítőjéről „Devecseri-félének” is nevezett írásmód azonban nemcsak a „népszerű” (?) kiadványokban vált általánossá az elmúlt évtizedekben, hanem úgyszólván mindenütt, a legkülönbébb műfajokban és stíluszinteken. Legfeljebb a klasszikus filológia némelyik művelője és műhelye ragaszkodik még a régebbi, latinos írásképhez, amihez persze, mint láthattuk, megvan a felhatalmazása. Ez azonban nem elégséges ok arra, hogy az új Nagylexikon visszakanyarodjék a korábbi, az 1954 előtti gyakorlathoz. Azt javasoltam tehát, ne bolygassuk meg ezt a bonyolult, sokféle érzelmi momentummal is terhes problémakört, s a címszókban és egyebütt is ragaszkodjunk a szabályosan írt *Aiszhkühlosz*-, *Szophoklész*- stb. -féle névalakokhoz. Annak viszont bizonyára nincs akadálya, hogy a fonetikusan írt címszó (pl. *Plutarkhosz*) mellé felvegyük írásváltozatként a *Plutarkhos*-t, a *Plutarchos*-t vagy akár a régies-latinos *Plutarchus*-t. Ebben (is) a VirLex. módszerét tartom követendőnek (l. ott: X, 649).

2. Az újjörög nevek átírásáról. Az 1954. évi helyesírási szabályzat az újjörög szavak és tulajdonnevek magyar szövegbeli írásmódjáról a következőképpen rendelkezett: „a görög betűket újjörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, a lehetőséghez mérten fonetikusan írjuk át” (AkH.¹⁰ 298. pont). Moravcsik Gyulának a szabályzat részére készített átírási táblázatát azonban nem közölték (vö. CBMH. 210), így a sajtó-, sőt a könyvkiadásbeli írásgyakorlat továbbra is következetlen, rendezetlen maradt.

Az MTA Helyesírási Bizottsága 1981 májusában úgy határozott, hogy „az újjörög szavakat az eredeti kiejtés szerint kell átírunk a lehetőség határain belül” (idézi CBMH. 209). Bár a megfogalmazás nem a legszerencsésebb, hiszen „az eredeti kiejtés szerint” éppen az újjörög esetében úgy is érthető, hogy az eredeti, klasszikus, ókori görög kiejtést, illetve ennek rekonstrukcióját kell alapul venni (helyesebben, félreérthetetlenül így hangzott volna a szabály: „a mai görög nyelvbeli kiejtés szerint”), maga a szemlélet s az ebből fakadó döntés helyes volt. A gyakorlatba való átvitelhez azonban szükség volt egy jó átírási táblázatra és egy bő példatárra is, s ez csak 1985-ben, a CBMH. megjelenésével került az olvasók, szerkesztők stb. kezébe. Ez annál is inkább fontos volt, mivel az AkH.¹¹ erről sem közölt szabályt (ahogyan, mint láthattuk, az ógörögről sem), hanem csupán a 219. pont példásorába felvett *Evdokía*, *Venizélosz*, *Iráklion*, *Kavála* nevek írásmódjával jelezte a magyar átírás kívánatos, szabályos módját.

Az 1985-ben közzétett újjörög átírási szabályzat és szójegyzék legfontosabb újdonsága az, hogy az újjörög hangsúlyos (és emiatt megnyúlt) magánhangzókat magyar hosszú magánhangzókka (á-val, é-vel, í-vel, ó-val) íratja át: *Palamász*, *Karaiszkákisz*; *Aléxandrosz*; *Iríni*, *Ikaría*; *Omalósz*, *Theódorosz*. Így az átírt újjörög nevek első pillantásra is jól megkülönböztethetők az ógörög nevektől (amelyekben csupán az éta és az ómega betűk helyén van hosszú magyar magánhangzó, az é, illetve az ó).

A hazai lexikonkészítési gyakorlatban csak fokozatosan tör utat magának ez a pontosabb, árnyaltabb írásmód: a VirLex. VI. kötetében (1979) még *Kavafisz*, *Kazantzákisz* címszókat találunk a helyes *Kaváfisz*, *Kazandzákisz* helyett. De az újabb kötetekben már ott vannak — igaz, az egységesség kényszeréből csak címszóváltozatoként — az új átírású, ékezetes névformák: *Papánosz*, *Kóosztasz*; *Papanúcosz*, *Evángelosz* (X, 116; a címszavak viszont még: *Papanosz*, *Kosztasz*; *Papanucosz*, *Evangelosz*). Az újabb lexikonokban, ilyen kényszerűség nem lévén, már meg lehet fordítani a sorrendet: a címszó legyen korszerűen, árnyaltos pontossággal írva, s csak az utána következő névváltozatok őrizzék a másfajta, régebbi írásmód emlékét.

Miközben azonban lépésről lépésre formálódik-finomodik az újjörög nevek magyar átírása, némelyek — a könnyebb ellenállás irányában haladva — egyszerűen lemásolják, gépiesen átveszik azt a névformát, amelyet a nemzetközi hírügynökségeknek angol nyelvű vagy angolból fordított anyagaiban, illetve a görög személy(iség)ek latin betűs névjegyén találnak. Pl. a görög nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének nevét így tüntetik fel egy tudósításban: *Tassia Athanassiou* (Magyar Nemzet, 1993. ápr. 8., 16). Az 1993. március 31-i magyar–görög labdarúgó-mérkőzés tévéközvetítésében a képfelíraton (inzerteren) a görög csapat összeállítása alatt az edző neve szabályosan, fonetikusán volt írva, a végén sz betűvel, a játékosoké viszont s-sel: *Mitropoulos*, *Marangos* stb. (talán így kapták meg tőlük a névsort?). Nem görög adat, de ide is tartozik, hogy a magyar bajnokságban játszó orosz „vendégmunkás”-nak, *Oleg Sirinbekov*-nak a nevét így láthattuk a képernyőn: *Shirinbekov*, *Oleg* (TV2, 1993. nov. 1.), vagyis angolos helyesírással!

3. A kínai nevek magyar helyesírásáról. A kínai nevek magyar tudományos átírásának első változatát 1937-ben publikálta Ligeti Lajos (A kínai írásjegyek magyaros átírása. Kőrösi Csoma-Archívum I. kiegészítő kötet. 3. füzet, 249–66; vö. Kicsi Sándor András: A kínai nyelv szótagtípusai a pinyin átírásban. = Nyr. 114 [1990]: 151). A „népszerű”, azaz csak a szűkebb magyar ábécé betűkészletét felhasználó átírásnak a szabályai 1952-ben jelentek meg A kínai nevek és szavak magyar átírása című akadémiai kiadványban. Ennek alapelveit a következőképpen rögzíti az 1954. évi helyesírási szabályzat: „A kínai írásjegyeket ... nem lehet írásunkra átbetűzni, hanem csakis azt írhatjuk le, amit a kínaiak egy-egy írásjeggyel jelölt szó kimondásakor kiejtenek. Ezért a kínai szavak és tulajdonnevek átírása a lehetőséghez mérten fonetikus” (AkH.¹⁰ 309. pont). Ligeti Lajos a KNMH. előszavában igen kedvezően értékeli ezt az átírási rendszert: „a szabályzat megfelelt a hozzá fűzött várakozásnak: sajtónk, hírközlő szerveink azóta kifogástalan alakban közlik a nemzetközi közéletben színre lépő kínai személyek nevét” (i. m. 8). Logikus tehát, hogy — némi finomítással (pl. a *lő, nő, sej, zső* szótagtípusok felvételével; vö. Kicsi S. A.: i. h. 152) — ezt vette át a KNMH. kínai fejezete is.

A kínai szavaknak és neveknek ez a hagyományos magyar átírása az utóbbi időben problematikusává vált: a nemzetközi gyakorlatban a kínai nyelvészek alkotta pinyin (ejtsd: [phin-jin] vagy [pin-jin], azaz ’fonetikus írás’) vált uralkodóvá, s ez a világsajtó révén hozzánk is „begyűrűzött”. Ezenkívül bizonyos szakmai körökből is éri bírálat az eddig szinte kizárólagosan alkalmazott magyaros írásmódot. A fentebb említett Nyr.-cikk szerzőjének pl. az a véleménye, hogy egyik magyar átírási rendszer sem kielégítő: a „tudományos” túl részletező, a „népszerű” viszont elnagyolt a fonológiai szempontból elfogadható Wade—Giles-féle angol, illetve a pinyin átíráshoz képest (Kicsi S. A.: i. h. 150).

A cikk szerint az eddigi szabályozásnak — beleértve a KNMH. kínai fejezetét is — az a leg súlyosabb fogyaté kossága, hogy az ún. népszerű átírás pontatlansága folytán az eredeti szótagtípusok egynegyede egyszerűen elszikkad, eltűnik. Kicsi S. A. (i. h. 152) 404-et (másutt azt írja, 406-ot) különböztet meg,² a KNMH. csupán 302-t.

A fenti tudományos vitakérdés gyakorlati oldala, tehát az, amiben a lexikonszerkesztőknek (s általában a kiadói szerkesztőknek és a lapok olvasószerkesztőinek) dönteniük kell: a pinyin átírás átvétele vagy át nem vétele.

„A pinyin a Kínai Népköztársaság hivatalos latin betűs ábécéje. Részleteiben az ötvenes évek végére dolgozták ki, és Kína 1979-es kérésére világszerte elfogadták” (Kicsi S. A.: i. h. 152). A szerző szerint legkésőbb a

² A Magyar Nagylexikon most megjelent I. kötetének bevezetője 407 szótagtípusról tud (XVIII). Ugyanennyit különböztet meg Csongor Barnabás és Ferenczy Mária A kínai nevek és szavak magyar átírása című műve is (Akadémiai, Bp, 1993.), mely kéziratom lezárása után jelent meg, így nem tudtam a kellő mértékben figyelembe venni.

nyolcvanas évek elejére mindegyik nagy nyelvterületen (angol, német, orosz) áttértek a pinyin rendszerű átírásra. Nem állja tehát meg a helyét a KNMH.-nak az az állítása, hogy ezt a latin betűs írásmódot még Kínában is csak „alkalomszerűen használják” (401), s az ott megjelenő idegen nyelvű kiadványok sem mind vették át.

A pinyin rendszerű átírás terjedését mint idegen nyelvű lapok, folyóiratok olvasója és műholdas tévéadások többé-kevésbé rendszeres nézője magam is tapasztalom. Pl. a sportközvetítésekben az inzerteken a kínai versenyzők neve már szinte mindig ebben a (számunkra még kissé szokatlan) alakban jelenik meg. A Nemzeti Sport szerkesztői egy ideig következetesen átírogatták ezeket a névformákat az olvasó szemének ismerősebb magyaros helyesírásra, de újabban ők is beadták a derekukat, s áttértek a nemzetközi gyakorlat szerinti (azaz a pinyin rendszerű) névírásra. Más lapok már korábban sem csináltak különösebb gondot a kínai nevekből, hanem úgy közölték őket, ahogyan a hírügynökségektől készen kapták. Pl. az Esti Hírlap 1991. július 20-i (és ennek nyomán a Tallózó július 25-i) száma így írja le a Kínai Tudományos Akadémia Biofizikai Intézete vezetőjének nevét: *Zhu Zong-xiang*. A forrás bizonyára a vendég latin betűs névjegye volt. Akinek megvan az említett átforgató táblázat, az kiböngészheti belőle, hogy ezt a nevet „magyarosan” így kellett volna írni: *Csu Cung-hsziang*. Kérdés, megéri-e a fáradságot az efféle „fordítgatás”.

A „népszerű magyar” és a pinyin átírás békés (?) egymás mellett élésének legalább két kedvezőtlen következménye máris van:

a) A magyar átlagolvasó, de többnyire a tévériporter sem tudja, hogyan is ejtse a pinyinben megadott neveket, amelyek mind a hagyományos magyar, mind a más idegen nevek esetében megszokott angolos írásmódtól különböznek. A *Zhao*-t pl. hajlamos lesz [zsaó]-nak vagy [zaó]-nak, a *Xiao*-t meg [ksziaó]-nak ejteni, holott ezek magyar beszédben így hangzanak helyesen: [csao], [hsziao], illetve az *o* hangnak rendszerszerű szóvégi megnyúlásával: [csaó], [hsziaó]. Még aránylag jól ismert neveknél is megbomlik a nyelvhasználat egysége: *Csao Ce-jang* az újságban, [zsao zi jang] a rádióban (saját fülemmel hallott példa!).

b) A kétféle írásmódot felváltva kezdi használni: ugyanabban a könyvben vagy hírlapban az egyik név emígy, a másik amúgy van írva. Ez bosszantó, de még nem „hibrid” (vö. Kicsi S. A.: i. h. 152). Ezt a minősítést tartsuk fenn arra az esetre, amikor egyazon névalakon belül keveredik a két átírás. Ezt látom pl. a Magyar Hírlap sportrovatában: a nő súlyemelő 54 kg-os súlycsoportjának győztese a kínai *Csen Xiaomin* (1993. nov. 15. 24.). Ez a *Csen* a pinyin szerint vagy *Chen*, vagy *Zhen* lett volna (l. Kicsi S. A.: i. h. 154, 159). A Mai Napban ugyanez a név így szerepelt: *Csen Hsziao-min* (1993. nov. 15. 20). Itt legalább egy néven belül megvolt az egység!

Végül íme saját véleményem, illetve javaslatom a lexikonszerkesztők számára a kínai átírás ügyében.

A pinyinnek a magyar lexikonkiadásban még nincs igazi hagyománya. Még a VirLex. is a hagyományos módon, a „magyar népszerű” szerint írja

(és csak így írja!) a kínai neveket. Nagy merészség kell tehát ahhoz, hogy a címszókat is pinyinben írassuk. De hasznosnak látszik a második helyen (változatként) ezt a névformát is megadni. S mivel egyre többen már e szerint fogják keresni a kínai neveket (különösen az újabban felbukkanókat), célszerű lesz utalókat is beiktatni, de inkább csak akkor, ha az új rendszer szerint írt névalak betűrendileg máshová esik, mint a hagyományos: *Zhao Ziyang* → *Csao Ce-jang*.³

4. A koreai nevek magyar helyesírásáról. A koreai személyneveket a magyar sajtóban és ismeretterjesztő irodalomban — a nemzetközi szokásnak is megfelelően — három részre tagolva írják le, legyen szó akár a déli *Kim Jung Szam*-ról, akár az északi *Kim Ir Szen*-ről. (Az első névelem a családnév, a második és a harmadik a kéttagú utónév.)

E kéttagú utóneveket a KNMH. egy szóba íratja, mivel „egy-egy személy neveként külön-külön nem használatosak sohasem, teljes egységet alkotnak” (i. m. 488). Pl.: *Csong Hanszuk*, *Csong Inbo* (írók), *Kim Dzsongguk* (tudós), *Kim Jongdzsu* (politikus). Ugyanezt az írásmódot alkalmazza a VirLex.: *Kim Dongni*, *Mo Junszuk*, *Kim Gvangszop* (VI, 577), *Pak Csivon*, *Pak Pharjang*, *Pak Szejong* (X, 30–1) és a Ki kicsoda 1994 is: *Kim Dedzsung*, *Kim Dzsongil*, *Kim Dzsongpil*, *Kim Irszen* (!), *Kim Jongnam*, *Kim Jongszun*, *Kim Jungszam*, *Kim Unjong* (504).

Előrebocsátva, hogy ennek az újfajta névírásnak a szakmai megalapozottságát nem vitatom (nem is vitathatom, hiszen nem tudok koreaiul), megfontolandónak tartom, hogy az újabb kiadású lexikonok ebben kövessék-e a KNMH. előírásait. Vigyázat: az egyszer egyberántott 2. és 3. névelemet utána sokszor már csak koreaiul tudó személy képes biztosan újra kettéválasztani! Pl. egy *Ri Hajun* (l. VirLex. VI, 577) számomra éppúgy lehet *Ri Haj Un*, mint *Ri Ha Jun*. Tehát az egybeírással elveszítünk egy információmorzsát, mégpedig anélkül, hogy ennek fejében bármit is nyerjünk. Az ugyanis nem érv, hogy az utónév egybeíratásával a koreai nevek „könnyen elkülönülnek a kínai nevektől” (KNMH. 488). Hiszen az eddigi írásmód szerint is elkülönülnek: *Mao Ce-tung*, de *Li Szin Man* (sőt ha a kínai neveket, a pinyinnek megfelelően, két elemre tagolva kezdjük írni, pl. *Du Daozheng*, még jól is jöhet a koreai nevek hagyományos háromeleműsége!). Az pedig végképp nem látszik járhatónak, amit a KNMH. javasol (488), ti. hogy a közismert nevekkal — hagyománytiszteletből — tegyünk kivételt, pl. *Kim Ir Szen*, *Li Szin Man*, *Pak Csong Hi*. Ezzel csak fokoznánk a zavart!

³ Pontosan így jár el a Magyar és nemzetközi ki kicsoda 1994 című kiadvány (Biográf, Bp. 1993.), pl. *DU Daozheng* → *TU Tao-cseng*, majd ott: *TU Tao-cseng* (*Du Daozheng*). A Magyar Nagylexikon szerkesztői viszont, mint a nemrég megjelent I. kötetből láthatjuk, rászánták magukat az említett „merészségre”: a kínai nevek a címszóban is pinyin írásúak, mellettük — pontosvesszővel elválasztva — a régebben szokásos, fonetikus névalak, pl. *Ai Qing*; *Aj Csing*. Ez utóbbi utaló címszóként is szerepel, pl. *Aj Csing* → *Ai Qing*.

Mindezt figyelembe véve azt javasoltam, hogy vagy tartsuk meg a háromeleműséget, vagy legalább változatként, alcímszóként közöljük a három részre tagolt névformát is.

5. A japán nevek magyar helyesírásáról. Tökéletesen egyetértek a KNMH.-nak azzal az útmutatásával, hogy „A japán nyelvi elemek magyar helyesírásában a japán nyelv Hepburn-rendszerű átírását vesszük alapul. Az angolos írású mássalhangzókat a magyar megfelelőikkel helyettesítjük” (503). Tehát:

ts = c; ch = cs; z = dz; j = dzs; y = j; sh = s; s = sz; w = v.

Ezek közül a hangmegfelel(tet)ések közül talán az ang. z — m. dz nem triviális. Emiatt lett a hagyományos *kamikázé*-ből a KNMH.-ban *kamikadze* (518). Hogy az angolos *Suzuki*-ből lesz-e, legyen-e magyaros *Szudzuki*, nem tudom (lehet, hogy majd el kell választani a védett márkanévet a vele egyébként azonos személynévtől).

A magánhangzók hosszúságát a Hepburn-féle átírásban a betű fölé tett vízszintes vonalka jelzi, pl. *Tōkyō*. A magyaros átírásban ilyenkor a megfelelő magyar hosszú magánhangzót alkalmazzuk. Tehát voltaképp *Tókjó* lenne a szabályos alak, de a hagyományra való tekintettel marad a *Tokió*.

A lényeg az, hogy a jó szabályt kövessük is, azaz soha ne keverjük a tisztán Hepburn-féle (angolos) átírást a magyaros-fonetikussal, ahogyan ezt az újságokban és az útleírásokban oly sűrűn láthatjuk (a példák tömegét közli kitűnő tanulmányában Kubinyi László: MNy. 69 [1973]: 92—100).

Végül a családnév és az egyéni név sorrendjéről, amely, mint ismeretes, a japánban ugyanolyan, mint a magyarban. Ez szorosan véve nem is átírási kérdés, de megjegyzem, hogy a japán vezetéknévek után a címszóban nem tennék vesszőt (így: *Kobajasi Kenicsiró*), ezzel is jelezve, hogy ebben a nyelvben valóban elől áll a családnév, nem pedig a lexikonok szokása szerint került előre.

Kemény Gábor

**Szövegvariációk és szövegglobalitás Márai
Napló 1943—44. c. művében***

Egyre inkább látható és mérhető, hogy Márai Sándornak milyen nagy szerepe van a XX. századi magyar irodalom folyamataiban, a magyar művészi nyelv történetében. Jóllehet a hatás csak 1945-ig közvetlen, Márait ugyanis azután rögtön heves ideológiai támadások érik (balról), majd emigrál. Mind az addigi, mind a későbbi magyar irodalom azonban azt bizonyítja, hogy művei eljutottak a legjobbakhoz, irodalmi és nyelvi eszménye elevenen élt s él máig. 1989 után, műveinek hazai újrakiadásától a befogadás nyílttá, s mind tudatosabbá vált.

Márai központi szerepe a harmincas évektől nyilvánvaló (Kulcsár Szabó 1991). Miközben nyelvében klasszicizál, s formáiban a hagyományos epikus megoldásokat keresi, aközben látnia kell a nagy epikai formák mint diskurzusmódok, beszédmódok lassú esztétikai ellehetetlenülését. Nagyívű munkáiban is a kisebb, elemi egységek kapják a fő hangsúlyt, az elemi szövegegységekből mindig ismétlődő, újrakezdő gondolatrítmussal szerkesztett művet hozva létre, mint pl. az Egy polgár vallomásaiban (erről l. Tolcsvai Nagy 1994). Nyelvhasználatában — Aranyon, Kosztolányin, Goethén stb. felnőve — erősen klasszicizál: tovább tökéletesíti a magyar mondatformát, itt is elemi egységekre, predikatív viszonyokra és az e környezetben pontos jelentésű jelzőre bontva, egyszerűsítve azt.

Márai Sándor Naplójáról szólva elsőként a naplójelleget szükséges pontosítani. Tehát naplóról van szó, de nem elsősorban az író által átélt vagy tapasztalt események időrendi felsorolásáról s esetleges kommentálásáról, hanem egyes fontos események és élmények kiváltotta reflexiók rögzítéséről irodalmi formában. Márai naplója irodalmi napló, mind a megformáltság és megszerkesztettség igényességének tekintetében, mind pedig tematikájában.

Természetesen e műformának is alapja a kronológia, ám az időnként megbomlik (például az első oldalakon jóval korábbi történésekről is olvashatunk), ill. valójában csak említésszerűen jelenik meg (például a háborús

* Köszönettel tartozom az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport tagjainak, akik a dolgozat első változatát megvitaták, s javaslataikkal jobbítottak rajta.

frontvonalak mozgásának eseményeire való utalással). Jól jelzi e látens kronológiát az 1990. évi kiadás (ahonnan az említendő idézetek is származnak) végén található jegyzetsor, mely mintegy megadja, megnevezi az egymás után következő történelmi eseményeket; s az egymásra következők oldalszám és dátum szerinti következőtesen előre haladó: az utalt események megfelelnek a történelmi időrendnek.

Azaz: valóban naplóról van szó, ám irodalmi, reflektáló, meditáló, esszéisztikus írásról, mely magában a szövegben nem köti mindig az egyes bejegyzéseket konkrét, egyedi eseményekhez (ellentétben például Széchenyi Naplójával, mely az eseménytörténet mellett, azzal összefüggésben szintén erősen reflektáló, de mind az eseményeket, mind a reflexiókat részletesen kifejti). Ennek megfelelően a Napló a külső történeti eseménysor mellé helyez egy privát történessort is Márai saját tevékenységeiről („találkoztam X-szel...”, „befejeztem...”, „elolvastam...”), valamint a reflexiókat, a belső eseménysort, mely a Márai-napló legfőbb globális témája. E három lineáris, egymással párhuzamos réteg adja a Napló pragmatikai összetartó erejét, s határozza meg a szerkesztés módját és lehetőségeit.

A Napló teljes szövege elemi szövegekre: bejegyzésekre tagolódik. Márai bejegyzései viszonylag rövidek, az 1943-as részben ritkán haladják meg a fél nyomtatott oldalt, az 1944-es részben néhány helyen ennél hosszabbak, de nemigen haladják meg az egy oldalt. A terjedelem a bejegyzés esetében fontos, különösebb kutatás s vizsgálat nélkül is tudható, hogy nem esszéformájú s -méretű naplójegyzeteket olvashatunk, hanem a rövid műfajok különleges változatát.

Nincs mód e helyt szövegtani és műfajelméleti vagy műfaj történeti szempontból részletezni, összehasonlításokkal elemezni a Márai-féle napló-bejegyzést. Hipotézisünk a következő (Thomka 1986 és Kocsány 1986 alapján): a bejegyzés viszonylagosan önálló szöveg, azaz önmagában is értelmezhető verbális egység, ugyanakkor teljesebb jelentését a Napló szövegében található nyelvi jellegű utalás- és ismétlésrendszer (illetve a látens kronológia és az értékrend) adja meg, ám ez nem jelenti azt, hogy a bejegyzést bekezdésként (vagy fejezetként) kezelhetjük. A bejegyzések — mint az alábbi elemzések bizonyítani kívánják — ugyanakkor epikusan nem tekinthetők önállóknak: belső szerkezetüket nem saját epikai tér- és időkoordinátáik határozzák meg, hanem inkább az eseményemlítés (nem leírás), majd az eseményemlítés által kiváltott asszociáció (emlékezés) és az abból következethető szentencia. A Márai-féle Napló-bejegyzésben tehát jószerivel teljesen eltűnnek az elsődleges epikai közlésformák, s helyüket a másodlagosak veszik át, azok közül is a reflektálásra alkalmasak. E váltás látszólag természetes (a műfajból következően), jöllehet az irodalmi igényű naplóban az elsődlegesnek is lehet szerepe.

A bejegyzések belső szerkezete általában hasonló, még ha a kiindulópont különbözik is. Az első típus többé-kevésbé tisztán eseményleíró:

Délben tudom meg, hogy Párizs elesett. Az újságban, a hadijelentésben ezt olvasom: La Roche Guyon. — Ez a helység, ahol az amerikaiak most átkelnek a Szajná. Ez a helység, ahol fiatalon, néhány napon át boldog voltam. A Szajna-parti táj csodálatosan szelíd itt; a kertek tele rózsákkal és méhekkal.

Este a rádióban hallom, hogy De Gaulle beronult Párizsba, s az amerikai tankok a Boulevard Saint Germainen haladnak. Minden követ ismerek itt. Figon, a vendéglős. A Deux Magots, Derainnel. Nem tudom, mi lesz, de ez a nap mégis boldogító; talán érdemes élni. (197)

A bejegyzésjellegzet a kezdő főmondat személyessége s az időpontmegjelölés adja. Jellegzetes naplóíró eljárás ez: nyelvtanilag jelen idejű igealak, fogalmilag múlt (a bejegyzés sugallt időpontja este), azaz praesens historicum. Az első félmondat tehát a privátszférára utal, a második félmondat ellenben a külső történelemre, azon belül egyetlen meghatározott eseményre, Párizs elfoglalására. Majd újra a naplóíró közvetítésével („*ezt olvasom*”) konkretizálódik tovább a megemlített hír, méghozzá jellegzetesen Márai stílusában. Két azonos kezdetű mondat (epanaforával) kommentálja a helynevet (Párizs egy kerületét), ahol a katonai áttörés megtörtént, s melyet ő személyesen ismer korábbi évekből. E párhuzamosság („*Ez a helység. . .*”) s egyben szerkezeti újakezdés Márai sok írásában szövegszervező elv. Itt lehetővé teszi a távoli események tárgyias rögzítését, majd vele párhuzamosan szubjektív asszociációk felidézését. Az azonos kezdetű két mondat így ugyanannak a helynévnek két értelmezését adja: egy jelen idejű háborúsat s egy múltbeli békését („*fiatalon . . . boldog voltam*”). Az emlék csak pillanatszerű a szövegben, minden részlet nélküli említés, mint ahogy a háborús eseményről sem tudunk meg semmi többet. Nem is szükséges, ez már nem a naplóba tartozik. A napló föladata a reflexiók rögzítése, s a ki nem mondott, ám implikált lényegi reflexió e helyütt a háborús helyzetből fakadó feszültség. Ezt jelöli a két párhuzamos mondat belső ellentéte.

E két tárgyszerű mondatot alakítja át utólag a rá következő, megint jelen idejű, vagyis általános érvényű (= mindig) mondat (Márai (a nominális szerkezet csak jelen időbe transzformálható). E rész máshogy konkretizál, mint az előző: a szubjektív élményt tárgyias elemekhez köti, látványhoz, tájhoz, ahhoz a tájhoz, amit maga Márai látott a már említett korábbi időszakban. E mondat két rétegből áll, egy fogalmiból s egy vizuális-hangulatiból, s mindkettő az előző tartalmát erősíti, miközben az azt megelőző párhuzamos mondat (és a korábbiakkal) szembeni tartalmi ellentétet fokozza, s egyúttal sajátos szemantikai rendszerben az elvonttól a konkrét felé halad (*táj — kertek, szelíd — tele rózsákkal és méhekkal*), miközben a konkrét egyúttal elvont irodalmi toposz.

A bejegyzés párhuzamos szerkesztése e ponton nem áll meg. A második bekezdés visszatér az első külső eseménytörténetéhez, ugyanabban a szerkezetben („*Délben tudom meg. . .*”, „*Este a rádióban hallom. . .*”). Mindkét főmondat implikációs rendszere igen gazdag, jóllehet maga a bejegyzés a Napló második harmadában olvasható, tehát az olvasó a könyv eddig kiépült kontextusából is számos mozzanatra következtethet.

E bejegyzésben a bekezdés kezdetei időmegjelölésként és gondolatpárhuzamként egyúttal epanaforikus jellegűek is:

Délben | tudom meg, | hogy Párizs elesett.
Este | hallom a rádióban, | hogy De Gaulle bevonult Párizsba,
| s az amerikai tankok a ...

S hogy a belső szerkesztés végképp következetes és lezáró legyen, az újra megemlített témát (Párizs elfoglalása) ismét személyessé teszi Márai a múlttal, az emlékezéssel. Stílus eszközei itt válnak végképp pontossá, őrá jellemzővé. Újból a fogalmi megnevezés az első: „*Minden követ ismerek itt.*” Majd a következő két mondat ismét a képé, a vizualitásé. Ám míg az első bekezdésben kissé elhasznált, romantikus, illetve szentimentális és rokokó eredetű irodalmi kliséket alkalmaz Márai (*csodálatos, rózsá, méh*), itt megtalálja a pontos tárgyi megfelelőt, az egyedi tárgyat, mely felidézhet valamilyen hangulatot, érzést: „*Figon, a vendéglős*” (vö. Eliot 1919/1981: 77–8). Az értelmezős nominális szerkezet többrétegű stílus eszköz. Metonimikusan a „*minden kő*” helyett áll (mely viszont szintén metonimikusan s egyúttal metaforikusan a Boulevard Saint Germain helyett áll, mely Párizs helyett áll stb.), s egyúttal metaforikusan az egész környéket, az ott élőket adja. Ez az objektív korrelatív, mely hagyományos szemantikai módszerekkel nem vezethető le egyszerű metaforaként, ám azt is tudjuk, hogy Figon, a vendéglős sem pusztán a környék helyett van megemlítve, hanem földézi magát a környéket, hiszen azonosak egymással, mert hasonlítanak egymáshoz. Márai igen érzékenyen figyel föl a XX. századi európai irodalom új poétikai lehetőségeire, melyeket egyébként a lírában, s részben a prózában, már évtizedek óta műveltek, például Proust, Eliot, Babits.

Minderre jön a bejegyzés lezárásául a szentencia. A szentencia (mely Márai minden művében alapvető poétikai eszköz, a Naplóban pedig különösen az) összegez és lezár, szövegtanilag pontot tesz a bejegyzés végére, stilisztikailag pedig csattanóval zár. Márai kedveli a rövid mondatokat, melyekben a szavaknak pontos helyük, jelentésük és értékük van (ez ama Kosztolányi—Márai—Ottlik vonal a magyar prózában), ezért különösen jó szentenciákat tud fogalmazni. Jószerivel minden bejegyzést szentencia zár le a Naplóban. Az itteni finoman általánosít: a jelen (a közelmúlt) és a régmúlt mellé odaállítja a jövőt, mely formailag bizonytalan, hangulatilag viszont éppen bizonyos, hiszen újra hozzáférhető a múlt egy részlete, mely fontos valakinek a jelenben, és jövőt is ad.

E bejegyzésvégi szentencia (egyúttal entiméma) univerzálisan ontológiai érvényű: talán érdemes élni. A letisztult egyszerű fogalmazásban egyszerre tapasztalhatjuk a teljes értéktelítettséget és a finom iróniát: az elsőt az *értelmes* adja, a másodikat a *talán*. Az elsőt az, hogy *valami lesz*, a másodikat, hogy *nem tudni, mi lesz*.

Az idézett és elemzett bejegyzés tehát egyszerű, szándékosan a lehető legnagyobb mértékben leegyszerűsített formákkal dolgozik: elemi mondat-

szerkesztés (áttekinthető predikatív viszonyok, a magyar nyelvben gyakori kéttagú alárendelő és mellérendelő összetett mondatok), szemantikailag könnyen követhető és levezethető párhuzam és ellentét, klasszikus képpel, majd toposszal építkező vizualitás, s végül a szentencia, mely tömör jelentésében nyitott, de mégsem homályos vagy kétértelmű.

Hasonló külső, természeti történést ír le a következő bejegyzés:

Háromnapos hóguta. Éjjel vad zivatar, mennydörgéssel és villámlással, többórás mennyei légítámadás. Mintha az Isten megmutatná a kontár embernek, hogy Ő is tud valamit. (188)

Az első mondat nominális szerkezetével (egyetlen jelzős szerkezetből áll) egyszerre utal fogalmilag az időbeli folyamatosságra, az évszakra, az időjárásra, annak az emberre s leginkább a naplóíróra gyakorolt hatására. Majd a következő mondat a részletezésben (az értelmezős szerkezetben) enyhén metaforizálni kezd, aktualizálva („légítámadás”), a metaforával a pillanatnyi természeti képből a történelmi eseményekre mutatva. A metaforizálás e sajátos, visszafogott módja szintén Márai-jellegzetesség. Azt teszi, amit Black ír metaforaelméletében (Black 1954/1990): a metafora a mondatban értelmezhető, elsődlegesen valamilyen szemantikai fókuszban jelenik meg, s ez a fókusz kisugárzik a mondat többi részére is. Az idézet második mondatában az értelmező, a *mennyei légítámadás* a metaforikus fókusz, s ez teszi metaforikussá utólagosan, anaforikusan az előző főnévi részeket (*éjjeli vad zivatar, mennydörgéssel, villámlással*). Majd erre következik a szinte kötelező szentencia, ezúttal a hasonlat külső szerkezetében, az előző kétmondatnyi rész jelentését egyszerre értéktelítetté s ironikussá téve (Isten tökéletes, az ember ellenben még pusztítani sem tud).

Megjegyzendő még, hogy a bejegyzés utolsó mondata, a *mintha* kezdetű feltételes hasonlító mondat, valójában az előző nominális mondatok alárendelt módhatározói mondata. Jellegzetes Márai-féle szöveggrammatikai megoldással azonban el van választva a főmondat(ok)tól, külön mondatba, önálló szerkezetbe van fogalmazva, hogy a szentencia jellege nyelvtanilag, formailag is megmutatkozzon.

E bejegyzéstípus tartalma már átvezet a privát események bejegyzéseihez. Első példánk a 113. oldalról való:

A „Varázs” utolsó oldalát írom. Ez a cím általános, de a színdarab belsőbb, titkosabb hangulatából tömören fejez ki valamit.

Egyszerű ténymegállapítás e bejegyzés Márai mindennapi életéről: az első mondat folyamatos jelen időben, a második általános érvényű jelenben rögzít valamit.

A következő privát bejegyzés a 188. oldalról már erőbben reflektáló, jobban poétizált szöveg:

A kertben találok egy fiatal almafát, mely mindössze két piros almát termett. Olyan ez, mint az első verseskönyv. Megvizsgálom: tehetséges fa, még lesz belőle valami.

A bejegyzés első, aktuális részében újból az a sajátos nyelvtani jelen idő tapasztalható, mely a megtörtént eseményt folyamatossá teszi és egy-idejűvé az elbeszélés idejével (egyúttal az értelmezésével is). Mindez megerősíti azt a föltevést, hogy reális vizualitással van dolga a befogadónak. S ezt a reális vizualitást váltja át Márai a rá oly jellemző stílusban kissé meglepőnek tűnő hasonlattal. A hasonlat mindig magyaráz, rámutat a hasonlított és a hasonló kapcsolatára (olyan ez, mint az). Nos, e példában a harmadik mondat magyarázza meg valójában a hasonlóságot, mely az értékelő mozzanattal egyúttal szentenciaként működik.

Külön érdekessége a bejegyzésnek a hangnem. Az eddigi példákban főképp a tárgyias, distanciáló stílus uralkodott. Itt a személyes hang finoman áthat a tárgyias ténymegállapításon. Az első ige a kert s a naplóíró kissé távoli viszonyára utal, a második ige egyfajta felsőbbiséget sugall. A megengedő értékelés e felsőbbiséget pontosítja: atyai jóindulattal szemléli Márai a fát, ahogy a tapasztalt, idős író figyel, pártolja a fiatal és tehetséges kezdőt. Az irodalom világát vetíti rá ikonikusan (vö. Bencze 1990) a természet e lejegyzett részletére. A metaforálás, a hasonlítás persze korántsem önkényes, inkább jellemző: a par excellence író nyilvánítja ki magát ezáltal (ahogy állandóan erre hivatkozik a Naplóban: neki az írás, az irodalom a feladata).

A fa megvizsgálása szintén toposz, melyben Márai az eredeti képet a fiatal almafára, majd metaforikusan a fiatal íróra vonatkoztatja. A bibliai példabeszédben a szőlősgazda vizsgálja így a terméketlen fügefát (Lukács 13, 6–9).

A meditatív bejegyzésnek egy tisztább példáját láthatjuk a következőkben a 113. oldalról:

Zsúfolt, nagy teremben, az új Városháza közgyűlési termében kell felolvasnom — a Pantheon évi közgyűlésén — Marcus Aureliusról. Utolsó nyilvános hazai szereplésem ez — nincs olyan kérés, sem presszió, mely még egyszer reákényszeríthetne ilyen vállalkozásra. Magyarországon nem lehet többé másként élni, mint belső emigrációban. Teljesen befelé fordulni, munkám felé. Kivándorolni a munkámba. Itt halni meg, az egzotikus birodalomban, a munkámban.

Amíg a többiek árulják, fosztogatják és pusztítják Magyarországot és Európát — legalább szolgálni, utolsó pillanatig, Magyarországnak és Európának.

E bejegyzés éppúgy konkrét eseménnyel indít, mint előző példáink. Az eseményt tárgyiasan, ám a korábbi példáktól eltérően kissé részletezőbben írja le, majd először az eseménynek az előzményére és utóéletére mutat rá egy vonatkozásban (utolsó nyilvános szereplés), majd kauzálisan, a legegyszerűbb tartalmi-logikai kötéssel („hiszen”, vö. Békési 1986) tér át az elvontabb részre, a reflexióra. A bejegyzés itt enyhén stílust vált. Az első rész fogalmi, tárgyias, nyugodt, viszonylag hosszú mondatai után a második rész átmetaforizálódik (*belső emigráció, befelé fordulni, kivándorolni*). A bujdosás metaforái ugyanakkor eljátszanak az igekötők ellentétes térbeli irányával (*be—ki*), s az utolsó mondat belső grammatikai ellentétével. Az ironikus

jelleget igazolja a nagyon finom önirónia az *egzotikus birodalomról*. S itt rövidek, nominálisak, kissé gyorsabbak és elszántabbak (mert tartalmilag végletesen lezáróak) a mondatok is.

A szentenciajelleg e bejegyzésben (s az egész kötetben jellemzően, alaphangként) a főnévi igenevekben grammatikailag jelöletlen szemantikai imperativusz által adott kategorikus imperativuszban jelenik meg: *szolgál-ni, utolsó pillanatig* (itt szintén appozíciós szerkezetben). A sztoa bölcsessége s a keresztény etika hivatástudata ötvöződik e ponton, az Arany-féle előképpel a háttérben. Tárgyias beszédmód, választékos sztenderd mondat-szerkesztés, a szavak végletes egyértelműsége, ezáltal nagy etikai ereje vezet a végső igazsághoz, az egyetlen lehetséges írói magatartáshoz. „Én csak egy módon szolgálhatom a népet: ha pontosan úgy és azt írom, amit eddig” (85).

Az eddigiek alapján azt állapíthatjuk meg a Márai-féle Napló bejegyzésének mint a szöveg alapegységének a stílusáról, szerkezetéről, hogy többnyire tárgyias hangnemben, enyhe, klasszicizáló metaforizálással s egyúttal a tárgyi megfelelő prózabeli alkalmazásával, sztenderd, de irodalmi mondat-szerkesztéssel megemlít valamilyen eseményt, apropót, melyből kiindulva reflexióit rögzíti, s az azt lezáró szentencia mintegy összefoglalja az addigiakat, általános érvényre emeli a mondottakat. Tehát a tárgyiasan leírt eseményt szubjektívan értelmezi, poétikai eszközökkel fejezi ki, majd megfogalmazza az általános igazságot.

E szerkezeti séma alól kevés kivételt találhatunk a Napló e kötetében, leginkább az önmagukban álló szentenciák nem követik azt, amelyek (a fő referenciák mellett) voltaképpen a Napló teljes szövegére vonatkoznak.

S ezzel át is térünk a Napló elemzésének másik szempontjára, a teljes szövegépítkezés vizsgálatára. Mint megállapítottuk, a Napló elemi szövegekből, bejegyzésekből áll, melyek szerkezetileg, tematikailag általában teljesek (önállóan is értelmezhetőek), a külső történet és a belső reflexió lineáris eseményidejét követik. Egymástól határozottan elkülönülnek mind nyelvtanilag, mind szövegtanilag, mind tipográfiaiilag. Mi teszi mindezt mégis teljes szöveggé, irodalmi műalkotássá (mely értéket feltételezzük róla), a műfajon, az azonos szerzőn túl?

E ponton ismét egy jellegzetes Márai-féle poétikai eljárást szükséges megemlíteni, jóllehet e sajátosság az egyes naplóbejegyzéseken belül is megjelenik (mint arra példákat is adtunk). Az eljárás pedig nem más, mint a rekurrencia — a legtágabb értelemben —, az újra említés: a témának, az érzelmi reflexiónak, a motívumnak az ismételt említése.

E rekurrenciának a Naplóban több oka is van. Egyrészt ered a reflektáltság lejegyzéséből: egy-egy téma huzamosabb ideig vagy állandóan foglalkoztatja Márait. Ered a napi események ismétlődéséből, s irodalmi oka is van: a naplóíró keresi a legjobb megfogalmazást.

Az összetett jelleg uralkodik következő példánkban is. Nézzük először magát a szöveget, mely erősen metaforizálva reflektáló, majd e szövegnek a Napló-beli s azon kívüli szétágazását. Íme a részlet (34. old.):

A szél, a víz játéka az ablak előtt. Úgy érzem, egy ideje látom a világi szerkezet mozgását — mintha bennem is áradna a szél, a víz, a fény. Ezt hozza az élet, idővel? Mi vár még, ha megöregszem? Gyanítom, hogy egyszerű lesz megöregedni. Minden sűrű lesz, töppedt, egészen édes és egészen keserű.

A klasszikusan letisztult mondatokkal megfogalmazott szöveg természeti leírással kezdődik. A második mondat már összetetten tér vissza az első tényjelzéséhez. Egyrészt megismétli: a szél, a víz mozog az ablak előtt; másrészt megjegyzi: *látom* mindezt. Pragmatikai bennfoglalással és következtetéssel az olvasó úgy értelmezi ezt az utalást, hogy az író (a szövegben beszélő) az ablak mögött áll, s onnan nézi a szél és a víz ablak előtti, kinti játékát. Tehát a leírás háttérében valamilyen egyszerű cselekvés és helyzet is meghúzódik. Ám a *látom* egyúttal metafora is, még ebben a második mondatban: „*látom a világi szerkezet mozgását*”, „*bennem is áradna a szél*”. A természeti leírás, a cselekvésselbeszélés elvonttá válik, metaforikussá, hogy a szöveg lényegi témájához, az élet, az öregedés kérdéséhez eljusson. Ezt a kérdést fel is teszi, még hozzá a gondos szerkesztés nyomán épp a szöveg közepén. A kérdésekre választ is kapunk. Az első válasz (*nagyszerű lesz*) a második mondat összetett tartalmára utal vissza, itt válik egyértelművé, hogy a „*bennem is áradna a szél, a víz, a fény*” metaforája az élet különös, nem fogalmi megismerését, az így megszerzett bölcsességet jelzi. A második válasz, az utolsó mondat mintegy kiegészíti ezt, belső ellentétéssel összetettebb tartalmat ad az egész szövegnek (*édes és keserű*). A végső válasz egyúttal vissza is utal az első két mondatra: a *sűrű* és *töppedt*, az *édes* és *keserű* természeti jelentése a szövegkezdet megegyező jelentésszintjéhez kapcsol. E jelzők egyúttal az évszakra is utalnak: az érett gyümölcsre, szőlőre, mustra, így a szüretre, tehát az ősze. E példában is találunk két értelmezős szerkezetet (*hozza, idővel*, ill. *sűrű lesz, töppedt*) a tömörítő és kiemelő szerkesztésmód gyakori Napló-beli példáját adva.

E bejegyzésben is tapasztalható a már korábban leírt szerkezet: valamilyen esemény (itt a látvány, az ablakon túli történés, mely az író elé tárul, s meditálásra készíti), reflexió, bejegyzésvégi szentencia: „*Minden sűrű lesz*”.

Márai gyakran indítja bejegyzéseit természeti képpel. Ennek magyar előképeit a népköltészetben éppúgy fellelhetjük, mint a szépirodalomban, különösen Aranyánál, egyik mesterénél, aki a Toldiban éppúgy alkalmazza e felütésmódot, mint pl. a Lejtőn c. versében, melyre a fent elemzett bejegyzés többek között intertextuálisan utal (l. alább). E kezdésmódnak mindemellett klasszikus (ókori és klasszicista) alapjai is lehetnek Márainál.

Még érdekesebb azonban, hogy Márai még ugyanezen az oldalon megírja e bejegyzésnek a variációját, melyben a természeti kép s a reflexió enyhe módosításával, a megfogalmazás más módjával újrairja a természet és az ember, valamint az öregedés, a halál viszonyának toposztát.

Vad, májusvégi szél, ónos eső. Minden évvel közvetlenebbül értem, hogy egy óriás testvérrel viaskodom, a természettel. Erősebb, mint én, s amiről azt hiszem: hangulat, idegállapot — egyszerűen e hatalmas bajnok egyik kivédhetetlen horogütése.

A két bejegyzés között további párhuzamok is föllelhetők. Mindkettő nominális természeti leírással kezdődik, s a klasszikus modernségű metaforizálás ebből van levezetve szemantikailag, könnyen, áttekinthetően. Mindkettőre ugyanaz a hangnem jellemző, a nyugodt, kiegyensúlyozott nyelvhasználat, melyet ismét a sztoicizmus és a panteizmus hat át.

Ugyanakkor kétségkívül szembetűnőek a különbségek is. Az első tárgyalt bejegyzés metaforikája „természetesebb”, hasonló és hasonlított szándékosan közel áll egymáshoz, hiszen az ősz éppúgy hozza a gyümölcserést, mint az öregedés az ember éretté válását. A második bejegyzés nem ilyen belenyugvó, a természet itt *óriás testvér, hatalmas bajnok*, akivel *viaskodni* kell, s aki erősebb az embernél. A regiszter nyelvi eszközei lényegében tehát változatlanok a két bejegyzésben, a metaforahasználat ellenben finom különbséget tesz, ezáltal más szemszögből tételezi ugyanazt a kérdést, melyet bizonyos mértékben már a természeti kép reprezentálásában is megjelenít. A természetleírás, a mégoly rövid is, interpretált kép, ezúttal Márai értelmezésében olvashatjuk ugyanannak a látványnak kétféle megértését. Így visszafelé, a két bejegyzés ismeretében válik fontossá az apró különbség: *a szél, a víz játéka* sugallt, másodlagos jelentésében más, mind a *vad szél s eső*. Az első értéktartalma inkább pozitív, míg a másodiké inkább negatív.

A két kezdő mondat képi összetevői, a *szél* és a *víz (eső)* az egész kötetben végigvonuló témaként mint kiinduló motívum fogalmazódik meg, mindig kezdő eseményként, apropóként. Néhány példa:

Májusi szél. Mintha szellőztetnék ezt az áporodott, fülledt, avas zugolyt, a világot. (24.)

Vagy:

Süt a nap és a Dunát kergeti a májusvégi szél. Hónapok óta először érzem, hogy érdemes és érdekes dolgozni. (A betegség kezdetű bejegyzés vége. 33.)

Vagy:

Didergő fák a júliusi esőben. A világ most olyan, mint egy harmincéves szőke nő, hártyaköpenyben, másállapotban. (51.)

Vagy:

Három napja megint nagy fájdalmak. Talán a sirokkó okozza. (62.)

Tehát az egész kötetet behálózza e két természeti jelenség, mindig fölbukkan a bejegyzésekben, többnyire azoknak az elején, s mindig lehetőséget ad valamilyen újabb értelmezésre, valamilyen újabb asszociációra és szentenciára. A fentebb elemzett két, egymást követő bejegyzés tehát közvetlen kapcsolatban van a kötet számos lényeges pontjával. E valószínűleg tudatos szerkesztési elvet csak erősíti az a tény, hogy néhány szintén elemi jelentőségű természeti jelenség rendszeresen hasonló kezdő képként bukkan föl a Napló lapjain. Ilyen kép a meleg, a hőség, a nyári nappal, délután. A 10. oldalon két egymást követő bejegyzés a következőképpen kezdődik:

Nyári délután a Cap d'Antibes sziklafokán. A mimózafák és a kaktuszok póré boldogsággal tárulkoznak a napsütésben. (...)

illetve:

Nyári délután Bártfán. A szoba a fogadóban, ahol Erzsébet királyné is lakott. A fenyők között, az erdőben...

A két bejegyzés teljes szövege két különböző értelmezést, kifejtést ad a kezdő képnek, pontosabban az azt jelölő jelzős főnévnek. A *nyári délután* lehetséges szélesebb jelentésösszefüggéseiből kapunk két változatot. Márai személyes élményei alapján.

A meleg, a hőség továbbra is foglalkoztatja, s egyre több részletét, vonatkozását fejti ki hasonló bejegyzésekben, a már elemzett szerkezeti sémával. Így tesz a 17. oldalon:

Augusztusi délelőtt Gardonében. D'Annunzio kertjéből jövök le a tópartra... A tóparton fülledt és illatos hőség, mint egy virágházban [...] Mintha az alvilág melegházába nyitottam volna be, szórakozottan. Ez a páras, szagos hőség mindent elernyeszt s a kéz illatát lehelik a kövek és a föld is. Ilyen lehetett a Paradicsomkert illata, egy perccel a bűnbeesés után.

Majd újabb változat:

Előő nyári nap. Elárad a világban és bennem a boldogság, a béke [...] A napban élni, meghalni a napban, visszamenni a napba, ahonnan leszakadtunk, befejezni a fényben azt, ami a fényben kezdődött, parányi pont, pontot tenni. (37.)

S a finom metaforizálás, az állandó újraértelmezés csak folytatódik, hol összetettebben, mint az előző példában, hol nagyon szűkszavúan, csak sejtetve bizonyos tartalmakat:

Kánikula. Rómát bombázzák. Angolok, olaszok és németek 75 fokos hőségben harcolnak Szicíliában. (63.)

Majd a témát összeköti Márai egy másikkal, mely szintén jó ideje fölbukkan a Napló lapjain: a betegségével. S azonnal újra a metaforizálást tapasztalhatjuk, a szentenciás értékelést:

Kétnapos nyári betegség, heveny lázzal, borzongással. A világ forrponton van, minden láng és tűz... nem csoda, ha a testek is égni kezdenek önmagukban. (67.)

Majd a 79. oldalon újra visszatér a két téma közös, metaforikus tárgyalásához. A külső és belső (nyelvi, szemantikai) viszonyokat voltaképpen megtartva, mégis új megfogalmazást keresve a viszonyrendszernek:

A világnak 40, sőt — napon — 54 °C láza van. Napok óta hőlégkamra az egész ország. Minden felforrt, lobog (éjjel Berlinre 2 millió kilogramm bombát dobtak, Harkov elesett...) Ó, boldogok a közömbösek!

A példákat természetesen tovább lehetne sorolni csak e néhány motívum kapcsán is, melyeket a Naplóban a 34. oldalon olvasható bejegyzéssel szemantikailag, pragmatikailag és stilisztikailag egyaránt összefüggésbe lehet hozni. Már csak egyetlen részletet érdemes fölidézni, mely az eredetileg elemzett bejegyzéshez kötődik a legszorosabban, a kezdő természeti kép átmetaforizálásával, megint egy újabb változatban, ám megtartva annak a vizuális elemeken túl a Márai-féle világértelmezésben lényeges fogalmi összetevőit is: a világ megy tovább, az ember csak pont, porszem e végtelen folyamatban. A részlet megelőzi az elemzett bejegyzést, az oda-vissza utalásoknak tudatos, megszerkesztett, finom rendszerét hozva létre:

Utak, mélyvizek és áramok az irodalomban: Egy Walser nevű író hangját viszi tovább Franz Kafka. Kafka hangját tudatosan dűnnögi tovább Julien Green. Charles Morgan továbbépíti e különös térfogatú világot, Green világát. (21.)

Az ősi toposzt tehát egy másik toposzhoz kapcsolja az értelmezésben Márai, az irodaloméhoz, ahogy ezt többször is teszi a Naplóban. Ez az összefüggésrendszer a szavak, a szavakkal leírt vizualitás jelentésének (jelentéseinek) állandó újraértelmezésével, mindig hasonló, de egy kissé eltérő megfogalmazásával két rendszert hoz létre nagy pontossággal a Naplóban: egyrészt a természet — ember — irodalom (+ nyelv) viszonyrendszert, másrészt a kifejezhetőség enyhe relativitását, a nyelvi lehetőségek végtelen voltát. Mindezt úgy teszi, hogy közben a korszak legklasszicizálóbb magyar prózáját írja, tehát a nyelvi bizonyosságra mint alapra helyezi rá e finom nyelvi sokféleséget.

A Napló teljes szövegében számos ilyen motívum, téma, toposz vonul végig, hol eltűnve, hol felbukkanva, a legkülönbözőbb változatokban, nyelvi variációkban. A legfontosabb ilyen motívumok: irodalom, történelem (a háború, valamint általában az emberiség történelme), a társadalom (különös tekintettel a társasági életre), az emberi jellem, a betegség, a nyár és hőség, s ami — mint említettem — a legátfogóbb motívum: a szolgálat, a sztoa és a keresztény etika ötvözete. E témák, melyeket egy-kettővel bizonyonyal lehet még bővíteni, egymásba fonódnak a Naplóban, ahogy egyetlen példánkban a természeti kép (hőség), a betegség és az irodalom. A Napló tehát — miközben elemi egységekre osztódik a maga műfajából következően — állandó nyelvi és motívumbeli megfelelésekkel dolgozik, a szövegben minden mindennel összefügg, ezúttal hangsúlyosan. Nem véletlen, hogy a teljes szöveg végső szintjét, a sztoikus szolgálatvállalás témáját leginkább a szentenciák működtetik a szövegben, úgy, hogy önmagukban is viszonyban állnak az összes bejegyzéssel. Egyetlen példa a 183. oldalról:

Aki elhallgat, ne jelentse be kürtökkel, hogy elhallgat. Úgy kell elhallgatni a világban, hogy nesze se legyen.

A 34. oldalon olvasható bejegyzéssel kapcsolatban még egy másik fontos stilisztikai jelenségre, poétikai eljárásra is szükséges föl hívni a figyel-

met: az intertextualitásra. Az „*A szél, a víz játéka az ablak előtt*” kezdetű bejegyzés csak a magyar irodalomban két korszakos jelentőségű versre utal. Egyrészt Aranytól *A lejtőn* címűre, az *ablak* jelenetező mozzanatával:

Száll az este. Hollószárnya

Megrezzenti ablakom.

Másrészt határozottan és tematikusan földolgozza Kosztolányinak az Őszi reggeli c. versét e rövid prózai bejegyzésben, annak fő tartalmi, metaforikus motívumát, a természet isteni tökéletességének és az ember halandóságának örök témáját. Az utalások egyértelműek: vagy tematikusak (*gyümölcs — természet*), vagy szinte szó szerintiek (*ezt hozta az ősz — ezt hozta az élet*), bemutatván az intertextualitás tiszta irodalmi példáját.

A napló e szövegszerkesztéssel sajátos diskurzusrendet állít föl. A bejegyzés (a bejegyzések) verbális interakcióban áll a többi Napló-beli bejegyzéssel, az irodalommal (intertextuálisan, s konkrét, nevesített utalásokkal egyaránt, ill. a naplóbejegyzés irodalmiasításával) s magával a világgal, melyre a Napló folyamatosan referál és reflektál.

A bejegyzések rendje, a témák váltogatása, a látszólagosan szabad asszociáció, a kötetlen, mégis kiváltott emlékezés kettős rendet hoz létre. Egyrészt bizonyos témák állandóan újra fölbukkannak mind a külső eseménysor, mind a privátszféra, mind a reflexiók szintjén. Ez az adjekciós gondolatritmus egyfajta kiegyensúlyozottságot ad a Naplónak, s meghatározza létmódját: a dialogikus írói beszéd nem elkezdődik, felépül, csúcspont-ra ér, majd bevégeződik, hanem a dialógusba a naplóíró belépteti a befogadót, a különböző jellegű eseménysorokon végigviszi (belső utalásrendszerrel), majd kilépteti úgy, hogy mindkét fél tisztában van a folyamatok megszakíthatlanságával.

A bejegyzett esemény valamilyen asszociációra készíti a naplóírót, ebből valamilyen szentenciaszerű következtetést von le, ez azonban nem állítja meg a naplófolyamatot, mely az intellektuális emberi tevékenységgel ikonikus: különböző helyzetekből hasonló szellemi és érzelmi helyzetbe kerül. Így fogja össze a teljes szöveget a sztoikus keresztény szolgálat, s növekvő mértékben a felelősség.

Másrészt a Napló dinamikája nem monoton: hol erőteljesebb, drámaibb, hol nyugodtabb, epikusabb. A két teljes év keretbe foglalja, a külső s privát események menete, az évszakok váltakozása, a történelmi események — belső változatosságukban is — egyetlen teleologikus pillanat felé tartanak: 1944 vége felé, mely Márai számára (s Magyarország számára is) a sorsfordító pillanatot hozta történelmileg. Márainak ama polgári korszak végleges lezárását, melyet már az Egy polgár vallomásaiban (s egyebütt is) oly erővel megérzett és megírt. Sejtette, hogy ez a végső pillanat.

E tematikus keretet jól jelzi az első és az utolsó bejegyzés, mely az események befogadása és bejegyzése elé sejtet valamit, majd az utolsóban mintegy megadja a végső értelmezést:

Pillanatok, mikor olyan csend lesz — bennünk és körülöttünk —, hogy a világ szerkezetének titkos ketyegését véljük hallani.

Illetve:

Ki tudja, mi van a Sieyès-abbék „J'ai vécu”-i mögött? Csak az tudja, aki megélte.

Márai a szentencia szövegtípusát is módosítja bizonyos mértékig azáltal, hogy általában a bejegyzések (szövegek) végére, a poénos következtetés helyére teszi őket, entimémaként, még nagyobb feszültséget adván neki, s a bejegyzésnek egyaránt. E záró mondatok logikailag és modalitásukban nemegyszer távolabb kerülnek a klasszikus szentencia propozicionális jellegtől (pl. bizonyos módosítószók gyakori használatával: *mintha, talán*), újból rámutatva az ismeretelméleti és nyelvi kételyre finoman, de határozottan.

Márai szentenciahasználatának nyilvánvaló előképe a klasszikus ókori megfelelő, majd leginkább Goethének, s a magyar irodalomból Kölcseynek s esetleg Aranynek változó természetű szentenciázása. Márai keresi a klasszikus, tökéletes formákat, de hitelesen nagy etikai erővel csak így tudja újrateremtetni azokat.

Ezzel függ össze az elbeszélő nézőpont itteni kérdése is. A naplóműfajból következő egyes szám első személyű részeket nemritkán váltják föl önmegszólításos, illetve személytelen bejegyzések, melyeknek megszólítottja nemcsak maga a naplóíró, hanem a befogadó, az ember általában. E fogással Márai minden tekintetben megfelel a kategorikus imperativusz nyelvi modalitásának.

Márai 1943–44-es Naplója remekmű, s hogy az, azt a fentebb kimutatott stilisztikai és szövegtani jellegzetességek is bizonyítják.

HIVATKOZÁSOK

- Black, Max 1954/1990. A metafora. *Helikon* 432–7.
 Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Gondolat.
 Bencze Lóránt 1990. Ikonicitás és szimmetria a magyarban. *Nyr.* 101–8.
 Eliot, T. S. 1919/1981. Hamlet. In: *Káosz a rendben*. Gondolat. 73–9.
 Kocsány Piroska 1986. A mondás mint szövegtípus. Kandidátusi értekezés.
 Kulcsár Szabó Ernő 1991. Az egyéniség foglalatja. *Irodalmi Szemle* 4: 362–9.
 Thomka Beáta 1986. A pillanat formái. A rövidítéstörténet szerkezete és műfaja. Forum. Újvidék.
 Tolcsvai Nagy Gábor 1993. A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő szerkesztette: *Szintézis nélküli évek*. JPTE Kiadó, Pécs, 181–95.

Tolcsvai Nagy Gábor

Stilisztikai szakkollégium a tanítóképző főiskolán

1. Mostoha helyzetben van a stilisztika oktatása a tanítóképző főiskolákon. Az alapképzésben periferikusan kerül elő, attól függően, hogy a nyelvészeti stúdiumot tartó oktatónak mennyiben szívügye a tárgy. Újabban azonban egyre több főiskolán fakultatív szakkollégiumban kerítenek sort a stílusvizsgálatra, a stilisztikának önálló diszciplínaként való kezelésére. A debreceni tanítóképző főiskolán a jelzett hiány pótlásaként indítottunk ilyen szakkollégiumot. Az alábbi dolgozat az itt folyó munkának egy szeletét adja.

Az elemzett művek az alsó tagozatos olvasókönyvekben találhatók, tehát a tanítójelöltek egyszerre kapnak mintát a stíluselemzéshez és konkrét segítséget az adott alsó tagozatos osztály egy-egy irodalomtanítási órájához.

2.1. A verselemzési módszerek jól ki vannak dolgozva, sokoldalú megközelítést tesznek lehetővé. A műhöz és műfajhoz kapcsolódó, objektívnak tűnő vizsgálódás azonban nem az értelmező hibájából, de mégiscsak szubjektív. Ennek így adja magyarázatát Weöres:

A jó vers élőlény, akár az alma,
ha ránézek csillogva visszanéz,
mást mond az éhesnek s a jóllakottnak,
és más a fán, a tálon és a szájban,
végső tartalma vagy formája nincs is,
csak él és éltet. Vajon mit jelent,
nem tudja és nem kérdi. Egy s ezer
jelentés ott s akkor fakad belőle,
mikor nézik, tapintják, ízlelik.

2.2. Olvassa el többször hangosan Szabó Lőrinc Hajnali rigók című költeményét (Nyelvi-irodalmi-kommunikációs program. 4: 42), és a magában felöltő gondolatokat szembesítse a stíluselemzéssel!

Hajnali négykor bekiabáltak,
ahogy a torkukon kifért,

(bár az ablak alatt a fáknak
zöld korecsmáiba még alig ért,
még nem is ért új fénye a napnak)
s mint a bolondok, úgy kacagtak,
kurjongattak az ablak alatt vad
vigadozásban a kerti rigók.

Hajnali négykor e szárnyas égi
korhelyek dala vert ma fel.
Micsoda hangok csetepatéi!
Fütytők, sípok, ezer meg ezer!
Bosszantott ez a csibészlárma,
de a szívem nemsokára
együtt dalolt, egy nótára
vert veletek, buta sárgarigók.

S mintha én volnék a hajnal,
mintha én volnék a kert,
úgy megteltem e friss zsvajjal,
úgy telezengett az irigyelt
állati jókedv bölcsessége,
hogy valami könnyű égbe,
földöntúli békességbe
vittek, emeltek a földi rigók.

Hajnali négytől harsogott a
korhelynóta az ablak alatt:
úgy zengett az a dal, hogy azóta
nélküle is csupa fütyty a nap;
csupa fütyty, pedig elhallgattak
s reggelre emlék maradt csak,
hogy milyen éktelenül mulattak
a hajnali kertben a sárgarigók.

Első olvasásra ennek a versnek a hangzása fogja meg a műélvezőt, pedig hangstatisztikája ellentmond annak az általában hangoztatott elvnek, hogy a mély magánhangzók komorságot, a magasak vidámságot sugallnak. Hiszen a rigófütytytől hangos, vidám reggel ábrázolása az első versszakban 53 mély és 22 magas magánhangzóval történik. Különben a palatális és veláris vokálisok arányának ilyen jellegű elbillenése az egész versre jellemző (156 mély és 135 magas).

Szabó Lőrinc költeményében a tartalmi szegmentálást (a versszakokra tagolást), a strófák zártságát feltűnő formai jegy jelzi: A *Hajnali négykor* kifejezéssel kezdődik, és a *rigók* szóval zárul mindegyik, egy kivétellel, ugyanis a harmadik versszak nem a megszokott módon, az idő jelzésével indul. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy ebben a strófában előtérbe lép a

költői szubjektum, míg a többiben a rigók a „főszereplők”. Ennek kiemelését szolgálja a strófák rímképlete is: kereszt- és bokorrím után a versszakok egyetlen rímtelen sora ugyanazt a szót esengeti össze mind a négy egység végén: *rigók*.

A cím témamegjelölése ellenére is várakozással teli hangulatot eredményez az első versszak impresszív szórendje, hiszen az első sor állítmányához (*bekiabáltak*) csak a nyolcadik sor utolsó szavaként kapcsolódik az alany: *rigók*. A késleltetés a sajátos mondatszerkesztésből is adódik: a két főmondat igei állítmányai közé két alárendelő mellékmondat ékelődik: egy teljes alakú — hiszen a főmondattól független, külön állítmánya van: *ahogy a torkukon kifért* — és egy csonka hasonlító módhatározói mellékmondat: *mint a bolondok*. Noha a főmondati igék (*bekiabáltak, kacagtak, kurjongattak*) hangutánzó és megszemélyesítő jellegüknél fogva már stíláris értékűek, mégis — a szemléletesség, sőt a túlzás érdekében — a tartalmat bővítik ki és erősítik a módhatározói mondatok. Sőt még ezeket is megszakítja a zárójelben közbevetett, két megengedő értelmű mellékmondat, amely egymáshoz ún. visszavétellel kapcsolódik:

„... még alig ért,
még nem is ért uj fénye a napnak...”

Nemcsak az alany és az állítmány, illetve a két főmondat esik egymástól távol, hanem a strófa metaforái is egymástól távol álló fogalmakat kapcsolnak össze, így a stílushatás még meglepőbb. A rigó hangjának igei metaforákkal való ábrázolása nem állatra jellemző sajátos cselekvést, hanem emberi tevékenységet köt a madárhoz (*bekiabáltak, kacagtak, kurjongattak*). A fák lombjának kocsmával történő csonka metaforás azonosítása — noha végtelenül messze eső tartalmak között létesít kapcsolatot — az előbb említett igei metaforák és a *vad vigadozásban* szintagma miatt érthető.

Az első strófa metaforikus képei a másodikban bomlanak ki, ahol ezekhez egy természetes asszociálható újabb metafora kapcsolódik, amely a rigókat korhelyekkel azonosítja. A részegek hangoskodását kifejező szavakkal és a zajt keltő eszközök megnevezésével (*csetepaté, csibészlarma, füttyök, sípok*) illeti a költő a rigók hangadását. — Míg az első versszak bonyolult, többszörösen összetett mondatstruktúrája ellenére is egyetlen szerves egész, addig a második strófa négy mondata szemantikailag négy egységet jelent. Az elsőben a rigók keltette zsivajnak a megjelenítése és a két nominális stílusú, ráadásul tagolatlan felkiáltással válik expresszívvé. A tartalmi változást egy alapige ellentétes értelemben fordulása jelzi:

„...dala vert ma fel...
„...egy nótára | vert veletek...”

Ezenkívül a pejoratív jelentésű *buta* melléknévnek leereszkedő, kedveskedő, szinte becézgető értelmű jelzőként való használata a megszólításban a tege-

ző forma mellett szintén ilyen hatású. A tartalmi és hangulati váltásnak a jele az, hogy a harmadik versszak nem a vádlóan felcsattanó időpontmegjelöléssel indul; a rigók előidézte *zsivaj* jelzője a pozitív értelemben használt *friss* lesz; az eredetileg bosszantóan korai ébresztő csodába illő hatású: ugyanis nem a szokásos módon a tárgyakat, jelenségeket antropomorfizálja, hanem az ember válik mintegy hajnallá, kertté. Az embert átjáró jókedv a poliszém *állati* jelző két értelmének egybejátszása miatt nyelvi játékként hat. Ehhez társul még az *állati jókedv bölcsessége* sor többszörös ellentétének tréfája (*állati*↔*jókedv*, *állati*↔*bölcsesség*, *jókedv*↔*bölcsesség*). A felfokozott vidámság hatását fokozás (*könnyű égbe*, *földöntúli békesség*), rokonértelműség (*vittek*, *emeltek*) és kiélezett ellentét (*égbe*↔*földi*) sejteti. Az emelkedett hangulatot az élőbeszéd természetes mondatszerkesztése a szokatlanul sok utaló- és kötőszóval hozza emberközelbe.

A negyedik strófát indító, gondolatritmust adó, anaforikus ismétlés a versszak egészének hatására többé már nem a korai időpont elmarasztaló tartalmú emlegetése, hanem pozitív jelentésű ellentét a *reggel*-lel szemben. Hiszen a rigónóta kisugárzó erejét érezteti a túlzás (*ugy zengett az a dal, hogy azóta | nélküle is csupa fütty a nap*), a metafora (*csupa fütty a nap*), az ismétlés (*csupa fütty a nap*, *csupa fütty*), a hangutánzó ige (*harsogott*, *zengett*) és az aránylag sok enjambement, amely esetleg vizuálisan jelzi a jókedv megállíthatatlanságát. A friss, örömteli hangulat adekvát kifejezője a daktilikus verselés, amely a költemény lényegéhez tartozik.

2.3. Olvassa el figyelmesen, hangosan Arany János Mátyás anyja című költeményét (3. osztályos olvasókönyv: 183)! Milyen stiláris jellegzetességek szembeötlők benne?

Szilágyi	Fekete	Lecsapott,
Örsébet	Viaszból	Lecsapott
Levelét megirta;	Nyom reá pecsétet;	Fekete szélvészből,
Szerelmes	Könyöklön	Kikapá
Könnyével	Várnak az	Levelét
Azt is telesirta.	Udvari cselédek.	Az anyai kézből.
Fiának	„Ki viszi	„Hamar a
A levél,	Hamarabb	Madarat! . . .
Prága városába,	Levelem Prágába?	El kell venni tőle!”
Örömhírt	Száz arany,	Szalad a
Viszen a	Meg a ló,	Sokaság
Szomorú fogságba:	Teste fáradsága.”	Nyomban, hogy lelője.
„Gyermekem!	„Viszem én,	Madarat
Ne mozdulj	Viszem én,	Nem egyet,
Prága városából;	Hét nap elegendő.”	Százat is meglőnek:
Kiveszlek,	„Szerelmes	Híre sincs,
Kiváltlak	Szívemnek	Nyoma sincs
A nehéz rabságból.	Hét egész esztendő!”	A levélvivőnek.
Arannyal,	„Viszem én,	Napestig
Ezüsttel	Hozom én	Az erdőn
Megfizetek érted;	Válaszát három nap.”	Úzeti hiába:

Szívemen Hordom én A te hazatérted.	„Szerelmes Szívemnek Három egész hónap!”	Éjfelen Kocognak Özvegy ablakába.
Ne mozdulj, Ne indulj, Én egyetlen árvám! Ki lesz az Én fiam, Ha megejt az ármány?	„Istenem, Istenem, Mért nem adál szárnyat, Hogy utól- Érhetném Az anyai vágyat.”	„Ki kopog? Mi kopog? Egy fekete holió! Nála még A levél Vagy ahhoz hasonló.
Adassék A levél Hunyadi Mátyásnak, Tulajdon Kezébe, Senkinek se másnak.”	S ahol jön, Ahol jön Egy fekete holló; Hunyadi Paizsán Úl ahhoz hasonló.	Piros a Pecsétje, Finom a hajtása: Oh áldott, Oh áldott A keze-írása!”

Ennek a költeménynek a vizsgálatakor a ballada műfaj jellegzetességeit fedezhetjük fel: az elbeszélés és a dráma összefonódását. Nyugalmas elbeszélő hangnemben indul a mű: teljes szerkezetű kijelentő mondatokkal, amelyek a történelmi szituáció lényegét tömören vázolják fel. Ebben az indításban csak egy ellentét előlegezi a balladában kifejeződő érzelmi hullámzást:

„Örömhírt
Viszen a
Szomorú fogságba.”

Majd a szöveg átvált a közlésből a drámai feszültségről árulkodó monológba. Ebben az anya lelki zaklatottságának, aggódásának több nyelvi jele is van. A felkiáltó tartalmú megszólítások egyrészt megfelelnek a levélformának, kifejezve az anya kötődését a megszólítottához (*Gyermekem!*), másrészt nem titkolva a bekövetkezett tragédiát (*Én egyetlen árvám!*). Az ellenfelek fondorlata miatti szorongásban Szilágyi Erzsébet óvatosságra inti fiát ismételt, illetve szinonimákkal elhangzó felszólítással (*Ne mozdulj... Ne mozdulj, Ne indulj...*). A megnyugtató szándékával halmozza az anya a rokon értelmű igéket (*Kiveszlek, Kiváltlak*) és az azonos mondatrészeket (*Arannyal, Ezüsttel*). A szülői nyugtalanság jele az, hogy a négystrófás levélmonológban egyetlen kötőszó van (*ha*). Ez lélektanilag teljesen hiteles, hiszen izgatott állapotban csak a lényeg megfogalmazódására korlátozódik a beszéd. Az anya gondosságát tükrözi Arany azzal a tautologikus részletezéssel, ahogy Szilágyi Erzsébet igyekszik többszörösen biztosítani a levélnek a címzetthez kerülését (*Adassék | A levél | Hunyadi Mátyásnak, | Tulajdon | Kezébe, | Senkinek se másnak*).

Az anyai aggodalmaskodást visszaadó különböző modalitású mondatok után az elbeszélő nyugodt hangú ténymegállapítása következik, amelyben főleg pontosságra törekvésnek tűnik a viasz fekete színének közlése. Csak a ballada zárásából (*Piros a Pecsétje*) érthető meg, hogy ezt az aprónak látszó részletet kifejező jelző miért került versszakot indító, hangsúlyos helyre.

Ezután a balladában a felgyorsult eseményeket tömör megszólalások hirtelen váltásai jelzik. A zaklatottság látható jele a magyarázat nélküli párbeszéddek közlése, amelyekben még idéző mondat sem csatlakozik a cselédek ígéreteihez és az anya válaszaihoz, ezzel is elmélyítve a balladai homályt. Az anya kérése és a jutalmazás hangoztatása még egy strófán át tart, míg az ezt követő szóváltás a szolgák és az úrnő között egy-egy versszakba zsúfolódik. A szolgák ígéretéseiben a meseszámok (hét, három), a szóismétlés nyomatékosító ereje (*Viszem én, | Viszem én*) és az azonos szerkezetű mondatfelépítés (*Viszem én, | Hozom én*) a bizonygatás módja. Az anya válaszaiban az egybevágóságig azonos mondatstruktúra (*Szerelmes | Szivemnek | Hét egész esztendő!; Szerelmes | Szivemnek | Három egész hónap!*) és a túlzás az elutasítás eszköze. Ez utóbbi pszichikailag a szubjektív időérzékeléssel magyarázható. — A rövidre tördelt sorok egyrészt az ajánlkozás gyorsaságát érzékeltetik szemléletesen, másrészt az anya türelmetlenségét:

„Viszem én,
Viszem én,
Hét nap elegendő.”
„Szerelmes
Szivemnek
Hét egész esztendő!”

Hogy mégsem hullik szét szavakra a strófa — és a vers — egyfelől a sok enjambement-nal, másfelől az a,a,b,c,c,b, rímképletben a b-vel jelzett sorok „összeölekezésével” magyarázható.

Az Istenhez címzett, kissé vádló tartalmú óhaj éppen a megszólítás megismétlésével veszít éléből, válik sóhajszerűvé, és ugyanakkor a *szárny* emlegetésével előlegezi a következő versszak mítikus hollóját. Ez a correspondance-elv, vagyis a versbeli motívumok összefüggésének megjelenése.

Ezt követően ismét a balladamondó veszi át a szót. Előadásmódja azonban már nem a külső szemlélő epikusan nyugalmas hangneme, hanem az együttérző résztvevő izgalma érződik a jelenidejűségben (a múlt idejű elbeszélés helyett), a strófakezdő szavak megismétlésében (*S ahol jön, | Ahol jön... Lecsapott, | Lecsapott...*), a sok rövid szó használatában. Ehhez társul még a *madár* és a *szélvész* szó vészjósoló jelentése.

Az eddigieknél is drámaibb helyzetet az anya zaklatott felszólításai mutatják, amelyek három ponttal jelzett elhallgatásokkal, felkiáltójelekkel felszabdalt, hiányos szerkezetű mondatok:

„Hamar a
Madarat!...
El kell venni tőle!”

A történések izgatott elmesélője inverzióval (*Madarat | Nem egyet, | Százat is meglőnek.*), módosított ismétléssel (*Híre sincs, | Nyoma sincs*) és

időhatározókkal érzékelteti az események sikertelenségét (*Napestig... Éj-felen*).

A ballada két befejező versszakának monológjában a feldúlt lelkiállapotot mutató kérdések, felkiáltások, a rövid szótagok kopogásszerű akusztikai hatása (*Ki kopog? Mi kopog?*) után a megnyugvás állapotát jelzi az azonos mondatrészi szerepek azonos szórendi elhelyezése (*Piros a | Pecsettje; Finom a hajtása*), a *fekete viasz*-nak gyászt szimbolizáló voltával szemben a *piros pecsét* életet sugalló jellege, a hálaadásszerű, indulatszóval nyomatékosított állítmány és a sokat sejtetően, dőlt betűvel szedett *keze-írása* szó.

A történelmi tárgyú ballada hitelességét szolgálja az archaizálás. Ennek stiláris eszközeivel Arany Mátyás korának hangulatát idézi vissza.

Fogalmi archaizmus idézi fel a régi nemesi udvarházak, várak erkélyeinek, ablakainak párkányszerű kiképzését a *könyöklőn* szóval. A *Fekete | Viaszból | Nyom red pecsétet* mondat ősi, nemesi levélküldési formát jelez. Hunyadi *paizs*-ának emlegetése egyrészt régi, karon viselt védőfegyvert, másrészt nemesi címert asszociál a tudatunkba. A nemesasszony szolgálát megnevező *udvari cseléd* kifejezés a korhűség megteremtésének az eszköze. Noha az *ármánykodás* nem veszett ki a mi korunkra sem, de cselszövést, gonosz fondorlatot mondunk *ármány* helyett. Ennek a szónak a konkrét történelmi tényekre (Hunyadi László lefejezése) utalását a dőlt betűs szedés és sejteti. Így rajzol a történet köré Arany a századokkal azelőtti világ emlékeivel, társadalmi berendezkedésével hiteles tárgyi és emberi világot.

Jelentésbeli archaizmus érvényesül akkor, amikor a *szerelmes* melléknevet a régi értelemben használja a *szerelmes könnyével, szerelmes szívemnek* jelzős szintagmákban, ugyanis ma szeretetből fakadó könnyet és nagyon szerető szívet mondanánk. A *megejt* ige 'törbe csalva elfog' értelme sem használatos ma már.

A formai archaizmusok sokasága is a korhűség megteremtésének nyilvánvaló módja. Az 'éjfélkor' értelmű *éjfelen* régies alak; a jelen idejű *viszen*, az elbeszélő múlt idejű *adál, kikapá*, a felszólító módú *adassék* igéknek a toldalékai koptak ki korunkra a nyelvhasználatból.

A történet elbeszélőjének népies stílusáról árulkodik nem egy forma a balladában: az *Erzsébet* helyett az *ő-ző* nyelvbe illő változat, az *Örzsébet* szerepel; az *ott* mutató névmási határozószó helyett az *ahol*-t használja Arany. A *kocognak* a népnyelvben 'kopognak, zörögnek' jelentésű; nyelvjárásra jellemző az *ablakába* szónak a toldalékolása.

Az archaizáló, népnyelvi alakokkal is élő nyelvezetben jól megfér a választékos szóhasználat. A 'napnyugtáig' értelmű *napestig* a népi és irodalmi nyelvben egyaránt használatos. A *rá* helyett a *red* népi és választékos nyelvbe is illő határozószó. A *szélvész* főnév a súlyos károkat okozó *szélvihar* választékos megnevezése.

2.4. Gondoljon arra Móra Ferenc A csókai csóka című versének (Nyelvi-irodalmi-kommunikációs program. I: 109) olvasása közben, hogy a műfaji sajátosságokkal milyen stilisztikai eszközök járnak együtt!

Csókai csókának	Ahogy így tűnődik
Mi jutott eszébe?	Ághegyen a csóka,
Föl szeretett volna	Arra ballag éppen
Öltözni fehérbe.	Csalavér, a róka.
Unta szegény jámbor,	Attól kér tanácsot,
Hogy ő télen-nyáron,	Mit kellene tenni,
Örökkön-örökké	Hófehér galambbá
Feketében járjon.	Hogy kellene lenni.

„Nincsen annál könnyebb” —	Nagyeszű rókának
Neveti a róka,	Szót fogad a csóka,
„Fürödj meg a hóban,	Nagy vígan leugrik
Te fekete csóka!	Az ágról a hóba.
Olyan fehér galamb	Az orra hegye se
Lesz rögtön belőled,	Látszik ki belőle,
Hogy magam sem tudom,	Kérdi is a rókát,
Mit higgyek felőled.”	Mit hisz most felőle?

„Azt hiszem, galamb vagy” —
 Csípte meg a róka,
 S csapott nagy ozsonnát
 Belőle a hóba.
 Róka-csípte csóka,
 Csóka-csípte róka —
 Így lett fehér galamb
 A csókai csóka.

Ez az elbeszélő költemény olyan figyelemkeltő kérdéssel indul, amely szórendjével is ráirányítja a figyelmet a „cselekvőre”, aki megszemélyesített, tudatos lényként gondolkodik. A válasz a csóka tudatos, de mesébe illő szándékát fogalmazza meg. Az emberien cselekvő és érző (*felöltözik, unta*), emberre jellemző tulajdonságú (*szegény jámbor*) madár vágyának indítékát a fehér és fekete ellentéte, az ellentétes jelentésű szavak összetétellé kapcsolása (*télen-nyáron*) és a figura etimologica hangsúlyozza (*örökkön-örökké*).

Az allegorikus értelmű állatmesék hagyományához híven nemcsak a csóka emberiesített (*tűnődik, kér tanácsot*), hanem a másik szereplő, a róka is. A két állatszereplő a nevével egyénített: a csóka hovatarozását mutatja a jelzője (*csókai*), a rókáé pedig ún. beszélő név.

A két versszakon át tartó elbeszélés után egy egész strófa a róka tanácsát tartalmazza, aki a feladat egyszerűségét könnyed társalgásba illő fordulattal érzékelteti (*Nincsen annál könnyebb*). A csóka vágyában megjelenő ellentétek (*fehér ↔ fekete, galamb ↔ csóka*) felbukkannak a róka „jó szándékú” tanácsában is.

A csóka tetteit magyarázó elbeszélés alaposan részletez, azonban a sok apró mozzanat közlését nem fékezi a versforma, hanem egyenesen a prózai

mese felé közelíti az enjambement-ok nagy száma, a hangsúlyos ritmus ellenére is.

A látszólag tragikus befejezés élet elveszi a záró strófa nyelvi játékosságát: a relatíve sok *cs* előfordulása, az azonos utótagú, de az állatok elnevezését tartalmazó, nyelvtörő hatású alanyos összetétel (*róka-csípte, csóka-csípte*), a *csóka* és a *róka* szavak gyakori, alig különböző hangsorának említése, a *megfog* helyett a tréfás *megcsíp*, az alliteráció (*csípte csóka, csókai csóka*) használata, illetőleg az uzsonna szónak *ozsonna* hangváltozata és a *hóba* népnyelvi toldalékolása. A világos befejezést elfedi a humorizáló igehasználata (*csípte meg*) és az eufemisztikus megfogalmazás (*Így lett fehér galamb | A csókai csóka*).

A verses mese kulcsszavai (*róka, csóka*) mindig rímbe, tehát hangsúlyos pozícióban vannak elhelyezve.

A mese kerekre zártságát a *csókai csóka* kifejezés megismétlése adja, amely betűrímes volta, alig módosított hangalakja miatt játékosságot kölcsönöz az akusztikai hatásnak.

2.5. Olvassa el a következő szöveget, és állapítsa meg a műfaját (3. osztályos olvasókönyv: 31)!

Hágsón hágtam,
lépcsőn léptem,
aranygyűrűm
elvesztettem,
hold letette,
nap felvette,
kebelébe
eresztette... Mi az?

(Harmat)

Ez nyilvánvalóan találós kérdés. Milyen tartalmi jellemzők alapján lehet ezt felismerni?

A találós kérdések szokásosan két részből állnak. Melyek ezek?

A találós kérdés népköltészeti alkotás. Mégis milyen stílusrétegbe, stílusárnyalatba illik bele a *hág* tárgyatlan igei formában?

Az első két sor hangrendi ellentéte feltűnő. Ez milyen képzeteket szuggerál? Mi a stilisztikum forrása még ebben a két kifejezésben?

A harmat este, holdvilágnál keletkezik, a napon felszárad. Milyen képpel kapcsolta össze a találós kérdés ezt a két történést, és mivel érzékelteti az ellentétes irányt?

A *kebel* szó egyaránt jelenti a 'mell'-et és a 'ruházat mellett fedő része'-t. Miért költői a *kebelébe eresztette* kifejezés? Mi ennek a köznapi megfelelője?

Az ige és a névszók stílushatása különböző. Mi az arány ebben a versben e szófajok között, és ez mit eredményez?

A találós kérdések verses vagy prózai formájúak lehetnek. Ebben az esetben mi jelzi a szöveg vers voltát?

A ritmus lényeges eleme a versnek. Milyen ritmikai szabályosságot mutat ez a versformájú találós kérdés?

2.6. Igyekezzen a következő kérdések alapján feldolgozni Radnóti Miklós Éjszaka című versét (Nyelvi-irodalmi-kommunikációs program. 3: 47)!

Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom,
alszik a pókháló közelében a légy a falon;
csönd van a házban, az éber egér se kapargál,
alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály,
kasban a méh, rózsában a rózsabogár,
alszik a pergő búzaszemekben a nyár,
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;
fölkel az ős és lopni lopakszik az éjben.

- Milyen műfajúnak tartja a verset?
Miféle elemeit ismeri fel ebben a versben ennek a műfajnak?
Milyen szerkesztésmód jellemző a költeményre?
Mi módon jelzi ezt a rímképlet?
Mit jelent a montázstechnika (a képek függőleges vagy vízszintes irányú tagolása) ebben a versben?
Milyen kontrasztokat észlel a költeményben?
Mi az évszakok szerepe a versben, és milyen képzetek fűződnek hozzájuk?
Milyen színeket képzel maga elé a vers olvasása közben?
Miféle hőérzetet és hanghatást idéz fel a vers?
Milyen érzelmeknek ad hangot a költő? Miféle elemekhez tudja ezt kötni?
Mi a funkciója annak, hogy a költő az *alszik* igét többnyire a sor elejére helyezi?
Mely szavak tartoznak még az *alszik* jelentésmezejébe?
Milyen jelentésmezőt alakítana ki az *alszik*-hoz viszonyítva?
Az *alszik* igéből melyik hang válik dominánssá a hangkörnyezet hatására az első sorban?
Miért meglepő az *alszik a szívben az aggodalom* tagmondat?
Miféle költői eszköz teszi hatásossá a következő kifejezéseket: *alszik a szív, alszik az aggodalom, alszik a légy, alszik a kert, a faág, ... a harkály, ... a méh, ... a rózsabogár, alszik ... a nyár, alszik ... a láng*?
Milyen különbséget észlelne, ha a *csönd van a házban* tagmondatban az *ő-t e-re* cserélnénk?
Milyen hanghatást kelt az *éber egér se kapargál* szerkezet?
Miféle szerkesztés érvényesül a következő kifejezésekben?

fatörzsben a harkály
kasban a méh
rózsában a rózsabogár

Hogyan vélekedik a *-ban*, *-ben* sokszori előfordulásáról ebben a költeményben?

Mi miatt kellemes stílushatású a *rózsában a rózsabogár és a faág, fatörzsben* kifejezés?

Miféle jeleit tapasztalja a játékoságnak a költeményben?

Milyen stílusminősítésűek az *alszik, fölkel és lopakszik* igék, és mi a szerepük a vers hangulatiságának felépítésében?

Miért kép, és miféle költői kép a *hideg érem az égen* kifejezés?

Mi miatt nagyon kifejező a két záró sor?

Hogyan befolyásolja a vers ritmusa a kifejező hangoztatást?

Miféle tempó, hangerő és szünettartás jellemzi ezt a költeményt?

2.7. Házi feladatként a *Nem szoktam, nem szoktam...* kezdetű népdal (Nyelvi-irodalmi-kommunikációs program. 3: 18) stílusvizsgálatához csak néhány átfogó szempontot kap. Ennek alapján készítsen részletes elemzést!

Milyen jellegzetes népdalszerkesztési modell ismerhető fel ebben a műben?

Miféle szokásos alakzat fokozza a stílushatást?

Milyen stílári eszköz szerepel a népdalbeli kedves megszólításában?

Milyen ritmus- és rímképlet jelzi a vers népdal voltát?

2.8. Végezze el házi feladatként teljesen önállóan Pilinszky János, Őszi cirkusz című versének (3. osztályos olvasókönyv: 251) stíluselemzését úgy, hogy

1. először olvassa el hangosan a verset többször,
2. jelölje meg benne a feltűnő stíluselemzéseket,
3. írjon vázlatot stílusvizsgálatához,
4. dolgozza ki alaposan a stíluselemzést értekezés formájában!

3. Dolgozatomban megkísértem stíluselemzések bemutatását. Ezt kiegészítettem a főiskolai hallgatók számára készített olyan feladatokkal, amelyekhez irányító kérdéseket adtam segítségként. Mindezzel a stilisztika tanításának, a stílusvizsgálatnak egyik megoldási lehetőségére igyekeztem példát adni.

Szikszai Lajosné

Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről

I. rész

I. Anyanyelv — idegen nyelv

Az anyanyelv és idegen nyelv viszonyát korunkban igen sokoldalúan, gazdag szempontrendszert figyelembe véve vizsgálják a kutatók. Más jelent a kérdés felvetése a nyelvtörténet számára, megint más mond a tipológusnak, a kontrasztív nyelvészettel, a szocio-

lingvisztikával, a pszicholingvisztikával foglalkozó szakembernek. Jóllehet a gyakorlatban, a nyelvtanulásban, a fordításban stb. csak elvétve találhatjuk meg ezeket a kutatási eredményeket, nem vitás, hogy itt az elmélet sokszor közvetlenül felhasználható anyagként segíthetné például az idegennyelv-tanítást.

Amikor a pszicholingvisták az ontogenetikus nyelvelsajátítás folyamatát elemzik, feltételeznek egy olyan előtanulmányt, mely lehetővé teszi a nyelvelsajátítást. Ez az előtanulmány egyes nézetek szerint (pl. N. Chomsky) a gyermekekkel született adottságból fakad, mások szerint a kognitív- és cselekvésformák fejlődésével jön létre. E. Osgood szerint „mind a faj fejlődése, mind az emberi egyén fejlődése során azokat a kognitív struktúrákat, amelyek a felfogott mondatokat értelmezik, valamint a produkáló mondatokat kezdeményezik, a nyelv előtti tapasztalatban alakítjuk ki és szilárdítjuk meg annak révén, hogy a különböző cselekvés-, illetve állapotrelációkban észlelt entitásokhoz kötődő alkalmazkodó jellegű viselkedésformákat tanultunk meg” (Osgood 1983: 47). J. S. Bruner felfogásában a „nyelvelsajátítás egy akció-s dialógus keretében jelenik meg, ahol a csecsemő és a felnőtt közös cselekvést végeznek” (Bruner 1983: 483), és a nyelv univerzális struktúráit a közös cselekvés követelményéből vezeti le.

Vigotszkij szintén a tevékenység és a szociális környezet szerepét hangsúlyozza. D. I. Slobin szerint (1983) a gyermek előbb a nyelvről, annak rendszeréről alakít ki egy benső struktúrát, ami lehetővé teszi a nyelvi és a nem nyelvi adatok feldolgozását. A továbbiakban a kognitív fejlődés határozza meg ennek a rendszernek a szerveződését.

Az anyanyelv-elsajátítás bonyolult folyamatában a biológiai-idegi-pszichikai-kognitív érés számai szétválaszthatatlanul összefonódnak. Nem lehet pontosan elkülöníteni a beszédtevékenység fejlődésében a csupán nyelvi jellegűeket, bár ezek alapos ismeretére szükségünk lenne, hiszen segítséget nyújthatna az idegennyelv-elsajátítás folyamatának feltárásában.

Az anyanyelv mint előtanulmány, pozitív és negatív transzfer. Látható tehát, hogy az ontogenetikus nyelvelsajátítás folyamatában is szükséges az előtanulmány. Az anyanyelv és az idegen nyelv viszonyának fontos ténye az, hogy a második nyelv tanulásában viszont az anyanyelv jelenti az előtanulmányt. Ha előtanulmányról beszélünk, akkor általában a pozitív transzfer lehetőségét fogadjuk el, de jól tudjuk, hogy ez csupán a lehetőség szintjén egyértelműen pozitív. Miből is alakulhat ki a transzferjelenség?

Az anyanyelvi grammatikai struktúra elsajátításának univerzáléi — melyet D. I. Slobin tanulmányából (1983) ismerhetünk meg — egyrészt életkori sajátosságokhoz kapcsolódnak, másrészt viszont az ember általános tanulási és beszédészlelési stratégiájához. R. Brown—V. Bellugi egyenesen így fogalmaz (1983: 407): „Valahogy minden gyermek feldolgozza a neki mondott beszédet, és egy látens struktúrát von le belőle. Ez a látens struktúra annyira általános, hogy implikációi egész életre eltartanak. Ez szemantikai és szintaktikai egyaránt.” Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az anyanyelv egyrészt tanulási stratégiában megnyilvánuló előtanulmányt jelent a második nyelv tanulási folyamatában. Gondoljunk itt akár a perceptuális észrevehetőség követelményéből kiinduló szabályszerűségekre vagy a nyelvi struktúrát megközelítő rendszerkiepítő tevékenységre, a (spontán) szabályalkotó képességre.

Ha elfogadjuk Brown—Bellugi imént idézett gondolatát, akkor az anyanyelvből kivont látens struktúra szemantikai és szintaktikai implikációi eredendően magyarázzák az idegen nyelv tanulása során érvényesülő pozitív és negatív transzferjelenséget. A kontrasztív nyelvészet felfogásában (L. Dezső — W. Nemser 1972: 13) „az előző tanulás (ez esetben a korábban elsajátított nyelv) pozitívan befolyásolja a további tanulást, a célnyelv elsajátítását, ha a korábbi és a későbbi tanulási feladat megegyezik — ez a »pozitív transzfer« — és negatívan, ha azok különböznek — »negatív transzfer«”.

Az alap- és célnyelv (anyanyelv és idegen nyelv) egymásra irányuló hatásrendszerét, interferenciáit különösen jól lehet tanulmányozni kétnyelvű közösségekben. Példaként azt a sajátos kétnyelvűséget idézzük, amelyet Tabouret—Keller (1972) írt le tanulmányában franciaországi jelenséget elemezve.

A francia Elzász területén a tájnyelv az ún. elzászi nem francia, hanem német nyelv-változat. Különösen a kisebb településeken általános az elzászi dialektus használata a beszédfunkciók egy bizonyos körében, míg az iskolában a standard francia nyelvet használják. A rádió, a televízió, az újság nemcsak a francia standard nyelvet terjeszti, de a német standard nyelvet is, hiszen kulturális választékként adottak a német televíziós adások is. Míg a standard német nyelv ismerete az elzászi lakosság körében a passzív nyelvtudás fokán marad, addig a francia nyelvet a gyerekek már 4 éves kortól tanulják (közvetítő nyelv nélkül) az iskolai előkészítőkből. A francia elzászi gyerekek anyanyelvként tehát az elzászi dialektust sajátítják el. Ebből következik, hogy mind a standard francia, mind az elzászi dialektus kétirányú interferenciális hatása megfigyelhető a gyermekek nyelvhasználatában.

Természetesen a dialektus, az elsőként elsajátított nyelv hatása az erősebb, és több irányban hat. Az interferencia érvényesülését a nyelv két artikulációs bázisán figyelhetjük meg, és ebben az összefüggésben alapvető a második artikulációs bázist érintő interferenciális hatás. Az elzászi gyerekek ugyanis az iskoláskor végén is akcentussal beszélnek a franciát, kiejtésükben továbbra is az anyanyelvként megismert elzászi nyelvjárás hangképzése és hangsúlyviszonyai ismerhetők fel. (A francia *p, t, k* — *b, d, g* zöngétlen — zöngés mássalhangzó-korreláció helyett rövid — hosszú mássalhangzó-megfeleléseket lehet megfigyelni. A hangsúlyok szavanként nyomatékosítanak és nem ritmikai csoportonként. Mindez igen jellegzetessé teszi az elzászi francia beszédet. Ez utóbbi jelenség — a gyakori hangsúllyal szétfordult francia beszéd — a magyar anyanyelvűeknek is jellegzetes hibája.)

Az interferenciális hatások kivédésében az első artikulációs bázison ér el a legtöbbet az iskola, mivel a lexikát, szintaxist érintő hatásokat egy bizonyos mértékig ellensúlyozni tudja. Mihelyt azonban az iskoláskornak vége, az eredeti környezetben újra megerősödnek az interferenciális hatások, és ezeknek tudhatók be a jellegzetes nyelvhasználati hibák a szórendben: a jelző megelőzi a jelzett szót: „un rouge tablier” (standard francia: *un tablier rouge*), a tagadás két tagja helyett egy tagot találunk, az ige a mondat végére kerül stb.

Sokévi és korán elkezdett nyelvtanulás után is érvényesül tehát az anyanyelv interferenciális hatása a tanult nyelvre. Tapasztalható, hogy annak ellenére, hogy 4-5 éves korban elkezdődik a standard francia tanulása, az anyanyelv fonológiai struktúráját nem váltja fel a francia nyelv fonológiai rendszere a gyermek francia nyelvű beszédében. A sok ok közül egyet mindenképpen el kell vetnünk: az anyanyelv nem akadályozza meg más nyelv tanulását, mert a tanult nyelv fonológiai struktúrája a tanulás során elsajátítható.

Az elzászi beszélők diglosszikus jellegű kétnyelvűsége kapcsán több olyan jelenségre figyelhetünk fel, melynek tanulmányozása az idegen nyelv és anyanyelv kölcsönhatásáról sokat árul el. Ezek közül most csak háromra utalok.

1. A korán elkezdett idegennyelv-tanulás (4-5 éves korban) sem tudja a nyelv második artikulációs szintjén kialakuló első nyelvi interferenciákat elhárítani. 4-5 éves korban a gyermek anyanyelvének fonológiai rendszerét már nagy biztonsággal ismeri, használja. Anyanyelve grammatikájának interiorizálása viszont folyamatban van, s kb. 10 éves korban fejeződik be. Ha tehát éppen az anyanyelv-elsajátítás alapjául szolgáló, már rögzült fonológiai rendszert az idegen nyelv hatása éri, akkor a gyermek alapként használja az új nyelv kompetenciájának kialakításában. Ez a jelenség ismert a kifejezés és a gondolat viszonyában is, amennyiben a kétnyelvűségnek olyan típusa is van, mely egyetlen ismereti sémára alkalmaz két nyelvi megfelelőt, tehát azonos szemantikai alapot (tudati reprezentációt) feltételez (Ervin és Osgood 1954, idézi Hamers és Blanc 1984). Ez a jellegzetes ismeretszerke-

zet-kialakítás elsősorban az életkortól (korai gyermekkor) és a környezeti tényezőktől függ. Az anyanyelvével egyező környezeti közegben a gyermek közös tudati reprezentációra épít, ehhez illeszti a két nyelvi megfelelőt. (Nem szabad azonban ezt a jelenséget egyszer és mindenkorra kialakultnak és lezártnak tekinteni, mert erre is igaz, hogy tendenciájában érvényesül, és folyamat.)

Fontosnak látszik az a tény is az életkor mellett, hogy a francia nyelv tanulása spontán módon történik, közvetítő nyelv nélkül. Vagyis elkezdődik egy olyan folyamat, mely az anyanyelv interiorizálásából már jól ismert, és még nem zárult le. Nyilvánvaló, hogy a tanulásban az azonosítás és ráismerés motivál igen erősen, és a meglévő alapra akar építeni. Ilyen megfontolások alapján azt kell feltételeznünk, hogy már a 4-5 éves korú gyermeknek is úgy célszerű második nyelvet tanítani, hogy tudatosan kialakítjuk az új nyelv fonológiai struktúráját, elkülönítve az anyanyelvétől. Másképpen fogalmazva: a nyelvtanulás közvetlen, spontán jellege a kora gyermekkorban is csak részben kívánatos, különösen anyanyelvi közegben.

2. Második észrevételem ennek a sajátos kétnyelvűségnek diglossziás jellegéhez kapcsolódik. A gyermek csak az iskolában, meghatározott helyzetekben az adott nyelvet, és otthon, a mindennapi életének más területén az anyanyelvként ismert nyelvjárást használja. A nyelveknek ez a funkciójukban való megosztottsága, alternatív használata bizonyos vonásaiban emlékeztet a hazai kétnyelvű gimnáziumok helyzetére. A mesterségesen megteremtett idegen nyelvű közeg (a kétnyelvű középiskola) szándéka szerint egyrészt a tudatos nyelvtanulás, másrészt a spontán nyelvelsajátítás feltételeit akarja biztosítani. Az eredményekről csak az elkövetkezendő 10-15 év adhat számot, hiszen most csak a kezdeteknél tartunk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az anyanyelv és az idegen nyelv kétirányú interferenciái ebben a diglossziás jellegű kétnyelvűségben intenzívebben érvényesülhetnek, és éppen ezért hamarabb elemezhetők és gyorsabban elháríthatók. Mint a tapasztalat mutatja, a nyelv első artikulációs bázisán létrejövő interferenciák eredményesen korlátozhatók az iskolában. A tanár feladata ezeknek a hatásoknak, ellenhatásoknak a mielőbbi felismerése.

A hazai kétnyelvű gimnáziumok esetében fontos kérdés lehet, hogy a tanulás során a szemantikai reprezentáció tekintetében milyen típusú kétnyelvűség jön létre. Azonos tudati szerveződésen alapuló kétnyelvű jelölések lesznek-e a jellemzők, avagy a két nyelv jelei különböző szemantikai láncolatot hoznak létre? Ez ugyan a nyelvi kompetencia szempontjából nem lényeges, de az új ismeretek fogalmi rendszerezésében problémát jelenthet. Ha ugyanis a természettudományi ismereteket a tanuló idegen nyelven sajátítja el, egyben azt is jelenti, hogy kognitív reprezentációja is ehhez a nyelvhez kapcsolódik. Amennyiben a későbbiek során ismereteit nem az idegen nyelven, hanem például anyanyelvén bővíti, átmenetileg rendszerezési zavar támadhat a kognitív rendszerben. (Más a helyzet, amikor az anyanyelven szerzett ismereteket idegen nyelvű tanulmányokkal egészítjük ki.) Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a két nyelv megfelelő összhangja a kétnyelvűségben a megismerés olyan fokú árnyaltságát hozhatja létre, amelyet egynyelvű gyermeknél nem tapasztalhatunk.

A kétnyelvűségnek különböző típusai, akár az imént ismertetett diglossziális jellegű, akár a teljes körű és korai kétnyelvűség újabb adalékokkal gazdagítja tudásunkat a nyelvtanulás folyamatáról, az első és a második nyelv viszonyáról. A kutatások azt igazolják, hogy még a korai kétnyelvűségben is ritka az a típus, melyben nem fedezhető fel az egyik nyelv dominanciája a másik rovására.

Az anyanyelv, az alapnyelv meghatározó szerepe a másodikként tanult nyelvvel szemben nem kétséges. Tény, hogy az idegen nyelv elsajátításának abban a rendszerben kell megtörténnie, ott kell megszerveződnie, ahol már az anyanyelv előzőleg meghatározó módon kialakította sajátos működését neurofiziológiai szinten is. Az anyanyelvi beszédtevékenységre jellemző, hogy mindössze egy általános intencióval mozgásba hozza a már kiépült automa-

tizmusokat az auditív-motorikus koordináció, a perceptív-motorikus és a konceptív-motorikus szerveződés területén, valamint a tér-idő viszonylatában. Az idegi kapcsolatok az anyanyelvvvel elsajátított feltételrendszerrel hozzák létre például a sajátos artikulációt.

P. Bouton szerint (1974: 173) a második nyelv tanulásakor az a helyzet áll elő, hogy a gondolat és a verbális forma elszakad egymástól, mert tanuláskor kényszerűen kezdetlegesebb a verbális forma. Éppen ezért minél fejlettebb a beszélő intellektusa, annál súlyosabbak a nehézségek, melyeket az új nyelv globális és szintetikus eljárása vált ki, s amely az egyén intellektuális és perceptív habitusa ellenében érvényesül. Az a kiépült automatizmus-rendszer, amire fentebb az anyanyelv kapcsán utaltunk, nyilvánvalóan nem működik teljeskörűen a másik nyelvvel kapcsolatban mindaddig, míg az idegen nyelv interiorizálása meg nem történik, és ezért a második nyelvnél az egész beszédtevékenység átszervezésére van szükség.

Az anyanyelvi tudás minősége. Érdemes idézni P. Boutont, hogy milyen összetetten érvényesülnek a beszédtevékenységben a spontán és az akaratlagos cselekvések, mert ez megvilágít olyan problémákat is, melyek nemcsak az idegennyelv-tanulás folyamatában, de az anyanyelvhasználatban is felvetődnek. „Természettől fogva azok a stimulációk, melyek a kommunikációt kiváltják, spontán reakciót határoznak meg. Kiváltanak egy verbális sztereotípiát, melyek neurofiziológiai strukturáltságra támaszkodnak, annyira, hogy ha a szándék akaratlagos, a végrehajtás automatikus.

A kifejezés mindezek ellenére a végiggondolt beszéd kidolgozását követeli meg. A verbális automatizmus könnyűsége ellen harcol, hogy olyan pontosabb formát találjon, mely a sztereotípiák visszautasításából jön létre. Vagyis ha a verbális tevékenység automatizmuson alapszik, a figyelem ellenőrzi és folyamatosan irányítja.”

A spontán reakciót, a verbális sztereotípiát tehát csak alapnak tekinthetjük, olyan kiindulópontnak, melyből az intellektus létrehozza állandó korrekcióval, újraterepítéssel a kimunkált nyelvi megnyilatkozást. A kifejezés kidolgozottsági foka egyénenként változik, és ebben nem csupán az egyéni adottságok játszanak szerepet, hanem a szociális, társadalmi környezet is. Ezzel a szemponttal már bekapcsoltuk vizsgálódásunkba a szociolingvisztika területét is.

Ezt tette B. Bernstein angol nyelvész is, amikor felfigyelt a hátrányos helyzetű angol gyermekek iskolai problémáira: a nyelv és a szocializáció összefüggésén keresztül kezdte el vizsgálni a nyelvi kódokat, összeegyeztetve így a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika szempontjait. Kutatásai szerint két nagy kommunikációs rendszer különíthető el aszerint, hogy a két beszédrendszert kidolgozott avagy korlátozott kód irányítja.

Bernsteinnek köszönhetően igen elterjedt kutatómunka indult meg ez irányban sok országban; a felmérések igazolják a kétféle kód létét, a mérési eljárások tökéletesedésével egyre kézzelfoghatóbb realitását. A magyar nyelvre vonatkoztatva Pap Mária és Pléh Csaba végzett 1972-ben ilyen irányú felméréseket iskolát kezdő gyermekek körében. A két kód jelenlétét világosan kimutatták, ugyanakkor megállapították, hogy nem figyelhető meg egyértelmű kapcsolat a szociális helyzet és az adott kód típusa között. Bíró Zoltán (1984) Erdélyben végzett felmérése szerint a kétfajta kód a városi, illetőleg falusi léthez kötődik.

Jól megérthetjük a két kód mibenlétét, lényegét, ha visszagondolunk P. Bouton fentebb idézett gondolatára a spontaneitás és a szándékosság egymás ellenében ható kettősségére a beszédtevékenységben.

A kód elsajátítása már a családban elkezdődik, és a közvetlen szociális környezet, a társadalmi szerepelvárások erősítik avagy gyengítik érvényesülését.

A két kód különbsége nyelvi jellemzőkkel leírható, Bernstein szerint a korlátozott kód által irányított beszéd általában gyors, folyékony, artikulációja elnagyolt és merev, szűkkörű

szintaktikai szerkezetekben és lexikában, rövid távú előrelátásban, valamint egyszerűsített fogalmi viszonyokban valósul meg. Ezzel szemben a kidolgozott kód megkívánja a nyelvi jelentések pontos megkülönböztetését, a szubjektum kifejezését, mindezt a szintaktikai szerkezet és a szókészlet gazdagságával. Mivel az ilyen nyelvi megnyilvánulás bonyolult tervezési folyamatot feltételez, a beszéd ritmusában lassabb, de terjedelmében hosszabb.

Jóllehet igen fontosak a kutatásnak azon irányai, melyek a két kód megnyilvánulását és létrejöttének feltételeit, körülményeit vizsgálják, számunkra azonban lényegesebbek azok a következmények, amelyeket a két kód használata a tapasztalásban és a tanulásban eredményez.

Mit is jelent tehát az, ha azt mondjuk, hogy a nyelvi kódhoz sajátos tanulási stratégia is párosul? A kidolgozott kódban a nyelvi tevékenység gondos tervezést igényel, hiszen nem a készen kapott, előre várható nyelvi megfogalmazással él. A beszélőnek mérlegelnie kell a jelentéviszonyokat, és változó szerephelyzetének megfelelően új jelentések és fogalmi rendszerek önálló kidolgozására kényszerül, miközben motivált az elvonatkoztatás képességének fejlesztésében. „Nem ez a helyzet — állítja Bernstein (1975: 406) —, ha a tapasztalást a korlátozott kód szabályozza, ez a kód ugyanis sokkal egyszerűbb fogalomhierarchiák, sokkal alacsonyabb szintű okság iránti fogékonyság felé irányítja beszélőit. Az, ami a korlátozott kódon keresztül válik megtanulhatóvá, gyökeresen különbözik attól, ami a kidolgozott kódon keresztül sajátítható el.” Felmérése szerint a hátrányos helyzetű gyermekek nyelvi IQ-ja alacsonyabb, és az elvonatkoztatás képessége fejletlenebb. Mindez természetesen meghatározza a gyermek oktathatóságának mértékét. Számot vetve mindezzel, több olyan fontos következtetést kell levonnunk, melyek alapul szolgálnak egy hosszabb távú kísérleti munka megtervezéséhez.

A kutatási feladat kijelölése. 1. Amikor az oktatói-nevelői munkában a pedagógusok lépten-nyomon azt tapasztalják, hogy a gyerekek kommunikációs készsége fejletlen, nyelvi felkészületlenségük tanulmányi előmenetelüket akadályozza, akkor a fentiek ismeretében nem elégséges az anyanyelvi nevelésben a szókincs bővítése, hanem szükséges a grammatikai és szövegtani ismeretek elmélyítésére is törekedni.

Jóval mélyebbre nyúlik a probléma gyökere, s kihatása is jóval összetettebb, mint azt eddig gondoltuk. A korlátozott és kidolgozott kód között nem mennyiségi különbségek vannak, ezek csupán a felszínen jelentkező, megragadható nyelvi jelenségek egy része.

Az anyanyelvi nevelés nagy kérdése tehát, hogyan lehet azt a nyelvi kényszerhelyzetet felszámolni, amelyre a korlátozott nyelvi kód ítéli a hátrányos helyzetű gyermeket.

Az anyanyelvi nevelés hagyományos gyakoroltató módszere kapcsán Bíró Zoltán (1984: 17) a következőket írja: „Mennél többször íratunk fogalmazást falusi gyerekekkel az iskoláról, és mennél jobban megközelítik az iskola elvárásmodelljét, nyelvi kiszolgáltatottságuk annál nagyobb fokú. Ez akkor is áll, ha már »olajozottan« írnak a megadott témáról. Ha sikerül bepillantani világukba, akkor rögtön szembeötlik, hogy a kért szövegeket saját szabályrendszerük ellenében hozták létre, és a kettő közti távolság a gyakoroltatással egyenes arányban nő.” Nem csupán módszertani problémákkal állunk szemben, ha a korlátozott nyelvi kódot a kidolgozott nyelvi kóddal akarjuk felváltatni. Nyitott kérdés még, hogy a váltás mennyire kötődik az életkorhoz, vagyis szabhat-e határt az elsajátításnak az életkor, és mennyiben függ az egyéntől, pszichikumától.

Kísérletek még 1942-ből (vö. Lawton 1974: 38) igazolják, hogy a 3 1/2—6 éves korú árvaházi gyerekeknél mindössze 9 hónap alatt a beszéd szókincs- és mondathosszúsági jellemzőiben a felzárkóztatás teljes sikerű volt.

Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a 15–16 éves gyermekeknél a két kód különbsége egyre markánsabban jelentkezik, véleményem szerint nem csupán korunk, hanem az ekkor éppen változó társadalmi-szociális státuszuk miatt is. A társadalmi szerephelyzeteket így felerősítő, megerősítő nyelvi kód kutatása tehát igen fontos feladatot jelent mind a pszicho- és szocio-lingvisztika kutatóinak, mind az oktatásügyi szakembereknek.

2. Az anyanyelvi nevelés problémáiról szólva olyan kitérőt tettem, amire szükség volt, ugyanis az anyanyelvi nevelésnek és az idegennyelv-tanításnak érintkező területét találjuk itt meg. Nem tudunk olyan kísérletekről, amelyek bizonyították, hogy a korlátozott, illetve a kidolgozott nyelvi kóddal rendelkező beszélő idegennyelv-tanulásának eredményessége, illetve eredménytelensége összefügg egymással. Okkal feltételezhető pedig, hogy a kétféle nyelvi kód, ami sajátos tanulási stratégiát eredményez, visszahat a második nyelv tanulására is.

Furcsának, talán merésznek tűnik a gondolat, de bizonyos értelemben igen logikus, hogy az idegennyelv-tanulás visszafelé, az anyanyelvre irányuló hatása még fontosabb, mint az elsődleges hatás, vagyis a folyamatosan érvényesülő kölcsönhatásban az anyanyelvi nevelés kap nagy segítséget.

Ez annyit jelent, hogy míg az idegennyelv-tanítás rendszerint az anyanyelv elsajátításának folyamatát tanulmányozza, hogy a természetes nyelvtanulás módszeréhez közel kerüljön, addig az anyanyelvi nevelésnek a második nyelv tanulási folyamatát is elemeznie kell, hogy a kölcsönhatásokat kamatoztatni tudja.

Az idegennyelv-tanulás ugyanis először mindenkit felszabadít a társadalmi szerepek kényszere alól, amit anyanyelvében pontosan érez. (Ez a pszichikum viszonylatában válhat igen fontossá.) Természetesnek (evidensnek) érzett és automatikusan használt megszokott szintaktikai szerkezetek tudatossá válhatnak, s mivel a tanulandó nyelvben tudatlanságunk folytán (tehát nem az anyanyelv kidolgozott kódjának tudatosságával) több helyen alkalmazunk a beszédben szabad választási pontokat, vagyis beszédünk előre nem látható, de erős verbális tervezést igénylő szerkezetekkel gazdagodik, ez a fokozott verbális tervezés valószínűleg visszahat az anyanyelvi nyelvhasználatra.

A legkézenfekvőbb s a leginkább mérhető hatás a szókincset éri, mozgósít olyan anyanyelvi szókészletet, mely eddig a passzív rétegbe tartozott, másfelől visszahat az anyanyelv által kiépített kognitív sémára; az idegen nyelv szókincsének szemantikai hálózata a jelentések viszonyításának új aspektusát teremtheti meg az adott nyelv lehetőségein belül. Véleményem szerint ezek a hatások csak lehetségesek, de nem szükségszerűen következnek be, ami viszont lényeges: előidézhető. Csak körültekintő, pontos kutatómunka adhat feleletet arra, hogy egyfelől mennyiben befolyásolja a második nyelv elsajátításának folyamatát az, ha a beszélő anyanyelvi használatát a kidolgozott avagy a korlátozott kód irányítja; másfelől választ kaphatunk arra is, hogy az idegen nyelv tanulója hogyan hat vissza az anyanyelvhasználatra. Az oktatási szakemberek csupán a kutatási eredmények ismeretében gondolhatnak majd arra, hogy az anyanyelv — idegen nyelv ilyen szempontú kölcsönhatását irányítsák, és azt pozitív tényezőként felhasználják. A kétnyelvűség kérdéskörét ez most nem érinti, inkább az iskolai keretekben történő idegennyelv-oktatásban van ennek a kettős hatásnak jelentősége. Ebben az összefüggésben igen lényeges kérdés a nyelvtanulás intenzitásának foka. (A heti két órában tanított nyelv számottevő, a beszédkódra kiható kölcsönhatásba valószínűleg nem lép az anyanyelvvél.) Újra csak a hazai kétnyelvű gimnáziumokra utalhatunk, melyek — úgy tűnik — optimális körülményeket biztosítanak az ilyen irányú kutatásoknak.

S. D. Krashen amerikai professzor hipotézise szerint, melyet az idegen nyelv elsajátításával kapcsolatban fejt ki, a tanulás nem vezet az idegen nyelv elsajátításához, a felhalmo-

zott explicit tudás gyakorlás mellett sem válik implicitté, vagyis a nyelvi szabály interiorizálása nem jön létre. Ennek oka az, hogy maga az interiorizálás két különböző kognitív struktúra segítségével történik, és a tudatos tanulás eredményeképpen csak a kész nyelvi formák alkalmazására lesz képes a tanuló.

Megoldásként Krashen az anyanyelv elsajátítási folyamatából jól ismert interakciós szituációt ajánlja, melyben nemcsak a nyelvi forma, hanem az üzenet is természetesen jelen van, tehát valódi kommunikációs helyzetekben funkcionál a nyelv. Ugyanilyen irányba mutat Bernstein és Lawton elképzelése, hiszen a bonyolult verbális tervezési folyamatot változó társadalmi szerepű helyzetekben személyhez (s nem a közösség egy tagjához) szóló kommunikációban kívánja elősegíteni.

Leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatnánk, hogy az anyanyelvi kidolgozott kód eléréséhez és az idegen nyelvi szabályok interiorizálásához, a grammatikai kompetencia elsajátításához ugyanaz az út vezet a fentebbi elképzelések szerint.

Összefoglalva: tényként kell elfogadnunk, hogy az anyanyelv és idegen nyelv közötti interferenciák kétirányúak és változó intenzitással érvényesülnek. Az anyanyelv dominanciáját jelenti az a tény is, hogy sajátos előtanulmányként működik az idegen nyelv tanulási folyamatában. Az anyanyelvi beszédtevékenység azonban változó színvonalú, nagyjából azzal a két típussal jellemezhető, amit Bernstein terminológiájával élve kidolgozott, illetve korlátozott kódnak nevezhetünk.

Feltételezzük: 1. Számottevően befolyásoló tényezőt jelent az anyanyelvi készség és jártasság foka, színvonala abban a transzferben, amely az idegen nyelvi műveletekben érvényesül. Itt utalok arra, hogy a két kód egyben sajátos tanulási stratégiával is párosul.

2. Az anyanyelv és idegen nyelv folyamatosan érvényesülő kölcsönhatásában az anyanyelvet is számottevő hatás éri. Egyrészt az új verbális tervezés kialakítását igénylő idegen nyelv-tanulás visszahat az anyanyelvi beszédtevékenységre, másrészt az anyanyelvi kidolgozott kód eléréséhez és az idegen nyelvi szabályok interiorizálásához azonos eljárások vezetnek, így hatásuk is kettős lehet: kiterjed az anyanyelvre és az idegen nyelvre egyaránt. Ebben az összefüggésben igen lényeges kérdésnek látszik a nyelvtanulás intenzitásának foka. Nem valószínű ugyanis, hogy számolnunk kellene a heti 2-3 órában tanított második nyelv számottevő, beszédkódra kiható kölcsönhatásával.

A feladat tehát úgy fogalmazható meg, hogy szükség van olyan irányú kutatásra, mellyel tisztázható, hogy a transzferhatásban érvényesül-e a kidolgozott kód; vagyis a magasabb anyanyelvi tudás befolyásolja-e az idegen nyelv tanulásának eredményességét. Másrészt viszont tanulmányozandó, hogy a sikeres idegennyelv-tanulás visszahatásként felerősíthet-e avagy módosíthat-e tendenciákat az anyanyelv interiorizálási folyamatában.

A kérdésre feleletet az iskolások körében végzett felmérések adhatnak.

Az irodalomjegyzéket l. a Nyr. 4. számában.

A szótagzáró *l* a koloni nyelvjárásban

1. A nyelvészeti szakirodalomban a szótagzáró *l* viselkedését már többféle szempontból — hang- és nyelvjárástörténeti (Bárczi, Htört.² 129; Benkő, Nyjtört. 78), általános nyelvjárástani (Balassa, MNyj. 127—30; Horger, MNyj. 45; Deme, NyelvatlFunk. 272—6; Imre: MMNyR. 261—2) — vizsgálták, sőt e bonyolult jelenség részletes leírásával több jeles nyelvjáráskutatónk már önálló tanulmányban is foglalkozott (Imre: MNy. 61: 368—74; Balogh Lajos: MNy. 64: 355—61; Kiss Jenő: MNy. 64: 99—101, uő.: MNy. 64: 361—4). Hogy valóban bonyolult kérdéskörrel van szó, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy e téren még az azonos nyelvjárástípusba tartozó nyelvjárások között is lényeges eltérések lehetnek (Vö.: Imre Samu i. m., Balogh Lajos i. m., Kiss Jenő i. m.), s ugyanezt állapíthatjuk meg az északnyugati palóc nyelvjárástípusba tartozó zoboralji nyelvjárásokról is, hiszen a szótagzáró *l* itt is más-más módon realizálódik. Szemléltetésül hadd idézzek néhány példát: *álmá* (Béd, Kolon, Menyhe), *āmā* ~ *álmā* (Barslédec, Zsére), *ómā* ~ *álmā* (Alsócsitár, Nyitragerencsér); *fělső* (Barslédec, Béd, Menyhe), *fěső* (Zsére), *fělső* (Alsócsitár, Kolon), *főső* (Nyitragerencsér); *fí* ~ *fill* (Kolon, Alsócsitár), *fú* (= 'fél', ige, Béd); *pěhěly* (Béd, Menyhe, Zsére), *pěhěl* (Barslédec), *pöhöl* (Nyitragerencsér), *pěhő* (Kolon), *pöhő* (Csitár); *ěszěl* (Béd, Menyhe), *ěszé* (Barslédec, Zsére), *ěszó* (Alsócsitár, Gerencsér, Kolon); *inėkěl* (Béd, Menyhe), *inėköl* (Barslédec), *inėké* (Zsére), *inėkő* (Alsócsitár, Nyitragerencsér, Kolon). E jelenség eltérő realizációja miatt is egyetérthetünk Imre Samunak ama kijelentésével, hogy „Az egész kérdéskörnek néhány főbb nyelvjárástípusban való részletes feldolgozása mindenképpen kívánatos volna” (MMNyR. 261). A fent említett tanulmányok, amelyek a nyugati nyelvjárásterületen vizsgálták a szótagzáró *l* helyzetét, rám is ösztönzőleg hatottak, és kíváncsivá tettek, hogyan viselkedik a szótagzáró *l* egy ezektől eltérő típusú nyelvjárásban, a koloniban.

Idevágó adataimat passzív megfigyelés, szövegfelvételek és kérdőíves gyűjtés alapján nyertem, melyeket — a koloni nyelvjárás különbségeinek figyelembevételével — Imre Samu, Balogh Lajos és Kiss Jenő módszereit követve rendszereztem. Az itt ismertetett anyag a mai koloni nyelvjárás szociálisan általános érvényű adatait tartalmazza.

2. A szótagzáró *l* kiesése

1. A szótagzáró *l* szó belsejében:

A) Rövid mgh. + *l*:

a) *al* típus: *álkálom*, *álkógyik* ~ *álkugyik*, *álmā*, *álsó*, *báltā*, *hālgāt*, *hātālmāss*, *nyugālmāss*, *rāgālmāz*, *szālmā*, *tālp*.

b) *el* típus: *bēső* ~ *belső*, *ēső* ~ *első*, *nyēv* ('Zunge'); de: *nyelv* ('Sprache'), *elnök*.

c) *ol* típus: *bód*, *bódog* ~ *boldog*, *dógoss*, *fót*, *gyócs*, *hód*, *hónap*, *kóbász*, *kódós*, *mónār* ~ *molnār*, *nyóc*, *odāl*, *ótār*, *póc*, *szógá*; *búhā* ~ *bóhā*; de: *olvád*, *olvás*, *tolvāj*.

- d) *öl* típus: *bőcső, föld, főső ~ fölső, gyümölcs, kőccsön, kódok, öt, tőt, vőgy, zód*; de: *bölcs, folyhő ~ fölhő ~ főjhő*.
- e) *ul* típus: *hátúsó, kócs*.
- f) *ül* típus: *kiső, kűd*; de: *üldöz*.
- g) *il* típus: *szivá, tít* ('víz lefolyását elzáró gátat épít'); de: *gyilkó, Ilkà, tilt*.
- B) Hosszú magánhangzó + *l*:
- a) *al* típus: *ādomās ~ āldomās, āmoggyik ~ ālmoogyik, pācà, szākà, vāt*; de: *āld, ālmoss, ālvāny, mālñà, tālca*.
- b) *él* típus: *nikő*; de: *példà*.
2. A szótagzáró *l* szó végén:
- A) Rövid magánhangzó + *l* egyszótagú szavak végén: *bál, csál, csel, fál, hál, fül, hel* (bár a nyelvjárás nem, de néhány szó *l*-ező), *míl, nyál, nyāl*; de: *kel ~ kē, nyel ~ nyē, öl ~ ő, sül ~ sú*; *háll, väll*; de: *hull ~ hú, köll ~ köjj ~ köll ~ kő*;
- B) Rövid magánhangzó + *l* többszótagú szavak végén: *ángol, anygyál, bivál, fijátal, hívátal, itál, ítel, kárfiol, kázal, ököl*; de: *asztà ~ asztál, bágó ~ bágoly ~ bágoj, gárámbo ~ gárámbol* ('karambol'), *hájñà ~ hájñal, pokó ~ pokol*; de: *rëggē, íjjē, közé, nappā, szivē ~ szíjē, jászó, pēhő, rāspó, tēngő, tōrkő, konkó*.
- C) Hosszú magánhangzó + *l* főnevekben: *bél, Mihāl ~ Mihāj, nyāl, nyél, nyúl, ól, origināl* ('eredeti'), *súly ~ súj, szél, tál, tél, väll*; de: *dí, fé*; — *borbily ~ borbíj ~ borbí, hālā ~ hālāl*.
- D) Hosszú magánhangzó + *l* igékben: *csinā, hāszñā, kápā, kijábā, māsā, sājñā, tālā, utā, zābā, ā ~ áll, fi ~ fill, gyű ~ gyűll, i ~ ill, mú ~ müll*.
- E) Az *-l* képző szóvégen: *ászā, hizlā, vāsā, emē, figyē, fülē, kezē, termē, tyüzē ~ tüzē, ügyē, visē; ebídő, inekő, ismítő, kērészto, tisztó; csókó, gundó, gyákoró, hārcó, horgó, poroncsó ~ páráncsó, rájzó, tāncó, vādó, vāsāró; füstó, jeló, pöró; áró, búsó, fordó, lāpó, tánó; fisó, keró, köszöró, meró, öró, sikeró. -āl, -él gyakorító képző* (szokott + főnévi igenév a köznyelvben): *csinālā, fājā, főzé, hāszñālā, mondā, vārrā, vėvé*.
- F) Az *-l* rag szóvégen: *észó, nyízó ~ nízó, tészó, vészó, viszó, főzó, hozó, mosó, éttē, vėttē, mēntē, nisztē, ěnni, innā, mēnni, hozñā*. — A *-ból, -ból; -tól, -tól; -ról, -ról* viszonyragok következetesen *-bó, -bó; -tó, -tó; -ró, -ró: bānyābó, fészēgbó, ěvtó, Páltó, dologró, plíró; a -nál, -nél -nā, -né* realizációja: *árābokñā, erdōné, ingadozik a -val, -vel: ávvāl, pámulkvāl, evvel, kézvel; bānātvā, fāvā, bėtővė, szėnyvė; az -ul, -ül, -ó, -ő: mágyāró, istentelenő, nímětő; a -stul, -stül -stó, -stó: lovastó, utastó, szėkėstó*. A határozószók: *áló, beló, elő, kívó, köró, níkó*.
3. Toldalék előtt és összetételekben:
- A) Főnevekben: egyszótagúak: *díbe, fótoss, hērő* (helyről), *nyócvān, fészoknyā*, de: *dílelőt*; többszótagúak: *éfékor ~ éfélkor, ásztāterító ~ ásztālterító; hájñábā, hájñālñā* (kúszóvirág), *Ilājñālñā; rēggērē, rēggeli, tōrkópālñā*.
- B) Igékben: *csált, nyált, fált, hált, kēt, nyēt, legēt, ādogā, fítem, hizlānyī, vāsātād, visēne, āsz, csināsz, szėmetősz, inekőnek, inėkőli, tōñām, öltő ~ őt, mēkcsinānyī, sājñātā, sājñālom, tisztőtētem, tisztölöm, ismítőve, ismítőlök*.
- C) Határozószókban: *álóró, előró, főjjőró, kívőró*; de: *belölle, elölle, mellölle*.

3. Összegzés

1. Szó belsejében az *al* hangkapcsolatban mindig megmarad az *l*: *el, ol, öl, ul, ül, il* esetében az *l* túlnyomórészt kiesik és pótlónyúlást idéz elő (*ē, ó, ő, ű ~ ó, ű, í*, de: *sziva*). 2. Szó belsejében a hosszú magánhangzó + szótagzáró *l* kapcsolatában az adatok felében kiesett, a többiben megmaradt az *l*, illetve újabban terjedőben van az *l*-es alakok használata. 3. Egy

szótagú szavak végén rövid magánhangzó után az adatok kétharmadában megmarad az *l*, egyharmadában viszont váltakozik az *l*-es és *l* kieséses alak. 4. Több szótagú szavak végén rövid magánhangzó után fele-fele arányban megmarad az *l*, illetve pótlónyúlással kiesik, de itt terjedőben van a kétalakúság. 5. Hosszú magánhangzó + *l* végű főnevekben túlnyomórészt (12 esetben) megmarad az *l*, két-két adat *l* nélküli és kétalakú. 6. A hosszú magánhangzó + *l* végű igék kétharmadában kiesik az *l*, egyharmadában váltakozik az *l*-es és az *l* nélküli alak. 7. Szóvégen az *l* képző mindig kiesik. 8. Az *-l* igei személyrag szó végén pótlónyúlással mindig kiesik, a viszonyragok a kétalakú *-vál*, *-vel*; *-vā*, *-vē* kivételével szintén *l* nélküliek. 9. Határozószókban, névutókban az *l* pótlónyúlással kiesik.

Toldalékok előtt: — 1. Névszókban az *l* ugyanúgy viselkedik, mint abszolút szóvégen, a váltakozóknál (kétalakúaknál) a magánhangzóval kezdődő toldalék többnyire *l*-es, a mássalhangzóval kezdődő pedig az *l* nélküli tőhöz járul. 2. Az egy szótagú *al* végződésű igékben az abszolút szóvégi helyzethez hasonlóan megmarad, de a többinél kiesik az *l* vagy váltakozik az *l*-es és az *l* nélküli alak. 3. Határozószókban az *l* kiesik, birtokos személyragok előtt az *l* megnyúlik.

4. A szótagzáró *l* asszociatív hatásai

A szótagzáró *l* kiesése a koloni nyelvjárásban a magánhangzók nyúlását, nyíltabbá válását és labializációját idézi elő (csupán egy esetben okoz zártabbá válást: *búha*). Ha az *l* nem esik ki, az előtte álló magánhangzó sem változik meg.

Az *l* kiesik. Minden esetben (kivéve a *sziva* szót) nyújt: A) Csak nyújt: *al* > *ā* (főleg toldalékokban: *ceruzāvā*, *dināmitvā* és néhány szó végén: *āstā* ~ *āstāl*, *hājnā* ~ *hājnāl*), *el* > *ē* (szó belsejében: *bēsō* ~ *belsō*; szóvégi képzőben: *fūlē*, *visē*; toldalék előtt főnevekben és igékben: *hērō*, *rēggērē*; *kēt*, *nyēt*; szó végén: *nyē* ~ *nyel*, *rēggē*, *kōzē*), *ol* > *ó* (szó belsejében: *fót*, *nyóc*; több szótagú szavak végén: *bágó* ~ *bágoly* v. *bágoj*, *gárāmbó* ~ *gárāmbol*; szóvégi képzőben: *csóko*, *gundó*; szóvégi ragban: *hozó*, *mosó*; toldalék előtt: *fótoss*, *tónām*), *öl* > *ō* (szó belsejében: *bōcsō*, *fōd*; szó végén: *törkō*; szóvégi képzőben: *füstō*, *jelō*; szóvégi ragban: *főzō*), *ul* > *ú* (*hātúsó*), *ül* > *ű* (*kűd*), *il* > *í* (*tít* = víz lefolyását elzáró gátat épít). B) Nyíltabbá tesz (felső nyelvallású magánhangzókat) és nyújt: *ul* > *ó* (szó végi képzőben: *āró*, *búsó*; szó végi ragban: *rosszó*, *szlovákó*, *lāngostó*, *ruhāstó*), *ül* > *ō* (szó végi képzőben: *örō*, *sikerō*; szóvégi ragban: *nímētō*, *lēngyēlō*, *szekerestō*, *fődestō*). C) Labializál és nyújt (csak szó végén: *ēl* > *ō*: *pēhō*, *tēngō*; *inēkō*, *kērēstō*, *észō*, *nyízō*, *vészō*).

5. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a szótagzáró *l* kiesése napjainkban is aktív és jellemző mássalhangzó-jelensége a koloni nyelvjárásnak. Azok a nyelvjárást beszélők azonban, akik idegenek jelenlétében kerülnek a kirívó nyelvjárási sajátosságokat, az *i*-zés és a palatalizáció mellett ezt a jelenséget is igyekeznek beszédükből — több-kevesebb sikerrel — kiküszöbölni, s a mai normatív nyelvjárási alakok helyett vagy a köznyelvi formát használják (pl. a nyelvjárási *mēkcáfó*, *tülterhēve*, *űtet* helyett *mēkcāfol*, *tülterhelve*, *ültet*), vagy pedig különböző köztes nyelvhasználati formákat, hibridalakulatokat (l. Kiss Jenő: MNy. 89: 94—8) hoznak létre (a kettőspont előtt a nyelvjárási, utána a hibridalakulat áll): *szlovákó*: *szlovāko*¹, *szólányi*: *szólāl'ni*, *sikerő*: *sikerű*, *vót*: *vo't*. Mivel írott nyelvhasználati formákhoz is hozzájutottam azáltal, hogy a koloni postásnő — középkorú, magyar alapiskolai végzettségű — a számunkra fontos közlendőket kénytelen két-három mondatos írott üzenet formájában továbbítani, hiszen napközben ritkán talál bennünket odahaza, módomban volt — ha nem is nagy terjedelemben — összehasonlítani az írott és a beszélt nyelvhasználatot, s szembevetően lényeges különbségeket tapasztalhattam általában, de a szótagzáró *l* megmaradásával kapcsolatban is a koloni beszélt és írott nyelvhasználat között. Ugyanis az eddigi tizenöt írott üzenetben egyetlen nyelvjárási vagy köztes nyelvhasználati forma sem szerepel, s a szótagzáró *l* is a köznyelvi változatban fordul elő, holott írójuk beszélt nyelvhasználatára a

normatív koloni nyelvjárás szigorú követése jellemző. Lássunk néhány példát a szótagzáró *l* előfordulására: *küldtem*, *Dojcsánéknál*, *Évinél*, *Jenőéknél*, *Pistánál*, *Terikénél* (a nyelvjárási norma: *kűttem*, *Dojcsānyéknā*, *Éviné*, *Jenőjékné*, *Pistānā*, *Tērikéné*). Ugyanez tapasztalható a helyi hangosbemondó közérdekű „jelentéseinek” — felolvasásos nyelvhasználati forma (Wacha Imre: II. DialSzimp. 121) — ilyen szempontú vizsgálatakor is, mert ez a nyelvhasználati forma is a köznyelvet tartja követendő normaként, holott a leírt és felolvasott szövegek, alkotói, a községháza adminisztratív dolgozói a falubeliekkel a hivatalos ügyintézés folyamán is a koloni nyelvjárási normának megfelelő vagy esetleg a kirívó nyelvjárási sajátosságokat kerülő nyelvváltozatot használják. Ám a hangosbemondó jelentéseiben, a köznyelvi norma szerint, a szótagzáró *l* is megmarad, vagyis a nyelvjárási *ārónāk*, *kócsokot*, *lákossāgvā* ~ *lákossāgvāl*, *tālāt*, *üzletné* helyett a köznyelvi *árulnak*, *kulcsokat*, *lakossággal*, *talált*, *üzletnél* hallható.

Sándor Anna

Megjelenőben új etimológiai szótárunk* (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen)

A magyar egyike Európa legkorábban önállósult nyelveinek; az uráli, finnugor, ugor nyelvcsaládból kiválva már mintegy háromezer éve éli saját életét. Népünk hosszú történelme során — földrajzi és kulturális tekintetben — fordulatokban, eseményekben gazdag utat járt be, nemcsak az Uráltól a Kárpát-medencéig vándorolva, hanem a honfoglalástól eltelt 1100 év alatt is. Ezenközben számos kultúraváltáson esett át, számos nyelvvel került szorosabb-lazább kapcsolatba, többek között iráni, török, szláv, germán, újlatin csoportba tartozókkal. Külön kiemelésre kívánczik művelődéstörténeti szempontból a nyugati kereszténységhez való csatlakozás és ezzel összefüggésben a latin nyelv hosszú évszázadokig tartó hatása. Nyelvemlékeink sorával — több mint ezer éves múltja révén — az európai nemzetek között is előkelő helyet foglalunk el, s ez a helyzet már eleve kedvező feltételeket kínál a szótörténeti és etimológiai kutatások számára.

Ezekkel a gondolatokkal indítja előszavát legújabb etimológiai szótárunk, s mint a mű szélesebb horizontú bevezetéséből — meg a világnyelven való közzétételből is — kilálglik, ezúttal elsősorban a nemzetközi tudományosságot szólították meg a szerzők. A nagy múltú és szép eredményeket felmutató magyar etimológiának egy — a magyar szókincs egészét reprezentáló — szintézissel való szereplése a nemzetközi tudomány színterén nem számít újkeletű ötletnek. Már A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (I—III. 1967—1976. + Mutató: 1984. Főszerk. Benkő Loránd) publikálásakor felmerült a világnyelven történő közzététel igénye. Most, hogy erre sor kerül, érdemes felhívunk a figyelmet a kedvező nemzetközi körülményekre is: a magyarság történelme, nyelve iránti érdeklődés növekvőben van. Egyre többen kíváncsiak arra, hogy egy keleti, Urál vidéki nép hogyan jut el Európa közepére, hogyan integrálódik a keresztény kultúrába, hogyan lesz annak védőpajza, hogyan őrzi meg — a súlyos történelmi megpróbáltatások ellenére — nemzeti tudatát és nyelvét, miközben nemcsak befogad, de maga is kisugároz egyetemes emberi értékeket. (Az erősödő figyelem, jószándék jelei többek között a nemzetközi konferenciákon is megmutatkoznak: növekszik a magyar résztvevők száma, sőt egyre több ilyen rendezvény lebonyolításának jogát Magyarország kapja meg.)

A fenti okokon kívül egy új szótár kiadását az is indokolja, hogy a TESz. megjelenése óta eltelt mintegy két, két és fél évtized alatt számos friss etimológia, szótörténeti adat látott napvilágot. (Csak a TESz. ismertetéseinek a száma önmagában eléri a hatvanat!) Nem beszélve arról, hogy a hosszú munkálkodás alatt a szerzői gárda szófejtő elvei, illetőleg

* Band I. Lieferung 1., 2., 3. Herausgeber Loránd Benkő. Redakteure Károly Gerstner, Antónia S. Hámori, Gábor Zaicz. Autoren Béla Büky, Károly Gerstner, Antónia S. Hámori, Edit Hexendorf, László Horváth, Gábor Zaicz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992., 1993. L+794 oldal.

számos szó keletkezésével, fejlődésével kapcsolatos korábbi nézetei szintén módosultak, s bár a szótáríró csapat időközben átalakult, a főszerkesztő, Benkő Loránd és néhány régebbi TESz-es munkatárs személyében biztosítva volt a tapasztalatok átadása. — Az EWUng. — ez az új szótár rövidítése — munkálatai 1982-ben kezdődtek, s rá tíz évre vehettük kézbe az első füzetet. A kiadás jó tempóban halad, mert 1993 folyamán újabb két „Lieferung” hagyta el az Akadémiai Nyomdat. (Itt jegyzem meg, hogy az új nyomdai technológia, a fényszedés jót tett a külalaknak és az olvashatóságnak. Bosszantó viszont, hogy a nyomda nem vágja körül a bekötött füzeteket, így a tulajdonosnak a birtokbavétel után laponként kell „felszeletelni” a csillagászati áron megszerzett szótárt.) A kész mű előreláthatólag hat füzetben (két kötetben) jelenik meg, és a korábbi gyakorlatnak megfelelően külön mutató is készül majd.

Miben különbözik az EWUng. az elődjétől, a TESz.-től? A leglényegesebb kérdés megválaszolása, az új tudományos eredmények mérlegre tétele, a több száz új etimológia és adat aprólékos értékelése tulajdonképpen szintén kollektív munkát kíván. Nyilván véleményyt mondanak majd a közeljövőben a magyar nyelvtörténészek, finnugristák, szlavisták, germanisták, turkológusok, az újlatin és egyéb nyelvek kutatói, továbbá a nyelvészettel érintkező tudományágak (irodalom- és történettudomány, néprajz, művelődéstörténet stb.) képviselői is, hiszen a szókinés kultúránk tükrre, a belőle lesűrhető tanulságok nem lehetnek közömbösek az említettek számára sem. Az ismertetőnek legfeljebb a gyors tallózás lehetősége kínálkozik; de mielőtt erre sort kerítenénk, lássuk, milyen elvi és gyakorlati megoldásokhoz igazodtak az EWUng. szerzői, szerkesztői!

Ahhoz, hogy a magyar szókinésről két kötetben, mintegy tízezer szócikkben még reprezentatívnak tekinthető történeti és etimológiai szintézist lehessen összeállítani, a TESz.-hez képest mintegy 50 százalékos terjedelembeli redukciót kellett végrehajtani. Ugyanakkor különféle ügyes fogásokkal a közlés módját még intenzívebbé, gazdaságosabbá kellett tenni, hogy minél kevesebb információ essen áldozatul a kényszerű kurtításnak. Védelmet élveztek a mérlegelés során köz- és irodalmi nyelvünk mindenki által ismert kifejezései, de nem automatikusan hullottak ki a rostán a régi nyelv és a nyelvjárások lexemái sem. A széles területi elterjedés vagy a kultúrtörténeti vonatkozások az ilyen típusú szócikkek megtartása mellett szóltak. Például kihalt szó az *alafa*, *alkorán*, *állapik*, *álmél*, *antal*, *ardó*, *atval*; archaizálódott az *adjusztíroz*, *adrezzíroz*, *áfium*, *afrik*, *agenda*, *áj*, *akó*, *alarm*, *anglus*, *angária*, *automobil*; tájnyelvi az *abajdoc*, *ábdál*, *abora*, *abriktol*, *acintos*, *ájer*, *alakor*, *alattság*, *állkapca*, *almárium*, *ámbitus*, *áspa*; stb. A fenti típusokat a szótár szimbólumokkal is elkülöníti (l. alább). A valóságban persze ezek a kategóriák nem válnak el élesen egymástól. Közismert, hogy a tájnyelvi szinten megrekedt szavak jelentős része egyben archaizálódott vagy archaizálódóban levő lexéma (pl. *aba*, *alít*, *almárium*, *apetitus*, *árendál*, *árestál*). A köznyelvi archaizálódás is apró lépésekben haladó folyamat, átmeneti állapotokkal tarkítva. A magam részéről például az *armada* szót nem tekintem kihaltnak, csak archaizálódottnak, egyes archaizálódottnak jelzett szavakat pedig — szaknyelvi árnyalattal — még régiesnek sem (*admirális*, *ágens* [nyelvészeti, kémiai műszóként; itt a szótár gondolatjeles elkülönítése figyelmeztet], *almanach*, *árnyékszék*, *áspis* stb.). — Indokolt esetekben szerény mértékű bővítésre is módot találtak a szerkesztők, így kerülhetett be például az elmúlt évtizedek egynémely újabb szava (*anorák*, *bikini*, *ciki*, *diszko*, *galeri* stb.).

Az etimológiákat érintő legfontosabb koncepcionális kérdésekről a szerkesztői előszónak egy bő bekezdése szól (IX. o.). Ebből megtudhatjuk, hogy szorosabb értelemben vett származási utalást az alapnyelvi eredetű és a jövevényszók kapnak, a belső keletkezésűeknek pedig a morfeamatikai alakulásmódjára esik a hangsúly. Az uráli-finnugor eredetűek közé kerültek azok a morfeamatikailag tagolt formák is, amelyeknek például a töve és képzője külön-külön kimutathatóan alapnyelvi, de az összekapcsolódás idejére nincsenek kellő fogód-

zóink, csak annak igen régi volta valószínűsíthető. A jövevényszavak minősítésekor legfontosabb cél a közvetlen átvétel nyelv meghatározása, de szükség szerint utalás történik a lexémák előéletére, illetőleg a végső etimónra is. A több nyelven át vándorló kultúrszók gyakran okoznak gondot az etimológusoknak, mert általában nem állapítható meg a vándorlás pontos menete, kronológiája és az, hogy melyik a közvetlen átvétel nyelv. Ilyenkor csak a vándorszói jelleg konstatálására van mód. Hasonló a helyzet a modern nemzetközi szavakkal is, amelyek az elektronikus hírközlés századában már tulajdonképpen nem nyelvről nyelvre vándorolnak, hanem szinte egyik napról a másikra egyszerre jelennek meg a nemzeti nyelvekben.

Az etimológiailag összefüggő, egy szócsaládhoz tartozó szavak általában egy szócikkbe kerültek. Így a köztük levő összefüggések jobban átláthatók, meg a tárgyalásuk is gazdaságosan oldható meg. Ezt az elvet már a TESz. is széleskörűen alkalmazta, az EWUng. pedig egy fokkal továbbfejlesztette. Ha a kapcsolat az egyes szavak között nem kézenfekvő, általában utalások segítik az olvasót. Ezek lehetnek szócikken belüliek (l. a ↓ ↑ jeleket) vagy szócikken kívülre utalók (pl. *bincsó* → *bimbó*). Az utóbbiaknak különösen akkor van nagy szerepük, amikor egy alapszavától, szócsaládjától erősen eltávolodott származék tárgyalása külön szócikkbe került. A mutatókötetet természetesen az utalások nem helyettesítik, mert például a szócikkben felsorakoztatott több ezer idegen nyelvi példa csak így kereshető vissza. A TESz.-ben megszokott különálló utaló címszók is eltűntek, illetve vélhetőleg az indexbe tevődtek át. Ez a megoldás sajnos csökkenti a szótár használhatóságát, erősen vitatható, s különösen akkor feltűnő, amikor a számmal jelzett homonim szócikkek közül például az *ék*¹ után nem következik *ék*², az *érdes*¹ után nyomtalanul eltűnik az *érdes*².

Ha a szócikkek felépítését, technikai megoldásait vesszük szemügyre, azonnal feltűnik a helynyerésre való erős törekvés. A TESz.-szel szemben nem találunk új bekezdéseket: a fő egységeket (szótörténet, etimológia, szakirodalom) ● jel választja el egymástól. Bizonyos sztereotip verbális megoldásokat is szimbólumok jelölnek: × nyelvjárási szó, △ elavult szó, † kihalt szó; * köznyelvvél azonos jelentés; * kikövetkeztetett régi forma, □ a címszóval megegyező alapalak; stb. (Értelmezésüket l. a XXII. oldalon. Hasznos lett volna itt is megismételni a bevezetés egyik eldugott helyén már szóba hozott, minden szócikkben szereplő — tehát fontos — ⊗ tagoló jel magyarázatát.) Jó szolgálatot tehet — ez is újítás — a névszók és igék főbb tőtipusokba való sorolása szögletes zárójelbe tett számokkal (feloldásukat l. a XXIII. oldalon), hiszen különösen a magyart nem kellő fokon ismerők számára egyes tőváltozatok felismerése gondot okozhat, pl. [2/2] = *i* : *iv* : *isz* (→ *iszik*).

Kiemelten fontos szerepet játszanak, a tömörítés legfőbb forrásai az „általános rövidítések” (Allgemeine Abkürzungen: XIX—XXI). Első pillantásra talán rémisztőnek tűnik ez a kétszáz tételt kitevő lista, hiszen ismerete nélkül a szócikkek olvasása majdhogynem elképzelhetetlen. Szerencsére a rövidítések nagyobb hányadát azok a nyelvtani terminusok teszik ki, amelyek a klasszikus latin grammatikákból erednek, ezért nemzetközileg tekintethetők, részben a magyar szakterminológiában is megtalálhatók. Aki tehát túltette magát a rövidítések tömege okozta „sokkhatáson”, és megbarátkozott a leggyakoribb megoldásokkal, hamar rájön, hogy éppen ezeken keresztül akár szerényebb német nyelvtudással is boldogulni fog. Itt és most csupán a félkövéren szedett, tehát tagoló funkciót is ellátó kiemelt betűkre utalunk: **F**: alakváltozatok, **B**: jelentések, **A**: kiemelt származékok, **L**: kiemelt ragszólárdulások formák; — mind a szótörténeti egységben.

A szótörténeti egységben az adatok után csak akkor áll forrásjelzet, ha a TESz.-hez képest új adalékról van szó. Helyet spóroltak a szerkesztők az első adat kontextusának, továbbá átírt (másolatban fennmaradt) formák átírási dátumának elhagyásával is. Az átírás tényét továbbra is törtvonal jelzi. A jelentések közül a fontosabbak szerepelnek, kivéve, ha egy mellékjelentésnek kiemelt kronológiai vagy etimológiai jelentősége van. — A hivatkozott szakirodalom erősen meg van rostálva, a XIX. századi, részben már tudománytörténeti

értékű tételeket egyezményesen mellőzték a szerzők. A jövevényszók stb. idegen nyelvi előéletét tárgyaló legfontosabb szótárak, kézikönyvek külön irodalomjegyzékben szerepelnek (XLIX—L).

A szócikkek központi része az etimológia. Ennek megírása kívánja a szerzőktől a legnagyobb tájékozottságot, a legtöbb invenciót. Az eredmény legtöbbször meggyőző. E mögött persze — az említett egyéni kvalitásokon túl — ott áll a tiszteletreméltó magyar szakirodalmi hagyomány, a munkaközösség kollektív bölcsessége, továbbá szakértőként, lektorként a jelenkori magyar etimológia, szótörténet, lexikográfia művelőinek válogatott csapata. — A szövejtésekhez kapcsolódó néhány konkrét megjegyzésemet alább közlöm. Figyelemem az onomatopoezis (hangutánzás, hangfestés, indulatszók) témakörére koncentrálok.

Először két olyan szövejtési kísérletemre utalok, amely elkerülte az EWÜng. figyelmét. (Előadás részeként elhangzott a 7., debreceni finnugor kongresszuson, megjelent: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. 3A. Sessiones sectionum. Debrecen, 1990. 249—50.*) A 'disznófalka, disznósorda' jelentésű *kondá*-ról, *csürhé*-ről van szó. A TESz. is meg később az EWÜng. is ismeretlen eredetüként tartja nyilván őket. Szerintem mindkét lexéma állathívogató, illetőleg állatterelő szóból főnevesült. A *konda* disznóhívogató mondatzó megtalálható a Magyar Néprajzi Atlasz 142. lapján, legközelebbi rokona a *koca*, amely szintén bejárta a főnevesülés útját (vö. még *liba, kacska, pipi, csibe, pulyka, csikó* stb.). Az 'egy állat' → 'állatok csoportja' jelentésfejlődést említett előadásomban sikerült — közvetett módon — valószínűsítenem (bár nem zárható ki a csoportjelentés közvetlen kialakulása sem). Az elmondottakból az is következik, hogy a *konda* :> *kondás* képzést, nem pedig a fordított irányú elvonást tartom reálisnak. (E tekintetben az EWÜng. már bölcsebben nyilatkozik, mint a TESz.)

A *csürhe* megítélésem szerint szintén mondatzóí eredetű, de benne nem állathívogató, hanem -űző, -terelő szó van, amely feltehetőleg a *csür!* + *he!* elemekből tevődik össze. Az elsőre vö. *csürrént* 'vadra rárivall stb.' (MTsz.) tövét, illetve a számos állatterelő mondatzót kísérő *he!* indulatszót (pl. MNA. 135—6, 144, 146, 148). A jelentésfejlődés középső láncszemét ('malac') a TESz. is adatolja. A TESz. megemlíti, hogy „További vizsgálatot érdemel az a feltevés, amely szerint [a *csürhe*] hangutánzó keletkezésű és összefügg a *csörtet* családjával”. Az EWÜng. ezt a lehetőséget már mint „alig(ha) valószínű”-t hozza szóba. Szigorú ítéletét itt lényegében helyben hagyhatjuk, hiszen az állatokat űző szavak bár hangtanilag motiváltak, nem utánoznak, hanem ijesztenek, szemben a hívogatókkal, amelyek a csalogatást gyakran az állathangutánzásra építik. (Esetünkben tehát a *csürhe* nem hangutánzó, de a *koca*, *konda* végső soron igen: kezdetben a malac, disznó rőfögését jelenítette meg.)

A *harcol*-lal kapcsolatban szintén felmerült az onomatopoetikus származás lehetősége. A finnugor eredetű *har-* [*<*kor3-*] tő — miként a *horol*, *horzsol*, *hornyol*, *horhol*, *horh*, *horlás* stb. szócsaládjából és rokon nyelvi megfelelőikből kikövetkeztethető — első renden a különböző tárgyak kaparásakor, dörzsölésekor, súrlódásakor keletkező hangot jeleníthette meg. A TESz. szerint — ezt követi az EWÜng. is — [a *harcol*] „Jelentésfejlődése 'kapar, csiszol; súrlódik' → 'veszekedik, verekedik' → 'harcol' lehetett”. Ezt a lehetőséget nem kizárva szerintem más magyarázat is elképzelhető. Amint például a *korhol*¹ ige történetéből kiviláglik, emberi hang utánzása szintén alapot adhatott jellegzetes cselekvések megjelenítésére. (A 'koptat, dörzsöl' → 'kínozt, elcsigáz' → 'szid' jelentésfejlődést [vö. TESz.] itt még kevésbé tartom valószínűnek.) A *korhol* szerintem a szemrehányó „morgolódás” kifejezője, a *harcol* töve pedig eredendően az egymással küzdő, veszekedő, torzsalkodó állatok és emberek önkéntelen hangkitöréseire utal. E gondolatmenetet folytatva a *harag* tövét (a TESz.-szel és az EWÜng.-gal szemben) még inkább azonosnak vélem a *harcol*-éval; a *harag* szócikkében idézett rokon nyelvi megfelelők 'civakodik, perlekedik', 'duzzog' stb. jelentései jelzik a szoros kapcsolatot. A mordvinban az eredeti tőalakot látjuk viszont főnevesült formában: *kor*

'harag, düh, bosszúság'. Ilyen módon főnevesülhetett önkéntelen hangkitörést festő indulatszóból a magyar *düh*. Etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják ezt is, de helyesen vetik fel a *dohog*-gal való kapcsolat lehetőségét. Származásbeli összefüggés ugyan valószínűleg nincsen, de szemléletbeli igen: az emberi hang utánzásából megint jellegzetes cselekvésig sarjadt. — Visszatérve a *harag*, *harcol* dolgára: a szócikkekben idézett rokon nyelvi 'kapar, dörzsöl, lehánt stb.' jelentésű megfelelők csak távolabbról tartoznak ide: a munkavégzés közben születő hanghatáson alapulnak. (A *harcol*, *harc* német eredeztetését — bár Mollay [NMNyÉ. 304] újabb érveket hozott fel védelmében — az EWUng. továbbra sem tartja meggyőzőnek.)

Jóval kevesebb határozottsággal, de megemlíteném azt is, hogy — mivel lényegében azonos finnugor *tő* (**kor3-* ~ **kar3-*) rekonstruálható — a *harap*¹ ige idevonhatósága sem zárható ki, a jelentéstani háttér azonban tisztázandó. — A TESz. a *harcsa* szócikkében elutasítja a *harap*¹ igével való rokoníthatóságot, az EWUng. pedig már szóba sem hozza. Én itt nem lennék ilyen szigorú. Bármilyen etimonú is a *harap*¹, felépítése világos: *har-* *tő* + *-p* mozzanatos igeképző. Ebből a *har-* igetőből a *harcsa* szabályosan levezethető: a *har-*hoz először egy *-s* gyakorító képző járult, amely igen korán *cs-*vé affrikálódott (vö. *hácsó*, *lépcső*), majd a relatív *tő*ből *-a* (< *-á*) igenévképzővel alakult a mai forma. Az igenév → főnév szófajváltás is hamar bekövetkezhetett, mint ezt számos *-a/-e* végű szó példája mutatja (vö. *a hulla*, *csusza*, *penge*, *fecske*-féle csoporttal). Ha a *har-* *tő* jelentését most a *harap*-ra alapozzuk, akkor a *harcsá*-é 'harapdáló (hal)'-ként rekonstruálható. Tekintettel a *harcsa* ragadozó életformájára és — legfőbb külső jellemzőjeként — nagy szájára reálisnak tartom a jelentéstani, szemléleti háttér ilyenén felvázolását.

Térjünk még vissza néhány mondat erejéig az emberi hang onomatopoezéséhez! *Dévaj* szavunkat mindkét etimológiai szótárunk ismeretlen eredetűnek tartja, a több alaki és jelentésbeli hasonlóságot mutató *duhaj*-nál azonban „bizonytalan” (ill. „könnte”) megjelöléssel fölmerül a hangutánzó eredet lehetősége, a *duhog* (~ *dohog*) 'zúgolódik, morgolódik' igével való eredetbeli kapcsolat. A magam részéről teljesen megnyugtatónak tartom ezt a kiindulást, tudniillik a hangoskodó, lármázó ember jellemzése igen érzékletesen oldható meg a hangadáson és az indulatszók használatán keresztül. Hogy az onomatopoeitikus *duh-* tőhöz *-aj* névszóképző járult-e (vö. *dörej*, *robaj*, *zsivaj*), vagy esetleg a szó morfológiailag tagolhatatlan, netalán a második felében a *haj*¹ indulatszó keresendő, erre nehéz lenne határozott választ adni. Az viszont nagyon kézenfekvőnek látszik, hogy a *dévaj*-t is ugyanilyen módon közelítsük meg. A főleg mulatozás alkalmával lármát csapó, kiabáló ember indulatszavait kell feltehetőleg megint keresnünk. A *dévaj* alaki problematikája is hasonló, mint a *duhaj*-é. Ha összetett szóként elemezzük, utótagjában esetleg a régi magyar nyelvben gyakori *vuj*¹ indulatszót fedezhetjük fel, előtagja pedig talán a *dínomdánom* ~ *dénomdánom* réja első szótagjával rokonítható, illetőleg egy **dehaj* ~ **déhaj* > *dévaj* változás is elképzelhető. Az alaki kérdések egyértelmű tisztázását éppen az onomatopoezis, illetve az interjekciók sajátos hangtana, variációs gazdagsága nehezíti meg. — A fentieket erősíti a *hőzöng* etimológiája is, amely végső soron szintén indulatszói eredetű.

Figyelembe véve a *dévaj*, *duhaj*, *hőzöng*-féle szavak jelentéstörténetét, új megvilágításba kerülhet a nagyszájú, hőzöngő emberek viselkedését jellemző *fennhéjáz* ige is. A TESz. és az EWUng. két szellemes magyarázatot közöl: 1. A szóban a *héj*¹ 'tető, háztető', illetve *héj*² 'padlás' húzódik meg, eleinte tehát „az volt *fennhéjázó*, aki házát kevélységből másokénál magasabbra készítette, magasan tetőzte.” — 2. „A *héjáz* utótag a *héja* madárnév származéka, s így a *fennhéjáz* eredetileg 'héja módjára magasan repül, szárnyal' jelentésű.” A magyarázatokkal szemben — minden ötletességük ellenére — szótáraink (főleg a TESz.) óvatosságra intenek. Lehet, hogy az én kísérletem sem lesz elegánsabb, mégis hadd toldjam meg az előző kettőt egy harmadikkal!

Én a *fennhéjáz* szemléleti rokonát a *fennszóval*, *felszóval*, *fennhangon* kifejezésekben keresem, amelyekben a határozószói előtag a beszélés mikéntjére, fölényes, nagyzólvoltára vonatkozik. *Fennyen szóló* (1585: Cal.) a régi nyelvben éppen azt jelentette: 'fennhéjázva, kérkedve, nagyzólvolt szóló'. Maga a *fennhéjáz* ige is elsődlegesen a hanghordozásra, a megemelt hangra utal, de már elhomályosult az eredeti morfematikai felépítése, az tudniillik, hogy a benne levő második összetételi tag a *héjja!* ~ *híjja!* indulatszó. A *hőzöngő*, *hőbörgő* emberek ugyanis nemcsak a hangjukat emelték fel, hanem nyilván *hő*, *hőj*, *hé*, *héj*, *hi*, *híj*, *héjja*, *híjja* stb. indulatszókkal is nyomatékot adtak mondanivalójuknak. — Hely híján csak röviden utalok még a *vahákol*, *vahorász* (<: *vah!*) 'kiabál', *vajákol* (<: *vaj!*) 'ua.', *hallároz* 'ua.' (<: ? *hajla!*) stb. indulatszói eredetű lexémákra.

A *harc*ol kapcsán említettük, hogy a küzdelem nyelvi ábrázolása során fontos szerephez juthat a küzdő felek hangadása, kiabálása. Ennek fényében érdemes megvizsgálnunk a *harc* jelentésmezejébe tartozó *diadal(om)*, *viadal(om)* szavakat, annál is inkább, mivel az előbbi tövét az EWUng. ismeretlen eredetűnek jelzi; az utóbbiról még csak a TESz. tájékoztat, a *vív* származékai közé sorolva a főnevet. A *vív*-ről ezt olvashatjuk: „Ismeretlen eredetű. Tőváltozatai alapján szókészletünk régi elemei közé tartozónak látszik, de teljesen megegyező viselkedésű igeformára nincs más példánk... További vizsgálatot kíván esetleges hangutánzó eredete.” Induljunk el tehát ezen a nyomon! Ha a *vív* ige régi *vi* ~ *víj* (stb.) alakját nézzük, könnyen eljuthatunk a tőben egyező, hangutánzó *vi*jog-hoz. A *vi* eredetileg mondatzó volt, és alkalmas lehetett többek között emberek, állatok rikoltozásának megjelenítésére. Az igeült *vi* származéka a *viadal(om)* főnév, melynek feltehető jelentésfejlődése: 'harci rikoltozás' → 'harc'. Ugyanígy képzelhető el a *diadal(om)* jelentéstörténete is: 'harci rikoltozás' → 'harc', majd további metonimikus fejlődéssel: 'harc' → 'győzelem'. Az első szótag itt nehezebben azonosítható, mint a *vi*, de talán összefüggésbe hozható a TESz. *dévaj* szócikkében közölt 1845: ? *Divakodik* ige elejével.

A TESz. megjelenése annakidején nemcsak összegzést jelentett a nyelvtudomány számára, hanem a szótörténeti és etimológiai irodalom páratlan fellendülését indította el. Hasonló jókat kívánunk a kitűnő EWUng. számára is.

Juhász Dezső

Szöveg és szövegtan: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából

Dolgozatom kurta tudománytörténeti áttekintés a szövegnyelvészet alakulásáról egy kiemelt szempont: a szövegbeli visszacsatolások vizsgálata alapján. Azt az utat próbálja röviden bejárni, amelyet a nyelvészeti fogantatású szövegelméletek a névmásos helyettesítések láncolatának tekintett szövegtől a közös téma révén meghatározott szövegig megtettek.

1. A modern szövegnyelvészet, mint ismeretes, abból az igényből született, hogy a nyelvtudomány legyen képes leírni és magyarázni olyan nyelvi tényeket is, amelyek túlmutatnak a mondat határain. A legkézenfekvőbb, egyúttal a legelső ilyen vizsgált tény a névmással történő visszautalás, illetve előre utalás volt. Ehhez azonnal társult az az igény, hogy minél átfogóbban írják le a szöveget mint „textúrát”, vagyis a mondatokból szöveggé szerveződést. Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy a mondaton túlmutató névmáshasználat csak egyik része lehet a szöveget alkotó utalási rendszernek. A következő két mondatban a visszautalás például főnévvel történik: A *kutya* átfutott a kerti úton. Az *állat* dühösen morogva rohant rá a látogatóra. A főneves visszautalás nem feltétlenül kezelhető a nyelvtu-

domány kereteiben, hiszen nem nyelvi tényektől, hanem a világról, illetve a szövegvilágról való tudásunktól is függően dölhet el, hogy melyik főnév mire utal. A következő szövegben: *Nolde* a tengerparti faluban lakott. Esténként a *festő* a falubeli vendéglőben üldögélt, ott találkoztak. *Nolde* és a *festő* minden további nélkül lehet azonos — de lehet két különböző személy is. Választásunk a világról, illetve a szövegvilágról való tudásunknak és az azzal (is) kapcsolatos kognitív műveletek egész sorának a függvénye, a két mondat (rész)szöveggé szövvődését nem vezethetjük vissza kizárólag nyelvi tényekre.

2. Tanulságos egy pillantást vetni azokra a nyelvészeti kutatásokra, amelyek során mindjárt a szövegnyelvészet megszületése után kialakult az a beismerés, hogy a szöveggé szerveződés nem nyelvészeti, nem a nyelvtudományban kezelhető kérdés. A textúra szövegnyelvészeti kutatásának néhány, ma már klasszikusnak tekinthető állomása Harweg, Steinitz, Bellert és Kallmeyer és társai egy-egy munkája. A közös szempont, amely összetartja őket, az utalóelemek összefüggéseinek és az egyes elemek referenciájának kérdése. Referencián hagyományosan az adott valóságdarabra való mindenkori utalást értik, szemben a predikációval, amely egy adott, referenciális jelentéssel bíró elemhez tulajdonságokat rendel hozzá. Ebből következően a referenciára vonatkozó korai szövegnyelvészeti kutatások a szövegben a névszóhoz, illetve a névszói csoporthoz fűződő referenciát vizsgálják.

2.a. Harweg a szöveget mint „nyelvi egységek megszakítatlan névmásos láncolat révén keletkező egymásutánját” adja meg (*Pronomina und Textkonstitution*. München, 1968.). A „névmásos láncolatban” szereplő névmási elem meghatározó tulajdonsága a helyettesítés. Mindazon nyelvi kifejezések, amelyek a szöveg egy bizonyos pontján egymást kölcsönösen helyettesíthetik, paradigmatis viszonyban vannak egymással. Az egymást követő helyettesítendőket és helyettesítőket (szubsztituendum, szubsztituens) pedig egymással szintagmatikus viszonyt alkotnak. A szintagmatikus viszonyban álló helyettesítendő és helyettesítő a jelölt valóságdarabra való utalást, vagyis referenciáját tekintve azonos: egy szintagmatikus szubsztituens — pl. *ő* — jelöléstartománya (Bezeichnungsumfang) megegyezik annak a szubsztituendumnak a jelöléstartományával, amelyre vonatkozik (vö. Kallmeyer et al., *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. I: Einführung, 194).

Harweg megpróbált egy, a strukturális nyelvészet eredményeire épülő szövegmeghatározást adni, és a szöveget egyúttal további egységként a nyelv egyéb egységeihez hozzáilleszteni. Monográfiája jelentős tudománytörténeti állomás: az abban megfogalmazottakkal vitázva születik meg a modern szövegnyelvészet. Harweg koncepciójának egyik legsúlyosabb, a továbbiakban is megkerülhetetlen része a szubsztituendum és a szubsztituens viszonya, illetve referenciális azonosság.

A tételnek két, a további kutatást jelentősen serkentő vonatkozása van. Az egyik, hogy a referenciális azonosság bevezetésével a szöveg tárgyalását a grammatikából a jelentésen síkjára toljuk. A másik, hogy a szubsztituendum és a szubsztituens referenciális azonosságáról szólva egyúttal feltételezzük, hogy a névmásnak mint szubsztituensnek ugyanúgy van referenciája, mint a főnévnek. Ugyanakkor könnyű belátni, hogy egy határozott névelős főnév vagy egy tulajdonnév a referenciális jelentést tekintve másfajta kategória, mint mondjuk, az *ő* névmás. E két probléma mentén állapíthatók meg a szövegnyelvészet történetében további csomópontok.

2.b. Egy ilyen csomópont R. Steinitz dolgozata 1968-ból. (In: Kallmeyer et al., i. m. II: Reader, 247kk.) Steinitz a névszós helyettesítő formákat (nominale Pro-Formen) kívánja leírni, a helyettesítést tekintve tehát Harweg nyomdokain halad. Ugyanakkor azonban — szemben Harweg strukturális grammatikai koncepciójával, ahol a szubsztituendum és a szubsztituens grammatikailag jelölt viszonya volt irányadó — figyelmét a helyettesítést lehetővé tévő referenciajelölésre összpontosítja. Nem is helyettesítésről beszél, hanem „újra-

említésről”, vagyis egyfajta folytatásról (Wiederaufnahme). Egy referenciahordozó névszói csoport lehet vagy [+ „említett”] vagy [– „említett”] jegyű. [– „említett”] jegyű referenciahordozóról annak első megjelenésekor beszélhetünk (ez igen gyakran például egy határozatlan névelővel álló NP), minden további előfordulás (például determinánssal álló NP, névmás stb.) [+ „említett”] jegyű lesz. Az újraemlítésnek három megjelenési formája lehetséges: 1. az ugyanazzal a névszóval való megismétlés, 2. a névmással való megismétlés és 3. egy másik névszóval való megismétlés, amely névszónak azonban specifikus szemantikai feltételeknek kell eleget tennie.

Figyeljünk a látszólag nem feltűnő, mégis meghatározóan fontos különbségre: nem grammatikai helyettesítésről, hanem referenciális szemantikai újraemlítésről: egyfajta megismétlésről van szó. E szempontból azonos típusú viszonyt tekinthetők mind a három következő újraemlítés: A sarkon ekkor megjelent egy rendőr. *A rendőr* / *A rend őrzője* / *Ő* volt az, akit vártak. (Steinitz példája nyomán.)

Az újraemlítés lehetőségét biztosító [+ „említett”] jegyű NP meghatározó kritériuma, hogy kevesebb szintaktikai-szemantikai jegyet tartalmazzon, illetve semmilyen más, újabb szintaktikai-szemantikai jegyet ne tartalmazzon, mint az az NP, amelyre visszautal. A két NP viszonyát egy nyelvi-logikai szemantikában az inklúzió, a bennefoglalás relációjával lehet megadni. Szó szerinti újraemlítésnél (egy rendőr . . . a rendőr) a bennefoglalás azon határesetével találkozunk, ahol a két kifejezést szemantikai jegyeik azonos halmazaként adhatjuk meg. Névmással történő újraemlítésnél (*egy rendőr* . . . *ő*) a névmás a bennefoglalás azon határeseté, amelynél a részhalmaz az egész halmaz minimális egységének tekinthető.

Rendkívül érdekes jelentéstani szempontból azoknak az eseteknek a különféle szempontú tárgyalása is, amelyeknél az újraemlítés egy újabb NP-vel történik. Ezek között szerepel például a „fogalmi hierarchia” kategóriájának szükséges bevezetése olyan esetek megvilágítására, mint a következő (Steinitz példái nyomán).

Helyes szöveggé szerveződés: A fiatal *vízilovak* különleges gondoskodást igényelnek. Ezek az *emlősök* igen érzékenyek a levegőváltozásra. Helytelen szöveggé szerveződés: A bejárat mellett megjelent egy *daxli*. Az *emlős* hangos csaholással rohant felénk. Ezzel szemben helyes: A bejárat mellett megjelent egy *daxli*. A *kutya* / *Az állat* hangos csaholással rohant felénk.

Steinitz dolgozata egyértelművé tette, hogy a szöveg vizsgálatában alapvetően szükséges és lehetséges a referencia vizsgálata. Ugyanakkor egyrészt megoldatlanul hagyott néhány eleve meglévő kérdést, másrészt lehetőséget nyújtott néhány újabb probléma meglatásához.

Az eleve is meglévő kérdések mindenekelőtt a következők:

1. Továbbra is kérdés a névmásos és névszós utalás közti különbség meghatározása.
2. A szövegnyelvészeti kutatásokban a kezdet kezdetétől jelen vannak azok a szövegalkotó utalások is, amelyek nem névszói típusúak. Ezeket a korai elméletek általában figyelmen kívül hagyják. Hogy csak egy feltűnő példát említsünk: Csak ül, bámul maga elé, néha elővesz egy könyvet, eszik valami keveset és megátalkodottan hallgat. *Ezt csinálja* már két nap óta.
3. Miképpen, milyen helyettesítéssel vagy újraemlítéssel magyarázzuk meg az olyan típusú szövegek esetét, mint a következők: a) Tegnap *vendégség* volt nálunk. Katának már nem jutott *torta*. Vagy miképp indokoljuk, hogy a (látszólag) hibátlan újraemlítés dacára sem igazán szöveg a következő: b) Valaki előadott *egy verset*. A *vers* négybetűs szó.

Az a) típusú esetekkel foglalkozva Isenberg azt a megoldást javasolja, hogy különítsük el az explicit és az implicit referenciát (Überlegungen zur Texttheorie. In: Ihwe (ed.), Literaturwissenschaft und Linguistik I. Frankfurt 1971, 155–172; Kallmeyer et al., i. m. II. 192–212). Esetünkben a *torta* implicit referenciájához tartozna a *vendégség*, explicit referenciája másfelől az a tényleges valóságdarab, amelyre közvetlenül utal. A gondolat érdekes,

alkalmazhatósága azonban kérdéses. Fokozottan figyelmeztet arra a veszélyre, amelyet Kallmeyer és társai már Steinitz dolgozatával kapcsolatban is megemlítenek, hogy ti. azok a szemantikai jegyek, amelyek az implicit referenciát hordozzák, a szemantikai jegyek halmazának eleve nyitott volta miatt nem határozhatók meg, illetve önkényesek. Már a szemantikai jegyek halmazainak inklúziójával magyarázott Steinitz-féle „újraemlítés” is hordozza ezt a veszélyt: A bennefoglalás csak az adott közegben adható meg, nem a lexikon szintjén. Például lehet bennefoglalásról szólni mindkét következő „újraemlítés” esetében, de mindkettőben önkényesen megválasztott és teljesen különböző szemantikai jegyek alapján: A szomszédban folyton ordított *egy gyerek*. *Ez a kis szörnyeteg* az egész házat kihozta a sodrából. — A mesében szerepel *egy egyfejű sárkány*. *Ez a kis szörnyeteg* alapján jószerű, érző lélek.

A b) típusú esetekre — ahol a visszautalás látszólag szabályos, mégsem keletkezik szöveg — a szöveggé szerveződést a helyettesítés, újraemlítés, referenciális azonosság kategóriákkal magyarázni kívánó elméletek nem adnak magyarázatot.

Steinitz újraemlítés kategóriája, illetve az azt megalapozó jelentésbeli inklúzió is növekvő élességgel vet fel két kérdést.

1. Tekintettel a szemantikai jegyek halmazának eleve nyitott voltára és az inklúzió ebből következő viszonylagosságára, a szöveg szempontjából kérdéses lesz az az állítás, hogy a [+ „említett”] jegyű referenciahordozó valóban nem több, és semmilyen más szemantikai jeggyel nem rendelkezik, mint a [– „említett”] jegyű. L. ehhez a következő szövegösszefüggést ismét Kallmeyer és társai példája nyomán: A kert végében ott állt *egy kislány*. Senki sem gondolta volna, hogy *ez a védtelen teremtés* okozta az egész galibát. Hogy a két NP közül melyik rendelkezik több szemantikai jeggyel, annak megállapításához nem rendelkezünk érvényes kritériumokkal.

2. A szemantikai jegyek halmazának nyitott volta egyúttal megerősíti azt a feltételezést, hogy a helyettesítés vagy újraemlítés viszonyában nem elégséges kiindulnunk a két elem egymáshoz való viszonyából, hanem vizsgálnunk kell a kontextust. Az ugyanis felelős lehet azért, hogy melyik szövegbeli elemet melyik másik szövegbeli elemmel kapcsoljuk össze. Ez a gondolat magával hozza a referencia mellett a szövegbeli különböző utalási rendszerek és módok felderítésének szükségességét. A vizsgálódás szükségszerűen a kontextus irányába indul el.

2. c. Jelentős állomás a szöveg nyelvi és nem nyelvi vonatkozásainak elválasztásában I. Bellert tanulmánya. (On a Condition of the Coherence of Texts. In: Semiotica 2. 1970: 335—363. Németül: Über eine Bedingung für die Kohärenz von Texten. In: Kiefer (ed.), Semantik und generative Grammatik I. Frankfurt, 1972, 1—27; Kallmeyer et al., i. m. II. 212—245.) Bellert a szöveget szöveggé tevő koherencia feltételeit tanulmányozza. A koherens szöveg Bellert megfogalmazásában nem más, mint „S1, S2, ..., Sn nyilatkozatok egymásutánja, amelyben minden Si nyilatkozat (ahol $2 \leq i \leq n$) szemantikai interpretációja függvénye az S1, ..., Si-1 nyilatkozatok egymásutánjának”.

A képlet értelmezéséhez:

Az S1, S2, ..., Sn nyilatkozatok, a szöveg tehát n számú nyilatkozat sora, ahol az n egy tetszőleges szám: ezzel nyitva marad az a kérdés, hogy a szöveg zárt egység-e, pontosabban Bellert kimondatlanul is azt közvetíti képletével, hogy minden szöveg tetszés szerint folytatható. Si egy nyilatkozat ebben a sorban, és helyét tekintve egyfelől előbb következik, mint az n-edik nyilatkozat, másfelől nem lehet a sorozat első nyilatkozata, ti. arra másfajta interpretációs szabályok vonatkoznak.

Az Si értelmezéséhez szükséges a megelőző kontextus, a nyilatkozatsor első tagjától egészen a vizsgált Si nyilatkozatot közvetlenül megelőző nyilatkozatig.

Fontos közlendői Bellert meghatározásának a következők:

1. Nyilatkozatról és nem mondatról beszél, ezzel a szöveg helyét a vizsgálódás számára a nyelvhasználat szintjén, és nem a fonéma-morféma-mondat egységekhez képest jelöli ki.

2. Kimondja, hogy egy adott szövegben szereplő nyilatkozat adekvát értelmezése megköveteli a megelőző teljes kontextus ismeretét.

3. Koherens szövegről szól, ezzel bevezetve azt a fogalmat, amely a továbbiakban egyre árnyaltabb megfogalmazást nyer. A koherencia akkor válik önálló fogalomká, amikor feltűnik mellette a kohézió fogalma is. (L. például Halliday és Hasan máig időszerű szövegnyelvészeti művét 1976-ból Cohesion in English címmel, bár a szerzők nem tesznek különbséget koherencia és kohézió között.) Míg a kohézió a szöveg nyelvi-grammatikai szerveződé-
sét, illetve szervezettségét értették, addig a koherencia a szöveg jelentésbeli rendezettségére, a szövegjelentés értelmezhetőségére vonatkozott. Konzekvens elkülönítésére többek között Beaugrande és Dressler tettek kísérletet (Einführung in die Textlinguistik. Tübingen: Niemeyer 1981.). Ugyanakkor már 1974-ben Kallmeyer és társai könyvében megjelenik a harmadik párhuzamosan használt fogalom, a konnexió (a későbbiekben konnexitás) is, mint a szöveget összetartó nyelvi utalóelemek funkciója. A fogalmi hármasság (konnexitás, kohézió, koherencia) a 80-as évek közepétől lesz iránymutatója a szövegtani kutatásoknak, amikor a szöveg koherenciáját új szemszögből láttató kommunikatív pragmatikai kutatások elválnak a kohezív szöveget mint jelentések egymásbailleszkedését tételező jelentéstani kutatásoktól, így létrehozván a „pragmatikai” indíttatású koherencia fogalmat egyfelől, és elősegítvén a kohézió „jelentéstani” fogantatású értelmezésével a „grammatikai” indíttatású konnexitás fogalmat másfelől.

4. A szöveg koherenciájának feltételeként adja meg Bellert a mindenkori kontextus (S1-től Si-ig) ismeretét és ezen ismeretanyag kognitív feldolgozását. Ezzel az úttörő lépéssel a koherens szöveg meghatározásába belép a mindenkori nyelvhasználó a világról való tudásával és kognitív képességeivel, maga a szöveg pedig megszűnik a nyelv egységként, és így a nyelvtudomány tárgyaként szerepelni: öntörvényű jelenségként lép előnk, amelynek feltárására egy több rész tudományból integrálódó új tudomány lesz hivatott.

Magát a koherenciát tárgyalva Bellert nagy gondot fordít többek között az ún. „lingvisztikai indexek”, vagyis a nyelvi-nyelvészeti utalóelemek mibenlétére és szerepére. Megkülönböztet kétféle lingvisztikai indexet. Az egyik típus közvetlenül nyelven kívüli objektumokra mutat rá, a másik pedig közvetetten az azokban a nyilatkozatokban szereplő lingvisztikai indexekre utal vissza, amelyek az adott nyilatkozatot a kontextusban megelőzték. Valamennyi lingvisztikai index közös tulajdonsága, hogy „azonosítanak” (referálnak) és nem „állítanak” (nem predikációk). Egy ilyen kontextusban: *A kocsit megállította egy álarcos férfi. Előrántott egy pisztolyt és mindenkit leszállított. A rabló nem volt egyedül. Az a rabló mint lingvisztikai index nem tartalmaz semmi olyan referenciára vonatkozó utasítást, amit a megelőző kontextus ne tartalmazott volna. Természetesen létezhet olyan eset is, amikor olyan formát használunk lingvisztikai indexként, amely nem az aktuális kontextusban már előfordult vagy a szövegvilágban látenszen adott proposícióra utal vissza, hanem egy olyan proposícióra vonatkoztatható, amely a világ feltételezett ismeretén alapul. Bellert példája a következő: Picasso has left Paris. The painter went to his studio on the Mediterranean coast. A the painter kifejezést a hallgatónak a világról való tudása alapján létrejövő Picasso is a painter proposícióra alapozva lehet lingvisztikai indexként interpretálni.*

2. d. A lingvisztikai index tárgyalásával Bellert a figyelmet egyfelől a szöveg extralingvisztikai meghatározottságára, másfelől a szövegen belüli utalások kontextuális meghatározottságára irányítja. Ez utóbbihoz kapcsolódnak Kallmeyer és társai. Könyvükben a közvetített referencia (vermittelte Referenz) elméletét fogalmazzák meg. A „közvetített” jelző a kontextus közvetítő szerepére utal. Egy-egy utaló elem (határozott névelős névszó, névmás, határozószó — „ott, akkor” — stb.) nem utalhat vissza bármely tetszőleges, vele

grammatikai-szemantikai alapon, illetve a közvetlen referencia révén látszólag azonos referenciájú szövegbeli elemre. Az utalóelem csak olyan szövegbeli elemre vonatkozhat, amelynek az egy adott valóságdarabra való szövegbeli referenciális utasításai összeegyeztethetők (kompatibilisek) a magáról az utaló elemről (névmásról, határozószóról stb.) való állítások referenciális utasításaival (Referenzanweisungen). Példával szemlélítve (Kallmeyer nyomán): Az asztal végén egy idős nő ült. *Egy már nem egészen józan férfi* udvarolni próbált neki: makacsul újra és újra próbálkozott, meghívta egy italra, átkarolta a vállát, ajánlatot tett neki, gúnyolta és ingerelte; *s egy ugyancsak félig részeg férfi* a szomszéd asztalnál lelkesen figyelte a fejleményeket. A nő mozdulatlanul túrte, csak néha sziszegte a foga között: Hagyj békén! *A férfi* azonban nem hagyta magát lerázni. Az *a férfi* egyértelműen csak az elsőként említett *egy férfi*-re utal vissza, s erre magyarázatot a róla szóló állítások referenciális utasításainak (*udvarolni próbált, meghívta, ... nem hagyta magát lerázni*) összeegyeztethetősége ad.

Ha névmással utalunk vissza egy névszóra, nem beszélhetünk egyszerűen a két nyelvi jel referenciális azonosságáról: hiszen a névmás önmaga nem tudja arra készíteni az olvasót, hogy a valóságról (illetve a szövegvilágról) alkotott modelljét aszerint tekintse át, hogy az illető névmás abból mit jelöl ki. A névmás önmagában nem jelöl ki semmit. Vessük össze például a következő két szöveget: a) A sarkon feltűnt egy magas, sovány férfi meg egy biciklit toló *kislány*. „*Ő* az, akit várunk?”, suttogta Gusztáv. „Igen”, mondta Emil. b) A sarkon feltűnt egy magas, sovány férfi meg egy biciklit toló *kislány*. „*Ő* az, akit várunk?” suttogta Gusztáv. „Igen”, mondta Emil. „*Ez Kalapocska, az unokahúgom.*”

Az *ő* a róla szóló állítások nélkül nem referál semmire. Csak a folytatás (vagy az előzmény!) állításai révén értelmezhető, mint ún. konnexiós utasítás. A névmás arra készítet, hogy egyrészt a kontextusban adott elemekről való állításokat, másrészt a magáról a névmásról való állításokat összevegyük, és csak ezen összevetés révén, közvetetten utal arra az elemre, amelyik a kontextusban megelőzi, és amelyikkel szövegalkotó kapcsolatba lép.

Kallmeyer és társai didaktikus és meggyőző módon érvelnek a következők mellett:

1. A „helyettesítés”, „újraemlítés”, „ismétlés” fogalmak helyett célszerű az „utalás” (Verweisung) fogalmat bevezetni, és a textúra létrejöttét erre visszavezetni.

2. Az „utalás” bevezetésével indokoltnak tűnik feladni a referenciális azonosság koncepcióját, mivel ez az azonosság a kontextusbeli állítások függvénye, vizsgálni tehát ez utóbbiakat kell. Vegyük észre e tétel következményét: a nyelvészetileg megragadhatónak tűnő „utalás” alapvetően kontextuális: nem nyelvi meghatározottságú lesz!

3. A mondottakból következően Kallmeyer és társai nem referenciáról, hanem referenciális utasításokról (Referenzanweisungen) beszélnek.

4. Maga az utalás kétféleképpen történhet: a nyelv rendelkezik referenciális és nem referenciális utaló formákkal. A referenciális utaló formák referenciális utasításként működnek (például az „egy férfi” a fent idézett hosszabb szövegben). A nem referenciális utaló formák konnexiós utasításként működnek (például az *ő* a legutóbbi példában).

5. A határozott névelős névszóval történő utalás (pl. az *a férfi* a fent említett példában) kettős arculatú: a névelő formája szerint nem referenciális utaló forma, funkciója szerint közvetett konnexiós utasítás, a névszó azonban referenciális utaló forma, és mint ilyen, referenciális utasítás hordozója. Ezzel a szerzők még egyszer hangsúlyozzák a kontextus fontosságát: az *a férfi* referenciális utasításként is csak a hozzá társuló, a kontextusban adott állítások bevonásával működhet.

6. Mindezek során Kallmeyer és társai lehetőséget nyújtanak arra, hogy szakítsunk a referencia hagyományos értelmezésével. Valóban meg is jelenik már Kallmeyer és társai

szövegében, és a későbbi kutatás során is a hagyományos (nominális) referencia mellett az ún. történetreferencia (Ereignisreferenz, l. Vater, Einführung in die Textlinguistik. 1992.), valamint az egyes nyelvi jelekhez fűződő, a kontextus függvényében aktivizálható referenciapotenciál fogalma (l. Vater i. m.).

3. A vázolt tudománytörténeti áttekintés a szövegnyelvészet egyik sarkalatos kérdéskörén belül maradván is segíthet megérteni azt a kettősséget, ami a modern szövegkutatást születésétől kezdve jellemzi. Ez a kutatás egyfelől tényleg kénytelen nyelvészeti: grammatikai, szemantikai, a nyelvi rendszer működésére vonatkozó kérdéseket feltenni és megválaszolni, például a szövegbeli téma-réma-viszonyok, a névmásos utalás szabályai, az esetleges egyéb (Kallmeyer szavával élve nem referenciális) utalás szabályai, l. a „pro-nomen” megfelelőjeként tételezhető „pro-adjektívum” (*olyan, ilyen*), „pro-adverbium” (*ott*), „pro-verbium” (*tesz, csinál*) stb., az igeidők referenciája, az ellipszis szabályai monologikus vagy dialogikus szövegekben, a függő beszéd beillesztése és különböző fajtái. Másfelől mindezen témák, valamint a szöveg mint jelenség vizsgálatában óhatatlanul elérkezünk egy határhoz, amelyen túl már nem lehet nyelvészeti kérdéseket feltennünk, illetve megválaszolni, mert kérdéseink nem nyelvi-nyelvészeti természetűek és csak egy másfajta rendszerben tehetőek fel, illetve válaszolhatók meg. Mi több: ez a határ nem is azt szemlélteti, hogy egy-egy szövegalkotó mozzanatot egy bizonyos pontig a nyelvészetben belül tudunk magyarázni, azon túl meg másfajta tudományon belül. A határ eleve a szemléletből adódik: bizonyos kérdéseket lehet a nyelvészet szemszögéből és rendszerében — illetve a szöveg és a vele foglalkozni kívánó tudomány szemszögéből magyarázni.

Mindebből következően nem meglepő az a tudománytörténeti tény, hogy a szövegnyelvészet szabályszerűen kettéválik, illetve megkettőződik: Klaus Brinker a két irányzatot „a nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészetnek”, illetve „a kommunikációra irányuló szövegnyelvészetnek” nevezi. (Linguistische Textanalyse. Berlin 1985.) Nyelvészeti szempontból azonban bizonyos értelemben mindkettő zsákutca. Az egyik azért, mert a szöveg létrejöttének és befogadásának kommunikatív feltételeit nem tudja világosan kizárni a vizsgálatból. A másik azért, mert a szöveg vizsgálatából észrevétlenül átlép a kommunikáció, illetve a beszédaktusok vizsgálatába, s így ismét csak másról, nem a szövegről van szó. Nézzük meg e kettősséget közelebbről is!

3. a. A nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészet a szöveget egy adott nyelv szabályrendszerének megfelelően létrejövő (nyelvi) egységként tételezi. Azonban már a kiinduló szövegfogalomnál is nehézségei támadnak, nem tudja ugyanis megmagyarázni, hogy dacára az olyan kohéziót teremtő szabályoknak, mint az ismétlés vagy a névmásos utalás, létrejöhetnek egyértelműen „nem szövegek” is. (L. a 342. lapon idézett példát.) Problémát jelent a szöveget alkotó szemantikai összefüggések feltárása. Láttuk, hogy ez a kontextushoz, a kontextus pedig elkerülhetetlenül nyelven kívüli tényekhez kapcsolódott. Az elméleti szövegnyelvészet megpróbált a 70-es években kidolgozni egy saját, egyéni mélystruktúra — felszíni struktúra modellt. Van Dijk abból indult ki, hogy minden szöveget összefoglalhatunk egyfajta „rövidített változatban” vagy akár egy címben is. (Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague, Paris, 1972.) Ennek a jelenség szintjén adott ténynek az analógiájára teremti meg rendszerében a szöveg absztrakt logikai mélystruktúráját, amelyet a „szöveg tervének” nevez. Egy-egy szöveget ugyanúgy annak „terve” határoz meg, mint ahogy viselkedésünket is céljaink, terveink determinálják. Látni fogjuk a továbbiakban, hogy ez a gondolat fontosnak bizonyul, ugyanakkor igen nehezen, illetve az eddigi kísérletek alapján aligha teremthető meg a mindenkor szövegfelszín és az absztrakt mélystruktúra között az a kapcsolat, amely szabályok formájában képes a szövegfelszínt értelmezni és magyarázni. Az elméleti szövegnyelvészetet ily módon az öncélúvá válás veszélye fenyegeti.

3. b. A kommunikációra irányuló szövegnyelvészet, miképpen nevéből is következik, a szöveget a kommunikáció manifesztációjának tekinti. Figyelmét a szöveg kommunikatív funkciójának megvalósulására összpontosítja. E szövegnyelvészetnek kettős csapdát kellene elkerülnie: 1. Az egyik a szöveg fogalmának kiterjesztése a kommunikáció vagy a beszédaktus egészére. Ezzel azonnal együtt jár a szöveggel foglalkozó tudomány átalakulása kommunikációelméletté vagy beszédaktus-kutatássá. Érdemes ebből a szempontból *H. Vater* (i. m.) nyomán szemügyre venni a következő két szövegmeghatározást.

Wawrzyniak meghatározása a szövegnyelvészet és a kommunikációelmélet összemosódását eredményezheti (idézi Vater, i. m. 16.): „A kommunikáció szövegek révén jön létre, amely szövegeket a kommunikáló partnerek (a beszélő és az értő hallgató, illetve az író és az olvasó) váltanak egymás között. Szövegeken olyan írott vagy szóbeli nyilatkozatokat értünk, amelyek különböző hosszúságúak lehetnek: az egyetlen szóból álló szövegtől egy regény teljes szövegéig.”

E meghatározás második mondata fontos információt közöl a kommunikatív szövegnyelvészetről: leszögezi, hogy beszélhetünk írott és beszélt szövegről (ez utóbbit a korai szövegnyelvészet általában nem vette tekintetbe), és azt is, hogy a szövegnek nem meghatározó jegye a hossza. Ez utóbbi lényeges különbség a nyelvészeti irányú szövegkutatáshoz képest, ahol a szöveg alapja az összeszövődés (textúra), ez pedig aligha képzelhető el, ha a szöveg egyetlen, oszthatatlan egység (pl. egy szó, mint Weöres Sándor némely aforizmaszerű versében: 1. Egysoros versek).

A meghatározás első mondata alapján azonban a szöveget mint kommunikációt kell értelmeznünk anélkül, hogy a meghatározás megadná a kommunikáció számos egyéb lehetőségén belül a szöveg mint kommunikáció helyét. Az erre a meghatározásra építő szövegkutatás egybemosódik a kommunikációkutatással: nincs módunk azt az autonóm tudományos keretet kijelölni, amelyben a szöveggel foglalkozunk, sem azokat az érintkezési felületeket megadni, amelyeknél e kutatás átminősül egy másik autonóm tudományos keretben, ti. a kommunikációelméletben történő kutatássá.

A szöveggel foglalkozó kutatás hasonlóan óhatatlanul átadja a helyét egy másfajta kutatásnak, ti. a beszédaktusok kutatásának, ha Kallmeyer szövegfogalmából indulunk ki: „A szövegnyelvészet elsősorban a nyelv természetes előfordulását célozza meg, hogy megragadjon és leírjon minden a kommunikáció számára releváns tényezőt. Természetes előforduláson azonban minden esetben cselekvések összefüggésében adott beszédaktusokat értünk. Az ezekben a beszédaktusokban megjelenő nyelvet nevezzük szövegnek . . . A szövegnyelvészet nem egyszerűen egy a többi egységhez csatlakozó újabb nyelvi egységet ír le, nem a szóra és a mondatra vonatkozó megfigyelést bővíti ki a szöveg irányában. Egészen más kiindulópontból van szó. A szöveg az alapegység: minden más nyelvi egységet a szöveghez viszonyítva, abból kiindulva lehet/kell leírni.” (I. m. I. 24.)

A meghatározás második fele (a . . . után) megpróbál új utat kijelölni a szövegkutatás számára, a szöveg felől megközelíthető nyelvi kategóriákat azonban eddig csak igen hézagosan sikerült meghatározni. Következik ez abból a tényből, hogy a szövegnek az egyes egységei a mindenkori szövegjelenség mindenkori interpretációjában mások és mások lehetnek. Ami állandó, azt nem a szöveg, hanem a nyelv szabályai biztosítják. Az a próbálkozás, hogy új nyelvleírás szülessen, amelynek viszonyítási pontja a szöveg, a szövegtanak (Petőfi S. János terminológiájában a szemiotikai textológiának) és (vagy?) a szöveg (az interpretáció?) filozófiájának mintegy húsz év óta óhajtott célja.

A meghatározás első fele a szöveget mint beszédaktusokban megjelenő nyelvet tételezi, eszerint a szövegten tárgya csak nehezen különíthető el a beszédaktus-elmélet tárgyától. Mindkét idézett meghatározás segíthet szemléltetni azt az utat, amelyet a kommunikációra irányuló, szélesebb alapú szövegkutatás lépésről lépésre megtesz, hogy kilépjen a nyelvtu-

dományból, és létrehozzon egy többféle autonóm tudományos elméletből összefonódó diszciplínát.

2. A kommunikációra irányuló szövegnyelvészetet egy másik csapda is várja, amely szorosan összefügg a kommunikáció mibenlétével. A kommunikáció: folyamat. Ha a szövegben a kommunikáció manifesztálódik, akkor a szöveget is folyamatként, vagyis nem mint „művet”, hanem mint „működőt” kellene szemlélnünk. Ezen a téren eléggé feltűnő a bizonytalanság. Beaugrande/Dressler például a szövegekről ugyan mint „emberi tevékenységekről” (menschliche Aktivitäten) beszél, magát a szöveget viszont mint „kommunikatív történet” (kommunikative Okkurrenz) definiálja, amely eleget tesz a textualitás hét kritériumának. A kritériumok megléte, illetve vizsgálata a szöveg műre vonatkozik. Ezzel a szövegre vonatkozó tézisek és megállapítások azonnal elválnak az elmélet azon igényétől, hogy a szöveget mint kommunikatív folyamatot ragadjuk meg. (L. Vater, i. m. 22k.)

4. Az eddig elmondottak sorozatosan megkérdőjelezték az egyes elméletek egyes állításait. A szöveget mint textúrát létrehozó visszacsatolások tanulmányozása kivezetett a nyelvészetből, a kommunikációra irányuló szövegnyelvészet pedig csak megfogalmazta azt az igényt, hogy a rendkívül soktényezős szöveget egy sokoldalú tudományos keretben vizsgáljuk: ennek azonban szükségszerűen másnak kell lennie, mint a nyelv működését más-más szempontból elemző kommunikációkutatás vagy beszédaktuselmélet. A vázolt problémák másfelől érthetővé teszik, hogy miért olyan nehéz meghatározni a szöveggel foglalkozó tudomány tárgyát. Nem véletlen, hogy egyes szerzők egyenesen a szövegfogalom nyitott és hipotetikus, vagyis a mindenkori kutatás céljainak megfelelően megadható voltáról értekeznek. (L. Clemens Knobloch: Zum Status und zur Geschichte des Textbegriffs. Eine Skizze. In: Zeitschrift für Linguistik und Literaturwissenschaft. 77 (1990), 69; vö. Vater, i. m. 24 is.) Mielőtt ebben állást foglalnánk, szemügyre kell vennünk a szövegre irányuló nyelvészeti kutatás egy eddig nem említett témakörét.

Ha abból a nyelvészeti szövegfogalomból indulunk ki, amelyik nem a szöveget, hanem a mondatokon túlmutató nyelvi egységet célozza meg, akkor nemcsak arra kell figyelniünk, hogy milyen ismétlődések révén születik a textúra, hanem arra is, hogy mi módon kapcsolhatók össze két mondatot egy kötőelemmel (vagy anélkül) egy egységgé. A mellérendelés tanulmányozása a szövegnyelvészet egyik meghatározóan fontos állomása.

E. Lang monográfiája (Semantik der koordinativen Verknüpfung, Berlin, 1978.) arra a kérdésre keres választ, hogy mi a jelentése két összekapcsolt mondatnak, és hogy ez a jelentés miképpen viszonyul a két mondat önálló jelentéséhez. A két összekapcsolt mondat jelentését egymásra vonatkoztatjuk. A létrejövő egység szemantikailag mást, „többet” közöl, mint a két mondat külön-külön. Egészen mást közölök a hallgatóval, ha a következő kijelentéseket külön-külön, egymástól függetlenül teszem meg (Lang példái nyomán): *Péter vett a feleségének egy autót.*, illetve *Péter vett magának egy Trabantot.*, ahhoz képest, ha a két kijelentést összefűzöm: *Péter vett a feleségének egy autót, magának meg egy Trabantot.*

A mellérendelés két részmondatának van egy közös háttértartalma, amely mindkettőre érvényes, de amely csak a kettő együttesében jelenik meg. Ez a „közös nevező” („gemeinsame Einordnungsinstanz”) határozza meg a mondatok egymás mellé rendeléséből létrejövő „legkisebb”, vagyis a két (rész)mondatból álló szöveget. Ha két mondatot egymás mellé rendelek, kényszerítem az értelmezőt arra, hogy azokat egy közös nevező mentén értelmezze, s így a mellérendelésnek olyan jelentést tulajdonítson, amellyel a részmondatok önmagukban nem rendelkeznek. Ismét Lang példáit idézve: egészen másról van szó a következő három mellérendelésben aszerint, hogy az utolsó részmondat a megelőző részmondatok jelentését miképpen, milyen irányban köti meg: *Frici dohányzik, Péter iszik, Károly kábítószert szed.* *Frici dohányzik, Péter iszik, Károly a körmét rágja.* *Frici dohányzik, Péter iszik, Károly épp egy levelet próbál megírni.*

Ez a szempont, amely érvényes a nyelvészeti értelemben vett „legkisebb szövegre”, minden bizonnyal érvényes lehet a szövegre mint olyanra is. Felidézhetjük ehhez a gondolat-hoz van Dijk kísérletét, aki a szöveg mélystruktúráját mint a szöveg „tervét” kívánja megadni, s a szöveget látenszen is úgy értelmezi, mint olyan nyelvi egységet, amelynek van „terve”.

Klein és Stutterheim szöveg meghatározásában (Text structure and referential movement. In: Sprache und Pragmatik 22 (1991): 1; idézi Vater, i. m. 24 is) feltételezi, hogy minden szöveg alapja egyfajta „Gesamtvorstellung”, egy összegző képzet, amely a szövegnek nemcsak témáját, hanem globális struktúráját is meghatározza, és amely lecsapódik a szöveg egymással különféle visszacsatolási módzatok révén összefűzött résznyilatkozataiban. Az „összegző képzetre” épülő szövegfogalom termékeny lehet mind a szövegnyelvészet, mind a szemiotikai szövegtan számára. Segítségével megmagyarázható, hogy kellő kiegészítéssel, vagyis az összegző képzetnek megfelelően struktúrálva a „nem szöveg” is lehet szöveg, i. például: *Félálomban visszaidézte a délutánt. Valaki előadott egy verset. A vers négybetűs szó. Gyerekkorában gyűjtötte a négybetűs szavakat. A félálomban megjelöli azt a gondolatkört, amelyben felfedezhetjük a szöveg összegző hatású alapképzetét.*

5. Összefoglalásként a következő tételeket lehetne megfogalmaznunk a szövegnyelvészet perspektíváit illetően:

1. A nyelvtudománynak feltétlenül fel kell tudni tenni és meg kell tudni válaszolni olyan kérdéseket, amelyek túlmutatnak a mondat határain. Ezek a kérdések és válaszok, egy-egy adott témán belül, feltehetőek, illetve megadhatók a szintaxis és/vagy a nyelvi szemantika kereteiben.

2. Más, a szövegre mint jelenségre vonatkozó kérdéseket és válaszokat további autonóm tudományos rendszereken (pl. stilsztika, beszédaktuselmélet, kommunikációkutatás stb.) belül lehet megfogalmaznunk, nem zárva ki e rendszerek érintkezésének, egymásba épülésének lehetőségét.

3. A szöveggel foglalkozó tudomány (a tulajdonképpeni szövegtan, i. például: Petőfi S. J. – Vass László, A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban, in: Szemiotikai Szövegtan 5 (1992): 177–179) szükségszerűen igen sokoldalú tudomány, amely egyelőre saját filozófiájának és módszereinek kidolgozásával foglalkozik.

SZAKIRODALOM

- Beaugrande, R. A. de—Dressler, W. U.: Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, Niemeyer, 1981.
- Brinker, Klaus: Linguistische Textanalyse. Berlin, 1985.
- Halliday—Hasan: Cohesion in English. 1976.
- Harweg, R.: Pronomina und Textkonstitution. München, 1968.
- Isenberg, H.: Überlegungen zur Texttheorie. ASG-Bericht 2. (1968)
- Kallmeyer—Klein—Meyer-Hermann—Netzer—Siebert: Lektürekolleg zur Textlinguistik. Frankfurt am Main, Athenäum, 1974, 1977.
- Lang, Ewald: Semantik der koordinativen Verknüpfung. Berlin, Akademie, 1978.
- Petőfi S. J.—Vass László: A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban. In: Szemiotikai szövegtan 5. (1992)
- Vater, Heinz: Einführung in die Textlinguistik. München, Fink, 1992.

Megszállott és megszállt. Az Idegen szavak szótára 1958-as kiadásában a *gettó* címszó alatt a következő mondatrészletre lettem figyelmes: „... Németországban, Lengyelországban és a németek által átmenetileg *megszállott* országokban...”, tehát — ismétlem — *megszállott* országokban. Az én nyelv- és stílusérzésem a rövidebb *megszállt* melléknévi igenévi formát kívánná oda, érdemes tehát egy kissé alaposabban utánanézni, melyik a megfelelőbb.

Induljunk ki abból, hogy a nyelvben — különböző nyelvtörténeti okok folytán — viszonylag gyakran keletkezik ugyanannak a jelentésnek, jelentésárnyalatnak vagy nyelvtani funkciónak a kifejezésére két, esetleg több alakváltozat. A nyelv — amely szinte felmérhetetlen eszközeivel, lehetőségeivel is a leggazdaságosabb valami — ilyenkor úgy jár el, hogy — egy kissé leegyszerűsítve a dolgot — vagy egy alakváltozatot tart meg, s a másikat, a többbit, mint fölöslegest, kiveti magából, vagy pedig — és ez sem ritka — az új fejleménynek, fejleményeknek új szerepet ad.

Ez utóbbi történt a *megszállt* : *megszállott* esetében is.

A *megszáll* ige — mint ismeretes — azt jelenti többek között, hogy 'egy területet bizonyos időre fegyveres erővel ellenőrzés alá vesz', és azt is, hogy 'valamely személyt — babonás hiedelem szerint — valamilyen ártó szellem pl. az ördög hatalmába kerít' (l. ÉrtSz.). Közben ennek az igrének a múlt idejű vagy befejezett melléknévi igeneve két változatú lett: a *megszállt* mellett létrejött a *megszállott* forma is. (A tőtípusok között is egyébként gyakran találkozunk efféle kettősségekkel, pl. *ebédelő* : *ebédlő*; *mondotta* : *mondta*; *állsz* : *állasz*; *szólt* : *szólott*).

Nos, a nyelvhasználat mintegy megosztotta az említett két jelentést a két alakváltozat között. A *megszállott* jelenti az olyan embert, akit az a bizonyos ártó szellem hatalmába kerített. És a *megszállt* változat fejezi ki a másik jelentést: olyan terület stb., amelyet rendszerint fegyveres erővel ideiglenesen elfoglaltak.

Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznem, hogy — mint az Értelmező szótár jelzi — a két alakváltozat között nem olyan szigorú a határ, mert — bár ritkán — mindkettő előfordul a másik jelentésében.

Ilyenformán azért az idézett mondatrészlet is megfelelőbben hangzott volna így: „... a németek által átmenetileg *megszállt* — nem pedig *megszállott* — országokban.”

Állócsillag, játékbarlang

Időről időre még a leggondosabban összeállított munkákat is ki lehet egy-egy adalékkal egészíteni, nem kivétel ez alól a TESz. sem. Ilyen adalékkul szolgál nyelvünk két idegen mintára keletkezett szava: az *állócsillag* és a *játékbarlang*.

Szavaink jelentős hányada idegen eredetű vagy idegen (sok esetben német vagy latin) mintára alkotott tükörszó. Ilyen *állócsillag* szavunk is, mely olyan égitestet jelöl, amely a Földről szemlélve mindig változatlan alakban és ugyanazon a helyen látható. Latin megfelelője *stella fixa*, a németben *Fixstern*. A XVIII. századi magyarban a latin, illetve a német szó tükörfordítása jelenik meg, Comeniusnál például *állandó csillag* (NySz.). Bertalanfi Pál és Sartori János munkáiban *fix csillag* szerepel. A ma használatos összetétel előtagja tehát nem magyarázható sem az említett latin, sem a német szóból. A Grimm-szótár tanúsága szerint (Grimms Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1905.) azonban volt olyan német szó, amely az *állócsillag* mintájául szolgálhatott. A XVIII. századi német nyelvben használatosak voltak a *Standstern* és a *Stehstern* szavak (v. ö. Kaspar Stieler, Matthias Kramer és Matthias Claudius műveit), s nagy valószínűséggel ezekben kell keresnünk az *állócsillag* mintáját.

Másik érdekes szavunk a *játékbarlang*, mely „olyan rendszerint rejtett, álcázott helyiség, terem, ahol üzletszerűen folytatnak tiltott szerencsejátékot”, illetve „valamely lakásnak vagy helyiségnek az a része, ahol a kártyázó társaság szórakozik” (ÉrtSz). Vajon ez a kifejezés nyelvünk belső fejlődésének terméke, vagy eredete, mintája ismét csak más nyelvben keresendő? A megoldás megint csak a németben rejlik. Az eredeti német szó *Spielhölle* 'játékpokol'. Eredetéről O. Ladendorf (Historisches Schlagwörterbuch. Berlin, 1906.) a következőket mondja: „A XIX. század harmincas éveiben született szó, eredetileg a fürdőhelyeken található játékkaszinók megnevezésére szolgált, egy évtizeddel később egyre inkább az államilag engedélyezett játékterem jelentést vette fel, míg végül — rossz ómenként — csaknem kizárólag a monte-carlói nemzetközi kassza... 't értették rajta.” A Grimm-szótár így magyarázza: „Intézmény, melyben hazardjátékokat űznek, s ezek azért neveztetnek így, mert általuk sok ember tönkremegy és az öngyilkosságba űzetik...” (v. ö. még Ph. W. Kramer: *Die Opfer der Spielhölle*. Konstanz, 1845.). A mi szavunk nyilvánvalóan félrehalláson és -íráson alapuló fordítás: *Hölle* 'pokol' — *Höhle* 'barlang'.

Nyomárkay Viktor

Kemény Gábor: Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. (Balassi Kiadó, Budapest, 1993. 253 oldal)

Krúdy óriási életműve egy történelmi korszak meglevenítő enciklopédiája és emberi panoptikuma; forrása és kínálkozó témája tehát egy sor tudomány kutatójának. Életében Krúdynak másfélszáz kisebb-nagyobb könyve jelent meg, az utókor pedig eddig tucatnyi kötetbe hordta egybe sajtóbeli hagyatékát, s e gyűjtőmunka még lezáratlan. A fölhalmozódó gazdag változatosságú anyagtömeg számos irányban adhat ösztönzést bűvárló kutatásra és hasznosításra. Íme, néhány a kínálkozó területek közül: a századvég és a következő évtizedek politikatörténete, korrajza, társadalomképe; a kor közéleti szereplői, jellemző alakjai, típusai; az akkori magyar élet: szokások, divat, nyelvhasználat stb.; a nagyvárossá serdülő Budapest fejlődése és társadalomrajza; a magyar vidék és kisváros élete, a kimúló nemesi világ és a dzsentri; a háborús évek és a következő, „konszolidált” évtized fájdalmas-rezgínált, kritikai képe; a szerelem és a nő lélektana; az írói névadás; a kor társasélete, szórakozásai, vendéglők, gasztronómia stb.

A Krúdy teremtette világ azonban nem utolsósorban nyelvi műalkotás, a legjellegzetesebbek egyike; ilyen irányú vizsgálata erősen háttérbe szorult egyéb szempontok mögött. A stilisztikai elemzés ugyanis sokoldalú készséget, legalábbis kétlakiságot: a nyelv- és az irodalomtudomány területén való egyforma jártasságot kíván. Ritka és szerencsés példa erre a könyv szerzője, aki már több mint húsz éve Krúdy vonzásában él, s nemcsak életes álomvilágának csodálatában merült el, hanem a varázslat titkait intuícióval párosult kutatói racionalitással törekszik megfejteni és elénk tárni. Egyéb irányú termékeny munkássága mellett, jeles stíluskutatóként „Krúdy-szakértővé” is emelkedett. Előző két könyvében: Krúdy képalkotása (1974), Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között (1991), spirálisan körözve végzett földérítő repülést, hogy Krúdy stílusának rejtett részleteit föltérképezze.

A közelebbi, beható vizsgálatra érdemes, feldolgozásra kínálkozó területek, Krúdy egyéni írásművészetének összetevői közt Kemény a nyelvi képek használatát látja a legjellegzetesebb, központi jelentőségű tényezőnek, s e stilisztikai eszköz beható vizsgálatát választotta könyve tárgyául. Elsősorban a nagyobb egységeket alkotó, szövegtani vizsgálatra is alkalmasabb regényeket dolgozta föl. A vizsgálati anyagot adó 20 mű kiválasztása találó. Néhány címmel szívesen gazdagítanánk a sort (pl. Ady Endre éjszakái, Ál-Petőfi, Palotai álmok, Őszi versenyek, Rezeda Kázmér szép élete, Szindbád-történetek, Tótágas), az ebből adódó bőség zavara azonban határt szab az ilyen igénynek. Kemény józan mérséklettel összpontosította tehát figyelmét 8–10 valóban jelentős, tárgya szempontjából jellegzetes műre, belőlük merítve vizsgálati törzsanyagát.

A könyv három nagy részre oszlik: 1. a nyelvi kép stilisztikai elmélete; 2. Krúdy képalkotása és képtípusai; kép és szerkezet összefüggései Krúdy műveiben; 3. a nyelvi képek gyakorisága és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában (e zárófejezet jó kitekintést nyit a vizsgált nyelvi-stilisztikai eszköz továbbélésére).

A stilisztikának talán legbelterjesebben művelt területét, a képkalkotás vizsgálatát a Krúdy-életmű anyaggazdagságával és a róla szóló terjedelmes irodalommal összekapcsolva, látszólag könnyű dolga van a kutatónak. Ha azonban igényes, önálló munkát akar végezni s új eredményekre jutni, nehéz a feladata. A dilemmát Kemény úgy oldja föl, hogy az elméleti irodalom átfogó, kritikai földolgozásával, az eredményeket és tanulságokat hasznosítva, megválasztja azokat a részterületeket, ahol árnyaló szemlélet és találékony módszer sikerrel gazdagíthatja és megtermékenyítheti a Krúdy-filológiát.

Imponáló az az alaposság, tárgyismeret, tájékozódási készség, elemző elmeél és kritikai érzék, amellyel Kemény áttekinti a nyelvi kép fogalmát tárgyaló elméleteket és a hatalmas nemzetközi irodalmat. Az egymásnak ellentmondó, egymással vitázó elméletek, képmeghatározások és -rendszerezések azt jelzik, hogy sokféle tényező bonyolult szövedékéről van szó, amely nehezen foglalható szoros keretbe, s kétséges érvényű minden kategorikus meghatározás, gépies tipizálás, pedáns rendszerezés.

A szakirodalom ellentmondásainak tanulságaként Kemény óvakodik újabb merev, pontoskodó definíciótól. Megelégszik egy rugalmas képfogalommal, melynek számos egymásba olvadó, kereszteződő, átmeneti formája van.

Lényeges szakasz e fejezetben a képbefogadás folyamatának, esztétikai és lélektani hatásmechanizmusának elmélyült elemzése. Itt hangsúlyoznám a ráhangolódó érzékenység és a fantázia szerepét. A kérdés összefoglalása magában is jelentős teljesítmény.

Termékeny és hasznos a fejezetnek az a terjedelmes része, amely az előző eredményeket alkalmazva, Krúdy képkalkotásának stílus eszközeit veszi számba, és elemzi szerepüket. Kemény a színekdochték tekinti alaptípusnak a nyelvi képek közt; Krúdynál is a központba helyezi, s finom tagolással veszi sorra szemléltető anyagát, kiemelve Krúdy valóságlátásának lényegsűrítő eszközeit s a bennük megnyilvánuló szimbolikát.

Krúdy metaforáit vizsgálva egy lényeges, de eddig elhanyagolt szempontra terjed ki a szerző figyelme: a kép tartalmi jellegének és nyelvi alakjának, nyelvtani szerkezetének összefüggésére. A poétikai és a grammatikai struktúrák egymásra vetítésével jelentős feladatot oldott meg, s módszerbeli kezdeményezése nemcsak termékenyítő, ösztönző példát ad, hanem új eredményekre is jut.

Krúdy legjellemzőbb stílus eszköze: a hasonlat. E képtípus elméleti és stilisztikatörténeti kérdéseire is kitér a szerző, megállapítva, hogy az osztályozást logikai és jelentéstani szempontok rugalmas alkalmazásával kell megújítani, s erre az újabb kutatások eredményeit fölhasználva tesz kísérletet, ad modellt. Rendszerében a konkrét—elvonat és más ellentétpárok kombinációjával a hasonlattípusok sorát bontja ki. A példaanyagon szemléltetett típusok „megterheltségi” aránya pedig az író egyéniségére és korára utaló jellegzetességeket tárja föl, s az összefüggések általánosítása képvilág és világkép kapcsolatát mutatja meg. (A Krúdy és Proust közt emlegetett párhuzamot is érintve Kemény megállapítja, hogy az eddigi általános kijelentéseket hasonlattechnikájukra vonatkoztatva lehet pontosítani: mindketten a konkrét fogalmat az elvonathoz, kevésbé ismerthez hasonlító, szokatlanabb költői képeket alkalmazzák szembetűnően.)

A képszerűség szövegalkotó-szervező szerepéről szól a könyv következő fejezete. Tartalom és forma, mondanivaló és kifejezés problémáját Kemény a képkalkotás szemszögéből világítja meg. Előbb azonban itt is ismerteti a téma körüli elméleteket, vitákat, s tanulságaik alapján az írói alkotás rétegezett, többszintű elemzését választja módszerül. Vizsgálati anyaga Az útítárs c. regény, célja pedig annak föltárása, milyen szerepet játszanak a nyelvi képek formateremtő, kompozíciós, szerkezeti tényezőként a művészi szövegalkotásban.

A regény szerkezetét szemléltető folyamatos, hármas rovatú ábrázolás (Kemény másutt is gyakran alkalmaz táblázatot, statisztikát, grafikont), a regény 2315 sorát végig-

követve jelöli a megfelelő szöveghelyen a képszerű elemek eloszlását, s ennek megfelelően a váltakozó közlésformákat és a cselekmény fontosabb mozzanatait. Így egyszerre szemlélhető a képek elhelyezkedése, sűrűsége a különféle közlésformákhoz és a cselekménymozzanatokhoz viszonyítva. A képsűrűség — érthetően — a leíró és a reflexív részekben a legnagyobb; ezt meghaladja ugyan az áriának nevezett lírai részlet (belső monológ) adata, de e megállapítások általánosabb érvényét — legalábbis Krúdyra vonatkoztatva — hasonló szövegek ellenőrző vizsgálatával kellene nyomósítani.

A képválasztásnak a kompozíció szempontjából többféle szerepe van: hangulat teremtése vagy érzékeltetése, emlékeztető visszaütés és előremutató, néha drámai jóslat. Példákkal is bizonyítja a szerző, hogy a funkcionális stilisztikai elemzés a mű szűkebb-tágabb szöveghelyzetében végezhető eredményesen, mert a képanyag nemcsak díszítőelem, hanem kompozícióalakító, szövegszervező tényező is. A kulcsszavak mintájára a „kulcsképek” kikeresésével és funkcionális vizsgálatával visz közelebb az értekezés a mű jelentéséhez és Krúdy stílusművészetének lényegéhez. Az elemzésre választott rész a nyíri alkony híres leírása a Napraforgóból. Itt a szerző ismét bizonyosságot tesz tökéletesen ráhangolódó esztétikai-stiláris érzékenységről, beleélő lélektani készségről.

Összegezve véleményemet, elsősorban a tárgyválasztás helyességét emelem ki. Krúdyról már első monográfusa, Perkátai László megállapítja félszázaddal ezelőtt, hogy „legnagyobb alkotása a stílusa”. A jelentős Krúdy-irodalomban mégis kevés tanulmány foglalkozik az író stílusművészetével; többnyire néhány szépen hangzó általánosságot ismételgetnek vagy idéznek, akik erről is szólnak. Krúdy megújult népszerűsége, az olvasók nevelését szolgáló irodalompedagógia szempontja magában is igazolja Kemény Gábor vállalkozásának jelentőségét, munkája azonban általánosabb érdekű, mert ösztönző példa és minta az irodalomtörténet, a stilisztika kutatói és a kritika számára.

A szerzőnek a stilisztika elméletében való tájékozottsága, kritikai érzéke, filológiai felkészültsége, rendszerező-elemző készsége és esztétikai érzékenysége szerencsés adottságok társulása. Ezek birtokában dolgozta ki vizsgálati módszerét, mely változatos, rugalmas és ötletes, de mindig reális alapú és szemléletű. A képtípusok rendszerezésével, funkciójuk és esztétikai értékük elemzésével kapcsolatban, a külföldi szakirodalom példájára felhasználja a kvantitatív stilisztika eszközeit, a gépiességet kerülve, a nyelvi-stilisztikai jelenségek bonyolultságát mérlegelő kritikával.

Funkcionális szemlélete, szempontjainak gazdagsága és eredetisége, problémalátó képessége. Az útítárs tüzetes elemzésében érvényesül legszemléletesebben. Ítéző józansága megóvjá megállapításainak könnyed általánosításától; hangsúlyozza a kiegészítő, ellenőrző vizsgálatok szükségét. Krúdy érett korszakának az elemzés szempontjából legjellemzőbb műveit állítja középpontba, s bár utal az előzményekre, nemcsak a kényszerű önkorlátozás, de a megfontoltság is visszatartja attól, hogy elnagyolt fejlődésképet vázoljon föl. Vizsgálati anyagának megválasztása, szemléltető és bizonyító idézetei a Krúdy-életmű alapos, áttekinthető ismeretére vallanak.

Érdekes gondolatot fejt ki e középső rész utolsó fejezete: Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben. Akinek egyéniségében és írásaiban oly jellemző és uralkodó kettősség a szerelem- és nőközpontúság s az étel-ital élvezésének szinte filozófiává mélyült passziója, annál nem meglepő, hogy egybefonódik e két vonás. Kemény az író képalkotásának példáin mutatja be, hogyan kapcsolódnak össze „a szív és a gyomor álmai”, annak tanúságául is, hogy az életmű képrendszerében kölcsönhatásban érvényesül a két témakör.

A könyv stílusa az elvont fejtegetéseket is kellemesen oldó, természetes, sőt ahol tárgya sugallja, Krúdyhoz illőn színes, fordultatos. Csak az idegen műszavak aránylag nagy számát tehetnének szóvá. A szerző egyébként ötletes, találó magyar szakkifejezéseket is használ és alkot.

A felhasznált szakirodalom jegyzékében ötödfélszáz cím áll, jórészt újabb és régi külföldi szakmunkáké. Mindez rendkívül alapos felkészülés bizonyítéka, bár első tekintetre szinte hivalkodó túlzásnak látszanék. A szerző azonban nem öncélúan, tájékozottsága fitogtatására duzzasztotta föl az irodalomjegyzéket, hanem valóban használta is azt, amire hivatkozik; ezt bizonyítja konkrét utalásainak, az idézeteknek bősége és a példákra való alkalmazásuk. A témával foglalkozók pedig hálásak lehetnek e „kézbe adott” kollegiális segítségért.

Kovalovszky Miklós

Nagy Géza: Bodrogközi tájszótár. Bodrogközi Füzetek 4–5. Pácin, 1992. 313 oldal

A tájszógyűjtésnek a magyar dialektológiában meglehetősen régi hagyományai vannak. Elég csupán arra gondolnunk, hogy jóval a nyelvjárástan önálló tudományággá válása előtt már a XVIII. században többen följegyeztek tájszavakat, nem is szólva arról, hogy a magyar nyelvjáráskutatás első korszaka, amelyet a kezdetektől 1872-ig, a Magyar Nyelvőr megindulásáig szoktak számítani, különösen az irodalmi nyelv gazdagítása jegyében zajló tájszógyűjtésben és -kiadásban tud jelentősebb eredményeket felmutatni (l. részletesebben: Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 7; Marton Gyula: Magyar nyelvjárástan. Cluj, 1972. 245–50). Öröndetes, hogy a korábbi lendület a múlt század utolsó negyedében sem szűnt meg, sőt — bizonyos megtorpanás után — nyelvjáráskutatásunk az 1930-as évek közepétől, Csúry Bálint kétkötetes „Szamosháti Szótár”-ától számítva a regionális szótár műfajával bővült, és az 1950-es évek elejétől napjainkig további kiadványokkal gyarapodott. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyar nyelvjáráskutatásnak a tájszótárak gyűjtésében és kiadásában nincsenek már teendői.

Ha az eddig megjelent különböző típusú tájszótárakat abból a szempontból vizsgáljuk, hogy gyűjtési helyük a magyar nyelvjárások mely területeire esik, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a Nyugat-Dél-Dunántúlról, valamint Dél-Magyarországról és a Délvidékről több szótár is napvilágot látott, a Szamoshátról, a moldvai csángó nyelvjárásból és az Ipoly mentéről is van egy-egy kiadvány, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy például a Dunántúlnak a Balatontól északra eső részéről, a Duna-Tisza közéről, a Jászság vidékéről, a Palócföld bizonyos tájegységeiről, a Tiszántúlról, Erdélyből és a Kárpátaljáról is mennyire szükség volna egy-egy tájszótárra. S milyen jó, hogy Nagy Géza nemrég megjelent kiadványa révén most már a Bodrogközt is azon tájegységekhez sorolhatjuk, ahonnan dialektológiai kutatásunk immár egy újabb tájszótárral gazdagodott!

A Bevezetésben — többek között — a tájszógyűjtés fontosságát és sürgősségét okolja meg a szerző, és szól azon motívumokról is, amelyek már 1957-től e leletmentő munkára ösztönözték. Bár kezdetben még nem gondolt a tájszók rendszeres, következetes följegyzésére, mindennapos tanári tevékenysége azonban egy idő után ráébresztette arra, hogy gyűjtőmunkáját a népélet valamennyi területére ki kell terjesztenie. A következőket írja erről: „Iskolai munkám során . . . meglepődve tapasztaltam, hogy tanítványaim sem Arany Toldijának, sem Csokonai vagy Ady műveinek egyes kifejezéseit nem értették meg tanári magyarázat nélkül. Amíg az én nemzedékem számára még természetes volt a paraszti élet, a gazdálkodás szavainak ismerete, az ő számukra már mindez ismeretlen, csak szótárban található fogalomná vált” (2).

Szótárának nagy részét passzív megfigyeléssel gyűjtötte, de anyagát — az Értelmező Kéziszótárt és néhány tájszótárt is felhasználva — aktív módszerrel is bővítette. A közzétett tájszóanyag hitelességét, megbízhatóságát nyilvánvalóvá teszi az a körülmény, hogy Nagy

Géza e vidék szülőtte, és gyermekkorától fogva jól ismeri a bodrogi köz népi életét, minden napjait és tájszólását is, s így saját szókincse is egyik forrása lehetett feldolgozásában. Az sem elhanyagolható tényező továbbá, hogy régóta foglalkozik szülőfalujával, a bodrogi köz Karcsa és környéke néphagyományainak gyűjtésével, és ennek kapcsán már korábban — néprajzi és nyelvjárási szempontból egyaránt — értékes anyag látott napvilágot összeállításában (ilyen gyűjtemény pl. a „Mesék, mondák Karcsáról és Karosból”. A karcsai általános iskola és II. Rákóczi Ferenc Művelődési Otthon Erdélyi János Honismereti Szakkörének gyűjtéséből. Karcsa, 1973).

„A Bodrogi közről” című fejezetben (5–7) gyűjtésének színhelyéről ad a szerző rövid — főképpen földrajzi és történeti szempontú — áttekintést. A Bodrogi köz nagyobbik része (összesen 32 település) a trianoni békeszerződés óta Szlovákiához tartozik, kisebbik felét pedig az a terület alkotja, amely a határtól délre egészen a Tiszáig húzódik. Szótárának anyaga ennek a huszonkét községből álló magyarországi Bodrogi köznek a tájszavait tartalmazza. Sem itt, sem a kötet más fejezetében nem esik viszont szó arról, hogy vajon az anyaggyűjtés nagyjából azonos mértékben történt-e mind a huszonkét faluban, vagy esetleg volt egy-két olyan község (pl. a szerző által különösen jól ismert Karcsa és Pácin), amelyre a szótár törzsanyagát alapozta, a többi településen pedig ahhoz kiegészítő gyűjtést és ellenőrzést végzett. Az utóbbi változatot tartom valószínűnek, hiszen pl. karcsai tájszógyűjtéséből az 1970-es évek végén a Magyar Nyelvőrben közölt mutatót 102 [1978.]: 96–107). Egyébként — elfogadva Kiss Jenő véleményét (l. részletesebben: MNy. 69. 502) — szerintem is hasznosabb a tájszógyűjtést egyetlen falu szókincsére építenünk.

Érdekes és tanulságos az a felosztás, amelyet Nagy Géza a bodrogi köz falvak öt települési csoportjáról foglalt össze, ugyanis az ottani községek kialakulását a mocsaras, nádas területekben — egykor különösen — bővelkedő Bodrogi köz földrajzi adottságai szabták meg, mindegyikük a vízjárást követve települt. A bodrogi köz községeire nagyrészt jellemző az a kép, melyet a következőképpen vázol föl a szerző: „A homokhátakra települt falvak rendszerint egy utcából álltak. Az utca mindig a domb gerincén futott észak–dél vagy kelet–nyugat irányban aszerint, hogyan helyezkedett el a domb. Merőlegesen futott az utcára a házhelyek egyik vége, míg a másik a nádasig, a vízig húzódott. Ez még ma is jól megfigyelhető néhány bodrogi köz faluban, ahol a porták kútágasai — melyek a maguk idejében csónakkikötésre is szolgáltak — olyan egyenes vonalban állnak, mintha úgy jelölték volna ki őket” (7). Bodrogi köz népének sajátos vízi világa, életmódja természetesen a szótár anyagában is tükröződik, hiszen viszonylag sok tájszó kapcsolódik a napjainkig már jórészt letűnt életformához. Így például a halászat egykori fontos szerepét mutatja az, hogy milyen sok halfajtát tartott számon Bodrogi köz lakossága (pl. *csík* 'hengeres, hosszanti sávokkal tarkított testű, lápokban élő halfajta', *kaszakeszeg* 'kardoshal, garda, gárdahal', *oláharcsa* 'oláh harcsa, tiszai halfajta'; stb.). Hasonlóképpen nagyon gazdag a halászat különböző módjaival, menetével, eszközeivel kapcsolatos szókészlet is (pl. *alín* 'a gyalom alsó szélén vezetett, nehezekkel ellátott zsinór, kötél', *csákoslegény* 'az a halász, aki a csónakban a csákot kezeli', *csempeháló* 'emelőháló, bokorháló', *gyalom* 'kerítőháló', *mereggyű* 'kör alakú, kávéra szerelt merítőháló', *pálha* 'a horgászfelszerelés úszója', *száklék* 'a jégbe vágott másfél négyzetméternyi lék, melyen a szákot eresztették le a jég alatti halászhálhoz'; stb.). A nád és a gyékény különböző célra való felhasználásának sokféleségét a velük összefüggő tájszók gazdagsága is jól érzékelteti (pl. *fabocskor* 'nádvágáskor használt, nyárfából vagy fűzfából faragott lábbeli, melyet a csizmára húztak', *gyékényszakajtó* 'gyékényből font szakajtó, melybe a kiszakított kenyértésztát tették kelesztetni', *hassura* 'nádpadló, nádból szőtt, kötött melegágytakaró', *köppü* 'gyékényből font méhkas', *nádfiók* 'a nád fiatal hajtása', *nádihegedű* 'nádból készült zeneeszköz, melynek hártájára zizegő hangot adott', *nádpatics* 'nádfal, melyet sárral tapasztottak be'; stb.). — Nem csekély azoknak a szavaknak a száma sem, amelyek

az egykori vízi világhoz, annak növényeihez és állataihoz kapcsolódnak (pl. *békanyál* 'poshadt állóvízben tenyésző, zöld, szálaacsakából álló hínár', *borsfű* 'vörös, pettyes virágú fűszer- és gyógynövény', *csorbóka* 'tejnedvet tartalmazó, sárga, fészkes virágú gyomnövény, melyet liba takarmányozására használtak', *eszterág* 'vándormadár', *gyoszom* 'hínárszerű zöld vízínövény', *libuc* 'bibic', *sárhajó* 'felbevágott csónak a sárban való közlekedésre', *úszóláp* 'olyan összefüggő lápdarab, mely a mocsaras területen a szél hatására vándorol'; stb.). — Hogy a kendertermesztésnek és -feldolgozásnak milyen nagy szerepe volt régebben a Bodroghköz falvaiban is, azt szemléletesen mutatja az e tárgykörbe tartozó szókészleti elemek bősége (pl. *borda* 'a szövőszék keretbe foglalt, nádfogakból álló fésűszerű eszköze', *csinnya* 'a fonálvető azon része, amelyen megoszlik a fonál', *eszvata* 'szövőszék', *esztevata* 'talpas szövőszék', *fonalrázás* 'az a művelet, amikor a hamut kirázzák a vízben a fonálból', *fűszősz* 'a megtiltolt szősz egy marékja vagy bábjá', *kita* '21 fej szősz csomóba kötve', *pászmascap* 'a fonálvető csinnyából kiálló két csap', *szősz* 'fonásra alkalmas kenderrost', *tilló* 'a szőszben levő apró csepű kiszedésére szolgáló eszköz'; stb.).

A kötet egész anyaga — amint azt a fentiekben bemutatott példák is illusztrálják — jól alátámasztják azt a régi fölismerést, hogy nyelvjárásaink szókészlete mennyire gazdag a népelet minden olyan területén, amely — különböző okokból — egy-egy tájegység lakóinak anyagi és szellemi kultúrájában fontos szerepet játszott. Ezért csak egyetérteni tudok a szerző azon megállapításával, amely szerint a szókészletben „tükröződik egy nép — jelen esetben a bodroghközi nép — életformája, foglalkozása, képzeletvilága, műveltségi színvonala. De a nyelv, a szókincs útmutatást ad az adott nép gazdasági, társadalmi helyzetére is. Ugyanakkor nyelvtörténeti szempontból is tanulságos lehet egy vidék szókincsének az összegyűjtése” (8).

Az eddigi tájszótárak egy részéhez hasonlóan a kötet elején (8—10) áttekintést olvashatunk a bodroghközi nyelvjárás főbb sajátosságairól, melyeket a szerző tizenegy pontban foglalt össze. Ha azonban valaki alaposabban tájékozódik a „Bodroghközi tájszótár” anyagában, akkor a főlisorolt nyelvjárási jelenségek mellett — részben a címszavakban, részben a példamondatokban — több olyan sajátásra bukkanhat, amely dialektológiai és/vagy nyelvtörténeti szempontból is figyelmet érdemelhet. Hogy ez mennyire így van, azt szeretném néhány példával is szemléltetni. — A magánhangzó-jelenségek közül gyakori a köznyelvi *é*-vel szembeni nyílt *e*-zés (pl. *arsőnyel*, *baklevel* 'a tekergetőbak forgórésze', *fenek*, *járokötél*, *kerekagy*, *szekerderek*; stb.), találunk példákat az illabiális *i*-zésre és *e*-zésre (pl. *bikkfa*, *ficfa* 'fűzfa', *filke*; *tenkre*), és szórványos adatok előfordulnak a nyílt *a*-zásra (*alló*, *arsó*), a szóvégi nyílt *ő*-zésre és *ó*-zásra (*gyűrő*, *gyűsző*; *ocsó* 'ocsú', *sotó* 'satu' és *válló* 'vályú'), valamint a rövid magánhangzó nyúlására (*ekékórmány* és *őrmény* 'örvény'), a rövid zárt *i*-zésre (*cserepfazik*), a nyílt *é*-zésre (*ténta*) és az elhasonulásra is (*gyenta* 'gyanta'). — A mássalhangzó-jelenségek körében figyelemre méltó a palatális *ny*-ezés (*gurtnyi*, *platnyi*, *pászmazsinyeg*, *sifony* 'szekrény', *zsinyatol* 'zajong, kiabál' és *innya* 'inni'), viszonylag gyakori a *j*-zés (pl. *gabonapájinka*, *jánycsescsü* (*alma*) 'delicesz', *kajimpál*, stb.), az *sz* és a *z* affrikálódása (*cikra*, *toklác*, *voncol* és *eveddző*) és az *rl* hangkapcsolat hosszú *ll*-et eredményező hasonulása (*ballang*, *gyalló*, *kollát*, *pallag*, *salló* és *talló*), szórványosan az *r* és *l* hangcserére (*levolver*), a nyúlásra (*laposs* és *mezző*) és a hangátvetésre (*keleb* 'kebel' és *tereny* 'tenyér') is van példa. — Jó néhány olyan tájszó is előfordul, amelynek nyelvtörténeti szempontból lehet jelentősége (pl. *bilaj* 'bivaly', *cakó* 'golya', *erge* 'kis mélyedés vályogvetéskor, ahol a sarat megtapossák', *harmadfű* 'harmadik éves', *hegyiszősz* 'az a vége a szősznek, amely míg kender volt, virágzott', *húrol* 'sertés beléről a zsírt késsel levakarja', *pácán* 'fácán', *talu* 'toll', *talvészcodik* 'tollászkodik, nehezen szedi magát rendbe', *vadnak* 'vannak'; stb.).

A szótár anyagából az is jól kilálglik, hogy a bodroghközi falvak nyelvjárását kisebb fokú idegen nyelvi hatás is érte. Nyilvánvalóan szóföldrajzi okokkal magyarázható, hogy a

szókészletben szlovák eredetű tájszók is találhatók (ilyennek látszik pl. a *bacso* 'juhász', *bújnyik* 'sötét nézésű, gonosz, betyár, rossz ember', *butyka* 'deszkából készített, szögletes falú, kerek tetejű őrház', *kurnyovica* 'rossz, zimankós, viharos', *lokxa* 'gyúrt tésztából a vason sütött lángos', *povedál* 'feleslegesen beszél', *sickojedno* 'mindegy', *sztapacska* 'lisztből és nyers burgonyából készült galuska' és *vidla* 'villa'). A *vidla* címszóra megadott példamondatból kiderül, hogy a 'villa' értelmezés a mezőgazdasági eszközre vonatkozik. A kötetben egy-két kárpátukrán eredetre valló lexéma is fölbukkan. Valószínűleg ide sorolható a *cerkó* 'görögkatolikus templom' és talán a 'ráncos szoknya' jelentésű *kabát*. — Bizonyos esetekben nemigen lehet eldönteni, hogy a bodrogi közeli nyelvjárás némelyik tájszava szlovák vagy kárpátukrán eredetű-e (ilyen a *laptá* 'labda, rongyból készült játék' és a *laptázik* 'labdázik'). Ez részben azzal függ össze, hogy a keleti szlovák és a kárpátukrán nyelvjárások sok rokon vonást is mutatnak, részben pedig azzal magyarázható, hogy átdő nyelvként földrajzi-történelmi okokból a szlovák és a kárpátukrán egyaránt számba vehető. — A bodrogi közeli nyelvjárás szókészletében kisebb mértékű német nyelvi hatás is kimutatható. A német eredetű szókészleti elemek nagyobb hányada a mindennapi élet legkülönbözőbb területére terjed ki, kisebb részük mesterségszó vagy pedig olyan lexéma, amely még az Osztrák – Magyar Monarchia közös hadseregében katonáskodó bodrogi közeli férfiak nyelvhasználatából kerülhetett a nyelvjárásba. Ilyenek például a következők: *ándung* 'kedv, szándék', *cibak* 'kétszersült', *fájrönt* 'pihenő, munkaidő vége', *frájcimmer* 'szobalány', *gersli* 'hántolt árpa, árpagyöngy', *hicc* 'a vas fehér izzása', *hiccel* 'fehéren izzik <a vas>', *menácsi* 'élelem, koszt, ellátás', *misung* 'cement és homok vizes keveréke', *pankrótot kiált* 'tönkremegy, megbukik', *ráf* 'a szekérnek a vasabroncsa', *rajszúr* 'lovak jártatása, gyakoroltatása, lovarda', *risztung* 'felszerelés, ruházat', *slájer* 'menyasszonyi fátyol', *slajferes* 'köszörűs', *strózsák* 'szalmaszál', *sung* 'ütem, lendület'; stb. — Érdekes, hogy még az Amerikát megjártak szóhasználatából is bekerült egy-két angol eredetű lexéma a bodrogi közeli nyelvjárásba (pl. *burd* 'szállás', *burdos* 'szállást kivevő, szálláson levő', *dipó* 'hajóállomás'; stb.).

A szerző szól az egyes szócikkek fölépítéséről, megadja a jelek, rövidítések és a jegyzetek fölöldását is (10—1), s ezután következik a kiadvány gerincét képező adattári rész (12—311), végül utószó és tartalomjegyzék zárja a kötetet (312—3). Az egyes szócikkek fölépítésének elveiről többek között azt jegyzi meg, hogy „A címszavakat köznyelvi alakjukban írom le. Ha a szó alakja eltér a köznyelvitől, akkor a köznyelvi alak után leírom a kiejtett változatot is” (10). Az itt megfogalmazott elvet azonban következtetlenül alkalmazza, ugyanis nemegyszer a nyelvjárási szóalak áll a szócikk élén. Így pl. a 104. lapon *ficfa* szerepel címszóként, utána a szó visszaszorulására utaló 0 jel, a szófaji megjelölés és a toldalékok következnek, ezután értelmezésként a *fűzfa* köznyelvi lexémát találjuk, és végül példamondat zárja a szócikket. Ilyen fölépítésű címszó több is található az adattárban (pl. *arsó*, *ásló*, *bikkfa*, *bűt*, *cserepfazik*, *ézi* 'íze', *fenkü* 'fenőkö', *gyurótekenő*, *gyűker* 'gyökér', *gyűrő*, *gyűsző*; stb.). A szótár szócikkeinek fölépítése arra vall, hogy a szerzőtől idézett mondat megfogalmazása pontatlan. Véleményem szerint nem volt szerencsés eljárás, hogy eltért a szerző a tájszótárakban nagyrészt már kialakult azon gyakorlattól, amely szerint címszóként a tipográfiai jól elkülönített köznyelvi lexéma áll, s ezt követi a nyelvjárási ejtészó. — A címszók jelentésmegadása és a példamondatok általában jók, pontatlanság ritkán fordul elő (ilyen pl. a 80. oldalon szereplő *dzsama* tájszó, amelynek a jelentése és az annak megvilágítására szolgáló példamondat nem felel meg egymásnak).

Nagy Géza „Bodrogi közeli tájszótár”-át a magyar nyelvjáráskutatás és más tudományágak (főképpen a néprajz) számára is fontos és hasznos kiadványnak tartom. Ez a munka műfajilag nagyrészt azon tájszótárak sorába illik, amelyet a korábbi, teljességre törekvő regionális szótárak után Imre Samu „Felsőbüki tájszótár”-a indított el (1. részletesebben: Kiss Jenő: MNy. 83[1987]: 393). Egy-két kifogásom, észrevételem a mű értékét lényegében nem

érinti. Meggyőződése, hogy a Bodroghöz népelete és múltja iránt érdeklődők és a szakemberek egyaránt haszonnal forgathatják. Ezért mindenekelőtt a szerzőt illeti dicséret, aki kitartó szorgalommal és lelkesedéssel gyűjtötte és állította össze szótárát, de elismerést érdemelnek mindazok, akik a „Bodroghözi tájszótár” kiadását megértő támogatásukkal lehetővé tették.

Szabó József

Vöö Gabriella (szerk.): Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból

„Egy Nemzeti közmondást örökre meg-hagyni halni, nagyobb kár, mint mikor a’ Hódoltató Tábor egy ágyút el-veszt” — írja egyik kiváló közmondásgyűjtőnk, Pálóczi Horváth Ádám kéziratban ránk maradt kiadatlan szólás- és közmondásgyűjteményének előszavában. E megállapítás írójának nyelvünk és néphagyományaink iránti féltő szeretet sugallta riadtan óvó felkiáltása jutott eszembe a Vöö Gabriella által szerkesztett gyűjtemény forgatása közben.

A kötet megjelentetésével a romániai magyar szólás- és közmondáskutatásban az első önálló közmondásgyűjteményt üdvözölhetjük. Magyar közmondások és szólások mindeddig csupán mint a különböző népköltési gyűjtemények kiegészítő fejezeteiként jelentek meg, mintegy ízelítőül a különböző vidékek észjárásából és nyelvezetéből. Egy teljes, az erdélyi magyarság szólás- és közmondáskincsét összegyűjtő és rendszerező kötet megjelentetése több szempontból is hasznosnak bizonyulna. Választ kaphatnánk számos néprajzi, areális nyelvészeti, parömiológiai kérdésre, amelyek egy ilyen szólás- és közmondásgyűjtemény hiányában egyelőre megválaszolatlanok maradnak. Egy teljes magyar szólás- és közmondásgyűjtemény lehetővé tenné annak tisztázását is, hogy milyen mértékben élnek és funkcionálnak a magyar szólások és közmondások az erdélyi magyarság körében, milyen nemzetek közötti kapcsolatok mutathatók ki a közmondásanyagban, milyen formában kerülnek át az egymástól való kölcsönzések egyik nyelvből a másikba, az évszázados román—magyar—szász együttélés milyen módon tükröződik a proverbiumrendszerben stb.

A romániai magyar parömiológiai kutatás, különösen ami a kétnyelvű román—magyar, ill. magyar—román közmondáskutatást illeti, nem tekinthető minden előzmény nélkül. Megjelenésekor hozzánk is eljutott Vöö István nyelvész román—magyar (1978) és magyar—román összehasonlító közmondásgyűjteménye (1984), amelyet értékes alapműnek tekinthetünk a két nyelv összehasonlító közmondáskutatása területén.

Vöö Gabriella által szerkesztett erdélyi magyar közmondásgyűjtemény összesen 5662 közmondástípust tartalmaz, amely alapját, mint ahogyan azt „A kiadásról” c. utószóból megtudhatjuk (279—280. old.), a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi Központja Etnológiai és Szociológiai Osztályának Archívumában lévő közel 40 000 egységet kitevő magyar proverbiumanyag képezi, melynek legnagyobb része az 1958—1959-es években Faragó József irányításával szervezett pályázatos gyűjtés eredménye. E szólás- és közmondásanyagot a szerzők az intézet munkatársainak proverbiumgyűjtéseivel és a már megjelent gyűjtemények közmondásanyagával egészítették ki.

A közmondásgyűjtemény tulajdonképpeni szótári részét (39—278. old.) egy, a magyar és a külföldi parömiológiai kutatások történeti előzményeiről és elméleti kérdéseiről részletes áttekintést és elemzést adó „Bevezető” rész előzi meg (5—38. old.). A szótárt a már fentebb említett utószó, „A kiadásról” (279—280. old.), valamint egy, a címszökeint ki nem emelt, a szótárban szereplő közmondások alkotótagjainak ábécé

sorrendbe foglalt „Szó mutatója” zárja, amely megkönnyíti az olvasó tájékozódását a kötet egészében.

A tudományos igénnyel íródott „Bevezető” részben a szerző részletes áttekintést ad a magyar szólás- és közmondásgyűjtés és a parömiológiai kutatások történeti előzményeiről a kezdetektől napjainkig. Sokoldalú elemzésnek veti alá a történeti és a modern parömiológia eredményeit, elméleti kérdéseit és célkitűzéseit; részletesen kitér a nemzetközi parömiológiai kutatásokban kialakult új szemléletmódra és módszerekre, különös tekintettel a parömiológia újabb kommunikációelméleti és logikai-szemiotikai nézőpontjaira. A nemzetközi parömiológia ilyen irányú eredményei külföldön legfőképpen G. Permjakov szovjet és Archer Taylor amerikai parömiológus, hazánkban pedig Voigt Vilmos, Szemerkenyi Ágnes és Kanyó Zoltán nevéhez fűződnek.

A szerző jóvoltából áttekintést kapunk továbbá a romániai magyar parömiológiai kutatások eredményeiről és feladatairól, amely számos részeredményt mutathat fel, s legjelentősebb állomásai Vöö István általam említett két közmondásgyűjteménye, s nem utolsósorban a most ismertetésre kerülő gyűjtemény.

A szerző továbbá körülhatárolja a parömiológia illetékességi körét, meghatározza a szólás és közmondás fogalmát, összefoglalja a közmondás frazeológiai vizsgálatának eredményeit, elemzi a közmondások szerkezeti sajátosságait, szemantikáját, logikai struktúráját, a kommunikáció során betöltött funkcióját és e funkció logikai-szemantikai alapját.

A szótári rész az 5662 közmondástípust s ezeknek a típusoknak az erdélyi magyar folklórban fellelhető változatait tartalmazza. A közmondások ábécé szerinti sorrendben következnek kulcsszó szerinti besorolásban, melynek keretében a közmondástípusokat a szerző számmal, a változatokat pedig az ábécé kisbetűivel jelöli. Mind a típusoknál, mind a változatoknál zárójelben utalás történik arra, hogy a teljes anyagban a szóban forgó közmondás hányszor fordul elő. A változatok száma érzékelteti az elterjedés mértékét, azonban e számszerű adatokat a szerző viszonylagosnak tekinti, mivel a pályázat során begyűlt anyag nem tükrözi egyenletesen a magyarlakta vidékek közmondásanyagát.

Az erdélyi magyar közmondáskutatást éppen a helyszíni gyűjtések hiánya nehezíti meg, azoknak a konkrét megfigyeléseknek a hiánya, amelyek a jelentéstartalmakat adott időben és adott helyzetben állapíthatják meg. Ezért gyűjteményünkben a szerzők nem is közölték a közmondások bevett jelentéseit, hiszen a hagyomány mindenkinek nyújt bizonyos szabadságot ennek az érdekes és jelentésárnyalatokkal teli kis műfajnak éltetésében. Néhány esetben a megértéshez szükséges magyarázatot, valamint a tájszavak jelentését a szótár szögletes zárójelben adja meg. Kulcsszónak a szerző a közmondás legjellemzőbbnek és legállandóbbnak ítélt szavát tekinti. Általában a főnevet emeli ki, de olykor kulcsszónak fogja fel minőséget, cselekvést jelentő szavakat is. Több egyenértékű szó előfordulása esetén a közmondás első releváns szavát tekinti a szerző kulcsszónak. A releváns szó legtöbb esetben azt a valóságjelenséget jelöli, amelyre a megállapítás vonatkozik.

Az illusztráció kedvéért hadd álljon itt a szótárból egy szócikk:

abrakol

8. *Késő a hegy alatt abrakolni.* (7) a) *A hegy alatt késő zabolni.* (1) b) *A lovat nem a hegy alatt kell abrakolni.* (2) c) *Nem a hegy alatt zabozzák a lovat.* (1) d) *Ne abrakolj, mikor indulni kell.* (2) e) *Ne abrakolj a hegy alatt.* (1) (39. old.)

A gyűjtemény anyagában az egész magyar nyelvterületen ismert, általában elterjedt, közkeletű közmondásokon kívül (pl.: *Aki á-t mond, mondjon b-t is; Kétszer ad, ki gyorsan (hamar) ad* 39. old.), nagy számban fordulnak elő olyan közmondások is, amelyek csak az erdélyi magyar nyelvterületre jellemzőek, s használatuk Erdély magyarlakta vidékeinek egyes közösségeire korlátozódik. Ezeket a közmondásokat O. Nagy Gábor „Magyar szólások és közmondások” c. szótára nem tartalmazza. Ilyenek például a következő közmondások:

Nem ostor, hanem az abrak indítja a lovat. (21) a) A lónak abrak kell, nem ostor. (1) b) Nem ostorral hajtják a lovat, hanem zabbal. (1) c) Száz ostorcsapásnál hatásosabb egy tarisznya abrak. (39. old.)

A gyűjteményben a közmondások fent említett két csoportján kívül elvétve előfordulnak olyan újabb szállóige-szerű képződmények is, amelyekről az idő és az emlékezet rostája dönti majd el, hogy mennyire időtálló elemei lesznek az erdélyi magyar közmondáskincsnek. Véleményem szerint ilyeneknek tekinthetjük a következő közmondásokat: *A kimondott szót úrrakétával sem érheti utol* (1) (Sz-365); *Légyvárak építőinek mindig van építőanyaguk* (1) (L-62); *Részeg ember a társadalom szégyene* (2) (R-50); *Édesebb az álma a munkás embernek* (1) (A-120); *A becsvágy a munkásság rugója* (1) (B-155).

Vöő Gabriella közmondásgyűjteménye jelentős eredménye nemcsak a romániai magyar szólás- és közmondáskutatásnak, hanem része az egyetemes magyar parömiológiai kutatásoknak is, s előrevetíti annak reményét, hogy a jövőben lehetővé válik, részenként és fokozatosan az egész magyar nyelvterület szólás- és közmondáskincsének feltérképezése és hasonló kötetekben történő megjelentetése.

Az általam ismertetett közmondásgyűjtemény nemcsak a parömiológiával hivatásszerűen foglalkozó nyelvészek, néprajzkutatók számára hasznos, hanem tanárok, egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint a művelt nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat.

Megjegyzések:

1. Pálóczy Horváth Ádám: *Ezer-nyolcz-száz-tizen-kilencz Pelda-Beszédek, rövid nyomos és köz Mondások*. MTA Kézirattára. M. Irod. Régibb és újabb írók. 8. rész, 47, 1819.
2. Vöő István: *Dictionar de proverbe român-maghiar*, Editura științifică i enciclopedică, București, 1978;
Uő.: *Dictionar de proverbe maghiar-român*, Editura științifică i enciclopedică, București, 1984.

A gyűjtemény megjelent: Kriterion Könyvkiadó, București, 1989, 280 p.

Dr. Györke Zoltán

The Language Situation in the Russian Federation (Oroszország és a volt Szovjetunió országainak nyelvi gondjai)

Egy figyelemre méltó kiadványt kaptam a minap a moszkvai Nyelvtudományi Intézetből: *Языковая ситуация в Российской Федерации: 1992 — The Language Situation in the Russian Federation* (Moszkva 1992). E kötet az 1992. február 25—28. közt ott megtartott „Korunk nemzeti nyelvi problémái Oroszországban” című konferencia anyagát tartalmazza az előadások szövegének angol nyelvű kivonatával. A tanácskozáson több mint 70 szakember vett részt az orosz tagköztársaságokból és nemzeti területekről, továbbá Moldavából és Üzbegisztánból. Nyelvészekon kívül néprajzos, szociológus, filozófus kutatók, sőt az orosz Legfelsőbb Tanácsból néhány küldött és közigazgatási vezetők vettek részt. Az előadók és hozzászólók egy jogász (A. Sz. Pigolkin) kivételével a nyelvi problémák szakemberei voltak. A kiadvány két mellékletet tartalmaz: Az Orosz Föderáció (akkor még Szocialista Szovjetköztársaság) nyelveinek, illetve beszélőinek statisztikáját, valamint az 1991. október 25-én elfogadott és a Legfelsőbb Tanács által megerősített nyelvi törvény teljes szövegét. A kötet V. M. Szolncev és V. Ju. Mihalszenko gondozásában jelent meg, nem minden sajtóhiba nélkül még az orosz szövegben sem.

A gondolatot a tanácskozás megrendezésére (évenként meg kívánják ismételni) a volt SZU égető nemzetiségi és nyelvi problémáin kívül az említett törvény és a tagköztársaságok-

ban meghozott vagy készülő törvények adták. Amint a határozatok közt olvasható (185), a konferencia felkéri az Orosz Föderáció elnökét, hogy adjon támogatást a kisebb nemzetiségi nyelvek tankönyveinek, szótárainak, továbbá egy „Az Orosz Föderáció nyelvei” címen megjelenendő folyóirat kiadására.

Az egyik legfontosabb nyelvi probléma a Föderáció és a tagköztársaságok nemzeti nyelveinek viszonya, ebből eredően az a kérdés, hogy hogyan tölthetik be a nemzeti nyelvek a modern hivatalos és irodalmi nyelvek valamennyi funkcióját, amely az orosz eddigi túlsúlya és a beolvasztó politika miatt csak csökevényesen valósult meg.

Vitaindító beszédében Szolncev elmondja (172—4), hogy a régi Szovjetunió területén a lakosságnak csak alig fele tudott egyáltalán oroszul, az orosz köztársaságban viszont gyakorlatilag mindenki.

A kiadvány értéke, hogy a már említett statisztikai függeléken kívül az előadások számszerű adatokat közölnek a nemzetiségekről és az egyes területeken beszélt nyelvekről, tehát a két- és többnyelvűség eseteiről, továbbá az iskoláztatás, a sajtó és egyéb művelődési intézményekről, amelyek ilyen részletezésben nemigen találhatók meg más szakmunkákban.

A bevezető előadást a két szervező, Szolncev és Mihajlenko tartotta (7—18). Az oroszországi tagköztársaságokat a nyelvi helyzet szempontjából, igen mereven, három csoportba sorolják: 1. amelyben a „névadó” nemzet többségben van (legalább 50% arányban), példa rá a Tuvai, a Csuvas és a Kabard-Balkár Köztársaság, 2. amelyben a névadó nemzet az egész lakossághoz képest kisebb, mint 50%, de 30%-nál nagyobb arányú, pl. a Kalmük, a Mordvin, az Udmurt és a volgai Tatár Köztársaság, végül 3. ahol a névadó lakosság aránya kevesebb 30%-nál, mint pl. a Karjalai és a Baskír Köztársaság (új neve: Baskortosztán). A legelőnytelenebb helyzetben a saját nemzeti területen kívül, főleg szórványokban élő lakosság van, így a mordvinok és tatárok 75, a karjalaiak, lezgek, a cseremiszek, a csuvasok 45-50, a baskírok, burjátok, zürjének, votjákok és oszétek 30-40 százaléka.

A nyelvi problémák részletezésében a szerzők több ellentétes tendenciát sorolnak föl, pl. a nemzeti nyelvi funkciók, főleg a közigazgatási nyelv kifejlesztésére irányuló mozgalmakat, amelyekkel szemben a „nyelvi nihilizmus” észlelhető helyenként, tehát a közömbösség a saját nemzeti nyelv iránt a közvetítő és kultúrahordozó orosz javára, főképp a városlakó fiatalabb nemzedék köreiben. Jelentkeznek túlzó, káros tendenciák is, pl. a „nyelvi expanzió”. Példa rá, hogy észt körökben Tallinn város nevét cirill írásban két *n* betűvel akarják írni; másik példa kirgiz szélsőségesek közt jelentkezik, miszerint e nép nevét oroszul is veláris *i* hanggal kívánják ejtetni, kirgiz módra, holott oroszul e nép neve palatális *i* hanggal hangzik (akárcsak magyarul).

Megtudjuk a szerzőktől, hogy a kétnyelvűség terjesztésére 1989 óta orosz nyelvterületen kísérletek történnek, pl. Moszkvában kilenc nyelv tanítását kezdték el 42 iskolában összesen 450 tanulóval: jiddis, örmény, ukrán, moldvai (= román), grúz, belorusz, lett, litván, koreai és tat (Baku környéki iráni) nyelvet.

A. Sz. Pigolkin rámutat (18—28), hogy a nyelvi problémák a Szovjetunióban 1991-ig nem voltak jogilag szabályozva. Tegyük hozzá, hogy a szovjet alkotmány 36. törvénycikke kimondta a nemzetiségek nyelvének szabad használatát, de ezt az alapelvet jogszabályok nem határolták körül. Az 1991-ben hozott első törvény preambuluma leszögezi, hogy az orosz föderáció nyelvei „az orosz állam közkincse”. A törvény kimondja továbbá (3. § 2. bekezdés), hogy Oroszország államnyelve az orosz. A 3. § 3. bekezdése szerint az egyes tagköztársaságok maguk határozzák meg a köztársaság államnyelvét (vagy nyelveit). A szerző kifogásolja, hogy a törvény túlságosan deklaratív, az egyes tételek nincsenek kodifikálva, azonkívül a fogalmazás több helyen nem szabatos. Szerepel benne például a „nyelvi szuverenitás” nem világos, elvont fogalomra nem alkalmazható kifejezése. Pigolkin szerint hiba volt, hogy a törvény kidolgozásába sem nyelvész, sem jogász nem vontak bele.

M. I. Iszajev ismert szociolingvista; l. pl. *Јазиковејоје ѕтројтејлѕтвo в ѕѕѕѕѕѕѕ* (Moszkva 1979) és *Јазики малоеѕиѕлєnnih narodov ѕѕѕѕѕѕѕ* (Moszkva 1990) című munkáit. Tanulmányában (28–38) először a volt SZU nyelveinek genetikai csoportosítását vázolja föl, majd rátér a hajdani nyelvi politika elveinek és gyakorlati alkalmazásának értékelésére. (Megjegyzem, hogy a finnugor nyelvek közt nem említi meg a magyart, holott Kárpátalján, szóval a régi SZU területén legalább 200 000 ember beszéli.)

A fiatal szovjet állam nyelvi gondjairól szólván Iszajev hangsúlyozza, hogy a 130 nyelv közül még ma is csak 20 bír kidolgozott, mindennapi funkcióban alkalmazható írásbeliséggel; számos iszlám vallású nép használt ugyan korábban arab betűket, ám csupán vallási szférában. Megjegyzem, hogy Szolncev és Mihalsenko (7) oroszországi vonatkozásban 129 népről beszél, amelyhez még egy 54 névből álló pótlista járul, de hozzáteszik, hogy különféle források más-más számú nemzetiséget tüntetnek föl.

A szerző szól az orosz írásreformról, s ennek bevezetését 1917. december 23-ra teszi, holott azt még az ideiglenes kormány rendelte el. Az írásbeliség megteremtésekor az egyik vitapont volt, hogy fonetikus vagy fonologikus legyen-e az ábécé. Iszajev szerint a latin betűs ábécék általánossá tételekor számos hibát követtek el azzal, hogy nem voltak tekintettel az egyes nyelvek eltérő hangrendszerére. 1937. február 11-én a Nemzetiségi Tanács elrendelte a cirill betűkre való áttérést az 1920 után írásbeliséget kapott nyelvekben. Ennek következtében számos nyelven csökkent az amúgy is zsenge íráshasználat: ítelmen, szamojéd, sór stb. A hibát tetézte az egységesítő, a népek közti különbséget elmosni kívánó pártpolitika, utójára a 70-es években. A cirillizáció kétségtelen russzifikáló indítékú volt, nyelvi megalapozás nélkül.

Iszajev helyesen állapítja meg, hogy az arab írás nem alkalmas számos, főleg török nyelv fonetikai rendszerének lejegyzésére, de nem szól arról a nyomásról, amely e népekre nehezedett, hogy ti. nem is egészen fél nemzedék alatt két új írásrendszerre váltottak át: az arabról, amelyet mégis ismert az intelligencia, a latinra, majd a latinról a cirillre 1920 és 1937 között.

Iszajev megemlékezik azokról a nyelvészekről, akik bár nyelvtörténésznek indultak, de végrehajtották a 20-as években számos nyelvben az írás bevezetését és a vele járó nyelvújítást, főképp a leningrádi egyetem és az Északi népek intézete keretében: V. I. Johelszon, V. G. Bogoraz-Tan, A. Ja. Sternberg stb. Nem említi meg azonban, hogy mennyien estek áldozatul a sztálini tisztogatásoknak „nacionalista elhajlás” vádjának ürügyén, pl. Je. D. Polivanov 1938-ban.

Iszajev szerint a volt SZU-ban nemzeti csoportban és nemzeti kisebbségben élő k száma 55 millióra rúg, köztük van 25 millió orosz is, akik az Orosz Föderáció határain kívül élnek.

Hiányolható ebben a cikkben és a kötet többi előadásában, valamint a hozzászólásokban, hogy az oroszosító törekvések egy jellegzetes fajtájáról nem esik szó, nevezetesen az orosz jövevényszavak erőltetett átplántálásáról e nemzetiségi nyelvek szókincsébe, és egyidejűleg az 1920 után képzett vagy a régi irodalmi nyelvekben már meglévő tükörszavak kiiktatásáról. Hogy ellenkező törekvések jelentkeznek több nemzetiségi nyelvben, arra néhány előadásban találunk utalásokat, így L. L. Ajupova és szerzőtársai cikkében arról olvasunk, hogy a baskír „nyelvi tisztaság” őreinek tevékenysége nyomán kezdik fölleveníteni a 20-as évek előtti arab-perzsa eredetű szavakat, pl. a *redaktor* 'szerkesztő', *zavedujuščij* 'vezető', *načal'nik* 'parancsnok, előljáró' (baskír ejtésű) alakok helyett a *moherrir*, *modir*, *ture* szavakat (58).

V. Ju. Mihalsenko a volt SZU kis népei nyelveinek veszélyeztetettségéről ír (39–43). Ez foglalkoztatja az orosz államot is; 1992. júniusában a Legfelsőbb Tanács tárgyalta a nemzetiségi és nyelvi beolvadás problémájáról, amely 50 kisebb népet érint. Mihalsenko hivatkozik A. Je. Kibrik 1981-ben megjelent ilyen tárgyú művére (O. faktorah, otriatyelnó

vlijajuscsih na zsziznyeszposzobnoszty jazikov malocsiszlennih narodov, Moszkva). Kibrik különben angolul is publikált e témáról az *Endangered Languages* című kötetben (257–73), amelyben az egyes szerzők a világ más tájain beszélt, de kihalófélben levő nyelvekről írnak (R. H. Robins és E. M. Uhlenbeck szerkesztésében 1991-ben, Berg Publishers, Oxford — New York), de erre Mihalczenko nem hivatkozik.

Az egyes nyelvekről szóló tanulmányok közül O. P. Anziganova a hakasz (44–50), Ju. L. Arancsin és D. A. Mongus (50–5), A. V. Kosztrikov (108–10), továbbá M. B. Martan-Ool (115–9) a tuvai, L. L. Ajupova, T. M. Garipov, Z. G. Urakszin (55–61) és O. D. Naszirova (120–30) a baskír, C. N. Ajusova (61–8) a kalmük, A. N. Badajev (68–73) a korják, Z. U. Bljagoz az adig (73–8), B. Balejev és Sz. Iszhakova (78–82) a szibériai tatár, M. Z. Zakijev és szerzőtársai (82–8) a kazáni tatár, G. H. Ibragimov a dagesztáni (88–92), O. A. Kazakevics és A. I. Kuznyecova (92–101) a szamojéd, N. G. Kolesznyik (101–8) a kabard és baskár (108–10), T. B. Krjuskova (110–5) a karjalai és végül O. E. Poljakov (130–4) a mordvin népek és névadó országaik nyelvi helyzetéről ad számot. Az anyanyelv iránti érdeklődés, a saját nyelv presztízsének növekedése észlelhető 1986 óta a mordvinok közt (178), a tuvai (52, 108–10), az adig (75) és a kabard-baskár nyelv (106) iránt, sőt a tulajdonképpen saját irodalommal nem rendelkező karjalaiak és vepszék közt is, habár jó részük érdeklődése inkább a finn nyelvhez kapcsolódik (111–3). Bizonyos megelégnélkülés mutatkozik a baskírok (57) és újabban a kalmükök (192) közt, a kazáni tatárok, főképp a városi fiatalság azonban még nem jutott túl a „nyelvi nihilizmuson” (84). Leginkább aggasztó a szölkupok (183–4), a korjások (72) nyelvi öntudata, és ugyancsak a mélyponton van a csuvasoké (194), amint a vitán elhangzott hozzászólásokból és kérdésekből kiderül.

A tanácskozáson néhány témát több előadó érint. Úgy látják, hogy a nyelvi kérdést napjainkban túlpolitizálják, hogy nem annyira szakemberek, mint inkább politikusok, publicisták, írók és más értelmiségiek kívánják rendezni általános ismereteik, a józan ész, a nemzeti érzelmek és egyéb nem tárgyilagos szempontok alapján. Szolncev és Mihalczenko mint extrém esetet említik meg (12), hogy az ész parlamentben nemrég egy képviselő halálbüntetést javasolt a nyelvi törvény megszegői ellen, s a 71 képviselőből hatan szavaztak rá. Számos előadó kiemeli, hogy a két- és többnyelvűség jogi és társadalmi úton való szabályozása bonyolult feladat, különböző megoldáshoz kell folyamodni az egyes köztársaságokban és nemzetiségi területeken a helyi viszonyoknak megfelelően, hogy számos nemzetiségi nyelvnek teljes körű funkcióval való felruházása igen nehéz, mert kevés a jól képzett tanerő, nincsenek jó tankönyvek, több csekély írásbeliségű nyelv leírása sem korszerű. A szubjektív tényezők szintén megnehezítik a nyelvi politika megvalósítását. E tekintetben a saját nyelv iránt érzett ragaszkodás vagy ellenkező esetben az illető nyelv lekicsinylése — mint említettük — különböző mértékben jelentkezik más-más köztársaságban, és különböző megoldást kíván. A vendéglátók szavaiból kiérződik az orosz nyelv mint közvetítő nyelv jövőbeli szerepe iránti aggodalom, valamint az elmúlt hetven év nyelvi politikájának terhelő emléke, amelyet igyekeznek a hibák és eredmények tárgyilagos mérlegelésével feldolgozni.

Emeljük ki a statisztikai mellékletből az uráli nyelvek adatait összehasonlítva őket Hajdú Péter (*Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest 1981, 104) által idézett mutatókkal (a SZU-ban tartott 1979. évi népszámlálás szerint):

nép	1979		1989	
	lakosság száma	anyanyelvi beszélők %-a	lakosság száma	anyanyelvi beszélők %-a
vogul	7 000	49,5	8 279	36,7
osztják	21 000	67,8	22 283	60,5
zürjén	478 000	77	483 578	71,1
votják	714 000	76,5	714 833	70,8
cseremisiz	622 000	86,7	643 698	81,8
mordvin	1 192 000	72,6	1 072 939	69
karjalai	138 000	55,6	124 921	48,6
vepsze	16 000	46,1	12 142	51,3
lapp (SZU)	1 900	33	1 835	42
jurák	30 000	80,4	34 190	77,7
nganaszan	900	90,2	1 262	83,4
szölkup	3 600	46,6	3 564	47,7
enyec	400	—	198	46,5

Amint látjuk, egy évtized alatt némi növekedés mutatkozik e népek számában (de a mordvinok és enyeczek száma fogyott), azonban anyanyelvi tudásuk a lappok és vepszék kivételével csökkenőben van.

Az Orosz Föderáció nyelvi politikája a szóban forgó kiadványból is megállapíthatóan visszatért a 20-as évek szépen hangzó alapelveihez. A nyelvi törvények végrehajtási utasításai várhatóan biztosítani fogják a szabadságjogok gyakorlati megvalósulását, és ennek következményeképpen számos irodalmi, sőt alig-alig írott nyelv használata ki fog teljesedni az állami és társadalmi élet minden területén, anélkül hogy az orosz mint közvetítő nyelv visszaszorulna. Mindehhez persze a szövetségi, a tagköztársasági és nemzetiségi területek állami és társadalmi intézményeinek valóban demokratikus kiteljesedése szükséges. Sajnos azonban számos eddig is veszélyeztetett kisebb nyelv, köztük a vogul, osztják, enyec, szölkup stb. kihalásával, a természetes asszimiláció hatásaként, számolnunk kell.

Az itt ismertetett kiadvány elég nagy hiányt pótol, hiszen a szovjet nyelvi politika (némileg visszafogott) elitélése, a jelenlegi nyelvi és nemzetiségi adatok és gondok tényszerű feltárása korábban nem volt lehetséges. A kötet tehát hasznos útmutató nemcsak a volt Szovjetunió, hanem ezen túlmenően a világ nyelvi problémáinak számbavételére is.

Fodor István

Dansk—Ungarsk Ordbog. (Egy újonnan megjelent dán—magyar szótár) Budapest, 1993.

Az északi népek nyelvével és kultúrájával ismerkedők és a skandinavisztika iránt érdeklődők számára új lehetőséget kínál az Északi Fény BT. gondozásában megjelent legújabb, s egyben legbővebb, legkorszerűbb dán—magyar szótár második kiadása. A magyar—dán kapcsolatokat hagyományosan a kölcsönösség és az egymás iránti megértés jellemezte hosszú idők óta. Nagy előrelépést jelentett a közelmúltban a Kecskeméti létesített Dán Kulturális Intézet megnyitása, de segített a két ország kultúrájának, nyelvének, szokásainak megismerésében a Miskolci Bölcsész Egyesület Egyeteme Északi népek nyelve és kultúrája tanszék tevékenysége is.

A két nép nemzeti színeit egyesítő borítóval megjelent Dán—magyar szótár, az itt ismertetett kötet, már az igényesebb nyelvtanulók és nyelvtanárok, műfordítók igényeit is kielégíti. Ez

a második kiadás a szótár 1982-i első változatának mintegy 15 000 szót és kifejezést tartalmazó anyagát 50 000-re bővíti, és a szóanyagon kívül e kiadásban részletesebb dán nyelvű nyelvtani bevezetőt, a szótár végén pedig egy magyar nyelvű nyelvtani összefoglalót is adtak.

A magyar és a dán nyelv eredetében (de hát ez közismert), mind pedig szerkezetében és hangzásában jelentős eltérést mutat. Az északi germán csoportba tartozik. Igen régi írásosságú, hiszen már a IX. században megindult a dán terület államválasa, s a X. században létrejött az első dán királyság. Az első dán király, Kékfogú Harald 985-ben halt meg, de utóda Sveinn meghódította Angliát, majd Nagy Knut egyesítette Dániát, Norvégiát és Angliát (1018–1035). Ide tartozott Svédország déli része, Skåne is. 1658-ban a roskildei békével ezt a területet elvesztette Dánia, de az ott élő emberek a dánhoz hasonló nyelvjárást beszélnek még manapság is. Norvégia és Svédország 1397-ben a Kalmari Unióban egyesült Dániával, amelyből Svédország 1523-ban végleg kivált. Norvégia azonban egészen 1814-ig szerves része volt a dán királyságnak. Ezután is sok háború folyt a különböző területekért. Dánia területe ma csak 43 074 négyzetkilométer, lakóinak száma közel 5 millió.

A dán nyelv legrégebbi emlékei a Kr. u. 800 tájáról fennmaradt dán rúnafeliratok, melyek még a vikingek korából maradtak ránk sírfeliratokon. A legrégebbi ránk maradt összefüggő nagyobb terjedelmű szöveg az ún. Codex Runicus, amely a XIII. század végén keletkezett és tulajdonképpen törvénygyűjtemény. A XIV. századtól kezdve már számos más törvénykönyv, sőt néhány legendatörredék és orvosi könyv is fennmaradt. A névtani kutatások szempontjából fontos Valdemár király topográfiája. Az első dán nyelven nyomtatott könyv a dán verses krónika (Den Danske Rimkrønike), a XV. század végén jelent meg. Az ódán nyelv sok morfológiai hasonlóságot mutat a viking kor norvég és izlandi rúnafeliratainak nyelvezetével, a XIII. századtól kezdve viszont már inkább az ósvéddelel mutat rokonságot. A XVI. század elejétől lényeges változás állt be, a dán beszédet annyira jellemző stød ('lökés'), vagyis a szaggatottság, egy fonetikai jelenség realizációja: a hangszalagok a hang képzésekor pillanatnyi zárt alkotnak, s a kiáramló levegő útját megakadályozzák. A fonetikai változások fonologizálódtak, rendszerszerűvé váltak (*hun* 'ő', *hund* 'kutya'). Az újdán irodalmi nyelv fejlődését nagymértékben elősegítette a könyvnyomtatás elterjedése. A XVII. század végén a nemzeti nyelv iránt megnőtt az érdeklődés, a XVIII. században a helyesírás került a nyelvi kérdések középpontjába. Új szavak keletkeztek egyben ez időben, és tükörszavak tömkelegét alkották. A legjelentősebb reformhulám már e századra nyúlik át: az 1900. évi határozat eltörölte az igeragozásban a használatból már régen kiveszett egyes—többes szám megkülönböztetését. Az 1948-ban hozott helyesírási reform óta van érvényben a jelenleg is használatos ábécé. Részletesebb leírás található a dán hangrendszerről és ennek változásairól a Dán—magyar szótár nyelvtani összefoglalóiban, valamint Hutterer Miklós Germán nyelvek című munkájában.

A dán nyelvvel ismerkedni kívánók számára a nehézséget nem a nyelvtani rendszer bonyolultsága jelenti, hanem a hangképzés. Az ejtés és az íráskép között igen nagy az eltérés, a hangok kiejtése függ a szón belüli elhelyezkedésüktől. Sok az ún. néma ejtés, rövidülés. Az idegen szavak esetében a dános változatot adja meg a szótár (pl. *milieu* helyett a szótárban *míljo* áll).

A dán nyelvtan eléggé egyszerű, a dán főneveknek ma már csak két nemük van, közös nem *en*, a semleges nem *et* végződést mutat (pl. *pigen* 'a leány', *aeblet* 'az alma'). A dánban a főnevet nem ragozzák. A birtokviszony kifejezésére (akárcsak kissé hasonlóan az angolban), több lehetőség van. Az igealakok minden személyben és számban azonosak, a múlt idejű formák két alaptípust *-te* és *-ede* végződést mutatnak, de vannak rendhagyó igék is, melyek eltérő múlt idői alakot mutatnak. A dánban a főnevet a melléknévvel egyeztetni kell, a fokozás hasonló más germán nyelvekééhez. A számneveket százig egybe kell írni, utána a szabályoknak megfelelően tagolva. Reméljük, mihamarabb kezünkbe kerülhet a magyar—dán rész is, valamint a dán nyelvkönyv, hang-, illetve videoanyag.

Kincses Kovács Éva

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1979.

A napi- és hetilapok nyelvművelő cikkeit elemző jelen összefoglalás folytatása a Nyr. alábbi számaiban közzétett szemléknek: 1953: 229—35; 1954: 26—33, 191—6; 1955: 242—6, 359—65, 466—73; 1956: 161—73, 381—6; 1957: 496—503; 1961: 356—65; 1963: 477—89; 1967: 80—91; 1969: 147—59; 1972: 105—20; 1975: 95—105; 1976: 479—98; 1981: 236—51; 1984: 108—26; 1988: 100—17, 492—503; 1991: 273—83.

20 újságból 490 közleményt dolgoztunk föl az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola magyar szakos hallgatóinak szíves segítségével. Az írások megoszlása a következő (zárójelben a továbbiakban használandó rövidítés, utána a megjelent cikkek száma):

a) Napilapok: Magyar Hírlap (MH — 54), Magyar Nemzet (MN — 53), Népszabadság (NSZB — 47), Népszava (NSZV — 3); [Békés megyei] Népújság (BN — 21), Déli Hírlap (DH — 2), Dunántúli Napló (DN — 4), Észak-Magyarország (ÉM — 5), Fejér Megyei Hírlap (FH — 10), Hajdú-bihari Napló (HBN — 13), [Heves megyei] Népújság (HN — 60), Kelet-Magyarország (KM — 8), Petőfi Népe (PN — 24), Somogyi Néplap (SN — 8), Szolnok Megyei Néplap (SZN — 20), Zalai Hírlap (ZH — 9)

b) Hetilapok, folyóiratok: Élet és Irodalom (ÉI — 32), Élet és Tudomány (ÉT — 73), Köznevelés (KN — 42), Napjaink (N — 2)

Az előző évekhez képest jelentős változás nem történt, nagy vonalakban hasonló eredményre jutottunk vizsgálódásunk során. Valamelyest visszaesett a nyelvművelésben mindig is élenjáró Magyar Nemzet cikkeinek a száma, viszont fölzárkózott mellé a Magyar Hírlap és a Népszabadság, mindkettőben színvonalas rovat működött. Dicséretes a (Heves megyei) Népújság és a Petőfi Népe rovata; kevés, ám értékes cikket közölt a Hajdú-bihari Napló, a Kelet-Magyarország és a Zalai Hírlap. A többi napilapban inkább hír jellegű közlemények jelentek meg, semmint igazi nyelvművelő írások. A hetilapok közül szakmailag példamutató az Élet és Tudomány nyelvi tevékenysége, s öröndetes, hogy az Élet és Irodalom is állandó fóruma a népszerű nyelvművelésnek.

A tekintélyes mennyiségű adat következtében bizonyos válogatásra volt szükség: a kevésbé fontos hírek, valamint az egyedi voltak miatt témáink sorába nehezen illeszkedő cikkek kimaradtak a részletes földolgozásból.

I. A nyelvművelésről általában

Több mint 20 cikk foglalkozott a nyelvművelés általános kérdéseivel, viszont az előző évektől eltérően nem került szóba az általános nyelvészet témaköre.

Lőrincze Lajos kifejtette, mi a különbség az emberközpontú és a nyelvközpontú nyelvművelés között (ÉI 8. 6). — Az MTA Anyanyelvi Bizottsága célul tűzte ki, hogy nyelvileg elemezze a fontosabb kiadványokat. Először a Tankönyvkiadó került sorra. A megállapítások szerint elterjedt a nyelvi igénytelenség, az idegen fogalmak túlzott használata és a „disszertációs stílus” (Ábrán; MN okt. 17. 6). — Montágh Imre sajnálatosnak tartotta, hogy az élőbeszéd kutatása csak megkésve kezdődhetett el. A vizsgálatok újabb területe a teljes kommunikációra kiterjedt (KN 7. 14). — Bognár József példákkal szemléltette, mit jelent a gyakorlatban a kommunikációkutatás eredményeire támaszkodó anyanyelvi kísérlet (uo. 7. 32). — Lőrincze Lajos fölvetette, hogy mi is a nyelvérzék, és mennyire lehet rá hagyatkozni (ÉI 50. 6). — Szende Tamás megállapította, hogy a nyelv, a szó nem lehet válságban, de a nyelvet beszélő ember igen, ha visszaél a nyelv adta lehetőséggel (KN 40. 12).

— Szende Tamás könyvéből (A szó válsága) ugyanilyen gondolatokat idézett Falus Róbert is (NSZB júl. 17. 7).

Benkő Loránd szólt az anyanyelv ápolásának fontosságáról, és elemezte a beszélt, illetve az írott nyelv egymásra gyakorolt hatását (BN ápr. 25. 1). — Bakos József a trágár beszéd háttérét kutatta, s utalt Madáchra: „A trágár beszéd trágár emberekhez vezet” (HN máj. 15. 6). — Wacha Imre az ún. „nagyközéleti” fogalmazás helytelenségeinek okát tárta föl (NSZV jan. 6. 4). — Szépe György a nyelvileg művelt emberek képzésének feltételét abban látta, hogy hatékonyabbá kell tenni az anyanyelvi nevelést, és szükséges fejleszteni a kommunikációs készségeket (HN ápr. 20. 6). — A szép magyar beszéd tanításában fontos a példamutatás, és minél fiatalabb korban meg kell kezdeni az erre való szoktatást (G. K.; SN ápr. 25. 4).

Ladó János szónak tette a terjedő durvaságokat (MH dec. 1. 6). — Szűts László is határozottan állást foglalt a trágárság visszaszorítása mellett (uo. jan. 27. 6). — A helyes beszéd tanulásának pszichológiai háttérét vázolta föl Kanizsai Dezső és Pető Gábor (NSZB febr. 9. 5). — Fogalmazásainkban előforduló általános hibákat tárt föl Heltainé Nagy Erzsébet (MN jan. 20. 6).

Jakab László kezdeményezésére számítógép segíti a debreceni nyelvészeket (HBN jan. 9. 4).

Szűts László fölvezette a nyelvcsaládok és a nyelvrokonság főbb tudnivalóit (MH febr. 24. 6). — Szilágyi Ferenc történeti jellegű elmélkedésében arra keresett választ, hogy a régebbi társadalmakban miként igyekeztek gátat vetni a beszédben a fölös indulatoknak (MN aug. 12. 13).

II. Kiejtés

Lőrincze Lajos a nyelvi hitelesség egyik tényezőjének tartja a tájnyelvi formák pontos megkülönböztetését, például utal az *e*-zés és *ő*-zés térbeli eloszlására (EI máj. 26. 6). — Tótfalusi István szerint a hibás kiejtésnek két alapvető oka lehet: a tudálékosság és a tudatlanság (uo. márc. 3. 2). — Balabán Péter az idegen nevek kiejtésében nem tudja elfogadni a szélsőségeket: meg kell találni az arany középutat, főleg a tömegtájékoztató eszközökben (uo. 5. 9). — Ugyanerre a témára hoz példákat Jakab Erzsébet: ő az angol *Tony* nevet is magyarosan ejtené a szinkronizált filmekben (uo. 16. 2). — Ugyancsak gondot okozó angol neveket vizsgál É. Kiss Sándor. Hiányolja az egységes ejtést a következők esetében: *Onedin, Scotland Yard, Columbo, Peter, Daniel* (MH nov. 10. 6).

Gyakori hiba érzékelhető a *Sopianae* cigaretta nevének ejtésekor (HN jan. 14). — A nyelvi köztudatban helytelenül (*ty*-vel) rögzült *Osztapenko* neve és a lengyel pénz, a *zloty* (Ladó János; MH jún. 9. 6). — Nyelvünkben a beszédhangok időtartamának jelentésmegkülönböztető szerepe van, erre figyelmeztet Rónai Béla (ÉT 967). — Zellinger Erzsébet azt igyekszik kideríteni, hogy az *ajatollah* a *h* végű főneveinek melyik csoportjába illeszthető (uo. 1561). — Buvári Márta megmagyarázza, hogyan kell hangsúlyozni az *egy kevés* szókapcsolatot (uo. 16), Rozsly György pedig a *csakúgy* határozószó nyomatékáról tesz megállapításokat (uo. 178).

Kiss István nyelvünk sajátosságát, az illeszkedést vizsgálja, s arra a következtetésre jut, hogy napjainkban már nem érvényesülnek maradéktalanul a hagyományos hangtörvények (PN szept. 12. 5). — Scholz Lujza a csecsemő beszédfejlődésének leírása után leszögezi, hogy már kisgyermekkorban ki kell alakítani a helyes hangképzési módokat (BN jan. 21. 15). (*Folytatjuk.*)

Zimányi Árpád

Szende Aladár 80 éves

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1994. június 7-i felolvasó ülésén köszöntötte Szende Aladár ny. főiskolai tanár kollégánkat, folyóiratunk szerkesztőjét 80. születésnapja alkalmából. Milyen furcsa és igaztalan is azt írni ünnepeltünkről, hogy nyugalmazott! Hiszen fiatalos frissességgel, bámulatos munkabírással, csendben és szerényen, lelkiismeretesen és önzetlenül dolgozik mind a mai napig elsősorban az anyanyelvi nevelés és a nyelv művelés szerteágazó területein.

A nevezetes jubileum — szép szokás szerint — számadásra késztet: az eddigi életút felmérésére, a tevékenység méltatására. Szende Aladár 1914. június 12-én született a Baranya megyei Pécsdevecseren, tanítói családban. Elemi iskolai tanulmányait Karancson és Magyarmecskén, a középiskolait pedig Aszódon és Gödöllőn végezte. 1933 és 1938 között — az Eötvös-kollégium tagjaként — a budapesti tudományegyetemen szerzett középiskolai tanári oklevelet, majd a nyíregyházi és a hatvani gimnáziumban tanított. 1945 után az oktatási minisztériumban, a Köznevelés szerkesztőségében és különböző általános iskolákban dolgozott. 1953-tól 1955-ig a budapesti pedagógiai főiskola magyar nyelvészeti tanszékének adjunktusa, majd gyakorló gimnáziumi vezetőtanár, egyben 1956-tól (tehát csaknem négy évtizede!) a Magyar Nyelvőr szerkesztője, 1962-től pedig — húsz esztendeig — az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa. 1977-ben ment nyugállományba, de csak azért, hogy kötetlenebbül, ám változatlan energiával és szorgalommal végezhesse ugyanazt, amit addig is cselekedett. Voltaképpen az alkalmazott nyelvészet két — egymásra épülő — területével foglalkozott és foglalkozik: az anyanyelvi neveléssel és a nyelv műveléssel.

2. Munkásságának „gyakorló terepe” negyedszázadon át elsősorban az iskola volt. Tapasztalatainak összegzéseképpen A nyelvtanítás módszertana címmel egységes főiskolai jegyzetet írt (1954). Hogy további módszertani tevékenységét történetileg is megalapozza, áttekintette a két világháború közötti középiskolai tankönyveket. Ebből a vizsgálatból terjedelmes kézirat született, amely egy akadémiai pályázaton díjat is nyert. A munkálkodás gyakorlati eredménye az volt, hogy felderítette a tárgyalt korszak nyelvtudományának kapcsolatát az iskolai oktatómunkával. Az 50-es évek eleje óta azután számos általános iskolai és középiskolai tankönyvet jelentetett meg. Ez utóbbiak közül úttörőnek számít A stílus című könyve (1963), amelyet 1982-ig használtak a középiskolák IV. osztályában. Újdonsága abban rejlett, hogy a funkcionális stilisztika szemléletét érvényesítette, művelődési anyagában a stílusrétegek tanát alkalmazta, módszerében pedig a stílusérzékét gyakorlatokkal és feladatokkal fejlesztette. Ő gondozta az 1965-ben bevezetett reformtanterv magyar nyelvi tematikáját is; ebben a szerkesztéstant dolgozta ki a középiskolák III. osztálya számára. Az elgondolás különösen a tervszerű fogalmazástanítást és a sokáig nélkülözött retorikát alapozta meg. Ügvelt arra is, hogy a tankönyvhöz munkafüzet kapcsolódjék.

Két, ugyancsak nagyon előremutató kísérletet vezetett ezekben években: az egyik a programozott oktatás alkalmazása, a másik pedig az „intenzív nyelvtan-tanítás” volt.

A programozott oktatás a tananyag témáinak részegységekre való felbontását, sorrendbe állítását, a feladatok folyamatos megoldatását jelentette, mégpedig úgy, hogy a tanulók az egyes részműveletek elvégzése után önmagukat ellenőrizhették. A program az egyéni tanulás eszközeként megállta ugyan a helyét, a programozott tankönyv azonban mégsem vált általánossá. Elsősorban azért, mert csupán leíró nyelvtani és helyesírási programot sikerült készíteni a különböző iskolafajták és fokok számára, a fogalmazástanítást, a beszédművelést és a stílusfejlesztést azonban ilyen technikával nem lehetett megoldani. Ettől függetlenül: az eljárás azt a módszertani szemléletet erősítette meg, hogy a feladatrendszert tanítás jóval hatékonyabb a hagyományos formáknál.

Az „intenzív nyelvtanítást” szoros kapcsolatban van az előző módszerrel. Elvi alapját tulajdonképpen a gondolkodáslélektan szolgáltatta. Az eljárásnak a lényegét Weöres Sándor fogalmazta meg találóan: „Az egyetlen igazi tanulás: a lényünkben szunnyadó tudásnak tevékeny ébresztése” (A teljesség felé. Egybegyűjtött írások, 623). Vagyis: az ismereteket a személyiségben élő ösztönös nyelvtudásból kell kibontani, mégpedig az öntevékeny ismeretszerzésre építve. Az anyanyelvi nevelés módszertani alapegysége tehát a feladat, a módszer lényege pedig a felfedeztetés. Szende Aladár a programozott oktatás és az „intenzív eljárás” kipróbálásához az útmutatókat, segédanyagokat, tankönyveket és munkafüzeteket is maga készítette. Eredményeit a Helyesírás lépésről lépésre (1970) és az Anyanyelvünk a középiskolában című könyvében (1972) foglalta össze.

A kísérleti anyagok módszertani szempontból annyiban hoztak újat, hogy az ismereteket tartalmazó tankönyv mellé munkafüzet (azaz gyakorlókönyv) és ellenőrző feladatsor is társult. Jubilánsunk az emberformáló anyanyelvoktatás munkálásával, a hatékonyság keresésével ekkor már a 70-es évek reformterveit készítette elő. Az OPI munkatársaként — kollégái segítségével — kidolgozta az anyanyelvi oktatás tantervi megújításának irányelveit, majd a középiskolai tanterveket, végül — az anyanyelvi műveltség tartalmát kifejtve — elgondolásokat fogalmazott meg a távlati fejlesztésre is. A törekvések dokumentuma — Szepe György szerkesztésében — Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért című kötet (1976), majd az általa szerkesztett, Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai (1981) és a Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére (1986) című kiadvány.

1978-tól — Fábíán Pállal együtt — tevékenyen bekapcsolódott az egyetemi témabizottság munkájába, mely a 6-os kutatási főirány keretében akkor kezdte meg működését, és célja egy — a közoktatási életkor teljességére kiterjedő — komplex tanterv tudományos megalapozása volt. Igen sokat segített a tankönyvek kipróbálásának megszervezésében, a kutatóhelyekkel való kapcsolat fenntartásában, a beszámoló és a bázistanulmányok feldolgozásában, közzétételében. Utóbb még az anyanyelvi nevelés szempontjából leghátrányosabb iskolafajtára, a szakmunkásképzőre is kiterjedt a figyelme; itt az irodalmi és a nyelvi tanulmányok integrálásával főként a szűk időkeret gazdaságosabb kihasználását szorgalmazta. Közben kivette részét a dolgozó és levelező tagozatok anyanyelv-oktatási problémáinak a megoldásából, de a határainkon kívül élő magyar fiatalok számára is írt tankönyveket. Igyekezett a szülőket is bevonni az anyanyelvi nevelés programjába; elsősorban ezért jelentette meg az Anyanyelvi kalauz a család számára című hasznos és kitűnő könyvét (1976).

Végül, de nem utolsósorban: éppen az elmúlt évben ajándékozta meg a középiskolás ifjúságot A magyar nyelv tankönyve (I–IV. osztály) című mesterművével (1993) a nemzeti alaptanterv elgondolásaira építve. Művelődési anyagában a szövegszintből indul ki, majd a mondatgrammatikán át a szavak jelentéstani, szófaji és hangtani ismereteit tekinti át. Külön szakterületnek veszi a stilisztikát és a retorikát, végül a nyelv életével kapcsolatos tudnivaló-

kat. A központba — természetesen nem véletlenül — a jelentés gondolatát helyezte. A művet — kapcsolódó módon — a továbbiakban munkafüzettel, gyakorlókönyvvel kívánja kiegészíteni.

3. Szende Aladár nyelvművelő munkásságát köszöntőnkben éppen csak vázoljuk. Abban a tevékenységben vállalt jelentős szerepet, amely az 50-es évek elejétől a „pozitív nyelvművelés” kibontakoztatását tűzte maga elé — Lőrincze Lajos irányításával. A Nyelvőr cikkeinek a gondozása mellett számos tanulmány szerzője. Ilyen az összetett mondat nyelvhelyességi kérdéseiről a Magyar nyelvhelyesség című kötetben található dolgozata (1957), de más gyűjteményes kötetekbe is írt (például a Lőrincze Lajos szerkesztette Edes anyanyelvünkbe 1961-ben, a Ferenczy Géza szerkesztette Anyanyelvi órájában 1971-ben, vagy a Grétsy László szerkesztette Anyanyelvi kaleidoszkópba 1973-ban), újabban pedig az Edes anyanyelvünk című folyóiratban is gyakorta publikál. Önálló kötete Szóról szóra címmel 1965-ben jelent meg, társszerzője a Miről vallanak a magyar szavak? című könyvnek (1966). Az említett munkákon kívül írt áttekintő közleményt A kultúra világa (1960) és A szép magyar nyelv című kötetbe (1965) a mai magyar nyelvről, de sorolhatnók tovább számos ismeretterjesztő írását is. Mindezek mellett előadások tömegét tartotta különféle tanfolyamokon, továbbképzéseken, rendezvényeken, főként az OPI és a TIT keretében. Vezetője a Magyarok Világszövetsége pedagógiai bizottságának, a Magyar Nyelvőr szerkesztése mellett pedig tagja a Nyelvünk és Kultúránk című folyóirat szerkesztőbizottságának és az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának. 1985-től a nyelvtudomány kandidátusa. Az anyanyelvi nevelés szolgálatában végzett áldozatos munkásságáért 1982-ben Apáczai Csere János-díjat kapott.

Szende Aladár pályáján végigtekintve a különféle teljesítmények nem egymástól elszigetelten jelennek meg, hanem az életvitel teljességébe beágyazódva. A visszapillantásban azonban különösen szembeűnő a hivatástudat és az elkötelezettség állandósága. Ünnepeitünk nemcsak kiváló tudós, hanem rátermett nevelő is, aki számtalanszor példát mutatott emberségből, tapintatból és erkölcsiségből. Fél évszázad küzdelmeinek, eredményeinek talán ez a legfőbb tanulsága mindannyiunk számára... Az évforduló alkalmából tisztelettel és szeretettel köszöntjük őt a közelebbi és távolabbi munkatársak, kollégák, a közvetlen és közvetett tanítványok nevében. Szívből kívánjuk, hogy még sokáig munkálkodjék erőben, egészségben a magyar nyelvoktatásért és nyelvművelésért.

Fülöp Lajos

A magyar nyelvművelő társaságok találkozója

Keszthely, 1994. május 6—7.

A megváltozott körülményeknek köszönhetően először találkozhattak a magyar nyelvművelő társaságok képviselői a hagyományos Berzsényi Helikoni napok alkalmából Keszthelyen a Festetics kastélyban (a rendszerváltozás előtt hasonló rendezvényre nemigen kerülhetett sor). Dicsérendő a szervezők: a Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság, az Anyanyelvi Konferencia és a házigazdaként otthont adó Festetics kastély vezetőjének szervező munkája és segítőkészsége. Nagy öröm volt mindannyiunk számára együtt lenni a horvátországi, szlovéniai, burgenlandi, felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági küldöttekkel.

A megjelenteket a Berzsényi Társaság nevében Fodor András köszöntötte, idézve a magyar nyelv elkötelezett szolgálojának, Berzsényinek Keszthelyhez fűződő sorait: „Itt a keszthelyi zöld parton emelkedik | A csendes Helikon.” Pomogáts Béla az Anyanyelvi

Konferencia elnökeként — Göncz Árpád köztársasági elnök üdvözlétének tolmácsolása után — arról szólt, hogy az eredményes nyelvművelő munka a bátorság és józanság elvének szem előtt tartásával végezhető az elhunyt miniszterelnök, Antall József szellemében 15 millió magyarban gondolkodva. A házigazda, Czoma László igazgató adta át a meghívást a 10. jubileumi találkozóra. Bánffy György az Anyanyelvápolók Szövetsége nevében arra buzdított minden jelenlévőt, hogy továbbra is az anyanyelvbe kapaszkodva munkálkodjanak a közös cél érdekében.

A találkozó programja a következő volt:

Az első nap délutánján „Magyar nyelvművelő mozgalmak múltja és jelene” címmel Szathmári István tartott előadást. Részletes történelmi áttekintést adott arról, hogyan változott a különböző korokban a kérdés elméleti megközelítése. Felsorolta, hogy napjainkig kik voltak a nyelvművelés kiemelkedő személyiségei, és kitért a jelentős mozgalmakra és művekre is.

Szathmári István előadását olyan korreferátumok követték, amelyek a határon túli magyar nyelv jelenlegi helyzetét, állapotát elemezték.

Ördög Gyárfás Lajos (Sepsiszentgyörgy) beszámolt arról, hogy szervezetük 1990 decemberében alakult, azóta folyamatosan dolgoznak: tanácskozásokat tartanak, pályázatokot hirdetnek, bővítik kapcsolataikat a hazai nyelvművelőkkel.

Hogyan állítsuk le az elidegenedést az anyanyelvtől? — tette fel Ágoston Mihály (Újvidék) a szónoki kérdést kissé szomorúan állapítva meg, hogy provincializmus és igénytelenség jellemzi a mai vajdasági nyelvhasználatot.

A dél-baranyai nyelvállapotról és lehetőségekről Csörgits József (Eszék) adott tájékoztatást, megköszönve az AK és az MKM támogatását.

Göncz László a Muravidék nyelvi nehézségeiről számolt be, legfőbb gondként azt a tényt említve, hogy kb. hetven évvel ezelőtti nyelvi szinten, tájszólásban beszélnek az anyanyelvet az itt élő magyarok.

Galambos Ferenc (Alsóőr) arról tájékoztatót, hogy csak nyelvszigetként él Burgenlandban a magyar nyelv (kb. 7 ezer magyar ajkú beszél). Fontosnak ítélte az iskola szerepét és azt a szokást, hogy az egyházi élet is magyar nyelven folyik.

Szabómihály Gizella beszámolójában elmondta, hogy a Felvidéken 1990-ben alakult a nyelvművelő társaság nyelvi érdekvédelmi céllal, s bár vannak nyelvművelő rovatok lapokban, folyóiratokban, mégsem elég hatékony a nyelvművelés.

Kótyuk István arról beszélt, hogy beszélt nyelvi szintre szorult vissza az anyanyelv a Kárpátalján. Vannak nyelvi versenyek, nyelvművelő cikkek a magyar nyelvű újságban, ám sajnos, szervezett nyelvművelő munka még nem folyik.

A felvázolt helyzetképből kirajzolódtak a jövő feladatai: az eredményes munkához nyelvművelő szervezet létrehozása szükséges; elengedhetetlenül fontos az anyanyelv iskolai tanításának törvényben biztosított lehetősége; nélkülözhetetlen a hazai nyelvművelő műhelyekkel való rendszeres kapcsolat.

A második nap délelőttjén „Nyelvünk és nyelvművelésünk helyzete 1994” címmel Grétsy László tartott előadást. Az előadó a hazai nyelv helyzetét vizsgálta öt síkon. Ezek: a helyesírás síkja, fonematikus sík, szemantikai sík, szintaktikai és stilisztikai sík.

Ginter Károly a nyugaton (USA, Kanada, Ausztrália, Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia, Svédország, Németország, Svájc) élő magyarság nyelvállapotát jellemezte, és megállapította, hogy ezeken a helyeken elemi szintű nyelvtanítás folyik. Bár léteznek állami és tudományos szintű kapcsolatok, a helyzet javítására világméretű összefogásra van szükség.

Az anyaország támogatásáról az MKM képviselője, Töttös Istvánné adott tájékoztatást, részletezve, hogy milyen segítséget kaptak a határon túli magyarok nyelvművelés,

nyelvmegőrzés céljára. A jövő teendőit vázolva fontos feladatként jelölte meg a helyi igényekhez való igazodást, a továbbképzést, a távoktatást.

Befejezésül Péntek János (Kolozsvár) mondta el gondolatait a jelenlegi helyzetről és a jövőről. Napjainkban a határon túli nyelvállapotot több kóros tünet jellemzi: keringési zavarok léptek fel, létrejött a kétnyelvű anyanyelv, sorvadásos jelenségek is tapasztalhatók, nincsenek magyar szaknyelvek. Általában megindult a nyelvi „rendszerbomlás” folyamata. A bajok tehát megszorodtak. A gond ma már az, hogy naponta hány emberben hal meg az anyanyelv. Szlovéniát kivéve egyetlen szomszédos országban sem számít hivatalos nyelvnek a magyar. Használati köre egyre szűkül a különféle tiltások miatt. A jövőben a nemzeti nyelv relatív egységének megőrzésére kell törekedni. A mostani helyzet megváltoztatása a szakemberekre tartozik. A siker érdekében erősíteni kívánatos az azonosságtudatot, a nemzeti összetartozás tudatát és az etikai vonatkozásokat. Egységes mozgalmat kell kezdeményezni, mivel a tapasztalat szerint közvetlenül az egyénekre nem lehet hatni, csak az intézményekre (mégpedig elsősorban az oktatásiakra). Ezeknek a hatását egészíthetné ki a sajtó, a rádió és a tévé — a jó példa erejével a világi és egyházi nyelvhasználatban egyaránt.

Graf Rezső

Betű-e a ch?

Nádasdy Ádám Helyesírási ló címmel írt esszéjében a következőképpen vélekedik a *ch*-ről: „A szabályzat a *ch*-ről végképp nem tudja eldönteni, hogy egy betű-e vagy kettő. (Csúnya labanc fattyú ez a *ch*, azért nem szeretjük, tudom én.) A magyar betűk listájában fel sincs sorolva (hm, de akkor hány betű a *technika*?), ám a 228. §-ban az áll: a *ch* kétjegyű ugyan, de egyetlen hangot jelöl. . . s így egy betűnek számít az elválasztáskor. No, mindegy: fattyú, nem fattyú, fő, hogy egészséges legyen” (2000, 1990. 9. 55–61).

Valóban, betű a *ch*? Nem betű? Ha betű, akkor miért nem szerepel az ábécé négy kiegészítő tagja (*q, x, w, y*) mellett ötödikként? Ha nem betű, miért nem szüntetjük meg, s miért nem írjuk át *h*-ra a közkeletűvé vált idegen szavakban?

A szabályzatban ellentmondásos a *ch* helyzete, státusa. Eszerint: „Ha a magyarosan írt közkeletű idegen szavak eredeti idegen írásában *ch, x* vagy *q* betű van, a következőképpen járunk el: a *ch*-t, ha *h*-nak ejtjük, megtartjuk: *jacht, mechanika, monarchia, pech, technika, technikus* stb.” (AkH. 204.)

Az első kérdés, ami e szabály elolvastakor felvetődik, mi lehet az indoka annak, hogy a *ch*-t megtartjuk, ha *h*-nak ejtjük. Hisz ugyanilyen indokkal (indokolatlansággal) úgy is szólhatna a szabály, hogy a *ch*-t átírjuk, ha *h*-nak hangzik. Sőt ez utóbbi megoldás indokoltabb is lenne, ha egybevetjük a szabályzat 202. §-ával: „Ha egy latin betűs írású nyelvből átvett, általános fogalmat jelölő idegen szó közkeletűvé válik, eredeti írásmódját a magyar kiejtést tükröző formával váltjuk fel.”

A *ch* „lóg a levegőben”, betű, de mégsem az, mivel az ábécében nem kapja meg a „betű rangot”, az elválasztáskor viszont megkapja ezt a „státust”, egyenrangúvá válik például az *x*-szel, ami teljesen indokolt, hiszen a *ch* egy hangot jelölő betű, nem pedig betűkapcsolat.

Tovább bonyolítja a dolgot az, hogy a magyar betűrendszer szempontjából kétjegyű betűnek kell tekinteni. Így újabb kétségek merülnek fel, ha tovább vizsgáljuk a szabályponthoz: „A *-val, -vel* és *-vá, -vé* ragos alakulatok elválasztása: *pech-hel*.” Azaz a betűnek és nem betűnek tekintett *ch* immár egyjegyűnek és kétjegyűnek tekintett betű lett. Hiszen ha a magyar ábécé többi kétjegyű mássalhangzójához hasonlítjuk, akkor a következő különbséget vehetjük észre: míg a többi kétjegyű mássalhangzó hosszú változatában az első jegyet kettőzzük meg, addig a *ch* esetében a kettőzés a második jeggyel történik meg. Bár ezt indokolják úgy, hogy a *chh* és *ddz* különbsége elvszerű, a *ch* ugyanis idegen betű, a *dz* magyar (vö. Deme: HIK. 27).

Természetesen régóta vitatott téma ez a magyar helyesírásban. Az előzményeket Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története című művéből ismerhetjük meg.

Az AkH. 1954. elkészítésének időszakában Benkő Loránd a következőképpen foglalt állást a *ch*-val kapcsolatban: „... a *ch* ejtése is igen közel jár, sőt sok esetben teljesen megegyezik a magyar *h* hanggal. Nem ütköznék tehát különösebb akadályba, ha a *ch* és *x*

betűket ezután *ksz/gz* és *h* betűkkel cserélnők fel, elérnők azonban azt, hogy meghonosodott idegen szavainkat egységesen, kivételtől mentesen tudnók írni, azaz a magyaros írást minden megkötés nélkül tudnók alkalmazni” (MNy. 45 (1949): 92).

Ehhez azt tehetjük hozzá, hogy az *x* átírása azért nem szükséges, mert „legális” betű, szerepel a magyar ábécében. Ugyanakkor ki kell emelni Benkő Loránd azon gondolatát, hogy az átírással a meghonosodott idegen szavakat egységesen tudnánk írni, valamint azt, hogy az átírás nem vonatkozna a családnevekre, illetve a családnevekből származó köznevekre. Ezt indokolja a családnevekre vonatkozó hagyományörzés, valamint a név sérthetetlenségének és tiszteletben tartásának elve is. Mindkettő megfontolandó javaslat az elkövetkező helyesírási szabályzat elkészítéséhez.

A Nyelvművelő kézikönyv alapján a *ch*-t tartalmazó szavakat négy csoportba sorolhatjuk. A hangkörnyezettől függően háromféle *h* hangot ejtünk.

1. A nyelvünk hátával és szájpaddlásunk hátsó részével képzett *h*, palatoveláris spiráns (x), olyan *h*, mint amit a *doh*, *dohszag*, *sah* stb. szavakban ejtünk: *almanach*, *jacht*, *krach*.

A *h*-t ezekben a szavakban azért ejtjük keményebben, mert előtte hátul képzett magánhangzó áll, valamint az is befolyásolja, hogy a szó végén áll, illetve az egyik esetben mássalhangzó követi.

2. A *j* hang résének megfelelő helyen képzett *h*-t, prepalatális spiránst (ȣ) ejtünk a következő szavakban: *cech*, *pech*, *technika*, *technikás*, *technikum*, *technikus*, *technológia*, *technológus*.

Bár igaz, valamivel hátrébb képzett a *h*, mint a *kapj*-féle szavakban, de mindenképpen előrébb képezzük az előbbi csoport *h*-inál. Oka: a *ch*-t palatális magánhangzó előzi meg, a szó végén áll, illetve dentalveoláris mássalhangzó követi.

3. Két magánhangzó között rövid *h*-t, laringális spiránst ejtünk, mint például a *lehangol* szóban: *disztichon*, *machináció*, *mechanika*, *mechanizmus*, *mechanizál*, *psziché*, *pszichidáter*, *pszichológus*, *pszichikai*, *pszichikus*, *pszichoanalízis*, *pszichopata*, *pszichózis*.

4. Ugyanúgy rövid *h*-t ejtünk, mint az előbbi csoportban, a különbség csupán annyi, hogy a *ch*-t egy mássalhangzó előzi meg: *anarchia*, *archaikus*, *archaizál*, *archaizmus*, *archeológia*, *archeológus*, *architektúra*, *archívum*, *monarchia*, *orchidea*. Bár igaz, a *h*-t ezekben a szavakban egy kissé előrébb képezzük, mint az előző csoport laringális spiránsait, mivel minden esetben egy dentalveoláris képzési helyű *r* előzi meg a *h*-t.

A *charta* szó újabban politikai okoknál fogva bekerült a köznyelvbe. Ezt a szót *k*-val kellene írni: *karta*.

A *machiavellizmus* maradhatna így *ch*-val, hiszen ez tulajdonnévi eredetű szó, mint az *archimedesi* (csavar), *bacchanália*, *bacchánsnő*.

Egyetlen esetben nem ejtjük a *ch*-t: a *barkochba* szóban. Itt ajánlatos lenne a szót a következőképpen átírni: *barkóba*. Külön gondot jelent az *echó* 'visszhang' szó, az ÉrtSz. szerint ebben *k* hangot ejtünk a *ch* helyén, a homonimáját *k*-val is írjuk: *ekhó*. Mi legyen vele?

Természetesen azon lehet vitatkozni, hogy a felsorolt szavak közül melyek számítanak még idegennek, szakkifejezésnek — ezekben az esetekben még indokolt a *ch* megtartása —, azonban úgy vélem, hogy a bemutatott kifejezések nagy része már „rég kinőtt” az idegen szó kategóriájából. Nap mint nap használjuk, részei a köznyelvnek, indokolt az átírás. Egyébként a felsorolt szavak mindegyike megtalálható az ÉKSz.-ban. Ugyanakkor a *ch*-nak a kiejtésben háromféle *h* hang felel meg, s a fő, hogy ezek mind a magyar *h* fonémavariánsai is egyben. Tehát nem lehet érv az átírással szemben az, hogy a *ch*-val írt *h* más hangot jelöl, mint a magyar *h*-val írt *h*. Másképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy ha eltér is a *ch* ejtése a *h*-étól, csak annyiban, amennyiben a magyar *h* kiejtett változatai, fonémavariánsai is eltérnek egymástól a hangkörnyezettől függően. Mindezekből az is következik, hogy a *ch* nem

fonéma, hiszen nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, nem is lehet, mert kiejtett változatai megegyeznek a magyar *h*-ével.

Mint ahogy korábban átírták a *k*-nak ejtett *ch*-t (pl. *kártya*, *kiló*, *kolera*), úgy át lehetne írni a *h*-nak ejtett *ch*-t is.

Amennyiben a *ch*-t a felsorolt szavakban (vagy azok nagy részében) átírnánk *h*-nak, az olyan idegen eredetű szavak közé sorolódna, amelyek írásukban is beilleszkedtek a magyar nyelvbe. Bár az is igaz, ha átírunk *h*-ra egy ilyen gyakran használt idegen eredetű szót (*monarchia*), rögtön felvetődik, mi legyen a szó szócsaládjával, képzett és összetételi alakjaival (*monarchikus*, *monarchista*, *monarchofasizmus*).

A következő helyesírási szabályzat megjelenéséig mindenképpen el kellene dönteni, hogy betű-e a *ch*, vagy sem. Ha az, akkor be kellene venni az ábécébe a kiegészítő tagokhoz ötödiknek. A helye a sorrendben a *h* után lehetne, mivel a *ch*-t tartalmazó szavakat az ábécérendbe soroláskor eszerint helyezték el a szótárírók.

Ha nem betű — s véleményem szerint ez a helyesebb válasz —, akkor a közkeletűvé vált idegen szavakban át kellene írni *h*-ra, s az idegen eredetű szakkifejezésekben, tulajdonnevekben, valamint a tulajdonnevekből képzett alakulatokban megtartani *ch*-nak.

Minya Károly

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a
PANNÓNIA MED-HOTEL
(9400 Sopron, Várkerület 75.)
támogatásával jelent meg.**

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Juhász Dezső</i> : Megjelenőben új etimológiai szótárunk	335
<i>Kocsány Piroska</i> : Szöveg és szövegten: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából	340

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szathmári István</i> : Megszállott és megszállt	350
<i>Nyomárkay Viktor</i> : Állócsillag, játékbarlang	351

Szemle

Kemény Gábor: Képekbe menekülő élet (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	352
Nagy Géza: Bodroghközi tájszótár (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	355
Vöö Gabriella: Igaz ember igazat szól (Ismerteti: <i>Györke Zoltán</i>)	359
The Language Situation in the Russian Federation (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	361
Dansk—Ungarsk Ordbog (Egy újonnan megjelent dán—magyar szótár) (Ismerteti: <i>Kincses Kovács Éva</i>)	365
Zimányi Árpád: Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1979.	367

A Nyelvőr hírei

<i>Fülöp Lajos</i> : Szende Aladár 80 éves	369
<i>Graf Rezső</i> : A magyar nyelvművelő társaságok találkozója	371

A Nyelvőr postája

<i>Minya Károly</i> : Betű-e a ch?	374
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1052 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I –II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.
197. **Szikszainé Nagy Irma:** Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
200. **Bárczi Géza** Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva.** 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft, II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd: Sznobság a nyelvhasználatban

Tolcsvai Nagy Gábor: Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus

Grétsy László: A nyelv művelés halhatatlanjainak városa: Veszprém

Jenei Teréz: Indázó mondat- és szövegszerkezetek Babits Mihály novelláiban

Bagaméry Gáspárné: Mi is megpróbáltuk!

Papp Tünde: Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről. II. rész.

Guttmann Miklós: A szókészlet táji rétegének változása a szlovéniai Szentlászlón

Fehértői Katalin: Gondolatok családneveink eredetéről

B. Fejes Katalin: A szintagmabokor harmadik fajtája

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Benkő Loránd</i> : Sznobság a nyelvhasználatban	377
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus	385
<i>Grétsy László</i> : A nyelvművelés halhatatlanjainak városa: Veszprém	398

Íróink nyelve

<i>Jenei Teréz</i> : Indázó mondat- és szövegszerkezetek Babits Mihály novelláiban	406
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Bagaméry Gáspárné</i> : Mi is megpróbáltuk!	412
<i>Papp Tünde</i> : Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésé- nek néhány kérdéséről. II. rész.	415

Nyelvjárásaink

<i>Guttman Miklós</i> : A szókészlet táji rétegének változása a szlovéniai Szentlászlón	422
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Fehértői Katalin</i> : Gondolatok családneveink eredetéről	430
<i>B. Fejes Katalin</i> : A szintagmabokor harmadik fajtája	437

F 8246 / 98

MAGYAR NYELVŐR

118. ÉVFOLYAM * 1994. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Sznobság a nyelvhasználatban*

1. Nyelvhasználatunk mindennapjaiban megannyi olyan probléma előkerül, amelyről — több-kevesebb iskolai vonatkozása okából — eszmét cserélni e körben is szükséges és hasznos lehet. Válogatni közülük sokaságuk miatt talán könnyű is volna; illő megtalálásukat inkább csak az nehezíti, hogy érdemi kifejtésük lehetőségét az előadási forma idő és türelem szabta korlátai zárják szűkre. Hogy miért választottam közülük — az Anyanyelvi Napok megnyitójának immár szokássá vált hagyományának egyébként megfelelően — mégis olyat, melyet nyelven kívüli szélesebb összefüggései, valamint nyelvi szerteágazottsága miatt ily szűk keretben összefogni majdnem reménytelen, annak oka egyrészt az, hogy nyelvművelő szakirodalmunkban e téma egészéről eddig — számos részletvonatkozásának felvetése ellenére is — eléggé kevés szó esett, másrészt az, hogy időszerűségét jelenünk nyelvi képe sajnos többrendbelileg igazolja.

2. A nyelvi sznobság nem elsősorban a nyelv elvont szerkezetének, rendszerének körébe vágó téma; még ha magától értetődő is, hogy mint minden nyelvhasználati kérdés, a sznob jellegű nyelvhasználat is a nyelvi rendszernek történetileg kialakult és szinkrón működő közlési realizációjában érvényesül, ahhoz képest mutatja feltűnő jellegzetességeit, s ha mint a nyelvhasználati szinten végbemenő folyamatoknak általában, a nyelvi sznobizmusnak is megvannak magának a nyelvi rendszernek további alakulására vonatkozó kihatásai. Mint a nyelvhasználati kérdések általában, a mi témánk is elsősorban társadalmi kapcsolatú és meghatározottságú, sőt jellegénél fogva különösen erős vonatkozásban van a nyelv, illetőleg a nyelvhasználat háttérével, a társadalom életét, működését befolyásoló tényezőkkel, a társadalmi létet, a helyzet- és érdekviszonyokat, a tudati jelenségeket, a műveltséget, a társadalmi magatartást, szokásokat, modort, erkölcsöt, ízlést jellemző körülményekkel.

Nyilvánvaló, hogy a nyelvi sznobság kérdése adott társadalom saját nyelvének, anyanyelvének vonatkozásában érdekes elsősorban, a társadalom anyagi és szellemi jellemzői e „belső” viszonylatban határozzák meg a

* Az „Anyanyelvi nevelés — embernevelés” címmel rendezett XI. Anyanyelv-oktatási Napok elnöki megnyitója. Elhangzott Egerben, 1994. július 4-én.

nyelvi magatartásnak minket e témában érdeklő, sokszor nagyon nyíltan feltűnő, sokszor viszont csak stiláris finomságokban, rejtetten előbukkanó tüneteit. Így van ez még akkor is, ha a sznob színezetű nyelvhasználati tüneteket előhívó társadalmi tényezők rendszerint világméretekben mutatózó társadalmi jelenségekhez kapcsolódnak, és nemcsak az anyanyelvben, hanem más nyelvekben: más népek anyanyelvi használatában ugyancsak gyakorta feltűnnek, sőt idegen nyelv használatában is fölbukkanhatnak.

3. A nyelvhasználat társadalmi meghatározottságából következik, hogy a társadalmi magatartásban megjelenő sznobság és a nyelvi magatartásban feltűnő sznobság édestestvérek, azonos tartalmúak és gyökerei, az utóbbi az előbbinek csupán verbális kifejeződése. Éppen ezért nincs is szükség általános jellemzőik szétválasztására.

A *sznob* fogalmát és magát a szót is William Makepeace Thackeray angol írónak „Anglia sznobjai” (*The Snobs of England*, 1846—7), illetőleg „A sznobok könyve” (*The Book of Snobs*, 1848) című művei terjesztették el, melyek témája a társadalmi jelenségekre különösen fogékony író cambridge-i diákéveinek emlékeiből fakad. Az angol szó eredetileg a mesterlegények, főként suszterinasok csoportját jelölte, a cambridge-i diákokra Thackeray idejében már pejoratívan használták.

A sznobság fogalmához kezdettől fogva olyan képzetek kapcsolódnak, mint érdekérvényesítés, presztízsszerzés, többnek látszás keltése céljából valóságos vagy vélt magasabb társadalmi szintek elérésének, utánzásának vágya és gyakorlata, az előkelőség, sikeresség, tekintély, műveltség képviselőit elvtelenül, szolgálai, hódolóan követés, és mindezzel együttjáróan divatjelenségek túlzó, magakelető felkapása. A sznob legtöbbszörre hamis illúziókat kerget: azt hiszi, hogy utánzásával, fellengzésével valóságos hatást kelthet; de főként értő környezetben, ahová felemelkedni vágyik, igyekezete éppen a visszajára fordul, látszatkeltő mesterkedését árulja el. A sznob jelenségek egyébként nemcsak félműveltek sajátjai, hanem — ahogy azt már Thackeray megörökítette a cambridge-i diákok körében — értelmi-ségi szinten sem éppen ismeretlenek.

Mint minden társadalmi jelenség kifejlődésének és megerősödésének, a sznob magatartásnak is az emberi életkörülményekben és az azokat tükröző tudati szférában gyökerező, reális okai vannak. Ezeket mindenütt, nemcsak nálunk a modern élet, a rohanó, bonyolódó világ körülményei manapság még erősítik is. Az ipari, technikai forradalom, az üzleti, érvényesülési verseny, az információáradattal, ezernyi külső hatással járó kommunikációs robbanás, a világ kitágulásából következő „külső” kulturális és nyelvi befolyások növekedése, az előnyök gyors felismerése szerepének előtérbe kerülése, az egzisztencia-harc erősödése stb. olyan helyzeteket teremtenek, amelyekben a társadalom egyes csoportjai és egyedei számára egyre fontosabbá válik, hogyan, milyen eszközökkel tudják helyüket megállni, a versenyhelyzetekben magukat minél jobban „eladni”, minél többet felmutatni, minél többnek látszani.

Az egyének, közösségek tehát akár céltudatosan, akár ösztönös ráérzéssel kénytelenek keresni, alkalmazni olyan eszközöket, amelyekről azt

hiszik vagy sejtik, hogy megfelelők a figyelem felkeltésére, az előnyös látszatok megteremtése számára. A környező világ meg valóságos vagy vélt ideálokban ontja a sikermintákat, melyeket presztízsszerzés céljából lehet követni, utánozni. Ez persze óhatatlanul a saját értékek, tulajdonságok gyengülésével, bizonyos önfeladással is együttjárhat.

Nyilvánvaló, hogy mindezek a tudatos vagy tudat alatti törekvések a társadalmi érintkezésben nyelvi kifejezésre is jutnak, illetőleg mindezeknek megvannak a maguk verbális vetületei. A kommunikációs információáradatban a nyelvhasználati tekintélymintákat sem kell sokat keresgélni, tolnak azok mindenfelől: rádióból, televízióból, sajtóból, a szórakoztató iparból, a reklámból stb. A nyelvhasználat pedig különösen alkalmas terep arra, hogy e minták szinte automatikusan, észrevétlenül hatoljanak be az egyének és közösségek nyelvi megnyilvánulásaiba, pusztítva a saját, természetes nyelvi értékeket.

4. Ennek az előadásnak a keretei nem alkalmasak arra, hogy a nyelvi sznobság igen sokféle rendű és rangú megnyilvánulását tüzetesen taglalhasuk, és különösen nem nyújtanak teret arra, hogy a napjaink nyelvhasználatában e vonatkozásban felbukkanó példasereget felsorakoztassuk. Meg kell elégednünk néhány idevágó jellemző tünet megemlítésével.

A nyelvi utánzás egyik leggyakoribb esete a divatszavakkal, divatkifejezésekkel való minduntalan élés. „Ügyeletes” divatszó minden időben van jó néhány. Közülük jelenleg talán a *nem igazán*, *nem igazából* vezet; vagy két hete egyik rádiós sportközvetítőnk szövegében 21 *nem igazán*-t számoltam, pedig csak akkor kezdtem strigulázni, amikor már folyton megütötte a fületem: a 21 nem egészen fél óra termése volt.

Még ma sem teljesen lefutott divatkifejezés értelmiségi sznobjainknak *valahol az a véleményem*, *valahol arra gondoltam*-féle sületlensége, vagy a fontoskodó nyilatkozóknak néhány felvezető típusmondata: *az az igazság, hogy...*; *úgy ítélem meg, hogy...* stb. De már tolultak futótűzként utána az új divatfrázisok, az *ilyen egyszerű*, *ennyi* stb. hivalkodó szövegzárásoktól a *nem semmi*-ig meg a *nem jött össze*-ig.

Némelyik divatközhely szívósan tud tovább is élni: még a mozgalmi zsargon „legszebb” napjaiból maradtak ránk mára is ilyenek, hiszen megint csak főként köztéren nyilatkozóknál a jelenben sem éppen ritka az *előre kell lépni*, *nagyon oda kell figyelni* és sok társa.

Az efféle kitételek természetesen nem önmagukban, nem egzakt nyelvi mivoltukban minősülnek a sznobság megnyilvánulásainak, sőt közülük némelyik kezdetben, elkoptatott klisékorszaka előtt még talán szellemesen is hathatott, még a közlés színességét is pozitív stíluseszközként szolgálhatta. Unos-untalan szajkózásuk az, ami a nyelvi kérkedés, fellengzősség, akarnokság tipikus tartozékaivá avatja őket. Úgy látszik, sokakban — részben tudat alatt — olyan képzetek, nyelvi reflexek alakulnak ki, hogy a különféle divatszólamoknak a közlésükbe való belekeverése valami modernséget, eredetiséget kölcsönözhet vagy legalábbis kiemelő, erősítő hatású lehet; pedig az efféle valójában csak a sablont terjeszti, a megnyilatkozás egyéni ízét pusztítja.

A *nem igazán* egyébként beletartozik az elkenő, szépítő kifejezések sorába is, melyek finomkodó közlési sikként szintén gyakran jelentkeznek. Hányszor halljuk, hogy azt mondják: *lényegében kész, gyakorlatilag megfelel, alapvetően jó* stb., ami valójában fedőneve annak, hogy valami elintézetlen, rossz.

A nyelvi finomkodás nem új jelenség, állásait azonban folytonosan erősíti. Különösen a közgondolkodásban alacsonyabbnak tartott társadalmi szinteken, ilyen foglalkozások körében korábban természetes, megszokott terminusok mintegy tabuszavakká válnak, helyüket szebbnek, ízlésebbnek vélt szavak foglalják el. Nemrégiben mesélte egyik ismerősöm, hogyan járt egy hentesüzletben, amikor *disznóhús*-t kért. Nemcsak meglehetősen szigorú kioktatást kapott, hogy vegye tudomásul: ott csak *sértéshús*-t árulnak, de még magasröptű szemináriumai előadást is végig kellett hallgatnia arról, hogy a sertés a legjámborabb, legtisztább állat, *disznó*-k legföljebb az emberek között vannak. Így lett a piacon is, vendéglőben is a *krumpli* kizárólagosan *burgonya*-vá, a *petrezselyem* *fehérrépa*-vá, a *spenót* *paraj*-já, meg persze a *kofa* is *piaci elárusító*-vá, a *pincér* is *éttermi felszolgáló*-vá. S ki ne látott volna már nemcsak előkelő éttermek, hanem akár lebujszerű vendéglők, üzemi menzák étlapjain is melioratív szavak bőségével kicifrázott ételneveket, melyek között a *nudli* helyébe lépő *burgonyás hengerke* vagy a *paprikás krumpli*-t álcázó *serpenyős rostélyos* már csak gyenge inasai a soha nem látott, hallott csodákat ígérő elnevezéseknek. Csak aztán, amikor kihozzák és megkóstoljuk e „gyönyörű” nevű étkeket...

A nagyképűség jellegzetes megnyilvánulása, amikor a közlő a hallgatótól folytonos rákérdező kifejezésekkel tudakolja, fölfogta-e szavait, amelyek szerinte nyilván oly veretes, magasröptű gondolatok hordozói, melyekkel nem föltétlenül bír el a közönséges halandó. Ilyen közlésekben minden második-harmadik mondat után el szokott hangzani az *érted?*, *érted ugye?*, *tudsz követni?* és más ilyesmi.

Tulajdonképpen a nálunk annyira elharapózott durva, mocskos, trágár beszédben is rejlenek sznob törekvések. Sokan a férfiaság, erősség, bátorság, szókimondás jelképeként, a határozott egyéniség kifejező eszközének tekintik a nemiséghez, erőszakhoz, gyalázkodáshoz kapcsolódó jelentéstartalmú szavakat, frazémákat, mondatzáró felhívásokat. A fiatalok társalgásában nem kis részben a felnőttek utánzása, a felnőttnek látszás vágya, a feltűnéskeltés igénye hívja elő az ilyen jellegű nyelvhasználati tüneteket.

Persze nemegyszer jó szándékú törekvések is fordulhatnak visszájukra, válhatnak erőltetetté, modorossá, hivalkodóvá. Még akár nyelvhelyeskedő buzgalom is felszínre hozhat ilyeneket. Ott van például az úgynevezett betűejtés szokása, a *látja, adta, község, kisebb, egyetlen*-féle beszédmód, melyben az írásformák szolgai tisztelete az olvasottság, műveltség, nyelvi finomság látszatának hamis képzetével társul. Nyelvművelők tanácsainak félreértelmezéséből is gyakran fakadnak túlbuzgó, túllihegő beszédaktusok: ilyenek — mondjuk — az igenévi állítmányok használatának körében az *Ez a kérdés nem megoldott. A munka még nem befejezett* típusú szerkesztések.

De a nyelvi tudálékosságnak, nagyképűségnek, hivalkodásnak még seregnyi, a közlésbe minduntalan beleszótt megnyilvánulása van a mai beszéddivatban, a *hogy úgy mondjam*-tól, *hogy is mondjam*-tól a nézzé-ig a legszélesebb skálában.

És itt van az üzleti élet ezernyi nyelvi hivalkodása. Közszerzőssá vált például a cégelnevezések minél cifrább, cirkalmasabb, nagyzóbb megformálása, lehetőleg azzal a szándékkal is, hogy minden tevékenységet halmozva kifejezzenek, amely működési körükbe tartozik. Mennyi efféle vállalatnév van: *Septox Kórházi és Egészségügyi Hulladékokat Gyűjtő, Szállító és Ártalmatlanító Kft.* (persze csupa nagybetűvel), vagy *Forma-Art Reklám-Propaganda és Csomagolótechnika Kiszövetkező Műanyag és Fröccsrészlege*. Bizonyos mértékben a másik véglet, hogy a cég oda nem illő, talán csak a szójelentések tudatlanságából származó fellengző, hangzatosnak vélt nevet kap. Az egyik fővárosi szépsészeti vállalatot így hívják: *Anaconda Kosmetikai Kft.* Hogy hogyan illik a nő szépséghez a förtelmes vízi óriáskígyó neve, azt valószínűleg hiába kérdeznénk a magát nyilván találékonynak, szellemesnek tartó névadótól.

A sznobok nyelvhasználatának egyik legtipikusabb példacsoportja a növekvő mértékű címkórsághoz, a tisztségnevek feltupírozó, rálicitáló alakításához kapcsolódik. Ma már gyakran viszonylag jelentéktelen szervezetek, különféle oktatási intézmények, diákkollégiumok, könyvtárak, ipari, kereskedelmi részegységek élén is *főigazgatók*, *vezérigazgatók* foglalják el a korábbi *igazgatók* helyét, másutt a *titkárok* is sorra-rendre *főtitkárok*-ká minősülnek át, s a közelmúltnak jórészt csak látszatot jelentő felsőoktatás-fejlesztésében sem kis indukáló része volt annak, hogy egyes főiskolai vezetők a még előkelőbbnek vélt *rektori* címre ácsingóztak. És mennyi efféle rendű és rangú intézményünk, szervezetünk, rendezvényünk címében jelenik meg egyre növekvő számban például az *Akadémia*, *Kamara*, *Parlament* stb. névelem, nyelvi alátámasztást szándékozván adni a magas szellemi színvonal, a kiemelkedő fontosság illúziójának s jelezvén egyúttal társadalmi életünk nagyzó tendenciáit.

5. Az idegen nyelvek tudásának az anyanyelvi használatban való fitogtatása egyik legjellemzőbb kifejeződése a nyelvi sznobizmusnak. Idegen nyelv tudásával vagy legalábbis abból bizonyos elemek ismeretével, külföldi minták utánzásával látványosan lehet nyelvileg feltűnni, tájékozottság, műveltség, világlátottság, előkelőség látszatát keltve hivalkodni.

Az idegen nyelv tudása persze lehet igen nagy társadalmi érték, mégpedig nemcsak abban, hogy a nemzetközi érintkezést, tapasztalatot és műveltségszerzést, üzleti kapcsolatokat, turizmust szolgálja, hanem az idegen nyelvek egyes elemeinek, szavainak, kifejezéseinek átemelése értékeket teremthet az anyanyelv számára is, hiszen tudományos, technikai terminus technicusokkal bővítheti, árnyalhatja a szaknyelveket, sőt stílári színézetek kifejezésére, a szinonimitás bővítésére is lehetőségeket nyújthat. Minden nyelv meghonosodott idegen szavai tanúságot tehetnek erről az értékteremtésről, nem is szólva az anyanyelvbe már telje-

sen beivódott jövevényszavaknak — egykor idegen szavaknak —, valamint a tükörszavaknak, tükörkifejezéseknek a tömegéről.

Mindez azonban csak akkor áll fenn, ha az idegen nyelvi elemek átvétele hiánypótló jelleggel, mértékkel, az anyanyelv szókincsének, kifejezőképességének, tulajdonnév-anyagának károsodása nélkül történik. De sajnos, az idegen szavak használatában nemcsak ilyen, a nyelvfejlődés szempontjából pozitív, esetleg közömbös hatású folyamatok kapnak teret, hanem az idegen nyelvek tudása vagy legalábbis bizonyos frazeológiai elemeinek ismerete — mint műveltségjelző tény — negatív vonzerőt is kifejtethet a nyelvi tudást fitogtatni, azzal fennhéjázni akarók számára. Mai világunkban erre egyre erősebb mértékben az angol válik alkalmassá, világméreteken rohamosan növekvő szerepe, tekintélye következtében.

A világnyelveknek, különösen pedig a mindenk fölé emelkedő angolnak presztízse alól még a nagy nyelvek beszélői sem tudják magukat teljesen kivonni, hisz ma már még a nagy nyelvi öntudatú franciák is nehezen küzdenek az angol nyelvi befolyással. A kis nyelvek beszélői pedig még inkább védtelenek az angol hatással szemben, s legfőljebb hagyományos anyanyelvi érzelmi vonzódással, nagy nemzeti műveltséggel rendelkező népek, mint például a finn, tudják a védekezés eszközeit sikerrel alkalmazni. A finn példa is mutatja, hogy a kis nyelvek helyzete között is vannak különbségek e tekintetben: az európai kis nyelvek legtöbbje indoeurópai eredetű, kifejezőképességének, szókincsének bizonyos alapelemei részben közősek, részben azonos struktúrákra épülnek, ezért az angollal meg a többi világnyelvvel átvételi, megértési készségük, mechanizmusuk is zökkenőmentesebb. A magyarban viszont — mint a finnhez hasonlóan nem indoeurópai nyelvben — sok morfológiai, fonológiai, helyesírási, sőt jelentésbeli adottság is nehezíti az idegen nyelvi elemek beilleszkedését.

Emiatt nálunk az idegen nyelvek előtt hódoló, sznob nyelvi magatartásnak az indoeurópai nyelvek egymástól való átvételein túlmutató többletveszélyei, kommunikációs zavarokat is előidéző hatásai vannak. Ennélfogva az idegen szavak és kifejezések alkalmazásának mértéktelen túlhajtása, az anyanyelv közismert, saját elemeinek általuk sorozatos kiszorítása a mi nyelvünkben a magakelletésnek, hivatkozásnak, okoskodásnak, idegenmáimolásnak is még nyilvánvalóbb eszközeül tűnik föl, szakszövegekben is, hát még a köznapibb nyelvi érintkezésben. És a közlő szándékaival ellentétben nem nyelvi műveltségről, hanem inkább műveletlenségről, az anyanyelvi értékek nem ismeréséről árulkodik. Az ilyen nyelvi magatartásban a közlés valódi értékeinek hiányosságai nemcsak abban nyilvánulhatnak meg, hogy az anyanyelvet természetes módon ismerő és használó hallgatók, olvasók számára érthetatlenné teszik a mondanivalót vagy legalábbis egyes kitételeit — ez egyébként akár a presztízsnövelés kifejezett szándéka, fogása is lehet —, hanem az is, hogy az idegen divatszók sűrű alkalmazása éppen az ellen hat, amelyet mértékkel, szükséggel akár szolgálhatna is. Ugyanis éppen a nyelvi változatosságot, szinonimitást öli meg. Aki számára — annyi szinonimikus lehetőség kiölésével — minden történés *sztori*, akinek fokozó

jelzője egyedül a *szuper*, aki igenlő válaszra csak az *oké*-t ismeri, az a magyar szókincset mértéktelenül szegényíti, stílusát elszürkíti, hamis ideálokat kerget, hisz közlésmódjával éppen nem kitűnni fog, hanem abban elsekélyesedni.

Hogy a manapság lépten-nyomon hallható tömérdek kiszorító szerepű *holding*-ről, *licence*-ről, *sponsor*-ról, *teenager*-ről, *image*-ről, *show*-ról, *team*-ről, *marketing*-ről és társaikról meg a hozzájuk kapcsolódó nyelvi divatjelenésekről ne is beszéljünk.

Bár az angolból vett szavak unos-untalan használata kétségkívül minden más felkapott, sablonná vált nyelvi elemet megelőz, nagyzóló idegen szavak szajkózására sok egyéb példa is van. Közéleti téren már szinte senki sem mond *egyértés*-t, csak szakszerűbbnek, magasabbrendűnek vélt, ügyet méltóbban kiemelőbbnek hitt *konszenzus*-t. S a politikai nyelvben is már jócskán elcsépeelt *paktum*, *finanszíroz* (újabban inkább *megfinanszíroz*, sőt *megfinanszíroz*) és társai is szétterjengenek már más stíluszinteken, a mindennapi közlésben is.

A nemzetközi üzleti élet különösen az utóbbi években erősen behálózta országunkat, s az idegen cégek betelepülése rengeteg új cégnevet hozott be hozzánk. Ez elkerülhetetlen folyamat, a külföldi vállalatok nem fognak a mi kedvünkért itt cégnevet magyarosítani, ezt kiterjedt üzleti érdekeik sem engednék. Sajnos azonban a jelenség nem marad meg a természetes körében, sőt még a külkereskedelmi kapcsolatban részt vevő magyar cégek körében sem: ma már oda jutottunk, hogy a legkisebb, belföldi viszonylatban is jelentéktelen kócerájok is hangzatos vagy annak vélt, legtöbbszörre angol cégnevet kapnak. Utcáink cégtáblái, telefonkönyveink telis-teli vannak ilyenekkel. A példák tömegét lehetne felsorakoztatni, hogy az angol szavak jelentéstartalma nem is mindig illik a cég tevékenységéhez, sőt a név nemegyszer nyelvtanilag sem megfelelő, s kiejtése körül is többféle baj adódik. Az idegenek legjobb esetben megmosolyogják ezt a szolgálai nagyképűséget, a remélt üzleti sikert azonban ez aligha hozza meg.

A nevek világa különben is széles terepe az idegenkövető nyelvi nagyzolásnak. Elegendő itt utalni szállodaneveinkre. Mivel ezek az idegenforgalomra is berendezkedtek, nevükben az idegen elemek még csak-csak elmennek, bár nem szükségszerűek. Az azonban már erősen fellengző nyelvi tünet, hogy vidéki kisvárosainkban is jócskán feltűnik az *Intercontinental*, *International*, *Európa* stb. Nem valószínű, hogy az efféle névadások következtében több vendég menne e helyekre, vagy ettől növekedne meg a magyar vendégfogadás hírneve.

A névhasználat más színterein magyar szövegkörnyezetben is jól ismeretese a használók idegen nyelvi, külföldismereti jártasságát mímelő *Komarino*, *Novi-Sad* vagy *Wien*, *Leipzig*-féle városnév-emlegetések. A személynevek körében a minél különlegesebb, sokszor kiejteni, leírni is problematikus utónevek (keresztnevek) divatja ül egyre nagyobb orgiát. Európába igyekezetünknek lehetnének talán jobb módjai is az efféléknél.

Már meghonosodott idegen eredetű magyar szavakkal, nevekkel is lehet azonban sznob játékot űzni. A nyelvi tudálékosság, modorosság sajátos példája egyes, hagyományosan *s*-ező, sőt már az egykori magyarországi latinban is *s*-sel ejtett latin eredetű nyelvi elemek *sz*-ező kiejtése: *szumma*, *sztátusz*, *demonstrál*, *sztatikus*, *Rókus* stb. Ide vág a jócskán hallható német gyökerű *Ejropa* ejtésmód is. Különösen intézménynevekben harapózik el az idegen nyelvi szórend, nemcsak a céget hirdető feliratban, hanem a cég hivatalos nevében is. Magyar nyelvi elem előtt a *Hotel*, *Club* stb. még hivalkodóbb, bizarabb, mint idegen eredetű előtt. Ilyenkor a *Hotel Atlantis* típus kevésbé idegenmajmoló, mint a *Hotel Tárogató*, *Club Ifjúság*, *Butik Minden* meg a többiek. Makaróni nyelvi szörnyszülöttként válik napjaink divatkifejezésévé a *per pillanat* és a *per ma*.

De tiszta magyar nyelvi elemekkel is lehet idegen nyelvi szokásokat majmolni. Gondoljunk csak a férjezett nőknek már a második világháború után feltűnt, de magát ma is szilárdan tartó, sőt terjedő olyan megnevezéseire, amikor a nőket férjük családneve és saját keresztnévük együttesében emlegetik, szólongatják (pl. *Szőke Jánosné Kovács Anná-t Szőke Anná-nak*), nemcsak a hagyományos magyar névadással merő ellenkezésben, hanem az egyéni emberi jogok meg a női egyenjogúság hirdetésének legnagyobb dicsőségére.

6. A sznob jellegű nyelvhasználat természetesen nemcsak egyes — saját vagy idegen nyelvi eredetű — elemek: szavak, kifejezések mértéktelen, erőltetett, hivalkodó alkalmazásában jut kifejezésre, hanem az egyes személyek nyelvi magatartásának egészére, a beszédtevékenységben való általános részvételére is jellemző lehet, vagy legalábbis bizonyos beszédhelyzetekben jól kiérezhetően megnyilvánulhat. Hadd utaljak végül is itt csupán kétféle típusú nyelvi magatartásra.

Különösen közszíntéren beszédszerephez jutóknál: rádióban, televízióban nyilatkozóknál, gyűléseken felszólalóknál gyakran megfigyelhető jelenség, hogy erősen kivetkőznek természetes nyelvi magatartásukból, modoros hivalkodással, szakzsargonjukkal, bonyolult mondatszerkesztésükkel, a megszokottól eltérő hanghordozásukkal, hangsúlyozásukkal, hanglejtésükkel akarnak maguk számára — tudatosan vagy tudattalanul — valamiféle hatást elérni, gondolják nyelvi-társadalmi tekintélyüket emelni. Az ilyeneknél — akár ismerjük őket, akár nem — megnyilatkozásukról valósággal lerí, hogy ál nyelvi köntöst öltöttek magukra, amit mondanak és ahogy mondják, az nem lehet az ő szokott, egyéni stílusuk, nem egyezhetik a természetes beszédhelyzetekben produkált nyelvi magatartásukkal. Az így beszélő valóban feltűnik ugyan, de mivel?: csak ízetlen, színtelen, sablonos, modoros, utánzó nyelvhasználatával.

A másik példa már nem a saját, egyéni beszédprodukciókra vonatkozik elsősorban, de persze ott is jelentkezhethet, hanem inkább a mások beszédtevékenységével kapcsolatos magatartást érinti. Arról van szó, ami nálunk eléggé szélteben-hosszában, szinte minden társadalmi rétegben tapasztalható: hogy tudniillik a táji színezetű, nyelvjárási jellegű vagy ilyen elemekkel

is fűszerezett nyelvhasználatot lenézik, műveletlennek, „parasztosnak”, elmaradottnak, szégyelleni valónak tartják, s ennek elhagyását, az abból való kivetkőzést vélik a haladás, a műveltség, a modernség zálogának. E szempontból a kérdés bizonyos mértékig összefügg az előbb említettel is. Természetesen nem arról van itt szó, hogy a táji színezetű beszédtevékenység minden közlési szituációban elfogadható érték. Csupán arról, hogy a táji nyelvtípusok minden nyelvnek, így a magyarnak is történetileg kialakult, hagyományos tartozékai, s egyúttal minden nyelvben a közlési színességnek, a variációs skála bőségének, az egyéni ízek beszédbeli kiteljesedésének a segítői, biztosítékai is, a nyelvnek általános, esztétikai értelemben is megbecsülendő sajátjai. A nagyobb nyelvi műveltséggel, társadalmi értéknek tekintett nyelvi hagyományokkal rendelkező, illetőleg ezt el nem veszített nyelvi közösségekben, például a nyugat-európai nyelvekben ez a táji nyelvtípusok lenézését, szégyellését magában rejtő, alacsonyabb rendűnek, a műveletlenség hordozójának tekintő nyelvi magatartás szinte teljesen ismeretlen. De hát mi a magyar glóbuson élünk, nálunk sajnos ennek az ellenkezője a sikk.

7. Az utánzó, nagyzó, okoskodó, fennhéjázó, látszatkeltező nyelvi magatartás, illetőleg az ezt szolgáló nyelvi elemeknek a sűrű használata meglehetősen beivódott mai nyelvszokásainkba, társadalmunknak nemcsak sajátja, hanem ugyanakkor tükröje is. Ellenük — nyelv művelőink minden tiszteletre méltó igyekezete mellett is — pusztán nyelvészeti eszközökkel, nyelvi felvilágosítással, nyelv művelő munkával küzdeni eléggé meddő vállalkozásnak tűnik, éppen mert a nyelvhasználat mögöttes területeiben gyökereznek, társadalmi tudat- és magatartásformákhoz kapcsolódnak. A nyelvész azért annyit tehet, sőt kell is tennie, hogy e nyelvi lecsapódásokat figyelje, regisztrálja, továbbá figyelmeztet nemcsak közvetlen nyelvi, közlésbeli visszasságokra, hanem szélesebb, mélyebb társadalmi háttérükre, problematikájukra is.

Ha felnőtt társadalmunk e tekintetben való nevelése nem is kecsegtet túlságosan sok reménnyel, a mindenre annyira fogékony és azért még formálható tanulóifjúság körében a rendszeres, következetes nyelvi felvilágosító munka talán több sikerre vezethet, s a jövő kedvezőbb alakításának zálogát is magában hordhatja. A nyelvi példák, a nyelvi visszasságok bemutatásán keresztül alkalmasint tágabb embernevelési célok is elérhetők. És ki tehet az iskolákban e téren többet, mint a magyartanár?

E néhány gondolattal, megköszönve a tisztelt hallgatóság figyelmét és türelmét, az Anyanyelvi oktatási napokat megnyitom.

Benkő Loránd

Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus

A magyar nyelv művelésről szóló diskurzus rendje átalakult az elmúlt öt-tíz évben: élénkebbé vált, kérdések nyitottak meg (újra vagy újonnan). Mindez jól tesz a diszciplínának; az a tudomány (még ha nagyjából)

alkalmazott is), mely három-négy évtizedes igazságok önkéntelenül is dogmatizált és kiürült igazságaival érvel a folyamatos értelmezés helyett, már nem tudomány, hanem kánongyűjtemény. S nem épp itt van-e a konfliktusok egyik fő forrása a magyar nyelv művelést illetően? Vajon a vitázó felek némelyike nem úgy gondolja-e, hogy a korábban rögzített tételek (és nyelvhelyességi ítéletek) rögzített volta érvényes a mai (a korábbtól nyilvánvalóan különböző) értékrendben is? E tekintetben nem éppen eligazító Deme Lászlónak az Irodalmi Szemlében megírt, Péchy Blankára hivatkozó tanácsa: „Keressünk feladatokat, és próbáljuk megoldani őket” (Deme 1994: 84). Nos, ha már keresni kell, akkor az bizony alig különbözik attól, amivel Deme éppen másokat illet: „Találjunk ki problémákat” (Deme 1994: 81).

Mindez azokkal a tanulmányokkal, előadásokkal, újságbeszélgetésekkel kapcsolatban vetődhet fel, amelyek Lanstyák István és jómagam néhány írását illetik többé-kevésbé kemény bírálattal (l. a Magyar Nyelvőr 1993/4. számát, különösen Grétsy 1993, Jakab 1993, Deme 1993 és a vitát 496–9, Jakab 1994, Deme 1994, ill. Tolcsvai Nagy 1991, Lanstyák 1993a, 1993b stb.). Mostani írásom ezért vitacikk, válasz (különösen Jakab István 1994-re), nem tér ki minden részletre. A szakmai diskurzusrendben a nézetek vagy azonnal és nyíltan konfrontálódnak (egy íráson belül), vagy ki-kisaját nézeteit fejti ki, másokkal áttételesen, a befogadásban vitázva. Az előbbi változat explicálja az ellentéteket, ám korlátozza a kifejtést, a másik változat ellenben éppen fordítva működik. Jakab István írása most az előbbire készlet (hiszen ezúttal a diskurzus lehetőségéről van szó), később majd a másik, rendszerező változatra is sort kerítek. Eppen emiatt, a válasz egysége érdekében és terjedelmi okokból nem részletezem azt, hogy az alább kifejtendő antropológiai nyelvszemlélet alapján mit és hogyan kellene tennie a magyar nyelv művelésnek, azon belül a magyarországi és a határon túli nyelv művelésnek a nyolcvanas évek fordulóján bekövetkezett — bár nem váratlan — változások nyomán. Erre a jelen írás mintegy folytatásaként kerítek sort a Magyar Nyelvőr hasábjain a közeljövőben.

Mielőtt mondandóm lényegére térnék, meg kell említenem egy-két dolgot előzetesen. Ellentétben Jakab Istvánnal, bennem nem kelteneek meglepődést ezek az írások. Ismerjük már egymás nézeteit. S mindjárt itt szögezzük le: a magyar nyelv művelés értékrendjét, elméleti kereteit, módszertanát, gyakorlatát illető viták a látszat ellenére sem tekinthetők nemzedéki jellegűeknek. Hiszen vannak idősebb nyelvészek is, akik inkább az újabb, antropológiai alapozású szemléletmóddal értenek egyet, míg találkozhattunk fiatalabbakkal is, akik ezzel szemben a hagyományosabb, Saussure-féle megalapozás hívei.

Még fontosabbnak tartom azt kijelenteni, hogy mind eddigi írásaimmal, mind pedig magában a diskurzusban való részvétellemmel nem küzdeni akarok más nézetek ellen, nem leküzdeni akarok kizáró szándékkal más eszmeköröket — ahogy ezt Jakab István teszi (1994: 57) — nem ellenségkép keresek, hanem eszmét próbálok cserélni bizonyos kérdésekben. Szá-

momra (s talán nem vagyok egyedül) nem egyetlen nézet üdvözítő, ezért azon csodálkozom, hogy mások az általam is fölvetett kérdéskört eleve bűnös gondolatrendszernek kiáltják ki. E gesztus különösen veszélyes, hiszen mindezt a nemzet nevében teszik vitapartnereim (vitapartnereink), így az antropológiai felfogást hirdető a kevésbé tájékozott olvasó és hallgató előtt holmi nemzetellenes mitugrászokként tűnnek föl. S vajon van-e felhatalmazása bárkinek is efféle ítéletekre? Vajon a nemzethez tartozást meg lehet-e határozni egyetlen ideológia mentén? Nem lehetne-e végre megsza- badulni a tudományos áruhába öltöztetett váteszs szerepektől, melyek kizá- rólagosságukkal sokszor éppen rombolnak?

Azt is rögzíteni kívánom, hogy az érzelmeknek és a mellékes dolgoknak e vitában remélhetőleg visszaszorul a szerepe. Érvényesíteném e gondolatot a nemzetről szóló beszédrészekre éppúgy, mint a vitapartnerek megemlé- sekor. Magam tehát nem foglalkozom Jakab István vagy Deme László Irodalmi Szemle-beli írásainak sajtóhibáival, esetleges nem sztenderd for- máival (mert azokban is van, nem csak Lanstyák Istvánéban), s legfő- képpen nem ezzel kívánok értéktételeket sugallni a szerzőkkel kapcsolatban.

Most pedig a lényegről.

Több átfogó jellegű kérdés merült föl az elmúlt évek vitáiban. Ezekből vegyünk sorra néhányat. Az első kérdést Jakab István voltaképpen nem is említi meg, pedig valószínűleg a legfontosabbak közé tartozik. A magyar nyelv ügye a határon túl ma alapvetően nyelvpolitikai kérdés. Azaz kívül esik a nyelvművelés területén. A nyelvi tervezésén nem, ám a nyelvi tervezé- si döntések (pl. a nyelv, itt a magyar nyelv jogi státusa ügyében), a többségi, nem magyar anyanyelvű hatalom kezében vannak a határon túl. A tisztán politikai jellegű döntések következményeit nem lehet tisztán nyelvművelő módszerekkel elhárítani. Jól látja ezt Péntek János, amikor mindezt mind- járt írása elején rögzíti. Az a tény, hogy „A nyelvek mai erdélyi és romániai státuslistáján anyanyelvünk kívül áll a hivatalosság körén és többnyire a törvényesség határán, hivatalos kormányzati felsorolásokban az utolsó he- lyek egyikén, ha egyáltalán megemléttetik” (Péntek 1994: 134), politikai döntések eredménye. Ezt hangsúlyozta korábban több különböző írásában Lanstyák István is. Csak ez után az elhatárolás után léphetünk a nyelvhe- lyességgel kapcsolatos vita szűkebb területére.

A második kérdés a tudománytörténeti múlttal kapcsolatos. Szellemi tevékenységünk aligha működhet másképp, mint a múlt folyamatos értel- mezésével. Ebben az értelmezésben az értelmező egyén történeti meghatáro- zottsága a döntő, amely kijelöli azt a horizontot, amelyben a múlt befogad- hatóvá válik. Ezért a múlt értelmezése természetesen folyamatos elkülönbö- zést mutat, egyénenként, csoportonként, nemzedékenként stb. Mindennek következtében nemigen akad abban semmi csodálatos, hogy egy későbbi nemzedék másként értelmezi az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek magyar nyelvművelését, mint azok, akik tevékenyen részt vettek benne. Jakab István ugyanazt rója föl Lanstyák Istvánnak, mint több bírálóm korábban nekem is: „A szerző elemzi az egyetemes magyar és az itteni nyelvművelést,

természetesen csak a rendelkezésre álló adatok, írások alapján. A személyes tapasztalat hiányában” (Jakab 1994: 54). Az idézetben külön mondatba tagolt második rész enyhén ünnepélyes stílusa érzékelteti az olvasóval, hogy hitele pedig csak a személyes tapasztalatnak van. S persze Lanstyák nem volt ott. Miért beszélünk olyan dolgokról, amelyekben nem vettünk részt. A gondolat abszurditásához nemigen férhet kétség: Tolnai sem volt jelen a nyelvújításnál, Pais sem az irodalmi nyelv kialakulásakor. Amikor Péntek János az erdélyi nyelvű művelő hagyományt elemzi s arra hivatkozik (Péntek 1994), akkor nem a történekről beszél, hanem annak reprezentációjáról.

Szembe kell tehát néznie azzal a hermeneutikai ténnyel, hogy az írásokat a befogadók különbözőképpen értelmezik. A benne levés hozzáférhetővé teszi a történet apró mozzanatait is, de a személyes érintettség érzelemmel telíti azt, míg a kívül levés lehetőséget ad a distanciálásra (az „objektivitásra”), ám egyben eltakar apró részleteket. „Nem úgy volt”, hallhatjuk, az írás viszont ezt és ezt jelenti nekünk.

Gadamer így ír erről a kérdésről: „a szellemtudományokban, eljárásuk minden módszeressége ellenére, érezhető a hagyomány hatása, s ez voltaképpen lényegüket és sajátosságukat alkotja. Magától értetődik, hogy nem létezhet olyan véges történeti emberi erőfeszítés, amely teljesen el tudná tüntetni végességének nyomait” (Gadamer 1984: 202). Illetve: „a szellemtudományokban nem beszélhetünk olyan értelemben a kutatás azonos tárgyáról, mint a természettudományokban, ahol a kutatás egyre mélyebbre hatol a természetbe. Ellenkezőleg: a szellemtudományokban a kutatási érdeklődést, mely a hagyomány felé fordul, sajátosan motiválják a mindenkori jelen és annak érdekei. A kutatás témája és tárgya egyáltalán csak a kérdésfeltevés motivációja révén konstituálódik. Ezért a történeti kutatást az a történeti mozgás hordozza, melyben maga az élet áll, s nem ragadható meg teleologikusan a tárgy felől, melyre a kutatás irányul. Nyilvánvaló, hogy ilyen tárgy magában véve egyáltalán nem is létezik. Épp ez különbözteti meg a szellemtudományokat a természettudományoktól. A természettudományok tárgya meghatározható ideális tisztaságában: az, amit a tökéletes, befejezett természetismeretben megismer-nénk; viszont értelmetlen lenne tökéletes, befejezett történelemismeretről beszélni, s ezért végeredményben a kutatás magában vett tárgyáról való beszédnek sincs értelme” (Gadamer 1984: 203). Hasonlóképpen nyilatkozik többek között a szociálpszichológus Polányi Mihály, midőn a pozitivisták tudományértelmezés ellen érvelve a következőket írja: „Vannak azután jelként működő élettelen tárgyak. Vegyük például a papíron az *a* betűt formáló nyomokat. Ha ezeket együttesen jelnek vesszük, akkor nem megfigyelni, hanem olvasni kell őket. Egy jelnek mint jelnek jelentőségét megsemmisíti tárgyként való megfigyelése” (Polányi 1974/1992: 148). S a nyelvű művelés csak akkor lehet eredményes, ha nem szünteti meg az anyanyelvi beszélő számára a „jelnek mint jelnek a jelentőségét”.

A nyelv mindannyiunk tudása szerint történeti jelenség, ezért — számomra — a fenti Gadamer-idézetnek a szellemtudományokra vonatkozó gondolata érvényes rá. A kutatásban érvényesülő hagyomány és történeti meghatározottság különbözősége jelöli ki vitánk fő ellentétét. Jakab István, Deme László és sokan mások a Saussure-féle nyelvfelfogást hirdetik, azt a strukturalista alapvetést, amelynek gyökerei a felvilágosodás és a racionalizmus eszmerendszerében mutathatók ki, majd a pozitivizmusban tételeződnek újból, máig ható érvénnyel. E szemlélet a nyelvet a kommunikáció eszközeként tekinti s természettudományos módszertannal objektiválva rögzíteni kívánja, azaz elidegeníti a beszélőtől és a beszélő közösségtől is. E ponton nagyon is közös a nézetrendszere e „hagyományos”, saussure-iánus nyelvfelfogásnak a generatív grammatikával: a kutatás tárgyát teleologikusan a tárgy felől kívánja megragadni. Ezt azért véli lehetségesnek, mert Saussure-nál a nyelvi jel a beszélőtől függetlenül, önmagával mindig azonos létmódban létezőként létezik, ahogy a nyelvi jeleket összekapcsoló nyelvtani szabályok is. A beszélőt mindkét irányzat a nyelvbe való belevetettséggel kiszolgáltatott helyzetében mutatja be. S mindkettő a beszélő mentális folyamataira apellál.

Látható tehát, hogy ama saussure-iánus irányzat is elméleti keretben dolgozik, legfőljebb nem akar tudomást venni róla — ezért nyilatkozhatnak képviselői oly hevesen mindenféle szobatudósok által kiagyalt elméletekről. Jakab István, Deme László hiába tiltakozik az elmélet ellen, mindketten rejtett elméleti keretben nyilatkoznak, legfőljebb nem tudnak (vagy nem akarnak tudni és/vagy nyilatkozni) róla.

A röviden antropológiainak nevezhető irányzat(ok) képviselői a nyelvet nem objektív tárgyként kívánják teleologikusan szemlélni, hanem a beszélő és a használat, a megértés felől akarják tanulmányozni. Nem állítják azt, hogy feltétlenül le tudják írni azt az univerzális (vagy egy nyelven belül univerzális) mentális folyamatot (ha van ilyen), amely például az *asztal* vagy az *agglegény* szó értelmezésekor lezajlik bármely anyanyelvi beszélőben, mert úgy vélik, hogy az anyanyelvi beszélő történeti meghatározottsága eltérő értelmezéseket ad(hat). Mindez persze pragmatikai keretben, fölülről lefelé építkezve, a megértés alapegységeként a megnyilatkozást, a szöveget tekintve érvényes. Az anyanyelvi beszélő a maga egyéni nyelvi és kommunikációs kompetenciájával a beszélő közösség nyelvi hagyománytörténetébe, hagyománymondásába lép be a szocializáció során, s természetesen alakít rajta. E nézetrendszer szerint a nyelv nem rögzített szabályok és elemek gyűjteménye, hanem az önmagát szüntelenül létrehozó történet (Humboldt 1836/1988), funkcionálás (Halliday 1968, Hymes 1972/1977), dialogicitás (Bahtyin 1981, Gadamer 1984, Doe 1988 stb.).

S nyilvánvalóan itt ragadható meg alapvetően a durván két paradigmára osztott nézetrendszer közötti különbség a nyelv művelést illetően. A strukturalista felfogás azt mondja, hogy — ha a nyelv objektív tényként leírható elemekből és szabályokból áll — kijelölhető és rögzíthető (kodifikálható) az a nyelvváltozat, amely a nyelvközösség (az egy nyelvet beszélők

teljes közössége) számára univerzálisan érvényes. E cselekedetét a felvilágosodás racionalizmusa és a pozitívizmus természettudományos módszertana jegyében végzi el (végezte el a magyar nyelvet illetően a 18–19. század fordulóján a modernizáció jegyében szükségszerűen) a leíró grammatikában, az értelmező szótárban és a helyesírási szabályzatban. E kodifikációk azonban — a dolog természeténél fogva — kilépnek az időből, a sztenderd változatot időtlenné teszik, miközben a praxis természetesen történik, tehát a „nyelv” változik. A gyakorlat így mindig ellentmond az egyszerűsített népnevelői vagy nemzetegyesítési célelvűségnek, amely általában fölülről jön (valamely tudományos és politikai diskurzusból vagy később az akadémiákból is), ezért a felvilágosodás tekintélyrombolása helyett nagyon is tekintélyelvi alapon jelöl ki egyetlen nyelvváltozatot privilegizáltként, és stigmatizálja a többit eltérő mértékben. Mert míg a beszélő közösséget összetartja a közös normákhoz való igazodás, a teljes nyelvközösséget vajon milyen mértékben artikulálja egy rögzített nyelvtan és szótár?

S az elméleti tisztázatlanságból eredő zavar meg is mutatkozik. Jakab István több írásában is zavarosnak, tisztázatlannak mondja a köznyelv fogalmát, a vitához frissen hozzászóló Péntek János pedig szintén a leíró szemlélet preskriptív és a történeti szemlélet fellazító végpontjai között jelöli ki önkéntelenül a dilemma határait: „véleményünk szerint egyetlen magyar nemzeti nyelv (sztenderd, irodalmi és köznyelv) van, és ennek — mint minden nyelvnek — valóban vannak regionális változatai és kontaktusváltozatai mind az anyaországban, mind a határon kívül” (Péntek 1994: 138). Vagyis az oly elterjedt véleményt sugallja e mondat, mely szerint a nyelvjárásokat, a regionális nyelvváltozatokat mind presztízsében, jelen idejű értékrendjében, mind történetileg a sztenderdből vezetjük le, ami a második mozzanat esetében képtelenség. Jól példázza e vélekedés terjedését a magyar szakos bölcsészhallgatók írásbeli felvételi tesztjében 1994-ben fölített kérdésre („Határozza meg a nyelvjárást”) adott válaszok egy típusának nagy száma: eszerint a nyelvjárás „A magyar irodalmi nyelv regionális változata”, „Adott területen az elfogadott köznyelvtől való kisebb-nagyobb eltérés szavakban, szerkezetekben, kiejtésben” stb.

A másik oldalon ellenben bizonynyal helyeselhető módon a következőt mondja Péntek: „A közös nemzeti nyelv (értsd sztenderd) és a nemzet közössége nem elérhetetlen ideálok, még ha ennek pillanatnyilag az is a feltétele, hogy lazítsunk a normák feszeségén, különösen pedig a beszélt nyelv normáit kezeljük rugalmasan, hogy senki számára ne legyen elérhetetlen és kirekesztő” (Péntek 1994: 140). E helyt csak kérdésként tehetjük föl, meddig egyeztethető össze a „közös jelleg” és a „lazítás”, jöllehet a „központi” jelzőtől való finom elhatárolódás igen ígéretes (Péntek 1994: 134).

Az antropológiai felfogás a nyelv dialogikus és plurális voltából indul ki, a nyelvi értékrendszer a hagyománytörténésben (a nyelvi praxisban) összetettnek és folytonosan változónak tartja. Ennek megfelelően a nyelvet nem eszköznek tekintti, hanem a lényeg részének, szubsztanciának, a megértés magától értetődő részének (ennek tragikus, dekonstrukciós vagy éppen

felelő, a hermeneutikai etikai mazzanatát felismerő magyarázatairól most nincs mód szólni). A modernizált társadalmakhoz tartozó nyelvközösségek praxisában felismeri a Prágai Nyelvész kör által az irodalmi nyelvre érvényesített polifunkcionalizmust és intellektualizációt (Havránek 1932/1964). Mindkét jellemzőt folyamatként, történésként értékeli, s a szintén prágai eredetű nyelvi tervezési cselekvéssorban már nem a kiválasztás és a kodifikáció aktusaihoz köti (azok a magyart illetően 150–200 éve megtörténtek), hanem a további lépésekhez, a kiterjesztéshez és a differenciációhoz (a szétkülönbözéshez) (Neustupny 1974). Mivel a differenciáció szintén a hagyománymondás része, a nyelvközösség domináns létmódja a 20. század végén, aligha jelenthetjük ki, hogy e folyamatok — melyek minden nyelv-művelő hatás mellett, sőt szándék ellenére zajlanak² — általában valamely nyelvközösségnek, esetünkben a magyarnak a végét, széthullását jelentik. Sokkal inkább a kisebb beszélő közösségek nyelvváltozatának önértékű érvényesülési lehetőségét egy nyitott(abb) teljes nyelvi rendszeren belül. Pontosabban a nyelvi praxisban megmutatkozó nyelvi pluralitás „objektívebb elismerését” eredményezik. A nyelvközösséghez való tartozást e keretben primer módon a nyelvi cselekvésekben való részvétel adja, az a tény, hogy a beszélő meg tud szólalni, és valamilyen szinten megértik a többiek, elfogadják társuknak. Az interakciós együttműködési elv résztvevőinek egymáshoz közelítő szándéka nyilatkozik itt meg. Az értékrend antropológiai felfogásban nem egy sztenderd — több megtört szubsztenderd dichotómiát mutat, hanem gazdag, színes változat- és változó-rendszert (Haarman 1986), melyből különböző változatok különböző okokból kiemelkednek a nyelvközösség értékrendjében, mások pedig stigmatizálódnak.

A strukturalista felfogás a részekben keresi a megoldást, s attól halad a nagyobb egységek felé. Az antropológiai felfogás az egészből indul ki, s abból kíván a részek felé közelíteni (remélhetően megteszi). Úgy, ahogy az anyanyelvi beszélő is teszi: aki megnyilatkozásokkal cselekszik, megnyilatkozásokat (szövegeket) állít elő vagy ért meg, egészként, s nem egy nyelvtannak megfelelően például a hangtántól induló elemzéssel.

Tehát: a strukturalista alapvetésű nyelvművelés a leíró grammatika kategóriarendszeréből kívánja a mintát, a sztenderdet (a normát, azaz a legalábbis viszonylagosan időtlenné tett nyelvtani normát) adni, míg az antropológiai alapvetésű nyelvi tervezés vissza kívánja adni a nyelvnek lényegi, szubsztanciális és transzcendentális jellegét, történetiségét, ezért a nyelvi változatok közötti értékrendszerben a több létező értékesre összpontosít. Az anyanyelvi beszélő számára természetes módon a saját anyanyelv-változata a legértékesebb (Halliday 1968). Ehhez mér mindent, többnyire önkéntelenül.

Az antropológiai felfogás a nyelvet funkcionáló történésként fogja fel, s ennek megfelelően a nyelvi helyesség és nyelvi szépség kérdését a pragmatika (s nem a grammatika) oldaláról közelíti meg. Így többek között azt nézi, hogy egy (kisebb) beszélő közösség számára az adott, hagyományos nyelvváltozat mennyiben jelent önértéket, identitástudatának részét.

E történeti-funkcionális szempont érvényesítése után lehet mindezt egy privilegizált sztenderd változattal összevetni. Ekkor ugyanis kiderülhet, hogy a magyar nyelvközösségnek vannak olyan beszélő közösségei, amelyek számára — történetileg kialakult helyzetükben — a sztenderd művi, nagy tekintélyű, de valamilyen okból követhetetlen, ezért igenis zavarba ejtő nyelvváltozat.

Még egyszer megfogalmazva a tipizált szembenállást: A strukturalista nyelvművelés-felfogás a maga pozitivista gyökereinek megfelelően azt jelöli ki, hogy mi az egyetlen helyes nyelvváltozat, tárgyként, felülről adván azt. Az antropológiai szemlélet a funkcionálásban, a történésben a teljes vagy a kisebb beszélő közösség hagyománymondásában legvalószínűbben elvárható változattal számol, s ehhez képest kategorizálja az értékrendet, melyben kijelöl(het) értékesebb és kevésbé értékes változatokat. Tehát nem rombolja le föltétlenül a sztenderd tekintélyét, azt úgyis csak a gyakorlat teheti meg. A strukturalista nézetrendszer középponti kategóriája a teljes beszélő közösség, a nyelvközösség, mindent ahhoz mér, mindent annak rendel alá. Az antropológiai nézet ezzel szemben nem a szélsőséges individualizmust hirdeti — ahogy azt vádként megfogalmazzák —, hanem a nyelvközösség, a kisebb beszélő közösségek és az egyén dinamikus viszonyrendszerét. Természetesen van olyan vélemény is, mely szerint kizárólag az egyén az alapja a nyelvi helyességnek, az efféle vélekedések azonban nem az antropológiai nyelvészet dialogicitás-elvét ismerik el.

Érdekes módon jelzi e kettősséget Jakab István, midőn Lőrincze Lajos és Bárczi Géza vitáját említi, bár írásából úgy tűnik ki, mintha mindkettőjüknek igaza lenne. Pedig Lőrincze a maga „liberalizmusával” az antropológiai felfogáshoz közelített, míg Bárczi azzal a véleménnyel, hogy az emberközpontú nyelvűművelést nem lehet értelmezni, a grammatika-központú nyelvűművelés mellett foglalt állást.

Vajon bírálóim milyen nyelvváltozat milyen szemléletű terjesztését érvényesítenék a csángó magyarok körében, ahol valóban a nyelvvesztés a reális veszély? Az évszázadok óta archaikus, erősen külön fejlődő nyelvet az iskolában beszorítanák az akadémiai nyelvtanban és a Nyelvűvelő kézikönyvben rögzített sztenderdbe? Mert okfejtésükből ez következik. S mi lenne ennek a következménye? Megbuktatnák-e azokat a csángó diákokat, akik a határozott névelőt egybeírják a főnévvel — mint ahogy leveleikben írnak? Hiszen ezt kellene tenniük. Ha pedig nem ezt teszik, akkor azonnal oda a szigorú elv a központi norma ügyében. A példa természetesen szélső, ám nagyon is valós. Ugyanis éppen hasonlóan nyers beavatkozás történik kisebb beszélő közösségek, hagyományos régiók nyelvi életébe valamilyen műveltségi felsőbbrendűség jegyében, amikor például a palócos ejtés stigmatizálásáról olvashatunk. Lanstyák István is hivatkozik Kálmán Béla ide vonatkozó megjegyzésére (Kálmán 1986), de tudjuk, nem ez az egyetlen forrás, amely a nyelvjárási kiejtés megőrzéséről szól (erről kellő számú történet kering például a szépkiejtési versenyekkel kapcsolatban).

S ez is mutatja a grammatikai felfogású nyelv művelés korlátait: szemben e korlátokkal antropológiai szempontból tekintve meg kell különböztetni a nyelvi, nyelvtani érvekkel történő privilegizálást és stigmatizációt a nem nyelvi privilegizálástól és stigmatizációtól, valamint különbséget kell tenni a kiejtésbeli, a nyelvtani, szókészleti, a szemantikai, pragmatikai szinten jelentkező nyelvhelyességi kérdések között.

Az a tény, hogy a magyar hangtan tudományos modellálásában a sztenderd magyar nyelv hangrendszerében nincsen diftongus, nem ad nyelvi érvet arra, hogy a nyelvi helyesség és szépség köréből száműzzük a diftongusokat. Nyelvi érvekkel védeni lehet a magyar nyelv hagyományos vonzatszerét például a szláv hatással szemben, de nehezebb ugyanezt megtenni a szókészleti különbségek esetében: az *alapiskola* és az *általános iskola* közötti megformáltságbeli különbség más magyarázatot kíván. (Évszázadok óta jól összetart a magyarság, pedig amit az egyik helyen *tengerinek* mondanak, azt néhány kilométerrel odébb *kukoricának*.)

Jakab István — megfelelve az előző évtizedek gyakorlatának — összemossa ezeket a szinteket, s ebből következik az, hogy érveléséhez a példát rendszeresen a (szlovákiai magyar) sajtónyelv grammatikai (pl. vonzathasználati) hibáiból és tükörszó-alkalmazásából adja. Tehát egy írásos, bizonyos mértékig intellektualizált, reflektált megszólalásmódból (Jakab 1994: 55). S a hibák makacs következetességgel történő visszatéréséből azt a következtetést vonja le, hogy az ottani magyar anyanyelvűek körében nem jelent meg a nyelvi képességeikben való kételkedés. Nos, ezzel a meredek logikával sokat nem érdemes vitatkozni, de azért megjegyzendő: 1. nem szól semmit Jakab István az ott élő, többségében nem újságíró magyar anyanyelvű nyelvi szociálpszichológiai helyzetéről, különös tekintettel a spontán beszéd értékrendjére (s vajon miért nem szól), 2. az újságíró (ritka kivételtől eltekintve) nem kételkedik. Bár Péntek János nem mélyed el e kérdésben, jelzi a nyelvi szintek vagy a Morris-féle három (grammatikai, szemantikai és pragmatikai) szint különbözőségét például a sztenderd kodifikáció s az erdélyi hagyomány viszonyának szemszögéből.

Am gondok vannak magával a sztenderddel is, annak konceptuális kifejtésével, a magyarországi nyelvi gyakorlathoz való viszonyával. A határon túli magyarság — helyzetéből eredően — nem tapasztalhatja olyan naprakészen azt a nyelvi pluralizmust, amely Magyarországon már a hetvenes évek végén jelentkezett, majd a nyolcvanas évek legvégén teljes valójában megmutatkozott. A posztmodern szétkülönbözési tendenciák nemcsak a szépirodalomban tapasztalhatók a hetvenes évek közepétől (mellesleg a határon túl is), hanem a társalgási nyelvben éppúgy, mint a politikai vagy a sajtó nyelvhasználatában. A hazai nyelv művelés mind ez idáig nem igen vett tudomást e folyamatokról, vagy ha igen, akkor zavart közhelyekkel vagy a köznyelv terminus értelmezhetetlenül tágra nyitásával hagyja függőben a kérdést (l. pl. Sebestyén 1981, ill. fentebb a Péntek János írásával kapcsolatban jelzett dilemmát). Ezt a folyamatot nyilvánvalóan nem lehet egyszerűen rávetíteni a kisebbségi magyarok nyelvi helyzetére, de tudomá-

sul kell venni a kiinduló alapnak számító sztenderd praxisbeli relativizálódását különböző hagyományok, regiszterek mentén.

S ahogy Jakab István és követői nyelvfelfogásából igenis következik, hogy a sztenderd központi és egyetlen normaként való felfogása éppúgy kirekeszti a „helyes” magyar megnyilatkozások köréből a sok évszázados hagyománnyal bíró nyelvjárási ejtésformákat, mint a néhány évtizedes, urbánus lazítási folyamatokat (vö. Szende 1990), éppúgy a szlovacizmusokat, mint általában az idegen szavakat vagy a szlengesedés szóképzleti eredményét, egy kalap alá vonva minden szociálpszichológiai helyzetet, addig az antropológiai felfogásból az következik, hogy a sok évszázados hagyománnyal bíró regionalitásokat értékként kell kezelni, a sztenderd mellé kell állítani, míg például a lazítással kapcsolatban rétegzett választ kell adni: a professzionális beszéd aligha tűri ezt meg, s más nyilvános kommunikációs terekben sem tartható föltétlenül pozitív értéknek, egyébként pedig a műveltségi és hagyomány szerinti megoszlásban adott válaszokra nemigen lehet befolyása (azaz: a mai magyar műveltebb és/vagy hagyományukban tudatosabb csoportok minden jel szerint jobban ellenállnak a lazítási folyamatoknak, mint a kevésbé reflektáltak).

Mindebből az következik számomra, s remélem, az olvasó számára szintén, hogy az antropológiai felfogás, ill. saját írásaim ellen felhozott vádak legalábbis alaptalanok. Jakab István azt írja, hogy „nyelvi önállóságra ítél [T. N. G.] bennünket egy regionális köznyelvvel”, ill. „A szerző arra az álláspontra helyezkedett, hogy a határon túli magyaroknak nem kellene a magyarországi normákhoz igazodniuk, vagyis a nyelvi önállóság gondolatát propagálja” (Jakab 1994: 53). Ezt a vádat már Grétsy László is megfogalmazta az 1992-ben tartott nyelvművelő konferencián (Grétsy 1993: 403). Grétsy a következő passzust idézi sokat vitatott Regio-beli írásomból: „Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiónkénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot” (Tolcsvai Nagy 1991: 173). Bár a hermeneutikai dilemmát ismerni vélem, mégis arra kérem az olvasót, figyelmesen tanulmányozza akkori két mondatomat (esetleg az egész írást), s azután döntse el, kit, kiket akarok leválasztani a magyar nemzettestről.

Kénytelen vagyok újra idézni a finn Heikki Paunonen magyarul is olvasható elemzését a magyarhoz hasonló finn nyelv történetéről, melyben a jeles szociolingvista kimutatja, hogy a finn nyelv 19. századi történetében az áldozatokkal járó egységesítés volt az egyetlen járható út a finn nyelv és nemzet fennmaradásáért folytatott küzdelemben, míg e folyamat — a helyzet és a célok változtával — átalakult, s a finn nyelvi értékrendben az egyén és a csoport került előtérbe, újra nyelvi pluralizmust teremtve (Paunonen 1984). A magyarországi történések nagyon is természetes módon hasonlítanak a finn (és más, német stb.) példához (jóllehet eddig nemigen esett szó a hazai sztenderdizáció áldozatairól). Magyarországon nem fenyegeti veszély a magyar nyelvet. A határon túl vannak ilyen — főképp politikai

eredetű — veszélyek. Az anyaországban tehát nyelvi pluralizálódás zajlik a magasan intellektualizált körökben is, míg a határon túl a nyelvi egységesítésnek a jelek szerint legalább olyan erős táborra van, mint a szétkülönbözésnek, pontosabban az egyéni és csoportidentitás nyelvbeli kinyilvánítóinak. Ám a nyelvi egység határon túli hívei a közeljövőben valószínűleg egyre nehezebben fogják megtalálni a nyelvi egység etalonját Magyarországon. Ezt a folyamatot nem a nyelv művelők vezénylik, nem is az „árulók”, hanem a nyelvi praxisban részt vevő magyar anyanyelvűek, a teljes magyar beszélő közösség egyenjogú tagjai. Ezért a határon túli egység hívei talán épp az egység hirdetésével fognak elkülönölni a magyarországi gyakorlattól. A kézikönyvektől esetleg nem, de hát a kézikönyv mindig múltbeli állapotot rögzít.

S ha már nyelvészek által történő önállóságra ítélestről szólunk: vajon hogyan vélekedik Jakab István és minden követője a szinte egyedül hivatkozott Deme Lászlónak arról a nézetéről, mely szerint a határon túli magyarság nem tartozik a magyar nemzethez. Vajon miféle nyelvi egység lehetséges ilyen keretben, s egyáltalán hogyan lehet vádolni másokat azzal, amiben a vádló vétkes. Például „Én ma sem értek egyet ezzel a tizenötmilliós nemzetkoncepcióval, énszerintem egy tízmilliós nemzet létezik, és azon kívül vannak a nemzetiségek; mégpedig vannak nemzetiségi tömbök és vannak nemzetiségi szórványok, amelyek természetesen szerves, szoros és genetikai kapcsolatban állnak a nemzettel és egymással, de jöhet még olyan fordulat a történelemben, hogy megint lehúzzák a rolókat és ha akkor a nemzetiségek nem tudnak köldökszínór nélkül, önmaguk fejlettségéből táplálkozni, akkor nagy bajt csináltunk ezeknek a csoportoknak” (Deme 1991). Csak kérdezem ezek után, hogy ki az, aki „önállóságra ítéli” a határon túli magyarság régiókénti csoportjait? Vagy Deme László ezt csak politikai, gazdasági és kulturális értelemben gondolja, nyelvi szempontból nem? S akkor ez hogyan lehetséges? Hogyan lehetséges lehúzott rolók mellett, köldökszínór nélkül tökéletes nyelvi egység? Csupa megválaszolatlan kérdés, amely mögött a nyelvi egység zavaróan homogén felfogása mellett a nemzetfogalom tisztázatlansága munkál.

A különбөзөs tehát nem provincializmus. Éppen itt ragadható meg a fentebb említett szinteződés kérdése: önmagában a nyelvjárási kiejtés vagy szóhasználat nem jelenti a röghöz kötöttséget; ellenben felülről nézve, szövegszinten a megformáltság lehet provinciális, ám aligha pusztán valamely regionális kötöttség miatt. Valamint a nyelvjárási, regionális hagyomány alapvetően különbözik az idegen hatástól, adott esetben a szlovacizmustól. Ebben a gondolatmenetben kétségessé válik, hogy a kétnyelvűség hatásai ellen csakis a köznyelv, a sztenderd ad kellő védelmet. Az egységben megmutatkozó sokféleség nem a globális egység megszüntetője. A tárggyá idegennített nyelv ellenben szétbomlaszthatja a közösséget.

E kérdéskörben valószínűleg központi kategóriává vált a magyarázóelvben s ezáltal az értékek kijelölésében is a nyelv iránti lojalitás (melyet a strukturalista felfogásuk közül Péntek János is fontos helyen említ Gum-

perz nyomán). A nyelv iránti hűség első szinten ugyanis a nyelv iránti hűség, ha felmerül nyíltan a kérdése (látszólag ellentmondva Halliday fentebb idézett elvének). A határon túli magyarság körében most ez a helyzet. Az igen — nem bináris válaszlehetőség pedig nem ismeri az igen alatti bontást. Az igen mellett egyetlen érték van, a magyarul való megszólalás. A hátrányos politikai döntésekre nem is jöhet más nyelvi válasz. A milyen kérdése messze az igen alatt jelenhet meg. Hiszen kérdéses, hogy a politikai jellegű, az egész (magyar) nyelvet érintő (eltérő fokú és módú) stigmatizáció mellett a magyar anyanyelvű elviseli-e még egy másik, nyelven belüli stigmatizációt. Péntek Jánosnak a fentebb idézett „normalizációs” javaslata voltaképpen válasz a kérdésre. E fölvetésekre és válaszokra a többségi politikai hatalom bármilyen újabb válaszokat adhat: a nem jóindulatú megközelítés mindig találhat ellenséges mozzanatot.

Végül a legsúlyosabb vádról. Az antropológiai felfogás szerint egy nyelv belső változatossága nem fenyegeti a nyelv fennmaradását. Jakab István aggodalmai érthetőek és méltánylandóak. Ám a „tudományos objektivitás” módszertanába bújtatott érzelmi felhangok csak bajt okozhatnak. Mert könnyű sikert aratni olyan kijelentésekkel, melyek szerint „jövőbeli tevékenységünk nemcsak ... a hibás nyelvi-nyelvhasználati jelenségek elleni harc, hanem küzdelem a magukat nyelvelméleti szakértőknek kikiáltó szobatudósokkal is, akiknek fontosabbak a maguk kiagyalt elméletek, mint anyanyelvünk fennmaradása ügye” (Jakab 1994: 57). Csak éppen nehezen lehet értelmezni ezeket a kijelentéseket. Hiszen mit jelent egy ilyen mondat? Például azt, hogy jómagam nekiláttam a határon túli magyarokat megfosztani anyanyelvüktől, csak ezért, mert anyanyelvváltozatukat (nyelvjárásukat) többre becsülöm, mint más nyelvészek, s ebben segítségemre jött Lanstyák István? A magyar nyelv nem marad fenn (a határon túl), mert néhány nyelvész elméletek gyártásával foglalatosskodik, ahelyett, hogy minden magyart szép tiszta magyar beszédre tanítana? Mert ők nem tudnak szépen, tisztán magyarul? Ki gondolhat ilyet komolyan? S ha igen, mivel bizonyítja? Jakab István e ponton összezsúsztatja a nyelvművelő és a nyelvpolitikai kérdéseket, ahogy már fentebb említettük, s a nyelvpolitikai veszedelmeket rávetíti a nyelvhelyességekre.

Olvashatunk manapság efféle érzelmi mondatokat, vádak nélkül is, illetve a vád valamely külső, meg nem nevezett hatalomra irányul, melytől még misztikusabbá válik a kérdés. Így ír például Heltainé Nagy Erzsébet egy helyütt: „Most kell mindent az alapokról kezdenünk, most, amikor már majdnem elvesztettük anyanyelvünket, nemzettudatunkat, amikor — Sütő kifejezésével — nyelvkárosultak vagyunk, és e töredezett, szakadozott nyelvvel kell jövőt építenünk a változásokat élő Közép-Európában” (Heltainé Nagy 1993: 150). A mondat a teljes magyar beszélő közösségre vonatkozik, minden különbségtevés nélkül. Ilyen megfogalmazásban hogyan merülhet föl a nyelvvesztés kérdése? Talán kezdtünk Magyarországon (is) nem magyarul beszélni? S miben található általában a magyar nyelv töredezettsége, beszélőinek általános nyelvkárosultsága? Mik azok az alapok? Mind megválaszolatlan

kérdés, mert megválaszolhatatlan kérdés, mert adat nélkül általánosít, mert nem személyes meggyőződést visz a tudományos érvelésbe, hanem személyes érzelmet, s ami nyelvésztől, különösen nyelv művelőtől legalábbis furcsa: homályos, bizonytalan, sugalmazó, tehát félreérthető szóhasználatot.

Mindezek alapján súlyosan etikátlan, egyúttal rendkívül lehangoló, hogy Jakab István mind jómagamat, mind a velem egyetértőket a nyelvárulás, a nemzetárulás vádjával illeti. Nem azért etikátlan, mert nem ért egyet valamely nézettel, hanem azért, mert a vele nem egyező vélekedést eleve rosszindulatúnak, eleve romboló célzatúnak és hatásúnak hirdeti. Nem tudományos, hanem érzelmi beállítottság ez, mely egyetlen kanonizált véleményt ismer el, a többire pedig az ősbűnt osztja. Nem személyekről van szó, nem arról, hogy kinek van igaza (Istennek van igaza), hanem a vita, a diskurzus lehetetlenné válásáról. S ha van szomorú mozzanat Jakab István írásában, akkor az ebben a felhatalmazás nélküli kirekesztésben lelhető fel.

Végül még a szobatudóságról. Szobában ülök, úgy írok. Gondolom, mások is vannak ezzel így. Itt agyalom ki elméleteimet (ha ugyan egyáltalán az enyéme). Ám hogy éppen Lanstyák István, aki az elméleti szakirodalomban példás ismeretével ráadásul a legjobb szociolingvisztikai terepszakemberek közé tartozik a magyar nyelv kutatásában, tehát adatokkal dolgozik, nos hogy ő is szobatudósna találhatik, azt végképp meg nem foghatom.

HIVATKOZÁSOK

- Bakhtin, Mihail 1981. *The Dialogic Imagination*. Austin, University of Texas.
- Deme László 1991. Partnervizonyban a nemzettel. *Beszélgetés. Magyar Szó (Újvidék)* Július 20. 11.
- Deme László 1993. Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Magyar Nyelvőr* 470—3.
- Deme László 1994. Kétség és remény közt. *Irodalmi Szemle* 1: 80—4.
- Doe, John 1988. *Speak into the Mirror. A Story of Linguistic Anthropology*. University Press of America. Boston, London.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. Igazság és módszer. Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat.
- Grétsy László 1993. Nemzetközpontú nyelv művelés. *Magyar Nyelvőr* 402—4.
- Haarman, Harald 1986. *Language in Ethnicity*. Mouton de Gruyter.
- Halliday, M. A. K. 1968. The Users and the Uses of Language. In: Fishman (ed.): *Readings in the Sociology of Language*. Mouton. The Hague. 139—69.
- Havránek, Bohuslav 1932/1964. The Functional Differentiation of the Standard Language. In: Paul L. Garvin (ed.): *A Prague School Reader*. Georgetown University Press. 3—16.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1993. A nyelvésznek mint szülőnek véleménye a tankönyvi szövegekről. In: Fekete Péter, Raisz Rózsa (szerk.): *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása*. MNyTK. 196. sz. 150—7.
- Humboldt, Wilhelm von 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai*. Ford. Rajnai László. Európa, 69—115.

- Hymes, Dell 1972/1977. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció. Közgazdasági és Jogi. II. 333—413.
- Jakab István 1993. A nemzeti nyelv művelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelv művelés „radikalizmusának” okai, gondjai. *Magyar Nyelvőr* 473—5.
- Jakab István 1994. Nyelv művelésünk múltja, jelene, jövője. *Irodalmi Szemle* 4: 46—57.
- Kálmán Béla 1986. A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. In: Szende Aladár (szerk.): Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Tankönyvkiadó. 145—57.
- Lanstyák István 1993a. Nyelv művelésünk vétségei és kétségei. *Irodalmi Szemle* 3: 58—69; 4: 64—74.
- Lanstyák István 1993b. Kétnyelvűség és nyelv művelés. *Magyar Nyelvőr* 475—9.
- Neustupny, J. V. 1974. Basic types of Treatment of Language Problems. In: Fishman (ed.): *Advances in Language Planning*. Mouton. The Hague. 37—48.
- Paunonen, Heikki 1984. Nyelv és identitás. (A finn irodalmi nyelv fejlődéstörténetéhez.) *Magyar Nyelvjárások* 3—8.
- Péntek János 1994. Normagondok Erdélyben. *Magyar Nyelvőr* 133—146.
- Polányi Mihály 1974/1992. A tudományos meggyőződés természetete. In: Polányi Mihály filozófiai írásai. Atlantisz. II: 139—60.
- Sebestyén Árpád 1981. „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről. *Magyar Nyelvőr* 319—28.
- Szende Tamás 1990. „Lazítási folyamatok” a köznyelvben. In: Élőnyelvi tanulmányok. Szerk. Balogh Lajos, Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézete. 182—8.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio* 3: 166—73.

Tolcsvai Nagy Gábor

A nyelv művelés halhatatlanjainak városa: Veszprém*

Egy-egy tudományos ülés szakra, amilyen ez a mostani is, az előadókat általában fel szokták kérni, a felkéréssel együtt mindjárt az előadás témáját is megszabva, megjelölve. Ez esetben csak félig történt így, legalábbis ami az én felkérésemet illeti. Azt tudtam, hogy meghívásom a Gizella Napok rendezvénysorozata keretében „Anyanyelv és nemzettudat” címmel tartandó konferenciára szól, a témát és a címet azonban én választottam. S hogy miért ezt a témát, s miért ezt a címet, holott jómagam nem veszprémi, hanem budapesti vagyok? Úgy érzem, mindenekelőtt erre illik válaszolnom.

Úgy hozta a jó sorsom, hogy az elmúlt egy-másfél évben többször is megfordultam Veszprémben nyelvész, nyelv művelői minőségemben, hol a magyar nyelv hete alkalmából, hol valamely más nyelvészeti vonatkozású esemény kapcsán. A városban, illetve a megyében élő barátaim, „törzs”-levélíróim jóvoltából azt is tudom, hogy az itt megjelenő Napló — ezzel is kifejezve, hogy az anyanyelv védelme, ápolása nem idegen tőle — nemegyszer hírt is adott ezekről a látogatásaimról. Ilyen vagy olyan úton több

* Az Anyanyelv és nemzettudat című, veszprémi tudományos konferencián 1994. május 13-án tartott előadás írott változata.

cikk, interjú, képes beszámoló is eljutott hozzám, s mindegyiket jóleső érzéssel olvastam. Mint mondtam, Budapesten élek, de meg kell vallanom, Veszprém belopta magát a szívembe; egyik legkedvesebb városommá lett.

Amit idáig elmondtam, voltaképpen magántermészetű dolog, ha talán nem is teljesen az. De nem is ez a lényeg. Amire fel szeretném hívni a figyelmet, az nézetem szerint a legteljesebb mértékben közügy. Három nevet mondok: *Simonyi Zsigmond*—*Nagy J. Béla*—*Lőrincze Lajos*. Három kitűnő nyelvész neve. Ők hárman együtt — három nemzedék — valósággal az egész magyar nyelvművelést jelentik. Az 1919-ben meghalt Simonyi voltaképpen az első mai értelemben vett nyelvművelő, azaz olyan ember, aki nem zárkózik be a tudománynak az avatatlanok számára megközelíthetetlen elefántcsonttoronyába, hanem magas fokú tudományos vértettséggel ugyan, de mindenkire szól, nagyon jól tudván, hogy valójában nem a nyelvet, legalábbis nem csupán azt, hanem elsősorban a népet, a nemzetet, a magyarul beszélő közösséget kell művelni, az anyanyelv megbecsülésére és minél alaposabb megismerésére nevelni. Tőle vette át a stafétabotot tanítványa, egyúttal tanításainak közvetlen folytatója, Nagy J. Béla, hogy aztán a második világháború viharainak elültével továbbadja annak a Lőrincze Lajosnak, akit mindnyájan ismertünk, tiszteltünk, szerettünk, s aki — bár immár fél éve őt is elvesztettük — kiteljesítette ezt a hármuk nevével fémjelzett, több mint egy évszázadnyi nyelvművelői korszakot.

Véletlen vagy sem, ne firtassuk, de letagadhatatlan tény, s ez témaválasztásom legfőbb indítéka, hogy mindhárman Veszprémhez, a városhoz vagy a megyéhez kötődnek! *Simonyi Zsigmond* itt született 141 évvel ezelőtt, s bár emléktáblájára, amely emlékezetem szerint korábban még szülőházának falát díszítette, legutóbb nem sikerült ráakadnom, azt örömmel hallottam s tapasztaltam is, hogy immár egy iskola is őrzi a nevét anyanyelvünk e hivatott őrének. *Nagy J. Béla*, igaz, nem Veszprém városában, nem is a megyében született, de élete utolsó negyedszázadát, egyúttal legtermékenyebb időszakát Veszprémben töltötte, itt is halt meg 1967. szeptember 26-án, s hamvai ott porladnak a dózsavárosi temetőben. *Lőrincze Lajos* pedig, a nagy kortárs — s szerénytelenül hozzáteszem, nekem atyai jó barátom, akitől, főleg pályakezdésem idején, igen-igen sokat tanultam — a Veszprém megyei Szentgál szülötte s olyannyira szerelmese, hogy néhány éve egy önálló kis kötetet is szentelt Szentgál 18—19. századi nyelvének. Talán mondanom sem kell, hogy ez a Bilingérezés című, kedves tájszógyűjtemény Veszprémben jelent meg, csakúgy, mint a legújabb, önéletrajzi jellegű mű, a Megnől az ember szíve című kötet is, amelynek a veszprémi Új Horizont Folyóirat és Könyvkiadó Alapítvány a gazdája.

Ennyit tehát a témaválasztásról és címadásról. Ezek után legyen szabad, ahogy szűkös időmből telik, mindhárom halhatatlanról külön-külön is szólnom néhány szót. Az, jól tudom, meddő kísérlet volna, hogy mindhármukról valamiféle pályaképet is adjak. Életművük olyan gazdag, hogy már eleve kudarcra volna kárhóztatva minden ilyen vállalkozás. De arra, remé-

lem, a rendelkezésemre álló idő is elég, hogy néhány szóval földézzem alakjukat, s tisztelettel fejet hajtsak előttük.

Simonyi Zsigmond 1853. január 1-jén született az akkori Palota út, később Kossuth Lajos utca 7. számú házában. Itt járta a négy elemi s a gimnázium alsó négy osztályát. A többi azért nem, mert az iskola akkor csak négyosztályos volt. Esztergom következett, a bencések gimnáziuma — ekkor már jól tudott németül, s angolul, franciául is tanult —, majd a gimnázium utolsó két évét Budapesten, az V. kerületi kir. katolikus gimnáziumban végezte. Ennek anyagi okai voltak, ugyanis az esztergomi tanulás igen nagy anyagi terhet jelentett szüleinek, akik nem dúskáltak a földi javakban. Az V. kerületi gimnáziumban mint szorgalmas és jó tanuló különféle kedvezményeket kapott.

Ez az iskolaváltás korszakosnak, mérőöldkőnek bizonyult Simonyi életében. Ugyanis a szintén éppen akkor odakerült *Szarvas Gábor*, a Magyar Nyelvőr című, azóta is élő folyóirat megalapítója lett a tanára! Simonyi csaknem három évtizeddel később így ír erről (Nyr. 26 [1897]: 482):

„Magam is akkor kerültem ide mint tanuló, s áldom kegyes végzetemet, mely ugyanabba az intézetbe vezetett az ő keze alá. Mindnyájunkra nagy hatással volt az ő tanítása, az ő okos és határozott egyénisége.”

Nos, Simonyira különösen. Ugyanis esztergomi éveiben még a mérnöki pályára készült, ettől kezdve viszont — mint *Prohászka János* írja róla (Nyr. 77 [1953]: 13) „már a nyelvészettel jegyezte el magát”.

Hogy valóban nyelvész lett, egyike a legnagyobbaknak, abban az első ihletőn, Szarvas Gáboron kívül még egy jeles egyéniségnek volt szerepe: *Budenz Józsefnek*. Ugyanis az egyetemen ő vette pártfogásába, amint észrevette tehetségét. Tudós professzor és kiváló adottságú és szorgalmú diák csodálatos egymásra találása a kettejük találkozása. Simonyi Budenztól sajátítja el a finnugor nyelvtudomány alapjait, hatására megtanul finnül is, úgy, hogy eredetiben olvassa a Kalevalát. Budenz viszont külföldi ösztöndíjakat s hozzá minisztériumi támogatást szerez Simonyinak. Így vált lehetségessé, hogy az egyetem elvégzése után Simonyi Lipcsében, Berlinben, majd Párizsban is tanulmányokat folytathasson, s hogy ennek eredményeként immár teljes nyelvészeti vértettségben jelenhessen meg a nyelvtudomány küzdőterén.

A többi, a hatalmas életmű bemutatása már voltaképpen nem ide tartozik. 1876-ban érkezik haza Párizsból. Még ez évben doktorál, 1877-ben magántanár lesz az egyetemen, s bár a nyilvános rendes tanári kinevezéshez még további bő egy évtizedet kell várnia, lényegében a 70-es évek végétől kezdve a tudomány művelése és a jövő tudományos nemzedékek nevelése tölti ki egész életét, amelyet nem túl hosszúára mért a sors: 66 évet élt, azaz halálának idén november 22-én lesz a hetvenötödik évfordulója. Tudományos munkásságának valamivel több mint négy évtizedét olyan hatalmas művek fémjelzik, mint a Szarvas Gáborral együtt szerkesztett Magyar Nyelvtörténeti Szótár (1890–93), a Tüzetes magyar nyelvtan (1895), a nagy mondattani monográfiák: A Magyar kötőszók I–III. (1881–83), A

magyar határozók I—II. (1888—92), A magyar szórend (1903), A jelzők mondatana (1914), továbbá A magyar nyelv című összefoglaló munkája (1889), amely németül is megjelent és nagy sikert aratott, s akkor még nem is szóltam a helyesírás szabályozásával kapcsolatos és nyelvművelői munkásságáról, holott az ülésszak központi témája, az Anyanyelv és nemzettudat szempontjából talán ez a munkássága a leginkább ide tartozó. Még csak 25 éves, amikor megírja *Antibarbarus* című, a nyelv tisztaságán őrködő munkáját, majd ezt követi a *Helyes magyarság* című (1903), amely három kiadást is megért, azután a *Jó magyarság* (1908), a *Helyesírási szótár* (1906), és sorolhatnám még sokáig. *Bárczi Géza* így ír ezekről (Nyr. 93 [1969]: 315): „Áldásos hatásukat szinte föl sem lehet becsülni. Igen nagy érdeme van Simonyinak abban, hogy a magyar irodalmi nyelvet sikerült önmagának visszaadni, s helyreállítva a nyelvi hagyomány ésszerű tiszteletét, visszakaulozolni a népnyelv éltető forrásához.”

Hogy mennyire nagy s maradandó hatása volt, arra egyetlen példát idézek. Nem tudósi értékelésből, méltatásból, hanem a kor vicclapjából, ugyanis ez jobban megmutatja nagyságát, jelentőségét. A *Borsszem Jankó* 1919. évi 41. számában ez a vers jelent meg Simonyi halálakor:

<p>1. <i>Vetésünket gaz verte fel,
Nyelvünket rútra ferdíték,
Jassz és zsargon keverte el
a zengzetes magyar ígét.</i></p>	<p>3. <i>Pusztított dudvát és gyomot,
sok apró dúvadat kivert.
Egymaga száz tudóst nyomott,
S mit ápol: tiszta volt a kert.</i></p>
<p>2. <i>Mint hű szerelmes leste ő
Nyelvünk, beszédünk bájait,
És lázasan kereste ő
Törvényeit, szabályait.</i></p>	<p>4. <i>Magyar nyelv őre s rabja volt,
S most elrabolta havas ősz.
Akad-e vajjon valahol
Ily becsületes, ritka csősz?</i></p>

„Egymaga száz tudóst nyomott” — idéztem az imént. Nos, ez nemcsak őrá, hanem Veszprém másik halhatatlanjára, *Nagy J. Bélára* is vonatkozik. Mint már említettem, ő nem Veszprémben született, mint Simonyi, ellenben élete utolsó negyedszázadát töltötte itt a városban. Hozzáteszem: nemcsak Simonyinak van idén még külön évfordulója azáltal, hogy 75 éve ragadta el tőlünk a halál, hanem Nagy J. Bélának is, ugyanis ő 110 évvel ezelőtt született. Az évforduló alkalmából olvastam is egy szép megemlékezést a *Naplóban*, *Gabnai János* tollából, jelölül annak, hogy ápolják Nagy J. Béla emlékét.

Ezt messzemenően meg is érdemli. Életműve ugyan — részben bizonyára azért is, mert mint középiskolai, majd tanárképző intézeti tanár, energiái nagy részét az oktató-nevelő munkára fordította — elmarad Simonyiétól, de hatása neki is igen nagy, ráadásul ő nemcsak nyelvészeti, hanem jelentős pedagógiai szakírói munkásságot is folytatott. Igaz, már ő is több mint negyedszázada halott, s így már egyre fogy azoknak a ma élőknek a száma, akik őt személyesen ismerték — sajnos, én sem tartozom közéjük,

noha tudományos disputát annak idején folytattunk egymással (l. Magyar Nyelv 1958—59) —, de művei élnek, ma is hatnak, s jó ideig nem is fognak elavulni. Nagy-nagy érdeme *Ferenczy Gézá*nak, hogy Nagy J. Béla cikkeinek, tanulmányainak legjavát egy gondosan megszerkesztett kötetben azok számára is hozzáférhetővé tette, akik a különféle nyelvészeti és pedagógiai folyóiratok régi évfolyamaiból nehezen tudnák ezeket az írásokat kihámozni (Egy emberöltő nyelvünk védelmében, Akadémiai, 1968). Annak jellemzésére, hogy szemléletében mennyire korszerű s mennyire rugalmas Nagy J. Béla már a harmincas években is, idézek néhány rövid részt abból a programadó tanulmányból, amelyet az 1932-ben induló új nyelv művelő folyóirat, a Magyarosan legelső számába írt:

„Amikor minden változik a világon, lehetetlen, hogy éppen a nyelv változatlan maradjon. A nyelvnek szükségképpen változnia kell, mert nemzedékről nemzedékre más-más emberek beszélnek és írják más-más körülmények között. Csak holt nyelv maradhat változatlan, a változás hozzátartozik minden élő nyelv természetéhez... Ha ezt az elvet valljuk, s a nyelv természetével ellenkező merevség helyett a nyelv szokás változásához alkalmazkodó hajlékonyság lesz a jelszavunk, el fogjuk kerülni azt a szélsőséget, melynek képviselői az olyan epés nyelvbírálok, akik minden szóba belekötnék és mindenkit ki akarnak javítani... Elbizakodva osztogatják nyelvhelyességi tanácsaikat, pedig nem ismerik nyelvünk múltját, nem ismerik a nyelv helyességi irodalom történetét, nem tudják, mennyi mindent hibáztattak már régebben is alaptalanul, hányszor megesett, hogy a haladó nyelvtudomány megcáfolta az okvetetlenkedő megrovók merész állításait, s a nyelv fejlődése nem adott igazat az örökké gáncsoskodóknak.”

1954-ben, amikor egy másik jeles pályatárs, *Kovalovszky Miklós* felköszöntötte, s köszöntőjében a magyar nyelv művelés nesztorának nevezte az akkor hetvenéves s abban az időben Veszprémből már nem is igen kimozduló Nagy J. Bélát, az ünnepelt levélben így válaszolt:

„Mikor életemnek 15-ik évében először kezdtem nagy érdeklődéssel olvasgatni a Nyelvőrnek az önképzőköri könyvtárból kivett kötetait, nem gondoltam, hogy valamikor még nesztora is leszek a magyar nyelv művelésnek egy darabig. Az egymást váltó nemzedékek egymás kezébe adják a munka eszközeit és a tudomány világító fáklyáját. Így kell annak lenni, hogy a munka ne szüneteljen, a fáklya ki ne lobbanjon soha.”

Arról, hogy „a munka ne szüneteljen, a fáklya ki ne lobbanjon soha”, Veszprém megye harmadik halhatatlanja, *Lőrincze Lajos* gondoskodott; az a *Lőrincze Lajos*, akinek emlékére rendezték a konferencia házigazdái e mai tudományos ülést. Immár több mint fél éve, hogy elment tőlünk, de — ezt alighanem sokunk nevében mondom — még most is úgy érezzük, hogy itt van velünk, együtt tréfákozunk, s együtt végezzük azt a csodálatosan szép, de kegyetlenül nehéz munkát, amit nyelv művelésnek, anyanyelv ápolásnak nevezünk. Hogy korszakos tevékenység az övé, afelől egy pillanatig sem lehet kétségünk. És ezzel *Lőrincze* munkásságával együtt bontakozik ki

igazán a veszprémi halhatatlanok óriási jelentősége. Ahogy ugyanis a századforduló évtizedeiben Simonyi Zsigmond, majd az utána következő időkben Nagy J. Béla volt az, aki irányt szabott a nyelvművelésnek, mégpedig tudományos alapokon, vagyis szembeszegülve a divatos, de tudománytalan babonák hirdetésével és terjedésével, úgy a második világháború viharai után évtizedeken át Lőrincze volt a magyar nyelvművelés zászlóvivője. Nagy hatású munkássága, szerteágazó szerepvállalása a különféle tudományos és társadalmi fórumokon — akadémiai bizottságokban, a Magyarok Világszövetségében, a Magyar Nyelvőr és az Édes Anyanyelvünk folyóirat élén, a rádióban, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban stb. — évtizedeken át meghatározója volt s még ma is meghatározója nyelvművelésünknek, amelynek szerencsére rajta kívül is voltak és vannak kiváló képviselői (*Deme László, Fábrián Pál, Kovalovszky Miklós, Szende Aladár, Tompa József* stb.), de amely elsősorban mégis az ő nevével forrt össze. Felsoroljam nagy hatású műveit, az általa írt vagy szerkesztett könyveket? Főlösképpen volna, hisz mindnyájan ismerjük őket. A legutolsót azonban, a *Megnől az ember szíve* címűt, amely *Balogh Ferencné, Kolczonay Katalin és Raffai István* áldozatos munkájának köszönhető, nem hagyhatom említés nélkül. Ez a könyv, úgy, ahogy van, egy lebilincselő életrajz. Valójában cikkgyűjtemény. Nagyobb részét Lőrincze saját írásai szülőföldjéről, a Cinca-parti Athénről, ahogy egy helyütt félig tréfásan nevezi Szentgált; azután a pápai kollégiumról, a nyelvművelés hétköznapijairól és ünnepeiről, a nagyszerű mesterekről és barátokról: Kodályról, Illyésről, Áprilyról stb.; kisebb részben pedig avatott tollú szerzőknek vele készített interjúi, beszélgetései. Talán főlösképpen is hozzátennem: ezekben a beszélgetésekben is mindig jelentős helyet és teret kap a személy, a jeles tudós és ismeretterjesztő mellett a tárgy, édes anyanyelvünk is. Lőrincze Lajosnak egész élete az anyanyelvhez kötődött, az anyanyelv ápolásának jegyében telt. Ahogy *Pomogáts Béla*, a kötet előszavának írója szellemesen megjegyzi: „mint igen sok tudós tanárnak, Lőrincze Lajosnak sem »élettörténete«, inkább »munkatörténete« van, hiszen élete azonos a munkájával, kutatásaival, írásaival”. Nem csoda hát, hogy a vele folytatott beszélgetésekkor is minduntalan a nyelvre terelődik a szó.

A kis kötet — érdemes megjegyezni — hat évtizedet fog át. Található benne cikk, nem is egy, 1933-ból (szerzője Lőrincze Lajos VI. osztályos tanuló!), és itt olvasható Kórházi jegyzetek, gondolatok című két írása is, amelyet az Édes Anyanyelvünk folyóirat közölt 1992. évi 2. és 3. számában. Ez utóbbiról ezt írja a kötet első (legalábbis egyik első) méltatója, *Illés Jenő*: „A könyv zárófejezetében megindító olvasni Kórházi jegyzetek, gondolatok című írását. Tanúsítja, hogy a szellem akkor is működik, ha a test erőtlen.” (Vasárnapi Hírek 1993. szeptember 5.)

Sajnos, a nagy sikerű — s úgy tudom, rövidesen már második kiadásban is napvilágot látó — könyv megjelenése után alig néhány héttel Lőrincze tanár úr elment, örökre. Immár csak az életműve a miénk — persze nincs okom azt mondani, hogy csak, hiszen hatalmas, gazdag ez az

életmű —, na meg az emlékeink maradtak meg róla. Jómagam pl., aki csaknem három évtizedig dolgoztam vele együtt, vagy vele egy szobában, vagy a szomszédságában, úgy, hogy csak egy ajtó választott el tőle, s naponta találkoztunk, beszélgettünk, megfigyeltem két érdekes, kedves szokását. Az egyik az, hogy nagyon szerette az almát, s a sok év alatt alig volt olyan közös étkezésünk, hogy utána nyomban elő ne vett volna egy almát a táskájából vagy íróasztala fiókjából, s komótosan meghámozva, négyfelé vágva egy gerezdet ne nyújtott volna át nekem is, mondván, hogy ez kell az egészséghez. El is fogadtam mindig az almagerezdeket; meg is szerettem az almát, olyannyira, hogy családom tagjainak is feltűnt, s íme, most látom, hogy ezt az almaszenvedélyét kétszeresen is megörökítette Lőrincze. Egyrészt úgy, hogy belém plántálta, másrészt pedig — ezt már halála után vettem észre —, hogy meg is írta. A Megnól az ember szíve kötet egy kis cikkében, a Na majd az oskolába címűben ezt olvasom: „amikor almát eszem (nagy almakedvelő vagyok!), mindig eszembe jut, amit... gyerekkoromban olvastam valahol: *mindennap egy alma, az egészség oltalma*. Hiszek is benne rendületlenül, mert eddig még nem tapasztaltam, hogy be akar csapni ez az almapropaganda.”

A másik érdekes szokása pedig a kések, bicskák gyűjtése. Ezt a szenvedélyét nyelvész kollégái közül többen is ismerték, s éppen ezért olykor meg is ajándékozták egy-egy szép darabbal. Megint csak most, utólag látom, nagy ámulattal, hogy ennek a késgyűjtő szenvedélynek is van története, s ez is benne van ebben az önéletrajzi elemekkel teli könyvben. *Nádor Tamás* kérdéseire válaszolva egy interjúban arról beszélt Lőrincze, hogyan s mikor kezdett a szentgáli helynevek gyűjtésével foglalkozni. Azt hiszem, érdemes idéznem az erről szóló részt:

„... egyetemista korom legszebb nyara volt, amelyet a veszprémi vármegyei és a püspöki meg a káptalani levéltár fasciculusai között töltöttem el. Boldog voltam, hogy kiírhattam az egykori szentgáli helyneveket, terminálisokat, mígnem a sok cédulából egyszer csak egybeállt egy XVII—XVIII. századi falu élete. Összebarátkoztam a levéltárosokkal, kivált Anti Illés kanonokkal, a püspöki és a káptalani levéltár őrével. Hórihorgas, roppant kedves ember volt, rám bízta a kulcsot, jöhettem-mehettem kedvem szerint. Anti Illés különben is rokonszenves volt számomra, mert Anti késes és köszörűs fia volt, s mi ilyen késeket használtunk odahaza. (Talán azért is lettem később késgyűjtő, mert mindig szerettem volna egy Antibicskát. Végül is az ember egész életében a gyermekkori vágyait próbálja elérni, beteljesíteni. Most már félszáznál is több darabból áll a gyűjteményem.)”

*

Az emlékek, tisztelt hallgatóim, továbbra is tolulnának föl bennem, de visszafogom, visszafojtom őket. Örülök, hogy Lőrincze Lajosnak több mint negyven éven át vezetett rádióműsora, az Édes anyanyelvünk, amelyet

annyira szeretett s amelyet a hallgatók is hasonlóképpen szerettek, nem halt meg az ő távoztával, hanem tovább él, ezzel is őrizve emlékét. Örülök, hogy az Anyanyelvápolók Szövetségének égisze alatt már megszületett a magyar nyelv művelése érdekében határainkon belül vagy kívül kifejtett kiemelkedő tevékenység elismerésére és jutalmazására szolgáló Lőrincze-díj, amely szintén az ő emlékét őrzi és hirdeti. S — befejezésül — örülök, hogy e mai tudományos konferencia egyik előadójaként valamiesként magam is hozzájárulhattam annak tudatosításához, hogy itt született vagy itt élt jeles nyelvtudósai, nyelv művelői révén milyen hallatlanul sokat adott az egész nemzetnek Veszprém város és Veszprém megye.

Grétsy László

**Indázó mondat- és szövegszerkezetek Babits Mihály novelláiban
(a Karácsonyi Madonna című kötet alapján)**

1. Babits prózai stílusát elemezve Sőtér István és Kolozsvári Grandpierre Emil a zeneiséget emelik ki. Ritmikusan ölelkező, hullámzó mondatokról szólnak, amelyek megőriztek valamit a vers dallamosságából (Sőtér 1941: 58, Kolozsvári Grandpierre 1941: 70).

Dolgozatomban arra keresem a választ, Babits novelláiban mi okozza a „hullámzást”, miből ered a „dallamosság”, s mi ezeknek a funkciója a szövegben.

2. Babits első novelláskötete, a Karácsonyi Madonna 1920-ban jelent meg. Tíz év termését foglalja magában, ugyanis a kötet darabjai 1908 és 1918 között folyóiratokban már napvilágot láttak (Sipos Lajos 1978: 457). A novellák képi, nyelvi gazdagságukkal, színességükkel hívják fel magukra a figyelmet, szinte prózában írt költemények, melyek belső szerkezetükben Babits verseihez hasonlóak, szigorú fegyelem, feszültség jellemző rájuk (Schöpflin Aladár 1983: 199).

A kötet tizenegy novellája tematikailag sokféle. A *Mythologia*, az *Odysseus és a szirének*, *Az angyal* mitologikus-mitikus tájakat elevenítenek meg; a *Karácsonyi Madonna*, a *Kezdődik Éliás testvér hiteles története* a középkori kereszténység titokzatosságát idézi; a *Drága élet* és a *Szerелеm* egy-egy magatartás érzelmi-lélektani megközelítését tűzi ki célul; a *Novella az emberi húsról és csontról* „a röntgentekintetű ember lélektani fantasztikumára épül” (Rába György 1983: 173); a *Mese a Dekameronból* egy Boccaccio-novella újraértelmezése. A kötet két kevésbé sikerült darabja a *Tél* és a *Huszádik, huszádik század*.

A sokszínűség ellenére a novellákat közös szemléleti alap köti össze: az író a különös, a furcsa, a misztikus megragadására törekszik. Az atmoszférateremtésben, a rejtélyes helyzetekre való építkezésben, a hangvételen a szecceszó és a szimbolizmus jellemzőit fedezhetjük fel (Pók Lajos 1970: 164; Sipos Lajos 1978: 466).

3. A szecceszó legjellemzőbb vonása a díszítés kultusza. A szépírói stílusban a dekorativitás a szókapcsolásokban, a stilizációban és az indázó mondat- és szövegszerkezetekben nyilvánul meg (Szabó Zoltán 1976, 1986).

Az indázó, tekergő-kanyargó vonal a szecessziós műalkotások legszembetűnőbb sajátossága. A képző-, iparművészeti, építészeti díszítőmotívumok és az irodalmi művekben fellelhető „indázás” összefüggését bizonyítja, hogy az írók a kígyózó alakú jelenségekre, mozgásokra utaló szavakat, kifejezéseket gyakran használják a dekorativitás eszközeként (Szabó Zoltán 1992: 165). Babits novelláiban is bőven találni erre példát: Megszemélyesítő jellegű igei metaforák: „A koppantatlan gyertyák hanyatló világa hosszú, rémes fénysávokban *táncolt* ez idilli képen” (K. M. 35); „és arcára *csipkézte* a holdvilág az ablakív apró mintáit” (M. D. 55); „Kitárt szent kezeink fehér ujjából aransugarak *nyúlnak, nyúlnak* a végtelenbe” (H. h. 61). Igenéviék: „A ruhák, a fátylak buja, bő áradással, zsarnokian *ömlőve, hullámozva, úsztatva, fojtva* ölelték a testet” (N. h. cs. 75). Ebbe a jelentéskörbe tartozó szavak gyakran épülnek be hasonlatokba is: „*Hajlott a testük, mint szélben a vékony szárú és dús kelyhű virágok*” (N. h. cs. 74); „*A fodrok tapadtak és hullámoztak selyemvíz gyanánt*” (N. h. cs. 74); „*és a gyönyöröm [. . .] lassan-lassan kiárad, és elborítja az egész világot, mint forró aranyfolyó*” (H. h. 62); „*Végtelenbe nyúlik az idő, mint egy kígyó*” (My. 130).

4. Rába György szerint az irodalomban metaforikusan, funkcióváltással beszélhetünk a versmondat és a kompozíció indázó jellegéről (Rába 1973: 33), Pók Lajos pedig úgy véli, hogy a szecesszióra jellemző kígyózó vonalat „nem nehéz [. . .] rokonítani a szecessziós próza mondatszerkesztésével” (Pók 1972: 82).

Az indázó mondatforma szerteágazó, bonyolult mondatszerkezet. E szerkezetek tüzetes tanulmányozását Bencze Lóránt kísérelte meg. Gondolatmenetének kiindulópontja az, hogy éppen a Horváth János által „kör-mönfontnak” és „pongyolaságot affektálónak” tartott mondatok azok a jellegzetesen szecessziós szerkezetek, amelyek biztosítják az esztétikai érték érvényesülését. Az indázás szerinte „nem más, mint eltúlzott anakoluthon-használat következménye”. Ennek típusai: értelmezős szerkezetek, beékelődések, halmozások, ismétlések, ellipszisek (Bencze Lóránt 1989: 238–244). Ezek alapján vizsgálom Babits novelláiban az indázó mondatszerkezeteket.

4.1. Az értelmezős szerkezetek közül Babits novelláiban a szóismétlő értelmezők a leggyakoribbak. A szóismétlő értelmező az azonosító értelmezőnek felel meg, de stilisztikai értéke nagyobb (Károly Sándor 1958: 38). „*Ez a kezek tánca volt, a tépő kezeké*”, „*a fátylaké, a fejlő, röpködő halvány fátylaké*” (N. h. cs. 74); „*az utolsó fátyol, a vörös fátyol*” (N. h. cs. 75); „*gyermek vagy, bájos, semmivel sem törődő, makacs, érzékeny és ijedős gyermek*” (Sze. 84); „*emberek vannak a hajón, vágytalan emberek*” (Od. 108); „*egy mosoly két ránc, egy értelmes és hideg mosolyé*” (D. é. 116); „*előntötte a vér, a sűrű vér*” (My. 142); „*mintha muzsikát hallott volna, asszonyi lihegések muzsikáját*” (My. 150); „*este lett, sűrű, meleg este*” (My. 153); „*csak a test maradt, az óriás teste*” (My. 161). Az értelmezős szerkezetek fellazítják a mondatot, újraindítják a gondolatot, rövidebb-hosszabb indaíveket alkotnak.

Vannak egyéb azonosító értelmezők is: „*amint várta őt, mennyei szeretőjét*” (Az a. 131); „*a nimfák kezdik behálózni, testetlen asszonyi erők*” (My. 148); „*egy kölyök is, egy kentaurcsikó*” (My. 158); „*nője, egy valódi párizsi matróna*” (D. é. 112); „*körüllátták Heraklest, a csodálatos lényt*” (My. 164). A teljes metafora értékűek a dekorativitást még jobban növelik: „*Mária, aranyvirág*” (K. M. 38); „*Mária, tenger csillaga*” (K. M. 39); „*rózsaszín bodros harang borul rá hátul, kis diszkrét suívez moi*” (Sze. 82); „*néhány vad tűzpont lobogott elébük, a messzeség szabad csillagai*” (My. 157).

4.2. Gyakran találkozunk a novellákban beékelődésekkel is. Az alanyt és az állítmányt az alanynak vagy más mondatrésznek alárendelt tagmondatokkal választja el az író egymástól: „S később Odysseus egyedül egy szigetre vetődött, ahol *Kalypso*, minden halandónál szebb és minden istennőnél, azt *akarta*, hogy a férje legyen” (Od. 110). A több tagmondatból álló beékelődésekre példák: „És így történt, hogy egy fiatal *asszonyka*, bambácska szegény és libácska, akinek Lisetta de ca' Quirino volt a neve, egy nagykereskedőnek a felesége, aki Flandriában járt gályáival, *elment* más hölgyekkel gyónni ehhez a szent testvérhez” (M. D. 51). „*Nője*, egy valódi párizsi matróna, abból a fajtából, mely kifelé a társaságban csupa örök elegancia és fiatalság, csupa vakító szerelem és malícia, de otthonában a legelragadóbb nő és legszeretőbb anya tud maradni, valóságos önfeláldozással *ápolta*” (D. é. 112). „S mint a *gyermek*, ki bár szemeit alig tartja nyitva, nem akar még aludni menni, mert aznap még nem *játszott* eleget — úgy ő is makacson, kétségbeesetten kapaszkodott volna az életbe” (D. é. 113). „Megalázta ez a rettenetes hatalma a pénznek; hogy egész *élete*, *minden*, ami érték benne és erő, ehhez a csinált szimbólumhoz, elfolyó semmihez *legyen* hozzákötve, mint táplálékhoz, mint valami bűvös elixírhez” (D. é. 117). A beékelődésekkel szövevényesebbé, hullámozóbbá válik a mondatok szerkezete, az alany és az állítmány keretbe foglalja az indázást.

4.3. A halmazások a mondatszerkezet fellazulását eredményezik. Szavakból, szó szerkezetekből álló felsorolások sűrűn előfordulnak Babitsnál. „A legkülönbözőbb csoportokban, *állva, térdelve, guggolva, röpülve, táncolva* az ordas, iromba váznakak egy rettenetes karneválja” (N. h. cs. 77). „... de a közeli dombokból mintha gyengédebb nimfahangok *ismételték, sóhajtották, nyögték, dalolták, sikoltották volna*” (My. 154); „Khironnak furcsa, hétesövű sipja volt, és *dörmögő, rívó, hízelkedő és nyöszörgő* hangokat tudott kiadni belőle” (My. 159). „*A szörnyetegek véres mulatsága, a lányok testei, a kentaurasszony, az erdőség rengeteg zúgása, éjjeli madarak és messze állathangok, az ázott szeszes szag, sima combok, vad visítások és kéjes lihegések* egyetlen szétválaszthatatlan tömegként főtt és erjedt az agyában” (My. 160).

Ennél gyakoribb a tagmondatok halmazása, többszörösen összetett mondatok alkalmazása. A szecessziós nyelvi stílus ebben látszólag nagyon hasonlít a barokkra, de itt a mondategységek rövidebbek (Bencze Lóránt 1989: 240).

„Azonban a szél fúj, || és Élias testvér fázva *nézett* a meredek dombra, a nagy falakra és a barna várra, || *nézett* a hegyi útra, mely a városba vezetett, || *nézett* a kemény, kopasz földekre, hol szebb időkben a tücskök

észvesztett zenéje cuppogott; || a szürke égre, mely hajdan oly lármás kék tudott lenni, || valami zenét is hallott, || és nem tudta, mi léssen véle” (K. É. 48). Ez a mondategész hét indaívre tagolódik. A tagmondatok hullámmáza, a szóismétlés (*nézett*), az alliterációk ritmikussá teszik a prózai szöveget.

A tagmondatok halmozása gyakran jár együtt a kötőszók halmozásával: „Marquise, marquise hát nem érzi, || *hog*y sért engem, || *hog*y halálra sérti a lelkemet, || *hog*y halálra gyötör a szavaival, a hidegségével, a mosolyával?” (Sze. 83). Ebben a mondatban a *hog*y kötőszó tagolja az indaíveket, s a tárgyi mondatok ismétlődéséből sajátos zeneiség fakad.

Az *és* kötőszó halmozása több novellában is megfigyelhető. „*És* nagy hirtelenséggel szellemében elragadtatott, || *és* térdre hullott nagy reverenciával, || *és* szemére húzta a csuklyáját, || *és* keresztbe kulcsolt karokkal meghajolt” (K. É. 48). „*Én* elmegyek, uram; || *és* ha fázom, || *és* éhezem, || *és* ha ütlegetek szenvedek, az mind gyönyörűség lesz immár nekem, miután az angyal leszállt hozzám egy szent ember alakjában, || *és* áldott vagyok az asszonyok között” (M. D. 56). „*Ó* minden, minden várakozik, || *és* a hajós is mintha várna valamit, ott az ingó széken, || *és* messze a szirt növekszik, || *és* a hajós várakozik, || *és* azzal mulat, hogy le, a hullámra próbálja festeni képzeletben a méltóságos Penelopeia arcát, de a hullám megtörik, szétfolyik, || *és* vele együtt minduntalan szétfolyik az arc” (Od. 104). Ezekben a többszörösen összetett mondatokban a váltakozó hosszúságú ívek élén álló *és* ismétlése prózavershez közelíti a szöveget.

4.4. Sokszor használja Babits az egyszerű szóismétlést a nyomatékosítás, a hangulati erősítés érdekében: „De *most, most* meg *kell* értenie, *most* utoljára ki *kell* mondania mindent” (Sze. 80); „Lélekbe, velőkbe itta magát a *sűrű, sűrű, mély, mély* szürkesség, és az iszonyú *örök, örök* kegyetlen zene.” (Od. 102); „*És zeng, zeng* a tenger, zúgásába *bezeng* a szép ének” (Od. 108); „*Mindent, mindent* áldozok” (D. é. 115); „*És* mindenfelé, *beljebb, beljebb* a csengés, kacagás, suhanás” (My. 150).

Az ismétlések is a mondat szerkezetét lazítják fel. A következő párbeszédrészletben a megismételt mondatok gondolatrítmust adnak: „— *Azt pedig aki látja*, — mondta Pater Lucentius —, *azt pedig aki látja*, élve nem marad.

— *Majd jön öregapád* — szólt egy másik vitéz —, *majd jön öregapád*, és magával hív.

— Most azért is *elmegyek* — felelt Artur lovag — *elmegyek*, s megnézem.” (K. M. 35.)

Az ismétlések és a halmozások ellenében az ellipszisek védik meg a szöveget a pleonazmustól (Bencze Lóránt 1989: 244). A stabilitás, az ökonómia érdekében gyakran előfordul, hogy az ismétlés, halmozás és kihagyás egy mondaton belül fordul elő, vagy hiányos szerkezet követi, előzi meg az ismétlést: „*Nem szeret, nem szeret*, egy kicsit *se szeret*! Ha *szeretne*, másra se gondolna, mint *jönni, jönni* velem, a világ végére... élni, mint két pásztor...” (Sze. 83). „*Mérföldek és mérföldek és mérföldek*, egyforma zúgó szürkességben. Iránytalan.” (Od. 102); „S *harang, harang*, esteli *harang*;

levegős fejű karcsú tornyokból langy esti imádság.” (M. D. 54); „Ah, *könyör-gők, könyör-gők, csak még egy* percel! *Még egy* negyedórát!... *Csak még egyszer* legyen a régi... bocsásson meg...” (Sze. 84); „*Zúg, zúg* az egész világ... Odysseus! Mi az? Mit akarnak avval a kötéllel? Az árbochoz kötöz-nek... Téged... *jaj, jaj* megőrülök!” (Od. 108.)

5. Az indázás nemcsak a mondatok szerkezetében, hanem hosszabb vagy rövidebb szövegegységekben is megfigyelhető (Szabó Zoltán 1976, 1986; Bencze Lóránt 1989). Az indázó szövegszerkezeteket még tüzetesen nem tanulmányozták.

A következő példában az indáíveket három, viszonylag rövid mondat-egész alkotja: „Hát nem érzi, hogy bánt vele, sért vele? || Hát nem bizik bennem? || Hát nem hiszi, hogy mindennél, minden pénznél többet ér nekem a férjem élete?” (D. é. 116.) „És az angyalok lovagja beszélni kezdett neki a mennyország elképzelhetetlen gyönyöreiről. || *Gyönyörökről*, melyet szem nem látott, fül nem hallott, | melyek úgy öntik el a testet, mint a tűz az olajos forrást, | s úgy gyújtják fel a lelket, mintha villám csap Isten házába. || Földöntúli örök *gyönyörökről*, melyekért édes a halál, | melyek megállítják az időt, mint Jósué a napot, | és megsemmisítik a világokat. || Rettenetes, nevezhetetlen *gyönyörökről*, | milyeneket a régi istenek éreztek, | és éreznek fönn a szentek és az angyalok.” (M. D. 55.) Ez a szövegrészlet négy ívből áll, amelyet egy-egy mondategész alkot. A második, harmadik és negyedik indának önálló, belső szelvényei is vannak. A mondategészek elején álló *gyönyör* szó indít el újabb és újabb hullámokat, amelyek tovagyűrűzve ritmikussá teszik a szöveget.

A Karácsonyi Madonna című novellában még nagyobb szövegegységet fog át az indázás. A hatodik részben a hosszabb-rövidebb bekezdések élén metaforával induló mondatokat találunk: „*Mária, aranyvirág megindul az óriás hajóban.*”; „*Az angyalok királynéja jön, jön.*”; „*Mária, tenger csillaga, libeg a lapuló sötétség tengerén.*”; „*Mária, mennyországnak kapuja méltóságo-san száll.*” (K. M. 38–39.) Itt indáívként az egyes bekezdések foghatók fel, amelyek rövidebb nyúlványokból, mondategészekből állnak. Az ismétlések, az *l* hangok lágyasága zeneivé varázsolja a novellarészletet.

6. A vizsgálat eredményeiből levonható az a következtetés, hogy Babits novelláiban gyakoriak a szecesszióra jellemző indázó mondat- és szövegszerkezetek. A zárt, merev struktúrák fellazulása mindenekelőtt ismétlésekből, halmozásokból ered, és a mondatok újraindítására sűrűn használja Babits az értelmezős szerkezeteket is. A sajátos mondatfűzésből és szöveg-építésből eredő ritmika díszítő funkciót tölt be, a szecessziós dekoratívítás eszközévé válik a szövegben. „Babits számára az értelmén megszűrt élmény rendet kíván versben és prózában egyaránt, arisztokratikus szigorától fegyelmezett stílusa — érzékelvén a kor tendenciáját — mégis túllép a korlátokon. Líraivá hangszereli a prózát” (Gáspári László 1983: 29).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babits Mihály novellái és színjátékai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Bence Lóránt: A szecesszió nyelvi stílusjegyei. Lengyel Géza „Tárlatok és képraktárak” című írásának tanulságai (Nyugat 1908. 1. 16—19). In: Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. Szerk. Fábián Pál és Szathmári István. Budapest, 1989. 238—244.
- Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. Nyelvtudományi Értekezések 118. sz. Budapest, 1983.
- Károly Sándor: Az értelmző és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 16. sz. Budapest, 1958.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: Babits prózája. In: Babits emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyula. Budapest, 1941. 68—72.
- Pók Lajos: Babits Mihály alkotásai és vallomásai tükrében. Budapest, 1970.
- Pók Lajos: A szecesszió. Budapest, 1972.
- Rába György: Hozzászólás a Nyugat-vitához. In: Vita a Nyugatról. Szerk. Kabdebó Lóránt. Budapest, 1973.
- Rába György: Babits Mihály. Budapest, 1983.
- Schöpflin Aladár: Babits Mihály, a novellaíró (1931). In: Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék. Szerk. Pók Lajos. Budapest, 1983. 199—203.
- Sipos Lajos: Karácsonyi Madonna (Megjegyzések Babits Mihály első novelláskönyvéhez). Irodalomtörténet, 1978. 2. sz. 457—470.
- Sőtér István: A forma mestere. In: Babits emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyula. Budapest, 1941. 56—61.
- Szabó Zoltán: Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1976. 49—88.
- Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Budapest, 1986. 240—265.
- Szabó Zoltán: Szecesszió vagy utószecesszió? (A szecesszió főbb stílári sajátosságai Bánffy Miklós két késői művében) Magyar Nyelvőr 1992. 2. sz. 150—168.

A novellákat a következőképpen rövidítettem:

Az angyal: Az a.
 Drága élet: D. é.
 Huszadik, huszadik század: H. h.
 Karácsonyi Madonna: K. M.
 Kezdődik Élias testvér hiteles története: K.É.
 Mese a Dekameronból: M. D.
 Mythologia: My.
 Novella az emberi húsról és csontorról: N. h. cs.
 Odysseus és a szirének: Od.
 Szerelem: Sze.
 Tél: T.

Jenei Teréz

Mi is megpróbáltuk! (Töprengés a Bánréti-program tanításának tapasztalatairól)

Bár a pedagógusokra általában jellemző a folyamatos megújulás, időnként óhatatlanul nagyobbat lépnének a megszokottnál. Teszik ezt jó szándékkal, hivatástudatból fakadóan a gyermekért, a rájuk bízott és vállalt lehetőség mind teljesebb kibontakozásáért.

Évekkel ezelőtt jómagam is úgy éreztem, válaszolnom kell a kihívásokra, emelni kell a mércét önmagam és tanítványaim előtt. Anyanyelvi nevelésünk úgysem volt soha tökéletes, kifogástalan. Talán egy új magyartanítási program bevezetésével sikerül nekem is megtennem a tőlem telhető még jobbat. Kollégáim körében követő partnerekre is akadtam. A választott program a Bánréti professzor nevével jelzett NYIKIT (Nyelvtan—Kommunikáció—Irodalom Tizenéveseknek) lett, amelyet jelenleg hárman, három évfolyamon, négy osztályban tanítunk ötödiktől felmenően, egészen nyolcadikkal bezáróan.

Folyamatos egyszerűsödés

Négy évvel ezelőtt tizennégy tankönyvvel kezdtük a munkát. Igaz, ezek a könyvek az 5—6. évfolyamnak szóltak, de formátumuk miatt (A/4-es nagyságúak) elég nehezen tudtuk kezelni őket. (Nyelvtan és kommunikáció feladatgyűjtemény I—II., Helyesírás, Kommunikációs terepgyakorlatok I—II., Beszédtechnikai feladatgyűjtemény, Irodalom, Irodalom kezdetei, Ószövecség, Újszövecség, Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk, J. Swift: Gulliver utazásai Liliputban, Arany János: Toldi, Dráma és színház)

A könyvhalmaz évről évre fogyott, a könyvek formájukat tekintve kezelhetőbbek lettek, a tananyagot is átrendezték: kihagyásokkal, illetőleg sűrítésekkel egyszerűsítették. A jelenlegi 6. évfolyam összesen hat könyvet használ, és lényegében ugyanazt az ismeretanyagot dolgozza fel, mint a két évvel korábbi hatodikosok.

Időnként új kiadványokat kaptunk, ezeket természetesen megpróbáltuk beilleszteni a tanítási-nevelési folyamatba. Közülük a nagyon érdekes Moziban képernyő előtt és a Nemzeti költő szerepek a reformkorban című kiadványokat érdemes megemlíteni.

Amit tanítunk...

Irodalom: A tananyag tartalma rendkívül színes, tanár és gyermek számára egyaránt izgalmas, jó. Különösen az 5—6. évfolyamon pótol hiányt. Nagyon jól használható a nyolcadikos tankönyv József Attila költészetét feldolgozó része.

A hetedikes könyv anyaga arányaiban eltolódott a dráma felé; a novellák egy része nehezen feldolgozható, világuk távol áll a gyerekekétől (pl. Thomas Hardy, Maupassant). Nagyon hiányoltuk a klasszikus „kötelezőket” — a regényolvasást —, olvastatást. Van ugyan Molnár Ferenc (A Pál utcai fiúk), Mikszáth Kálmán (Szent Péter esernyője), de kimaradt Jókai, Móricz.

A dráma túlsúlyát jellemzi, hogy már a hetedik évfolyamon sor kerül a Liliomfi tárgyalására, nyolcadikban pedig Dürrenmatt Nagy Romulusa következik. Olyan alapossággal és mélységgel tárgyalva, amely nem felel meg az általános iskolai tanulók szövegértő, irodalomelemző képességének. Válogatni lehet ugyan a feladatokból, ebben az esetben viszont a hézagosság, a töredezettség veszélyeztetheti tanításunk menetét.

Nyelvtan: az anyanyelvi nevelés nem a hagyományos leíró grammatikára épül, hanem az ún. generatív nyelvszemléletre. Ez persze nem zárja ki a leíró nyelvtani ismeretek elsajátítását, de nagy körültekintést, sok-sok gyakorlást, a pedagógustól jó értelemben vett rutinszerű tudást feltételez és követel. Az alsó tagozaton megszerzett nyelvtani tudásanyagot használja fel és alkalmazza alapként.

Kommunikáció: Eleven színfoltjai az óráknak az ún. kommunikációs gyakorlatok. Sok örömet és igazi élményt nyújtottak tanárnak, diáknak egyaránt. A kommunikációs készséget fejlesztő feladatsorokból gazdag a választék, van lehetőség az osztályra, egyénre szabott feladattípusok kiválasztására. A színes, változatos feladatok közel állnak a tanulókhhoz, lehetőséget adnak a kreativitás, a nyelvi érzékenység fejlesztésére. Részben valós problémákat vetnek fel, részben jól megmozgatják fantáziájukat, fejlesztik nyelvi humorukat. Még az abszurdnak tűnő helyzetek megoldására is akadt diákjaim közül egy-két lelkes vállalkozó, akik nem kis örömmel élték ki játékos kedvüket: kiválóan kamatoztatták metakommunikációs képességeiket a megoldások során. Jómagam kezdetben kissé mesterkéltnek éreztem némelyik gyakorlatot, de a gyerekek igazolták ezek létjogosultságát is. Magától értetődő természetességgel vállalkoztak, illetőleg oldották meg ezeket a feladatokat is.

Vitatható pontok

1. A program képességfejlesztő; ez nagyon jó is lenne. De *nem készít elő megfelelően a továbbtanulásra* — a megszokott, hagyományos rendszerben működő középiskolákba való átlépésre. Pedig jelenleg ezekből van több.

Ezért történhetett meg az, hogy a szülők részéről nem kis ellenállásba ütköztünk.

2. *A helyesírás gyakorlásának ajánlott indirekt módszere sem vált be.* Nagy létszámú tanulócsoportok és átlagos képességű gyerekek esetében nem vezetett megnyugtató eredményre a helyesírási kézikönyvek alkalomszerű használata. Pontosabban fogalmazva: jó oldala a programnak, hogy a helyesírási kézikönyvek használatát meg kellett tanulniuk tanítványainknak, de a helyesírási készség fejlesztéséhez ez kevésnek bizonyult. A gyermekek zöménél a heurisztikus módszer sem vált be mindig, és az ösztönző tényezők hiánya (pl. a tollbamondások, helyesírási felmérések elmaradása) miatt a helyesírásuk nem fejlődött kellő mértékben. A hagyományos módszerrel tanuló párhuzamos osztályok eredményeit folyamatosan egybevettem a mieinkkel. Több évre visszamenő statisztikai vizsgálataim igazolják megállapításomat.

3. Bár használunk szófaji elnevezéseket, mégsem határoljuk el egymástól az egyes szófajokat. Szófaji definíció pedig egyáltalán nincs. Ez talán önmagában nem baj, de *a szófaji rendszerezés hiánya* már az. A tanulók életkori sajátosságainak jobban megfelelne ez, nem beszélve a rendszeralkotás logikát fejlesztő lehetőségeiről.

4. *Az írásbeliség és a szóbeliség nagyfokú aránytalanságát tapasztaltam — a szóbeliség javára.* Ezt mind az irodalom-, mind a nyelvtanórákon valós problémának éreztem. Az írásbeliség mindig elmélyültebb munkát követel, a szóbeli feladatmegoldások esetében (akár beszámoló, akár részfogalmazás, de legyen az szituációs beszélgetés is) nagyobb a lehetőség a felszínes megoldásokra.

5. *Az idegen nyelv oktatását nem segíti.* Az idegen nyelvet ma Magyarországon szinte mindenütt a klasszikus grammatikai terminológiával, hagyományos rendszerezéssel tanítják (szófajok, mondatrészek, egyszerű és összetett mondatok stb.). Ez a program pedig — már utaltam rá — a generatív nyelvszemléletre épül.

Tényként kell elfogadnunk, hogy nálunk ma az idegen nyelv oktatása, tanulása központi kérdés. Nehezíthetjük-e anyanyelvünk más szemléletű tanításával? — Azt hiszem, saját nyelvünk tanítási módja nem lehet gátja más nyelvek elsajátításának; még akkor sem, ha hisszük és valljuk, hogy anyanyelvünk az első és legfontosabb mindnyájunk számára.

6. *A program: a tananyag tartalma, a feldolgozás módszere sok esetben nem felel meg a tanulók életkori sajátosságainak.* Ezek a mi tapasztalataink. El kell még mondani azt is, hogy a tanítás során fölmerült problémáink megoldásához nagyon kevés háttérrel, biztatást és meggyőző továbbképzést kaptunk.

Hogyan tovább?

Munkaközösségünk úgy döntött, hogy nem hagyjuk abba a program tanítását. Ahol elkezdjük, ott végigviszük, de az új évfolyamon, vagyis az

ötödik osztályban már elállunk ettől. Tesszük ezt ugyanazért, amiért belevágtunk: az anyanyelvi nevelés ügyét és a gyermek érdekét tartjuk szem előtt, mindkettőt továbbra is a lehető legfontosabbnak tekintjük.

Bagaméry Gáspárné

Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről II. rész

A kísérletről

A nyelvi anyag gyűjtése 1988 szeptemberében kezdődött el. Az alábbiakban a korpusz feldolgozása során szerzett első tapasztalatokat adom közre.

A mintavétel szempontjai. Tekintettel a felmérés céljára, célszerűnek látszott olyan tanulócsoportokat, osztályokat keresni, amelyek tanrendjében az idegen nyelv oktatása erősen különböző óraszámban történik; ugyanakkor olyanokat, melyek szociális környezetüket, lehetőségüket tekintve bizonyos mértékig homogének.

Így esett a választás egy két tannyelvű középiskola (Mikszáth K. Gimnázium és Szakközépiskola, Pásztó) osztályára, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Gyakorlógimnáziumának osztályára (ahol ciklusonként 16 órában tanulják az angol, ill. az orosz nyelvet) és ugyanennek a gimnáziumnak egy másik osztályára, ahol hagyományos óraszámban, ciklusonként 5-6 órában tanítanak idegen nyelvet. A kérdőív személyi adatai alapján megállapítható, hogy a tanulók tanulmányi átlageredménye 4,1-től 5-ig terjed, és ez mindhárom osztályra jellemző. Mindezt azért tisztázzuk, mert az intelligenciaszint vizsgálata nem történt meg, de figyeltünk arra, hogy közel azonos tanulmányi eredményű tanulóktól származzék a felmérési anyag.

A tanulók életkora 14-15 év a felmérés kezdetén. Ez az életszakasz általában fordulópontot jelent az egyén nyelvi és kognitív jellegű képességének fejlődésében. Az iskolaváltás (általános-/középiskola) a magasabb követelményrendszerrel is hozzájárul ahhoz, hogy a nyelvi és a gondolkodási folyamat kölcsönhatása magasabb szinten érvényesüljön. D. Lawton tanulmánya szerint (1974: 132) az alacsony és a magasabb képességű csoportok közötti távolság inkább nő, mint csökken az évek során, és megfigyelése szerint a 15 évesek korcsoportjában a beszéd helyzetfüggősége, szituatív kötöttsége, a bonyolultabb alárendelések, a passzív igék használatában az egyéni eltérések markánsabban jelentkeznek, mint például 12 éves korban. Az életkori sajátosságokon belül figyelni kell a nemek jelentette különbségekre is. A szakirodalomban ismert, hogy a lányok kommunikációs készsége, anyanyelvi jártasságának fejlődése más ütemben történik — ahogy biológiai fejlődésük is —, mint a fiúké. Célszerű tehát külön vizsgálni a fiúk, illetőleg a lányok csoportjának adatait.

A felmérés menete. Az első adatfelvétel alkalmával a tanulók feladatlapot kaptak. Első feladatként fogalmazást írtak a megadott címről (Az otthon). A cím megfogalmazásában szerepet játszott az a követelmény, hogy többirányú megközelítést tegyen lehetővé, konkrét és általánosító, szubjektív és objektív szemléletet. Az időtartam egységesen 20 perc volt. Második feladatként mondatkiegészítő teszteket kaptak: vagyis előre meghatározott számú szóval kellett kiegészíteni a mondatkezdeteket. Megoldási mintát kaptak, és 25 perc állt rendelkezésükre. Ilyen mondatkezdések voltak, mint pl. „Sajnálom ... (+ 18/20 szó); A kert végében ... (+ 22/24 szó)” stb.

A feladatok összeállításában nagy segítségünkre voltak a D. Lawton és Bíró Zoltán már említett tanulmányában leírt felmérések tapasztalatai.

A korpusz feldolgozása. A 3 évre tervezett felmérés első fázisát jelenti az imént felvázolt feladatsor. A második szakasz feladatsorai már az idegen nyelvű teljesítményt is mérik egy időben az anyanyelvivel, hogy a beszédtervezési és a kognitív sémák azonosságait és különbségeit, esetleges együttfejlődésüket is észrevehessük. Más lesz tehát a feldolgozás szempontrendszere, mint az első alkalommal.

Ez az első alkalom ténylegesen felmérés, azt az állapotot írja le, melyhez a későbbiek során a változásokat viszonyítjuk. Egy megközelítési módot emeltünk ki ez alkalommal, ez a szempont a minta mondatainak szerkezeti elemzése. A munka bonyolultsága miatt a mondat szerkesztés szövegtani szinten történő elemzéséről egyelőre le kellett mondanunk. Abból indultunk ki, hogy a verbális tervezésnek az a mozzanata, amikor a témánkat logikailag rendezzük, és a viszonyítások különböző minőségeit létrehozuk, az gondolkodásunk működésére is fényt vet. A hibátlanul használt bonyolult, szubtilis mondat szerkesztés utal az anyanyelvi és a gondolati műveletekben való jártasság fokára. (Természetesen itt is figyelembe kell venni, hogy a megnyilatkozás írásban vagy szóban történik-e.)

A gyermeknyelv kutatás mindig is figyelt a mondatstruktúrák fejlődésére. Ennek köszönhetően ismerjük, hogy melyek például a legkorábban és a legáltalánosabban kialakult alárendelések, milyen életkorban milyen mondat szerkesztés tekinthető szokatlannak. B. Bernstein, D. Lawton, W. D. Loban a különböző nyelvi korpuszok alárendeléseinek vizsgálatával kimutatták, hogy az általános nyelvi képesség jellemezhető az alárendelési mutatóval. Ezek az elemzések eddig jobbra azért jöttek létre, hogy a magasabb, ill. alacsonyabb nyelvi képességet mérhetővé tegyék, és ezek társadalmi háttérét fölfedjék.

Ugyanezek a mutatók szolgálnak számunkra is a nyelvi teljesítmény mérésére, összehasonlítására, azzal a különbséggel, hogy a mintavételnek megfelelően az eltérő nyelvi teljesítmények elemzése más, újabb összefüggések feltárásához vezethetnek.

Az alárendelések elemzésének több módja, ennek megfelelően több mutatója is van. A legegyszerűbb eljárás, hogy a korpuszban előforduló összes alárendelést számba vesszük, és viszonyítjuk a ragozott igékhez. A Bernstein és Lawton által kidolgozott elemzési eljárás a magyar nyelvre vonatkoztatva problémát vet fel. Bonyolult alárendelő összetett mondatokat ugyanis a magyarban nemcsak igei állítmányokkal lehet szerkeszteni. Fenntartásaink ellenére a korpusznak ezt a mutatóját is elemeztük, hogy adataink összevethetők legyenek más magyar szövegek ilyen mutatóival.

Önmagában ez a mutató, az alárendelés gyakorisága még nem ad alapot komolyabb következtetések levonásához, hiszen a legegyszerűbb tárgyi-, időhatározói és helyhatározói mellékmondatok halmozásával már igen jó arányt lehet elérni. Ezért ezeket kizárva kell a szokatlan alárendelések arányát megállapítani, mely már beszédesebb mutató. Ez az aránypár sem érzékelteti azonban azt a fajta mondat szerkesztési bonyolultságot, melyet az alapsztruktúrák változatos, szokatlan használatával lehet elérni. Loban nevéhez fűződik ennek az eljárásnak a kidolgozása, melyet Loban-féle súlyozott alárendelési mutatónak hívunk. Lényege az, hogy a mellékmondatokat szerkezeti beépítésük és függvényértékük szerint pontozza, súlyozza, így A, B, C, D típusú mellékmondatokat kapunk, ahol az A típusú az egyszerű, és ehhez viszonyítjuk a B, C, D típusú mellékmondatok számarányát. A Loban-érték pontszámában is kifejezhető.

Egy-egy mutató kizárólagos használata hamis következtetésekhez vezethet, de valamennyi mutató együttes értékelése — mivel ezek jól kiegészítik egymást — megbízható, ha tudunk olvasni az adatokból.

Az elemzés adatai. A fentiek ismeretében a felmérés alapján a következő kép rajzolódik ki.

1. Az alárendelések aránya a ragozott igékhez közel azonos valamennyi csoportban, a lányok csoportja mindhárom osztályban kedvezőbb képet mutat.

A két tannyelvű osztályban a fiúké 0,45, a lányoké 0,51, a ciklusonként 16 órában nyelvet tanulóknál (a továbbiakban: emelt óraszámú) fiúk esetében 0,33, lányoknál 0,43, a ciklusonkénti 5-6 órában nyelvet tanulók osztályában (a továbbiakban: átlagos óraszámú) fiúk 0,42, a lányok 0,55-öt értek el. (Hasonló arányt tapasztalt Bíró Zoltán is a városi, tehát székelyudvarhelyi 13-14 éves fiúknál: 0,438.) Érdekes módon mind a fiúknál, mind a lányoknál egy tizedes eltérés mutatkozik az emelt óraszámú csoportban a hátrányukra, vagyis a függő mondatok aránya a ragozott igékhez képest kevesebb; az egy tizedes eltérés egyébként statisztikailag még nem szignifikáns. (Ilyen eltérés csak a fiúk-lányok csoportja között van.)

2. A szokatlan alárendelések arányát nézve megállapítható, hogy a fiúk és a lányok számadatai jobban közelítenek egymáshoz, vagyis a fiúk — ha nem élnek is olyan gyakran az alárendelések lehetőségével, mint a lányok — a szokatlanak minősíthető alárendelést (alanyi, értelmezői stb.) közel azonos gyakorisággal használják. A kétnyelvűben a fiúknál 0,21, a lányoknál 0,25; az emelt óraszámúban a fiúknál 0,11 (a legrosszabb arány), a lányoknál 0,27; az átlagos óraszámúban a fiúknál 0,21, a lányoknál 0,34 az arányszám.

3. A következő adatokat a Loban-féle súlyozott alárendelési mutató tárja elénk. Ez az A típusú egyszerű alárendelések és a B, C, D típusú függő mondatok arányát jelenti. Meglepő, hogy azonos értékeket látunk mind a fiúk-lányok, mind a különböző osztályok között. A kétnyelvűben 0,25 a fiúknál, 0,23 a lányoknál; az emelt óraszámúban 0,22 a fiúknál, 0,23 a lányoknál; az átlagos óraszámúban 0,29 a fiúknál, 0,21 a lányoknál.

4. Ha a Loban-értéket pontban kifejezzük, vagyis Loban eljárása szerint a közbevetett, a többszörösen függő mondatokat szerkesztési nehézségek szerint is osztályozzuk, akkor a következő értékeket láthatjuk:

a kétnyelvűben	fiúk: 7,09, lányok: 11,96;
az emelt óraszámúban	fiúk: 7,62, lányok: 8,12;
az általános óraszámúban	fiúk: 4,14, lányok: 5,33.

A meglepő adatsor arra készítetett, hogy azonnal elvégezzük a szignifikanciavizsgálatot, hogy megállapítsuk a statisztikailag érvényes különbséget. A R. Fisher-féle számítás szerint a „t” érték itt 1,17, ez annyit jelent, hogy már 1,17 különbség is szignifikáns. A szükséges különbségnek csaknem háromszorosa található az emelt óraszámú fiúk teljesítménye között az utóbbiak hátrányára.

Mit is jelentenek tehát ezek a számok? Az emelt óraszámú fiúknál az A alárendelések aránya a B, C, D mellékmondatokhoz 0,22, az általános óraszámú fiúknál közel azonos: 0,29, mégis Loban-pontszámban az utóbbiak csak 4,14-es átlagot értek el, míg az előbbieket a kicsit rosszabb arány ellenére 7,62-es pontszámot. Ez a jelenség a két osztály lánycsoportjainál is megfigyelhető. B, C, D típusú mellékmondatokat tehát közel azonos számban használnak, de igen erős eltérés figyelhető meg ezek megszerkesztettségében, bonyolultságában; vagyis a többszörösen függő mondat, melynek még további mellékmondata van, ill. a többszörös beágyazások eredményezik a magasabb pontszámot.

Különösen érdekes, ha végignézzük az emelt óraszámú fiúk adatait: az alárendelések aránya a fiúk között is a legalacsonyabb értékű, a szokatlan alárendelések aránya 0,11; egy tizeddel kevesebb, mint a másik két osztály esetében. A Loban-féle súlyozott aránypár viszont csaknem megközelíti a kétnyelvű fiúcsoport mutatóját, míg pontszámban meg is haladja.

Számok nélkül úgy is megfogalmazhatnánk, hogy bár aránylag kevesebb (szemantikailag) szokatlan mellékmondatot használnak, mégis az igen gyakori tárgyi-időhatározói alárendeléseket mérhetően bonyolultabb mondat szerkesztésben valósítják meg, mint az általános óraszámban tanuló diákok.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében az adatokat az alábbi táblázatban összesítettük:

Mutatók	Mikszáth (kétnyelvű)		KLTE I. C (ciklus 16 óra)		KLTE I. A (ciklus 5—6 óra)	
	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok
Alárendelt mondatok aránya a ragozott igékhez AM	0,45	0,51	0,33	0,43	0,42	0,55
Szokatlan alárendelések aránya a ragozott igékhez SZAM	0,21	0,25	0,11	0,27	0,21	0,34
A/BCD aránya alárendelési mutató F. LOBAN	0,25	0,23	0,22	0,23	0,29	0,21
LOBAN-érték pontszámában	7,09	11,96	7,62	8,12	4,14	5,33
Kommunikációs egységek KO	17,45				10,28	

Az adatok értékelése. Felelőtlenség lenne még az első eredmények után messzemenő következtetéseket levonni, ezért csupán olyan feltételezésként fogalmazhatjuk meg az alábbiakat, melyeket a későbbi felmérések adatai igazolhatnak, ill. cáfolhatnak.

Először is számot kell vetnünk a következő tényekkel: 1. Mint erről már szó volt, mindhárom osztály tanulmányi előmenetele a 8. osztályos év végi értesítő alapján közel azonos: 4,1 és 5 közötti átlagot tapasztalhattunk. A két debreceni osztálynak a beiskolázási körzete is azonos. 2. Mind a két tannyelvű osztályba, mind az intenzív nyelvtanulást biztosító osztályba azok jelentkeznek, akik már előzőleg is nagyobb sikerrel és hatásfokkal tanultak idegen nyelvet, mint társaik. 3. A Loban-féle pontértékek különbsége alapvetően két csoportra osztotta a vizsgált három osztályt: az intenzíven idegen nyelvet tanulók és a hagyományos, ciklus 5-6 órában idegen nyelvet tanulók csoportjára, mégpedig oly módon, hogy a kedvezőtlenebb értékeket az utóbbiak érték el.

A tények alapján feltételezhető, hogy az intenzíven, illetve az eredménnyel, sikerrel tanult idegen nyelv az, amely visszahat az anyanyelv-elsajátítás folyamatára; ez mondat szerkesztési szinten annyit jelent, hogy az alapstruktúrák használata változatossá válik, jobban követi, illetőleg lehetővé teszi az egyéni gondolkodásmódot, bizonyítva, hogy a nyelv feletti ellenőrzés is magasabb színvonalú.

Az idegennyelv-tanulás tulajdonképpen az adott nyelvi rendszer fokozatos elsajátítását jelenti, de ez a rendszerkiépítés — szemben az anyanyelvével — tudatosan történik. Az idegen nyelvi struktúrák használata és átalakítása során jelentkező tudatos eljárás minden bizonnyal elősegíti az anyanyelv feletti erőteljesebb kontrollt, és egyúttal a sémákkal leírható beszűkült rendszerre a nyitás irányába hat. Bernstein szóhasználatával élve a korlátozott kódtól a kidolgozott kód által vezérelt nyelvhasználat felé ható tendenciát erősíti.

Mindezek kiindulópontot jelenthetnek, csupán a további megismételt felmérések fogják megmutatni, hogy ezek a tendenciák megerősödnek-e, a különbségek élesebbé válnak,

avagy elmosódnak, vagyis kérdés az, hogy az idegennyelv-tanulásnak ez az imént vázolt hatása csak felgyorsít-e egy fejlődési folyamatot, mely az anyanyelv interiorizálásában az adott körülmények között mindenképp bekövetkezne, vagy ellenkezőleg: olyan lehetőséget ad, amelyet többek közt az idegennyelv-tanulás kondicionálna.

Mindezt az elkövetkező évek kutatásai fogják eldönteni, amikor is folytatva az elkezdett felméréseket, az anyanyelv anyagát az idegen nyelvűvel kiegészítve vizsgálhatjuk, és így az interferencia és a transzferjelenségek feltárásával több oldalról válnak megközelíthetővé az anyanyelv és az idegen nyelv kölcsönhatásában rejlő tendenciák.

Összefoglalás

1. Az anyanyelv és idegen nyelv kölcsönhatásában számottevő az anyanyelv hatása, hiszen előtanulmányként szolgál a későbbi nyelvtanuláshoz. Számolnunk kell tehát azzal a ténnyel is, hogy az anyanyelvi készség és jártasság színvonala is érvényesül abban a transzferben, mely az idegen nyelvi műveletekben létrejön.

2. Másfelől viszont azt feltételezzük, hogy az intenzív idegennyelv-tanulás az anyanyelvi beszédtevékenység kedvező fejlődését elősegíti, a nyelv feletti ellenőrzés magasabb színvonalúvá válik, Bernstein szóhasználatával élve a korlátozott kódtól a kidolgozott kód által vezérelt nyelvhasználat felé ható tendenciát erősíti.

3. A tanulmányban bemutatott kutatások kezdeti eredményei ezt a feltételezésünket oly módon erősítik meg, hogy a vizsgált tanulók anyanyelvi eredményei alapján világosan elkülöníthető két csoport: az idegen nyelvet eredményesen és intenzíven, valamint a második nyelvet átlagos óraszámban tanuló gyerekek csoportjára. A Loban-féle súlyozott alárendelési mutatók értékének alakulása azt a tendenciát érzékelteti, mely szerint az intenzíven tanult idegen nyelv az anyanyelvi grammatikai alapstruktúrák változatos és bonyolult megszerkesztettsége irányába hat.

IRODALOM

- Albertné Herbszt M. 1987. Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Antal L. (ed.) 1986. Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI. Második rész. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárdos J. 1988. Nyelvtanítás: múlt és jelen. Magvető, Budapest.
- Bernstein, B. 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Szepe Gy. (ed.): Társadalom és nyelv. 393—435. Gondolat, Budapest.
- Bever, T. G.—Lackner, J. R.—Kirk, R. 1983. A mondatok mögöttes szerkezetei a beszéd feldolgozásának elsődleges eszközei. In: Pléh Cs. (ed.) Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. 222—43. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bíró Z. 1984. Beszéd és környezet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Bouton, C. P. 1974. L'acquisition d'une langue étrangère. Klincksieck, Paris.
- Brown, R.—Bellugi, K. 1983. Három folyamat a szintaxis elsajátításában. In: Pléh Cs. (ed.) Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. 395—415. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bruner, J. S. 1983. A kommunikációtól a nyelvig. In: Pléh Cs. (ed.) Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. 455—87. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Chomsky, N. 1974. Újabb adalékok a velűnkszületett eszmék elméletéhez. In: Papp M. (ed.) *A nyelv keletkezése*. 85—97. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Chomsky, N. 1985. *Generatív grammatika (Beszélgetések Mitson Ronat-val)*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Clark, H. H.—Clark, E. C. 1983. Hogyan tervezzük meg, hogy mit mondjunk? In: Pléh Cs. (ed.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. 333—75. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Corder, S. P. 1973. *Introducing Applied Linguistics*. Penguin Education, London.
- Dezső L.—Nemser, W. 1972. Nyelvtipológia és kontrasztív nyelvészet. In: Horváth M.—Temesi M. (eds.) *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás*. 13—44. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ferguson, C. A. 1975. Diglossia. In: Pap M.—Szépe Gy. (eds.) *Társadalom és nyelv*. 291—320. Gondolat, Budapest.
- Hagège, C. 1985. *L'homme de parole*. Fayard, Paris.
- Hamers, J. F.—Blanc, M. 1984. *Bilingualité et bilinguisme*. Pierre Mardaga, Bruxelles.
- Hebb, D. O. 1975. *A pszichológia alapkérdései*. Gondolat, Budapest.
- Hegedűs J. 1970. A nyelvtani tudatról és készségről. In: Babos E.—Károly S. (eds.) *Idegen nyelv — anyanyelv*. 50—60. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hymes, D. 1972. On communicative competence. In: Pride, J. B.—Holmes, J. (eds.) *Sociolinguistics*. Penguin.
- Hymes, D. 1988. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Cs.—Siklaci J.—Terestyéni T. (eds.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. 86—133. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jakobson, R. 1973. *Essais de linguistique generale*. Les Éditions de Minuit, Paris.
- Kenesei I. (ed.) 1984. *A nyelv és a nyelvek*. Gondolat, Budapest.
- Krashen, S. 1981. *Second Language Acquisition and second Language Learning*. Pergamon Press, Oxford.
- Labov, W. 1973. A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben. In: Szépe Gy. (ed.) *A nyelvtudomány ma*. 507—28. Gondolat, Budapest.
- Lawton, D. 1974. *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Gondolat, Budapest.
- Lengyel Zs. 1979. A pszicho- és szociolingvisztika helye az anya- és idegen nyelvek oktatásában.
- Lengyel Zs. 1981. *A gyermeknyelv*. Gondolat, Budapest.
- Leontyev, A. A. 1973. *Pszicholingvisztika és nyelvtanítás*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Leontyev, A. A. 1983. A heurisztikus elv a nyelv észlelésében, produkciójában és megértésében. In: Pléh Cs. (ed.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. 200—12. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nádudvari L. 1980. *A gyermekek idegennyelv-oktatásának pedagógiai-lélektani alapjai*. KLTE, Debrecen.
- Osgood, E. 1983. Mi a nyelv? In: Pléh Cs. (ed.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. 13—56. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Papp M.—Pléh Cs. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság*, XV. évf. 2. 52—8.
- Pléh Cs. 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Putnam, H. 1974. A „velűnkszületett eszmék” hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei. In: Papp M. (ed.) *A nyelv keletkezése*. 97—110. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Rácz E.—Szathmári I. (eds.) 1977. *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Slobin, D. I. 1983. A grammatika fejlődésének kognitív előfeltételei. In: Pléh Cs. (ed.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. 416—54. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Szépe Gy. (ed.) 1973. A nyelvtudomány. Szemelvények korunk nyelvészetéből. Gondolat, Budapest.
- Tabouret, A.—Keller 1972. Où commence le bilinguisme? In: Martinet, J. (ed.) De la théorie linguistique à l'enseignement de la langue. 169—82. Presses Universitaires de France, Paris.
- Vigotszkij, L. Sz. 1967. Gondolkodás és beszéd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wardhaugh, R. 1986. An Introduction to Sociolinguistics. Basil Blackwell. Oxford, New York.

Papp Tünde

A szókészlet táji rétegének változása a szlovéniai Szentlászlón*

A hazai dialektológiai kutatások az elmúlt években különös figyelemmel fordultak a változásvizsgálatok felé. A különböző nyelvi szinteken végzett kutatások azzal a céllal készültek, hogy bemutassák a változó jelenségeket, illetve a változások irányát. A megjelent tanulmányok sorában, az empirikus adatok elemzése alapján megfogalmazott elméleti összefüggések tekintetében Kiss Jenő *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között* című tanulmánya minden nyelvi szinthez kapcsolódóan összefoglalja tapasztalatait, utalva más szerzőknek a témához kapcsolódó megállapításaira is. (MNYTK. 190. szám, Bp., 1990.)

Jelenlegi írással szeretném gazdagítani az eddigi vizsgálati tapasztalatokat; saját, a német eredetű tájszavak állapotáról korábban írt munkámat (¹II. Dialektológiai Szimpozion. Szerk.: Szabó Géza, Szombathely, 1987: 79—88), valamint a paraszti gazdálkodás szókincsében történt összehasonlító szociolingvisztikai elemzéseimet (²A BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I. Szerk.: Szabó Géza, Szombathely, 1992. 19—35).

Közel másfél évtizedes múltra tekint vissza Szlovéniában, a Muravidéken élő magyarsággal az a kapcsolat, amely az oktatási feladatokkal együtt lehetőséget adott és jelenleg is ad számomra az itt élők nyelvének tanulmányozására.

Számos publikáció igazolja a kollégáim, Bokor József, Gadányi Károly, Molnár Zoltán Miklós, Szabó Géza és az általam végzett nyelvi vizsgálatok eredményeit. Annak, hogy most egy szókészleti változásvizsgálatba fogtam, több oka is van. Egyrészt folytatni, gazdagítani szeretném Penavin Olga ezen a területen végzett kutatásait, amelyek közül mostani munkám alapját képezi a Szécsiszentlászlai szójegyzék, amelyet 1960-ban gyűjtött és közzétett a Nyr. 85: 460—463. oldalán (1961) (4), másrészt a nyelvterület élő nyelvi kutatásához kapott OTKA támogatás is hozzájárult mindehhez.

* Az OTKA T 006632 sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ A német eredetű tájszavak állapota Náraiában.

² Összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat a paraszti gazdálkodás szókincsében.

Penavin Olga gyűjtése óta közel három és fél évtized telt el. A hajdani Széchenyi grófok birtokához tartozó falu neve is megváltozott, rövidült a gyűjtés óta, mert napjainkban a *Szentlászló* nevet viseli, szlovén neve napjainkban is *Motvarjevc*. A település lakóinak a száma ma kb. 250 fő. A Penavin Olga közlésében szereplő 1000 fő tévesen becsült adat. A Révai lexikon XVII. kötetében (Bp., 1925. 429. l.) 501 lakost közöl. A fiatalok többsége a környéken található gyárakba jár dolgozni, sokan el is költöztek, de munka után vagy a hétvégeken segítenek a szülőknek, nagyszülőknek a földművelésben, a különböző paraszti munkák végzésében. A falu lakói napjainkban is nagy többségében magyar anyanyelvűek, így a kommunikáció anyanyelvükön folyik, de megtanultak szlovénül is, hiszen a városban, a hivatalokban, a paraszti gazdálkodás termékeinek értékesítésekor stb. nélkülözhetetlen a többségi nemzet nyelvének ismerete és használata.

Szentlászló Szlovénia Goričko néven ismert tájegységén található. A történelmi Őrség és a Hetés között, de nyelvészeti szempontból szorosan egyikhez sem tartozik. Olyan nyelvterületen, amely a nyelvtudományi, dialektológiai vizsgálatok köréből teljesen kikerült annak ellenére, hogy mérhetetlen mennyiségű nyelvi adat, egyedi sajátosság szunnyad napjainkban is az itt élő magyarság ajkán, akikkel sem a nyelvtudomány, sem a rokon tudományok nem törődtek eléggé az elmúlt évtizedekben.

Penavin Olga tapasztalataihoz kapcsolódva ma is örömmel elmondhatjuk, hogy az itt élők tiszta lelkű, világosan gondolkodó, anyanyelvükhöz szilárdan ragaszkodó, egyszerű emberek, akikről Gárdonyi, Móra, Tömörkény, Móricz és mások műveiben olvashatunk, akik nem ismerik a nemzeti-ségi gyűlölködést, tisztelik a más nyelvet beszélő szomszédaikat, s viszont, de ragaszkodnak a sajátjukhoz nemcsak anyagi javaikban, de a tudatukban is.

248 címszót tartalmaz Penavin Olga közleménye. A tájszóismeret és -használat mai állapota megismerésének, valamint a változás sajátosságai feltárásának szándékával 1993 őszén és 1994 telén töltöttem néhány napot a településen, és kérdeztem ki aktív indirekt, sikertelenség esetén direkt módszerrel a közleményben szereplő valamennyi tájszót tizenkét adatközlőtől, akik három korosztályhoz sorolhatók.

Az első, legfiatalabb korosztályt 4, általános iskolába járó tanuló képviseli, akik 13-14 évesek és a Pártosfalvi Kétnyelvű Általános Iskola tanulói: B. T., D. A., D. L., Zs. I. A második korosztályba a harminc év körüli középnemzedéket soroltam négy adatközlővel: K. Zs. 28 éves, T. O. 33 éves, K. R. 28 éves, N. Gy. 28 éves. A harmadik korosztályba a hatvan év körüliek kerültek, akik a korabeli gyűjtés idején harmincévesek voltak. Négyen képviselik ezt az idősebb generációt: N. Gy. 62 éves, N. Gyné 61 éves, G. P. 55 éves, G. I. 54 éves.

Ők egész életükben paraszti gazdálkodást végeztek, jelenleg is gabona- és takarmánytermesztést, szőlőművelést és állattartást folytatnak. A helykímélés érdekében Penavin Olga közleményének címszavait itt nem közlöm.

Az első korosztályba tartozó, legfiatalabb adatközlőim az alábbi szavakat nem ismerték, s így nem is használják beszédükben: *ácsmadár, aszott, befödöz, bekerget, bergálu, böstörü, csabra, dudogat, fölözü söprü, farásop, fürinc, faisz, gántás, gomolicsos, hiel, humpukos, hupputa, kapacsos kapa, kóstokacsku, lányoficuka, lefaraz, megszagosul, pikulla, siru, stájfa, szájogyüre, szekiérma, szembogyu, szembogyu pillantuja, szeny, sziaácsfa, sziaácsbokor, szükfazik, tiérzsola, tikmony, tündéres, tünt, vüöleginládo.*

A 248 szóból 38 az ismeretlen szavak száma, ami 15,3%. A számszerű adatok máris meglepetéssel szolgálnak, hiszen a kérdezett szavak 85%-a ma is él a fiatal generáció nyelvében, nemcsak ismerik, hanem használják is ezeket mindennapi kommunikációjukban. Az ismeretlen szavak kiavulásának okait keresve az adatközlő tanulók szinte minden szónak meg tudták mondani körülírásra a köznyelvi, a köznyelvesedés irányába változó alakjait. Tehát az archaikus alakok avultak ki, illetve elfoglalta helyüket a köznyelvi változat.

Így az *ácsmadár* — *harkály*, *befödöz* — *betakar*, *hiél* — *padlás*, *kóstokacsku* — *dohánzacsku*, *sziaácsfa* — *fűzfa*, *tikmony* — *tojás* szópárok második tagja köznyelviesült vagy a köznyelvesedés irányába változó szóképzleti egység. A többi szó a hagyományos paraszti gazdálkodás tárgykörének hajdan élő és használt elemei. Ezek ma már elvesztették létjogosultságukat, hiszen amit jelöltek, ma nem használt tárgyak, eszközök a kisgazdaságok gépesíttettsége miatt pl.: *bergálu*, *böstörü*, *fölözü söprü*, *faisz*, *tiérzsola*.

A szóismeret és kiavulás adatait összehasonlítva a bevezetőben említett két, általam vizsgált tárgykör azonos korosztályának adataival a hazai kutatópontokon a német eredetű tájszavak esetében 50%-os, a paraszti szóképzlet esetében 69 és 80%-os a tájszavak pusztulása. Óriási különbségekről van szó, vagyis a nemzetiségi körülmények között élő fiatal nemzedék elevenen őrzi a felnőttektől kapott szavakat.

A vizsgált szavak egy jelentős csoportjában az adatközlő tanulók az archaikus alakot ismerik, az idősebbektől napjainkban is hallják, de ők a saját korosztályuk által használt alakváltozatot közölték. Ezek az adatok a köznyelvesedés felé mutató szóképzleti változás bizonyítékai még akkor is, ha közülük több hordozza a nyelvjárási vonásokat. A viszonyítás alapjául szolgáló szójegyzékkel összevetve figyelhető meg ez a mozgás.

Ezt a folyamatot igazolják az alábbi adatok: *bogyalekvár* — *bogyólek-vár*, *csimba* — *hinta*, *csimbál* — *hintázik*, *egyeskend* — *egyenként*, *egyesként*, *eses* — *esős*, *emaszit* — *összemasztatuta*, *epocskuta*, *összszabul* — *összeshabar*, *eszümetül* — *megmetéli*, *összemetéli*, *fágatu* — *törzsök*, *föcskendüház* — *tüzoltuház*, *fögazdul* — *fógázul*, *ganajkupac* — *ganajkúpuc*, *ganajdomb*, *trágyadomb*, *gori* — *góre*, *göbörccsök* — *hantos*, *görcsegér* — *földegér*, *gurguláz* — *gurigáz*, *gyámutalan* — *bájszli*, *hájás kráfli* — *hájás pogácsa*, *hájás kifle*, *harmatul* — *ködözik*, *kágyu(lla)* — *kágyulla*, *dongu* — *lódungu*, *kakuk dongu*, *karaj* — *karajkosár*, *kengyeles kosár*, *kóstálu* — *kóstuló*, *kukorc* — *kukorcul*, *kurtyog* — *korog*, *kurog*, *morog*, *lipa hársfa* — *hársfa*, *lipa*, *megfűdlik* — *megfűllik*, *megkörmöz* — *körmözik*, *mírgelit* — *boszint*, *bosszant*, *pöröntyös* — *harmatos*,

seggibogya — *csipkebogyó*, *sipak*, *sierokli* — *szomolu*, *sziácsfa* — *fűzfa*, *sziácsbokor*, *temeledett* — *témeledett*, *bolond*, *tojásszieke* — *sárgája*.

A szópárok jól bizonyítják, hogy a nyelvjárási szavak részben megőrzik a terület nyelvi sajátosságait, de a gyűjtött adatokhoz képest végbement változások a köznyelvesedés irányába mutatnak. Több köznyelvesedett alak is él a tájnyelvi adatok mellett. Az adatok között megjelennek a szlovén nyelvből átvett szókészleti egységek is. Igaz, ezek száma nem nagy, hiszen az *ádrugás* ~ *zadrugás*, *lipa* és a *sipak* előfordulására van adat. Ezek előfordulása azonban azt bizonyítja, hogy az ősi tájszavak jelentését szlovén szóval pótolja, magyarázza a magyar anyanyelvű adatközlő. Ezek gyakorisága a beszélt nyelvben sokkal nagyobb. (Vö. Guttman Miklós szerk.: Anyanyelvünkért 41–47. I. Murska Sobota, 1983. és uő.: A magyar nyelv állapota, oktatása, művelése Szlovéniában. Nyr. 113: 175–180.)

A felsorolt szópárokkal kapcsolatosan külön ki kell térnem a *szomolu* szóra, amelyet a *sierokli* 'tűzpiszkáló vas' megnevezésére is használnak adatközlőim. A *szomolu* adat Penavin Olga gyűjtésében nem szerepelt, de véleményem szerint akkor is élő és használt tájszó lehetett, ha jelen gyűjtésem idején is megvan. Ezt látszik bizonyítani Beke Ödön közleménye: „*Szamalú*. Vas megye Rábagyarmaton (Musits), Csákánydoroszlón, Kemes-taródfán, Farkasfán, az Őrségben Bajánsenyén, Kerkáskápolnán (Csaba), Őriszentpéteren (Nyr. 34: 221), Zala m. Nemesnépen (Ethn. 48: 447), Zala-baksán (Bódei), Szentgyörgyvölgyén (MTsz.) a 'szénvonó' neve.” (Nyr. 85: 350–353.)

A felsorolt kutatópontok Szentlászlóhoz viszonylag közel vannak, így azonos régióban találhatók, s ez is igazolhatja a szó meglétét. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a *sierokli*t a különféle tűzhelyek, kályhák tűzterében levő parázs, tüzelő élesztésére, piszkálására használták, a *szomolú*t pedig a kemencében a fa leégése utáni parázs, faszén kihúzására. Eszerint két különböző eszköz megnevezéséről van szó, amelyeket azonos funkcióban használtak, de az utóbbi a kenyérsütéskor keletkező nagyobb mennyiségű parázs, faszén eltávolítására szolgált.

Kétségtelen, hogy napjainkban már csak néhány parasztháznál sütnék kenyeret, hiszen a boltban naponta meg tudják vásárolni, így a *szomolú*t sem használják általánosan, azaz elveszíti az eszköz az eredeti funkcióját, de a továbbra is használt *sierokli* ma is megvan, s alkalmanként *szomolúnak* is nevezik. Ez a tájszó továbbélését is jelenti még úgyis, hogy az eredeti jelentés helyett új jelölt lép a nyelvhasználatba.

A második korosztályba tartozó adatközlőim harminc év körüliek. Közülük egy pedagógus, hárman háztartásbeliek, illetve a paraszti kisgazdaságban dolgoznak, s különböző mezőgazdasági munkát végeznek. Az adatközlőktől kikérdezett szavak közül huszonöt szót nem ismertek, így nem is használnak mai beszédükben. Négy olyan szó volt, amit hallottak, de nem tudták a jelentését. A nem ismert szavak a következők: *ácsmadár*, *aszott*, *beizzul*, *bekerget*, *böstörü*, *botika*, *csabra*, *csitriked*, *dobozu sziba*, *faisz*, *farásop*, *fürinc*, *gántás*, *görcs egér*, *gurgul*, *hódas*, *kóstokacsku*, *lányoficuka*,

lefaraz, pikulla, stájfa, sujtár, szeny, tierzsola, vaszalkodik. A felsoroltak közül az *ácsmadár, botika, dobozu sziba, sujtár* szavakat hallották, de jelentésüket nem tudták.

A 25 ismeretlen szó az összes, kikérdezett szónak 10%-a, vagyis 90% napjainkban is ismert és használt lexéma. Penavin Olga gyűjtésének idején e középkorosztályhoz tartozó adatközlőim nem is éltek, vagy csecsemők voltak. A nyelvi ismeretek átadása, áthagyományozódása a faluban nagymértékű.

Ha megvizsgáljuk a nem ismert szavakat, s keressük a kiavulás okait, első helyen kell megállapítanunk, hogy a paraszti gazdálkodás hagyományos jellegének megváltozása miatt nem ismerhette meg a középnemzedék a *böstörü, faisz, hódos, kóstokacska, pikulla, stájfa, sujtár, tierzsola* szavakat, mert olyan tárgyakat, eszközöket jelentenek, amelyeket régóta nem használnak, hiszen az állati erővel történő gazdálkodás régen megszűnt, és felváltotta a gépesített kisgazdaság.

Más szavak esetében a régi hangalakot köznyelvi váltotta fel, így az *ácsmadár — harkály, aszott — szárított, beizzul — bemelegszik, bekerget — ropogtat, botika — buzogány, csitriked — csipked, farásop — fareszelő, szeny — fűz*.

A szentlászlói adatokat összehasonlítva a korosztály hazai képviselőinek adataival a német eredetű tájszavak körében 12% az ismeretlen szavak aránya, a paraszti gazdálkodás témakörében ez 29 és 18%. A fiatal, első generációhoz képest nagyobb arányú a közeledés a hazai és a szentlászlói adatok ismerete és használata között, de így is a szentlászlói szóismeret és használat aránya magasabb, vagyis a tájszópusztulás a nemzetiségi körülmények között élők körében lassúbb ütemű, mint a hazai kutatópontokon.

A középkorosztály nyelvében jelentős szerepet játszik a szavak alakjainak változása a köznyelvesedés irányába. Tehát ismerik az archaikusabb alakváltozatokat, amelyeket az idősebbek, szülők, nagyszülők használnak rendszeresen, de ők már egy köznyelvesedő vagy annak irányába változó alakot használnak. Az is előfordul, hogy az alaki változás jelentésváltozással, jelentésbővítéssel is együtt jár. Az alakváltozatok az alábbi szavakban figyelhetők meg: *büög — bömbül, beget, begetez, bergálu — ~~d~~ergálu, bogyalekvár — bogyólekvár, borosán — borosántüje, bránál — bránáz, csolkolkozik — csókolózik, döndöget — döntöget, dudogat — dugogat, egyenkend — egyeskint, egyenkint, eses — esős, emaszt — összepocskuta, episzkitotta, eszümetül — összemetél, fűgazdul — fűgázul, egázul, fölözü söprü — ágsöprü, gurgul — dorombol, görög — rauzik, gyertafa — gyertyánfa, handina — hajdina, hiel — hé, hihetetlen — hitetlen, illedik — élledik, jáccódik — játszik, giceg-göcög — billeg, kuglup — kugluf, kukorc — kukorcul, legre — regli, megfűdlik — összefűllik, mihi — mihe, szájoygyüre — szájoszile, szemeződik — szemerkél, vág — belevés, vés*.

Jelentésváltozás figyelhető meg a *fűgazdul* 'gazdag lesz', *görcs egér* 'sovány ember', *humpukos* 'vakondtúrás' mezőn, réten; *megteritt* 'asztalt', 'tüzet a kemencében'.

A szópárokban nyomon követhető a köznyelvesedés irányát igazoló változás annak ellenére, hogy a változott adatok is hordozzák a nyelvterület tájnyelvi sajátosságait. A középkorosztály adatai között egy idegen elem tűnt fel a *görög* mellett a *rauzik* megjelenése, amelyet szlovén jövevénynek tekinthetünk.

A harmadik csoport a hatvan év körüli adatközlőim nyelvi adatait tartalmazza. Valamennyien önálló parasztgazdaságban dolgoznak, megtermelt termékeiket a család számára termelik, de a felesleget értékesítik a vásárokon és a különböző termékfelvásárlóknál.

E korosztályhoz tartozók nem ismerték a *fürinc*, *kóstokacsku*, *pikulla*, *seny* szavakat. Ez mindössze 1,6%. Penavin Olga gyűjtésekor harminc év körüli adatközlőim szinte minden akkor gyűjtött szót ismernek és használnak, a három évtized elmúlása alig-alig gyakorolt hatást a vizsgált szavak használatára, ismeretére. Ennek legfőbb oka, hogy adatközlőim élete döntően Szentlászlóhoz kötődött mind a mai napig. Csak a közvetlen környéken található nagyobb településeken fordultak meg vásárlás, termékértékesítés céljából. Külső nyelvi hatás kevésbé érintette a falut különösen anyanyelvi szempontból, mert a szlovén nyelv használata a falun kívüli kapcsolatokban volt fontos.

A nyelvi változást ennek ellenére megfigyelhetjük a vizsgált szavak körében. A szavak Penavin Olga által közölt alakját, jelentését mindenki ismeri, de ezzel együtt ebben a korosztályban is felbukkannak a köznyelvesedés irányába változó alakok az alábbiak szerint: *adu* — *odu*, *bekergat* — *csikorgat*, *ropogat*, *bergálu* — *dergálu*, *borosán* — *fenyőtüske*, *boszit* — *boszint*, *bránál* — *bránnál*, *bubogat* — *öblöget*, *lubbogat*, *csabra* — *csapdás*, *csaberdás*, *dudogat* — *dugdós*, *faisz* — *szövrüszék*, *fögazdul* — *fögázul*, *elgázul*, *egyeskend* — *egyenként*, *gántás* — *gyántás*, *gurgul* — *dorombul*, *gyertafa* — *gyertyánfa*, *handina* — *hajdina*, *hujágot* — *énekel*, *illedik* — *élledik*, *jáccódik* — *játszik*, *köpec* — *köpesz*, *megfüdlik* — *megfüllik*, *összefüllik*, *kuglup-kuglihu* — *kugluf*, *mihi* — *mihe*, *legre* — *regli*, *nyakalebbenteje* — *lebbentyüje*, *szemeződik* — *szemerke*.

E korosztály szóismeretét is összehasonlítva a hazai vizsgálati tapasztalatokkal a német eredetű tájszavak esetében 100%, a paraszti gazdálkodás szóanyagában 81 és 92% a szóismeret. A szentlászlói 98%-os szóismeret a hazai német eredetű tájszavakkal csaknem egyező, azonban a paraszti szókészlet vonatkozásában a szentlászlói adatoktól a hazaiak 6, illetve 16%-ban elmaradnak. Ebben a korosztályban is összességében közeliek a nyelvi változásokat bizonyító számarányok, a szentlászlói adatok kisebb ütemű nyelvi változást igazolnak.

Szentlászló területileg a történelmi Őrség közvetlen szomszédságában helyezkedik el. Végh József Észrevételek az Őrségi nyelvjárás újabbkori állapotáról szóló tanulmányában (MNY. LXXXIII, 555. l.) írja: „Nemesnépi Zakál György 1818-as monográfiájából 70-72 tájszót kérdeztem. Ebből ma hatot nem ismernek.” A szerző a régi tájszavakat az idős korosztályhoz tartozó adatközlőktől kérdezte, akiket az ŐHA. készítésének idején ismert

meg. Az eltelt évtizedekben, lassan évszázadokban a tájszókészlet változásának ütemét korántsem tarthatjuk gyorsnak a vizsgált nyelvterületeken. Végh József tapasztalatait igazolják Szentlászlón végzett vizsgálataim statisztikai adatai is abban a tekintetben, hogy a nem ismert tájszavak száma alacsony.

Emellett azonban különös figyelmet érdemel minden vizsgált korosztály esetében, hogy a módosult, a köznyelvesedés irányába történő változást mutató szókészleti egységek száma meglehetősen magas. A tájnyelvi és a köznyelvesedés irányába mutató szavak, amelyek továbbra is hordozzák a nyelvterület nyelvjárási sajátosságait, valamint a köznyelviesült adatok együtt élnek, de arányaikban továbbra is erőteljesen megvannak a régióhoz kötődő sajátosságok a szókészlet vizsgált rétegében is.

Mezőgazdasági termelést folytató nyelvterületről van szó, s az ezzel kapcsolatos szókészletről. Minden vizsgált korosztályban markáns jelenséggé figyelhető meg, hogy a nem használt eszközök, munkafolyamatok megnevezésére szolgáló szavak pusztulása áll az első helyen. Kiss Jenő tapasztalatai szerint „A hagyományos paraszti szókészlet, illetőleg a tájszavak visszaszorulásának három szakasza világosan elkülöníthető: a) a nyelvjárási beszélőnek vannak tárgyi ismeretei is, tehát használták az eszközt, tárgyat, végezték a munkafolyamatokat, amelyeket a szó jelöl — de a denotátum visszaszorulása miatt egyre ritkábban használnak a szót” (Kiss Jenő i. m. 81). Ezt figyelhettem meg a harmadik, a legidősebb korosztály tájszóismeretében. A hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsére emlékező adatközlőim dolgoztak ezekkel az eszközökkel és láthatták azokat az eszközöket, amelyek ma már teljesen megszűntek a termelés korszerűsödése, a gépesítés miatt. A középső korosztályra jellemzőek Kiss Jenő azon megállapításai, miszerint: „Ismerik ugyan a szót, de tárgyi kapcsolatuk nem volt a denotátummal — ők még ritkábban használják a szót.” Az általuk nem ismert szavak jelentős része ebbe a kategóriába sorolható. A legfiatalabbak, esetünkben a tizennégy évesek, akik „Sem a szót nem ismerik (ha hallották is, nem rögzült pontosan bennük), sem pedig a denotátumot” (Kiss Jenő i. m. 81). Tendenciájában a fenti változási irányok valóban léteznek, így virulens jelenségek, de a változás üteme lassú, messze elmarad a hazai egynyelvű vagy tiszta anyanyelvű környezetben kimutatható változások mértékétől.

A vizsgált szavak szilárdan élnek adatközlőim ajkán, s elenyésző a szlovén nyelv szókészleti hatása. A fiatalabbak körében használt *lipa* — hársfa, *ádrugás*, *zadrugás* — szövetkezeti tag, *sipak* — csipkebogyó, *rauzik* — görög szavak előfordulásával találkoztam, illetve a *lipa virágot szedek*, *lipát szedek* adatok azt igazolják, hogy az anyanyelvi szavak használata természetes, funkcionális és adatközlőim nyelvében a vizsgált szavak körében ma még nem beszélhetünk a szlovén szókészleti egységek erőteljes beépüléséről, érvényesüléséről.

A harmadik, legidősebb korosztály nem ismert, tehát archaikusnak tekinthető szavai: *fürinc*, *kóstokacsku*, *pikulla*, *seny* a középső és a fiatal korosztály körében is ismeretlen. A *kóstokacsku* pusztulása összefüggésben van/lehet a juhtenyésztés megszűnésével, hiszen a kos tökéből készült dohánytartó zacskóról van szó. A többi szó már Penavin Olga gyűjtésekor is a kiavulás stádiumában levő archaizmus lehetett, hiszen gyűjtésemkor egyetlen adatközlő sem tudott magyarázatot adni a jelentésre, a kiavulás, pusztulás okaira.

Guttmann Miklós

Gondolatok családneveink eredetéről*

1. Kázmér Miklóst a legnagyobb elismerés illeti meg azért a maga vállalta 15 éves kitartó munkáért, amivel egy eléggé fel nem becsülhető és értékelhető forrástömeget feltárt, rendszerezett és a jövőbeni kutatások, valamint az érdeklődők számára monumentális magyar családnévi adattár formájában hozzáférhetővé tett.

A Régi magyar családnevek szótára tervezetét néhány szócikk bemutatásával Kázmér Miklós 1987-ben a Magyar Nyelv című folyóirat hasábjain jelentette meg. Készülő művét kísérletnek tartotta arra, hogy „régii családneveink legnagyobb csoportját, a magyar eredetűeket” szótár formájában közlétegye. Azért csak a magyar eredetűeket, mert — amint igen helyesen megfogalmazta: „a történeti Magyarország valamennyi családnevének számbavétele, eredetük tisztázása szlavisták, romanisták, germanisták és természetesen magyar nyelvészek együttműködésével megoldható vállalkozás lenne” (i. h. 59). Kázmérral egyetértve, véleményem szerint a magyar nyelvészeti és névtani kutatások keretében még nem készültek el azok a részletfeltárások és vizsgálatok, melyek alapját képezhetnék egy a jövőben, szintézisképpen létrehozandó magyarországi személynévszótárnak. Gondolok itt elsősorban az Árpád-kori egyelemű személynéveknek, a XIII—XIV. századi különféle átmeneti névformáknak, az egyes régiók középkori családneveinek összegyűjtésére, valamint a személynévek eredetének megvizsgálására. A hiányzó névtani „alapkutatások” nélkül egy magyar családnévszótár, Kázmér szavaival élve, valóban csak kísérlet.

Kázmér Miklós tudatában volt kitűzött célja nagyságának, az eddigi kutatások elégtelensége miatt feladata nehézségének. Ezért is — magával tudományos kompromisszumot kötve — adattárába csak a „magyar eredetű” családneveket gyűjtötte össze dicséretes bátorsággal, hiszen korábbi tudományos és oktatói pályafutása alatt sem családnevekkel, sem etimológiával rendszeresen nemigen foglalkozott.

Kázmér adattárának, szótárának elkészítését és megjelenését a Művelődési és Közkutatási Minisztérium, a Magyar Könyv Alapítvány, az Országos Tudományos Kutatási Alap, az MTA-Soros Alapítvány és a „Kulturális és történeti emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” című program támogatta.

2. A rövid Előszóban Kázmér szótárát a német K. Brechenmacher (Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. Limburg, 1957—1963), H. Bahlov (Deutsches Namenlexikon. München, 1981) és az angol P. H. Reaney (A Dictionary of British Surnames. London, 1958) családnév-magyarászó szótárával rokonítja, de bevallottan is a Magyar Oklevélszótár és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár felépítését, szerkesztési elveit követi. Míg

* Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára XIV—XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993. 1172 oldal

ugyanis az említett német és angol névszótárak megelégedtek a családnevek és az ezek előzményét képező egyelemű személynevek, ragadványnevek legkorábbi egy-két adatával, e nevek írásváltozatainak egyszerű felsorolásával, a nevek kimerítő eredetmagyarázatával, addig Kázmér a „magyar családnevek viszonylagos teljességre törekvő adattárát” kívánta létrehozni.

Az Előszó után az igen tömör, de világosan és közérthetően megfogalmazott Tájékoztatóban Kázmér felvázolja a szótár jellegét, célját, megvilágítja a szótár címének minden szavát, körülhatárolja a szótár anyagát, megadja a feldolgozott forrásokat, az anyaggyűjtés szempontjait; kifejti, hogyan értelmezi és jelöli a nevek etimológiáját, s végül megmagyarázza a szócikkek felépítését, szerkezetét. Az impozáns 9 oldalnyi „Szakirodalom, forrásjelzések, egyéb rövidítések”-et a másfél oldalnyi „Levéltári forrásjelzések” jegyzéke zárja.

A szótárba bedolgozott források mennyisége mutatja meg valójában azt az irigylésre méltó, kitartó szorgalommal végzett gyűjtőmunkát, mely a szerzőt mindig is jellemezte.

A 21. oldalon kezdődik és az 1772. oldalon végződik a köthasábosan tördelt, már a címszó betűtípusáról könnyen felismerhető és azonosítható, jól olvasható, gondosan szerkesztett és szedett, történeti adatokat és magyarázó szöveget tartalmazó szócikkek sora. A kötéstábla hátoldalának belső felére a XV. századi Magyarországot ábrázoló, gazdag tartalmú térkép került. A kötet előállítását a Franklin Nyomdát dicséri.

A kötet borítójának fülszövegéből megtudjuk, hogy a szótár mintegy 9800 szócikket, azaz ennyi magyarnak mondott családnevet tartalmaz. Saját becslésem szerint ebbe a 9800 szócikkbe Kázmér közel 100 000 családnévi adatot dolgozott be.

3. Kázmér meghatározása szerint a szótár jellege: családnévtörténeti adattár, illetőleg etimológiai szótár, melynek célja „a XIV—XVII. századi magyar eredetű, illetőleg magyarból is származtatható családnevek számbavétele Moldvától Felsőőr, Szlavóniától az északi megyékig”. Ezek a „családnevek” a kételemű nevek egyik tagjaként jelzői szerepben járulnak a korábbi egyelemű névhez, vagyis Kázmér szerint is csak „potenciálisan” családnevek, mert igen gyakran még nem öröklődnek, vagyis mai fogalmaink szerint még nem igazi, öröklődő családnevek (6).

Kázmér csak a kételemű „magyar eredetű” személyneveket vette be szótárába. Pl. az Urbanus Zekeres, Scekeres György-féle nevek bekerültek az adattárba. Kimaradtak viszont a „fordítások: Andreas *Parvus*, a latinositott formák (Ludovicus *Zegedínus*), a *dictus*-os (*nominatus*, *nuncupatus*, *apellatus*), *filius*-os, *de genere* és a latin *de* + helynév szerkezetű nevek”, valamint ezek kombinációi. Kázmér úgy látja, az „*alias*, *alio nomine*, *aliter*, *seu* elemet tartalmazó nevek . . . elhagyása nem szorul magyarázatra” (7). Én viszont úgy látom, hogy nemcsak a magyarul „*másként*, *más néven*, *más*, *vagy*” elemmel feljegyzett nevek elhagyása szorulna magyarázatra, hanem a nagyközönség számára tökéletesen ismeretlen, speciálisan névtani, latin szakkifejezéseké is. Ezért is hiányolok az adattár Tájékoztató című fejezetéből egy rövid ismertetést a magyar családnevek kialakulásáról. Mikor, hogyan, miért, milyen tényezők hatására alakult ki a magyar családnév? Az egyelemű név után az ún. *filius*-os (apanév), a *de genere* (nemzetségnév), a *dictus*-os (valaminek mondott) és a latin *de* prepositio + helynév szerkezetű névformák milyen társadalmi és latin oklevelezési gyakorlat alapján jöttek létre? Miért áll a magyar családnév a keresztnév előtt?

A német és angol névtani szótárakban, melyekhez Kázmér a sajátját hasonlította, helyet kaptak rövid kis tanulmányok az illető ország személyneveinek, családneveinek századokon át tartó alakulásmódjáról. Az érdeklődő magyar nagyközönség is megérdemelt volna egy — a monumentális adattár terjedelmét nem befolyásoló — rövid ismertetést a magyar családnév kialakulásáról, és meg kellett volna kapnia a latin névtani kifejezések szakszerű magyar fordítását is.

Az ún. *dictus*-os szerkezetű nevek értelmezésére már csak azért is szükség lett volna, mert számtalan szócikk végén olvasható pl. „*Dictus*-név 1398-ból”, „*Dictus* nevek 1416-tól” stb. megjegyzések, melyek kimondatlanul is jelzik azt, hogy Kázmér a *dictus*-os neveket is a „potenciális” családnevekhez sorolja. Próbaképpen meg lehetne kérdezni néhány egyetemet végzett, de névtudománnyal nem foglalkozó érdeklődőt, érti-e ezeket az utalásokat? Továbbá találhatók a szótárban „átmeneti névformák” is pl. *de Bery*, *de Hegymegy*, *de Kuchky*, *de Kwaznay*, *de Regy* stb.

A *dictus*-os és *de* + helynév szerkezetű nevek elvszerű elhagyása különben is látszólagos csupán, mert Kázmér nemcsak eredeti oklevelekből, szövegekből, iratokból gyűjtött családneveket, hanem tömegével Csánki történelmi földrajzából, Kempelen és Nagy Iván család-történeti köteteiből, megye-monográfiákból, oklevélkivonatokból. Ezek közzétévi nem bajlódta a nevek betűhív közlésével (folyamatosan írt család-történeti szövegekben ez különben is kivihetetlen), hanem magyaros alakban írták a *dictus*-os és *de* + helynév szerkezetű „családneveket”. A Kázmér szótárában közzétett adatok ellenőrzése során számos esetben magam győződtem meg arról, hogy a nyomtatásban is megjelent eredeti oklevélben a név *dictus*-os vagy latin *de* prepositió. Ezeket pl. Csánki a legtöbbször elhagyta, pedig valójában a név a megadott időpontban nem magyaros alakban fordult elő. Különösen vonatkozik ez a szögletes zárójelben közölt adatokra. Kázmér ugyan közli, hogy „az átírt (vagy átírásra gyanús) adatok, illetőleg a latinból magyarra fordított keresztnévek []-be kerültek” (8), mégis — különösképpen a helynévből *-i* képzővel keletkezett családnevek szócikkeiben — ezek az adatok megtévesztőek, mert gyakran korábbra datálják a valóságosnál a családnév magyaros alakját, ezért felvételüket az adattárba feleslegesnek is tartom.

A *dictus*-os nevek látszólagos elhagyása miatt sajnálatosan korai „potenciális” családnevek: *Szatyorvágó*, *Keselyfarkú*, *Éjjeltudó*, *Dombonülő*, *Fajtalanlábú*, *Eretnek*, *Éretlen* stb. maradtak ki az adattárból. Pl. az 1409-ben feljegyzett „Johannem montanum dictum *Banyaz*” (ZsigmOkl. II/2: 239) név — koraisága miatt — van annyira fontos és értékes, mint a Kázmér által felvett 1553. évi „Albertus *Iwegh ablak Jartho*”, vagy az érdekes szövegkörnyezettel idézett 1582. évi „*wiz hordo Thamas* hozoth Nyolch altalag wizett az Konihara” névalakulat, vagy az 1591. évi „fizettünk *Virginas* Janosnak hogh az keo Malomban az uraknak Virginalt” (*virgina* = egyfajta spinétszerű hangszer). Az idézett szövegekből világosan kitűnik a név és a foglalkozás azonossága, vagyis e nevek még nem voltak öröklődő családnevek.

4. Kázmér egy-egy családnevet több forrásból (a történeti Magyarország több földrajzi pontjáról), több időpontból, minél több ortográfiai, hangtani és morfológiai változattal idéz. E gyűjtési és szerkesztési elvnek következményeképpen a szerző szerint is „gyakori, nem ritkán magyarázatra sem szoruló nevek . . . oly bőséges adattárral szerepelnek a maguk szócikkében”. Kázmér sajnálja, hogy minden előkerült adatot nem is tudott felvenni szótárába, válogatott és „erélyes szelekciót” hajtott végre, ezért „egy-egy *Szabó*-ra vagy *Kiss*-re legfeljebb néhány falu adatát” vehette csak figyelembe (5). A kérdésem az, hogy a *Szabó* és *Kiss* családnevekre miért kellett egyáltalán több falu adatát felvenni? Ki nem tudja — már aki Kázmér szótárát kézbe veszi —, hogy Magyarország egész területén milyen sok *Szabó*, *Kiss*, *Nagy*, *Fehér*, *Fekete*, *Horvát*, *Tót*, *Kövér*, *Halász*, *Szölke* stb. családnév fordul elő? Nem kisebbítve Kázmér szorgalmát és gyűjtőszenvédeljét, nem látom értelmét a 200-nál több *Borbély*, *Kiss*, *Kalmár*, a 300-nál több *Nagy*, a 100-nál több *Bornemissza* név (41 adat az ErdSzt.-ból!) adattári felvételét, különösen azért nem, mert nem tudhatom a nevek viselőjének társadalmi hovatartozását. Egyébként a felsorolt nevek eredete valójában még magyarázatra sem szorul.

A *Csuka* családnevet a XIV. századtól 11-féleképpen írták, tudjuk meg a szótárból. Ezen írásváltozatok közlése természetesen helyes, de tökéletesen feleslegesnek érzem az 1688–1720 közötti időből a további 31 *Csuka* alakban leírt nevet idézni, vagy pl. 1720-ból 38 *Kovács* alakú nevet adatalni.

A helynévből -i képzővel alakult családneveknek is olyan tömege került be az adattárba, amit sem hangtani, sem helyesírási, legkevesbé földrajzi szempontok nem indokolnak. A több száz *Budai*, *Debreceni*, *Szegedi* családnéven kívül pl. a Vas megyei *Rum* helynévből 21 *Rumy*, a *Szeleste* helynévből 28 *Szelestei*, a Szatmár megyei *Kálmánd* helynévből 15 *Kálmándi*, a Sáros megyei *Berzevice* helynévből 29 *Berzevici* családnevet idézett Kázmér.

Ez az öncélú adathalmaz jellemzi egyébként a szótárat a személynevekből és közszevakból alakult családnevek esetében is. A szerző ez irányú koncepciója hasonlít legkevesbé a példaként idézett német és angol szótárakhoz, sokkal inkább igazodik az Erdélyi Szótörténeti Tár felfogásához és szerkesztési elvéhez.

Kázmér ugyanis bevallottan arra törekedett, amire nem lehet, ennél fogva nem érdeemes, egy illúzióra: a „viszonylagos teljességre”. De elérni még ezt a viszonylagos teljességet sem tudhatta, hiszen pl. a sok ezer családnevet is tartalmazó, nyomtatásban már eddig is számos kötetben közzétett 16. századi török deftereket (adóösszeírásokat) fel sem dolgozta azok nyelvtörténeti megbízhatatlansága miatt. Kázmér szótárával egy időben jelent meg az 1411–12-ből származó okleveleket, oklevélkivonatokat tartalmazó Zsigmond-kori Oklevéltár III. kötete. Sok a benne lévő, Kázmér szótárából hiányzó, adatainál korábbi családnév. Csak egyetlen adat 1412-ből: a Zala megyei Tárnok faluba való jobbágyság között említi *Thalaber* Antal fia Pétert és testvérét Imrét (ZsigmOkl. III. 679). A *talabér* ’ereszkedőn a kerék alá tett kis, vályú forma fa vagy vas’ közszóra a családnévi adat 300 évvel korábbi az eddig ismertnél (TESz.).

Kázmér az ErdSzt. eddig megjelent első négy kötetéből gyűjtötte ki adattárának tetemes részét. De nemrég jelent meg a *J* betűs V. kötet, amelyet Kázmér már nem tudott hasznosítani. Ugyan hány *Kiss* és *Nagy* családnév került volna még be Kázmér szótárába, ha az ErdSzt. e neveket tartalmazó kötetei is megjelentek volna már?

Egyébként az erdélyi adatok tömegének ellensúlyozására milyen előnyös lett volna a (somló)vásárhelyi apácák 1511. évi urbáriuma (Bp. 1923), a sárvári és kapuvári uradalmak 1492. évi urbáriuma (Bp. 1964), a szenyéri uradalom 1524. évi urbáriuma (Bp. 1981) és a megjelenés alatt álló veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma (szerk.: Kredits László—Solymosi László) személyneveinek bedolgozása is az adattárba.

Az elmondottakkal csupán a teljességre való törekvés hiábavalóságára kívántam rámutatni.

A nevek látszólagos és valós bősége mögött előfordul egy-egy személy nevének többszöri idézése is más-más forrásból, amit szintén feleslegesnek tartok. Pl. a DL. 36391. sz. oklevélből *Félszemü* Miklós némai jobbágyság nevét az OklSz., Csánki és a Kolozsmonostori konvent egyaránt közli. Kázmér mindhárom mű adatát felvette szócikkébe (sajnálatos sajtóhibával), vagy pl. *Galthewy* Benedek is háromszor szerepel stb. Dózsa György *Székely* György néven is fel van véve, ez talán azt jelenti, hogy Kázmér azokkal a történésekkel ért egyet, akik a két név mögött két személyt sejtjenek? *Apáczai Csere* — *Cseri* János neve is három helyen szerepel, holott Kázmér szerint is az *Apáczai* elem nem családnév, hanem az író születési helyére utaló előnév volt. *Tinódi Lantos* Sebestyén neve is a *Tinódi* és a *Lantos* szócikkben egyaránt olvasható.

5. A Tájékoztatóban Kázmér megemlíti az ún. „hiányzó információk” kérdését, azt, hogy „a szótár nevek tára és nem családlelexikon, így a név viselőjére vonatkozó információkat nem vagy csak közvetve tartalmaz. A név és a nevet viselő személy azonosítására a szótár

nem vállalkozik ... Genealógiai összefüggések kiderítése ugyancsak nem feladata egy névszótárnak” (6). Ilyen tömegű név közlésekor valóban nem lehet családi kapcsolatok után kutatni, noha Kázmér is vallja, hogy egy-egy családnév kialakulásának, a név jelentésének megbízható magyarázata családtörténeti ismeretek nélkül szinte lehetetlen. Mégis pl. egy-két ismerős személy esetében kivételt kellett vagy lehetett volna tennie, és a nevet és a személyt azonosíthatta volna. Pl. még „potenciálisan” sem lehetett családnéve *Utyeszenics*, magát *Martinuzzi*-nak nevező György bíborosnak, erdélyi államférfinak a *Fráter* ragadványnév. Hiszen csak kortársai nevezték György barátnek, *Fráter* Györgynek, és mivel szerzetesi fogadalma szerint gyermekei nem is lehettek, a *Fráter* név nem is öröklődhetett.

Egy oklevél feldolgozása során a könnyen felismerhető, lehetséges vagy valós genealógiai összefüggések figyelembe nem vétele olykor hibás névmagyarázatokat is eredményezhet. A Dózsa-féle parasztháború okleveleit tartalmazó kötetből (MonMDXIV. 410), 1516-ból Kázmér a „*Sigimundi Ludas*” (filii olim Michaelis de eadem *Ludas*) családnévet a *ludas* ’esküszegő’ v. ’fecsegő’, ill. ’hibás, csínytevésben részes’ v. ’hitetlen’ jelentésű közszóból magyarázza, és jellemnévnek tartja. Az idézett személy fiának „*Johannis Lwdassy*” (filii similiter quondam *Sigismundi de predicta Ludas*) családnévét természetesen helynévből -i képzővel alakult lakó-, ill. származáshelyi névnek minősíti. Kázmér szerint is *Ludas* — eredetileg (vad)lúdiban bővelkedő jelentésű — helynév Bács, Csongrád, Heves, Torda megyékben és Szerdahelyszéken található, ezért a *Ludas* családnév magyarázatakor először pusztai helynévi eredetre kellett volna gondolnia, még ha az idézett adatokban az apa-fiú kapcsolatot véletlenül el is nézte, így legalább a *Ludasi-Ludas* család egyik tagja nem vált volna jellemtelen hitszegővé.

Egy érdekes Heves megyei, 1467-ből származó oklevél szerint 37 személyt különféle bűnök miatt ítélték el, többek között az eretnokség vádjá alapján. A marxizáló történetírás az „eretnek” személyeket a huszitizmushoz csatlakozóknak vélte, holott éppen a családi kapcsolatokat is feltáró nevekből világossá vált, hogy a bűn vérfertőző házasságtörés volt, amit abban az időben még fej- és jószágvesztéssel „díjaztak” (l. tőlem: Husziták voltak-e a Heves megyei hereticusok? Századok 1973. 435—9). Az oklevélben a bűnösök neve 12-féle formában fordul elő: az egyelemű névtől a latin szerkezetű kombinációkon keresztül a magyaros alakú neveig. A tartalom fontosságára tekintettel, az oklevél közzétevője azonosította az elítélt személyeket. A *Petrus de Chenk*, *Stephani de Chenk*, *Johannes filius Pauli Naghfay de Chenk* nevűeket a Heves megyei *Tenk* helységből származóknak, lakóknak vagy Tenkben birtoklóknak tartotta, mert a *Tenk* helynévnek helyesírási vagy hangtani változata volt a *Chenk* (Turul 23: 10—1, 72).

Kázmér az oklevélből néhány, kizárólag magyaros alakú családnévet vett be adattárába és a *Johannis Chenk* nevet (a személy a fenti Nagyfáji Pál fia) a *Csenk* világi személynévből, apanévként magyarázta, vagyis az oklevél szövegéből világosan kitűnő pusztai helynévi eredetet itt sem ismerte fel. (Számomra magyarázat nélküli az a mód, ahogyan az oklevél magyar családnéveit egyszer 1467-es évszámmal — az 1435 nyilván sajtóhiba a Nagyfai szócikkben —, máskor XV. század közepe kormeghatározással, egyszer a Turul 23., máskor a Magyar Nyelv 71. évfolyamából idézi.)

A *Bárány* szócikkben a családnévek eredetét Kázmér a *bárány* ’fiatal juh’ közszóból származó foglalkozásnévnek tekinti. A szócikk végén azonban igen helyesen megjegyzi, hogy a „szlovák csn.-ek között lejegyzett *Baran* adatok nem kerültek be a szócikkbe, ezek a szlovák *Baran* csn. emlékei”. A *Bárány* szócikk első, 1361-ből származó adata a Turóc megyei Raksára való „*Baran* (Péter)” királyi megbízott, aki az ugyancsak 1361. évi, előző oklevélben Raxai *Baran* fia Péter, később *Baranya* fia Péter néven fordul elő (l. Justh: 22—4). Vagyis az 1361. évi *Baran* adatot nem foglalkozásnévként, hanem apanévként kell számon

tartanunk, melynek alapja minden bizonnyal a *Baran* szláv személynév. A *Bárány* szócikkben több Nyitra, Sáros, Ugocsa, Abaúj megyei, eperjesi és szlavóniai adat is személynévi eredetű lehet.

Ugyancsak elnézés következménye a Kolozsmonostori konvent okleveléből adatolt Szilágy megyei *Zutori* család nevének a Gömör megyei *Szutori* szócikkbe való sorolása is.

A sokféle (sajnos hasonló) magyarázattól kiragadott néhány példával a figyelembe nem vett genealógiai összefüggések hatására, a téves etimológiákra kívántam rámutatni.

6. A Tájékoztató IV., „Az etimológia” című fejezetében nyilatkozik Kázmér koncepciójának lényegéről, arról, hogy voltaképpen „a szótár »hungarocentrikus«, a lehetséges magyarázatok közül csak a magyar etimológiát közli...” (6).

A hungarocentrikusság a Kárpát-medencében már 100 évvel ezelőtt idejétmúlt és tudománytalan felfogás volt. A magyar névtannal foglalkozók évtizedek óta az örökletes baj, a „mindent a magyarból magyarázni” tarthatatlan elv megszüntetésén és egy széles látókörű, a kor igényének leginkább megfelelő, a szomszédos országok tudományos eredményeit is figyelő névtani vizsgálatoknak mindennapos gyakorlattá tevésén fáradoznak. Kázmér adattára, szótára egy elavult filozófia továbbélését és nem megszüntetését segíti, és a névtani vizsgálatok egyes területein nem fejlődést, hanem megtorpanást eredményezhet.

Gondolatainak meglehetősen cinikus betetőzésekként Kázmér még könnyedén odaveti, hogy egyébként is a nem magyar etimológiák megtalálhatók „számos német, szláv, esetleg román családnév-szótárban”. Eltekintve gondolatmenetének logikátlanságától — ha nem mondja meg, hogy a szóban forgó családnévet melyik más nyelvből is lehetne még magyarázni —, honnan tudja meg az olvasó, hogy milyen nyelvű etimológiai szótárban kell kereskednie. Egy családnév eredetének magyarázata után érdeklődő azért vesz a kezébe egy 1200 oldalas, 1950 Ft-os mai szótárt, hogy kielégítő magyarázatot kapjon. Amennyiben a szótár írója a felvett családneveknek is csak a lehetséges magyar eredetét közli, elhallgatva valószínű vagy valós idegen eredetét, akkor eléggé el nem ítéhető módon hamisít, de legalábbis félretájékoztató. (Vajon hogyan nézne ki a Magyarország történeti földrajza, ha Győrffy György is hungarocentrikusan, a *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád*, *Beszterce*, *Tapolca* stb. nem magyar eredetű helyneveket kihagyva szerkesztette volna meg művét, és kijelentette volna: e helységek történetét nézzék meg más történeti földrajzokban?)

7. A magyar családnevek eredet szerint három fő csoportra oszthatók: személynévekből, helynevekből és közsavakból alakultakra. Kázmér adattárában nagy mennyiségben található helynévből (helységnévből, megyenéből, tájnévből vagy folyónévből) alakult családnév, mert ahogyan megfogalmazza: „a helynév — bármilyen nyelvből származott — *-i* (olykor *-si*) képzővel ellátva magyar melléknévvé válik, így a belőlük alkotott családnév eredetét nem kell külön indokolni” (7), majd „a helynévből alakult családnevek etimológiájában a Lipszky Repertórium alapján közlöm a helynévi előzményt a történeti Magyarország megyéi szerint lokalizálva” — olvassuk Kázmér szavait (8). Ha a helynév Lipszkyknél hiányzik akkor a lokalizációt (kiemelés tőlem F. K.) más „helységnévtárakra, a FNEsz.-ra, Csánki, Győrffy munkájára, a tájneveket felsoroló művekre” hivatkozva adja meg.

Tisztában vagyok azzal, hogy egy családnévi adattárnak, szótárnak nem lehet kötelessége megmagyarázni a családnév alapjául szolgáló helynév eredetét, de én magam nem tartom etimológiai magyarázatnak, ha pl. a *Nebojszai* családnévről csak annyit tudok meg, hogy a Pozsony megyei *Nebojsza* hn.-ból *-i* képzővel alakult. Mert minden magyar anyanyelvű megtanulta a „valahová való” kifejezésére a helynevekhez kapcsolódó *-i* melléknévképző jelentését, és a mindennapi nyelvi közegben, magyarázat nélkül, reflexszerűen használja.

— Ha tehát Kázmér szükségesnek tartotta pl. a *Bornemissza* családnév alapjául szolgáló köznév 'borivástól tartózkodó, idegenkedő' jelentését, vagy a *Fekete* családnév köznévi előzményének 'fekete hajú' v. 'sötét bőrű' jelentését megadni és e jelentéseket az Erdélyi Szótörténeti Tárra való hivatkozással megtámogatni, akkor — véleményem szerint — a *Nebojszai* és más családnéveknél legalább jelezhetette volna, hogy a helynév etimológiája hol található, mert a családnév végső etimológiáját nem az -i képző és a helynév esetleges lokalizációja adja meg. Jónak tartom a *Halmágyi* szócikk végén a hivatkozást a -gy és -d-képzők váltakozására (*Halmádi-Halmágyi*), és e jelenség leírásának irodalmára, de vajon tudja-e az olvasó a magyar *Halmágy* nevek magyarázatát? (Közvélemény-kutatásom szerint: nem!)

A FNESz.-ra vagy egyéb — a helynevek etimológiáit magyarázó — műre való utalás hiányát különösképpen a pusztai helynévi eredetű családnévek szócikkeiben hiányolom (pl. *Berzété*, *Csénye*, *Huszt*, *Gortva*, *Kanizsa*, *Szikszó* stb.). Ha egy laikus érdeklődésére csupán annyit válaszolnék, hogy a *Halábor* családnév pusztai képző nélküli helynévből alakult, bizonyára értetlenül nézne rám, és várná a lényegét is feltáró magyarázatot. A *Halábor* helynévnek a *Hrabur*, *Harabur*, *Hrabar* szláv eredetű személynév az alapja (l. FNESz.), vagyis a *Halábor* családnév magyarázatában elsősorban a személynévi eredet jöhet számításba, azután a pusztai helynévi. Az olvasónak az a benyomása, mintha a szerző a személynévi és közszoji eredetű családnévek eredetmagyarázatára több figyelmet fordított volna, mint a helynévből alakultakéra.

Kázmér adattárában különben a „hungarocentrikusság” jegyében, a magyar -i képző jogán megtalálhatók a *Brázai*, *Bresztovai*, *Brezai*, *Brezányi*, *Breznai*, *Breznicei*, *Brezovai*, *Brogyáni*, *Brulyai*, *Plugovica*, *Podgorai*, *Podluzsányi*, *Podolini* (az eredeti oklevélben *de Podolino*! LtKözl. 8: 248), *Szkacsányi*, *Szkárosi*, *Szkórai*, *Szlabosi*, *Szlopnai*, *Szmrecsányi* stb. „magyar” családnévek.

8. E sorok írójának Kázmér adattárából a kevés, gyakran csak egy-két adatból álló, eddig rejtve maradt, vagy már elavult és feledésbe merült közszavakból alakult családnévek szócikkjei keltették fel leginkább figyelmét és váltották ki érdeklődését. Kázmér gyűjtőmunkájának nagyszerűsége e nevek feltárásában nyilvánul meg leginkább. A *Kiáltozó* vsz. 'éjjeliőr', *Homlító* 'szőlővesszőt bujtató', *Fűzőgyártó*, *Tálmosó*, *Tamburás*, *Parittyás*, *Cirkáló*, *Cirkátor* 'hírszerző kém', *Balistrás* 'számszerűt kezelő katona' foglalkozásnevek még akkor is nyereségei a magyar nyelvtudománynak, névkutatásnak, ha csak „potenciális” családnévek voltak, és a foglalkozás megszűntével a nevek nem öröklődtek. Kiválónak tartom a közszóból alakult nevek fogalomköri felsorolását. Pl. a *Cimbalmos* szócikk végén 30-féle hangszernévből, a *Cseh* szócikk végén 47-féle népnévből, a *Bagoly* szócikk végén 81-féle madárnévből alakult és a szótárban fellelhető családnév felsorolását olvashatják. A közszavakból alakult családnévek kialakulására vonatkozó, tanulságos idézetek is helyet kaptak. Pl. a *Bojtorján* és más gyomnövénynévből alakult neveknél egy 1664-ből való idézet teszi szemléletessé a névadás indítékát.

Kázmér feltáró munkája nyomán előkerültek nyelvtörténeti értékűek is, pl. a *Sintér* családnév 200 évvel korábbi az eddig ismert 1780. évi közszoji adatnál.

Kázmér szerint pusztai, képző nélküli helynévből csak „szórványosan alakult családnév” (7). Véleményem szerint több alakult, mint Kázmér kimutatta, mert hivatkozom pl. a fenti *Ludas*—*Ludasi* családnévre, továbbá a — Kázmér szerint — ismeretlen motivációjú *Som*, *Somos* családnévek is alakulhattak pusztai helynévből, ami logikusnak tűnik, hiszen volt *Som* és *Somos* helységnev. Ha volt *Csütörtök* és *Kenderes* helynév, akkor ezekből is alakulhatott képző nélkül családnév. Azonban a *Kenderes* családnévnek lehetett egy „régii világi személynév” is az előzménye. A *Kenderes*, *Kendris*, *Kendres* személynévre és a *Kende-*

resfalva helynévre l. Kiss Lajos A telepítő kenézükről nevet kapott falvak a beregi Hát vidékén című közleményét (Rédei-Festschrift. Wien—Budapest, 1992. 276).

9. Az adattár nagy részét kitevő, személynévi eredetű családnevek közül számomra a ma már nem használatos, jórészt kihalt nevekből alakultak a legérdekesebbek. E csoportból Kázmérnak azon családnév-magyarázatait nem tudom elfogadni, melyekben a „hungarocentrikus” szerkesztési elv érvényesül. Hosszú lenne felsorolni azokat a szótárba felvett „magyar” családneveket, melyek nem magyar eredetű, vagy nem magyar képzésű, esetleg más nyelvből is magyarázható személynévből alakultak.

Jónak tartom a személynévi eredet elsőbbségének hangsúlyozását pl. a XVI. században előforduló *Bekecs* névben, hiszen a köznévre csak a XVIII. sz.-tól vannak adataink.

A személynévi eredetű szócikkek végén a különféle becézőképzők jelenlétére is felhívja a figyelmet a szerző. De nem ártott volna a Tájékoztatóban ugyancsak megmagyarázni az „-i patronimikon-képző” jelentését is.

10. A recenzens folytathatná kívánságlistáját, a szótárba fel nem vett, de a köztudatban magyarnak számító családnevek miatt, de az ismertetésnek nem ez a célja. Nyilvánvaló, hogy a kifogások többsége egy más adattári, szótárkészítési koncepcióból fakad, s egy munkát alapvetően csak saját célkitűzéseihez lehet és kell mérni. Kázmér eredményes feltáró munkát végzett, és használható kézikönyvvé gazdagította a magyar névtudományt. Művét minden kifejtett aggályom ellenére üdvözlöm, és a magam részéről is köszönöm. Őszintén óhajtom, hogy Kázmér Miklós példája követőkre találjon, és készüljenek olyan családnév-szótárak, amelyek tartalmazzák a Kázmér szótárából kimaradt családneveket és magyarázatukat, és olyanok, amelyek a 18—19—20. században felbukkanó, kései adatolású családneveinkről adnak számot, s amelyekből nem hiányzik a *Kossuth*, *Kodály*, *Semmelweis*, *Dugonics*, *Babits*, *Erkel*, *Bartucz*, *Issekutz*, *Kogutowicz*, *Kabdebó*, *Hadik*, *Kitaibel*, *Latinovits* stb. sem.

Fehértói Katalin

A szintagmabokor harmadik fajtája

1. A téma előzményei

A szintagmabokor (szószerkezetbokor) mint a szintagmák egyik alakulata a hetvenes évek közepén volt nálunk utoljára érdekes téma. Különös figyelmet akkor az váltott ki iránta, hogy a róla szóló vélekedések összefüggtek a mondatrészek hierarchikus (Deme László által a mondat 'szinteződéseként' értelmezett) viszonyairól (Deme 1966a: 275) kialakított vélekedésekkel. E tágabb keretben tekintette át s foglalta össze G. Varga Györgyi is mindazt, amit ő akkor (s addig) a szintagmabokor (Szabó Dénes 1958: II, 280) vagy — kissé terjedősebb nevén — szószerkezetbokor (Rác 1968: 265) lényegéről fontosnak tartott (G. Varga 1977: 97—109).

G. Varga Györgyi összegző tanulmánya — cikkem tárgya szempontjából — kétszeresen is fontos. Egyrészt igen tömören foglalhatom össze általa a mondanivalóhoz szükséges előismereteket, másrészt — tizenhét év távlatából — megítélhetőbb az akkori összegzés hiányzó szempontja. Akkor is feltűnhetett volna, ma viszont már nem lehet nem meglátni a tömbösödés szerepének akkori mellőzését. Ezt mai gondolkodással nem könnyű megérteni. A szinteződést ugyanis Deme László a tömbösödéssel együtt járó tényezőként tárta fel s írta le következetes rendszerében (Deme 1971). De ha ebben a rendszerben nem látszott volna is meggyőzőnek a tömbösödésnek a szinteződéssel együtt érvényesülő szerepe,

feltűnhetett volna, hogy — az akkor már eléggé elterjedt — generatív szintaxis ágrajzai a komponensek közelebbi-távolabbi összetartozását — elkülönülését is megjelenítik, nem csupán hierarchiájukat. E vonatkozás fontos szerepet kap az alábbiakban, mielőtt azonban kifejtéséhez hozzákezdénék, felidézem — G. Varga Györgyi összegzésére támaszkodva — a legfontosabb előismereteket.

A **szintagmabokor** (szószerkezetbokor) értelmezése és elnevezése

A szószerkezetbokorról mint a szószerkezetcsoporthoz egyik alesetéről (a szószerkezetlánc és a szószerkezetsor alesetek mellett) Rácz Endre ezt a jellemzést írta: „... elsősorban alárendelő, másodsorban mellérendelő szószerkezetcsoporthoz. Benne egy közös alaptaghoz két vagy több különmemű determináns csatlakozik” (Rácz 1968: 265). A „két vagy több különmemű determináns” viszonyát Károly Sándor közvetett heterogén viszonyinak (Károly 1958: 7), Deme László közömbös viszonyának nevezte el (Deme 1971: 46).

2. A szintagmabokor három fajtája

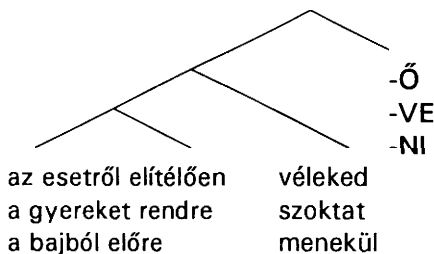
Nem mint 'fajtákat' különíti el ugyan az igenévi, valamint a főnévi alaptagú szószerkezetbokrokat G. Varga Györgyi, de például fajtaként vonható le ez az elkülönítés. Legtöbbet az igenévi (adverbiális) szintagmabokorral foglalkozik — ezt tekintem az első fajtának —, de figyelme kiterjed a főnévi alaptagúakra is, amelyek — cikkemben — a második fajtát alkotják.

A szintagmabokor harmadik fajtájának — előrebozsátom — az olyan alakulatot tekintem, amelyben az alaptag egyidejűleg kap főnévként és igeiként determinánsokat, amely tehát a szófajlag egynemű két első fajtához képest vegyes, egyidejűleg kétszófajú szintagmabokor. Ennek a tárgyalása előtt hasznosnak látom az első két fajta emlékeztető szerepű felidézését.

Az igenévi alaptagú szintagmabokor

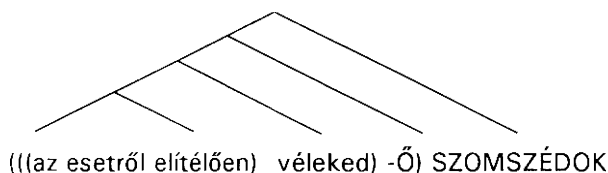
Ezt a fajtát legtermészetesebben képviselik azok az igehek, amelyek töve — az igealanyon kívül — két kötelező bővítményt vesz fel, pl. *menekül* (valahonnan valahová), *vélekedik* (valamiről valahogyan), *szoktat* (valakit valamire) stb. (H. Molnár 1969: 244—245). Ha ezekről az alakulatokról a megszerkesztettség-beszerkesztettség kettős vonatkozásában gondolkodunk (Deme 1971. 45), akkor

(a) megszerkesztettségük szempontjából mindhárom igehek szerkezetet azonos sémával reprezentálhatjuk (1. ábra).

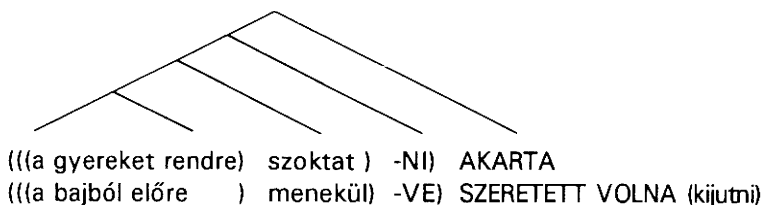

1. ábra

(b) Beszerkeszthetőségüket tipikusan a képző szófaja határozza meg; így a melléknév főnév alá, a főnév és az adverbium — a tárgyalás itteni szempontjából — ige alá szerkesztődik be. Az ágrajzzal szemléltetett szorossági különbségeket zárójelpárokkal is ábrázolhatjuk (2. és 3. ábra).

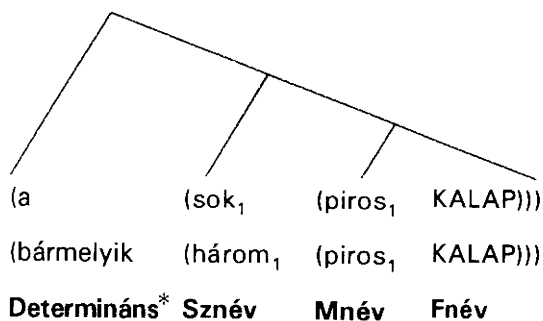
2. ábra

3. ábra

A főnévi alaptagú szintagmabokor

A főnévi alaptagú szintagmabokornak — itteni megközelítésünk szerint — három fő vonatkozása van. Az első a főnévi alaptagot determináló tagok szófaji-sorrendi megkülönböztethetősége, a második vonatkozás ezek szintbeli azonossága, a harmadik pedig sorossági összetartozásuk-elkülönülésük, azaz a tömbösödésük. Ezeket Laczkó Tibor és Szabolcsi Anna rendszerbe foglalva tekintette át, így témánk mindhárom vonatkozását egyetlen sémán mutathatjuk be egy olyan főnévi alaptagú szintagmán ('főnévi csoport'-on), amely csupán birtokost nem tartalmaz (Kiefer 1992: 222—234) (4. ábra).

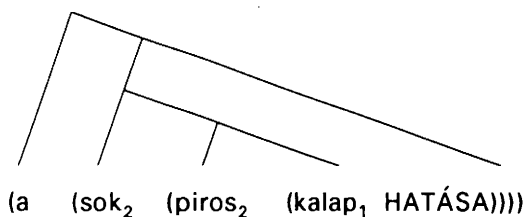
4. ábra

A fenti séma a szintagmabokor megszerkesztettségét fejezi ki, még többet mutat azonban, ha a beszerkesztettségével együtt fogjuk vailatóra. Ehhez elegendő, ha csupán

* (Nem hagyhatom szó nélkül, hogy a két determináns közül a *bármelyik* mégiscsak névmás. Mint ilyen jelzőként determinálja a főnévi alaptagot, ezért mélységszámot kell kapnia: (bármelyik₁ (három₁ (piros₁ KALAP))).

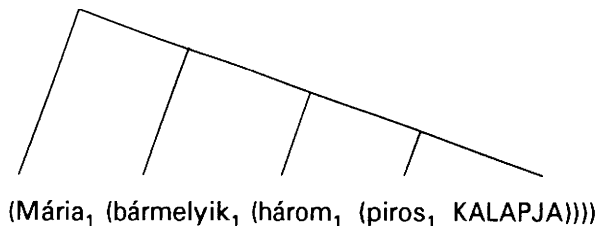
birtokosként, valamint birtokszóként építjük be. Azt fogjuk tapasztalni, hogy a beépítettség — a fent említett három sajátossága közül — egyedül a szintmélységet változtatja meg (süllyeszti eggyel lejjebb). Ez mint az alakulat sajátossága magától értetődik, ennek ellenére — vagy talán éppen ezért — nem fordítottunk elég gondot az ábrázolására. Nyilvánvaló ugyan a *szomszéd második felesége*, illetőleg a *második szomszéd felesége*-féle szintagmabokrok jelentéskülönbsége, az iskolákban honos szimbólumhasználatnál nem lehet reprezentálni a jelentéskülönbséget. Akik felfogják a két — különböző — determináns szintbeli azonosságát, s ezért egymás mellé írják a szimbólumokat, azok nem tudják reprezentálni a szorossági különbséget. Akik ezt az utóbbi sajátosságot tartják fontosabbnak, azok egymás alá írják a két determináns szimbólumát, mintha közöttük grammatikai hierarchia volna. Zárójelpárokkal vagy ágrajzzal az ábrázolás maradéktalanul megoldható.

Ha a szintagmabokor főnévi alaptagja egy másik főnév birtokos jelzőjévé válik, akkor az e szereppel járó 1-es mélységszám 2-essé süllyeszti le az addigi 1-eseket (5. ábra).

5. ábra

Ha birtokszóként szerkesztődik be a szintagmabokor, akkor — természetesen — változatlan marad a determinánsok szintmélysége, s a birtokos szintmélysége is 1-es lesz (6. ábra).

6. ábra

A fenti, kétféle módon is reprezentált alakulatokhoz egy kiegészítő listát szeretnék kapcsolni. Ez praktikus jellegű: az azonos mélységszintű determinánsok ábrázolásához ad példákat.

(a) Az azonos mélységszintű, de a főnévi alaptaghoz távolabbról-közelebről kapcsolódó birtokos, illetőleg minőségjelzővel képződő szintagmabokor ábrázolása:

jb₁ \ (jm₁ \ Fn)

a könyv₁ \ (utolsó₁ \ FEJEZETE)

a kabát₁ \ (fekete₁ \ GOMBJA)

a szomszéd₁ \ (tarka₁ \ KUTYÁJA)

(b) Az azonos mélységszintű, de a főnévi alaptaghoz távolabbról-közelebből kapcsolódó mennyiség-, illetőleg minőségjelzővel képződő szintagmabokor ábrázolása:

$jme_1 \setminus (jm_1 \setminus Fn)$

a két₁ \ (hívatlan \ VENDÉG)

a három₁ \ (tarka₁ \ MACSKA)

a sok₁ \ (megválaszolatlan₁ \ KÉRDÉS)

(c) Az azonos mélységszintű, de a főnévi alaptaghoz távolabbról-közelebből kapcsolódó két minőségjelzővel képződő szintagmabokor ábrázolása:

$jm_1 \setminus (jm_1 \setminus Fn)$

az érdekes₁ \ (színházi₁ \ ELŐADÁS)

aktuális₁ \ (gazdasági₁ \ KÉRDÉSEK)

leíró₁ \ (magyar₁ \ HANGTAN)

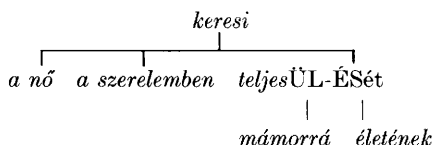
magyar₁ \ (leíró₁ \ HANGTAN)

(A fenti képletek az alárendelést kétszeresen, azaz mélységszámmal és ferde vonallal jelölik. Az egyik elhagyható.)

3. A szintagmabokor harmadik fajtája

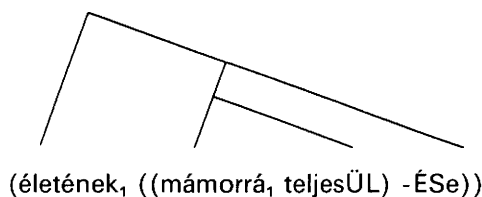
Az első két fajta áttekintése után lényegre törőbben fordulhatunk a „vegyes” fajta felé, amelyet a szakirodalom — ebben a témakörben s ezzel a problémakezeléssel — tudomásom szerint még nem tárgyalt. A harmadik fajta lényege — miként cikkem bevezetésében előrebocsátottam —, hogy a szintagmabokor alaptagja egyidejűleg kap főnévként és igeiként determinánsokat. Az ilyen alaptagnak nyilvánvalóan képzett szónak kell lennie. Az is, mégpedig a nomen actionis, az *-ás ~ -és*; amelynek számos közismert sajátossága közül itt a szintaktikai (ezen belül is a szintagmatikai) szerepének érvényesülését látjuk, miként az alábbi Weöres Sándor-mondatban: *A nő a szerelemben életének mámorrá teljesülését keresi* (Weöres 1975: 668). Az adverbium a szóalak igei tövéhez járul (*mámorrá teljesül*), a főnév pedig a főnévképzőhöz (*életének teljesülését*).

Maguk a szófaji összefüggések, miként a példamondatban látjuk, nyilvánvalóak; de hogy mégis lehet valami olyan sajátosság, amely csak erre a szintagmabokorra jellemző, az csupán az ábrázoláskor derül ki. A hagyományos ábrázolásban ugyanis nem tudjuk megőrizni az alkotórészek sorrendjét. A főnévi alaptagú szintagmának — ha van — a birtokos jelzővel kell kezdődnie, ezt azonban megelőzi az *-és* előtti ige-tő adverbiuma:

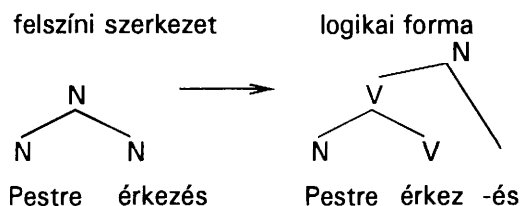
Az alkotórészek sorrendje azonban — egyéb eszköz híján — meghatározó eleme a szintagmabokor mindhárom fájának, így e harmadik, vegyes fajtának is. Itt is a zárójelzéshez, illetőleg az ágrajzos ábrázoláshoz kell folyamodnunk. Ha a fentieket a szófaji érték és a szófaji természet kettősségében vizsgáljuk (Deme 1966a: 282), akkor látjuk, hogy az *-ÜL* képző igei értéket, az *-ÉS* képző főnévi értéket és főnévi szerepet is ad az általa képzett szóalaknak (nyilván nem függetlenül kettejük sorrendi pozíciójától).

Az alábbi sémán az -ÉS — főnévi természetéből következő szintaktikai szerepe miatt — zárójelen kívül marad (M. Korchmáros 1990: 131) (7. ábra).

7. ábra

Ez az alakulat a nyelv strukturális megközelítésében is feltűnt a kutatóknak, de nem mint 'szintagmabokor'. Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor a határozók elhelyezkedésének vizsgálatában a „jelzősítetlen” balra ágazó szerkezetek sorában 'Hová' határozós szerkezetként sorolják be — indokoltan! — olyan alakulatként, amelyből kiesett a *való*-nak megfelelő particípium (*Péter Pestre érkezése*, *Péter Pestre való érkezése*). (Vö. Kiefer szerk. 1992: 261). Az alakulat ábrázolásában az -ÉS képző elkülönítését a 'logikai forma' részeként alkalmazták — bár ezt az elképzelést kevésbé látom indokoltnak (8. ábra).

8. ábra

(A jelek értelmezése: N = főnév, V = ige. Vö. Kiefer szerk. 1992: 284)

A fenti két ágrajz — véleményem szerint — nem 'felszíni' és 'logikai' jellegében, csupán részletezettségében különbözik egymástól. Az -ÉS képző az érték és a természet kettősségében szerepel mindkét ágrajzon, csak bele kell helyezni a birtokos jelzős szerkezetbe:

Péter₁ (Pestre₁ érkezÉS e)

Péter₁ ((Pestre₁ érkez) ÉSe)

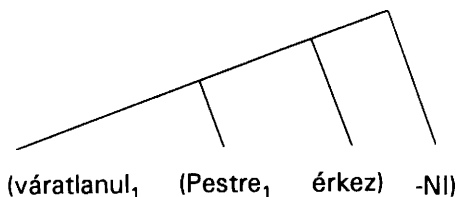
A 'felszíni', valamint a 'logikai' megkülönböztetése helyett — a jelen esetben — hasznosabbnak tartom Károly Sándor gondolatának felelevenítését 1958-ból: „... az összes közvetett viszonyú szerkezetek tulajdonképpen nem egyszerű szerkezetek, hanem szerkezet-csoportok. Szerintem a nyelvtanban való tárgyalásuk is nem a szerkezetek, hanem a szerkezet-csoportok közé tartozik.” (Károly 1958: 7.)

A szerkezetcsoportoknak a szerkezetektől való elkülöníthetőségét (elkülönítendőségét) támasztja alá Deme László több szintre is kidolgozott elmélete a három taggal kezdődő tömbösödésről (Deme 1966a: 283–287, 1966b: 392–404, 1971: 58–61).

Tény, hogy Rác Endre már 1968-ban külön alakulatként tárgyalja a szószerkezet-csoportokat (Rác 1968: 264—266). S hogy nemcsak a szintaxisban (a szintagmatanban) lehet elkülöníteni a szószerkezet-csoportokat a szószerkezetektől, arra elgondolkoztató eset a szövegszerkezeti vizsgálatokban kialakult kategória, a konstrukciótípus, amely a jelentés komplexebb (részletezettebb, kidolgozottabb) szintjén tár fel a szószerkezet-sor lényegével analóg összefüggéseket (Békési 1975: 424—438). Itt — történetileg nézve — aligha a szószerkezet-sor formaalkotó sajátosságai kerültek fel a szövegalkotásba, hanem az ott kialakult szabályok komprimálódtak: süllyedtek le a szószerkezet-sorba.

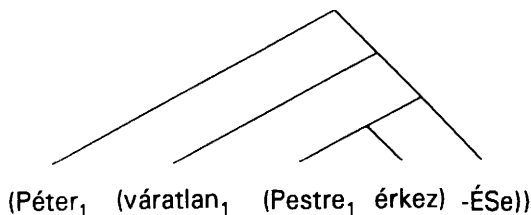
4. A szintagmabokor itt tárgyalt 3. fajtája végül alkalmat teremt, hogy a *nomen actionis* és az infinitivus különbségét a szófaji 'természet' és a szófaji 'érték' különbségeként is megjelenítsük (Deme 1966a: 282).

'Természetében', azaz kibővíthetőségében az infinitivus csupán ige lehet. Bővítményei adverbiumként kapcsolódnak (*váratlanul érkezni*, *Pestre érkezni*), birtokos jelzőt nem kaphat (9. ábra).

9. ábra

A *nomen actionis* e szempontból ige is és főnév is. A tő igei része adverbiumként veszi fel a hozzá közelebb álló determinánst (*Pestre érkez*), az -ÉS képzőhöz birtokos jelző és minőségjelző kapcsolódhatik (*Péter érkezése*, *váratlan érkezése*) (10. ábra).

10. ábra

'Értékét', azaz beszerkeszthetőségét, szerepét tekintve az infinitivus is és a *nomen actionis* is főnév. Ez a közismertebb sajátosságuk.

Hivatkozások

Békési Imre 1975. Egy konstrukciótípus megjelenési formái: Nyr. 99: 424—438.

Deme László 1966a. Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban: Nyr. 90: 275—287.

1966b. Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban: *Nyr.* 90: 392—404.

1971. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest

G. Varga Györgyi 1977. A szószerkezetbokr vizsgálatáról, in: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből* (szerk. Rácz Endre és Szathmári István). Tankönyvkiadó, Budapest, 95—110.

H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra: *ÁNyT.* VI, 229—270.

Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 16. szám, Akadémiai Kiadó, Budapest

Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest

M. Korchmáros Valéria 1990. *Mondattan I. Deme László egyetemi előadásai alapján.* JATE BTK, Szeged

Rácz Endre 1968. *Mondattan.* In: Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 205—458.

Szabó Dénes 1958. *A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet.* Tankönyvkiadó, Budapest

Szabolcsi Anna—Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete, in: Kiefer (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I.*, 179—298.

Weöres Sándor 1975. *Egybegyűjtött írások I. k.* Magvető Kiadó, Budapest, 668.

B. Fejes Katalin

Szóládmonostora

A debreceni Nagyerdő északi határán telepített Árpád-kori falut *monostor*-áról és vélhetően első (a falut alapító vagy a monostort építtető) földesuráról, egy *Szólád* nevű úrról nevezték el *Monostor*-nak, *Szóládmonostorá*-nak. Egy bizonytalan keltezésű oklevél a részben Bihar, részben Szabolcs vármegyében fekvő települést először *Monostor* (1308 k.: *Monustur*) néven említi, de valószínű, hogy a gyakrabban használt *Szólátmonostora* (1325: *Zolathmonustura*, 1346: *Zolath monostora*, 1350: *Zolachmonustora*), illetve a *Szóládmonostora* (1329: *Zoladmonustra*, 1375: *Zaladmonustura*) név az eredeti elnevezés.

Szólád feltehetően az Orseolo Péter uralkodása idején hazánkba költözött Gutkeledék (királyi testőrök) leszármazottja volt, és a tatárjárás előtt élt. Közvetlen adataink ugyan nincsenek róla, de következtetni tudunk rá más adatokból. Az 1300-as évek elején Szóládmonostora falut Miklós szlavón bán örököseinek a birtokai között találjuk, de a nyírségi és tótországi birtokokon kívül az övék volt egyebek mellett a Somogy megyei *Szólád* falu is, melynek alapítója ugyancsak a korábban megnevezett Szólád úr lehetett. (Vö.: Eckhart Ferenc: Adalékok a Gut-Keled nemzetség genealogiájához. Turul, 1911. 37.) A Balatonszárszótól délre fekvő települést 1229-ben említik először *Szólát* (*Zoulat*) néven, melyről Kiss Lajos a következőket írja: „Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1272: *Zolad* szn. . . . Az alapjául szolgáló szn. valószínűleg a m. R. *Szórád* szn.-ből alakult *r > l* változással” (FNESz. II. 589). Bizonyosnak látszik tehát, hogy mind a Debrecen melletti, mind a Balaton-parti falut ugyanarról a személyről nevezték el. De valószínűleg az ő nevét viseli a bihari Pelbárthida tartozékként ismert *Szólátülése* is, mely először 1277-ben fordul elő oklevélben *Zolathylusy* néven, szintén a Gutkeledék birtokai között (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1963. 645 és 672). Szólátüléséről Jakó Zsigmond a következőket írja: „Az utóbbi keletkezése a XIII. század első felére tehető, mert a névadó Zoulat 1216 körül élt (Vár. Reg. 155)” (Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. 318).

A Monostor történetével foglalkozó kutatók körében több esetben is félreértéshez és nem létező összefüggések megfogalmazásához vezetett a régi okiratokban szereplő *Szólát* ~ *Szólád* név helytelen olvasása. A pontatlan olvasásból eredő első hamis következtetést Bunyitay Vince könyvében találjuk (Bunyitay: A váradi püspökség története II. Nagyvárad, 1883). Művének 91. oldalán még pontosan (betűhíven) idéz egy 1346. évi oklevelet: „Kemecsei Mihály, emberével, a Gutkeled nemzetség tagjai közt megosztja Zolath monostorát Biharban, továbbá Onorch, Benk, Monyoros és Hymus falvakat Szabolcsban.” A 429. oldalon azonban a bécsi császári udvari könyvtár egyik okiratára utalva már *Szalók* ispánt teszi meg a monostor alapítójának, aki nem a Gutkeled nemből származott: „*Szalókmonostora*. Annyi kétségtelen, hogy létezett, határozott említés van róla 1290 táján mint új monostorról a váradi püspökség nyíri kerületében.” Majd így folytatja: „És így ugyanaz a monos-

tor, melyet egy másik, 1346-i adat szintén a Nyírben tüntet fel, mint a magtalanul elhalt Gutkeled nemzetségbeli Istvánnak, Apay fiának a birtokát, de amelyet Keled unokáinak örök joga ellenére Dósa nádor fiai, Debreczeni Jakab és Pál elfoglaltak. Eszerént alig kétkelhetünk, hogy Szalókmonostora nem más, mint az, melyet az 1332-i tizedjegyzék a bihari főesperességben, mely régebben nyíri kerületnek is nevezetett, Monostor név alatt említ, s ahol, nevezetesen Debrecen felett, tehát a Nyíren ily nevű pusztá ma is van.” (Meg kell jegyeznünk, hogy a császári udvari könyvtár Codex 1062. folio 110. b. jelzésű forrásában olvasható „Item villa Zolouc comitis Monasteria nova” adat nem a mi falunkra, hanem bizonyára a Szóládmonostortól délkeletre fekvő, elpusztult Szalóksámson nevű falura vonatkozott.)

A Gutkeledek genealógiájában fölöttébb járatos Karácsonyi János sem tudott mit kezdeni az 1594-ben elpusztult Szóládmonostora faluval és nevével. Földesuráról, Keresztúri (Apaj fia) Istvánról megállapítja, hogy Macs (Macsszentgyörgy) birtokosa, holott nem volt az. Tudjuk, hogy az 1300-as évek közepén hosszú évtizedekig tartott a pereskedés Szentgyörgy birtoklásáért a Várdai és Debreceni családok között. Az 1336. évi Várdai—Debreceni-egyezségről, melyben Várdai Pelbárt (unokaöccsének, Jánosnak a nevében is) biztosítja a Debreceniek számára Macs-Szentgyörgy háborítatlanságát Keresztúri Istvánnal, Szóládmonostora földesurával szemben is, Karácsonyi mindössze ennyit jegyez meg: Apaj fia Istvánt „1335-ben macs-szentgyörgyi birtokosnak írják. 1336-ban valamelyik Monostoron lakott...” (Karácsonyi János: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Budapest, 1901. 20 és 50. A pontos eseménytörténetet Módy György ismerteti: M. Nepper Ibolya—Módy György: Szentgyörgy (Kismacs) Árpád-kori templomának feltárása. A falu a XIII—XIV. században. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve [1983—1984] Debrecen, 1985. 126). Sajnos, Karácsonyi tovább módosítja, tovább rontja Bunyitay helytelen olvasatát. Ezt írja: Anarcsy „Domokost utoljára 1346-ban említik, s az osztálylevél szerint az anarcsi, benki, mogyorósi és a biharmegyei szalóczmonostori birtokokat ő és III. László kapta” (i. m. 85). A félrevezető *Szalókmonostora* névváltozat után tehát megjelenik az ugyancsak pontatlan *Szalócmonostor* névváltozat is.

A Kállay család levéltárában további adatokat találunk Szóládmonostora faluról, a fiú utód nélkül elhalt Keresztúri István rokonainak a pereskedéséről. 1350. januárjában a falut *Szalacsmonostor* (*Zolachmonustra*) néven említik, és egy kb. másfél évvel később keletkezett oklevél *Zolachmunustra* (lehet, hogy a latin nyelvű szövegben *Zolathmunustra* olvasható?) szavát is *Szalacsmonostorá*-nak írja át a fordító. Ez a harmadik névváltozat. Az 1350. évi oklevélben a *Szólád*- előtag nélkül is előfordul a *Monostor* szó: Keresztúri István nővére, *Monostori* (*de Monustor*) Erzsébet leánynegyedének kiadását kéri a rokonoktól.

Zoltai Lajos, Debrecen múltjának jeles kutatója sem szakított Bunyitay tévedésével. Így írt: „Az eleinte *Szalókmonostorá*-nak nevezett Monostor északi részét a XIV. században *Mihálylaká*-nak nevezték” (Zoltai: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen, 1936. 120). Sajnos, Zoltai Mihálylakát tévesen lokalizálta, mert az nem Monostor északi részén, hanem a mai Alsójózsza helyén feküdt.

A Vay levéltár 487/1—8. számú okiratában *Szóládmonostora* (1375: *Zoladmonustura*) neve újból felbukkan, s az elnevezést Jakó Zsimond *Zaladmonustra* alakban idézi (Jakó i. m. 304).

A Jakó-féle szövegre utalva, de főként Bunyitay adatait idézve, Balogh István a következőket írja: „Legelőszőr ’villa comitis Zolouc, monasteria nova’ néven szerepel a pápai tizedjegyzékben, 1290 körül. 1375-ben *Zalokmonostora* néven említik” (Balogh I.: Adatok az Alföld középkori régészetéhez. Archeológiai Értesítő 80. k. 1953/2. 146). Bár az utolsó Apajjal, Keresztúri Istvánnal 1342-ben a család fiágon kihalt, a dolgozat így folytatódik: „Ez időben [1375-ben] a Gut-Keled nemzetség Apaj ágának temetkező helye. A névadó comes

[értsd a Hont-Pázmány nembeli Szalók] 1280 körül élt, és így valószínű, hogy a falu ebből az időből való alapítás.” De hogyan lett belőle ősi Gutkeled birtok és temetkezőhely?

A XV–XVI. századi oklevelekben a település neve következetesen a *Szólád*-, *Szólát*-előtag nélkül fordul elő (1415: *Monostor*, 1453: *Monostor*, 1575: *Monostor*, 1589: *Monostor*). A falu pusztulása után azonban — ismét csak elferdített alakban — újból felbukkan a *Szólád*-előtag. 1635-ben az egyik részbirtokos írja: „Én, nemzetes nemes és vitézlő Szalontai Toldi Györgynek házastársa, nemzetes és nemes Kún Kata asszony, adom értésére minden rendűeknek, akiknek illik az levelemnek rendiben. Mivel az mostani szükséghez dolgaik kényszerítéséből az nemes Szabolcs Vármegyében *Szaláncz Monostor* nevű pusztá telek örökös jószágombeli részemet adtam ugyan azon meghnevezett Nemes vármegyében Császáruknak eő Felsőghe... Hattház nevű szabad Hajdu Városban lakó Vitézeknek, bizonyos úgy mint Száznegyven magyar forintban” (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, IV. A. 1021/IV/f. N° 72). Bár a XVII. században is az előtag nélküli *Monostor* elnevezés használata mondható általánosnak, néhány alkalommal még találkozunk a *Szalánczmonostor* elnevezéssel: 1670-ben Bacscai Ujlaki György úr adja zálogba debreceni bérlőknek a *Szaláncz Monostor* nevű pusztá prédiomot, 1689-ben pedig maga Hadház városa adja tovább Debrecennek a Monaki Istvántól és Toldi Istvántól zálogba vett „*Szaláncz Monostor* Praediumbeli minden jussát” (i. h. N° 96. és N° 102).

Szóládmonostora nyugati és északnyugati részén már a középkorban is összefüggő erdőség állt. A *Monostori-erdő* (1484: *Monostorherdey*) nevével először egy több mint ötszáz évvel ezelőtt írt jelentésben találkozunk. 1484. dec. 23-án kelt levelében a leleszi konvent jelenti Mátyás királynak, hogy december 7-én írott parancsára Várdai Jánost és Lászlót, Kerepeczi Imrét, Anaresi Gellértet és Borsovai Pétert perbe idézte a Várdai Miklós, Thegzes László és Madai László sérelmére (többek között a Monostori-erdőben) elkövetett hatalmaskodások miatt.

A XVII. században Monostort a debreceniek, hadháziak és böszörményiek szerezték meg, „ma Debrecen és Hadház határára esik” (Zoltai: Debrecen szabad királyi város határának kialakulása. Debrecen, 1911. 21). A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött jegyzőkönyvek és kéziratos térképek alapján megállapítható, hogy a XVII. század vége óta Szóládmonostorát minden írott anyagban egyszerűen csak *Monostor*-nak nevezik. A legrégebbi monostori térképen (DvT-17, 1762: *Geometrica delineatio Silvae Debreceniensis et viarum publicarum...*) az egykori falu helyét *Monostori Telek*, az erdőt pedig *Monostori Csere* névvel jelölik. Ám Monostor-pusztá északi részén (ma hadházi Monostori-dűlő) már ekkor megjelenik a *Pallagi Csere* elnevezés. Pallag közelsége és az egykori Parlaghy család monostori birtoklásának emléke egyre inkább feledtette az emberekkel, hogy e ligetekkel, fasorokkal és nádasokkal tarkított pusztá valamikor teljes egészében Szóládmonostora területe volt, nem pedig Pallagé.

Gyorsította a földrajzi nevek funkcionális átrendeződését — a *Pallag* név gyors elterjedését s vele egyidejűleg a *Monostor* név használatának fokozatos visszaszorulását — az országos hírvű pallagi mezőgazdasági szakiskola (majd akadémia) monostori földön történő felépítése (1867). Az iskola körül e század elejére *Pallag* néven állandó település jött létre. Hivatalosan pedig még a megmaradt Monostort sem sok évszázados néven nevezték, hanem — mint minden pusztaterületet e nagy határú város körül — *Bellegelő*-nek. (A hadháziak máig *Monostor*-nak hívják határuknak azt a részét, mely régen Monostorhoz tartozott.)

A *Bellegelő* helynév azonban — az ország második legnagyobb városának lakott részénél csaknem ötszörte nagyobb területre vonatkoztatva — lényegében semmitmondó, a „legelőn lakók” számára pedig sértő volt. Ezért a város állami és pártvezetői, figyelembe véve a lakosság óhaját és sürgetését, egy évtizeddel ezelőtt névváltoztatásra szánták el magukat. A névváltoztatásból azonban — talán a szomszédos országok vezetőinek gyakorla-

tát követték? — névpusztítás lett. Hiába hangzott el javaslat a régi magyar helynevek: *Monostor, Szalóksámszon, Pac, Natkfalva, Fancsika, Szepes, Szentkereszt, Lomb, Hosszúmacs* stb. megőrzésére, hivatalossá tételére, ők önkényesen régi debreceni főbírókról nevezték el a legelőből kertet avanszált külterületeket. Így lett a sejtelmesen szép nevű *Natkfalvából Biczó István kert, Szentkeresztből, Lombból Nagy Mihály kert, Szepesfalvából Mészáros Gergely kert, Fancsikából és Szalók ispán egykori falujából, Szalóksámszonból Bayk András kert, Hosszúmacsból és a területileg már egyébként is szétszabdalt, megcsonkított Szóládmonostorából, Monostorból pedig Domokos Márton kert...*

Lévai Béla

Két kihalt szavunkról (csécs, bécs)*

Folyóiratunknak egyik régebbi számában közzétettem egy marékra való nyelvünknek köztudott kifejezésbeli gazdagságából „Az értéktelenség és a kicsiség néhány kifejezése nyelvünkben” címen. (Nyr. 82: 376—9.) A cikkben felsorolt adatok közt nem szerepel a régi nyelv két érdekes szava, a *csécs* meg a *bécs*. Pedig ezek úgyszólván a semmiig lefokozott értéktelenséget jelentették. Velük itt most hivatkozott cikkem kiegészítésképpen külön foglalkozom.

A két régi szó újabban Laczkó Géza regényének, a Rákóczinak olvasása közben ötlött a szemembe. Az érdekes történeti regényt az író halála után a hagyatékában fennmaradt befejezetlen kéziratból barátja, Révay József rendezte sajtó alá, és bőséges magyarázó jegyzetekkel ellátva adta ki. Laczkó a két szót egyaránt jelzőként használta egyik mondatában illetéknéppen: „*bécs* várak és *csécs* vityillók”. A mai nyelvből már kihalt és így érthetetlen szavakról Révay József a regényhez csatolt jegyzetszótárában ezt írja: „*bécs*: XVI—XVII. századi pénz; *csécs*: hitvány semmiség”. Ez a magyarázat azonban nem világítja meg kellőképpen a szónak a várak és vityillók jelzőjeként való használatát.

Kihalt szavakról lévén szó, meg kell néznünk, mit vall róluk a nyelvtörténet. Mindkét szót megtaláljuk régi szótárainkban. A *csécs*, *csecse* a Molnár Albert és a Pápai Páriz-féle szótárak értelmezése szerint valami értéktelen, haszontalan gyermekjátékszer jelentett. Erre mutatnak a következő, XVII. századból való idézetek is: „becsülendőt böcstelen dibdáb *csécsért* elad”; „az aprólékos *csécsért* ne cseréllyük el a megmaradandót” (NySz.). Ez a kihalt s mai nyelvünkben ismeretlen szó fennmaradt a *csecsebecse* ikerszóban, amelynek utótagjában a szókezdő mássalhangzó helyébe úgy lépett a *b* ajakhang, mint a *cserebere*, *csigabiga*, *tarkabarka*-félékben.

A *csécs* jelző tehát a regényben nyilván a vityillók hitvány, silány, értéktelen voltára, használhatatlanságára utal. S aligha tévedünk, ha a várak *bécs* jelzőjét is ugyanilyen jelentéssel magyarázzuk. A szóban levő várak is bizonyára ugyanilyen hitványak, semmire valók. Jóllehet a *bécs* egy régi pénznek a neve, ennek a pénznek az értéke azonban oly csekély, hogy úgyszólván semmit sem ér. Egy XVI. századvégi számtankönyv, a Magyar Arithmetika (1591.) felvilágosítása szerint ugyanis a *bécs* egy fillérnek a kétharmada volt. S hogy ilyen csekély értéke miatt valóban értéktelen semmiségként emlegették, bizonyítják a következő nyelvtörténeti idézetek: „Soha sem éneám, sem szolgálma egy *bécs fillért* sem költött”; „A szegény asszony két *bécsét* inkább böcsüllötte, hogy sem a gazdagok nagy adományát”

* Prohászka Jánosnak, a Nyr. egykori hű munkatársának emlékére közöljük ezt az írást, melyet régi irataink között találtunk.

(NySz.). Ezek az idézetek bizonyítják, hogy a *bécs* éppoly csekély értékű dolgot jelentett, mint a *csécs*.

S ha már idejutottunk, rámutatunk arra is, hogy ugyanez a *bécs* meg a *csécs* lappang e közmondásunkban: *Magyarnak Pécs, németnek Bécs*. Bármennyire hihetetlennek hangzik is, e közmondásban eredetileg nem a magyar *Pécs* és a német *Bécs* (Wien) városnevek voltak egymással szembe-, ill. párhuzamba állítva, hanem a szóban forgó *csécs* meg a *bécs* köznevek. A közmondás mai alakjával először csak Szirmay gyűjteményében (1807.) találkozunk, az őt megelőző följegyzésekben (Decsi 1598., Molnár Albert 1604.) ilyen alakja van: *magyarnak csécs, németnek bécs*. Egyik nyelvészünk, Nagyszigethy Kálmán (= Szily K.) a közmondás értelmét úgy magyarázta, hogy mivel a *csécs* semmiséget jelent, a *bécs* meg pénzt, ha még oly csekély értékűt is, a közmondás értelme ez: 'magyarnak jut az alja, németnek meg a java' (Nyr. 18: 97). Egy másik nyelvészünk, Mikó Pál véleménye szerint Nagyszigethy magyarázata nem helytálló, mert a *bécs* pénznév éppúgy lehetett az értéktelenség kifejezője, mint a többi ilyen csekély értékű pénz neve: a *batka*, *fitying*, *garas*, *poltúra* stb. (Nyr. 23: 412). Az igen csekély értékű pénznek a teljes lefokozásáig, a semmiig való jelentésváltozására magam is számos példát hoztam fel fentemlített cikkemben (Nyr. 82: 377). Mikó Pál értelmezése valóban elfogadhatóbb; e szerint a közmondás ugyanazt fejezi ki, mint ez a nógrádi szólás: *a magyarnak semmi se, a németnek annyi se*: vagyis ez olyanféle szólás, mint: *egyik eb, másik kutya; egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz*.

Befejezésül már csak azt kell tisztáznunk, hogyan került a közmondásba a magyar meg a német városnév. Ez már meglehetősen egyszerű dolog. Amikor idővel a régi nyelvi *csécs* meg a *bécs* kiveszett a használatból, és a közmondás értelme lassankint annyira elhomályosult, hogy nem értették meg; ekkor segítségül jött a minden homályt eloszlató és megvilágosító népetimológia, mely a régi *pécs* köznév helyébe a *Bécs* városnevet tette, ehhez aztán természetesen párosult a közmondásban a hasonló hangzású *Pécs* magyar városnév. (L. Kertész Manó: Szokásmondások, 186.)

† Prohászka János

A kutya ugat, a karaván halad

A közmondás nálunk Paczolay Gyula szerint német és török eredetű, legkorábban 1888-ban fordul elő (Magyar közmondások és szólások. Veszprém 1989. 64. 347. sz.). A közmondás törökkel teljesen egyező formája Wolfgang Mieder kutatásai szerint a németeknél nem régen alakult ki tükörfordítással („Die Hunde bellen, aber die Karawane zieht weiter.” Zum türkischen Ursprung eines neuen deutschen Sprichwortes. Der Sprachdienst XXXII [1988], 5. füz. 129—134).

A közmondás magyar parodisztikus változatai a nyugati nyelvi hatást és a proverbium nemzetközi jellegét bizonyítják: „*A kutya ugat, a karaván — az egy kávékeverék*” (Pajtás-Hahota 1989. évf. 36. sz. 142); „*Mindenki ugat, a karaván áll*” (Ludas Magazin 1988. aug. 9. 1); „*Hadd ugasson a kutya, a karaván azért tartja az irányt*” (Népszava 1990. szept. 18. 7); „*A karaván csak azért halad, mert nem tud ugatni*” (Poén II. [1990.], 2. sz. 6); „... *a kutyák csaholnak, a karaván viszont gyülekezik*” (Hunnia 1990. október, 12. sz. 7); „*Ha egy nagy kutya ugat, a karaván sem halad*” (Kurír 1991. júl. 4. 11).

Dömötör Ákos

Molnár-szikla

A Bükk-fennsík északi részén lévő Bedő-fenyvestől meredek gyalogösvény vezet egy tisztáshoz, amelynek széléről látható a *Molnár-szikla* toronyszerű szirtje, a tetején fakeresztel (Erdey Gyula, Bükk útikalauz. Bp. 1956². 78). A fakereszthez és a sziklához a molnár leányának és molnárlegénynek tragikus mondája fűződik. A szerelmesek, a romantikus történet szerint, a lány apjának kegyetlensége miatt innen a szikláról vetették le magukat, összeülekezve, a mélybe.

Kordos László tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a szomorú történet legrégebbi magyar változata 1846-ból származik, és a mondai elbeszélésnek három verziója ismeretes (Újabb adatok a Molnár-szikla mondájáról. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1974. évf. 13. sz. 124—128).

Kiegészítve az említett tanulmányt, megemlítem, hogy az Izra-tó zempléni mondájában a lány megölt kedvese után ugrik a tóba (Szendrey Zsigmond, Zemplén vármegyei hagyományok. Sátoraljaújhely 1925. 7sq.). Az öngyilkos lány hagyományos népi elbeszélésének ökotipikus jellegét bizonyítja a sajónémeti szövegváltozat. Ebben a Veres bán, a várúr leányát kegyetlen módon elkülöníti a halászlégénytől, akit később orvul megölet (Szülőföldünk. A debreceni KLTE Gyakorló Általános Iskolája II. Rákóczi Ferenc Honismereti Szakkörének 15. sz. híradója, 1972. december, p. 4).

A monda mai formájának kialakításában kétségkívül közrejátszott Kuthy Lajos regénye, amelyben a gazdag molnár lánya öngyilkos lesz, amikor kedvesét, Kozma halászlégényt börtönbe csukják (Hazai rejtelmek I. köt. Bp. 1906. 105—108). Úgy gondolom, a következő újsághír a szerelem mártírjairól a XIX. század második feléből rámutat a mondai elbeszélés táji alakulására és a *Molnár-szikla* földrajzi név kialakulására. Eszerint Pósváron, palóc vidéken egy molnár fia megszerette az odaváló izraelita kocsmáros lányát. A lány apja ellenezte a házasságot. A fiatalok egyik este mindketten öngyilkosságot követtek el, és így egyesültek a halálban (Vasárnapi Újság 1863. évf. 49. sz. 439).

Az öngyilkos lány mondatípusának krími formájában a kétségbeesett teremtés a szudaki vár bástyájáról veti le magát, mert apja más férfihoz akarja feleségül adni, mint akit ő szeret (D. M. Prikordonnyj, Legendy Kryma. Szimferopol 1959. 136—140). Az egyik kirgiz történeti-természetmagyarázó monda arról szól, hogy az *Iszik-kul* tava a gonosz kántól menekülő lány öngyilkossága után keletkezett (D. Brudnij—K. Ešmambetov, Kirgizskie narodnye skazki. Frunze 1981². 325sq.). Feltehetően az öngyilkos lányról szóló monda indiai eredetű (S. Thompson, Motif-Index of Folk-Literature 5, Bloomington é. n. 346, T81. 6. motívum), és ezt a keleti népi elbeszélések közvetítették hozzánk. A *Molnár-szikla* földrajzi elnevezés a keleti eredetű mondatípus észak-magyarországi „korszerűsített” táji formája alapján alakult ki a múlt század első felében.

Dömötör Ákos

Szikszaíné Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 197. szám. Budapest,
1993. 185 oldal

Ha valaki — mint például jómagam — kutatóként valamikor is szembekerült már az ikerítésnek mint folyamatnak és az ikerszókknak mint e folyamat eredményeinek problematikájával, magától értetődő kíváncsisággal fordul egy olyan könyv felé, amely ennek mélyreható és sokoldalú, rendszeres és módszeres vizsgálatát ígéri. Márpedig Nagy Irma munkája ezt teszi, s méghozzá előszavának első mondatai szerint szerzőjének tartalmilag és módszertanilag egyaránt kielégtető koncepciójával, határozott célkitűzésével keltve az olvasóban jó reménységet és bizalmat a megvalósítás és megvalósulás sikere iránt.

„Munkám célja az — kezdi a szerző —, hogy röviden feltárjam a magyar ikerszók kutatásának eddigi eredményeit; az ikerítés meglehetősen pontos meghatározása után elhelyezzem ezt a szóalkotási módot a magyar nyelv rendszerében; elkülönítsem a valódi és az álikerszókat; felderítsem az ikerítés belső fejlődési törvényszerűségeit azzal a céllal, hogy ezzel érveket sorakoztassak fel amellett, hogy ez valóban külön, önálló módja a magyar szóalkotásnak; számba vegyem és típusai szerint rendszerezem a magyar szókészlet és a nyelvjáráások szótagozott, ezenkívül a gyermekköltészet egyedi alkotású ikerszóit” (7). Majd néhány sorral lejjebb a történeti és leíró szempont együttes érvényesítésével tervezi az ikerszókknak jelentéstani és alaktani alapon való rendszerezését, fonológiai, morfológiai sajátosságainak, szófaji hovatartozásuknak, mondatnyi és stilisztikai szerepüknek vizsgálatát.

Már a bevezetésben kiemeli, és — szerintem — nagyon is igaza van ebben, hogy az ikerítés jellegzetességeinek tisztázására leginkább azért van szükség, mert benne a belső szóteremtésnek, a szókincs bővítésének egy ma is élő, lehetséges fajtáját érhetjük tetten. Amely — méghozzá — az eredetileg csak játékos, fogalmi jelentést nem hordozó elemnek a kiválása és önállósulása révén további szóteremtésre is adhat lehetőséget.

A tartalomjegyzék, amely — helyesen — mindjárt a könyv élére került, mint oly sokszor, ezúttal is árulkodó. Szerencsésen, mert röviden, de mindig érdemi tájékoztatást nyújtva megfogalmazott, s a maguk természetes logikai sorrendjében felsorakoztatott fejezetcímei ugyanis már sejtetik: a szerző a bevezetőjében felvetett problémák mindegyikével valóban szembenézett, s minden elméleti kérdésre a nyelvi tények alapos elemzése, mérlegelése és megítélése útján kereste a választ.

A célkitűzést és a gyűjtés-feldolgozás módszerét ismertető fejezetek után (1.—2.) „Az ikerítés” (3.), „Az ikerszók keletkezése” (4.) és „Az ikerszók rendszere a magyar nyelvben” (5.) címeken következő nagyobb egységek szolgáltatják azt a keretet, amelyen belül a vizsgálat eredményei célszerűen bemutatathatók.

Miután a 2. fejezetből már megtudtuk, hogy Nagy Irma vizsgálatának anyagát egyfelől az ÉrtSz.-ből, másfelől a mai gyermekirodalomból, illetőleg a tájszótárakból merítette (vagyis első helyen a már szótagozott, tehát a magyar irodalmi és a mai beszélt nyelvben általánosan ismert és használt ikerszókra támaszkodott, második helyen viszont a legtöbb

hozadékkal kecsegtető rétegnyelveket faggatta meg), természetesnek tűnik, hogy a **3.**, „Az ikerítés” című nagy fejezetet az idevágó fogalmak tisztázásával és a munkájában használandó terminusok megnevezésével kezdje. De legalább ugyanilyen fontos az ikerítésnek a szóalkotás más módjaitól, különösen a mellérendeléstől való elkülönítése, amelyet az ikerszóknek és a laza szerkesztésű, illetőleg a valódi mellérendelő összetett szavaknak, az áliker-szóknek, a kettőztetésnek, a figura etimologicának az egybevetésével igyekszik elvégezni lényeges (pl. genetikai, lexikai, morfológiai, szemantikai, hangtani, szintaktikai és más) ismérveik alapján.

Az elemzés szempontjainak minden típus esetében következetesen, még a sorrendet tekintve is azonos módon való alkalmazása, amely különben jellemző módszertani eljárás-ként az egész könyvön végigvonul, nemcsak arra ad lehetőséget a kutató-olvasónak, hogy az ikerszóknek és egy-egy típus képviselőinek különbségeit és azonosságait világosan lássa, hanem az ikerszóktól elkülönülő típusoknak egymással való egybevetésére is. Ezek a megke-rülhetetlenné tett szigorú kérdések nem tűnnek pongyola választ. Az így kikényszerített egzakt feleletek pedig — akarva-akaratlan — a vizsgált nyelvi jelenségek valódi jellemzőit ragadják meg és ismertetik meg velünk.

Ami ezután következik, ugyancsak természetes, bár napjaink tudományos gyakorlatában egyre ritkábban jelenik meg, inkább azt mondhatnánk: mindinkább háttérbe szorul. A **3.3.** „Az ikerítés kutatásának rövid története” című alfejezetről van szó. Pedig nem nehéz megérteni, hogy bármiféle kutatás csak akkor érhet el új eredményeket, ha a korábbiakat alaposan elemzi, és kritikusan értékeli. Nagy Irma — szerencsére — tudja ezt, mert a témájába vágó szakirodalmat teljes mélységében és szélességében ismeri, és a belőle le-szűrt tanulságokat dícséretre méltó ökonómiával olvasóival is megismerteti. Nemhiába fogalmazza meg pontosan azokat a (jó!) kérdéseket, amelyekre elődeinek munkáiból vá-laszt vár; ezek a sokszor valóban előbbre vivő és utat mutató feleletek nem is maradnak el.

Az ikerítés tudománytörténeti vizsgálata Nagy Irma munkájának szerves, élő és ható része, amit legjobban az bizonyít, hogy az egyes részletkérdések tárgyalásakor szinte lapról lapra találkozunk a problémakört érintő szakirodalmi utalásokkal, mégpedig — saját meg-yőződésétől függően — hol érveinek támogatására használva, hol bírálva, cáfolva, elhárítva azokat. Így hivatkozik például már bevezetésében Lőrincze Lajos „Emberközpontú nyelv-művelés” című munkájának egyik helyére, amikor az új szavak alkotási módjainak beszűkü-léséről beszél (7); vagy cáfolja Laziczius Gyula véleményét az egyes hangfajták hangzósságát illetően, amikor úgy látja, hogy a nyelv az ikerszóalkotásban él a szonorításban rejlő lehetőségekkel (50).

A nagyobb részében tudománytörténeti arculatú, természeténél fogva filológusi apró-munkát igénylő **3.** nagy fejezetet az elméleti jellegű, „Az ikerszók keletkezése” című **4.** pontnak kell követnie. Ezen belül legizgalmasabb kétségkívül a kialakulásuk okait kutató alfejezet (**4.2.**), amely a legfontosabb nyelven kívüli (játékosság, ritmusosság, érzelmi hatás-keltés, mint a tréfálkozás, csúfolás, gúny, a kifejezés erősítése) és nyelvi (kisebb részben jelentésmódosítás, sokszor fokozás, igen gyakran hangutánzás és hangulatfestés vagy exp-resszivitásra való törekvés) okokat ismerteti (**4.2.1.** és **4.2.2.** pont).

De nem kevésbé érdekes a **4.3.** pont sem, amely „Az ikerszók keletkezésének nyelvré-teghez és műfajhoz kötöttsége” címet viseli. Ebben azt kutatja: miért a nép- és gyermeknyelv él leggyakrabban az ikerszókkal. Az utóbbi esetében — úgy látom — könnyebben találja meg a magyarázatot az emberi lélek játékosztönében, illetőleg a felnőtt embernek a gyermekhez leszállás attitűdjében. „A népnyelvi gyakoriság a játékosztönön túl talán a belső szóteremtő ösztönnel magyarázható” — írja (36). Lehet, nem tudom. De inkább úgy érzem, mintha ebben a vonatkozásban még nem látnánk egészen tisztán.

A következő (4.4.) fejezet már „Az ikerszók keletkezési módjai”-ról beszél, mégpedig előbb az ősi ikerszókéről (4.4.1.), majd a maiakéről (4.4.2.). Az előbbit leginkább azok a finom, stilisztikai szempontból is nagyra értékelhető irodalmi elemzések (no meg a biztos kézzel kiválasztott, ragyogónál ragyogóbb példák) teszik emlékezetessé, melyek segítségével a kettőztetésnek és az ikerítésnek egymástól független voltát próbálja — szerintem sikerrel — igazolni, valamint — ebből következőleg — azt, hogy a szóismétlések és az ikerszók kétirányú fejlődés eredményei, tehát az utóbbiak az előbbiekből nem vezethetők le.

„A mai ikerszók alakulásának szabályszerűségei”-t kutatva (4.4.2.) okosan teszi, hogy követi Deme László tanácsát, és az elvben lehetséges ikerüléseket egybeveti a valóságban levő ikerítésekkel (40). Így ugyanis szemléletesen mutatkozik meg, hogy az ikerítést kiváltó elem hangtani felépítése mennyire meghatározó az ikerítési mód érvényesülése szempontjából.

A többoldalú, gondos előkészület után jut el a szerző gazdag nyelvi anyagának elemzéséhez és rendszerezéséhez. Idevágó eredményeit az 5., „Az ikerszók rendszere a magyar nyelvben” című terjedelmes részben foglalja össze (42—121) az ikerszók szemantikai és morfológiai sajátosságaiból való kiindulással. Külön-külön alfejezetben tárgyalja meg az elő-, illetőleg utótagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származtathatóakat, tehát a *cserebere*, *csigabiga* illetőleg *diribdarab*, *kipeg-kopog*-félüket (5.3., illetőleg 5.4.). Továbbá az ikerszóként jelentésszerű, de komponenseikben nem önálló alakú, határozott fogalmi tartalommal nem vagy csak kevésbé telített, illetőleg a sem komponenseikben, sem ikerített formájukban fogalmi jelentéssel nem telített ikerszókat, vagyis a *relyerutya*, *terefere*, illetőleg *íngyombíngyom*, *eckipecki*-félüket (5.5., illetőleg 5.6.).

A különböző típusoknak azonos szempontok szerint való „végigelemzése” mint módszertani eljárás ezúttal is ugyanúgy beválik, mint azt főttebb, az ikerítésnek más szóalkotási módoktól való elkülönítésekor tapasztaltuk (452). A típusba sorolás problémái, a hangtani sajátosságok, a morfológiai jellemzők, a szófaji hovatartozás és mondatbeli szerep, a szemantikai és stilisztikai jellegű észrevételek valóban, minden típusban lényeges, el nem hanyagolható információkat nyújtanak az olvasó számára.

Nemhiába írja, hogy „Az ikerszóknak a legtipikusabb tulajdonságai a hangalakjukhoz fűződnek, ezért kezdem vizsgálódásaimat az ikerítés hangtani jellegzetességeivel” (45), a hangtani sajátosságokat bemutató fejezetei külön említést érdemelnek. Értéküket — a szerzőnek a fonetikában és fonológiában való jártasságán kívül — a vizsgált típushoz való alkalmazkodás, a rugalmas és célszerű anyagkezelés biztosítja, amellyel mindig sikerül megtalálni és meg is világítani az éppen terítéken levő adatok legfontosabb jellemzőit.

Mindig ott, azt és annyit mondani, ahol, amit és amennyit az adatok kívánnak. Ezt az érzést keltették bennem az egymás után sorjázó fejezetek, lett légyen akár hangtani, akár morfológiai vagy bármi más fajta elemzésről szó. S ez a tulajdonképpen már némiképpen perifériális fejezetekben (mint pl. „Az ikerítő becézés”-t, „Az ikerítésből való kiválás”-t vagy „Az álikerszók”-at tárgyalókban) sincs másképp.

Módszertani szempontból csupán a könyv végén álló, egyébként hasznos és sok információt nyújtó adattár (138—174) okozott nekem gondot. Nem tudom ugyanis: helyes volt-e az ikerszókat itt is a tárgyalásban követett csoportosításban felsorolni, a betűrendet — így már kényszerűen — mindig újra kezdeni. Az eligazodás ily módon valójában csak a könyv alapos ismerője számára lesz könnyű, annak viszont, aki például csak egy-egy ikerszónak szeretne utánanézni, bizony nem. Pedig szép számmal lesznek ilyenek is. Megítélésem szerint az adattár akkor töltene be igazán a feladatát, ha az adatok — a tárgyalás főnti szempontjaitól függetlenül — a jelenlegi információkat is hordozva, szoros betűrendben követnék egymást, s lapszám szerint utalnának azokra a helyekre, ahol róluk a könyvben szó esik.

„Az ikerítés a belső keletkezésű szavak létrejöttének egyik módja” — írja a szerző könyvének vége felé, a 7., „Összegzés: tanulságok” című fejezetben (128). Majd ugyanebben, néhány lappal később: „Az elemzett hangtani, morfológiai, szemantikai és stilisztikai jellemzők alapján megállapítható, hogy az ikerítés önálló szóalkotási mód, hiszen sajátos, belső törvényszerűségeken alapszik” (137). Ez a könyv, amelyet itt — csak nagyjából persze — bemutatam, alighanem azért készült, hogy ezek a mondatok jó lélekkel, kemény bizonyítékokkal a háttérben leírhatók legyenek. Magam úgy találok: bátran leírhatók. És hogy ez nem kizárólag a magyar nyelvtudomány parciális ügye, szűk szakmai körének nyeresége, bizonyítsa még egy utolsó idézet Nagy Irma kiváló könyvéből: „Az ikerítés sok nyelvben meglévő, feltehetően olyan ősi, de ma is élő szóalkotási mód, amely a hangalak és a jelentés reális összefüggése miatt nagyon expresszív nyelvi-akusztikai-stiláris eszköz” (128). A horizontok tehát tágíthatók, sőt talán tágítandók is. Az egyszer már megtalált eljárások és felismert törvényszerűségek esetleg szélesebb körben is alkalmazhatók, illetőleg igazolhatók. S ki tudja, mi minden lehet még velük és általuk az emberi nyelvről és gondolkodásról általában is megtudható. Hiszen végső soron — kár volna tagadni — minden igyekezetünkkel, minden munkánkkal, kisebbel és nagyobbbal, az idevágó rejtélyek megfejtésére törekszünk. Efelé tartunk, erre törünk.

B. Lőrinczy Éva

Békési Imre: Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Egy modell az argumentatív szövegtípus tanulmányozásához. JGYTF Kiadó, Szeged, 1993. 188 oldal

Békési Imre új könyvvel gazdagította a magyar szövegtani szakirodalmat. Kötetét korábbi munkái folytatásának (is) tekinthetjük: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (1982), A gondolkodás grammatikája (1986) stb.

Ismertetését a szóban forgó terület, diszciplína megnevezésével, körülhatárolásával kezdem. Munkája szerintem a szövegtan egy fontos, de eléggé elhanyagolt ágát képviseli, amit a szövegrammatikán belül, annak alárendelten szövegszintaxisnak neveznék, és amit szemantikai, valamint pragmatikai elvekkel, vizsgálati szempontokkal kiegészíthetőnek, sőt kiegészítendőnek tartok (mindennek megalapozója a magyar nyelvtudományban Deme László sok kezdeményezése). Kétségtől érdeme a szerzőnek, hogy ezt a kiegészítést megtette, sőt könyve címéből (jelentésszerkezetek) is következően itt ezt helyezte a középpontba. Az így felfogott (rész)diszciplína tárgya a szöveget alkotó mondatok, mondat sorozatok (jelentés)szerkezeti felépítettségének a vizsgálata a szövegegész szerkezetében elfoglalt, illetőleg elfoglalható helye, funkciója szempontjából.

Persze lehet, hogy a szerző e tekintetben más felfogást képvisel. Mindenképpen jó lett volna, ha kifejtette volna véleményét erről a kérdéssről. Érdeme viszont, hogy a vizsgálat tárgyát explicit módon jelzi: egy jelentésszerkezetet, az ellentétfajtát, az ún. megszorító, *de* kötőszó környezetstruktúráját (7) vizsgálja olyan kötőszóegyüttesek (pl. *de... mert, de... tehát*) alapján, amelyek elsődlegesen argumentatív szövegekben fordulnak elő, de a szépirodalomban sem ismeretlenek, és pozitívum az is, hogy a kutatásban szemantikai-pragmatikai szempontokat érvényesít (5).

Az alcím arról tájékoztat, hogy ez a vizsgálat lényegében egy modell az argumentatív szövegtípus tanulmányozásához, amit a szerző úgy magyaráz, hogy az empirikus igazolások mellett szükség lehet egy modell alkotására is. Ez a modell a szerző szerint tulajdonképpen egy lehetséges „szemantikai kiindulás szerkezet”, amivel azt a feltevését szeretné igazolni,

hogy a szóban forgó kötőszóegyüttesek tagjai nem esetlegesen, véletlenszerűen kapcsolódnak össze. Együttes előfordulásukat a szemantikai kiindulás szerkezet realizációjaként lehet fel-fogni, magyarázni.

Korábbi munkáinak vizsgálati szempontjaihoz viszonyítva ebben a könyvében az igazi nóvum szerintem épp ez a modellértékű jelentésszerkezet. Éppen ezért ezt részletesebben ismertetem.

Ahogy korábbi munkáiban megfigyelhettük, a vizsgált ellentétfajtákat, valamint az oki-okozatiság tömbösödésében megnyilvánuló alakulatokat Békési *konstrukciótípus*nak nevezte. Leírásukban elsősorban a gyakoriságra (a társított tipizálásra), egybevetésre (konfrontatív elemzésre), sorrendi cserékre (transzformációkra) volt figyelemmel. Ebből is következően mindenekelőtt a kötőszóegyüttesek használata érdekelte. De mint maga a szerző állítja, akkor „nem törekedtem a jelentés implicit komponenseinek (re)konstruálására”, azaz (ahogy idézi) a Hadrovics szerinti „ki nem mondott tudati elemek” közlésbeli szerepének felfedezésére (9). A vizsgálandó megszorító ellentét és a vele jellegzetesen, tipikusan együtt szereplő ok-okozati viszonyítás azonban szerintem olyan jelentésszerkezetet alkot, amelynek implicit komponenseivel mindenképpen számolnunk kell.

A továbbiakban épp ezt az implicit összetevőt (a jelentésszerkezet egyik komponensét) kell taglalnom már csak azért is, mert Békési könyvének részleteit elsősorban ezzel lehet megvilágítani. Ez az összetevő tulajdonképpen egy előfeltevés, a konstrukciótípus előtagjában szereplő implicit konklúzió, ami az előzetes ismeretekből kikövetkeztethető, származtatható, és két, más tudományhoz tartozó kategóriával társítható: a retorika és a stilsztika hiányos szerkezetű alakzatával, az enthymémával, valamint a logika szillogizmusával. A kettő közül a szerző az utóbbit fogadja el, bár a tisztázás szándékával hozzát teszi, hogy voltaképpen a *szillogizmus* szó sem egyértelmű ebben az alapvetően nyelvészeti munkában, hiszen a „kíváncosnál markánsabban idézi fel a formális logika fogalomkészletét” (10). Mégis e mellett döntött, mert — mint állítja — „közismert struktúráként áttekinthető irányokat mutat a feltételezett elvi jelentésszerkezet (kiinduló szerkezet) aktuális felismerésében” (10).

Egy külön fejezetben a szóban forgó jelentésszerkezeti modell szükségességéről szól, e mellett érvel, valamint szintjeit tárgyalja. Ennek kifejtéséből kiderül, hogy kiinduló alapja Petőfi S. János „Vehiculumstruktúra — Relatumstruktúra”-elmélete, illetőleg ennek „két, koncepcionálisan és metodikailag meghatározó szempont”-ja (11): (1) a tényállásleírások fölötti (azaz a legfelső) performatív-modális szint, (2) a középűtt elhelyezhető „szubvilágalkotó” szint. Különös jelentőséget tulajdonít a másodiknak, hisz — mint mondja — a tényállásleírásokat a beszélő különböző szubvilágokban helyezi el (tapasztalja, gondolja, tudja, hiszi stb.), azaz a szerző sokat mondó példája szerint „a *de...mert*” nemcsak a tényállásleírásoknak, hanem az ezeket magukba ágyazó szubvilágoknak a viszonyait is modellálja” (11), azaz: Tudtam, hogy ..., de feltételeztem, hogy ..., mert korábban azt tapasztaltam, hogy... (11).

Az említettek mellett a szerző a teljes jelentésszerkezet tárgyalásához ugyancsak Petőfi S. János modelljéből még az „inferenciák”-at vette át, ami tulajdonképpen a logikus érvelés egyik típusa, hisz „az emberek hétköznapi cselekvéseiben érvényesül, például mit szokás ahhoz (az előtt) megtenni, ha az ember másnap színházba akar menni” (14), azaz az ebben rejlő „tapasztalati általánosítás” nyelvészeti alkalmazhatóságával számol, éppen ezért a konklúziót tapasztalati, konvencionális, szillogisztikus jellegű következtetés zárotételeként értelmezi.

Az elmondottak összegezéséként előre jelzi, hogy a megszorító (elvárástörő) ellentétre épülő jelentésszerkezetben nem egy, hanem két szillogisztikus jellegű következtetést találunk, amit A kettős szillogizmus című fejezetben részletesen tárgyal.

Különbén tárgyalásrendjének középpontjában ez a kettős szillogizmus áll, ami — a fentiekből is következően — egy olyan elméleti séma, amelynek segítségével a kutató leírni, ábrázolni, értelmezni tudja a megszorító (elvárástörő) konstrukciótípusok implicit jelentésrészleteit. Hozzáteszi persze, hogy mindez nemcsak a kutató feladata, hanem a kommunikáció során végül is ezt teszi mindegyik befogadó (beszélőpartner, olvasó).

Ezt követi a jelentésszerkezet performatív-modális propozícióinak, majd a főbb konstrukciótípusoknak a taglalása. Megtudjuk itt, hogy az utótag széttagolódása szempontjából a két leggyakoribb konstrukciótípus a (1) *de... (te)hát*, (2) *de... mert*.

Végül A szemantikai-pragmatikai interpretációs modell alkalmazásai című fejezetben a szóban forgó modell alkalmazási lehetőségeit vázolja fel az összehasonlító szövegvizsgálatban és a szövegstilisztikában. Ez utóbbról szólva (mint a szerző korábbi könyveinek ismertetésében) ismét hangsúlyozni, sőt népszerűsíteni is szeretném, hogy Békésinek főleg a konstrukciótípusok leírásában elért eredményei jól hasznosíthatók a stilisztikai vizsgálatokban. Ezt a magam tapasztalatai (egyetemi szemináriumi gyakorlatai) alapján is állíthatom. Hasonló lehetőséget látok abban, ami ebben a könyvében a kettős szillogizmus néven bevezetett interpretációs keret. Persze jó lenne már ezekről a lehetőségekről külön tanulmányt írni.

A kötetnek angol nyelvű rezüméje is van. Igaz, nagyon tömör stílusban íródott, de így is tájékoztatni tud a lényegről. Megtéveszthető lehet viszont benne az, hogy vizsgálati tárgyként az angol *but* kötőszó szerepel, és nem a (tulajdonképpen) magyar *de*. Talán jobb lett volna ezt így jelezni: *de* és jelentésmagyarázatként hozzátenni azt, hogy *but*.

És még egy megjegyzés. Megkönnyítette volna az olvasást, a megértést egy függelék-ként közölt szimbólum- és rövidítésmagyarázat. Így az olvasónak nem kellene állandóan lapozni, hogy a megfelelő helyeken az értelmezésüket megtalálja.

Persze mindez mit sem von le Békési Imre könyvének értékéből. Könyve ugyanis — ugyanúgy, mint korábbi kötetei és egész eddigi tevékenysége — iskolateremtő erő, egy szegedi (sőt az egész magyar nyelvterületen is egyedüli) szövegtani központ szervezője, fenntartója, és — ami talán ennél is fontosabb — távlatának jelzője, biztosítója. Ezért is állíthatjuk, hogy még sok ilyen kötetet szeretnénk olvasni, belőlük sokat tanulni, és a rokon területeken hasznosítani.

Szabó Zoltán

T. Molnár István: A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 184 oldal

Amikor — csaknem 20 évvel ezelőtt — először olvastam a „fonetikai jelentésről”, voltak kételyeim. Zsuravljov könyvével (Журавлёв, А. П. Фонетическое значение. Изд-во ленинградского университета, Ленинград, 1974.) kapcsolatban az „Okos Kata” című magyar népmese jutott eszembe: Kata hozott is a királynak ajándékot, nem is; a „hangszimbolika” kétségkívül rejt magában olyan elemeket, amelyek vizsgálhatók az egzakt tudomány eszközeivel, egyes területei azonban „megfoghatatlanok”, „sejtelmesek”, „kicsúsznak” a nyelvész kezei közül.

T. Molnár István nemrég megjelent könyvének lapozgatásakor felelevenedtek bennem ezek a kételyek, amelyek azonban kíváncsiságomat is felkeltették: vajon a tudományos biztonságot vagy a fenntartásokat erősíti bennem „a beszédhangok szubjektív elemi szimbolikájáról” szóló legújabb kiadvány?!

A mű felépítését „klasszikusan hagyománytisztelő”-nek nevezhetjük. Három fő fejezetét (A hangszimbolika kutatásainak tudományos előzményei; A magyar beszédhangok szub-

jektív elemi szimbolikájának mérése; A kutatás eredményeinek elméleti összefoglalása) Összegzés és Irodalom követi. Az arányok láthatólag nagyon tudatosan átgondoltak. A szerző 22 oldalnyi terjedelemben foglalja össze a témára vonatkozó magyar és nemzetközi előzményeket. 117 oldalt szentel saját felméréseinek. Az eredményeket 24 oldalon írja le. Az irodalomjegyzékből arra kell következtetni, hogy igyekezett megismerni minden olyan művet, amelyet — mondhatjuk nyugodtan: az évszázadok folyamán — angol, francia, latin, görög, magyar és német nyelven a hangszimbolikával kapcsolatban leírtak, és figyelmet érdemlő, tartósnak bizonyuló megállapításokat tartalmaz.

A könyv első mondatai — véleményem szerint — azonnal felkeltik a laikus olvasó figyelmét is, hiszen könnyen elvégezhető kísérleteket írnak le: „Ha azt az általában véve szokatlan kérdést tesszük fel valakinek, hogy melyik hangot tartja kisebbnek, az [i]-t vagy az [a]-t, az illető igen nagy valószínűséggel az [i]-t fogja választani. De megkérdezhetjük azt is, hogy az [l] és a [k] közül melyik puha és melyik kemény. A megkérdezettek többsége az [l] puhasága és a [k] keménysége mellett fog állást foglalni (7. old.). Magam sem álltam meg, mikor e sorokat olvastam, hogy 8-10 környezetemben lévő embernek teljesen váratlanul fel ne tegyem ezeket a kérdéseket. Az eredmény — talán egyetlen eltéréssel — a szerző preconcepcióját igazolta. A könyv értékelése szempontjából azonban nem ez a lényeges! Valószínűleg nem tévedek, ha azt mondom: az, aki elolvasta ezt a néhány mondatot T. Molnár István művéből, minden bizonnyal hozzám hasonlóan kíváncsi lesz saját tapasztalatára, és ha eddig eljutott, feltételezhető az is, hogy nem állja meg azt, hogy ne lapozzon tovább a könyvben, még akkor sem, ha nem nyelvész, nem filológus az illető. T. Molnár István művét mindvégig az jellemzi, hogy igyekszik felkelteni, majd lekötöni az olvasó figyelmét. A tudománytörténeti visszatekintésből megtudhatjuk, hogy Platónról kezdődően Lomonoszovig, az ó- és középkorban egyaránt érdekelte a nyelvi jelekhez fűződő asszociáció a filozófusokat, a művészeket, a nyelvészeket, éppúgy mint a modernebb és legmodernebb korok filológusait. A tömör kis összefoglalások a különböző véleményekről, az olykor egymásnak is ellentmondó megállapításokról, nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti szempontból is érdekesek. Természetesen „szárazabb”, az olvasótól több figyelmet, nagyobb erőfeszítést igényel az alkalmazott kísérleti módszer leírása. Ezt azonban máris oldják az első eredményeket hozó táblázatok, ábrák, hisztogramok, amelyek ismét „játékra” csábítják az olvasót (vajon az [u:] hang valóban nagyon „sötét”, az [e:] viszont legalább ilyen mértékben „nőies”?! Az [ö] tényleg inkább könnyűnek minősíthető, az [ü:] viszont nehéz?! stb.), mintegy pihenést engedélyezve neki ahhoz, hogy felfrissülve fogjon hozzá az egyértelműen tudományos igényű kísérletek leírásának elmélyültebb tanulmányozásához. A fentiekben megfogalmazottakból talán természetesen következik az a feltételezésem, hogy ha valaki eljutott a 3. fejezetig, akkor már kíváncsi lesz arra, milyen összegzést nyújt a szerző a hangszimbolika létkérdéséről (3.1.), forrásairól, jellegéről (3.2.), a nyelvben betöltött szerepéről, a kutatás eredményeinek alkalmazásáról (3.3.).

Mondhatnánk tehát azt is, hogy T. Molnár István könyve — mérceként most a tudományos értekezések stílusát, írásmódját tekinthetjük! — jó értelemben véve „olvasmányos”. Legalább ilyen mértékben jellemzi azonban az is, hogy a szerző nagyon tudatosan törekszik a már-már természettudományos pontosságú, egzakt megfogalmazásra is. Már a Bevezetésben igen körültekintően tisztázza a legfontosabb fogalmakat, és nagyon pontosan körülhatárolja, milyen alapról kiindulva, mely kérdésekre keresi a válaszokat: „... a hangszimbolikát dolgozatunkban elemi szinten, vagyis fonetikai megközelítésben a beszédhangok szintjén fogjuk vizsgálni...” (9. old.); „...dolgozatunkban a következő központi kérdésekre fogjuk a választ keresni.

1. Milyen szubjektív elemi szimbolikai értékekkel rendelkeznek a magyar beszédhangok?...

2. Milyen egymás közötti belső strukturális kapcsolat mutatható ki a kísérleti mérés útján meghatározott szubjektív hangszimbolikai értékek körén belül?...

3. Milyen mértékben függnek a hangszimbolikai értékek a beszédhangok artikulációs és akusztikai sajátosságaitól, valamint a hangok előfordulásának a gyakoriságától? Van-e a hangot jelölő betűalaknak befolyása a hangszimbolikai értékekre?...

4. Igazolja-e a költészet a magyar beszédhangok általunk mért szubjektív elemi szimbolikai értékeit?" (10—11. old.)

T. Molnár István minden kétséget kizáróan nagy szakértelemmel alkalmazta a felmérések elvégzésekor a számítógépes rendszerezés lehetőségeit. Az egzakt, pontos megfogalmazás és a számítógép nyújtotta lehetőségek precíz kihasználása együttesen nagyon meggyőző képet ad az elvégzett kísérletekről.

Mi is ezeknek a felméréseknek a lényege?

A szerző egy előkísérlet, egy alapkísérlet és egy kontrollkísérlet elvégzésével azt vizsgálta meg, milyen módon kapcsolják össze a megadott jelentésdimenziókat magyar anyanyelvű személyek reprezentatív csoportjai a magyar beszédhangokkal. A kísérletek során a szerző az Osgood által kidolgozott (Osgood, C. E., Suci, G. J., Tammnenbaum, P. H. The measurement of meaning. Urbana, University of Illinois Press, 1957) és több nyelven hangszimbolikai kutatásokra már felhasznált mérési módszert alkalmazta. Az előkísérletek során összesen több mint 400 fő, az alapkísérletben dimenzióként 100-100 fő, a kontrollkísérletben pedig 80 fő megkérdezésére került sor. A kísérletsorozatok három évet vettek igénybe. Az előkísérlet alkalmával a szerző a méréseket öt jelentésdimenzióban, az alap- és kontrollkísérletek során tizenhat jelentésdimenzióban végezte el. Ezek a jelentésdimenziók a következők:

1. „világos—sötét”	9. „könnyű—nehéz”
2. „békés—harcias”	10. „meleg—hideg”
3. „kellemes—kellemetlen”	11. „kicsi—nagy”
4. „nőies—férfias”	12. „szép—csúnya”
5. „vidám—szomorú”	13. „sima—érdes”
6. „fürges—lomha”	14. „száraz—nedves”
7. „puha—kemény”	15. „gömbölyű—szögletes”
8. „erős—gyenge”	16. „édes—keserű”

Az eredményeket T. Molnár István könyvének 2. fejezetében nagyon sokoldalúan megvilágítva, meggyőző módon adja közre. A 3. táblázat például teljes képet nyújt a magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikai értékeiről (41—51), a 2—5. ábra (54—55) grafikusán mutatja be néhány hang esetében az alap- és a kontrollkísérlet során tapasztalt adatokat, amelyek látványos módon győzik meg az olvasót arról, hogy a kontrollkísérlet adatai lényegében véve teljes mértékben igazolják az alapkísérlet tapasztalatait, a 11. táblázat (80—82) pedig — mintegy az összegzés igényével — a magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikájának összesített modelljét mutatja be.

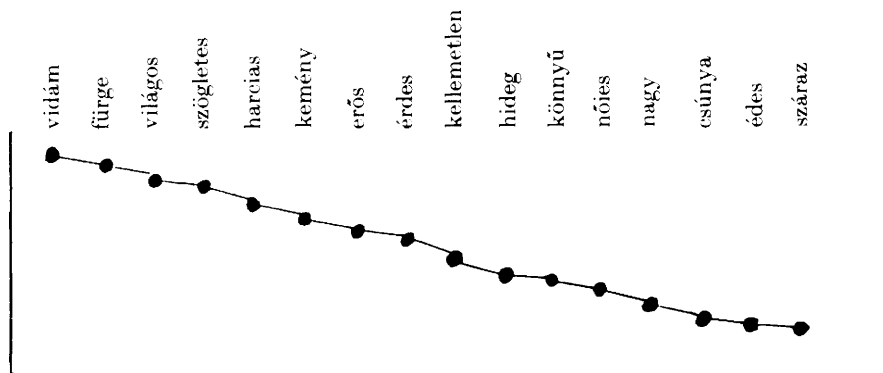
Figyelmet érdemel A hangszimbolikai értékek külső meghatározottsága c. fejezet (83—124) is, amelyben a szerző arra keres választ, milyen összefüggés van az artikulációs jegyek, az akusztikai sajátosságok, a hangok gyakorisága, a betűformák és a szimbolikai értékek között. Véleményét e részekben is egzakt módon megokolva, számos ábrával, táblázattal illusztrálva adja közre.

Azt kell mondanom, hogy T. Molnár István könyvének eddigiekben ismertetett fejezetei minden bizonnyal meggyőzik az olvasót arról, hogy a hangok rendelkeznek bizonyos fajta szimbolikai értékekkel, és ezek a hangszimbolikai jelenségek vizsgálhatók egzakt, tudományos eszközökkel.

A 2.5. fejezet címe: A mérési eredmények vizsgálata költői beszédanyagon (125—147). Mire vállalkozik a szerző könyvének ebben a részében? Érdeemes talán idézni, hogyan fogalmazza meg célkitűzéseit. „Mint dolgozatunk bevezető részében arról már említést tettünk, a hangszimbolikának a leggyakoribb érvényesülési területe a költészet. Szükségét látjuk tehát annak, hogy a kísérleti mérés útján kapott szubjektív elemi hangszimbolikai értékeket költői beszédanyag felhasználásával is próbának tegyük ki. Az erre vonatkozó kérdésünket a következőképpen fogalmazzuk meg: igazolja-e a költészet mérési eredményeinket? E kérdésfelvetésben a következőkre gondolunk. A költői stílus elemzésének egyik szokásos eljárása, hogy a vers még kiemelhető legkisebb egységeinek, a beszédhangoknak a szintjén is megvizsgálja a tartalom és a forma kapcsolatát, vagyis azt, hogy miképpen vesz részt maga a hangzás, a költemény hangtani megkomponáltsága a mondandó kifejezésében. A stílus-elemzésnek ezen a szintjén a figyelem magukra az egyes beszédhangokra, avagy azok meghatározott csoportjaira irányul, s rájuk vonatkozóan hangzanak el olyan megállapítások, hogy az egyes hangok a versben milyen zenei hatást keltenek, milyen hangulatot váltanak ki, milyen képzettartalmat idéznek fel” (125—126).

T. Molnár István számítógépes elemzése ebből a szempontból olyan verseket, versrészeket választott ki, „melyekben a szokásos fonostilisztikai elemzés szerint a hangok stílus-eszközként történő felhasználása nyilvánvaló” (126). 12 verssel foglalkozott: Petőfi: Szeptember végén; Kosztolányi: Mint aki a sínek közé esett...; Tóth Árpád: Meddő órán, Március; József Attila: Altató, Munkások; Weöres Sándor: Magyar Etüdök (1—4. sor); Juhász Gyula: Magyar nyár 1918, Tiszai csönd; Babits: Egy perc, egy pille; Radnóti: Nocturno, Vihar előtt. A szerző érdekesen, nagyon sokoldalúan elemzi a kapott eredményeket. Megállapításai meggyőzőek. Még akkor is, ha e fejezetben ő sem tagadja, hogy benne is felmerültek kétféleképpen az eredmények értékelésének módszereit, a beszédanyag redundáns elemeit, a versek formai jellegzetességeinek módosító szerepét illetően! Ennek ellenére okfejtése meggyőző, és joggal adhat hangot annak a véleményének, hogy az általa végzett kísérletek is bizonyítják: a versek igazolják a felmérések által kapott szubjektív elemi hangszimbolikai értékeket.

Az eredményeket e fejezetben is számos ábra teszi szemléletessé. Érdekességgént mutassunk be itt is egyet!

Radnóti: Vihar előtt (135)

A befejező fejezet témaköreit korábban már említettem. T. Molnár István következtései pontosak, világosak, egyértelműek. Némi kétely a szótörténeti kérdéseket illetően maradt bennem. Nem látok elegendő bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy „egy-egy szónak... az életképességét, vagyis keletkezését, más nyelvből történő átvételét, bizonyos jelentésváltozását vagy elhalását hangzásbeli kritériumok is eldönthették” (168). Úgy vélem e téren — ezt a szerző is hangsúlyozza — még vannak feladatok a kutatást, a további vizsgálatokat illetően. Talán ezzel az utalással térhetek vissza ismertetésem bevezető mondataihoz, és itt kell feltennem azt a kérdést, vajon erősödtek a hangszimbolikával kapcsolatos kételyeim, vagy T. Molnár István teljes mértékben eloszlatta azokat?!

Úgy vélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy T. Molnár István vállalt feladatát igen körültekintően oldotta meg, és egyértelműen bizonyította: a hangokhoz kapcsolt asszociáció egzakt módszerrel vizsgálható, és ezek a vizsgálatok pontosan meghatározható, leírható tudományos eredményekhez vezetnek. Ő is megfogalmazza azonban, hogy nem tekintette feladatának a kérdéskör minden részletében történő elemzését (vö.: 10. old., illetve bevezetés általában, és máshol is!), másrészt utal saját fenntartásaira, kételyeire, a további kutatások lehetőségeire, feladataira (vö.: pl. 2.5., 3.3. fejezet). Egészében és összességében azt mondhatnánk talán, hogy a hangszimbolika továbbra is a nyelvtudomány határain elhelyezkedő, más tudományágakhoz (lélektan, filológia, akusztika-fizika stb.) is kapcsolódó diszciplína, amely véglegesen nehezen zárható le, bizonyára újra meg újra felkelti a jövőben is a kutatók figyelmét.

Székely Gábor

Tóth Etelka—Tóth Tibor: Hunor. FOK 1994. [Oktató programcsomag]

Nem könyvről kívánunk röviden beszámolni az alábbiakban, bár éppen szerzője is, kiadója is stb. van ennek a valaminek. Csak éppen teste nincs, amiben lapozhatnánk (egy kis diszk — korong — az egész). Ahhoz, hogy élvezhessük, le kell ülnünk egy személyi számítógéphez (P[ersonal] C[omputer] — ejtve [píszí] — mily szeretettel teszik ezt azok a tizenöt-tizenhatévesek, akiknek a szerzők művüket szánták!), abba előbb be kell töltenünk egy „WINDOWS”-programot, és úgy elindítanunk — hagyjuk ezt is a címzetekre.

A továbbiakban azután minden ismerős. A szerzők helyesírásunk (*Hungarian Orthography*) tanítását-tanulását kívánják elősegíteni tesztek, játékok (szópárba, betűkirakó, párválasztás stb.) segítségével. A programhoz mellékelt felhasználói kézikönyvből derül ki, hogy az AkH.¹¹ 299 pontját körülbelül kilencvenszázalékos feldolgozottsággal tudja a HUNOR kezelni, adatbázisa mintegy 4000 nyelvi egységből (szótó, szóalak, toldalékok) áll. Az megint kevésbé ismert lehet a felnőtt felhasználó (ti. a tanár) előtt, hogy mi a „főmenü”, a „vissza” stb. — de mindezt oly világosan „tárgyalják” a képernyőn a szerzők, hogy talán még mi is megértjük. Lássuk ezt csak egyetlen példa egyetlen részletén, amellyel mi magunk is a legtöbbet foglalkoztunk. A „Párválasztás” elnevezésű játék bal oldalán nyolc szót látunk egymás alatt: *földrengés, elfáradhatna, dülja* stb. Ezekre vár a „földön”, vagyis vízszintes sorban, nyolc különféle színű léggömb, alattuk a megfelelő felirat: „Zöngésedés”, „Zöngétlenedés”, „Hasonulás a képzés helye szerint” stb. Amikor az új játék indul, a léggömbök megindulnak felfelé, s rájuk kell ültetni egy-egy szópéldát. Ha sikeresen jártunk el — mondjuk, az *elfáradhatna* szóalakot az itt általunk kiemelt része miatt felültettük a „Zöngétlenedés” hajójára —, akkor a léghajó békésen a földre ül. Ha kimondottan rossz lóra tettünk, akkor a léghajó „kipukkad”, úgy ér földet. Egyébként a léghajók egy általunk meghatározható ideig szállodogálnak le s föl, addig lehet vadászni rájuk. (En itt egy kissé hosszabb időt

vettem, másutt meg — így az egyes típusok bemutatásánál — rövidebbre fogtam volna a dolgot. A tanár mindenestre tanulója, a tancsoportja igényei szerint állíthatja a másodperceket, bár minden egyes feladat, játék stb. számára van egy a szerzők által kontemplált idő is, amivel indul az egész [default].) Maga az egyes szavak „felültetése” a léghajókra persze az egér segítségével történik — itt hadd ne mondjam el, hogyan. Hasonló módon kerül bemutatásra, begyakorlásra stb. a rövid-hosszú fonémajelölés (hadd éljek legalább itt, a saját szövegemben a megszokott terminusokkal), a szóelemző (ti. következetesen morfematikus) írásmód, a külön- vagy egybeírás esetei stb.

Hogy valami bírálót is mondjunk. Nem ezt a nevet kellett volna adni talán az egész nagy munkának, amennyiben egy nagyon hasonló elnevezésű, szintén magyar nyelvi irányultságú program is van ma kereskedelmi forgalomban (HUMOR: HUNGARIAN MORPHOLOGY, a Prószéky—Tihanyi-szerzőpárostól — milyen szépen összejönnek ezek az angol alapú magyar szavak szakmánkban!). (Vagy fordítva. Lehet, hogy a HUNOR volt előbb?)

És végül búcsúzóul még valami jót. A „gépi” (ti. a program) nem helyesel (hagyja jóvá a választ) mindig egy „igen”-nel, utasít el egy „nem”-mel, ami nyilván unalmas, gépies lenne, hanem mindig más-más szinonim körülírást ad. Nos, ön miket tudna adni? (Segítsek? Szinte tartok tőle, hogy élénk eszű kamaszaink *ejnye-ejnye* gépnek fogják hívni az egészet az egyik visszautasító válasz után. Minden válasza ez a tanáros visszafogottság a jellemző.)

Papp Ferenc

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje. 1979.

(Folytatás)

III. Szókészlettan

Köpeczi Béla általános kérdéseket taglal: szókészletünk gyarapodása mellett szól a nyelvhasználat zavarairól, amelyet három zsargonnak tulajdonít. Ellenérzéssel viseltetik a hivatali, a technikai és a familiáris zsargon kinövéseivel szemben (MN máj. 22. 7). — Huszár Ágnes föltárja, hogyan változik az egyéni szókinés, miként fejlődik, alakul (MH febr. 17. 6). — Kiss Jenő fölmérte, magyar szavaink közül melyeket vélik szépnek különböző nemzetiségű idegenajkúak (DN szept. 9. 8).

1. Szaknyelvek

Molnár Judit bemutatja, hogy mitől függ egy-egy szakma szókinésének összetétele. Érinti a társadalmi, gazdasági, kulturális hátteret, a történelmi fejlődést, az idegen szavak gondjait (MN jan. 14. 13). — Vértess László az orvosi szaknyelv történetének egy fejezetét rajzolja meg (ÉT 1070).

2. Idegen szavak

Benkő Loránd és Lőrincze Lajos előterjesztését idézi Kiss István az idegen szavak használatának visszaszorításáról (PN febr. 6. 5). — A fentiek értelmében megkérdőjelezhető Tóth Dezső javaslata is, hogy a *könyvtárakból médiatárak* legyenek (KN 14. 15). — Az idegen szavak magyarral való helyettesítésére ad példát R. Molnár Pál, amikor a *hot dog* kiküszöbölésére a *viñli* szóvegyüléses formát ajánlja (NSZB dec. 8. 6).

Bakos József a (Heves megyei) Népújság 9. lapján tizenegy alkalommal foglalkozott az idegen szavakkal. A témák a megjelenés sorrendjében: *doszt*, *dosztig* (jan. 7.); *mecenatúra* (febr. 4.); *notórius* (márc. 18.); *alkoholizálás* (jún. 3.); *manuális*, *formális* (júl. 15.); *ergo*, *nota bene*, *pro domo* (júl. 29.); *agresszió* (aug. 26.); *manipuláció* (okt. 21.); *hobó* (okt. 28.); *emírens*

(nov. 4.); *abszurdum, non plus ultra, mutatis mutandis* (nov. 25.). — Fölsorolt cikkeiben többször hangsúlyozza, hogy a fölösleges latinizálásnak gátat kell vetni.

Egyéb példák: *kooperálás, rekonstrukció* (Tóth István; DN jún. 10. 8); *mignon* (R. J.; FH okt. 7. 6); *szendvics, kardigán, manzárd* (Kiss István; PN jún. 12. 5); *huligán, raglán, pepita, melák, szendvics, garbó* (T. Lovas Rózsa; MH júl. 7. 6).

3. Névadás

A személynevek adásának és az idegen személynevek lefordításának kérdését boncolgatja Szilágyi Ferenc (ÉI 3. 2). — Kiss István példák segítségével szemlélteti, hogyan keletkeztek családnevek az utónév becézett alakjából (PN aug. 7. 5). — A családi és az utónév sorrendjének eltérő voltára hívja föl a figyelmet Mizser Lajos a magyar és az idegen nyelveket összevetve (MH ápr. 7. 6).

Éttermek, vendéglők nevével foglalkozik konkrét példából kiindulva Nábrádi Lajos (KM jún. 14. 5). — Bachát László áttekinti az utcanévek keletkezését, s utal arra, hogy napjainkban a nyelvészek is segítenek, új elnevezéseket javasolva (uo. dec. 1. 2). — Koválovsky Miklós újabb keletű intézményneveink között tallóz. Furcsa jelenségnek tartja, hogy egyre többször kerülnek latin és görög elemek a kisvállalatok, szövetkezetek nevébe (MH okt. 6. 6). — Huszár Ágnes örömmel számol be az olyan ötletes süteménynevekről, mint például a *gesztenyés tallér, rózsapalacsinta, részes piskóta, borzaskata, medvetalp* (uo. júl. 21. 6).

4. Szinonimák

Az *alszik* ige szinonimáit, illetve az említett igével szerkesztett szókapcsolatokat veszi számba Molnár Pál (ÉT 951). — Sámbockréthy Péter olyan kifejezéseket gyűjtött össze, amelyekben testrészeink neve szerepel (uo. 139). — Rendkívül szellemes Ruzsiczky Éva két cikke. Először áttekintette a *lábra valók*, azaz a cipők rokon értelmű megfelelőit (MH szept. 22. 6), majd kényesebb témát érintett: szóba hozta a *lábravalókat*, azaz az *alsóneműket* (uo. dec. 15. 6). — A farsangi fánk tájnyelvi megnevezéseit gyűjtötte csokorba Papp Zsuzsanna (uo. márc. 3. 6). — Mizser Lajos fölfigyelt arra, hogy a *kismama* mintájára létrejött a *kispapa*, ugyanígy a *gyesmama* mellett kialakult a *gyespapa* megnevezés is (uo. aug. 25. 6).

IV. Jelentés, szóhasználat

1. Szótörténet

A következő szavak, kifejezések eredetét, kialakulását, történetét adták meg: *fesztivál* (MN márc. 11. 13); *farsang* (J. Papp Zsuzsa; uo.); *banyakemence, lencsibaba* (Kiss István; PN aug. 22. 5); *Fehérvár, Fejér megye, Bicske, Agárd* (FH ápr. 15. 5); *Óperencia* (Bakos József; HN márc. 11. 9); *vizesnyolcas* (uő; HN szept. 9. 9); *vidia* (uő; HN szept. 30. 9); *tírpák* (KM jún. 24. 9); *bokrétolás* (Raisz Rózsa; ÉT 1501); *kétszeres búza* (Heltainé Nagy Erzsébet; uo. 1178); *sztentori hang* (É. Kiss Sándor; uo. 1146); *euthanázia* (Buvári Márta; uo. 1004); *Alsóváros* (Mizser Lajos; uo. 887); *elefántfűl* (uő; ÉT 376); *vadkemping, vad-* (uő; MH febr. 10. 6); *kaján, aggastyán, panama* (T. Lovas Rózsa; uo. márc. 24. 6); *dirndli, bokorugró, T-pulóver* (Huszár Ágnes; uo. jún. 16. 10); *vájt fülű* (Tompai József; uo. jún. 23. 6).

2. A helyes szóhasználat

Ebben az évben is nagyon sok nyelvművelő cikk írója választotta témául a szavak használatának különböző gondjait. A jelek szerint a nyelv használói gyakran nincsenek tisztában egyes szavak pontos jelentésével, használati értékével, stílushatásával. Figyelemre méltó, hogy ismétlődik sok olyan hibáztatás, amely korábbi években is rendszeresen föltűnt a nyelvművelő cikkekben.

Állandó hibaforrás a hasonló hangzású vagy azonos tőből képzett, de eltérő jelentésű szavak összekeverése, melyre számos példát találunk ebben az évben is: *helység*—

helyiség (Graf Rezső; MH szept. 1. 6); *gondatlan—gondtalan* (Molnár Zoltán Miklós; ÉT 294); *jog—jogosítvány* (Révész Péter; ÉI jan. 13. 2); *ugyan—ugyancsak, úton van—útban van, okoz szerez* (Timár György; uo. okt. 27.); *meglepetés—meglepődés, együttérzés—egyetértés, hallgatólagon—hallgatva* (Kiss István; PN júl. 25. 5); *gyűlés—ülés, szível—szívvel, tartam—tartalom* (uó; ZH dec. 10. 8); *betart—megtart* (T. Urbán Ilona; MH máj. 5. 6).

Divatszavaknak minősítettek több gyakran használt szót. Túlzásba vitték az *izgalmas* (Tóth Imre; ÉT 844) és a *rendhagyó* jelzői alkalmazását (Rónai Béla; uo. 44.). — Kiss István kétszer írt rovatában az elkoptatott kifejezésekről: *alapvető, messzemenő, maradéktalan* (PN okt. 2. 5); *rendelkezik, biztosít* (uo. aug. 29. 5). — Továbbra is szívesen élnek a *probléma* főnévvel, hiába a sok jó szinonima (Wolf Tibor; MH nov. 24. 6). Ugyanitt arra is figyelmeztetett a szerző, hogy hiba a *probléma* és a *problematika* összekeverése.

Szilágyi Ferenc találóan önidegzetőknek nevezi azokat, akik fölöslegesen és helytelenül alkalmazzák az *úgymond* szóalakot, amikor utána nem folytatják idézettel (ÉT 1422). — Másik cikkében ugyanó még azt is hozzáfűzi, hogy az alaki rokonság miatti szótévesztéssel van dolgunk: *úgyyszólván—úgymond* (MH dec. 29. 6). — Elkoptatottá vált a *nyomában* névutó is (Rónai Béla; ÉT 1294). — Egy szerző feltüntetése nélküli közlemény hasonlóan értékeli az *okán* használatát (HBN szept. 17.). — A gyakori mondatbeli szerepen túl még a helytelen alkalmazás miatt is szükséges szólni a *létére* névutóról. Lőrincze Lajos fölidézi, hogy már 1905-ben kimerítően elemezte a Magyar Nyelv. Napjaink hibája, hogy összetévesztik a *létén* igenévvel (ÉI 1. 4).

Nemcsak hivatalos ízű, de fölösleges és helytelen is az *annyiban —amennyiben* használat az *akkor—ha* helyett (Molnár Pál; NSZB jan. 14. 14). — Szóvá teszi ugyanezt Kiss István is, de még kitér a *miután* és a *miszerint* kötőszói szerepében bekövetkezett zavarra (ZH szept. 12. 8). — Ugyanó fölfigyelt arra, hogy a *vajmi kevés* mellett újabban el-elhangzik olyan forma is, mint a *nem vajmi sok*. Az utóbbi mindenképpen hibás, hiszen a *vajmi* csak csekély mennyiségre vonatkozhat (PN jún. 26. 5).

A Magyar Nemzet Anyanyelvünk c. rovatában háromszor írtak olyan szavakról, amelyek gyakorisága mind föltűnőbb, ám használati szempontból megkérdőjelezhető. A sportnyelvben fölöslegesen szaporodtak el a *kontra* előtaggal szerkesztett összetételek. Rácz Endre szükségtelennek ítéli jelenlétüket (okt. 14. 13). — Utótagként jelentkezik az *ártalom*. Mizser Lajos szerint jelentéssűrítő szerepüket nem nélkülözhetjük, bár ügyelnünk kell a túlzások kiküszöbölésére (dec. 9. 13). — A *plusz* már nem csak a matematikában használatos. Újabb jelentéseit sorakoztatja föl Molnár Zoltán Miklós (okt. 14. 13).

A szavak használati értékének meghatározása nem mindig egyszerű feladat, hiszen a jelentésük is bővílhet, szűkülhet, átalakulhat. Kiss István bemutatja, hogy miként ítéldhetjük meg egy-egy szó használatának helyességét (PN nov. 13. 5). — Másik cikkében a szerző a stílusváltozatok összekeverése ellen tiltakozik (uo. jan. 23. 5). — Módosult a *politika* jelentésköre is. Kiterjedt szócsaládját Mizser Lajos tekinti át (MH ápr. 28. 6).

Bakos József a (Heves megyei) Népújságban hatszor vizsgálta szavak jelentését és használatát. Kifogásolta, hogy a Köznevelés 1978. 19. számában az egyik igazgató úgy nyilatkozott tanítványáról, miszerint az *berezelt* (HN jan. 14. 9). — Terjed a *per pillanat*, s a tréfás hangulatú *per ma, per magas, per gyalog* — ám mindegyik helyteleníthető (jan. 21. 9). — Bemutatta a *sanda* nyelvi szerepét (febr. 11. 9). — *Nincs kecmec!* — hallani egyre sűrűbben, pedig mondhatnánk helyette mást is (máj. 13. 9). — A *kipécéz* ige jelentésváltozáson ment keresztül Csokonai óta, s rosszálló értelmet nyert (jún. 24. 9). — A feleslegesen hivataloskodó szóhasználat, még a publicisztikában is, gyakran él ilyen összetételekkel: *tárgyhó, tárgydő, tárggyűg* (okt. 14. 9).

Baksa-Soós Györgyné nem tudja elfogadni, hogy a filmsorozatok egyes részeit az *epizód* szóval illetik (MN aug. 3. 9). — Bajomi Lázár Endre megmosolyogtató tévedésre

figyelmeztet. A francia *garde-robe* a magyarban ugyan *ruhatár*, ám eredetileg *ruhásszekrény*, sőt *szobaklozet* (ÉI nov. 24.). — Huszár Ágnes a nagyzóló szóhasználatlalt száll szembe (ÉT 232). — Fekésházy Géza a *fentebb* és az *alábbi* használatát csak írásban tudja elfogadni (uo. 1354). — A *használati utasítás* legyen inkább *használati tanácsadó* (Egyeki Zsolt; uo. 770). — Nagyon népszerű a *felmér* és a *fogalmaz* ige. Mértékletesebbnek kellene lennünk alkalmazással, mert az igénytelen beszéd eszközei (É. Kiss Sándor; MH márc. 31. 6). — A szókapcsolatok összekeverése, elemeinek fölcserélése durva hiba (Kiss István; PN febr. 20. 5). — Kiss István részletezi az alábbiak helyes használatát is: *felfutás*, *felfuttatás*, *szandál*, *tempósan*, *ürügy* (ZH aug. 26. 8). — Másik cikkében arról ír, hogy a *mintegy* határozószó használata helytelen, ha utána pontos adat áll: „Mintegy 219-en vettek részt . . .” (uo. júl. 22. 8). — Használati szempontból vizsgálja az igekötők szerepét: *megbetegszik*—*lebetegszik*, *megtölt*—*betölt*, *megtanul*—*betanul* (uó; ZH júl. 8. 8). — Nyelvünkben nem szabad összekeverni a *Loránd* és *Lóránt*, valamint a *Roland* és *Ronald* neveket (Bakos József; HN okt. 7. 9).

A fölényes hangnem a szóhasználatban is tükröződik. Erre mutat példákat Szűts László: „*Munkatársamat utasítottam . . . ; jogomban áll kötelezni . . . ; intézményemben . . .*” (MH júl. 28. 6). — Beszélhetünk e *haladó fejedelemről* 955-ben? — kérdezi Tolcsvai Nagy Gábor (ÉT 680).

A társalgási nyelv újabb szólásai több cikkírónak szűrtak szemet. A kötetlenség mellett bizonyos igénytelenség is jellemzi ezeket, s állandó ismétlődésük szegényíti a nyelvet. Többségük bizalmas hangulatú, némelyik már az argó határát súrolja (Varga Katalin; ÉT 325). — Állandó helyettesítő és beszédtöltelék egyesek fogalmazásaiban az *akárm*i (Szűts László; MH jún. 2. 6). — Silány mondatkezdő formula: „*Van egy olyan, hogy . . .*” (Bedő Iván; ÉT 1038). — Közhelyszámba megy ez a felkiáltó mondat: *Ez van!* (Bakos József; HN szept. 2. 9). — Hasonló jellegű az *így igaz* (uó; HN szept. 23. 9). — Érzékletesebb kifejezéseket szorított ki a *nem nagy ügy* is (uó; HN nov. 18. 9).

3. Szólások

Grétsy László nyelvünk virágairól megállapítja, hogy a választott szólásnak tartalmában, jelentésében jól bele kell illeszkednie mondanivalónkba, s kikristályosodott formáját nem szabad eltorzítanunk (NSZB jún. 17. 14). — J. Papp Zsuzsanna a *felült Lackó* . . . szólás eredetét, történetét és jelentését ismerteti (MH szept. 8. 6). — Kiss István azon elmélkedik, hogy melyik a helyes: *Legyen lúd, ha kövér. Ha lúd, legyen kövér* (ZH nov. 16. 8). — Hogyan függ össze a *spanyolviasz Kolumbusz tojásával*? (Molnár Pál; ÉT 466). — Nem nyelvtani hiba, de kifogásolható, hogy a szólások fölbomlanak, pl. *csöbörből vödörbe kerül* — a *jut* helyett (Wolf Tibor; MH ápr. 14. 6). — Győri Gyula a szóláshasonlatokról írt (uo. nov. 17. 6).

Bakos József a (Heves megyei) Népűjság 9. lapján 13 alkalommal elemzett szólásokat, közmondásokat. *Sudár, mint az egri minaret* (febr. 25.). — *Be a kiszé, ki a konc* (márc. 4.). Gyakoriak a rímelő szólások, belőlük idéz néhányat Heves környékéről (ápr. 8.). — A *hagymakitű ember* minden semmiségért esküdözik (ápr. 30.). — Ma már kevésbé ismert a *pártában marad* jelentése, ezért használhatják tévesen (máj. 6.). — A közmondások képzavaraival kapcsolatban konkrét példákat idéz (máj. 27.). — *Vakot vetett a kocka; hatot vagy vakot* (jún. 17.). — Helytelen a *dülőre kerül a dülőre jut* helyett (júl. 8.). — A *hetes vászon* értelmezése: *hitvány, silány* (júl. 22.). — Ütilaput köt a *lábára* vagy a *talpára*? (szept. 16.). — A trágár káromkodások helyett az indulatokat enyhébb, szellemes szitkozódásokkal is ki lehetne fejezni: *Hogy az a kaperszakállú! A teremburáját!* (nov. 11.). — A *Demeter-napi* jelzőt a munkahelyet változtató emberre mondhatják (dec. 2.). — *Ne szólj szám, nem fáj fejem* (dec. 16.).

V. Alaktan

A sok szótani és jelentéstani témájú írással szemben jóval szerényebb mennyiségű cikk foglalkozik alaktani és mondattani kérdésekkel.

1. Az igeragozás

Kemény Gábor nyelvünk egyik sajátosságát, az alanyi és a tárgyas ragozás különbségét tárja föl. Példákkal szemlélteti, mikor nem szabad összekeverni a két formát (NSZB nov. 25. 14 és dec. 16. 14). — Felde Györgyi megállapítja, hogy helyes a gyermekversből ismert *hózik* igealak a *havazik* mellett (ÉT 87). — Arany János költeményeiben többször előfordulnak régies igealakok: *lón, tón, töl*. Ismeretük hiánya lehetetlenné teszi a vers megértését, ezért Pásztor Emil megmagyarázza őket (uo. 823). — A felszólító mód, egyes szám második személyében választhatunk a rövidebb és hosszabb igealakok között: *beszélj, beszéljél* (Rozslyay György; uo. 908). — Ugyancsak második személyű igealakokat vizsgál Bakos József: *jöttök* vagy *jösztek* (MN máj. 3. 13).

Kiss István négyszer írt az igék alaktani kérdéseiről. A *tessék* személytelen ige, a *szabadjon* használata nem helyteleníthető (PN nov. 20. 5). — 1945 után terjedt el a *süksüközés*. Igen káros jelenség (máj. 9. 5). — Az igekötők elmaradására a költői nyelvben is találunk példát (máj. 23. 5). — A köznyelvi helytelenségek gyorsan terjednek (ápr. 3. 5).

Főnévből vagy melléknévi igenevekből rövidített igékkel újabban többször találkozunk. *Vendégrendez-e a vendégrendező?* — kérdezi a HBN meg nem nevezett szerzője (okt. 29. 5). — Tréfás képzésű igékkel foglalkozik Bakos József: *kutyagol, szamaragol, tevegel* (HN ápr. 1. 9).

2. A névszók toldalékolása

A műalkotások több szóból szerkesztett címéhez kapcsolódó viszonyragokkal sok a gond. Tompa József megállapítja, hogy nyelvközösségünk nem tesz különbséget a közös főnévi és a tulajdonnévi toldalékolás között (MN jún. 10. 13). — Másik cikkében a folyamatos melléknévi igenévképzőt követő mássalhangzós toldalékok előtti kötőhangzó kitételével foglalkozik: *hódítók* vagy *hódítóak* (MH jan. 13. 6). — A *-háza, -falva* utótagú tulajdonnevek melléknévképzős változatait veszi számba Kiss István: *-házai* vagy *-házi* (PN okt. 24. 5).

A vegyes hangrendű szavak toldalékolásakor hogyan érvényesül az illeszkedés törvénye? — veti föl Szántó Jenő. Olyan példákra gondol, mint *farmerban* vagy *farmerben* (NSZB ápr. 8. 14). — A birtokos személyragos összetételek további ragozása sokaknak szokatlan, pl. *Brüsszel városházáján* (MH okt. 20. 6). — Kiss István összehasonlítja a *-beli* és az *-i* melléknévképzők használatának lehetséges eseteit (ZH aug. 16. 8). — Bakos József a *benn* és a *bent* határozószók egybevetéséből leszúri a tanulságot: kevés kivételtől eltekintve (*bennszülött, bennfentes*) fölcserélhetők, vagyilagosan alkalmazhatók (HN ápr. 22. 9).

Szilágyi Ferenc történeti példákkal alátámasztva jut el addig a következtetésig, hogy ha a többes számú birtokos *-nak, -nek* raggal el van látva, akkor a birtokuk egyes és többes számú alakja is értelmes (*az íróknak kötelességük — kötelessége; szüleinek nem volt pénze — nem volt pénzük*; MN jan. 14. 13). — A birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának számos használati és elméleti tudnivalóját gyűjtötte csokorba Kiss István (PN dec. 5. 5 és dec. 12. 5).

3. Egyéb alaktani kérdések

Kovalovszky Miklós állást foglal az ötletes szóösszetételek és szóképzések védelmében (*szelhámia, dorgatórium, kitaláció, urizál, agyalmány, dögész, középkorász, műferdít*). Alkalmi használatuk megfelelő szövegkörnyezetben indokolt lehet (MN okt. 14. 13). — Tóth József Farkas a *becenevek* adásával és alkalmazásával összefüggő kérdéseket feszegeti. Vigyáznunk kell ezek túlzott használatával: *Gidácska — Gedeon, Pintyőke — István, Maci — Margit* (uo. nov. 11. 13). — Az Élet és Irodalom szerzője gügyögésnek nevezi, hogy a legkülönbébb szavakat rövidítik, illetve látják el kicsinyítő képzővel, pl. *Hubertus — Hubi,*

szia — *szióka*, *csókolom* — *csoki* (8. 9). — Zsiray Károly a cikk kapcsán még élesebben fogalmaz, egyszerűen túrhetetlen nyelvi debilizmusról beszél az ilyenek hallatán: *izgi*, *pulcsi*, *köszí*, *bizi*, *jogsi*, *dolcsi* stb. (uo. 11. 2). — Furcsa eredményről tudósít a lap másik száma: a magyarok bekerültek a Guinness rekordok könyvébe, mégpedig egy nyelvi sajátosságuk következtében. A világon a 7. leghosszabb továbbképzett, de értelmes szó a *megszentségtele-níthetetlenlétségeitekért* (uo. 6. 9). — A latin nyelv hatása még most is érzékelhető a magyarban, pl. a *-ció* képző ma is termékeny, lásd *kitaláció* (Mizser Lajos; ÉT 1592). — Tolcsvai Nagy Gábor az álszóösszetételek divatjáról ad hírt (MH máj. 19. 6).

VI. Mondattan

A vonatkozó mellékmondatok szerkesztésében, valamint a vonatkozó névmások kötőszóként való alkalmazásában sok a bizonytalanság. Felde Györgyi hangsúlyozza a helyes szórend fontosságát (NSZB jan. 28. 14). — Ha szórendi változtatással nem tudjuk kiküszöbölni a hibát vagy a félreértést — folytatja ugyanő —, célszerű külön mondatra bontani a szöveget (uo. febr. 4. 14). — Végül szólt az *amely* és az *ami* használatának főbb szabályairól (uo. márc. 4. 14).

Bíró Ágnes újságolvasás közben akadt névelő-használati vétségekre (uo. ápr. 1. 14). — Kiss István elosztatja azt a félreértést, hogy az állapot-, eredmény- és állandó határozókat egyeztetni kellene azzal a mondatrészsel, amelyekre vonatkoznak (ZH okt. 21. 8). — Konkrét egyetértési hibára hívja föl a figyelmet egy rövid megjegyzés (FH okt. 24.).

A fogalmazási hibák — többek között — az alábbiak lehetnek: túlzott tömörítés, a kötőszó elhagyása, a szervetlenül illeszkedő mondat helytelensége (Kiss István; PN jan. 9. 5); mondatfüzési hibák, alanytévesztés, szerkezetek keveredése (uő; PN okt. 10. 5). — Kiss István még érdekes példákat talált a többszörös tagadás eseteire (*Soha senkiről semmi rosszat nem mondott.*), bár erőszakoltta válhat könnyen a mondat (ZH okt. 2. 8).

A Népszabadság Mondd és ird rovatában hat alkalommal foglalkoztak mondattani ismeretekkel, a megjelenés sorrendjében a következőket részletezték: az alany és az állítmány egyeztetése (Huszár Ágnes; aug. 12. 14); a félreértést okozó szórend (T. Urbán Ilona; aug. 26. 14); a jelzők helyének megválasztása (Szántó Jenő; szept. 2. 14); a tagadó mondatok szerkesztési sajátosságai (Felde Györgyi; okt. 7. 14); a kettős tagadás esetei (uő. okt. 21. 14 és nov. 11. 14).

Súlyos nyelvhelyességi hibára hívja föl a figyelmet Balabán Péter. Szomoró Dezső egyik drámájának tévéfeldolgozásában ilyenformán hangzott el egy kérdés: „*Nem-e nyugtalanítja ...?*” Még ha a szerző így írta volna is, akkor sem lett volna szentségtörés az e kérdőszócska helyére illesztése (ÉI 13. 2).

Ebben az évben is folytatódott az Élet és Tudomány hasábjain Kemény Gábor rovata, a Mondhatta volna szebben? A közönségretjvénynek szánt feladatok általában hibás mondatok javításából álltak, s részletes, szakszerű magyarázat követte az értékelést. A páratlan heteken, összesen 26 alkalommal jelentkezett a népszerű sorozat. Néhány ideillő téma: a vonatkozó mellékmondatok helyes szerkesztése (85); az egyszerű és az összetett mondatok (345); kettős címek összefüggése (409); a mondatokon belüli egyeztetés (599); a logikus szerkesztésmód; a központosítás megváltoztathatja a mondat értelmét (857); a halmazott mondatrészek (921); a túlsúfolt mondat szerkezet (1050); az óvatoskodó fogalmazás (1419); mondatok tömörítése (1642); stb.

A lap Nyelv és élet c. rovatában Tóth Imre érintett mondat szerkezeti kérdéseket. Gyakori betegség a szószaporítás, és a szófukarság is helytelen, amely módosíthatja a mondat értelmét (107).

A helyhatározó mondatbeli szerepe gondot okozhat, ha nem világos, vajon a főmondatrész bővítményének kell-e tekinteni, pl.: „*Tárgyaltak a hajózásról a csatornában.*” Kemény Dezső arra intett, hogy az ilyen bizonytalanságokat, kétértelműségeket kerüljük el (FH aug. 11. 4).

A mondattani kategóriába sorolt cikkek egynémelyike túllépett a mondat zárt keretén, és szövegteni jellegű is volt egyben. Különösen Kemény Gábor elemzései nevezhetők annyira komplexnek, hogy figyelembe vették a nagyobb egységet, a szöveget és a szövegten sajátos követelményeit. Egyéb cikkek már csak terjedelmük miatt sem vállalkozhattak erre.

VII. Stílus, stilisztika

1. Stílusrétegek

Huszár Ágnes Illyés Gyula szavait idézte: „Szépen az írás és beszéd, akinek sikerül még a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni.” (NSZB jún. 3. 14). — A cikkek tanúsága szerint azonban a hivatali nyelv, a hivatali zsargon továbbra sem felel meg a fenti kívánalmaknak. Molnár Zoltán Miklós is csak reményét fejezi ki, hogy a jövőben az igényességre való törekvés fogja áthatni ezt a nyelvi réteget (ÉT 39). — Kemény Gábor viszont úgy érzékeli, hogy terjedőben vannak a nemkívánatos elemek a hivatali nyelvben (MH jún. 30. 6). — E nyelvnek a fő jellemzője, hogy rendszeresen megpróbálja palástolni a cselekvést és a mondat alanyát. Kifogásolja a szerző a jól ismert példákat: *elismerést nyert, intézkedés történt, elhalasztásra került* stb. (Ha szept. 8.).

Hernádi Sándor ismerteti az előadókkal szemben támasztott nyelvi követelményeket: a fegyelmezett közvetlenséget, a tudatosan megtervezett és szerkesztett beszédet stb. (MN ápr. 4. 13). — Nem dicsérhető az újságok stílusa, fogalmazása sem. A túlságosan körülményes és ezáltal magyartalan fogalmazásmód miatt néha olyan szöveg kerül az olvasók kezébe, amely magyar szóval ugyan, de idegenül hangzik (HBN nov. 25.). — Ugyanerre hoz konkrét példákat Burgert Lajos (pl. *végzik az aratási munkálatokat* — KM szept. 27. 3). — Graf Rezsőnek sajtóbeli stílushibák szúrtak szemet (MH máj. 26. 6).

Molnár Judit meglátása szerint nyelvünk, illetve a tudományos nyelv nem tud lépést tartani a műszaki forradalom korának új fogalmaival (ÉT 1612).

A nyelvi igénytelenség és az argó ellen háromszor lépett föl a Szolnok Megyei Néplap. Elrettentésül idézte hölgyek vulgáris elemekkel tarkított párbeszédét (júl. 31. 8), a telefonáláskor a téves kapcsolás utáni első reagálásokat (aug. 2. 8), végül megállapította, hogy a 10 éves gyerekek felnőtteket is megszégyenítő módon képesek beszélgetni egymás között (dec. 14. 8). — Farkas László az argó járványát nyelvünk legnagyobb veszedelemének tartotta, ráadásul megállíthatatlan folyamatról beszélt: ez nyelvünk egyetlen fejlődő és dinamikus sarja (ÉM ápr. 20. 8). — Kovács Dániel behatóan tanulmányozta ifjúságunk nyelvi kultúráját. Felmérését az Édes anyanyelvünk verseny kapcsán végezte (N 12. 32). — Huszár Ágnes azt vallotta, hogy álcsaládiasság a közvetlenkedés, vadidegen emberek keresztnéven szólítása, ami az ifjúság nyelvéből vált egyre általánosabbá (MH dec. 8. 6). — A köszönések divatjáról Kovalovszky Miklós írt cikket (uo. máj. 12. 6).

2. Stilisztika

A hangfestő szavak szépségét mutatja be Ruzsiczky Éva. Hangszerek keltette auditív élmények kifejezésére bátran válogathatunk nyelvünk tárházából (MH ápr. 21. 6). — Az *r* hang stilisztikai szerepét Bakos József elemzi (HN máj. 20. 9). — Benkő László összeveti a két mellérendelő kötőszó, az *és*, valamint a *s* használatában rejlő stilisztikumot. Érdekes következtetéseket von le a költészet, az értekező próza és a tömegtájékoztató nyelvéről vett példák alapján (MH júl. 14. 6). — A kritikák szövegében különös fontosságú minden jelző

(A. J.; ÉI 3. 9). — Nem lehetünk meg a költészet nyelve nélkül — állítja Szigethy András a költészet napján (HN ápr. 11. 4). — Idegenforgalmi szóképeket idéz Huszár Ágnes (MN febr. 11. 13).

3. Írók, költők nyelve

Lőrincze Lajos úgy véli, hogy nem szükséges és nem lehetséges a régi korok hangulatának felidézése a pontos, korhű nyelvezettel. Példaként Sütő András Csillag a máglyán című művéből idéz (ÉI ápr. 7. 6). — Huszár Ágnes a satirikus névadásról elmélkedik, s Moldova Györgyöt dicséri, aki a tudatos névadás mestere (MN szept. 9. 13). — Kertész Lászlóné Tersánszky Józsi Jenő nyelvi bravúrait vette vizsgálat alá: ikerszókat, hangfestő szavakat, továbbképzett alakokat, jelzőket, metaforákat sorakoztat föl (uo. dec. 9. 13). — Weöres Sándor egyéni stílusának utánózhatatlan elemeit Vass Márta tárja fel (BN febr. 7. 6). — A magyar költészet legjavát oroszra lefordító Csukovszkij munkásságát méltatja Rab Zsuzsa (ÉI jún. 30. 4).

Vihar Béla verseinek stilisztikumát Bakos József elemzi (HN jan. 28. 9). — Mórícz Zsigmond első regényeinek nyelvezetét Kovács Dániel tanulmányozza (N 8. 3). — Mórícz bolgár fordítója vall a nagy regényíró stílusáról (KM jún. 16. 6). — A zeneiségükkel kiemelkedő, fülbemászóan dallamos nyelvi fordulatok Móra Ferenc minden írásában tömegével fölkelhetők (Benkő László; MH aug. 11. 6). — Faludi Ferenc utolérhetetlen stílustervező művészetét és jelentős nyelvművelő tevékenységét dicséri Ács Pál (ÉI 29.). — Thaly Kálmán szóhasználatáról szól Tompa József (MN nov. 11. 13).

VIII. Helyesírás

Az 1979-ben még előkészületben lévő AkH. 11. kiadásáról tájékoztatja a nagyközönséget Fábíán Pál. Érdekfeszítő cikkében a helyesírási szabályzat megújításának szükségességét hangsúlyozza (NSZB jún. 10. 14). — Másutt leszögezi, hogy fejlődnek a társadalomnak a helyesírással szemben támasztott igényei (KN 26. 10). — Ugyancsak a várható változásokat jelzi előre Kiss István (PN febr. 28. 5).

A Köznevelés ez évi számaiban több fontos vitacikk látott napvilágot. P. Kovács Imre mostohának tartja a helyesírás helyzetét az iskolákban. Sok pedagógus kételkedik a taníthatóságában (9. 2). — Benke Márta folytatja az előző gondolatsort. A bajok fő oka szerinte az anyanyelv iránti társadalmi közömbösség. A nyelvtanórák szárazak, elszomorítóak, unalmasak, ráadásul a számuk is csökkent. A gimnáziumokban a nyelvtan helyett sokszor irodalmat tanítanak. Hibák vannak a nyelvtanítás módszereiben is (22. 9). — Pásztor Emil még elkeserítőbb példákat idéz kollégák munkáiból, tanulmányokból, tudományos közleményekből, melyekben szintén mostohán kezelték a helyesírást (19. 7).

A tulajdonnevek helyesírásáról több közlemény szól. Olvasói levélre válaszolva Rácz Endre tisztázza a *Széchenyi Könyvtár* írásmódját (MN jan. 14. 14). — Tóth Kálmán Dezső azt állítja, hogy *Széchenyi István* is apjához hasonlóan ékezzel írta családnevét, kortársai írták ékezet nélkül (uo. máj. 29.). — Kállay István a legnagyobb magyar nevének írásáról szóló vita kapcsán javasolja egy minden lehetséges változatot tartalmazó történelmi családi névtár létrehozását (uo. júl. 29. 14). *Nagy-Sándor József* nevét gyakran eltevesztik — int Kálmán Gyula (uo. ápr. 10. 13).

Nehéz helyesírású angol tulajdonnevek hibáit ostromozza Balabán Péter, pl.: *New Jersey, Maugham, Hemingway, Bromwich* (ÉI júl. 14. 9). — A tulajdonnevek elválasztásának gondjait ecseteli Pásztor Emil (ÉT 1517). — A szerző másik cikkében az utcanévek leírásában elkövetett szabálytalanságokra figyelmeztet (NSZB szept. 23. 14). — Az intézménynevekről ad magyarázatot Mizser Lajos (MH aug. 4. 6).

Kevés cikk témája volt az igék és az idegen köznevek írásmódja. Szűts László a *hisz* ige felszólító alakjait ismerteti (MH aug. 18. 6). — Pásztor Emil az *edz* és a *játszik* igéket teszi felszólító módba (NSZB máj. 6. 14). — Kemény Gábor megállapítja, hogy már magyarul célszerű írni a *hobbít* és a *diszkót* (uo. máj. 20. 14). — A *dzsem* angolos írása ma már hiba (Bakos József; HN dec. 24. 11), akárcsak a *cassa* felirat (uó. HN dec. 9. 9).

Többször foglalkoztak az írásjelek szerepével, ezekről röviden: a kötőjel túlzásba vitele (Mizser Lajos; MH jan. 6. 6); az idézőjel fölösleges alkalmazása (Huszár Ágnes; NSZB márc. 18. 14); a zárójel sokoldalúsága (Molnár Zoltán Miklós; uo. febr. 18. 14); a hiányjel (Bakos József; HN aug. 5. 9); a kötőjel (uó; HN aug. 19. 9); a vessző (Réz Pál; ÉI 33. és 34.).

A helyesírás egyéb területeivel kapcsolatban meglepően kevés figyelmeztetéssel találkozhatunk. Timár György a *csakhoggy, csakúgy, hátha* egybe- és különírásáról szól (ÉT 1259). — Mizser Lajos azokat az eseteket gyűjtötte össze, amikor a *nem* tagadósztót egybeírjuk az utána következő szóval (uo. 11). — Huszár Ágnes az események megnevezésében a kis kezdőbetűs írásmód mellett foglal állást (uo. 581). — Pásztor Emil az elválasztási szabályokat idézi föl (NSZB júl. 15. 15).

Az *Őrs* és az *órs* írásmódját hasonlítja össze Sámbockréthy Péter (ÉT 664). — Takács Géza a *-da, -de* képzős szavak (*kötöde, szövöde* stb.) helyesírását veti föl (MN ápr. 4. 13). — A *rejtélyes* szóban látott súlyos hibát teszi szóvá egy szerző (m.; NSZV okt. 25. 5). — Varsányi Magda a kémiai szakszavak írásának nehézségeit taglalja, és sürgeti egy kémiai helyesírási szótár megjelentetését. (Három évvel később jelent meg.) Egységesítést kér a százezernél is több szervetlen vegyület írásában (MN júl. 8. 13).

Konkrét hibákat (elírásokat, feliratokat stb.) tesznek szóvá az alábbi helyeken: Szemes Varga Béla; HN ápr. 20. és máj. 19.; DH ápr. 23. 5; Rácz Endre; ÉT 554; SZN júl. 22. 16; HBN febr. 4.; Jávör Ottó; ÉI okt. 20. 9.

IX. Egyéb hírek, tudósítások, recenziók

Az igen jelentékeny számú egyéb közlemény miatt a cikkekre témák szerint utalunk röviden.

Augusztus 6—10. között tartották Budapesten az Anyanyelvi Konferenciát: MN aug. 1., 7., 8., 10.; MH aug. 7., 8., 10.; SZN aug. 8.; FH máj. 15.; SN máj. 30.; aug. 5.; ÉI 31.

Főleg a vidéki lapok nagyobb terjedelemben számoltak be a magyar nyelv hetének rendezvényeiről: SN márc. 27.; HBN máj. 12.; BN febr. 2., 6., ápr. 1., 13., 24., 29.; PN ápr. 18.; HN ápr. 16.; NSZB febr. 2., ápr. 21., máj. 29.; KM márc. 4.

Megjelent az Édes Anyanyelvünk c. folyóirat első száma: MN febr. 11.; KN 8.; BN márc. 24.; FH okt. 9.; DN ápr. 8.; NSZB márc. 6.; KM márc. 25.; MH márc. 17.; HN márc. 20.; stb.

Beszámolók a Kazinczy-versenyekről: NSZB ápr. 24.; MH dec. 29.; BN ápr. 21., 24.; HN ápr. 22.; KN 20., 26.; ÉI 26.; stb. — Hírek egyéb versenyekről: a szekszárdi főiskola beszédversenye (KN 17. 16); szakmunkástanulók kiejtési versenye (SZN nov. 13. 8); Édes anyanyelvünk verseny (NSZB okt. 28. 16); pedagógusjelöltek versenye (SZN aug. 7. 8).

Köszöntötték Péchy Blankát 85. születésnapján: MH szept. 21. 6; DN szept. 22. 9; KN 36. 9; ÉI szept. 22. 7.

75 éves a Magyar Nyelv: MN nov. 25.; KN 43. 31; NSZB nov. 21. 6.

Könyvismertetések

Szende Tamás: A szó válsága (NSZB szept. 12. 6); Földrajzinév-tár II. (MN jún. 26. 5); Magay Tamás: Idegen nevek kiejtési szótára (ÉI ápr. 21. 2); Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (ÉI júl. 7. 4); éles kritika a Magyar szinonimaszótárról (ÉI 38. 9); Chikán Zoltánné: A gondolkodás fejlesztése az anyanyelvi nevelésben (KN 28. 12); stb.

Az anyanyelvi nevelés helyzete

A magyar nyelvi felvételi vizsgák tanulságai (Pásztor Emil; KN 34. 14); anyanyelvi képzést minden nevelőnek (Graf Rezső; uo. 2. 8); kevés a magyaróra a főiskolákon (Martin László biológia szakos hallgató; uo. 3. 9); a nyelvtanítás hibái (Elmer László; uo. 20. 9); a gimnáziumok anyanyelvi tantervének megújítása (Fülöp Lajos; uo. 20. 22); a tankönyvek nyelvezete (uo. 25. 16); a beszédkésztség fejlesztéséről (Baksa Józsefné; uo. 39. 6); a pedagógusok beszéde (Kiskun Farkas László; uo. 40. 2); stb.

Zimányi Árpád

BENKŐ LÁSZLÓ 1912—1994

Az első magyar írói szótár, a Juhász Gyula-szótár megalkotója, az írói szótár műfajának magyar teoretikusa s a magyar stilisztikai kutatás egyik reprezentánsa, Benkő László 24 éven át, 1953-tól 1977-ig volt a szegedi tanárképző főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének főiskolai tanára.

Szegeden született 1912. augusztus 7-én pedagóguscsaládból. Iskoláit Szegeden végezte el. A szegedi (akkor Ferenc József) tudományegyetemen szerzett középiskolai tanári oklevelet 1935-ben magyar—német szakon. Tanári pályáját ideiglenes óraadóként kezdte a nyíregyházi Kossuth Lajos Gimnáziumban. 1937-ben Sopronba került, s 1947-ig az Evangélikus Líceum tanára volt. A soproni időszakból egy évet (1943) a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként töltött el Bécsben, később a háború szólította el a katedráról. Többszöri behívás majd hadifogság után 1945-ben került haza. Egy évi nyíregyházi igazgatói működés után 1949-ben Miskolcon lett tanulmányi vezető (oktatási igazgató).

Szülvárosába, Szegedre 1953-ban került vissza. A szegedi Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékére nyert főiskolai tanári kinevezést tanszékvezetői megbízással. Ez utóbbit 1957 tavaszán visszavonták. Oka egy — a körülményekhez képest jó szándékú — felszólalása volt 1956 októberében a főiskolai oktatók ülésén. (Vö. Szegedi Néplap 1957. ápr. 26.) Az eset politikai árnyéka egész aktív pályafutásán végigkísérte Benkő Lászlót. Higgadtan viselte. A közélet helyett is a tanítványainak s kutatásainak élt. Előadásait főként a leíró magyar mondattan köréből tartotta, ő irányította e tudományterület tantervi fejlesztését, jegyzeteket írt hozzá (Az összetett mondat, 1962; Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok, 1968). Előadásain, szemináriumain, szigorlatain és diákköri foglalkozásain magyartanárok generációi tanulták meg tisztelni emberi és szakmai igényességét.

1974-ben — mint a szegedi főiskola tanárát — vendégprofesszornak hívták meg a pozsonyi Comenius egyetem magyar tanszékére. Bekapcsolódott a CSEMADOK munkájába, s aktívan részt vett a szlovákiai magyarság kulturális-tudományos rendezvényein, szakmai továbbképzésein; tapasztalatait több írásban is közreadta. (Lásd pl. Szenczi-Molnár Albert-ünnepség Csehszlovákiában. Nyelvünk és Kultúránk 1975. 73; Kazinczy nyelv művelő napok Kassán. Magyar Nyelvőr 104 [1976]: 255; Nemzetiség, magyarság. Alföld 1977/5. 82 stb.) Hároméves pozsonyi időszaka leteltével, 1977-ben Benkő László hazajött a szegedi főiskolára, ahol — kérelme ellenére — nyugdíjba küldték.

1977-ben kezdődött Benkő László pályafutásának budapesti korszaka. Az ELTE még 1977-ben címzetes egyetemi tanári kinevezéssel tisztelte meg; több mint tíz évig tanított előbb a bölcsészettudományi, majd a tanárképző karon. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola két alkalommal köszöntötte őt — 75. és 80. — születésnapján: 1987-ben és 1992-ben; mindkétszer szívesen látogatott vissza szülővárosába s a főiskolára, ahol legalkotóbb éveit töltötte.

Benkő László tudományos pályája rendkívül gazdag. Érdeklődése először a néprajz felé fordult (Szeged felsőtanya népe című tanulmányával 1933-ban országos pályázatot nyert). E tárgykörből szerzett egyetemi doktori címet 1934-ben *summa cum laude* minősítéssel (A „Halott vőlegény története”. Marosvásárhely, 1934). Néprajzi és irodalmi tárgyú dolgozatai sorban jelentek meg különböző folyóiratokban és kiadványokban. Néprajzi tanulmányok vezették a néprajz, majd a nyelvészet felé. Tanulmányaiért két ízben kapott akadémiai jutalmat, Veres Péter stílusművészete című tanulmányával megnyerte a Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályadíját.

Kandidátusi értekezése 1962-ben jelent meg, címe: A szépirodalmi stílus elemzése.

A nyelvészet mellett pedagógiai szempontok is alakították Benkő László következő tudományos tervét, hogy elkészítse Juhász Gyula költői szótárát. Az első, 1957. évi tervezettől 15 évi munka vezetett el a kész szótárhoz, amely 1972-ben jelent meg. Szathmári István — többek között — ezeket írta róla: „A Juhász Gyula-szótár szerkesztőjének elvitathatatlan érdeme . . . , hogy vállalta az úttörés nehézségeit, vállalta az írói-költői szótárak szerkesztésének elméleti és gyakorlati megalapozását, valamint magával a szótárral hazai viszonylatban elsőként adott példát egy huszadik századi költő nyelvkincsének a szótári feldolgozására.”

Benkő László már a Juhász Gyula-szótár készítése közben tanulmányozta a hasonló jellegű munkákat, és kapcsolatba lépett más írói szótári munkaközösségekkel, elsősorban a Goethe-szótár szerkesztőségével. E kapcsolat keretében kétszer is előadást tartott a berlini tudományos akadémián az írói szótári munkáról. Az e téren szerzett tapasztalatokat foglalta össze Az írói szótár (A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása) című akadémiai doktori értekezésében, amelyet 1974-ben védett meg.

Önálló kötete Benkő Lászlónak a Zolnai Béla élete és munkássága 1890—1969 című monográfia (Akadémiai Kiadó, 1990), amely a magyar stilisztikatörténet egyik alapművének tekinthető.

Gazdagon vette ki részét Benkő László a tudományos közéletből is. A TIT keretében, annak megalakulása óta vett részt előadásokkal, tagja volt a TIT magyar nyelvi országos választmányának, elnökségének is. Részt vett a Magyar Nyelvőr szerkesztőbizottságának munkájában, valamint az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke stíluskutató csoportjának kutatásaiban. Életének szinte utolsó pillanatáig dolgozott. Termékeny, gazdag életet élt.

Békési Imre

A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének országos döntőjéről

1994. március 28—29—30-án a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem adott otthont a Kazinczy-verseny országos döntőjének. Két jelentős jubileumhoz kapcsolódva választotta Pécs városát az idei rendezvény színhelyéül a Művelődési és Köznevelési Minisztérium és a Kazinczy-kuratórium. Száz évvel ezelőtt Pécsen született a versenysorozat elindítója, az alapító Péchy Blanka. A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének első országos döntőjére is — a művésznő kérésére — szülővárosában került sor 1973-ban.

A pécsi Janus Pannonius Múzeumban március 28-án „Péchy Blanka születésének centenáriuma” címmel emlékkiállítás nyílt, amelynek dokumentumai nemcsak a művésznő színészi és szépírói pályájának egyes állomásait, hanem a beszédművelő mozgalomban végzett áldozatos munkájának lépcsőfokait is bemutatják. A kiállítás ünnepélyes megnyitója egyben a rendezvénysorozat kezdetét is jelentette Bagossy László rendező (az első Kazinczy-érmesek egyike) és Wacha Imre személyes hangú megemlékezésével. Ezután került sor a szakmai programra. Először Hercegi Károly vázolta az utat a Kazinczy-alapítványtól a

Péchy Blanka-díjig. Majd Gergely János és Tolcsvai Nagy Gábor tartott előadást A beszéd is szakma, illetve A professzionális beszéd jövője a magyar beszélők közösségben címmel. Az esti fogadáson köszöntötte a résztvevőket Martonyi Éva, az egyetem rektorhelyettese, Szövényi Zsolt, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium főosztályvezetője és Tüskés Tibor, József Attila-díjas író.

1994-ben 39 hazai és határainkon túli felsőoktatási intézmény 47 pedagógusjelöltje mérte össze tudását. Március 29-én a kötelező szöveg (Deme László: Búcsú Péchy Blankától) felolvasásával elkezdődött a versengés.

**Deme László:
Búcsú Péchy Blankától**

A Beszélni nehéz! szakkörök országos hálózatának nevében búcsúzom az alapítótól, Péchy Blankától.

Mi volt ő számunkra? Persze színész, író, publicista, kutató és a nevelő a mi szemünkben is. De elsősorban szülője és felnevelője annak a nemes mozgalomnak, amely „nagy családukat” magvában létrehozta, majd szaporodásnak indította. Körvezetők és kortagok, tanárok és diákok vallják most levelükben: e mozgalomban ébredtek rá az anyanyelv szépségére, pallérozásának fontosságára, pontos használatának embernevelő, társadalomformáló értékére. — De jóval többre kaptak tőle példát: őszinteségre, önfegyelemre, akaratra, helytállásra; kitartásra a megvalósításban és a másokért való tenniakarásban. Harcolni tanított a nemtörődömség, a belenyugvás ellen; s megmutatta: mit segíthet a fizikai és szellemi frissesség megőrzésében a folytonos elfoglaltság, a köz érdekében való rendíthetetlen munkálkodás.

Idézetek ezek valójában mind, szeretettel írt levelekből. Csak igazságtalan volna megmondanom: melyik gondolat kitől-kiktől való; hosszú névsort kívánna mindegyikük, körökét és egyéni segítőtársakét egyaránt. S a felsorolás még úgy sem volna teljes. — Mert a gondolatok ismétlődnek és folytatódnak. Hiszen a családi gyász kétarcú dolog: a fájdalomtól ott érződik benne a megmaradtak felelősségtudata, a „hogyan tovább?” sürgető kérdésének felvetése is.

Aggódunk szerencsére nem kell. Sok család akkor bomlik szét, amikor a családfő távoztával az utódok összemarakodnak az örökségen. Bennünket nem fenyeget ez. Az a szellemi vagyon, amit ő hagyott ránk, furcsa természetű: minél többen részesülnek benne, annál inkább gyarapodik. S olyan kezekben van mindenütt, amelyek szívesen adnak belőle bárkinek.

Tudjuk: nincs pótolhatatlan ember. De megismételhető sem! Ám ami esetleg másképp lesz ezentúl, az is ugyanazért. Csak tartsunk össze, segítsük egymást! Csengjen a fülünkben utolsó kérése: „Folytassátok, ha már nem leszek!”

Március 30-án a szabadon választott szövegek bemutatásával folytatódott a verseny. A diákok többsége tartalmas és értékes szöveget olvasott fel. A szerzők „rangsora” a diákok választása alapján a következő volt: Csoóri Sándor, Kosztolányi Dezső (4-4), Babits Mihály, Márai Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Sütő András (3-3), Karinthy Frigyes, Latinovits Zoltán, Németh László, Pilinszky János (2-2), Ady Endre, Almási Miklós, Ancsel Éva, Bálint György, Beke Kata, Csáth Géza, Esterházy Péter, Hamvas Béla, Hervay Gizella, Illyés Gyula, Károlyi Csaba, Kemény Katalin, Kodály Zoltán, Lászlóffy Aladár, Ottlik Géza, Örkény István, Péchy Blanka, Prohászka János, Szabolcsi Bence, Cs. Szabó László, Szerb Antal, Szigeti Gábor, Vas István (1-1).

A bírálóbizottság elnöke, Bolla Kálmán értékelte a versenyt, és átadta a legszebben beszélő 15 pedagógusjelöltnek a Kazinczy-érmét és a vele járó pénzjutalmat. A legjobban szereplő versenyzők és a legsikeresebb felkészítő tanárok között kiosztott még 34 különdíjat és 50 könyv-, illetve tárgyjutalmat.

1994-ben az alábbi versenyzők kaptak Kazinczy-érmét:

Árokszállási Ildikó (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Bakos Piroska (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), Csonkaréti Gergely (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), Joób Sándor (ELTE BTK, Budapest), Horváth Lóránt (Püspöki Hittudományi Főiskola és Papnevelő Intézet, Pécs), Mészáros Ilona (Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tanítóképző Intézet, Nyíregyháza), Molnár Rita (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza), Nagypál Szabolcs (ELTE BTK, Budapest), Patay Ágnes (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger), Somfay Krisztián (ELTE TFK, Budapest), Szathmáry Elemér (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár), Szobolits Andrea (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest), Tóth András (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely), Tóth Renáta (Mozgássérültek Pető András Nevelő- és Nevelőképző Intézete, Budapest), Tóth Szilvia (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely).

Ezután Rohonyi Zoltán dékánhelyettes búcsúzott el a vendégektől, majd a jelképes „stafétabot” átadására került sor. 1995-ben a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola lesz a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének a helyszíne.

Molnár Ildikó

Fordítók és tolmácsok XIII. világkongresszusa (Nagy-Britannia, Brighton, 1993. augusztus 6—13.)

„London tengerparti negyede”, a dél-angliai Brighton, e lágy klímájú fürdőváros látta vendégül a múlt év augusztusában a 40. jubileumát ünneplő FIT (Federation Internationale des Traducteurs — Fordítók Nemzetközi Szövetsége) Világkongresszus majd ötszáz delegátusát.

A FIT, az UNESCO által „A” kategóriába sorolt világszervezet, 1953-ban alakult Párizsban, hivatalos nyelve a francia és az angol. René Haeseryn, a szervezet egyik nagy öregje, visszatekintésében a nemzetek közti kapocs erősítését nevezte az alapító atyák vezérgondolatának.

A negyvenéves szervezet rangját jelzi a Babel című nemzetközi folyóirat, valamint a Fordítók Chartája, a FIT-tagokat szerzői jogvédelemben részesítő alapdokumentum.

A gyorsuló fejlődés világszerte két, látszólag ellentétes mozgást gerjeszt. Az egyik tendencia — mely felismerte az idegennyelv-tanulás fontosságát — a fordítás/tolmácsolás kiküszöbölésére irányul. A nyelvileg tarka népességű demokráciákban a kisebbségi jogok érvényesítése céljából ugyanakkor eddig soha nem látott mértékben és dimenziókban épül ki a fordítói és tolmács „szolgáltató ipar”. A brightoni kongresszus mottója („Translation — the vital link” — A fordítás, a létfontosságú láncszem) ezt a felismerést sugallja.

A FIT-elnökség élén a másodszor újjáavasztott Jean-François Joly áll. A testületben Magyarországot hosszú ideig Radó György, később Tóth Éva képviselte. Ezúttal Klaudy Kinga kapott felkérést bizottságelnöki tisztre. A kongresszuson egyébként öt magyar előadás hangzott el.

A háromnapos elnökségi és bizottsági ülések után augusztus 9-én nyitotta meg kapuit a kongresszus szimpóziuma. A londoni Fordító- és Tolmácsképző Intézet szervezte világméretű tapasztalatcsere az alábbi szekciókban zajlott: 1. Műfordítás, 2. Szakfordítás, 3. Tolmá-

csolás, 4. A fordítók jogállása, társadalmi presztízse, 5. Kis nyelvek a nagyvilágban, 6. Fordítástudomány. Ezeken belül olyan témák is teret kaptak, mint a gépi fordítás, a lefordíthatatlanság, fordítás a joggyakorlatban és a közigazgatásban, fordító- és tolmácsképzés, média és üzleti élet, fordítástudomány-történet.

Hagyományaihoz híven a FIT reprezentatív kötetekben jelentette meg a kongresszus anyagát (XIII. FIT World Congress. Translation — the vital link. 6—13 August 1993, Brighton. Proceedings vol. 1—2). Alább ennek ismertetése olvasható.

Csakúgy, mint a kongresszus egészét, a műfordítási szekció légkörét is a pragmatizmus szelleme hatotta át. M. Krause német tündérmesék angol fordításával kapcsolatban a műfordító írói, költői és nyelvési erudícióját követeli. R. Oittinen az angol mesék finn átültetésében nemcsak a nyelvek, kultúrák találkozását, hanem az olvasó és a kiadó elvárásait is a meghatározó tényezők közé sorolja. R. Alvarez áttekintést ad Arthur Miller spanyol színpadi feldolgozásainak negyven évéről. Megállapítja, hogy a rendezői koncepciótól kezdve a politikai áramlatokig sok nyelven és fordításon kívüli tényező vesz részt az adaptációban. Az előadásokon vörös fonálként vonul végig az örök dilemma: lehet-e a műfordítás egyszerre hű és szép. Q. Somali így fogalmazza meg válaszáat: „A hűség otromba, a szépség hazug.” A műfordítás presztízisének védelmében K. Littan eredeti véleményét fogalmaz meg: a műfordítás az eredetivel egyenrangú szöveg, azaz egy a szövegvariánsok közül.

A „lefordíthatatlanság” dilemmáját boncolgatva D. Jamieson a spontán gyorsfordítást javasolja Dosztojevszkij „lefordíthatatlanságainak” (pl. diminutív szóképzések) alkotó megfeleltetéseire. Lendvai E. az orosz politikai vicc szójátékainak angol megfeleltetésére javasolt elkerülő taktikákat. Ch. Taylor az irónia átültetésére alkalmaz működőképes pragmatikus eljárást.

A szakfordítási szekcióban J. Carter-Sigglow a szerző és a szerkesztőfordító gyümölcsöző együttműködéséről számol be. M. Didaoui az arab világ számára készült szakfordítások tapasztalataként leszúri: a fordítás egyúttal ismeretközvetítés. Jó, ha e missziót tudós fordítók és fordító tudósok töltik be. V. Gorskov a szótárírásban, D. Lewis a fordításban alkalmazza a számítógépet. Övék a „megnyugtató” empiria: az ember—számítógép kooperációban az intellektuális feladat továbbra is az emberé marad.

A számítógép a fordítóképzésbe is behatol. Hasznos programot ismertet ezzel kapcsolatban M. Olohan és társa. M. Heliel arab fordítóképző tantervet mutat be, M. Alvarez témája egy olyan tanterv, mely a távoktatásra szakosodott.

A szakfordítók a nemzetközi szakterminológia egységesítésének katalizátorai. A Petrov sikeres előadást tartott nemrég kiadott angol—orosz robottechnikai szótáráról. Ugyanezen műhely adott helyet a terminológia nyelvtudományi aspektusai, a műszókészlet és a kulturális háttér kölcsönhatása, valamint a lengyel jogi terminológia nemzetközi integrációja kifejtésének, illetve megvitatásának is.

A tolmácsolás szekcióban B. Heidelberg a többnyelvű társadalmak tolmácsolási igényeit tárgyalja a közügyek gyakorlatának a viszonylatában. A luxemburgi tapasztalat modellértékű lehet a hasonló méretű és összetételű államok számára. A finn A. Vuorikosky az angol—finn szinkrontolmácsolás hallgatói befogadását, illetve felhasználását teszteli reprezentatív felmérés segítségével. Az angol nyelvet valamilyen szinten beszélő konferencia-résztvevők váltakozva figyelik az előadót magát, illetve a tolmácsot. E sajátos attitűd célja nem a tolmács kontrollálása, hanem saját nyelvtudásuk ellenőrzése, illetve az önállóságra törekvés.

A polgári társadalmak demokratizálódása, a nyelvi és nemzeti kisebbségek jogainak növekedése újabb igényeket fogalmaz meg a tolmács- és fordítószolgálatok számára. A fejlett államokban a telefontolmácsolástól a bírósági tolmácsolásig a szolgáltatások széles köre áll

az állampolgárok, illetve a bevándorlók rendelkezésére. M. McEwan Dél-Kalifornia tapasztalatát osztja meg a szakmai hallgatósággal, illetve az olvasóval. A. Corsellis és társa a brit igazságszolgáltatás és a fordítószerzők együttműködését elemzi. H. de Mink a francia, V. Hudakova a szlovák, K. Martonova pedig a cseh közgazdaságról ad helyzetképet e szempontból.

A tolmácsképzéssel külön alszekció foglalkozott. S. Lambert tartalmas előadást tartott a szinkrontolmácsolás pszicholingvisztikai aspektusairól, melyben az automatizált és az agy monitor-tevékenységének irányítása alatti tevékenységek együttműködéséről beszélt. M. Viezzi és A. Martin a tolmácsképzés módszertani tapasztalatait terjesztette elő.

A média és üzleti tevékenység műhelyproblémáiba nyújt betekintést G. Scandura, aki a szinkronizáló tevékenység „hibrid”, azaz fordítási és tolmácsolási elemiről számol be. Ugyanitt adja elő sajátos tapasztalatait F. Pöchlhammer a szinkrontolmács megpróbáltatásairól (nemegyszer meg kell birkóznia az előadók szóvicceivel). I. Kurz számot ad az 1992-es amerikai elnökválasztás osztrák tv által történt bemutatásáról, kiemelve az élő adások által produkált szinkronizálási nehézségeket.

A fordító és tolmács szakma társadalmi és jogi elismertsége ugyancsak nagy figyelmet kapott. Terítékre került a szakma anyagi megbecsültségétől a szerzői jogokon keresztül a társadalom részéről megmutatkozó erkölcsi elismerésig (illetve ezek hiányáig) sok minden. Közülük az egyik legbeszédesebb ellentmondás: Brazíliában az információ 75%-a a „fogyasztóhoz” a fordítók keze nyomán jut el, akik gyakorlatilag fillérekért dolgoznak.

A fordítók és tolmácsok ügyelnek a részletekre. Ezt igazolja a kis nyelvek problémáival foglalkozó műhely. M. Nintai az egyes afrikai irodalmak elterjedt nyelvekre történő átültetéséről tart beszámolót. Ugyanitt hallunk előadást Tarasz Sevcenko angol befogadásáról, valamint — Újszászi Zs. és Vraukó T. interpretációjában — a magyar költészet kanadai fogadtatásáról, illetve egyes angol jövevényszavak jelentéstani „elmagyarosodásáról”.

A fordítástudományi szekcióban E. Wagner az eredeti mű és annak különböző nyelvekre történt fordításai közti interakciót elemzi. Nála is megfogalmazódik: az egyes szövegvariánsok között sokszor a fordítás az „eredeti”. Tartalmas volt S. Vlaszenko előadása a lakunaelmélet adaptációjáról. R. Stolze beszámolójának krédója: A fordítás aktusa nem más, mint hermeneutikai kísérlet a beszélő közleményeinek valamely más nyelvi anyagon, valamely más kulturális ágyazatban való megjelenítésére.

Milyen a jó fordítás? E kérdés pontosan annyi idős, mint maga a fordítói tevékenység. Lesz-e benne valaha is megközelítően azonos álláspont a szakemberek között? H. Ibrahim Holmes mezőelméletének adaptációjáról ad képet. Albert S. Heidegger angol, francia és magyar nyelvű fordításait veszi górcső alá. Klaudy K. a Jelcin-dosszié két fordításváltozatát veti egybe a fakultatív bővítések aspektusában. A finn K. Koskinen a FIT-kongresszus szlogenjével élve így fogalmazza meg szakmai hitvallását — mely ismertetőnk zárógondolata is lehet —: A fordító a kultúrák közti párbeszéd „láthatatlan láncszeme”, ám mégis csak döntéshozó tényező, tehát „meghatározó láncszem”.

Lendvai Endre

XI. Országos Anyanyelv-oktatási Napok Eger, 1994. július 4—7.

„Anyanyelvi nevelés — embernevelés”. Ebben a címben határozta meg Deme László a konferencia vezérgondolatát, s ezt fogadták el a szervezők: a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Anyanyelv-ápolók Szövetsége és az egri tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszéke. Amint a korábbi alkalmakkor, most is általános és középiskolai, valamint szakmunkásképző iskolai tanárok, egyetemi és főiskolai oktatók, tudományos kutatók — összesen mintegy kétszázan — vettek részt a találkozón, hogy megismertessék kollégáikkal azokat az eredményeiket, amelyek az iskolai anyanyelvi nevelésben-oktatásban felhasználhatók, s hogy kicseréljék módszereiket, tapasztalataikat.

A konferencia négy napján — a számos tankönyvbemutatót és a hozzászólásokat nem számítva — mintegy hatvan előadás hangzott el. Plenáris ülést csak a nyitó és záró félnapokon tartottunk, egyébkor két-két tematikus szekció kínálatából választhattak a résztvevők. Ez váltotta fel a korábbi, iskolafokok szerinti szekciókban való elrendezést, s így oszlott meg a hallgatóság az előadásokon, vitákon, ki-ki érdeklődésének megfelelően, sokszor nehezen döntve, mit is válasszon a kínálatból.

A tanácskozás megnyitóján Benkő Loránd akadémikus *Sznobság a nyelvhasználatban* című előadásában fontos „társadalmi kapcsolattú és megalapozottságú” témát választott, olyat, amely a nyelvi rendszer további alakulására is kihat. A nyelvi sznobizmus erős kapcsolatban van a társadalom életével, létével, a műveltséggel, erkölccsel, ízléssel. A nyelvhasználati tekintélyminták — mint kifejtette — szinte észrevétlenül hatolnak be a nyelvi megnyilatkozásokba, pusztítva a természetes nyelvi értékeket. Ilyenek a divatkifejezések, a nyelvművelő tanácsok félreértelmezéséből fakadó tudálékos formák, a nagyzó, hangzatos kifejezések, a címkérség nyelvi tünetei, sőt a nyelvi durvaságnak is vannak sznob vonásai és indítékai.

A sznobság kiterjed a beszélő egész nyelvi magatartására. Az ellene való küzdelem pusztán nyelvészeti eszközökkel nem lehetséges.

Bánffy György színművész az anyanyelv ápolásának jelentőségéről szólva kiemelte az édesanya, a család, a pedagógus felelősségét és szerepét. Az irodalmi műveltség, nemzeti klasszikusainak mélyebb ismerete segíthet az elnemzetietlenedés, az eldurulás megfékezésében. Ezután Szende Aladár mondott emlékező szavakat Lőrincze Lajosról, az emberközpon-tú nyelvművelés apostoláról, a nagy pedagógusról, kinek munkássága túlhatott határainkon.

A plenáris ülés első előadója, Deme László *Az anyanyelv és művelésének szerepe az ifjúság nevelésében* címmel fejtette ki gondolatait. A nevelésnek — mint mondotta — tudatos-nak kell lennie. Anyanyelvi nevelés vagy „anyanyelvű nevelkedés” az, amiben az ifjúság részesül? — tette fel a kérdést. A növekvő nemzedéknek fontos, hogy minél intenzívebben bekapcsolódjon a társadalmi kommunikáció gyakorlatába. Az erre való felkészülésnek valamikor ideális színtere volt a nagycsalád. Ma már a fő élettér a munkahely, illetve a „betanuló nemzedék” számára a maga korosztálya, közössége (óvoda, iskola). A világ a gyermek számára nem kitágult, hanem összekavarodott. Mennyiségében az ingerzőn megsokszorozódott, minőségében pedig elvesztette rendszerezett és szelektált jellegét. Deme László a továbbiakban arról szólt, mit tehetünk a családban, az iskolában, hogy ennek nyelvi következményei enyhüljenek.

Jelenits István az anyanyelvi nevelést etikai és esztétikai szempontok alapján közelítette meg előadásában. Az emberiség kulturális öröksége három birodalmának, az erkölcsnek, az esztétikumnak és a nyelvnek a kapcsolatát elemezte, költőket idézve. Kifejtette többek között, hogy az erkölcs és az esztétikum a rend és a szabadság ütközőterében bontakozik ki. A nyelv és az erkölcs, a nyelv és az esztétikum kapcsolatát azonban nemcsak

pozitívként lehet értékelni, előfordul, hogy az a hamisság az és ártó indulat eszköze, a nyelv tehát egyszerű lehetőségein kívül veszélyek forrása is lehet.

A plenáris ülés harmadik előadója, Péntek János *Anyanyelvű oktatás és az anyanyelv oktatása Erdélyben* címmel adott helyzetelemzést, adatokkal bemutatva az iskolai előmenetelt megnehezítő, nyelvi és etnikai alapú diszkriminatív oktatási rendszert, az anyanyelvű oktatás évtizedes korlátozását, az anyanyelv használati értékének, presztízsének csökkenését. Óriási teher hárul Erdélyben a magyar nyelvet oktatókra, s csak súlyosbítja a helyzetet a pedagógushiány, s a helyettes pedagógusok nyelvi kompetenciája, szaknyelvi műveltsége sem mindig éri el a szükséges szintet. A tankönyvhiány és korábban az anyaországgal való gyér kapcsolat fokozta-fokozza a nehézséget.

A nyelvi alapkészségek szekciójában A. Jászó Anna indította a programot, kifejtve, hogy az olvasástanítás ügyét komplexen kell kezelni, nem elszakítva az írás és a nyelvtan-helyesírás tanításától. Elemmezte az új módszertan megalkotásának szükségességét, bemutatta és modellen szemléltette az írás- és olvasástanítás alapelveit. Mivel az olvasás összetett tevékenység, metodikájának létrehozásakor nem nélkülözheti a kutató a pszicholingvisztika — ezen felül az általános tanulásmélelet —, a nyelvudomány, a tantárgytörténet stb. eredményeinek felhasználását.

Gósy Mária előadásában arra figyelmeztetett, hogy az olvasáskészség kialakításában elengedhetetlen az életkornak megfelelő anyanyelvi szint megléte. Az olvasási nehézségekkel küzdő gyermek anyanyelvi készségeiben is zavar fedezhető fel: beszédészlelési zavar, a transzformációs észlelési készség nehézsége, beszédmegértési zavar, a lexikális hozzáférés gyorsaságának és pontosságának csökkent volta, rövid idejű verbális és vizuális memória stb.

A Kassai Ilona és V. Kovács Emőke szerzőpáros azt mutatta be, milyen fontos a beszédhallás épségének szerepe a kommunikációban, továbbá hogy hogyan alakulnak ki a fonémák a nyelvelsajátítás folyamatában. A fejlődés bármely pontján keletkezhetnek rendellenességek. Az előadás ezek terápiás lehetőségeiről is szólt.

A továbbiakban H. Tóth István, Cs. Jónás Erzsébet, Novothny Edit és Kernya Rózsa beszélt az olvasás- és fogalmazástanítás fontos gyakorlati kérdéseiről.

„A nyelvi képességek intenzív fejlesztésének módszerei” című szekcióban Petőfi S. János szerzőtársa, Benkes Zsuzsa szólt a kreatív-produktív kísérleti módszer eredményeiről. A módszer a szemiotikai szövegtan iskolai alkalmazásának egyik lehetősége. Békési Imre *A pragmatikai szemlélet érvényesítése az oktatásban* című előadásában kifejtette, hogy a nyelvtanórai példamondatok grammatikai elemzése nem lehet helyes, ha szemantikai—pragmatikai elemzés nem társul hozzá, azaz a valóságról való ismereteink alapján nem értelmezzük őket.

Wacha Imre szerint a szövegmű megszólaltatásának kulcsa maga a szöveg, ezért adekvát megszólaltatásához el kell végezni a szöveg- és szituációelemző munkát, továbbá fel kell tárni nagyobb összefüggéseit, a világfragmentumot. Mindezt előadásában szövegek és „megszólaltatások” elemzésével szemléltette.

Albertné Herbszt Mária azt taglalta, hogy az iskolában mennyire szükséges alkalmazott szemiotikát tanítani. Szikszainé Nagy Irma az ikerítésnek mint szóalkotási módnak nyelvgazdagító jellegéről szólt; V. Raisz Rózsa a tanár órai beszédét vizsgálta, mint részben reproductív, részben spontán szöveget, megállapítva a spontán szövegezésből eredő sajátosságokat.

A stilisztikai szekció első előadója, Fehér Erzsébet a klasszikus avantgárd oktatásának kérdéseit közelítette meg elméleti és módszertani szempontból. Kabán Annamária a funkcionális stílusok — a tudományos, a publicisztikai, a műszaki, a hivatalos stb. stílus — szótani, jelentéstani, mondattani, szövegtani, továbbá szemiotikai, kommunikációelméleti, pragmatikai és szövegnyelvészeti megközelítésének lehetőségeiről beszélt, s a tanárok figyelmébe

ajánlotta a sok közléshelyzetben való szövegalkotás anyanyelv-oktatásbeli hasznosságát. R. Molnár Emma előadása bemutatta, hogy a grammatikai terminus technicusok milyen kifejező stilisztikai eszközök lehetnek szépirodalmi szövegekben. N. Lőrincz Julianna a leíró képek, a szóképek, a komplex és az irodalmi képek előfordulását mutatta be Petőfi néhány versében, majd a költő két azonos — 1848 — című versének képi anyagát vetette össze. Szikoráné Kovács Eszter Verselemzés és memoriter címmel tartott előadást, Heltainé Nagy Erzsébet az írói nyelvművelés és az anyanyelvi nevelés kapcsolatát taglalta. B. Porkoláb Judit pedig Füst Milán Ha csontjaimat meg kelletik adni című versét elemezte Boda J. István számítógépes feldolgozása segítségével.

A nyelv tagoltsága (rétegzettség) és az anyanyelvi nevelés szekció előadásainak sorát Grétsy László nyitotta meg nyelvünk mai állapotáról szólva. A kérdést normaszintek szerint tagolta, a helyesírás, a kiejtés, a hangzás, a szóalkotás, a szóhasználat, a mondat szerkesztés, a fogalmazás és stílus területén szolt a legfontosabb jelenségekről, sajnos főként negatív tendenciákat volt módja bemutatni.

Bachát László az ifjúsági nyelvet mint beszélt nyelvet mutatta be. H. Varga Gyula az „ifjúsági nyelvről” alkotott felfogást három ponton módosította: 1. amit ún. ifjúsági nyelvként tartunk számon, az kisebb részben diáknyelv, zömében pedig szleng; 2. mind a diáknyelvet, mind a fiatalok általános nyelvhasználatát alapvetően a szleng irányítja; 3. az ifjúság nyelvhasználatát sokkal statikusabb, mint ahogyan azt sokan gondolják. Fekete Péter szociolingvisztikai megközelítésben mutatta be a köszönés- és megszólításformákat egy középpalóc község nyelvi anyagán.

Sebestyén Árpád *Kell-e szégyellnünk a nyelvjárási beszédet* című előadásában abból az előnyelvi tapasztalatból indult ki, mely szerint a nyelvjárási beszéd szinonimája a műveltségnek, vidékiességnek. Ezt a szinkroniában, a nyelvészek és a pedagógusok szemszögéből vizsgálta, feltéve a kérdést, él-e ma is az az Illyés Gyulánál felbukkanó tanártípus, aki üldözi, gúnyolja a nyelvjárásban beszélő diákokat.

D. Berencsi Margit előadása egy ritkább szóalkotási módot, a szóróvidítést vagy szócsonkítást, valamint ennek továbbképzett változatát, a rövidítéses továbbképzést vizsgálta, s felhívta a magyartanárok figyelmét az e típussal kapcsolatos nyelvművelő munkára.

A helyesírással és szövegalkotással foglalkozó szekcióban Fábian Pál helyesírási rendszerünknek azokról a lehetőségeiről beszélt, amelyekkel stiláris hatást lehet elérni. A szabályzat 1984 óta felhívja a figyelmet az átlagostól eltérő lehetséges formákra a betűformák, a nagybetűk használata, a régies, az idegenes írásmód, a szaknyelvi, a szépírói, stb. helyesírás terén. Pásztor Emil gyakorlati tanácsokat adott előadásában a helyesírási szabályzat használatához és a helyesírás logikájának megértéséhez. Vörös Ferenc azt hangoztatta, hogy milyen fontos a nyelvtan és a helyesírás együttes tanítása. Kovács Dániel és Gömöri Árpád szövegalkotási kérdésekkel foglalkozott.

A leíró és a történeti szempont együttes érvényesítése hatékony megoldás lehet az anyanyelvi nevelésben — ezt a fő gondolatot több előadás igazolta. Kleszler Borbála *A magyar írásjelhasználat történetéből* című előadása új kutatási eredményeit mutatta be, tisztázva az írásjelezés fogalmát, történetét, fejlődését és az intonációs-szünetjelölő írásjelezéstől a (főként) grammatikai alapú interpunkciós rendszerig. A magyar írásjelhasználat történetének alapos bemutatása — tudományos jellege és igénye mellett — az iskolai gyakorlat számára is nyújt fogódzót, például a nyelvemlékolvasáshoz. B. Gergely Piroska a szinkron variációk történeti és mai összefüggéseit tárgyalva azt igazolta, hogy a nyelvi változások és a mai magyar nyelv kapcsolata mennyi és milyen változatos anyagon mutatható be a nyelv minden szintjén (a kétarcú nyelvi jelenségek, a szinkron variációk, a szemantikai variációk stb.). Hozzá hasonlóan D. Mátyai Márai is bemutatta, hogy a nyelvtörténeti ismeretek gazdagítják a nyelvi tudatot, hozzájárulnak a nemzeti műveltséghez, az irodalmi művek

megértéséhez. A nyelvtörténeti téma is élő kérdés: a nyelvi változás a mindenkori jelenben zajlik, a szinkronia sem statikus. A nyelv új fejleményeit is történetének ismeretében ítéltetjük meg.

Galgóczi László a *ház* fogalomkörének szóanyagát, annak nyelvtörténeti és művelődéstörténeti vonatkozásait bontotta ki. Zimányi Árpád számos példával illusztrálta, hogy miképpen aknázhatja ki a szaktanár a mai tananyagban rejlő lehetőségeket a nyelvten, a helyesírás és az irodalom területén, hogy különösebb megterhelés nélkül nyújtson hasznosítható tudásanyagot nyelvünk múltjáról. Szakács Béla a szaknyelvi szókészlet idegen elemeit, annak rétegeit vizsgálta a szakmunkásképző iskolák tankönyveiben és az egyes szakmák gyakorlatában.

Az anyanyelvi mozgalmakról, versenyekről szóló előadásokat Herczegi Károly szavai vezették be, majd Bencédy József mutatta be teljességre törekedve az ide vonható rendezvényeket, iskolafokok szerint. Ezeket (mint mondta) áldozatos szervezők és lelkes tanárok hívták létre és tartják életben, felismerve, hogy az anyanyelvi nevelés az iskolai gyakorlatban nem egyenrangú fele az irodalmi nevelésnek. Cél: az anyanyelvi nevelés emancipálása.

Molnár Ildikó a felsőfokú képzésben résztvevők beszédművelő versenyeiről szólt, s nyelvi szintek szerint elemezte a leggyakoribb hibákat. A versenyek a pedagógusmunkában nélkülözhetetlen képességeket fejlesztenek: mintát adnak a fegyelmezett gondolkodáshoz, a kulturált viselkedés próbáját jelentik, s szolgálják a műveltség gyarapítását és az emberi kapcsolatok kiszélesítését. Kerekes Barnabás az Anyanyelvápolók Szövetségének ifjúsági szervezetéről és saját iskolájának kollektív — és igen gazdag — nyelvművelő munkájáról beszélt.

Árpás Károly új mozgalmat mutatott be: a retorikai versenyek mozgalmát és felépítését ismertette. Ez egyelőre megyei szinten — Csongrád megyében — indult meg. Kíváncsok, hogy váljon országos méretűvé a Deák szónoklati verseny.

Nagy L. János az Implom József országos középiskolai helyesírási versenyről, V. Raisz Rózsa a pedagógusjelöltek Nagy J. Béla országos helyesírási versenyéről beszélt.

A drámapedagógiai bemutatók, előadások sorában a módszer ismert képviselői, Debreczeni Tibor, Gabnai Katalin, Rudolf Ottóné mellett Péter Etelke foglalta össze rendszereken a gyakorlati drámapedagógia tudnivalóit, ismertette a módszer történetét, főbb követelményeit, sok példát mutatva be különféle tantárgyakból a dramatikus feldolgozásra. Antalné Szabó Ágnes „szövegjátékok”-at mutatott be, Hernádi Sándor, valamint Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa módszerei alapján kidolgozva a nyelvi, grammatikai szempontú játékos szövegátalakító feladattípusokat. Loboczky Jánosné videofelvételét lejátszva elemezte a módszer lehetőségeit.

Az utolsó nap programját Benkes Zsuzsa minisztériumi főtanácsos tájékoztatója nyitotta meg, majd tankönyvbemutatók következtek. A Jászó Anna bevezetőjében szólt a közelmúltban megjelent anyanyelvi tankönyvek sokféleségéről, a sokféleségből eredő egyenetlenségekről, s megoldási javaslatokkal is szolgált.

Tankönyveiket a következő szerzők mutatták be:

B. Fejes Katalin, Galgóczi Lászlóné, Cs. Jónás Erzsébet, Orosz Sándorné, Nagy L. János, Dörnyei László, Magassy László, Széplaki György, Szombati Józsefné, Szende Aladár, Takács Edit, Vörös Ferenc, Raátz Judit—Fercsik Erzsébet.

A záróülésen Szathmári István méltatta a konferencia eredményeit, s azt is kifejtette, min kellene változtatni a jövő konferenciák szervezésekor, mindenekelőtt a túlszűfoltágon, a sok előadás ugyanis kevés időt engedett a vitára, a szakmai beszélgetésekre. Vigyázni kell ezenkívül arra is, hogy a különböző iskolatípusok megfelelő arányban szerepeljenek a tanácskozásokon, s hogy a tankönyvbemutatók nagyobb súlyt és teret kapjanak.

Szathmári István hangot adott annak a kívánságnak, amelyet a konferencián sokan elmondtak, hogy a Művelődési és Köznevelési Minisztérium emelje fel eggyel az anyanyelvi órák számát.

A szervezést méltatva a zárszó külön kiemelte a 80 éves Szende Aladár tevékenységét, aki a kezdetektől irányította az anyanyelv-oktatási napok szervezésének munkáját, nagy hozzáértéssel, körültekintéssel és lelkesedéssel.

V. Raisz Rózsa

Öregdiák szavunk helyesírásáról. — Megyei lapukban, a Kelet-Magyarország 1988. június 4-i számában Dóri János nyíregyházi tanár kifogásolta az *öregdiák* szó használatát egy érettségi találkozóról szóló cikk „Öregdiákok találkozója” címében. Indokként azt a logikai ellenvetést említette, hogy az ilyen találkozókra részt vevő idős emberek már régóta nem *diák*-ok. Ezért aztán a cikkíró — a súlykot kissé messze vetve — nem is az *érettségi találkozó* vagy *öregdiákok találkozója* szerkezettel jelölte az ilyenféle rendezvényeket, hanem az *iskolavégzés-évforduló*, illetve *iskolavégzés-találkozó* többszörös szóösszetétel-szörnyetegekkel, amelyek szerintem méltán odaillenek Zsirai Miklós hajdan készített „nyelvészeti csodabogarak” című gyűjteményébe.

A hangnemből már érezhető, hogy semmilyen tekintetben nem értek egyet Dóri János kollégámmal, ám ennek ellenére írását mégis figyelemre méltónak tartom: jelzi ugyanis, hogy *öregdiák* szavunk helyesírásával valami nincs rendben, s ezért félreértéshez vezethet.

A magyar nyelv értelmező szótára (5: 493) szerint szavunknak az alábbi két jelentése ismeretes: 1. (Egyetemen, főiskolán) évről évre beiratkozó, vizsgáival elmaradt, az átlagosnál idősebb hallgató. 2. Valamely iskola, tanintézet végzett, volt diákja.

Véleményem szerint az első jelentést tartalmazó szó nem összetétel, hanem csak szó szerkezet, s így írása helyesen ez: *öreg diák*. Ezt a megállapításomat arra a tényre építem, hogy az *öreg* és *diák* egybeírásával itt csak az 'öreg' és 'diák' jelentéseket próbáljuk összegezni, de semmi új jelentést nem adunk vele a szónak. Márpedig a szóösszetételben általános követelmény az új jelentés, különben mi szükség volna az egészre.

Más a helyzet a második jelentést tartalmazó szó esetében, minthogy ott már nem jelentésszegezésről, hanem új jelentésről van szó: 'volt diák; olyan idős személy, aki diákja volt egykor valamelyik iskolának'. Ez a jelentés már kielégíti a szóösszetétel alapkövetelményét, s így egybe is kell írni: *öregdiák*.

Meggyőződésesem, hogy Dóri János nyíregyházi kartásamat is ez a nem kellően megalapozott egységesített helyesírás tévesztette meg. Ezért javaslom, szakembereink vizsgálják meg a felvetett problémát, és szükség esetén tegyék meg a helyesírási módosítást. Nehogy mások is megtévedjenek!

Balogh László

Képzett szavainkról. A Magyarország című hetilap egyik 1984. évi szeptemberi számában az „Érdi érdekesség. Múzeum világjáró magyarokról” című cikkben olvastam a következő mondatot: „Jetting Károly (1730—1790) hosszú ideig *robinzonoskodott* egy Málta környéki lakatlan kis szigeten.” Ebben a mondatban érdekes, valójában egyéni képzésű szó a *robinzonoskodott*. Sok mindenről árulkodik ez a képzett igealak. Mutatja először is azt, hogy nyel-

vünk szereti a hasonlóság alapján létrejött névátviteleket. Szinte mindenki olvasta Defoe híres könyvét, tehát tud róla, hogy milyen ember is volt Robinson. E névnek, illetőleg éppen a hasonlóságát kifejező *-s* képzővel ellátott alakjának, a *robinzonos*-nak a hallatára kinek-kinek több-kevesebb kép is felidéződik a tudatában, a Robinzonra jellemző tettekből, viselkedésből stb.

A *robinzonos* melléknévhez ez esetben még a *-odik* képző járult, amely azt jelenti, hogy valaki az alapszóban megjelölt módon viselkedik, vagyis a *robinzonoskodott* igealak jelentése körülbelül ez: 'Robinsonhoz hasonlóan élt'. A szó stílusértékét — azonkívül, hogy szinte romantikus képet, képeket idéz fel — az is színesíti, hogy eddig nemigen hallott, tehát friss egyéni képzéssel van dolgunk. Jó példa ez arra is, hogy milyen hasznos szóalkotási mód a szóképzés: rövid hangalakkal sokféle értelmet és érzelmet képes felidézni. És egyben ez az egy szó is igazolja, hogy a mi nyelvünk gazdag képzőkben. Továbbá bizonyítja, hogy bár a mai nyelvben inkább a szóösszetétel a gyakoribb szóalkotásmód, azért jönnek létre képzett alakok is.

Szathmári István

Az idegen szavak toldalékos alakjainak írásáról, helyesírásáról. Nemrégiben jelent meg az Európa Kiadónál a „Lyra Mundi” (vagyis „a világ lírája, lírai költészete”) című sorozatban egy másfél száz oldalas kötet: Francis Jammes Versei. Ezt a szép kötetet ismerteti egy érdekesen, át- és beleérzéssel megírt cikk a Könyvvilág egyik 1984. évi számában. Ezúttal azt szeretném igazolni ez utóbbinak a kapcsán, hogy mennyire fontos az írás módja, a helyesírás, még az idegen szavak toldalékoltsági formáinak az írásmódja is. Ti. ha nem ügyelünk a hosszú idő alatt kialakult szabályokra, félrevezethetjük az olvasót, sőt esetleg magunkat is.

Lássuk a cikk idevágó példáit. Francis Jammes-nak, főként a XX. század első három évtizedében alkotó, sajátos tollú francia költőnek a családnevét így írjuk le: Jammes, de a kiejtésben — mint a francia nyelvben gyakran — a szóvégi *-es* nem hangzik, vagyis úgynevezett néma, ki nem mondott betűcsoport, tehát a nevet így mondjuk: „Zsamm”. A néma betűcsoport azonban megváltoztatja a szó toldalékolását és írásmódját, helyesírását. Helyesírási szabályzatunk idevonatkozó utasítása így hangzik: „Ha az idegen írásmód szerint írt ... tulajdonnév végén hangérték nélküli, úgynevezett néma [ki nem mondott] betű vagy ... betűk együttese van, akkor a magyar toldalékot [ragot, jelet, képzőt] mindig kötőjellel fűzzük a szó testéhez”.

Nos, a cikk írója, illetőleg a folyóirat szerkesztője ennek megfelelően, tehát helyesen járt el, amikor „az egész jammes-i lírát” kifejezésben az *-i* képzőt kötőjellel kapcsolta a kis kezdőbetűvel jelölt névhez. Négy alkalommal azonban nem követte a szabályt. Mindjárt a címben lévő „jammes-izmus” szóban kötőjel nélkül kapcsolta az *-izmus* képzőt a névhez, és ez nemcsak hibás, hanem nehezen olvashatóvá is teszi az amúgy is ritka szót. Még nagyobb baj, hogy a név *-val*, *vel* ragos alakja mindkét esetben hibás. Egyszer így fordul elő: *Jammes-szel*, tehát a névhez — helyesírási szempontból egyébként jól — kötőjellel kapcsolódik a rag hasonulós alakja, de *-szel* formában. Ez aztán vagy azt sugallja, hogy a költő angol nevű volt — akkor ugyanis a név kiejtése „dzséimsz” — és a *-vel* ragos alakja a kiejtésben „dzséimsszel” lesz. Vagy pedig — helytelenül — arra enged következtetni, hogy a franciában a szóvégi *-es*-t is ki kell mondani. Ugyanúgy hibás — a helytelen kiejtésre való utalás miatt — a *Jammes-nek*, helyesen: *Jammes-nak*. Egyéb baj van a negyedik, *Jammes-al* írásmóddal. Ebben az a helytelen, hogy a *-val* *v*-jének a szó utolsó mássalhangzójához való hasonulását nem tünteti fel, ezt a betűt egyszerűen elhagyja. Helyesen így hangzik, illetve így írjuk: *Jammes-mal*.

Szathmári István

A szenvedő ige újabb terjedése

Az utóbbi időben az *-atik*, *-etik*; *-tatik*, *-tetik* képzős szenvedő igék, illetve szerkezetek terjedésének vagyunk a tanúi. Ezek az igealakok immár megjelentek a prózaíróknál (Illyés Gyula például ezt írta: „Értük az előző nemzedék felel, s az apák bűnei, hibái most *megbüntetnek*.” Sütő Andrásnál meg ezt olvashatjuk: „Miután a magyarság Trianonnal *földaraboltatott*, létrejött az összmagyarság létérzésében . . . a Trianon-szindróma.”). Ott találjuk őket az esszéyszerű megemlékezésekben (a börtönviselt költőt, Kárpáti Kamilt idéző írásból való a következő mondat: „Micsoda erkölcsi szerencsénk volt a mihaszna kárpáti Kamiloknak, akik idejekorán pattogtak, *elzárattak*.”). Természetesen található passzív forma a tudományos stílusban (egy mondat egy tanulmányból: „A régi tanterv minden kötetlensége ellenére is túl részletesnek *találtatott* . . .”). De megjelent a sajtónyelvben, sőt az interjúban, és nemegyszer hallottam parlamenti felszólalásban is („A szöveg csak betekintésre *használtassék*” — mondta egy kolléga az előadásában; „A megértés ideje később *adatik meg*” — jelentette ki nemrégiben egy parlamenti képviselő hozzászólásában).

Miért tarthatjuk szerencsésnek az itt említett jelenségeket? Egyszerűen azért, mert a személytelenséget szenvedő igealakokkal tudjuk legjobban érzékeltetni. Egyébként személytelen kifejezésmódról akkor beszélünk, ha a cselekvést nem cselekvő alanyhoz kötöttén fejezzük ki. Vagy azért hagyjuk el a valóságos cselekvőt, mert nem ismerjük, vagy pontosan nem ismerjük, esetleg valamilyen okból nem akarjuk megmondani. Pl. a Sütő-idézetben: „Miután a magyarság Trianonnal *földaraboltatott* . . .”. Vagy pedig azért, mert általános alanyról van szó, tehát a cselekvés mindenkire vagy sokakra vonatkozik: például az előadásból vett példamondat esetében: „A szöveg csak betekintésre *használtassék!*” Leggyakrabban azonban egyszerűen arról van szó, hogy magára a cselekvésre, és nem az azt végzőkre tesszük ilyenformán a hangsúlyt, pl. a parlamenti képviselő megjegyzésében: „A megértés ideje később *adatik meg*”. Néha meg csupán némi régies, ünnepélyes, bibliai hangulatot érzékeltet a szenvedő forma, pl. a Kanadában élt Tűz Tamás költőre emlékező írásból való következő részlet: „Tamás egyszerűen elhatározta, hogy már semmi célja nincs az életének és meg akar halni . . . Nagyon keveseknek *adatik meg* a lehetőség ennek a kívánságnak a beteljesítésére. Tamásnak *megadatott*. *Megadatott*, hogy amikor ő szeretett volna, szépen, lassan elment.” (Simándi Ágnes „Test, lélek, szellem” című emlékezéséből.)

Örüljünk tehát a szenvedő formák visszatérésének, mint ahogy ugyanez tapasztalható a finn nyelvben, csak ott még nagyobb arányú a passzív formák kiteljesedése.

Szathmári István

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Lévai Béla</i> : Szóladmonostora	445
<i>Prohászka János</i> : Két kihalt szavunkról (<i>csécs, bécs</i>)	448
<i>Dömötör Ákos</i> : A kutya ugat, a karaván halad	449
<i>Dömötör Ákos</i> : Molnár-szikla	450

Szemle

Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye... (Ismerteti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)	451
Békési Imre: Jelentésváltozatok interpretációs megközelítése (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	454
T. Molnár István: A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája (Ismerteti: <i>Székely Gábor</i>)	456
Tóth Etelka- Tóth Tibor: Hunor. FOK 1994. Oktatási programcsomag. (Ismerteti: <i>Papp Ferenc</i>)	460
Zimányi Árpád: Nyelvművelő cikkek sajtószemléje. 1979. (Folytatás)	461

A Nyelvőr hírei

<i>Békési Imre</i> : Benkő László (1912—1994)	471
<i>Molnár Ildikó</i> : A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének országos döntője	472
<i>Lendvai Endre</i> : Fordítók és tolmácsok XIII. világkongresszusa	474
<i>V. Ruisz Rózsa</i> : XI. Országos Anyanyelv-oktatási Napok	477

A Nyelvőr postája

<i>Balogh László</i> : Öregdiák szavunk helyesírásáról	482
<i>Szathmári István</i> : Képzett szavainkról	482
<i>Szathmári István</i> : Az idegen szavak toldalékos alakjainak írásáról, helyesírásáról	483
<i>Szathmári István</i> : A szenvedő ige újabb terjedése	484

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelv-tudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1052 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkinccse. 1991. 290,— Ft.
197. **Szikszaíné Nagy Irma:** Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
200. **Bárczi Géza** Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva.** 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességszeirásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp. Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft, II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.